This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google books

https://books.google.com

THE
UNIVERSITY
OF CHICAGO
LIBRARY

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

656564

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 25. Benares June 1st, 1868. Vol. III.

॥ ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्याः ॥

॥ चतुर्थमाह्निकं पञ्चमस्य चादिमो भागः ॥

पदार्थरत्ननिकरं निजहृद्कुञ्जपुञ्जितम् ।
प्रथन्तं स्मृतिसूत्रान्तः सन्तत्यैव स्तुमः शिवम् ॥

एवं ज्ञानपूर्विका स्मृतिस्तदुभयानुयाहिण्यपोहनशक्तिरिति भावद्वस्तुसम्भवक्रमेण प्रदर्शितम् । उपक्रमानुसारेण स्मृतिरेव सूचितप्रसङ्गत्रिपर्ययसमर्थनतृष्णा विवेच्या । "सत्यं किं तु स्मृतिज्ञान,,मिति ह्युपक्रान्तम्, तत्र संस्कारमात्रान्मा नामो * त्पादि स्मृतिः । इदं तु वक्तव्यम् । तथाभूतभवदभ्युपगतभगवत्प्रभावोपि कथमेनां कुर्यादिति शङ्कां शमयितुं स्मृतितत्त्वनिरूपणाय "स हि पूर्वानुभूतार्थोपलब्धे,,त्याद्य"र्थो भातः प्रमातरो,,त्यन्तं श्लोकाष्टकम् । तत्र श्लोकेन स्वपक्षे स्मृतिरुपपन्नेति कथितम् । द्वितीयेन स्मृतेः पूर्वानुभवविषयीकृतस्वलक्षणप्रकाशनसामर्थ्यमुक्तम् । तृतीयेनानुभवेन तद्विषयेण चैकीभावपर्यन्त आवेशः स्मरणस्योक्तः । तुर्येणानुभवस्य न विषयतया स्मृत्या प्रकाशनमिति निरूपितम् । पञ्चमेन योगिज्ञानमप्यनुभवं पृथग्भावेन न विषयीकरोतीति वदता तुर्यश्लोकार्थ एवोपोद्बलितः । षष्ठेनाशङ्क्यमानमनुभवस्य स्मृत्या पृथग्विषयीकरणं काल्पनिकमित्यवास्तवीकृतम् । सप्तमेन स्मृतिप्रसङ्गाद्विकल्पेपि पूर्वानुभवेनैक्यात्मावेशो दर्शितः । अष्टमेन स्मर्तव्यस्य स्मृतेः स्मर्तुश्चैकचित्तत्त्वविश्रान्तिकक्षा । प्रसङ्गाच्च दृश्यस्य दर्शनस्य द्रष्टुश्चेति तात्पर्यार्थः ॥

* उत्पादीति पाठोऽत्र युक्तः । माङ्योगे ऽटोऽप्राप्तेः । अडितो योगकल्पनायां तु लुङो ऽनुपपत्तेस्तस्याप्रामाणिकत्वाच्च । उपपादीति पुस्तकान्तरे बहिर्लिखितं पाठान्तरमपि साध्वेव ।

अथ क्रमेण श्लोकार्थ उच्यते ।

(१) स हि पूर्वानुभूतार्थोपलब्धा परतोपि सन् ।
विमृशन्स इति स्वैरी स्मरतीत्यपदिश्यते ॥

पूर्वमनुभूतस्यार्थस्य य उपलब्धा अन्तर्मुखो बोधः स तावदद्यापि परतः स्मृतिकालेप्यस्त्येव । संविन्मात्रस्वरूपस्य कालकृतसंकोचरूपविशेषात्मकविच्छेदायोगात् । अनुभवस्य चान्तर्योप्यपृथग्भावेनावस्थित इत्येतदप्ययत्नसिद्धम् । इदं तु चिन्त्यम् । अकालकलिते संवेदने तदन्तर्वर्त्तिनि च विश्वत्र भावजाते यदि तावच्चिन्मयतापरामर्श,स्तदहमित्येतावतैव पूर्णेन विमर्शेन भाव्यम् । अथेदंतया पृथग्भावावभासनेन, तथापि तत्र द्वयी गतिः, अहमित्यंशे यदि विश्राम्यतीदन्ता, तदा "ऽहमिद,,मिति सदाशिवादिदशया भाव्यम्, । अथ न रोहति, तदिदमित्येवावभासेन भवितव्यम्, । अपूर्वताभासनाच्च तदनुभवनमेव स्यान्न स्मरणमित्याशङ्क्याह । स्वैरीति । स्वमात्मीयमुपकरणमीरयति स्वकर्तव्येष्ववश्यन्तत्कालयत्र स्वं चात्मानमीरयति न पुनः स्वकर्तव्ये प्रेरकमपेक्षत इति स्वैरी स्वतन्त्रः । तेन स्वतन्त्रत्वात्स इत्येवं विमृशति । स इति विमर्शनस्य चेयद्रूपम् यत्सर्वथा कालकलितस्वरूपपरामर्शनमेव न, नाप्यत्यन्तभेदपरामर्शनमेवा,पि तु योभावः पूर्वमनुभवकाले तद्देशकालप्रमात्रन्तरसाचिव्येन पृथक्कृतो न चाहन्तायामेव विलीनीकृतः स तादृगेव तमसेवाच्छादकस्वभावस्थापितः संस्कारशब्दवाच्यस्तस्य तमाच्छादक * मपहस्तयति । तत्रापहस्तिते स पूर्ववत्पृथक्कृत इवावभाति । "ननु चेदंतया

* दूरीकरोति । अत्र स्वैर्येव कर्ता बोद्धव्यः । करणं चे[illegible]नादिकम् । एतदाच्छादकापहस्तनमेव संस्कारोद्बोधनं बोध्यम् ।

Digitized by Google

ऽवभासेत पूर्ववदेव,, । नैवम् । तदानींतनावभासनपृथक्कृतशरीरादिसम्बन्ध * मनवधूयैव हि तत्प्रकाशः । ततश्चेदानींतनावभासनकालपरामर्शोऽपि न निमीलतीति । एतत्परामर्शभित्तिप्राधान्येन पूर्वकालपरामर्श इति विरुद्धपूर्वापरपरामर्शस्वभाव एव स इति परामर्श उच्यते । एवं च स एव परमेश्वरः स्मरति । एतदेव हि तस्य स्मरणं यदेवंप्रकारपरामर्शोचितकालकलादिस्पर्शसहिष्णु मायाप्रमातृभावपरिग्रह इति † मायाविद्याद्वयाद्वयमयं तत एव सकलसिद्धिवितरणचतुरचिन्तामणिप्रख्यमागमिकाः स्मरणमेव मन्त्रादिप्राणितं मन्यन्ते ।

ध्यानादिभावं स्मृतिरेव लब्ध्वा
चिन्तामणिस्त्वद्विभवं व्यनक्ति ।

इत्यलं तावदनेन । वृत्तसमासेन यतो ऽनुभवस्यार्थमुखेन कालस्पर्शमर्थविश्रान्ततां द्वयोरपि प्रमातरि निरूढिं ‡ भेदाभेदाभ्यां दर्शयति । इत्तावेकार्थीभावात्तस्य च भेदाभेदमयत्वमिति वक्ष्यामः ॥

एतदेव स्मृतितत्त्वमुपपादयितुं श्लोकान्तराणि ॥

तत्र "यदि कश्चिद्ब्रूयात् । इह स्मृति § विकल्पो न चानेनार्थः प्रकाश्यते । अर्थासंस्पर्शिनो हि विकल्पाः । अनुभवेन च येन सो ऽर्थः प्रकाशतां नीतः स इदानीं कीर्तिमात्रमूर्तिर्जातः । न च सो ऽपि स्मृत्या प्रकाश्यते । ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेणाऽसंवेद्यत्वात्, असत्वाच्चेति । अर्थस्य प्रकाशनाभावादिदं स्मरामीति ज्ञानं भ्रान्तिमात्रमेवेति पुनरप्यापतितमिति,, तदा तं प्रत्युच्यते ।

(२) भासयेच्च स्वकाले ऽर्थात्पूर्वाभासितमामृशन् ।
स्वलक्षणं घटाभासमात्रेणाथाखिलात्मना ॥

इह * स्मृतिविकल्पे तावदर्थोऽध्यवसीयते । अन्यथा सुप्रमूर्छितकल्पतापत्तेः । एवं च यावदध्यवसायो ऽर्थस्य तावदर्थोऽदिति सामर्थ्यादियदभ्युपगन्तव्यं यत्सो ऽर्थः प्रकाशते, अप्रकाशमाने ऽध्यवसातव्ये ऽध्यवसायोऽन्धप्रायः स्यात् । प्रकाशनं च न तदानींतनकालस्य त्यागेन, नापि स्वीकारेण, इदमित्येवावभासनप्रसङ्गात् । तस्मादतीतानुभवकालः पूर्वानुभूतभावस्वालक्षण्याक्षेपकत्वेनापेक्षणीयो वेद्यभागे प्रकाशात्मकावभासाभिनिवेशितया, स्मर्तृदेहप्राणाद्यवभासकालश्चावलम्बनीयो वेदकभागे विमर्शांशाभिनिवेशित्वेन, । आभासमात्रं हि भावस्य स्वरूपं प्रत्याभासं प्रमाणस्य व्यापारात् । तदेवाभासान्तरव्यामिश्रणया दीपसहस्रप्रभासंमूर्छनवत्स्फुटीभवति आभासान्तरव्यामिश्रणाभावे ऽपि तु कालाभाससम्भेदेनैव स्वालक्षण्यं तस्याभासस्य करोति कालशक्तेरेव भेदकत्वादिति वक्ष्यते । एवं तावत्स्वलक्षणीभावः प्राक्तनदेहाभाससाचिव्याद्युदितकालाभासयोजनया घटाभासस्येति तावत्येव वा स्मृतिराभासान्तरैरपि वा व्यामिश्रातिस्फुटात्यन्तस्फुटीभावे ऽपि तदानींतनकालता न त्रुट्यति । अन्यसाधारण्येनानवभासनात् । "तथा ऽवभासे तु योगिनस्तन्निर्माणमेव ब्रह्मभाषितादौ तु नवमेवावभासनमिति,, तत्र तु आगमादिमानान्तरानुभूतब्रह्मादिस्वरूपस्मरणपरम्पराभ्युपायः । भासयेदिति विधिरूपेण नियोगेन नियमो लक्ष्यते, न चाभासयतीत्येतच्च, अपि तु भासयत्येवेति, "स्वकालइति,, स्मरणकाले, आमृशन्निति वेदकभागनिवेशी वर्तमानकाल उक्तः । पूर्वावभासितं स्वलक्षणमिति वेद्यांशस्पर्शी भूतकालो घटाभासस्यापि केवलस्य स्वालक्षण्यापत्तिहेतुर्दर्शितः । इयदेव स्मृतेरव्यभिचारि वपुः । अधिकातिशयात्तु स्फुटत्वमित्यथशब्दो द्योतयति तदेवाह । अखिलात्मनेति सर्वाभासमिश्रेण वपुषेत्यर्थः ॥

नन्वेवं स्वलक्षणस्य प्रकाशने भेदेन बहिस्तदवभासेत एतदेव हि बहिरवभासनं यत्स्वलक्षणप्रकाशनमिति शङ्काशमनाय निरूपयति ।

(३) न च युक्तं स्मृतेर्भेदे स्मर्यमाणस्य भासनम् ।
तेनैक्यं भिन्नकालानां संविदां वेदितैष सः ॥

स्मरणज्ञानाद्भिन्नत्वेन बहीरूपतया यदि सोऽर्थो भासेत स्मर्यमाणस्य च यद्भासनं तदेव न स्यात् । स्मर्यमाणमेव तच्च स्यात् । अनुभूयमानमेव तद्भवेदिति यावत् । "ननु चैवं कथं स्वलक्षणस्य प्रकाशनम्,, । उक्तमेतत् नेदानीं प्रकाशनमपि तु पूर्वकालएव, तदा चासौ बहिरवभासतएव । "ननु चेदानीं तर्हि किं,, विमर्शनमिति ब्रूमः । "ननु प्रकाशनविमर्शनयो-

* अनवधूयैवेति । अयं भावः । योऽयं विषयतानामकः प्रकाशस्य नीलसुखादौ संबन्धः सोऽन्तर्मुखस्य विमर्शस्य विषयप्रवणताकालात् तत्कालवृत्तिशरीरादिभ्यश्च नातिरिच्यते । ततश्चाच्छादकापहस्तनोत्तरकाले पुनरन्तर्मुखप्रकाशस्य पूर्वानुभूतविषयोन्मुखस्यानुभवकालशरीरादिरूपसंबन्धेनोपसर्जनेन प्रधानभावमापादितोऽपहस्तनाव्यवहितोत्तरकालशरीरादिरूपः संबन्धो नीलादौ विषये परामर्शस्य स इत्याकारतां प्रति प्रयोजयतीति । एतत् पर्यवस्यति । यदनुभवकालादिविशिष्टः संस्कारोद्बोधाव्यवहितोत्तरकालशरीरादिर्विषये स्मरणस्य संबन्धस्तेनैव च विमर्शसंसृष्टो विषयः सइत्यभिलापस्य विषयइति । यस्तु विमर्शः कालदेशाद्यविशिष्टकालादिना विषयेण संबध्यते सएवेदमित्यभिलापेनानुभवपदेन च व्यवह्रियतइति बोध्यम् ।

† मायाविद्यारूपं यद् द्वयं पूर्वोत्तरान्तर्मुखविषयोन्मुख्याख्यं तस्याद्वयमेकविमर्शोपारोहस्तन्मयमित्यर्थः ।

‡ प्रमातर्यहमित्यन्तर्मुखे बोधे ऽनुभवस्याभेदो वास्तविको भेदस्तु काल्पनिक इति बोध्यम् ।

§ इदं विकल्पपदं प्रमाणेतरवृत्तिमात्रपरं न तु "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प,, इति लक्षितपरम् । ततश्च गगनकुसुमनरविषाणादिविकल्पेन यथा ऽर्थो न स्पृश्यते तथा स्मृत्या ऽपि न स्पृश्येतेति भावः ।

* "स्मृतिकाले,, इति पुस्तकान्तरे पाठः स च स्वकाल इति मूलानुगुणः ।

Digitized by Google

र्भिन्नकालत्वमापतितम् । ततः किम् । उभयमपि न किं चित्स्यात् । अन्योन्यजीवितत्वादस्य,, । मैवम्, । यस्य हि संवेदनान्येव भिन्नानि तस्य तस्येदमप्रतिसमाधेयमेव । अस्मद्दर्शने तु भिन्नकाला अपि संविदस्तत्कालात्यागेनैवैकताभासनेन स्वतन्त्रः प्रमाता यावदन्तर्मुखतया तावत्यंशे विमृशति तावत्प्रकाशस्य तात्कालिकबहिर्भावावभासः विमर्शस्येदानीन्तनान्तर्मुखा स्थितिरिति। एतदेव वेदनाधिकं वेदितृत्वं वेदनेषु संयोजनवियोजनयोर्यथारुचिकरणं स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वं चैतदेवोच्यते । घटमहमन्वभूवमिति वा स घट इति वा ऐक्यमनुसंधानमनुसन्धातुरभिन्नमिति दर्शयितुं यदेवैक्यं स एव वेदितेति सामानाधिकरण्येन दर्शितम् । एष स इत्याच्छादितस्यैव प्रमातृतत्त्वस्य स्फुटावभासनं कृतमिदमिति विस्मयगर्भेयोक्त्या प्रत्यभिज्ञानमेव सूचितम् । यदाह ग्रन्थकार एव ।

इत्थं स्वसंवित्ति मपह्नुवानै-
र्यैस्तद्वदद्भिः कलुषीकृतं यत् ।
प्रमातृतत्त्वं स्फुटयुक्तिभिस्तान्
मूकान्विधाय प्रकटीकृतं तत् ॥

इति ॥

ननु च प्राच्य एवानुभवो यदि स्मर्यमाणस्य बहिरवभासनरूपः प्रकाशस्तर्हीयदुच्यताम् । सो ऽनुभव इदानीं स्मरणेन विषयीक्रियत इति ऐक्येन स्वलौकिकेन को ऽर्थ इति व्यामोहं विहन्तुमाह ।

(४) नैव ह्यनुभवो भाति स्मृतौ पूर्वार्थवत्पृथक् ।
प्रागन्वभूवमहमित्यात्मारोहेण भासनात् ॥

वैधर्म्यसाधर्म्याभ्यां दृष्टान्तः प्रागित्यनुभवकाले यथा स पूर्वो घटादिरर्थः पृथगितीदन्तया भाति स्म नैवं स्मरणकाले स्मृतिज्ञानात्पृथक्त्वेन इदं पूर्वमनुभवनमिति भाति यथा च स्मृतिज्ञानकाले तस्मात्स्मृतिज्ञानात्सो ऽर्थः प्रागिति पूर्वस्वभावो न भेदेनाभाति स्मृतिकाले बहिरवभासाभावात्।एवं तत एव हेतोः पूर्वो ऽप्यनुभवो न भेदेनाभाति "कथं तर्ह्युभयं भाति अन्वभूवमित्येवम् । एतत्किमुच्यते इति चेत्,, । अहमित्येवंस्वभावो य आत्मा पूर्वापरसंविदन्तर्मुखस्वभावस्तत्र यदारोहणं विश्रमस्तेन हेतुना पूर्वसंविद्रूपतायाः स्वप्रकाशाया भासना तल्लीनस्यापि घटस्य स्वप्रकाशदेशीयत्वेनावभासनम् । आत्मनि चारोहणं विश्रमणमनुभवस्यार्थस्य च प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति न्यायात्संख्याचिप्रे तद्वृति वा कर्तृभूते ऽस्मदर्थे प्रत्ययार्थे ऽनुभवो ब्रुडितः । तद्द्वारेणार्थो ऽपि च न तु स्वातन्त्र्येणैवासौ तदर्थमेव कर्म न निर्दिष्टम् । घटादिः पुनरनुभवकाले नास्मदर्थमारोहयति हि यस्मात्तेव भाति पूर्वो ऽनुभवः पृथगपरार्धोक्ताद्धेतोः तस्मात्संविदामैक्यमिति पूर्वेण सम्बन्धः । लुङा भूतकालस्य द्योतितत्वात्प्रागिति भिन्नक्रमः उत्तमपुरुषेणास्मदर्थस्याहमित्यपि आरोहणमिति इहिरपि णिजन्तो ऽपि ॥

ननु क एवमाह अनुभवः पृथङ्न भातीति, घटवन्नभातीति चेत् । किं ततः, घटो ऽपि हि नानुभवभङ्ग्या भातीति किं न भाति, स्वभावेन भातीति तूभयत्रापि समानम् । तथाहि । अतीतानागतसूक्ष्मादि यथा योगिज्ञाने विषयीभवतीत्यभ्युपगतं, तथा परचित्तमपि * "प्रत्ययस्य परचित्तज्ञान,,मित्यादौ, तत्र ज्ञानवृत्तिपरिणतमेव सत्वं चित्तशब्देनोक्तम् अन्यथा प्रत्ययस्य संयमविषयीकार्यत्वं किमुच्यते आलम्बनयोगश्च कथं शङ्क्येत न च सालम्बनमिति तस्मात्परकीयमनुभवनमिव निजमपि विषयीक्रियतामित्याशङ्क्य दृष्टान्त एवासिद्ध इति भान्तीत्यन्तेन, अभ्युपगमेन वा सिद्धत्वे ऽपि प्रकृते ऽर्थे विषम इति शेषेण दर्शयति ।

(५) योगिनामपि भासन्ते न दृशो दर्शनान्तरे ।
स्वसंविदेकमानास्ता भान्ति मेयपदे ऽपि वा ॥

योगिनां यदेतद्दर्शनान्तरं भावनाप्रभवः परचित्तविषयो ज्ञानविशेषः तत्र दृश इत्युपलब्धयो न भान्ति । तथाहि । सौगतानां तावत्स्वप्रकाशैकरूपं ज्ञानं तच्चेज्ज्ञानान्तरेण वेद्यं तर्हि यदस्य निजं वपुरनन्यवेद्यतया प्रकाशनं नाम न तत्प्रकाशितं स्यात् । सांख्यानामपि पुरुषच्छायैवोपलब्धिः पुरुषश्चासंवेद्यपर्वेति कथं वेद्या स्यात् । वैशेषिकानामप्यात्मन्यभेदेन समवायि संवेदनं परगतं मनसा कथं गृह्येतान्तः शरीरवृत्तिना । तच्छरीरान्तरनुप्रवेशे तु तस्यैवाहमिति शरीरीकरणादहन्तावभासितत्वादात्मनो भेदो विगलेत् । नित्यानुमेयत्वं तु नात्मन उपपद्यते । ज्ञानस्य च ज्ञानान्तरवेद्यत्वे ऽनवस्थोक्तम् । तस्माद्योगिनः परचित्तवेदनावसर इयान्प्रकाशः, एतद्देहप्रकाशसहचारी घटसुखादिप्रकाश इति तत्र घटसुखादिरिदन्तया भाति । तद्गतस्तु प्रकाशो ऽहमित्येव स्वप्रकाशतया प्रकाशते । प्रमात्रीकृतपरदेहप्राणादिसमवभाससंस्कारात्तु तन्निष्ठामिदन्तां प्रकाशभागे ऽपि मन्यमान इदं परज्ञानमित्यभिमन्यते । अविगलितस्वपरविभागो योगी प्राप्तप्रकर्षस्तु सर्वमात्मत्वेन पश्यन् स्वसृष्टमेव स्वपरविभागं पश्यतीति ज्ञानस्य न योगिज्ञानेन प्रकाश्यता । भवतु वा । तथापि प्रकृते

* प्रत्ययस्य रागादिमत्याः स्वकीयचित्तवृत्तेः संयमेनाश्रयादि[illegible] विशेषैः साक्षात्करणात् ततस्तस्माच्चित्तात् परस्य भिन्नस्य चित्तान्[illegible] प्यशेषविशेषतो ज्ञानं संकल्पमात्रेणैव भवतीत्यर्थ इति योगवार्त्तिक[illegible] व्याख्यातमिदम् ।

Digitized by Google

नैतत्समम् । तथाहि । अयमनुभवतीति परनिष्ठ एवासावनुभवे योगिनः प्रकाशो न त्वहमनुभवामीत्यात्मारोहेण । इह त्वन्वभूवमित्यहमंशविश्रान्तिरनालीकेदम्भावैवानुभवस्येति युक्तमुक्तम् । यस्मादनुभवः पृथङ्न भाति तस्माद्वैक्यं भिन्नकालानां संविदां वेदितेति ॥

यद्यहम्भावविश्रान्तिवशादनुभवः स्मृतौ पृथङ्न भातीत्युच्यते तदा परामर्शान्तरं साक्षादेवेदंतया ऽनुभवं परामृशद्यदि वा इदंभावोचितघटादिविश्रान्ततामनुभवस्य प्रथयदुपलब्धमिति तदनुसारेणापि किं न व्यवह्रियत इति पराभिप्रायं प्रतिक्षिपति ।

(६) स्मर्यते यद्दृगासीन्मे सैवमित्यपि भेदतः ।
तद्व्याकरणमेवास्या मया दृष्टमिति स्मृतेः ॥

लोकस्य तावदेवं न संवेदनं, स हि न पृथग्भूतां दृशं कांचिन्मन्यते सा दृङ्ग आसीदित्येवम्, अपि तु यत्स्मर्यते एवंभूतमपि यत्स्मरणं कस्य चिद्विवेचकंमन्यस्य तत्स्मृतेर्व्याकरणं पदस्येव प्रकृतिप्रत्ययार्थनिरूपणं काल्पनिकं विभज्याकरणं परत्र प्रतिपादनमात्रम् । सो पि यदि मूलप्रतीतिं विमृशति पूर्वोक्तक्रमेण तदानुभवं पृथग्भूतं न वेदयत एव तद्राहोः शिर इति वत्कल्पितं भेदं मन्यते । अन्यथा स घट इतिवत्सा दृगित्यत्रापि प्राक्तनं दृगन्तरमपेक्षणीयं स्यात् । तदित्यनेन हि घटस्य वा दृशो वानुभवविषयतापत्तिरुच्यते । अन्यथा दृगित्येव स्यात् । ततश्च दृङ्ग्या दृगन्तरेणानुभूतेत्यापतेत् तत्रापि तथात्वे ऽनवस्था । ननु स्मृतेर्मौलिकं किं रूपम्, । उच्यते, । मया दृष्टमिति, । नन्वत्र दयितावदननलिनादिविश्रान्तं दर्शनमुक्तं, न त्वात्मारूढं, कर्मणि निष्ठोत्पत्तेः, स एष स्ववाचमेव न चेतयति । कर्तुः क्रियया ह्याप्यं कर्मेति दृशिक्रियायाः कर्तृनिष्ठतैव तथा च कर्तृस्थामेव दृशिक्रियामाहुः दर्शयते भृत्यान्राजेत्यादौ जैमिनीयैरपि ज्ञानरूपा दृशिर्भावनात्मिका प्रमातृविश्रान्तैवोक्ता, केवलं प्रकटता विषयधर्मो दृष्टता नामान्या संविद्वा स्वतन्त्रेत्यन्यदेतत् प्रमातृविश्रान्तत्वमेव कथयितुं मयेत्युक्तम् तेनान्वभूवमहं मयानुभूतमिति शब्दवैचित्र्यमात्रमिदं, न त्वर्थभेदः, अन्ये तु भिन्नक्रमत्वेन योजयन्ति । दृगासीत्सा मे इत्येवं मया दृष्टमिति च यत् स्मरणं तद्व्याकरणमस्या इत्यनन्तरोक्तान्वभूवमित्युचितपरामर्शायाः स्मृतेरिति । अपिश्चार्थे ॥

ननु दृष्टमपि निर्विकल्पेन यावन्नपरामृष्टं विमर्शविशेषविश्रान्त्या तावन्न स्मर्यते । मार्गदृष्टमिव तृणपर्णादि विशेषरूपेण तदिदमेव विचारणीयम् । समनन्तरभावि विकल्पकाले तद्दर्शनमिदन्तयावभातपूर्वं वा न वेति तदाशङ्क्याह ॥

(७) या च पश्याम्यहमिमं घटो ऽयमिति वा ऽवसा ।
मन्यते समवेते साऽप्यवसातरि दर्शनम् ॥

इह दर्शनं यादृशं निजेन वपुषा तादृशेनैव तेन भातव्यं सर्वदा । तच्च स्वकाले ऽनन्यप्रकाशमहमित्येतावता रूपेणोचितप्रकाशं तद्विकल्पांशविचारस्तावन्न कुत्रचिदङ्गम् । भवतु वा । किं त्ववसायो ऽप्येवंभूत इत्यपि शब्देन सूचयति । तत्र समनन्तरभाविना विकल्पेन वस्तु परामृश्यमानमनुभवपरामर्शमुखेन वा परामृश्यते ऽहमिमं पश्यामीति वर्तमानतया इममित्यनेन च प्रत्यक्षव्यापारत्वं प्रत्यक्षायमाणत्वेन दर्शितम् । एवमेव वा परामृश्यते घटो ऽयमिति । अत्रायंशब्देन प्रत्यक्षायमाणत्वमुक्तम् । तत्रान्त्ये विकल्पे दर्शनस्य पृथक्परामर्श एव नास्तीति का तत्रेदंताशङ्का । ततश्च पारिशेष्यात् अहंतया तस्यात्रास्ति परामर्शः । तदभावे विकल्पस्य निमीलिताक्षेपिभावात्स्वयमर्थास्पर्शी स्फुटतमविषयपर्यवसितः कथमध्यवसायो भवेत् । आद्ये तु दर्शनं परामृष्टमप्यस्मदर्थान्तर्भूतमहम्भावास्पदमवसातरि विश्रान्तं स्वप्रकाशमेव परामृष्टमिति विकल्पो ऽपि न बोधान्तरबोध्यतां बोधयति बोधस्य । अवसायो ऽवसा,समवेतमित्यपृथग्भावमाह । अवसातरीति । स्वतन्त्रे ऽन्तर्मुखे बोधात्मन्यहंतास्पदे इत्यर्थः दर्शनमिति निर्विकल्पकमनुभवनम् । उपलक्षणं चैतत् । विकल्पस्मृत्यादेरपि ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण परामर्शे ह्ययमेव न्यायः विकल्पयाम्यहं विकल्पितं मया स्मृतं मयेत्यहंतारूढस्यैव विक[illegible]पादेरवभासात् । अत एवात्मनो ऽमी विकल्पाद्याः शक्ति[illegible]विशेषास्तद्विश्रान्तशरीरत्वादिति दर्शितं ज्ञानस्मृत्यपोहन[illegible]शक्तिमानित्यत्र ॥

एवमियतः प्रमेयस्य यत्फलं तदुपसंहर्तुमाह ।

(८) तन्मया दृश्यते दृष्टो ऽयं स इत्य[illegible]मृशत्यपि ।
ग्राह्यग्राहकता भिन्नावर्थौ भातः प्र[illegible]तरि ॥

तदिति तस्मादर्थे पूर्वोक्तस्य प्रमेयस्य हे[illegible]भावेनोपजीवनमिह सूचयति । यत एवमुक्तम् । अनुभव[illegible]र्थस्येव स्मरणात्रभेदेनावभासः । स्मृतिशक्तिश्च परमेश्व[illegible]स्यैव तत इदमत्र परिनिष्ठितं तत्त्वमिति । इह स्मृतिर[illegible]भवं क्रोडीकरोतीत्युक्तम् । अनुभवश्च द्विधा परामर्शभेदात् कदा चित्स्वात्मपरामर्शपूर्वकमनुभाव्यमामृशति यत्रास्याभिसंधिप्रधानता मया दृश्यते इति । कदा चिदनुभवनीयमे[illegible] प्रधानतया परामृशति । यत्रा ऽनभिसंधेरेव सहसा वस्[illegible]पनिपातो ऽर्थक्रियां प्रत्यायहविशेषो वा अयमिति । तत्रापि च प्रकाशपरामर्शो ऽस्त्येव । अन्यथा प्रकाशायोगात् । एवमुभयथा ऽनुभवे प्रत्येकं स्मृतिरपि द्वयपरामर्शमप्युदेति । चत्वारः स्मरणभेदाः द्वाव-

Digitized by Google

नुभवभेदो अनुसंधानरूपं प्रत्यभिज्ञानमप्येतदुभयमेलनात्मक-मत्रैवान्तर्भूतं तच्चैतद्वैरादष्टधा पूर्वापरविश्रान्तिकृतात्प्रत्येकं द्विधा भेदाच्च षोडशधा तदेते द्वाविंशतिः संवेदनभेदाः । तेषु च ग्राह्यं तावत्प्रकाशादबहिर्भूतमन्यथा प्रकाशनायोगात् ब-हिर्भूतं च तदन्यथार्थत्वासम्भवात् । न च तत एव तदेव तदेव पृथग्भूतं वा पृथग्भूतं च भवतीति नूनमन्यः कल्पितप्रकाशात्मा कश्चिदत्रार्थो ऽस्ति यतो ऽयमर्थराशिः पृथग्भवन्नन्योन्यमपि पृथक्तामधिगच्छेत्। अन्यथा प्रकाशाभिन्नानां परस्परमपि कथंकारं पृथग्भावो भवेत् । सो ऽयं वेद्यैकदेश एव विच्छिन्न एवानु-ज्झितवेद्यभाव एवाहमिति विच्छेदशून्येऽचितेन परामर्शेन परामृश्यमानो मायाप्रमातेति वक्ष्यते । देहबुद्धावित्यत्र स च ग्राहक इत्युच्यते । एवं सममेव स्वात्मनि विमलमुकुरस्थानीये यद्युगलकं स्वस्मात्प्रकाशरूपादव्यतिरिक्तमवभासयति परमे-श्वरः । तदेवैतद्भगवतो ज्ञानकर्तृत्वं स्मरणकर्तृत्वं च ज्ञानश-क्तिस्मृतिशक्तिरूपमुच्यते इति तात्पर्यार्थः । अक्षरार्थस्तु मया दृश्यत इति अयमिति च यदामृशति प्रमाता प्रकाशरूपो येनानुभवतीत्युच्यते । तत आमर्शनादेतल्लक्ष्यते । ग्राह्यरूपेण ग्राहकरूपेण योजितौ घटादिदेहादिस्वभावावर्थौ वेद्यौ प्रमातरि विशुद्धप्रकाशरूपे भातः प्रकाशेते । एवं दृष्ट इति स इति च यत्परामृशति प्रकाशरूपः प्रमाता यतो ऽसौ स्मर-तीति व्यपदेश्यस्ततो ऽप्येतदेव लक्ष्यते । अनुभवरूपोपजीवि-तत्वं पूर्वोक्तं दृढयितुं प्रसङ्गादत्र ज्ञानशक्तेरप्युन्मीलनं कृतम् * लक्षणे शत्रादेशः अपि शब्दश्चार्थे अर्थशब्दो विच्छिन्नवेद्य-वाची । ग्राहको मायीयः कल्पितः प्रमाता शुद्धप्रकाशस्व-भावः ॥ ८ ॥

आदितः सूत्रश्लोकाः ३० व्याख्याताः ॥

श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्र-त्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां स्मृतिशक्तिनिरूपणम् ॥

॥ इति चतुर्थमाह्निकम् ॥

---

† यदनुत्तरसंबोधादानन्दविकस्वरेच्छया पूर्णम् ।
ईश्वरमुन्मिषदमृतौघसुन्दरं तत्स्तुवे धाम ॥
स्वरूपगृहमध्यान्तर्भावभाण्डप्रकाशकम् ।
प्रज्वाल्य दीपं ज्ञानाख्यं स्वप्रकाशं शिवं स्तुमः ॥
महागुहान्तर्निर्मग्नभावव्रातप्रकाशकः ।
ज्ञानशक्तिप्रदीपेन यः सदा तं स्तुमः शिवम् ॥

एवं तावत्स्मृतिशक्तेः स्वरूपं प्रतिपादितम् । अधुना तदु-पजीवनीयज्ञानशक्तिपरामर्शनिर्णयं वितत्य "वर्तमानावभासा-ना,,मित्याद्यया "सक्रमं प्रतिभासत,,इत्यन्तया श्लोकैकविंश-त्या निरूपयति । तत्राद्येन श्लोकेन वस्तुनि प्रतिज्ञां करोति । एवंभूता ज्ञानशक्तिरिति । ततः श्लोकद्वयेन प्रकाश एवार्थानां स्वरूपमित्याह । ततो द्वयेन प्रकाशबाह्यानामर्थानां सद्भावं विज्ञानवादोपगतवासनादूषणेन दृढीकृतमाशङ्क्य तृतीयेन त-दनभ्युपगमे ऽपि तावत्त किं विरुध्यत इति दर्शयति । अथ श्लोकेन स्वदर्शने ऽर्थानत्वमुपदर्शयन्बाह्यार्थसद्भावे प्रत्यक्षं निरा-करोति प्रमाणत्वेन । ततो द्वयेनानुमेयतामपि बाह्यस्य निर-स्यति । अनन्तरं श्लोकेन चिदात्मन्यर्थानामवश्यं सद्भावः परामर्शात्मनेति प्रकटयति । ततो ऽपि प्रकाशस्य प्रमातृरूपस्य प्रत्यवमर्श एव जीवितमिति श्लोकचतुष्टयेनानुभवागमन्याय-स्वरूपनिरूपणाभिरभिधत्ते । अनन्तरं ज्ञानपरामर्श एव ज्ञेयं शुद्धं प्रमातृरूपतानुज्झितं च प्रथयतीति तस्यैव प्रधानत्वे न्यायं श्लोकत्रयेणाह । प्रकाशैकरूपत्वे च ज्ञानज्ञात्रादिभिन्नमिति श्लोकेनाह । ततो ज्ञातरीव विशुद्धे ज्ञाने ऽप्यविकल्पकसवि-कल्पकरूपे विमर्श एव प्राणितमिति श्लोकद्वयेनाह । ततो ज्ञातुर्ज्ञानस्य च पूर्वपक्षे दूषितं यद्भिन्नत्वं तदुपसंहारदिशा श्लोकेन समर्थयत इति तात्पर्यमाह्निकस्य ॥

श्लोकार्थस्तु निरूप्यते ॥

ननु स्मरणविकल्पादीनामनुभव एव जीवितं तच्च यदि भेदेनाभासन्ते ऽर्थाः तत्तेष्वपि तथैवावभास उचितः । नो चेदन्यथा, तदनुभव एव तावज्ज्ञानशक्तिरूपो विचारणीय इत्याशयेनाह ।

(१) वर्तमानावभासानां भावानामवभासनम् ।
अन्तः स्थितवतामेव घटते बहिरात्मना ॥

वर्तमानत्वेन स्फुटतया ऽवभासनमिदमित्येवमाकारं ये-षां तेषां यदेतद्बहिरात्मना कल्पितमायीयशून्यादिशरीरान्त-प्रमातृपृथग्भावेन हेतुना भिन्नानां । ततो मायाप्रमातुर्विच्छि-न्नानामवभासनं तत्परमार्थप्रमातरि शुद्धचिन्मये ऽन्तः स्थितव-तां तेन सहैकात्म्यम * नुज्झतामेव घटते प्रमाणेनोपपद्यते । तेनानुज्झितसंविदभेदस्य भावस्य † कल्पितप्रमात्रपेक्षया भेदेन प्रकाशनं भगवतो ज्ञानशक्तिरित्युक्तं भवति ॥

प्रमाणेनोपपद्यत इत्युक्तं तत्प्रमाणं दर्शयति ।

---

* लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यनुशासनात् ।

† इदं श्लोकद्वयं यदनुत्तरेत्यादि पुस्तकान्तरे ऽदर्शनात् पूर्वोत्तराह्निकेषु महाप्रकरणारम्भे विनैकश्लोकोपनिबन्धनस्यैव दर्शनात् प्रक्षिप्तमिति लक्ष्यते ।

* उज्झ उत्सर्गे ।

† अनेन च विषयस्य ज्ञानात्मकता पारमार्थिकी कल्पितत्वा[illegible] वस्तु भेद इत्युक्तं भवति ।

(२) प्रागिवार्थोऽप्रकाशः स्यात्प्रकाशात्मतया विना ।
न च प्रकाशो भिन्नः स्यादात्मार्थस्य प्रकाशता ॥

अर्थो नीलादि,स्तस्य नीलादिरूपतैव यदि प्रकाशमानता, न पुनरपरा का चिदर्थशरीरोत्तीर्णा प्रकाशात्मता, तर्हि यथा सर्वान्प्रति नीलमेव तत्सम्भावनया भण्यते, । न कं चिद्वा प्रति, वस्तुतो वा स्वात्मन्येव तन्नीलं परस्य परनिष्ठत्वानुपपत्तेः, स्वात्मनि वा न नीलं प्रकाशानुग्रहेण विना व्यवस्थानायोगात् तथा प्रकाशमानताऽप्यस्य सर्वान्प्रति न कं चिद्वा प्रति, अपि तु स्वात्मन्येव स्वात्मन्यपि वा न स्यादित्यन्धता जगतः । "अथेन्द्रियालोकादिक्षणवर्गात्प्रकाशरूपोऽसौ नीलक्षणो विशिष्ट एव जातः,, । एवमपि स एव प्रसङ्गः, । प्रकटतावादेऽप्ययमेव दोषः, सर्वथाऽर्थशरीरविश्रान्तश्चेत्प्रकाशो ममावभासत इति प्रमातृलग्नतया प्रकाशस्थितिर्दुरुपपादा, प्रमाता हि तदानीमिन्द्रियादिमयोऽर्थरूपस्य प्रकाशस्य कारणं भवेद्बीजमिवाङ्कुरस्य, न चाङ्कुरो बीजापेक्षोऽङ्कुरात्मा, ततो यदि न प्रकाशात्मा स भवेत्प्रागिव ज्ञानोदयात्पूर्वं यथा सोऽप्रकाशस्तथा ज्ञानोदयेऽपि स्यात् । "ननु ज्ञानमर्थप्रकाशरूपमेव तत्कथं ज्ञानस्योदयानुदययोरर्थस्य तुल्यता स्यात्,, । स्यादेतद्यद्युपपद्येत, । यावताऽर्थाद्भिन्नं यज्ज्ञानं प्रकाशरूपं तदर्थस्य सम्बन्धितया कथं स्यात् । यदि तावदर्थः प्रकाशत इत्येवंभूतं ज्ञानस्य स्वरूपं तदर्थज्ञानयोरभेद एवायातः * । अर्थस्वभावस्य ज्ञानत्वेनोक्तत्वात् । अर्थस्वभावत्वे च प्रकाशस्यार्थात्मतायामुक्तं दूषणम् । अथार्थं प्रकाशयतीति ज्ञानस्य स्वरूपं, तर्हि प्रकाशमानमर्थं करोति ज्ञानमित्यापतिते पुनरपि स एव दोषः, कृतप्रतानश्चायं प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थविवेको मयैव भेदवादविदारणे इति तत एवान्वेष्यः । तस्माद्भिन्नः प्रकाशोऽर्थस्य संबन्धी भवतीति संभावनैव नास्ति । अतश्चेदमुपपत्त्याऽऽयातमर्थस्य स्वरूपं प्रकाशमानत्वं प्रकाशाभिन्नत्वमिति । प्रकाशश्च यदि घटेऽन्यः पटेऽन्यस्तदानुसन्धानस्यायोगो, द्वयोः प्रकाशयोः स्वात्ममात्रविश्रान्तिपर्यवसानादिति वितत्योपपादितं नश्येज्जनस्थितिरित्यत्र तस्मादेक एव प्रकाशः । एतदेवावृत्त्या दर्शितं "न च प्रकाशोभिन्नः स्या,,दिति ॥

व्यतिरिक्तस्य ज्ञानस्यार्थप्रकाशरूपतामभ्युपगम्यापि बाधकान्तरमाह ।

(३) भिन्ने प्रकाशे चाभिन्ने सङ्करो विषयस्य तत् ।
प्रकाशात्मा प्रकाश्योऽर्थो नाप्रकाशश्च सिद्ध्यति ॥

यद्यर्थादन्य एव ज्ञानात्मा प्रकाशोऽत एव भिन्नोऽर्थत,स्तर्हि स्वात्मनि तस्य प्रकाशमात्ररूपत्वादभेद एव । तथाहि । नीलस्य प्रकाशः पीतस्य प्रकाश इति योऽयं नीलांशः पीतांशश्च स तावज्ज्ञानस्य न स्वरूपम् । भेदवादत्यागापत्तेः अथ विषय,स्तद्द्वेदं विचार्यते । इह प्रकाशबलान्नीलपीतयोर्भेदोऽभ्युपगन्तव्यः । येनैव च प्रकाशेन नीलो नील इत्युपगम्यते तेनैव च प्रकाशेन पीतः पीत इति कथं सङ्गच्छताम् । नीलेन जनितः पीतेन जनितस्तेन वा सहैकसामग्रीक इत्यादि यदुच्यते, तत्सिद्धे नीलपीतयोर्भेदे स्यात् । स एव विचार्यः । अथ नीलाकारोऽसौ, * तद्यदि प्रतिबिम्बबला, त्तद् द्वितीयबिम्बानवभासादयुक्तम्, । अथाभेद,स्तर्हि त्यक्तो भेदवादः । तथा कारणतादिवादे शिखरस्थज्ञानं बहुतरनीलादिजन्यमेकत्र पट्वन्यत्र मन्दमिति कथं भेदः, प्रकाशशरीरस्याभेदात् । तथाभूते चान्यतरदर्शनोद्बोधितेऽपि संस्कारे बलादेवाशेषस्मरणप्रसङ्ग इति भूयान्संकरः । स्यादेतत् । अर्थ एवास्तु किमनेन दोषापादकेन प्रकाशेनेति । अत्राह । अप्रकाशस्य सिद्धिरेव न का चित् । स्वात्मनि हि नीलं यदि पीतं न किं चिद्वा तत्किं दुष्येत् । अत एव ग्रन्थकृतैवान्यत्रोक्तम् ।

एवमात्मन्यसत्कल्पाः प्रकाशस्यैव सन्त्यमी ।
जडाः प्रकाश एवास्ति स्वात्मनः स्वपरात्मभिः ॥

इति । तद्यदि प्रकाशस्तदा भवत्यर्थः प्रकाशश्चासौ [illegible] कथम् । यदि प्रकाशतैव घटस्य वपुः सैव पटस्येत्यादिविश्व[illegible]ः प्रकाशः सिद्धः ॥

एकस्यैव प्रकाशस्यैवंभूतक्रमाक्रमकार्यकारणभ[illegible]वादिविचित्रवैश्वरूप्यप्रदर्शनसामर्थ्यरूपमैश्वर्यमित्येतावत्य[illegible]वसाययितव्यम् । तच्चैवं पर्यवस्यति । यदि प्रकाश[illegible] विचित्रभावे हेत्वन्तरमपाकृतम् । तत्र प्रकाशस्याविचित्रस्य [illegible] क्रमेण विचित्रताकारणं प्रतिबिम्बात्मकं तत्प्रतिबिम्बसजात[illegible]यं यत्तदेव नीलादिरूपं बाह्यम् । तच्च यद्यप्यनुमेयं त[illegible]पीदं नीलमिति प्रत्यक्षेणाध्यवसायादध्यवसायप्राणितत्वाच्च [illegible] प्रमाणस्थितेः प्रत्यक्षव्यपदेश्यं भविष्यति बाह्यार्थवादिक[illegible]थतमिति हेत्वन्तरमनुमीयमानं बाह्यरूपमाशङ्क्यमानत्वेन दर्शयति ।

(४) तत्तदाकस्मिकाभासो बाह्यं चेदनुमापयेत् ।
नह्यभिन्नस्य बोधस्य विचित्राभासहेतुता ॥
न वासनाप्रबोधोऽत्र विचित्रो हेतुतामियात् ।
तस्यापि तत्प्रबोधस्य वैचित्र्ये किं निबन्धनम् ॥

---

* अर्थः प्रकाशत इत्यनेनार्थवृत्तिप्रकाशक्रियाया एव बोधनात् क्रियाक्रियावतोश्चाभेदादिति भावः ।

* तदाकारत्वं च तत्प्रतिबिम्बप्रयुक्तं यदि स्यात् तर्हि प्रतिबिम्बस्थले बिम्बप्रतिबिम्बयोर्द्वयोरुपलम्भान्नीलद्वयावभासप्रसङ्ग इति भावः ।

Digitized by Google

इह बोधस्तावदभिन्नः प्रकाशमात्रमेव ह्यस्य परमार्थः प्रकाशाधिकं यदि नीलस्य रूपं तर्हि तदप्रकाशरूपमिति न प्रकाशेत । अथ तथाप्रकाशरूपत्वमेवास्य रूपं पीतप्रकाशः कथं स्यात् । अथापि क्रमिकनीलपीतादिप्रकाशरूपमेव तस्य रूपं नीलाद्याभासशून्यो ऽहमिति प्रकाशः स्वापाद्यवस्थासु न स्यात् । तस्मात्प्रकाशः प्रकाश एव । अणुमात्रमपि न रूपान्तरमस्यास्तीति अभिन्नो बोधः । तस्य चाभिन्नस्य कदा चिन्नीलाभासता कदा चित्पीताभासतेति ये विचित्राभासास्तत्र कारणत्वं हि यस्मान्नोपपन्नं हेतावभिन्ने कार्यभेदस्यासम्भवात् । तस्मात्स स विचित्रनीलपीतादिरूप आकस्मिको ऽज्ञातप्रत्यक्षसिद्धहेतुकः सन्बाह्यं विज्ञानगतप्रतिबिम्बात्मकस्वस्वभावसम्पादकमौचित्यवशान्निजरूपसदृशं क्रमोपनिपतद्रूपबहुतरभेदात्मकं ज्ञानात्सर्वथा पृथग्भूतमनुमापयतीति सम्भावयते बाह्यार्थवादी । न चास्येदं सम्भावनामात्रं अपि तु निश्चयपर्यवसाय्येव भवति । तथाहि । विज्ञानवादिना यो हेतुर्वैचित्र्ये वासनाप्रबोधलक्षण उक्तः स नोपपद्यते । स्मृतिजनकः संस्कारो वासनेति तावत्प्रसिद्धम् । इह त्वनुभववैचित्र्ये हेतुः पर्येषणीयो वर्तते । अस्तु वा नीलाद्याभाससंपादनसामर्थ्यरूपा ज्ञानस्य योग्यतात्मिका शक्तिर्वासना । तस्याश्च स्वकार्यसंपादनोन्मुख्यं प्रबोधः । ततो बोधेष्वाभासवैचित्र्यमिति । तत्रापि तु ब्रूमः । यद्यप्याभासानां ज्ञानान्तर्वर्तिनामपारमार्थिकं संवृतिसत्त्वमुच्यतापि । तथापि यदेषां कारणं तद्वस्तु सदेवाङ्गीकार्यम् । अवस्तुनः सर्वसामर्थ्यविरहितालक्षणस्य कार्यसंपादनप्राणितसामर्थ्यात्मकस्वभावानुपपत्तेः । एवं स्थिते या एता वासना आभासकारणत्वेनेष्यन्ते तासां बोधाद्यदि भिन्नं रूपं तच्च परमार्थसत्तदयं शब्दान्तरप्रच्छन्नो बाह्यार्थवादप्रकार एव । अथ संवृतिसत्तर्हि तेन रूपेण कारणतानुपपत्तिः । अथ येन रूपेणासां पारमार्थिकता तेन कारणता । तर्हि ज्ञानमात्रं तच्चाभिन्नमिति नीलाद्याभासरूपस्य कार्यभेदस्यासिद्धिः । एवं वासनानामविचित्रत्वे तत्प्रबोधो विचित्र इति का प्रत्याशा । भवन्तु वा वासना भिन्नास्तथापि तु बोधमात्रातिरिक्तस्य देशकालभावादेः प्रबोधकाभिमतस्य विचित्रस्य कारणस्याभावात्प्रबोधो विचित्र इत्येक एव प्रबोध इति सममेव नीलादिवैचित्र्यं भासेत । “अथ स्वसंतानवर्तीनि बोधान्तराणि विचित्राणि प्रबोधकारणानीति„ । तदसत् । सुखदुःखनीलपीतादिपूर्वापरादिदेशकालभेदस्य विज्ञानमात्ररूपत्वे विज्ञानस्य च प्रकाशमात्रपरमार्थतायां स्वरूपभेदासंभवे बोधवैलक्षण्यानुपपत्तेः । परप्रमातृरूपेषु बोधान्तरेषु संतानान्तरशब्दवाच्येष्वपि तुल्योऽयमवैलक्षण्यप्रकारः । तत्रापि परकीयाभिमतस्य कृशस्थूलादेः कायस्य श्वासप्रश्वासादेः प्राणस्य सुखदुःखादेर्वा गुणस्यानुमात्रभिमतसंविन्मात्ररूपाभेदे परत्वं कस्येति न विद्मः । बोधस्य तन्निष्ठस्येति चेत्सोऽपि प्रमाणेन यदि न सिद्धस्तदसन्नेव, सिद्धो ऽपि प्रमेयतया चेत्तज्जड एव, । तथापि च कायादिवदेव ज्ञानमात्रस्वभावः स्वसंविन्मात्ररूपत्वे परं प्रत्यप्यस्यासिद्धेः । ननु व्याहारादिक्रियास्वात्मनीच्छया व्याहरेयमित्येवंरूपया हेतुभावेन व्याप्ता दृष्टा ऽतश्चैत्रकायेऽपि तया तद्धेतुकया भाव्यम् । न च मत्संततिपतिता समीहा ऽस्तीति स्वसंवेदनेन निश्चितम् । ततश्च परसमीहा सिद्ध्यति । तदेव संतानान्तरमिति । अत्रोच्यते । इहानुमातुर्व्यापाराभासो द्विधा भाति । व्याप्तिग्रहणकाले विच्छेदप्राणोऽहं व्याहरामीत्येवंरूपः । अनुमानावसरे च व्याहरत्ययमिति विच्छेदजीवित इत्यन्यस्य व्याप्तिर्गृहीता । अन्यश्चाभासः कथमिदानीं हेतुः स्यात् व्याहरतीत्याभासस्य च हेतुरविदित एवेति । कथं ततो हेतोः समीहानुमीयते । किं च व्याहरत्ययमिति यः प्रमात्रन्तरेऽनुमातृसंमते विच्छिन्नतयावभासः सोऽनुमेयसंमतायाः परसमीहायाः कथं कार्यः स्यात् । तस्या हि व्याहरामीत्याभासः कार्यो योऽसावविच्छेदजीवितः । न चाविच्छेदमयस्य विच्छेदमयः कार्यमिति युक्तम् । तथाभूतकार्यकारणभावग्रहणोपायाभावात् । नहि स्वात्मनि योऽयमविच्छिन्नाभासः स परत्र विच्छिन्नं व्याहरत्ययमित्येवंरूपमाभासं जनयतीति केनचित्प्रमाणेन सिद्धम् । परसिद्धिपूर्वकत्वादस्यार्थस्य परप्रमातृसिद्धेश्च एवंभूतार्थसिद्ध्यधीनत्वेनेतरेतराश्रयात् । न चावश्यमविच्छिन्नाद्विच्छिन्नेन भाव्यमिति नियमोऽस्ति, व्यभिचारात् । न च विच्छिन्नोऽप्याभास उत्पद्यतामिति तदनुसन्धानात्तदुत्पत्तिर्नियता । तत्सद्भावेऽप्यनुत्पत्तेस्तदभावे चोत्पत्ते,र्विच्छिन्न आभासः परत्रोत्पद्यतामिति या समीहा तया सह परत्रोत्पन्नस्य विच्छिन्नाभासस्य कार्यकारणभावग्रहणमेव परासिद्धौ न युक्तमिति व्याप्तेरेवासिद्धिः । प्रमात्रन्तराणि च यदि भिन्नानि तदा तन्निष्ठानामवभासानां भेद एव ज्ञानादव्यतिरिक्तं चेति न्यायात् । ततश्चैकाभासनिष्ठत्वाभावादेकाभासविश्रान्तः संभूय प्रमातॄणां व्यवहारो न स्यादित्यन्योन्यानुरक्तं भूतग्रस्तप्रकृतिप्रायं जगदापद्येत । अनुमीयमानमपि च बोधान्तरमनुमातृसंमताद्बोधाद्यदि भिन्नं तदस्ति तावत्सम्भवः । यत्प्रमेयं बोधाद्भिन्नमस्तीति । सहोपलम्भनियमादेरनैकान्तिकत्वान्नीलपीताद्भिन्नापि प्रमेयराशिना किमपकृतं येनास्य स्वरूपविश्रान्तिर्न सह्यते । तस्मात्प्रमात्रन्तराणामप्यसिद्धिरेव । सिद्धौ वा सर्वत्र प्रमात्रन्तर्गता आभासा एकैकत्र परत्राभासवैचित्र्यहेतुभूतं वासनोद्बोधवैचित्र्यं जनयेयुर्नियमे हेत्वन्तराभावादिति । तथापि न नीलादिवैचित्र्यसिद्धिः । एवं वासनानां तदुद्बोधहेतूनां च विचित्राणामनुपपत्तिरेव । ततश्च स्थितमेतदभिन्नो बोधस्तस्याकस्मिकाभासभेदहेतुत्वानुपपत्तेर्बाह्योऽर्थोऽनुमेयः संभाव्यत इति यदि

नाविनोच्यते इति श्लोकद्वयार्थः, चेत् ः श्लोकद्वयवाच्यार्थ-
शङ्काद्योतकः ॥ ५ ॥

॥ एतदाह्निकशेष उत्तराङ्के ता ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ प्रसन्नराघवनाटकस्योपसंहारः ॥

इत्थं विबुधजनमनोनन्दनः श्रीजयदेवकवि तः प्रसन्न-
राघवनामको ग्रन्थः सर्वत्र संस्कृतच्छाया प्राकृतभा या ग्रन्थ-
लेखनेन तत्तदुचितस्थलेषु टिप्पणीलेखनेन च पाठ नेक-
व्यापारव्यापृतत्वेनालब्धपूर्णावकाशेनापि मया सु स्कृत्य
प्रतिमासमेकैकाङ्कमुद्रणेन श्रीजगदीशकृपया निर्विघ्नतया प्रका-
शितः । अथ पूर्वोक्तैतत्कविवर्णनोऽप्यहमन्योत्तमग्रन्थान् पि
रचयिताऽयं कविः सुमित्रायाः पुत्रश्चेति बोधयितुमिच्छु स्त-
द्विषये प्रमाणं लिलेखिषुरेवं ब्रुवे । यदोयमग्रत्वे निखिला-
लङ्कारलक्षणलक्ष्यावगाहनतमोनिरसनाय चन्द्रस्यालोक इव चन्द्रा-
लोक इति ग्रन्थः प्रसिध्यति तस्मिन् सहृदयहृदयाह्लादकं संक्षि-
प्तमपि विश्वत्रितसकलालङ्कारतत्त्वमपूर्वं ग्रन्थमयमेव महाक-
विर्जयदेवः प्राणैषीदित्येतद्ग्रन्थसमाप्तिस्थाविमश्लोकद्वयतः
स्फुटमवसीयते । तथाहि ।

> येषां यान्तिकश्रीमन्महादेवाङ्गजन्मनः ।
> सूक्तपीयूषवर्षस्य जयदेवकवेर्गिरः ॥
> महादेवः सत्रप्रमुखमखविद्यैकचतुरः
> सुमित्रा तद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ ॥
> प्रणीतस्तेनासौ सुकविजयदेवेन दशभि-
> श्चिरं चन्द्रालोकः सुखयतु मयूखैर्दश दिशः ॥

एवमत्रास्य कवेर्मातापित्रोर्नामोल्लेखादयं कविर्गीतगोवि-
न्दकारान्महाकविजयदेवाद्भिन्न इत्यप्यस्त्यतिरोहितं विदु-
षाम् । यतोऽयं भोजदेवात् रामादेव्यामजनीति गीतगोविन्द-
स्याविमश्लोकात् स्फुटं प्रतीयते ।

तथाच श्लोकः ।

> श्रीभोजदेवप्रभवस्य रामा-
> देवीसुतश्रीजयदेवकस्य ।
> पराशरादिप्रियवर्गकण्ठे
> श्रीगीतगोविन्दकवित्वमस्तु ॥

एवं रामगीतादीनां बहूनां ग्रन्थानां रचयिताऽयं कविर-
स्मिन् प्रसन्नराघवनाटके जानकीपरिणयमारभ्य श्रीरामचन्द्रो
ऽतिप्रचण्डं दशकण्ठमाहवे शरौघैर्विनिपात्य कृतविभीषणा-
लङ्काराज्याभिषेकः सीतया सह पुष्पकमारुह्य पुनरयोध्याम-

गादित्यन्तां कथां सुध
अस्मिन्नाटके प्रायो वीर
कारसावपि ।

एवमहमेतदुत्तमं का
तत्यत्रसुधाचकोरमनोविनो
न्यानपि
प्राचीनोत्तमकाव्य
इत्यलं पल्लवितेनेति शम् ।

॥ श्रीः ॥

॥ अथ बालरामायणाख्यनाटक

अथ प्राचीनोत्तमकाव्यसुधास्वादलो
तिनां रसिकजनानां प्रीत्यै सकलनाटका
यणाख्यं नाटकमेतत्पत्रद्वारेदानीं प्रकाशयितु
देतद्रचयितुर्वर्णनं संक्षेपतः कुर्वे । अस्य महान
सूर्यवंशीययायावरकुलजन्मा सत्यवतीतनूजो
महेन्द्रपालस्य गुरुः श्रीराजशेखरः कविरासि ।
ऽत्तिनिष्णातोऽपि सर्वविधप्राकृतभाषार्णवपारदृश
प्राकृतभाषयैव कर्पूरमञ्जर्याख्यं सट्टकाभिधं नाटक
कृतवत्तुलातिप्रौढसंस्कृतभाषया विद्धसालभञ्जि
काख्यां नाटिकां च व्यतनोत् । अयं च कविरतिशूर
शास्त्रार्थतत्त्ववेत्ता केरलक्षितिपतिः श्रीशङ्कराचार्यसमक
न्या राजा ऽऽसीत् । अयमतिमानुषचरितं श्रीरा
राजशेखर स्तत्र तदनुमतिं लब्धुकामस्तत्समीपे स्वसी
चार्यं दिदृ कृताभिर्बहुविधाभिस्तुतिभिस्तोषितात् श्रीशङ्क
प्रेक्ष्य तद्द्वारा ततस्तत्समीपगमनानुज्ञस्तत्र गत्वा हाटकायुत
राचार्यान् ासो
समर्पणपूर्वं स्वर तिमपूर्वं नाटकत्रयमाचचक्षे । तन्नाटकत्रय-
श्रवणेन तत्सस्मात् भिन्नोर्लब्धस्वाभिमतवरःस्वीयां
पुरीमाजगाम ति शङ्करविजयीयपञ्चमसर्गस्थैवमेनमर्थमत्येव-
रित्रमिति दशमश्लोकमारभ्यागमत् कृतकृत्यधीर्निजां नगरीं
तस्य गुणानुदीर्यविलोकविंशत्या श्लोकैरिमां कथां तद्-
न्यकारः श्रीमाधवाचार्यो व्यलिखत् । उपलभ्यते चैषु दिवसेषु
बालरामायणं कर्पूरमञ्जरी विद्धसालभञ्जिकेति नाटकत्रयमेवै-
तत्कविप्रणीतम् । एतेनास्य कवेरतिप्राचीनत्वं द्योत्यते । एव-
मयं राज्ञां कवीनां च शेखरभूतो राजशेखरनामा कविः स्वक-
शमौक्तिकमणेः श्रीरामचन्द्रस्य बाल्यदशामारभ्य समग्रं चरितं
विवक्षुरेतद्दुशाङ्कघटितमपूर्वं बालरामायणाख्यं महानाटकम-
करोत् । एतन्नाटकमपि प्रसन्नराघवमिव वीररसप्रधानं स्थल-

Digitized by Google

विशेषे बहु[illegible]करुणरसगर्भितं चास्ति । अतः समीचीनकाव्य-
पठनजनित[illegible]फललाभ एतदुत्तमकाव्यस्य सुधास्यन्दिनीनां सूक्ती-
नां श्रवणेन [illegible] भवेदयं च कविरनेकोत्तमगुणालङ्कृतश्चासीदित्येत-
त्सर्वमाहु[illegible]याभ्यां पारिपार्श्विकं प्रत्यन्योक्तिद्वारा सूत्रधारवच-
नरूपाभ्यामधिमश्लोकाभ्यां स्फुटमवगम्यते । तथाच सूत्रधा-
रोक्तिः ।

किं न श्रुतं शङ्करवर्मणो वर्णनम् ।

पातुं श्रोत्ररसायनं रचयितुं वाचः सतां संमता
व्युत्पत्तिं परमामवाप्तुमवधिं लब्धुं रसस्रोतसः ।
भोक्तुं स्वादु फलं च जीविततरोर्यद्यस्ति ते कौतुकं
तद्भ्रातः शृणु राजशेखरकवेः सूक्तीः सुधास्यन्दिनीः ॥

अपिच ।

आपन्नार्तिहरः पराक्रमधनः सौजन्यवारांनिधि-
स्त्यागी सत्यसुधाप्रवाहशशभृत्कान्तः कवीनां गुरुः ।
वर्ण्यं वा गुणरत्नरोहणगिरेः किं तस्य साक्षादसौ
देवो यस्य महेन्द्रपालनृपतिः शिष्यो रघुग्रामणीः ॥

अथास्य नाटकस्यैकमेव पुस्तकमत्रैव काश्यां निवसतः परम-सुहृदो दुण्ढिराजाचार्यशास्त्रिणः सकाशान्मयाऽऽसादितम् । ततः परमस्यां नगर्यामन्यनगरीषु चैतत्पुस्तकान्तरलाभायातिमार्गणपरो ऽप्यलब्धपुस्तकान्तर एतत्पुस्तकमेव महता परिश्रमेण सम्यक् परिशोध्येदानीं पाठशालाध्यक्षस्य श्रीमतो ग्रिफिथसाहिबस्याज्ञया काशीविद्यासुधानिधिपत्रेमुद्रणद्वारेमं ग्रन्थं प्रकाशयितुमुद्यतोऽस्मि ।

अतः सर्वैश्वर्यवन्तं विनतजनमनःसंतोषदायिनं श्रीपरमेश्वरमिदमेव प्रार्थये यदेतत्पत्रदर्शनोत्सुकानां रसिकजनानां मनःस्वेतदुत्तमं काव्यं परमां मुदमादधात्वित्यलं बहुलेखनेनेति शम् ।

गोविन्ददेवशास्त्री

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रसत्तेर्यः पात्रं तिलकयति यं सूक्तिरचना
य आद्यः स्वादूनां श्रुतिचुलुकलेह्येन मधुना ।
यदात्मानो विद्याः परिणमति यश्चार्थवपुषा
स गुम्फो वाणीनां कविवृषनिषेव्यो विजयते ॥ १ ॥

नान्द्यन्ते सूत्रधारः ससंरम्भं परिक्रम्य पुरोऽवलोक्य सप्रश्रयमञ्जलिं बद्ध्वा भोभो भुजस्तम्भालानितलक्ष्मीकरेणुना रघुकुलैकतिलकेन महेन्द्रपालदेवेनाधिकृताः सभासदः सर्वानेव वो गुणानिधिर्विज्ञापयति विदितमेवैतद्भवताम् । यत्तु नाट्याचार्येण धूर्तिलेन प्रतिज्ञातम् ।

वीराद्भुतप्रायरसे प्रबन्धे
लोकोत्तरं कौशलमस्ति यस्य ।
नाट्ये च नृत्ये च परं प्रवीणा-
मसौ सुतां मे परिणेष्यतीति ॥ २ ॥

तत्र दक्षिणापथादागतो रङ्गविद्याधरनामा भरतपुत्रो ऽपर्वद्भिः परीक्षितो न च निर्व्यूढस्तन्नामापि परीक्षध्वम् । कर्णौ दत्त्वा ऽऽकाशे किं ब्रूथ विलक्षेण सता कर्णाटनटेन तेन निर्मर्यादमिदमुदितम् । यदुताखण्डितप्रसरा हि पुरुषकाराः कर्णाटानां तथाहि ।

अहमेव हरिष्यामि परिणेतुः पुरोऽपि ताम् ।
नारीपरिभवं सोढुं दाक्षिणात्या न शिक्षिताः ॥ ३ ॥

अञ्जलिं बद्ध्वा तदिदं मयापि निवेद्यते यदि हि परिणयामि ।

अपि द्वीपान्तरादेव हृतां प्रत्याहरामि ताम् ।
कलत्रहरणे पुंसां कियद्दर्पोपलङ्घनमिति ॥ ४ ॥

विचिन्त्य । किं पुनस्तत् ।

प्रविश्य पारिपार्श्विकः । एवं तत्त्वम् * ।

सूत्रधारः । मारिष किमिदम् ।

पारिपार्श्विकः । देवादेसपत्तं तं णिरुवेदु भावो † ।

सूत्रधारः । सखेदम् । कथमन्यदुपक्रान्तमन्यदापतितं सोऽयमातपार्थिनः पयोदाभ्युदयः । विचिन्त्य । सविघ्नप्रमुख एव काम्यक्रियारम्भाः । विभाव्य चाम[illegible]निर्वेदः सिद्धेर्मूलम् । निश्चित्य भवत्वेवं तावत् प्रकाशम् । मारिष रसान्तरेण नावहितं मे चेतः । तद्भवानेव वाचयतु ।

पारिपार्श्विकः । गृहीत्वा वाचयति ।

कमवड्ढन्तविलासं रसाअले कं करेइ कन्दप्पो ‡ ।

सूत्रधारः । अये प्रश्नोत्तरम् । सेयमस्मत्प्रीतिरितिदेवादेशः । तत्स्वयमेव वाचयामि । गृहीत्वा वाचयति ।

निर्भयगुरु§र्वधत्त च वाल्मीकिकथां किमनुसृत्य ॥ ५ ॥

कथं भाषाचित्रकमेकालापकं चैतत् स्वगतं सूचनाक्रमोऽपि विचिन्त्य । बालरामायणम् ‖ । विमृश्य नाटयितव्यमित्यर्थेतोऽभिहितं भवति ।

---

* एतत् तत् ।

† देवादेशपत्त्रं तत् निरूपयतु भावः ।

‡ क्रमवर्धमानविलासं रसातले कं करोति कन्दर्पः ।

§ निर्भयराजस्य महेन्द्रपालस्य गुरुरुपाध्यायो राजशेखरः । तथाच कर्पूरमञ्जर्याम् ।

बालकई कइराओ णिब्भअरामस्स तह उवज्झाओ ।
इय जस्स परम्पराए अप्पा माहप्पमारूढो ॥
बालकविः कविराजो निर्भयराजस्य तथा उपाध्यायः ।
इति यस्य परम्परया आत्मा माहात्म्यमारूढः ॥

‖ बालरामायणम् ।

पारिपार्श्विकः । अहो अच्चरि अच्चरिअम् * । अएणं लिहिदं अएणं पढीअदि ।

सूत्रधारः । सहर्षम् । अनुकूलं हि वं सर्वस्मै स्वस्ति- करोति यत्प्रसक्तसंवादी देवादेशः ।

पारिपार्श्विकः । दिट्ठिआ कालिंदीमन्दा णीसलिलं विअ पढमं दुधा पहाविअ पच्छा तं कज्जं एक्कीभू † ।

सूत्रधारः । सहर्षम् । संप्रति हि ।

सद्बृत्तान कुलतिलकतां याति वारैदा
फुल्ला कीर्त्तिर्भ्रमति सुकवेर्दिक्षु यायावरस्य ।
धीरोदात्तं जयति चरितं रामनाम्नश्च विष्णो
काव्यव्याजात्तदियमपरा काप्यहो कामधेनुः ॥

पारिपार्श्विकः । वम्मीइणा मुणिवरिट्ठेण दिट्ठणिबन्धस्स रामचन्दचरिदस्स को उण सो विसेसो जं एस कई दंसइ- स्सदि ‡ ।

सूत्रधारः । मारिष क्वचित्कश्चित्प्रगल्भते नहि सर्वः सर्वं जानाति ।

पारिपार्श्विकः । भाव णं भणामि पच्चक्खीकिदसअलस- गसट्ठत्थादो तत्थभवदो महेसिणो अदिक्कमिअ किं एस च- म्मचक्खू पेक्खिस्सदि § ।

सूत्रधारः । मारिष मामैवम् ।

वदनेन्दुषु वामदृशामिन्दीवरपत्रसंघटितम् ।
रसनासु च सुकवीनां निवसति सारस्वतं चक्षुः ॥ ७ ॥

प्राज्ञश्चायम् । वस्त्वन्तरमतिशयानो हि प्रज्ञाप्रकर्षः । सू- क्तमिदं तेनैव महामन्त्रिपुत्रेण ।

उदन्वच्छन्ना भूः स च निधिरपां योजनशतं
सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं गणयति ।
इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिमुद्रामुकुलिताः
सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥ ८ ॥

पारिपार्श्विकः । ता णमक्कारो करीअदु ॥ ।

सूत्रधारः । ननु नमस्कृतं तेनैव ।

योगीन्द्रश्छन्दसां स्रष्टा रामायणमहाकविः ।

वल्मीकजन्मा

प्रबन्धोपक्रमे च स

ब्रह्मभ्यः शिवमस्

हे सन्तः शृणुताव

यद्वा किं विनयोक्ति

.अभ्यर्थिते

मायान्ति स्वयमेव तत्

सर्वभाषाविचक्षणश्च स ए

गिरः श्रव्या दिव्याः प्रकृ

सुभव्योऽपभ्रंशः सरसरचनं

विभिन्नाः पन्थानः किमपिक

निबद्धा यस्त्वेषां स खलु निखि

एतत्प्रबन्धमहत्त्वं प्रति तेनेदमुक्तम्

ब्रूते यः कोपि दोषं महदिति सुमतिर्

प्रष्टव्योऽसौ पटीयानिह भणितिगुणो

यद्यस्ति स्वास्ति तुभ्यं भव पठनरुचिर्वि

चैवं चेद्दीर्घमास्तां नटबटुवदने जर्जरा का

पारिपार्श्विकः । विद्दस्य भाव अलङ्किदकद कोकिदकदमणामहेओ एस कई जस्सिं णाम भ च अएण्णं पक्खवादो * ।

सूत्रधारः । अप्यनभिज्ञ गगनार्णवमाणिक्यं पूर्वा पृच्छ ।

स मूर्त्तो यत्रासीद्गुणगण इवाकालजलदः
सुरानन्दः सोपि श्रवणपुटपेयेन वचसा ।
न्ये गणयन्ते तरलकविराजप्रभृतयो
नव गस्तस्मिन्नयमजनि यायावरकुले ॥ १३ ॥

महा णस्य महाराष्ट्रचूडामणेरकालजलदस्य चतुर्थो तदामुष्य तीसूनुरुपाध्यायश्रीराजशेखर इत्यपर्याप्त बहु- दोर्दुकिः शील मानेन । स्मीतं नाटयित्वा अहो किमपि कमनीया कवेरा- त्मन्याशीः ।

आद्यः कन्दो वेदविद्यालतानां
जैहुं वक्तुर्निर्मितिं कवीनाम् ।
यो येनार्थी तस्य तत् प्रचरन्ती
वाङ्मूर्तिर्मे देवता सन्निधत्ताम् ॥ १४ ॥

इदं च सूक्तमुक्तवान् ।

जिह्वे देवि सरस्वती भगवतीमये समयां कुरु
त्वां बद्धाञ्जलि राजशेखरकविः सोऽयं स्वयं याचते ।

* आश्चर्यमाश्चर्यम् । अन्यत् लिखितमन्यत् पठ्यते ।

† दिष्ट्या कालिन्दीमन्दाकिनीसलिलमिव प्रथमं द्विधा प्रवाह्य पश्चात् तत् कार्यमेकीभूतम् ।

‡ वाल्मीकिना मुनिवरिष्ठेन दृष्टनिबन्धनस्य रामचन्द्रचरितस्य कः पुनः स विशेषो यमेष कविर्दर्शयिष्यति ।

§ भाव ननु भणामि प्रत्यक्षीकृतसकलसर्गशब्दार्थात् तत्रभवतो महर्षेरतिक्रम्य किमेष चर्मचक्षुः प्रेक्षिष्यते ।

|| तन्नमस्कारः क्रियताम् ।

* अलङ्कृतकतमगोत्रः पवित्रीकृतकतमनामधेय एष कविर्यस्मिन् नाम भावस्य देवस्य चैवं पक्षपातः ।

Digitized by Google

स्तुत्येऽस्मिन्विप्रवंशमौक्तिकमणौ रामे त्रिरामे द्विषां
कुण्ठा मे प्रतिभेव देवतवशाद्वाचां प्रवृत्तिर्यदि ॥ १५ ॥

पारिपार्श्विकः । तत् किं न वर्ण्यते * ।

सूत्रधारः । ननु वर्णितमेव देवज्ञेन ।

बभूव वल्मीकभवः कविः पुरा
ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेण्ठताम् ।
स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया
स वर्त्तते संप्रति राजशेखरः ॥ १६ ॥

अपिच । किं न श्रुतं सभ्यस्य शङ्करवर्मणो वर्णनम् ।

पातुं श्रोत्ररसायनं रचयितुं वाचः सतां संमता
व्युत्पत्तिं परमामवाप्तुमवधिं लब्धुं रसस्रोतसः ।
भोक्तुं स्वादु फलं च जीविततरोर्यद्यस्ति ते कौतुकं
तद्भ्रातः शृणु राजशेखरकवेः सूक्तीः सुधास्यन्दिनीः ॥ १७ ॥

अपिच ।

अपवार्तिहरः पराक्रमधनः सौजन्यवारांनिधि-
स्त्यागी सत्यसुधाप्रवाहशशभृत्कान्तः कवीनां गुरुः ।
वर्ण्यं वा गुणरत्नरोहणगिरेः किं तस्य साक्षादसौ
देवो यस्य महेन्द्रपालनृपतिः शिष्यो रघुग्रामणीः ॥ १८ ॥

नेपथ्ये गीयते ।

मुक्कहरिणाङ्कमण्डलपासप्पसरो बुधो विवुहवग्गो ।
ओत्थरिअ राहुविहुरं णलिणीणाहं समुल्लिहइ † ॥ १९ ॥

सूत्रधारः । आकर्ण्य कथमुपश्रुतदेवादेशैः कुशीलवैरुपक्रान्त-
मेव यदियं शुनःशेपस्य प्रावेशिकी ध्रुवा । विमृश्य ध्रुवा हि
नाम नाट्यस्य प्रथमे प्राणाः । तथाहि ।

प्रथयति पात्रविशेषान् सामाजिकमनांसि रञ्जयति ।
अनुसंदधाति च रसान् नाट्यविधाने ध्रुवा गीतिः ॥ २० ॥

तदेह्यावामप्यनन्तरकरणीयाय सज्जीभवाव इति निष्क्रा-
न्तौ । आमुखम् ।

ततः प्रविशति शुनःशेपः ।

शुनःशेपः । प्रातःसवन एव यजमानं द्रष्टुमिच्छामि । तच्च
कश्चित्सन्ध्यां वन्दमानस्य मे कालातिपातः संवृत्तः । ऊर्ध्वमव-
लोक्य कथमद्याप्यपटिष्ठमाञ्जिष्ठं च मञ्जु मार्त्तण्डीयं तेजः ।
तथाहि ।

उषःप्रवालद्रुमबालपल्लवा-
स्त्रिलोकहर्म्याङ्गणहस्तदीपिकाः ।
दिनद्विपेन्द्राभरणाकर्णचामरा
मरीचयोऽर्कस्य लुठन्ति कोमलाः ॥ २१ ॥

स्मृत्वा ।

यदेतदर्केऽसरमम्बरस्थं
ज्योतिः स पूषा पुरुषः पुराणः ।
अथास्य शिष्यः किल याज्ञवल्क्य-
स्तस्यापि राजा जनकः स योगी ॥ २२ ॥

राक्षसरक्षार्थं रामभद्रमानेतुं सिद्धाश्रमादयोध्यां गच्छता
तातविश्वामित्रेण यज्ञोपनिमन्त्रकस्य परमसुहृदः क्षत्रियव-
त्रियस्य महाराजसीरध्वजस्य स्वप्रतिनिधिः प्रेषितोऽस्मि ।
आसन्नसत्रसमयस्य चागच्छतोऽध्वरविधिरवभृथावशेषो वर्त्तत-
इति मे तर्कः । तदेष राजर्षेः सोऽत्यातिक्रोऽपि भवत्व गुरो-
रपराधभूमिः स्यामिति परिक्रामति ।

प्रविश्य तापसच्छद्मना राक्षसः । स्वगतम् ।

संप्रेषितो माल्यवताहमद्य
ज्ञातुं प्रवृत्तिं कुशिकात्मजस्य ।
पुरं निमीनां मिथिलां च गन्तुं
तां चाप्ययोध्यां रघुराजधानीम् ॥ २३ ॥

कुलपुत्रक इति सप्रसादमादिष्टश्चास्मि । यथा सीताना-
मीमयोनिजां जनककन्यां धूर्जटिधनुरारोपणपणपरिणेयां देवो
दशाननः श्रुतवान् । तस्य मर्त्यमण्डलचराधिकारनियुक्ता सहो-
दरी शूर्पणखा नित्यमेवंविधानां राजकार्याणां संपादयित्री
उचितविधायिनी च मे वत्सा । प्रभुचित्तानुवर्त्तनं हि सेवक-
जनसिद्धविद्या । सीतार्थी च मिथिलां प्रस्थातुकामो महा-
राजरावणः । किं बहुनाऽयमपरो गण्डस्योपरि पिण्डकोद्भेदो
यत्किल प्रस्थास्यमानेन निशाचरचक्रवर्तिना तत्रभवतो नील-
लोहितान्तेवासिनः पार्वतीधर्मपुत्रकस्य जामदग्न्यस्य सकाशं
परशुमार्गणाय मायामयः प्रहितः । तदिदमसमञ्जसमिव
पश्यामि । यतः ।

शमव्यायामाभ्यां प्रतिविहिततन्त्रस्य नृपतेः
परं प्रत्यावापः फलति कृतसेकस्तरुरिव ।
बहुव्याजं राज्यं न सुकरमराज्यप्रणिधिभि-
र्दुराराधा लक्ष्मीरनवहितचित्तं छलयति ॥ २४ ॥

विमृश्य । अहह । अनमात्यायत्तसिद्धेर्धिङ्क्षुन्नित्यम् । कुतः ।

स्वेच्छया कुरुते स्वामी यत्किंचन यतस्ततः ।
तत्तत्प्रतिचिकीर्षन्तो दुःखं जीवन्ति मन्त्रिणः ॥ २५ ॥

विचिन्त्य । तद्भवद्भविष्यदनर्थयोर्भवदनर्थं प्रथमं प्रतिकुर्वीतेति
नीतिविदः । तदेष सीतावृत्तान्त एव प्रथमं प्रतिविधातव्यः ।
भद्रमुख तत्त्वया मेनकाकामुकस्य विश्वकुयाजिनः क्षत्रियब्रा-

---

* तत् किं न वर्ण्यते ।

† मुक्तहरिणाङ्कमण्डलपार्श्वप्रसरो बुधो विबुधवर्गः ।
अवतीर्य राहुविधुरं नलिनीनाथं समुल्लिखति ॥

स्य तस्य प्रवृत्तिरस्मासु निवेदर्न ... स च सिद्धाश्रमादु-
च्चलित इति श्रुतिः । तस्य दशरथः स ... ध्वजश्च परं मित्रं ।
तत्र यदि दशरथं प्रति यायात् तदहमन ... देशेन दशकन्धरस्य
यात्राभङ्गाय यतिष्ये । स हि नक्तंचराणां ... सर्गामित्रो विश्वा-
मित्रः । व्रतचर्यया वीरव्रतचर्यया च स ... ः । दशरथोऽपि
तथाविध एव । जनकश्च योगी शान्तो द ... श्च । अहं तु
मिथिलां पुरीं प्रत्युच्चलितस्त्वरितमिमां वि ... वृत्य रघुराजु-
धानीं यास्यामि । विमृश्य तादृश एव ता ... नामपसर्प-
स्याविति कृततापसवेषोऽपि महर्षिभ्यो बिभ्यत् संचरामि ।
पुरोऽवलोक्य कथं तापसः । प्रत्यभिज्ञाय तत्रापि ... स्वामित्र-
धर्मपुत्रः शुनःशेपः । भवत्वस्मादेव तत्किंवदन्तीला ... । उप-
सृत्य भगवन्नभिवादये ।

शुनःशेपः । अभिलषितेन युज्यस्व ।

इतिपरिक्रामतः ।

राक्षसः । विलोक्य भगवन्नाम्रपदीनं सख्यं मां मुखरयति तत्प्रष्टुकामोऽस्मि ।

शुनःशेपः । प्रश्नमभिधीयताम् ।

राक्षसः । विद्यावातक इव लक्ष्यसे तत् कथमयं स्वाध्यायप्रत्यूहः ।

शुनःशेपः । गुरोरादेशः ।

राक्षसः । कस्ते गुरुः ।

शुनःशेपः । भगवान्विश्वामित्रः ।

राक्षसः । स्वगतम् । भवतु कोपयाम्येनम् । सुलभमन्तःकुपितानां हि भावज्ञानं दुष्टत्वम् । प्रकाशम् । अथ कोऽयं विश्वामित्रो नाम ।

शुनःशेपः । सकोपम् । अये द्वीपान्तरादिवागतोऽसि यद्भगवन्तं विश्वामित्रमपि न जानासि ।

न्यस्यान्यान् दक्षिणस्यां दिशि गगनमुनीन् सप्त कृत्स्नसंपत्तौ
नव्यं सृष्ट्वा च कृत्वा त्रिदशजनकृते सर्वयागाङ्गवर्गं ।
वासिष्ठीं शापमुद्रां सपदि विदलयन् यो महासत्त्वबन्धे
मध्येव्योम त्रिशङ्कोः शतमखविमुखः स्वर्गसर्गं चकार ॥ २५ ॥

अपिच ।

सत्त्वब्रह्ममहानिधिः क्षितिभुजां जेता मुनीनां च यः
पाणी यस्य परं पवित्रिततलौ चापस्रुचोर्धारणात् ।
विश्वामित्र इति त्रिलोकतिलकं त्वं वेत्सि नास्मद्गुरुं
योऽस्मिंश्चित्रशिखण्डिनां भगवतां धात्रा कृतः सप्तमः ॥ २६ ॥

संमत्येव राक्षसभयात् सत्रे दीक्षिष्यमाणः स भगवान् रक्षितारं रामभद्रं वरीतुमयोध्यां गतः ।

राक्षसः । सत्रासम् । भगवन् । मा कोपीः । बटुस्वभाव-
सुलभं चापलमत्रापरा ...
भगवन्तं विश्वामित्रं न ...
संप्रति चारसंचारस्यावस ...
यिता ।

शुनःशेपः । मिथिलापुर ...

राक्षसः । ...

... । किं तत्र ।

शुनःशेपः । गुरुसुहृदो राज ...
ब्रह्मंस्त्वमपि वैदेशिक इवासि ...

राक्षसः । स्वगतम् भवत्वेवं ...
लपरिसरोऽसंसादगस्त्याश्रमतः ।

शुनःशेपः । किंचित्सानुशयम् ।

राक्षसः । विहस्य भगवन् कृतप्र ...
निर्विषीकृतभुवनाभस्त्वं कः पुनरगस्त्य ...

निषेद्धा विन्ध्यस्य प्रथममुलुकाच ...
कृतापह्नातापर्न स कलशभूः कस्य ...
गुरुर्लोपामुद्राहृदयदयितो यस्त्रिजग ...
स्वर्यां मातिस्थात्रेरधिवसति वैश्वान ...

शुनःशेपः । परस्परं गुर्वधिक्षेपावुभावपि प्रायश्चि ...

राक्षसः । तदनुजानीहि मामघमर्षणाय ।

शुनःशेपः । निर्वर्तितगुर्वाज्ञोऽहमपि प्रायश्चि ...
किन्तु किंचित्प्रष्टव्यमस्ति ।

राक्षसः । नियोजय ।

शुनःशेपः । लङ्कोपकण्ठवर्तिनि तत्राश्रमपदे कि ...
दशकण्ठ ... वृत्तः ।

... । यत्किल स्थाणवीयधनुरारोपणपणेन रा ...

राक्षसः ... त्यनीति तव कीदृशवधः ।
सीतां परि ... विहस्य स्वगतम् । अये लघुवित्तवृत्तिनिर्भिन्नहृ ...

शुनःशेपः ... वेदः । युक्तियुक्तं चेतत् ।
यार्थी राक्षस ...

... संभवां कन्यां दशकण्ठो जगज्जयी ।
... य कारकोदहं कथं न परिरप्स्यति ॥ २९ ॥

प्रकाशम् । ब्रह्मन्ननुमन्यस्व मां मिथिलाप्रवेशनाय ।

राक्षसः । मामपि कार्यवशादितो गत्वा प्रायश्चित्ताय ।

इतिनिष्क्रान्तौ । शुद्धविष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति पुष्पकेण रावणः प्रहस्तश्च ।

रावणः ।

यस्यारोपणकर्मणापि बहवो वीरव्रतं त्याजिताः
कार्यं सज्जितबाणमीश्वरधनुस्तद्भिरभिर्भग्नया ।
स्त्रीरत्नं तदगर्भसंभवमितो लभ्यं च लीलायिता
तेनैषा मम फुल्लपङ्कजवनी जाता दृशां विंशतिः ॥ ३० ॥

प्रहस्तकः । सर्वतो ऽवलोक्य कथं दशाननदेवदर्शनाकाङ्क्षि वृन्दारकवृन्दमिदमग्रतः समग्रमपि गगनाभोगं बिभर्ति । साक्षेपम् ।

वह्ने निह्नोतुमर्चिः परिचिनु पुरतः सिञ्चतो वारिवाहान्
हेमन्तस्यान्तिके स्याः प्रथयति दवथुं येन ते ग्रीष्म नोष्मा ।
मार्तण्डाश्चण्डतापप्रशमनविधये धत्त नाडीं ललाटे
देवो नान्यप्रतापं त्रिभुवनविजयी मृष्यति श्रीदशास्यः ॥ ३१ ॥

रावणः । सौत्सुक्यं हंहो नभस्तलपुण्य पुष्पक किंचिदुच्यसे ।

सेवागतामरविमानसहस्रसेनाः
सीमन्तयन् मम मनोजयिना जवेन ।
तां मैथिलस्य नृपतेर्व्रज राजधानीं
यत्राद्भुतं हरधनुर्धरणीसुता च ॥ ३२ ॥

प्रहस्तकः । किमद्याप्युत्कण्ठते देवः । नन्ववतीर्णममुना गगनार्णवपोतपात्रेण विमानराजेन जनकमन्दिरे । तद्भवतु देवागमनं सीरध्वजाय निवेदयामि । उच्चैः ।

वामैराकृष्य वेगात् प्रगुणितशिरसः पाणिभिः केशबन्धान्
सव्यैरव्याजशस्त्रप्रणयनपटुभिश्छिन्दतः कण्ठपीठीः ।
मन्वानस्यानुरूपामुपकरणगतिं प्रीतये चन्द्रमौले-
र्यस्यान्तस्तोषपोषं व्यधित दशमुखी विंशतिर्बाहवश्च ॥ ३३ ॥

सोऽयं स्वयंग्रहणदुर्ललितो दशास्य-
स्त्वां याचते दुहितरं पणपूर्वमेव ।
संबन्धसन्धिमनुना च सहानुभूय
वंशो निमेर्जयतु यावदियं धरित्री ॥ ३४ ॥

कर्णं दत्त्वाऽऽकाशे किं ब्रूथ सोऽयं पुराणब्रह्मवादी याज्ञवल्क्यशिष्यो राजर्षिर्जनक आङ्गिरसेन पुरोधसा सार्धमितो ऽभिवर्तते । तदिदमास्थानमण्डपोपकण्ठमधिष्ठीयतामित्यवतरतः ।

ततः प्रविशति जनकः शतानन्दश्च ।

जनकः ।

यन्मीमांसयतः श्रुतीः शतपथाः साक्षात्कृतब्रह्मणो
विश्वामित्रमहामुनेरपि वयं वर्तामहे चेतसि ।
अभ्युलीढकषायपावनधियां सद्यः समाधिश्लथं
तत्सङ्गीतकमन्तरेण हृदयं हर्षाचरीनर्ति नः ॥ ३५ ॥

शतानन्दः । राजर्षे सूर्यप्रशिष्य सत्याशिषस्ते गुरवो यद्भवान् विश्वामित्रोऽपि मैत्रीमनुबध्यते । प्रहस्तस्तदेव पठति ।

जनकः । आकर्ण्य । अये तपस्यतामपि न निरत्ययः सुखप्रत्ययः । यत्सीतार्थी दशकण्ठोऽपि गृहानुपगच्छति ।

शतानन्दः । अहह । आश्चर्यमेकोऽपि गरीयान्दोषः समग्रमपि गुणग्रामं दूषयति । तथाहि ।

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्केति दिव्या पुरी ।
उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेदृग्वरो लभ्यते
स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥ ३६ ॥

जनकः । सखेदम् । भगवन्नातथ्य गृहानुपगताय सीतार्थिने लङ्केश्वराय किमुत्तरम् ।

शतानन्दः । राजर्षे चिरं दत्तमेवोत्तरम् ।

जनकः । भगवन् केन ।

शतानन्दः । भगवता शिपिविष्टेन ।

जनकः । किमिव ।

शतानन्दः । स्वधनुः ।

जनकः । निःश्वस्य ।

गिरिशधनुरधिज्यं रावणः कर्तुमीष्टे
करतुलितमहाद्रेर्दुष्करं किं हि तस्य ।
किमुत न स निमीनां यौनसंबन्धयोग्य-
स्तदिति हि मम चित्तं चिन्तया मूर्च्छतीव ॥ ३७ ॥

शतानन्दः । राजर्षे मा विषीदस्व । पाणिप्रणयिनं कोदण्डदण्डं प्रसादीकुर्वतः पार्वतीपतेर्विवोढा कः सीताया अभिमत इति न जानीमः । इदं तु प्रतिजानीमहे यदुत न प्रचण्डदोःखण्डोऽपि दशकण्ठः श्रीकण्ठमनीषितमपरथा प्रस्थापयिष्यति । तदेहि दुर्वृत्तमपि मुनिपुत्रमुचितेन संभावयाव इत्युत्थाय परिक्रामतः ।

जनकः । पुरोऽवलोक्य । दिष्ट्या दृष्टपुलस्त्यप्रसवाः प्रमोदामहे । लङ्केश्वर इतइतो भवानिदमासनमास्यताम् । सर्वे यथोचितमुपविशन्ति ।

शतानन्दः । ऋषिपुत्रको दिव्यश्चासि तत्कतमामातिथेयीं कुर्मः ।

महोक्षो वा महाजो वा श्रोत्रियाय विशस्यते ।
निवेद्यते तु दिव्याय स्रक्सुगन्धिनिधिर्विधिः ॥ ३८ ॥

रावणः । ब्रह्मर्षे इयमस्माकमातिथेयी ।

यत् पार्वतीहठकुचग्रहणप्रवीणे
पाणौ स्थितं पुरभिदः शरदां सहस्रम् ।
गीर्वाणसारकणनिर्मितगात्रमत्र
तन्मैथिलीक्रयधनं धनुराविरस्तु ॥ ३९ ॥

प्रहस्तकः । आविरस्तु सममगर्भसंभवया सीतया ।

रावणः । सप्रत्याशं स्वगतं च ।

निर्माल्यं नयनश्रियः कुवलयं वक्त्रस्य दासः शशी
कान्तिः प्रावरणं तनोर्मधुमुचो यस्याश्च वाचः किल ।
विंशत्या रचिताञ्जलिः करतलैस्त्वां याचते रावण-
स्तां द्रष्टुं जनकात्मजां हृदय हे नेत्राणि मित्रीकुरु ॥ ४० ॥

शतानन्दः । इदमाविर्भवति दश... न माहेश्वरं धनुः ।

रावणः । स्वात्मानं प्रतीदमाविर्भ... ति माहेश्वरं धनुर्न पुनरन्यापि मान्मथम् ।

शतानन्दः । सहेलमालोक्य ।

स्फूर्जद्दुर्वाहतसुरगिरिस्वर्णचूर्णच्छटा...
स्मुत्योल्लासैस्त्रिभुवनदृशां दत्तदोषि... यमुद्रः ।
आशारन्ध्राण्ययमविरतं इद्धकोदण्डदण्ड...
स्वेच्छाचण्डो रचयति इवां पञ्चरैः पिञ्ज... ॥ ४१ ॥

नेपथ्ये प्रति कः कोऽत्रभोः सौविदल्लेषु कन्यान्तः... दागच्छतु जनकराजकन्या । नेपथ्ये इयमियम् । ततः प्रविशति सीता सख्यौ च ।

सीता । ससाध्वसोल्लासम् । अम्महे रक्खसो त्ति ... णिअ सत्रं सज्झसकोदूहलाणं अन्तरे वट्टामि * ।

एका । भट्टिदारिए । रक्खसो त्ति मा णं परिहव रक्खस-चक्कवट्टी क्खु एसो † ।

सीता । अहिअदरं उव्वेअणिज्जो ‡ ।

द्वितीया । अह किं मन्तेध किं कादुं इध आअदो § ।

प्रथमा । सङ्करसरासणं समारोविदुं ‖ ।

द्वितीया । णं एव्वं भण भट्टिदारिअं परिणेदुं ¶ ।

प्रथमा । अयि उड्डामरसीले कहं पुण असङ्करो अलद्धसङ्क-रप्पसादो वा इमं चावमारोवइस्सदि ** ।

सीता । स्वगतम् । अम्महे ऊससिदम्हि अणभवरिसेण पिअसहीवअणेण †† ।

सर्वाः परिक्रामन्ति ।

सीता । पुरोऽवलोक्य एक्कासणोववेसिणो कदि उण एदे जणा ‡‡ ।

सख्यौ । णं एक्का एव्व एसो दसमुहो विंसदिभुअदण्डो अ §§ ।

सीता । तादसदानन्दमिस्साणं अन्तरे उववसिस्सम् ‖‖ ।

रावणः । सौत्सुक्यमवलोक्य स्वगतम् । अहो त्रिभुवनातिशायि मकरध्वजसञ्जीवनं रामणीयकमस्याः । तथाहि ।

* अहो राक्षस इति श्रुत्वा सत्यं साध्वसकौतूहलयोरन्तरे वर्ते ।
† भर्तृदारिके राक्षस इति मैनं परिभव राक्षसचक्रवर्ती खल्वेषः ।
‡ अधिकतरमुद्वेजनीयः ।
§ अथ किं मन्त्रयथः किं कर्तुमिहागतः ।
‖ शङ्करशरासनमारोपयितुम् ।
¶ नन्वेवं भण भर्तृदारिकां परिणेतुम् ।
** अयि उड्डामरशीले कथं पुनरशङ्करो ऽलब्धशङ्करप्रसादो वेमं चापमारोपयिष्यति ।
†† अहो उच्छ्वसितास्मि अनभ्रवर्षेण प्रियसखीवचनेन ।
‡‡ एकासनोपवेशिनः कति पुनरेते जनाः ।
§§ नन्वेक एवैष दशमुखो विंशतिभुजदण्डश्च ।
‖‖ तातशतानन्दमिश्राणामन्तरे उपवेक्ष्यामि ।

इन्दुर्लिप्त इ...
प्रस्थानाहमिमेव...
पाहव्यं कलया च...
सीतायाः पुरतश्च...

किंच बहुष्वपि निर्जेषु ... ते । पुनः ।

एतां यथाहृदयवर्तिनम...
संसारसारनिचयेन विधा...
शङ्के दिदेश मदनं परिर...
मारात् स मां किरति येन...

शतानन्दः । पुलस्त्यनन्दनेदं तद्...

रावणः । इदं तद्धनुरयं स रावणः । ... मदशक्यठोचितं व्याहरसि । पश्य ।

मार्ष्टुं हरेण हरवल्लभया च देव्या...
हेरम्बपण्मुखप्रमथावकीर्णम् ।
कैलासमुद्धृतवतो दशकन्धरस्य
कैषा जरद्धनुषि दुर्मददोःपरीक्षा ॥ ४४ ॥

प्रहस्तकः । स्वगतम् । इदं शिपिविष्टान्यस... रोपणकर्म कार्मुकम् । कथमेतत् । विचिन्त्य परा... को वा महादेवोऽपि देवस्य किंच ।

छतं सुराणां सारेण त्र्यक्षस्त्रीर्यमिदं धनुः ।
किङ्करास्ते च देवस्य सुकरा रोपणक्रिया ॥ ४...

रावणः । सरोषं धनुरादाय ।

अस्मद्दो... दण्डचण्डाध्वनिनिबिडगुणग्रन्थिभुग्नाभयाग्नि
... दण्डप्रस्फुटत्प्रहननगुरुलक्ष्मणः कार्मुकस्य ।
त्र्यम्बका... न्तभग्नप्रहतडमरुकोड्डामरध्वानधीर-
कल्पान्ते... तारास्त्रिदशानिशमितो व्योमरन्ध्रं स्तनातु ॥ ४६ ॥

शतानन्दः । अपवार्य । अहो लङ्कापतेरपूर्वो गर्वगरिमा यन्माति शतानन्दस्य न निश्चिनुते चेतः किं भवितेति । दुरारोपमैन्दुशेखरं धनुर्दुर्निवारा रावणभुजदण्डाः ।

जनकः । स्वगतम् । भगवन् भर्ग सन्निधत्स्व निजे धनुषि यथा जनककुलालङ्करणं भवति मे वत्सा । जितत्रिजगतापि नामात्रा वयमपत्रपामहे ।

सीता । आत्मगतं सप्रणामम् । अम्ब वसुन्धरे पसीद सीदा विण्णवेदि पढमं मे अन्तरं देज्ज पच्छा रावणो धनुं आरोविज्जदु * ।

* अम्ब वसुन्धरे प्रसीद सीता विज्ञापयति प्रथमं मे अन्तरं देहि पश्चाद्रावणो धनुरारोपयतु ।

Digitized by Google

सख्यौ । आकाशे भगवं अणङ्ग णमो दे मा क्खु रक्खसं उद्दिसिअ सुउमारजणजोग्गं पहरणं संधिहिसि * ।

प्रहस्तकः । सगर्वम् । हन्त न सर्वदा सर्वस्य सदृशो दशापाकः । यतः ।

णमो बाहुर्मृडान्याः करकलितरणत्कङ्कणालीकरालो
यस्मिन्सव्यश्च शम्भोर्भुजगवलयवान् सद्यमाकर्षणं तत् ।
कैलासोद्धारधीरं दशवदनभुजामण्डलीयन्त्रबन्धं
रे रे कोदण्डदण्ड प्रतिपत तदलं नासि सोढा दृढो ऽपि ॥४७॥

विचिन्त्य भवतु पातालचरानम्बरचरांश्च सावधानान्विधास्ये । अधो ऽवलोक्य ।

पृथ्वि स्थिरा भव भुजङ्गम धारयैनां
त्वं कूर्मराज तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
दिक्कुञ्जराः कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षां
देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम् ॥ ४८ ॥

ऊर्ध्वमवलोक्य ।

अश्वान् विश्वासयैतान् तरणमरुण कुरु स्वर्गमातङ्गकण्ठं
गाढोद्यन्थिमाधोरण विबुधगणाः कर्णयोर्दत्त हस्तान् ।
लङ्केन्द्रोदग्रपाणिप्रणयिभवधनुर्भङ्गजन्मा कठोरटाङ्कारः स्वर्गरोदःकुहरवलयितस्त्रासकारी न कस्य ॥ ४९ ॥

रावणः । अहो मम दशाननस्याज्ञा यदमीषां स्वावयवानामपि जितगगनचाटुकारः सर्वत्र व्यापारः । तथाहि संप्रत्येव तावत् ।

निष्पर्यायनिवेशपेशलरसैरन्योन्यनिर्भर्त्सिभिर्हस्तैस्तावदहंयुगपदभिपत्य दशभिर्वामैर्धृतं कार्मुकम् ।
सव्यानां पुनरप्रथीयसि विधावस्मिन् गुणारोपणे
मत्सेवाविदुषामहंप्रथमिका काप्यम्बरे वर्तते ॥ ५० ॥

विचिन्त्य । सजुगुप्सानुतापम् । अविमृश्यकारिता हि पुंसः परं परिभवस्थानं यत्प्राकृतवदप्राकृतो ऽपि रावणः पणेन परिणेतुकामः । तत्सर्वथा किमनेन ।

कैलासाद्रेस्तुलनं स्वकण्ठविपिनच्छेदो हरेर्वासनं
कारावेश्मनि पुष्पकापहरणं यस्येदृशाः केलयः ।
सो ऽहं दुर्मदबाहुदण्डसचिवो लङ्केश्वरस्तस्य मे
का श्लाघा घुणजर्जरेण धनुषा कृष्टेन भग्नेन वा ॥ ५१ ॥

इति सावज्ञं विपति ।

सख्यौ । भट्टिदारिए दिट्ठिआ वड्ढसे समं दे पाणिग्गहणमङ्गलेण मुक्कं रावणेण धणू † ।

* भगवन्ननङ्ग नमस्ते मा खलु राक्षसमुद्दिश्य सुकुमारजनयोग्यं प्रहरणं संधास्यसि ।

† भर्तृदारिके दिष्ट्या वर्धसे समं ते पाणिग्रहणमङ्गलेन मुक्तं रावणेन धनुः ।

सीता । साश्वासमात्मगतम् । हिअअ अणुऊलो विअ दे देवो वम्महो अ * ।

शतानन्दः । भो लङ्केश्वर परममाहेश्वरो ऽसि तत्किमिदमसंस्तुतं प्रस्तुतम् ।

जनकः । ससंरम्भमुत्थाय ।

न ब्रह्मोपनिषद्विवेचनरतिर्नो याज्ञवल्क्यो गुरुः
कोपावेशनिवारणाय सहसा शक्नोति रोद्धुं मनः ।
दृष्ट्वा शम्भुमहाधनुःपरिभवं पाणिर्जराजर्जरस्तेनाभ्युत्सहते ममैष युगपच्चापाय शापाय च ॥ ५२ ॥

विमृश्य नेपथ्यं प्रति कः को ऽत्र भोः । धनुर्धनुः । प्रविश्य धनुरुपनीय निष्क्रान्तः पुरुषः ।

जनकः । परिकरं बद्ध्वा गृह्णाति ।

रावणः । सकोपहासम् ।

हस्तालम्बितमक्षसूत्रवलयं कर्णावतंसीकृतं
स्रस्तं भ्रूयुगमुन्नमय्य रचितं यज्ञोपवीतेन च ।
सन्नद्धा जघने च वल्कलपटी पाणिश्च धत्ते धनुर्दृष्टं भो जनकस्य योगिन इदं दान्तं विरक्तं मनः ॥ ५३ ॥

शतानन्दः । साश्चर्यम् । अहो महाप्रभावो मे याज्यः । अस्य हि ।

बाह्वानुगो न जरसा जनकस्य पाणौ
सत्यं स एष तपसस्तु परः प्रकर्षः ।
मौर्वी स्वयं यदधिरोहति चापकोटिं
संधानकर्मणि शराश्च यदुत्सहन्ते ॥ ५४ ॥

सीता । हद्धिहद्धि । तादो वि णाम उवसमेक्कधणो धणुव्वावारेदि स एव हुदवहं वरिसिदुकामो मिअङ्कमणी † ।

प्रहस्तकः । आः क्षत्रियब्रन्धो वृथावृद्ध दशाननमुद्दिश्य धनुरारोपयसि नन्वेष ते पौलस्त्यशस्त्रं चन्द्रहासः शिक्षयिता ।

रावणः । उच्चैर्विहस्य सोल्लुण्ठम् ।

घुणव्रणनभङ्गुरं पशुपतेः पुराणं धनुर्निरीक्ष्य भुजमण्डलीबलमदाद्विकीर्णं मया ।
स एष न तितिक्षते समरसीम्नि सीरध्वजः
समं हसत हे मुखान्यसममेतदुद्घट्टनम् ॥ ५५ ॥

जनकः । पुलस्त्यपुत्र संवृणु शस्त्रं एष ते परममाहेश्वरः सीरध्वजो न क्षमते ।

रावणः । अहो सीतास्नेहो मामार्द्रयति यदहमपि दशकण्ठ ईदृशानां वचसां सोढा । ससंरम्भम् ।

* हृदय अनुकूल इव ते देवो मन्मथश्च ।

† हा धिक् हा धिक् तातो ऽपि नामोपशमैकधनो धनुर्व्यापारयति स एव हुतवहं वर्षितुकामो मृगाङ्कमणिः ।

यज्वा जरापरिणतः श्वशुरो ... विघ्यन्
ब्रह्मैकतानहृदयो गुणवांस्तथेति ... ।
शान्तेर्निमित्तमिदमत्र ममैकमेकं ...
हे पाणयः किमिति वाञ्छथ चन्द्र ...हासम् ॥ ५६ ॥

। नेपथ्ये ।

जनकः । रावण इतो भव एष प्रहरणस्य ... स्त्रः
जनक विरम रोषात् त्वं हि संन्यस्त ...
कथमयमुपरागस्त्वद्गुरुर्याज्ञवल्क्यः ।
परिणतिपरिहीणक्षुद्रराजन्यजन्यं
तदिह शरनिवेशं संवृणु व्रीडिताः स्मः ॥ ५७ ॥

जनकः । बालर्षे शुनःशेप यदाह इदमपास्त ...शस्त्रम् । ...मीति तथा कृत्वा तज्जगतामपरावसत्वायेदं शापोदकमुत्सृज... कमण्डलुमादत्ते ।

शतानन्दः । भगवतो वैकर्त्तनादागतस्य निरवधि...मो ब्रह्मतत्त्वोपलम्भस्य तपोराशेश्च किमयं व्ययः क्रियत इति शापोदकमुपसंहरति ।

जनकः । भगवन् । विश्वामित्रधर्मपुत्र कुलगुरो गौतम ।
कृते राक्षसराजेन पिनाकस्य पराभवे ।
जानन्ति युक्तं गुरवो भवद्भिः परवानहम् ॥ ५८ ॥

रावणः । मिथिलेश्वर किमिति संरम्भसे । ननु रभसनिर्जितैरावणो रावणः खल्वहम् ।
मयि कण्ठपरिच्छेदपरितोषितशङ्करे
कुण्ठीभवन्ति सर्वेषामस्त्राणि च तपांसि च ॥ ५९ ॥
त्वं किल संबन्धज्येष्ठो ब्रह्मविद्यावरिष्ठ इति च मया क्षम्यते ।

सखी । अघवार्य हदास दे वअणं जणअकुलदेवदाओ पडिहणन्तु * ।

शतानन्दः । निशाचरचक्रवर्त्तिन् मा वृथा कत्थस्व । वक्रीकृतचण्डीशचापदण्डस्य शोभत एष व्याहारो न पुनस्तव ।

रावणः । सक्रोधम् । किंकिमाह भवान् । निशाचरचक्रवर्तिन् मा वृथा विकत्थस्वेत्यादि पूर्वोक्तमनुवदति । विचिन्त्य तत्किमत्र साम्प्रतम् ।
परिषदियमृषीणामेष वृद्धो नरेन्द्रः
कथमथ तदमुष्मिन् मैथिलीलालसोऽपि ।
निजभुजबलदृप्यद्वीरवर्यं समाजे
हठहरणविनोदं राक्षसेन्द्रः करोतु ॥ ६० ॥
ससंरम्भम् । शृणुत भोः शृणुत निशाचरपतेः प्रतिज्ञाम् ।
कुर्वन् मौर्वीनिवेशक्रमनमदटनि स्पष्टटङ्कारटङ्कं
शम्भोः कोदण्डदण्डं बधिरितभुवनं भूर्भुवःस्वस्त्रयेऽपि ।

* एताश्च ते वचनं जनककुलदेवताः प्रतिघ्नन्तु ।

यस्तामेनां वरीत...
कण्ठास्थिर्यान्यशक्ल...
नेपथ्ये कलकलः ।
रावणः । भोः प्रहस्त...
धरध्वानतानवक्रदेष निर्घो...
...
प्रहस्तः ...
...कः । देव देवमनु...
रितभुवनाभोगतलः कलकलः ...
नेपथ्ये वैतालिकः । जयजय...
माध्यंदिनी संध्या भवतु देवस्य...
शीतं श्रीखण्डकाण्डं निबिड...
शकायावृतस्य मूले रचयति च...
सेर्ष्यान्तर्मानुषीयं वितरति कमि...
लीलाकस्तुरिकैणी सरति विचरितुं सा...
रावणः । तदुयमपि निसर्गरमणीयेषु...
राक्रीडेषु क्रीडाभिर्द्विवाणि दिनान्यात्मान...
दिश्यन्तां सेनापतयः ।
ताम्बूलीनद्धमुग्धक्रमुकतरुतलप्रस्तरे स...
पायंपायं कलावीकृतकदलदलं नारिके...
सेव्यन्तां व्योमयात्राश्रमजलजयिनः सैन्य...
दात्यूह * व्यूहकेलीकलितकुहकुहारावकान्ता वन...
इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

॥ प्रतिज्ञापौलस्त्यो नाम प्रथमोऽङ्कः ॥

* दात्यूहः कोकिलजातिः ।

॥ श्रीः ॥

॥ हे ...येस्त्रीपुरुषाः काशिकविद्यालयच्छात्राश्च ॥

... प्रति मदागमनादुत्तरमद्यैव प्रथमत एतादृशे एतज्जनपद... कार्ये...मि । तदनल्पं कौतुकमावहति ममायमवसरः । पश्यं... विशालां शालामङ्गलैरेतद्देशीयैस्सामाजिकैरेतद्विद्यालयच्छात्रवर्गैश्च संकुलां निपुणमहं स्मरामि पञ्चदशभ्यो वर्षेभ्यः पूर्वं संवृत्तस्यैतत्सदृशस्य प्रसङ्गस्य यत्रासौ श्रीमांस्तामसनोऽद्यापि युष्माभिस्सस्नेहं सादरं च स्मर्यमाण एतद्वास्तुप्रवेशं विदधौ । सन्ति च केचन तदानीं समागतवतां जनानां मध्येऽत्र मां परितः येष्वहं वाराणस्याः श्रीमन्महाराजमार्यञ्च देवनारायणसिंहमवलोकयामि यो ऽयं तत्काले नागरिकजनविलम्भे कृते गुरूपकारैर्विशिष्टं राजप्रसादमवाप । नूनमेतच्चिरकालादर्शनादुद्धततत्संस्कारेण चेतसा ततोऽपि दूरतरं कालं स्मरामि यदा चतुर्विंशते वर्षेभ्यः पूर्वं मम भ्राता श्रीमान् जाम्यूर आसीदस्य विद्यामन्दिरस्याध्यक्षः ॥

Digitized by Google

अथाऽद्य श्रीमतो ग्रिफिथाख्यपाठशालाख्यानमस्माभिः श्रुतं तदभूत्प्रीतिकरम्। अवगम्यते हि तेन यद्गतवर्ष आङ्गलशालायां विद्यार्थिनामभ्यासा अभूवन्प्रायेण सिद्धिसंयुतास्सन्ति चैतेषां फलान्यतिश्लाघनीयानि संतोषकराणि चेत्यवैमि।

परन्त्वहमत्र पाठालयेऽवतिष्ठमानः पूर्ववृत्तमन्यस्यानुस्मरन्युष्मासु निवेदयामि यद् आङ्गलशालायाः फलैरेव नास्य विद्यालयस्य फलवत्ता विज्ञेया किन्तु विशिष्टशालाभूतेयं काशिकपाठशालाऽऽङ्गलसंस्कृतविभागस्य फलैरेव सिद्धिमत्यसिद्धिमती वेति वेदनीया। एतैरेव चास्या अभ्युदयो हीनता वा परिच्छेद्या॥

अथास्याः पूर्ववृत्तान्तान्संक्षेपतो वर्णयामि। एकनवत्युत्तरसप्तदशशततमे ख्रिष्टीयवर्षे संस्कृतपाठशाला संस्थापिताऽभूत्। यदुक्तं श्रीमता टामसनेनैतद्वास्तुप्रवेशावसरे। त्रिंशदधिकाष्टादशशततमे वर्षे आङ्गलभाषाध्ययनाय पृथगालयस्संस्थापितः। चतुश्चत्वारिंशदधिकाष्टादशशततमेऽब्दे भवति श्रीमति जान्म्यूरेऽध्यक्षे द्वे इमे शाले एकीकृते। त्रिपञ्चाशदधिकाष्टादशशततमे संवत्सरे जानवरीमासस्य दशमे दिवस उदारमिदं वेश्म श्रीमता टामसनेन प्रतिष्ठापितम्। यदिदं हिन्दीभाषायां विलिखितं छात्रबोधनपत्रं धारयामि तत्तदानीमपाठि। यानीमानि च वाक्यानि तत उद्धृत्य पठामि तैः काशिकपाठशालायाः समुदीक्षितस्य महतः फलस्य प्रतीतिर्भविष्यति। यथा। भिन्नास्वपि भाषासु तत्त्वं विज्ञानं च नैव भिद्यते इत्यवधार्य राजकीयपाठालये तत्त्वजिज्ञासवश्छात्राः स्वस्वभाषासु भिन्नास्वपि तांस्तान् ज्ञानोपार्जनप्रयत्नान् विधातुमेकत्रैव समागच्छन्तु तुलयित्वा च परस्परं विविधांस्तत्त्वानुसंधानोपायानन्योन्यमुपकुर्वन्त्विति। तथाहि। संस्कृतशालायां गौतमसूत्रानुसारेण व्याप्तिग्रहोपायमभ्यस्यन्ति विद्यार्थिनः। आङ्गलशालायां चेममेव विषयं बेकनप्रकाशितया रीत्या शीलयन्ति। किंचेदं तावदभीष्टं यद् येष्वंशेषु गौतमबेकनयोरस्ति सर्वथैकमत्यं न तत्र मतभेदः कल्प्यतामथच यत्र वस्तुत एवास्ति मतभेदस्तत्रोभयोर्मतयोर्मिथस्तुलनया तत्त्वं निरूप्य परिग्राह्यम्। एवं चेतरास्वपि विद्यासूचितानुचितयोर्विवेकं कृत्वोचितस्यैव परिग्रहः कार्यः।

या च तद्दिने श्रीमता टामसनेन समुदीरिता वचनावली तत्राप्ययमुत्कीर्तितोऽभीष्टार्थः। यथा। वेश्मन्यत्र सुशीलता समनुशील्यतां तत्त्वं च प्रकाशितमहिम महीयतामिति। अथचेत्थं विनयनेन भारतीयजनस्य समीचीनं बुद्धिविपरिणामं दशासमुन्नतिं चाशासानः स उवाच यदस्मात्स्थलाद्रीतिरियं परितः प्रसरतु आशा चेयममोघा भवतु यदत्राचरद्दे वयमद्य समागतास्स्मस्तत्रैवानुशील्यमाना विद्या महति लोकबुद्धिपरिणामे भूयादेकतमं करणमिति।

काशिकपाठशालाध्यक्षतापरित्यागात्किंचिदुत्तरं विद्यार्थिभ्यः श्रीमता जान्म्यूरेण प्रेषितं यत्पत्रं तस्याप्यंशं युष्मदनुमत्या वाचयामि। तथाहि। तत्त्वज्ञानमेव विद्यायाः फलमिति तत्त्वैकपक्षपातधिया न तावत्सांसारिकफललाभायैव विद्याभ्यासक्ता यूयं भवतेत्यभिलषामि। बुद्धिसंस्कारश्चित्तोन्नतिर्विवेकादीनां धीशक्तीनामुपचितिर्भगवतोऽद्भुतानां सृष्टीनां विश्वनियमनाय तेनैव विहितानां नियमानां च ज्ञानमित्येतानि शिक्षायाः सन्ति परमोत्कृष्टानि फलान्येतेभ्योऽपि परतरं शीलसमुन्नतिरूपं फलं साधुविनयनक्रियाया अस्तीति मनसा विचारयन्तो विद्यां शीलयथ चेत्तर्हीष्टं मे भवेदिति।

अथासौ प्राचीनसंस्कृतग्रन्थनिबन्धॄणां समुज्ज्वलकीर्तीनां महतीं राजिं सूचयामास येन तद्वंशीया यूयं स्वकुलसमुचितं किंचिद्विधातुमुत्साहवन्तो भवेत। किंच यं गतशनिवारे पराह्णे काशिकसभायामौत्सुक्येन नैपुण्येन च विचार्यमाणं श्रुत्वा प्रीतिमलप्सि तस्मिन् देशभाषायां ग्रन्थराजिविरचनरूपे विषयेऽसौ काशिकपाठशालासकाशाद्यानि फलान्याशास्त तान्येवं स उदीरयामास। यथा।

विज्ञानवर्द्धनस्योत्तमोत्तमोपायत्वेन विशुद्धतमानामुदारतमानां पथ्यतमानां तत्त्वानामागारद्वारोद्घाटकत्वेन चाङ्गलभाषाया अध्ययनानुवृत्तये युष्माननुरुन्धानोऽपि प्रायेण सर्वेषु व्यापारेषु सिद्धिलाभाय स्वकीयभाषाया अपि निपुणाः परिचयोऽवश्यमपेक्षित इति द्रढीयांसं संस्कारं युष्माकं चेतस्युत्पादयितुमिच्छामि। किञ्च न जात्वाङ्गली भाषा भारतीयजनभाषा भवेत्। युष्मद्देशीयजनहितसंपृक्तानि सर्वाणि राजकार्याणि प्रायस्साकल्येन देशभाषयैव निर्वाह्यन्ते। अनयैव च भाषया लोकविज्ञानवृद्धिरपि साध्येत यदनुकूलतां येन केनापि प्रकारेण गन्तुं सर्वेऽपि यूयं समुत्सहध्व इति मन्येऽतश्च सुललितवाग्योगनिबद्धैरुपादेयैरुदारैश्चार्थैर्विशिष्टं देशभाषावाङ्मयं क्रमेण प्रादुर्भवेदिति युष्माभिरुत्कण्ठयाऽभिलषणीयम्।

अथेदानीं हे सुहृदोऽहं युष्मान्पृच्छामीमाः पूर्वोक्ता महत्य आशाः कथमपि सफलीभूता वा। वर्षे वर्षे बहवो विद्यार्थिन आङ्गलसंस्कृतवर्गेषु पठित्वा पाठालयमत्यजन्। येषां महापुरुषाणां यशांसि भारतवर्षस्य प्राचीनवाङ्मये समुल्लसन्ति तेषां स्मृत्या तद्वंश्योचितग्रन्थादिविरचने जनिता वा युष्माकमुदारा स्पृहा यथा तर्कितं। आहोस्विदेतादृशी बुद्धिर्नैव विद्यते युष्माकम्। किंच देशभाषायां ग्रन्थावली यथा निर्मीयेत तथा किंचित्प्रयत्नोऽप्यनुष्ठितो वा युष्माभिः। हे युरोपीयविद्यारसोल्लासितमानसाश्छात्रा यैर्युष्माभिः स्वोपार्जितैर्विज्ञान

धनैः स्वदेशीयजना योजनीयाः सन्ति वद्यते वा किमपि ता-
दृशं वस्तु यद्युष्मत्कृतित्वेन निर्दिशे । देशभाषायां बाङ्ग
यमिति नामार्हा नैव सन्ति यन्या इत्यत्र ा विवदेत । न चा-
ङ्गलसंस्कृतविद्यार्थिभिरेतत् साधयिष्यत इ त लक्ष्यते ।
जना उभयोस्त-
अपरञ्च । प्राच्यप्रतीच्यदर्शनेषु निष्णाता
त्वानुसंधानरीतीः परस्परं तुलयिष्यन्ति प्रचार ष्यन्ति च भार-
तीयजनबुद्ध्यनुकूलविधयेोचितां रीतिमुचितं च न्त्रमित्युक्तः
ताऽकारि श्रीमता तामसनेन । ननु लोकप्रतिभ गुणयभाजा
युरोपीयप्रतिपादनरीतिमपेक्ष्याधिकां प्रतीतिं प्री च जन-
यितुं समर्थया रीत्या पूर्णतरेणोदारतरेणच भावेन ातात्म-
रतत्वमपि प्रकाशयिष्यत इत्येतदाशया विशाली न्त्या-
स्कटयोदारया लोकानुकम्पाबुद्ध्या भारतीयजनकल्याण ण
हृदयः श्रीमांस्तामसनस्तादृशशुभतरकालस्यागमं तर्कय ास
यत्रेयं शाला लोकोन्नमनाय बलवदुत्तोलनयन्त्रमिवोपयु क्ता
भविष्यति तदभ्युदयसाधनेषु चैकतमं भविष्यतीत्येदर्थकं तदी-
यवाक्यं पूर्वं मया पठितम् ।

लोकचित्तोद्बोधनायान्यत्रास्ति किंचिदनुष्ठीयमानं किमि-
ति यूयमिह निरुद्यमास्तिष्ठथ । बङ्गदेशे विश्वविद्यालय उत्क-
र्षहेतुरस्ति सोऽस्माकमुपकाराय न भवति नच संस्कृतशास्त्र-
विज्ञानात् तदीयविद्वत्समाजात् लभ्यते कापि प्रतिष्ठेति वदथ
चेत्तर्हि प्रतिवदामि भोःमित्राणि भवाम्यहं समदुःखो युष्मा-
भिर्भवेयं च प्रीतो यदि विश्वविद्यालयस्योद्यमेन प्राच्यविद्या-
नुशीलनं वर्धमानं पश्येयम् । किन्तु युष्मदनुत्साहे बलवान्हे-
तुरयं किम् । किं नामोत्कर्षकारणं कावाधिका शक्तिः किए संस्कृ-
तविद्यापारीणा इति वोपाधेर्लभ्यतां शक्तिस्तु विज्ञानात्सौ-
शील्याच्चैवहि भवति । तथाच कविना यदुक्तं तत्स्मरथ मनुष्य
एव काञ्चनं पठ्यतु तत्र मुद्रान्तरमात्रमिति । किंचैवमेवाङ्गल
संस्कृतविद्यायामपि वाच्यम् । यदीयं हि श्रीमता तामसनेन मतां
शक्तिं गुणं वाधारयति तर्हि पाठशालीयप्रतिष्ठोपाधिविरहादेव
नासिद्धार्था भविष्यति । एवं च हे मित्राणि अङ्गलसंस्कृतविद्या
परीक्ष्यमाणास्तीति गम्यते अस्यै च परीक्षाया उचितानुकूला-
वसरदानमस्ति युष्मत्कृत्यम् । ननु संस्कृतशास्त्राणि एतद्देशमनि
चिरं पिहितानि धर्माभासस्य देहात्मैक्यस्य च प्रतिपादकत्वेनैव
वा लोके ख्यातानि स्थास्यन्त्याहोस्वित् प्रतीच्यशास्त्रैः कृतसं-
बन्धानि लोकबुद्धिशुद्धिरूपं तन्महत्फलमुपादयिष्यन्ति यत्
कृतोभयशास्त्रसंबन्धायाः विचारीतिरुद्भावकैरैतस्कैक्यपूर्वमुत्प्रे-
क्षितम् । महावातागमस्येव नीरवाञ्चल्यमिव लक्ष्यते वा कि-
मपि पूर्वलक्षणमस्य चिरप्रतीक्षितस्य महतउदर्कस्य ।

हे अङ्गलसंस्कृतविद्यार्थिन इमे प्रश्ना युष्माभिरेव विचा-
रणीयाः । येषाञ्च महापुरुषाणामाशया इमेऽभिहिता स्तेषामु-

दाराकाङ्क्षापूरणानुकूल
दुक्तिभिर्युष्मच्चेतसि स
अस्मिन्प्रसङ्गे प्राचीनाया
महान्तमिमं समागमं दृष्ट्वा
अपिच काशिकसभायामनु
च यद्बुधमा
नेमात्सुक्यं युष्मा
शां कर्तुमुत्सह इति ॥

प्रतीच्योदीच्यजनप
माननीयेन श्रीमदाय
काशिकविद्या
विद्यार्थिभ्यः पारितोषिक
कृतमिदं प्रतिपाद
समाप्तम् ।

यागेश्वरनामधेयस्मरहराधिष्ठानपूतपद
नीतीरवर्तिनीषु विन्ध्यगिरिकाननभूमिषु मृग
ज्ञाधिराजद्विजराजकाशीराजश्रीश्वरीप्रसादना
मभिव्याहारविहारिणा लब्धतत्प्रधानकोविदप
धिवासिना कविना श्री तारावरणतर्करत्नेन का
शतकं नामयदभिनवकाव्यं व्यरचि तत्र तावत्

यागेश्वरस्मरहराश्रितपूतनारे, सद्गन्धशीकरगन्धीरस
चन्द्रप्रभाविमलनिर्मलनीलनीरे, चेतश्चरत्वनिरतं
त्यगारे ॥ १ ॥

हित्वा चिरप्रणयिनीमनिमेषनेत्रामागत्य विन्ध्यगिरि
वत् । स्पृष्ट्वा समीरमवलोक्य तदीयशोभामुद्
नमद्य कश्चि गतस्वभावम् ॥ २ ॥

त्यखिलमात मृगवानरसारसाद्या, यस्मादितः कुसुमशा
धन्या म निधाय दयिताः शयिताः सुखेन, हाहा
यकवासभूमौ ।
वयं तु िफलं भ्रमामः ॥ ३ ॥

आशा । किमधुना फलमाप्तकामा, संश्रित्यशीतलमनोहर-
वन्यभूमिम् । नानासि किचवतचेतनहीनचित्ते, बालावियोग
दहनाः सततं ज्वलन्ति ॥ ४ ॥

रे पान्थकृन्तनकर त्वमितः प्रयाहि, कान्तारतिश्रमजय
धर्मविनाशहेतो । नोचेत्समीरमृगया चरणे चरन्तं, संघात-
यामि हरिणं धरणीशमुक्त्वा ॥ ५ ॥

पाखंडगात्रपरिलाञ्छितपङ्कशैत्यं, स्पृष्ट्वा शरीरमधरीकृतपङ्क-
जास्याः । दावानलेन सततं सह वर्द्धमानं, स्पष्टं समीरमिह
किंसुखवासना ते ॥ ६ ॥

किंचित्त संप्रति विहारसुखाभिलाषि, दृष्ट्वा स्वभावरमणी-

Digitized by Google

यमरण्यमेतत्। जानासि किं न बलवाननिवार्य्य एषः, दीनादृगम्बुजनिपातकजन्मवह्निः ॥ ७ ॥

रे दुर्विनीतनयने नयने हरिण्या, दृष्ट्वा त्रिनेत्रमभिलब्धुमिहप्रयासः। हित्वा सुधासमसुनिर्मलशीतलापं, पान्थस्य यादृशरतिर्मृगतृष्णिकायाम् ॥ ८ ॥

अस्मात्कुरङ्गि न भयं नहि ते वधार्थी, तिष्ठ क्षणं भयवती किमितःप्रयाहि। दृष्ट्वा विलोलनयने कुटिले त्वदीये, शङ्कुं दृढं हृदयगं क्षणमुद्धरामि ॥ ९ ॥

रे रे कुरङ्गि किमु पश्यसि नेत्रभङ्ग्या, दूरंप्रयाहिनहितेस्मिसुदर्शनार्हः। बालां मदेकहृदयां मुहुरीक्षमाणां, दग्ध्वा वियोगदहनेन समागतोहम् ॥ १० ॥

नाहोकुरङ्गनवनेत्रमवेत्य मुग्धस्तस्या जगज्जयिदृशः प्रियत्रासएषः। यस्याः कटाक्षपरिनिर्ज्जितनेत्रशोभा, हित्वा जनालयमहो वनमाश्रिता त्वम् ॥ ११ ॥

चन्द्रप्रभे तटिनि चारुपयःप्रकाशे, रूपं प्रदर्शयसि किं जडदेहिनीह। नालोकिता बत जगत्प्रियपङ्कजाक्ष्या, लावण्यजीवननिधेर्हितरङ्गशोभा ॥ १२ ॥

चन्द्रप्रभे नहि पुनस्तव भाग्यवत्त्वं, लोकोत्तरं सलिलपूरमितासि चेत्त्वम्। तीक्ष्णेनिदाघसमये नवयौवनाढ्या, संसर्गसौख्यरहितासि यतश्चिरेण ॥ १३ ॥

कर्कन्धुवृन्दमधुराम्रकलोहितानि, धृत्वा फलानि किमु दम्भभरं तनोषि। दूरेस्तुतत्फलमहोनवहेमवल्ल्या,नोदृष्टमोष्ठयुगपत्रमनिन्दितायाः ॥ १४ ॥

रेवल्लिगर्वितमते कुसुमप्रकाशे, रूपं प्रदर्शयसि मां किमु लीलयात्वम्। न ज्ञायते समवलोकि मया रतेषु, विश्रान्तकुन्ददनास्मितवक्त्रशोभा ॥ १५ ॥

रे नवे कुसुमिते ऽद्य प्रसूनवल्लि, कण्ठावलम्बनकरीप्रियपादपस्य। भूमौ ददासि चरणं नहि गर्वयोगाज्जानासि किं न नवयौवनमल्पकालम् ॥ १६ ॥

सद्वादनङ्गरमणीमिवहेमवल्लीं, लावण्यसिन्धुसुधयापरिवर्द्धमानाम्। वन्यां लतां कठिनकण्टककुट्टिताङ्गीं, किंसमेथदूतवर्द्धितुमविज्ञो मे ॥ १७ ॥

रे मयूर परिहृत्य वधूं मयूरीं दूरे चर प्रणयसागरमज्जदङ्गः। नो चेन्मदेकहृदयाविरहाधिजन्म, दुर्वार्य्य वह्निशिखया ज्वलितासि सद्यः ॥ १८ ॥

रे कलापिकुलचित्रकलापशाली, शोभां प्रदर्शयसि लोकचयं किमद्य। हाहा न वेत्सि नवनीरदनीलवेषाः, केशाः कुशेशयदृशां कुशलीभवन्ति ॥ १९ ॥

रे कुञ्जमञ्जुललता कृतचारुशोभ, सौभाग्यमेव गणयामि तदात्वदीयम्। संचाररञ्जितदिगन्तरमत्तदन्ति, यानास्थिराम्बुजदृशो यदि पादचारः ॥ २० ॥

॥ रामनगरराजधानी ॥

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्येण मल्लिनाथटीकासहितं कुमारसम्भवकाव्यं १९२४ वत्सरे कलिकातानगरस्थसंवादज्ञानरत्नाकरयन्त्रे मुद्रितम्। तस्यैव विज्ञापनपत्रे "एतच्च काव्यं कविना शैवाभिधमहापुराणोत्तरखण्डीयद्वादशाद्यष्टादशाध्यायपर्य्यन्तप्रतिपाद्यतारकासुरवधकथामाश्रित्य प्रणीतम्,, इति स एव लिलेख। तदत्यन्तमसंगतम्। यतोऽस्मिन्नेव काव्ये विद्यमानानां शब्दार्थकथाकल्पनानां वक्ष्यमाणपुराणस्थाभिः ताभिः सह प्रायशोऽभेदो दृश्यते नतु शैवाभिधमहापुराणान्तर्गतकथयेति। एवं "किन्तु तत्र पार्वतीतपस्यानन्तरं पार्वतीं प्रति प्रसन्नेन महादेवेन स्वयं वरविधानकर्त्तव्यताया उपदेशः इह तु सप्तर्षिमण्डलस्य तत्प्रार्थनार्थं हिमवन्तं प्रति प्रेषणमित्येव कविकल्पितं नतु तत् पुराणकथामूलमित्येव विशेष,, इति यदुक्तं तदपि न मनोरमम्। यतः वक्ष्यमाणे पुराणे पार्वतीपरिणयेच्छया सप्तर्षिमण्डलस्य स्मरणं तेन च समागतेषु तेषु तत्परिणयार्थं हिमालये तन्मण्डलप्रेषणमित्यादिकथा यथा वर्त्तते तथैवास्मिन्नपि काव्येऽस्ति अनेनेदमेव पुराणं तत्काव्यमूलमिति निश्चीयते। यथा।

अस्ति तावत् पञ्चाशत्खण्डमण्डितं स्कान्दं पुराणम्। तदन्तर्गता चैका शाङ्करी संहिता त्रिंशत्सहस्रग्रन्थस्विस्तरेण सुविस्तृता वर्त्तते। तत्रैकं शिवरहस्याख्यं खण्डम्। तच्च सम्भवासुरवीरमाहेन्द्रयुद्धदेवदत्तोपदेशकाण्डभेदात् सप्तविधम्। अत्र चावच्छेदकावच्छेदेन श्रीमतः कार्त्तिकेयस्यैव विक्रमवर्णनम्। अथ च शूरपद्मः सिंहवक्त्रस्तारकश्चेति त्रयो भ्रातरः तेषु च सर्वकनिष्ठस्तारक इत्यासुरकाण्डीया कथा ॥

कविवरः कालिदासस्तु कुमारसम्भवं काव्यं सम्भवकाण्डीयकथामात्राश्रयेण रचयामास नतु शैवाभिधमहापुराणस्थकथामाश्रित्य। तथाहि।

॥ द्वितीयेऽध्याये शङ्करसंहितायाः ॥

दिने दिने वर्धमाना रेखा चान्द्रमसीव सा।
अपुषद्वपुषो वृद्धिमानन्देन पितुः सह ॥ १ ॥

॥ कुमारसम्भवस्य प्रथमे सर्गे ॥

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ॥
पुपोष लावण्यमयान् विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥ १ ॥

॥ तथा २ अध्या ॥

पर्वतापत्यतां याता पार्वतीत्यभिधां ।

माचोमेति निषिद्धा यदुमाख्या प्रयावा का ॥ २ ॥

॥ १ सर्गे ॥

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना बन्धुप्रियां ब जनो जुहाव ॥

उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमा यां सुमुखी ज-

गाम ॥ २ ॥

॥ ४ अध्याये ॥

इति स्तुतः सुरश्रेष्ठः सुरश्रेष्ठैर्निजाश्रितैः ।

प्रसादाभिमुखो भूत्वा प्राह स्म करुणानिधिः ॥ १

॥ द्वितीयसर्गे ॥

इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्था हृदयङ्गमाः ।

प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः ॥ १ ॥

॥ ५ अध्याये ॥

किमिदं किमिदं वत्सा यूयं सम्भूय सादरम् ।

विषण्णवदना देवाः शरणं मां समागताः ॥ २ ॥

॥ २ सर्गे ॥

किमिदं द्युतिमात्मीयां न बिभ्रति यथा पुरा ।

हिमक्लिष्टप्रकाशानि ज्योतींषीव मुखानि वः ॥ २ ॥

॥ ५ अध्याये ॥

यदात्थ भगवन्नेवं सुरा विप्रकृतास्तराम् ।

सर्वात्मनां त्वमात्मासि कथं नैव तु बुध्यसे ॥ ३ ॥

॥ २ सर्गे ॥

एवं यदात्थ भगवन्नामृष्टं नः परैः पदम् ।

प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ॥ ३ ॥

॥ ५ अध्याये ॥

पद्मबन्धुः पद्मभृतः शूरपद्मस्य विद्विषः ।

विकासयति पद्मानि तावन्मात्रातपः सदा ॥ ४ ॥

॥ २ सर्गे ॥

पुरे तावन्तमेवास्य तनोति रविरातपम् ।

दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ॥ ४ ॥

॥ १० अध्याये ॥

गतवस्तं नभस्तूष्णीं नन्दीशाज्ञावशेन वै ।

चकम्पिरे न वृक्षाश्च चक्रुर्भृङ्गा न हुङ्कृतिम् ॥

चुकूजिरेऽण्डजा नैव तदा चित्रार्पिता इव ।

॥ ३ सर्गे ॥

निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ॥

तच्छासनात् काननम

॥

हा नाथ जीवसीत्याशु

कपोतः कपोतो भस्म सम

॥

॥

अपि जीवितनाथ जीवसीत्

ददृशे पुरुषाकृति क्षितौ हरको

॥ १२ अ

ततः सा बहुशोकार्ता विलुठन्ती

विकीर्णमूर्धजा चाथ विललापाकुल

॥ ४ सर्गे

अथ सा पुनरेव विह्वला वसुधालिङ्गन

विललाप विकीर्णमूर्धजा समदुःखामिव

॥ १२ अध्याये ॥

अयि नाथ विशालाक्ष तवाङ्गमतिसुन्दरम्

जगत्सु सुकुमाराणामुपमानं क्व वा गतम् ॥

॥ ४ सर्गे ॥

उपमानमभूद्विलासिनां करणं यत् तव कान्ति

न विदं गतमीदृशीं दशां न विदीर्ये कठिनाः खलु

॥ १२ अध्याये ॥

अपि मां त्वत्पराधीनजीवितां त्यक्तसौहृदः ।

विहाय विद्रुतोऽसि त्वं निसेत्यम्बुजमम्बुवत् ॥ ४

॥ ४ सर्गे ॥

त्वदधीनजीवितां विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः

क्व नु मां सेतुबन्धनो जलसङ्घात इवासि विद्रुतः ॥ ४

नलिनीं च

॥ १२ अध्याये ॥

अपराद्धं मया किं ते त्वया मह्यं न किञ्चन ॥

अकस्मात् दर्शनं मह्यं विलपन्त्यै न दीयते ॥ ५ ॥

॥ ४ सर्गे ॥

कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं च न ते मया कृतम् ॥

किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ ५ ॥

॥ १२ अध्याये ॥

बन्धनं मेखलादाम्ना त्वां गोत्रस्खलितेषु ते ।

समस्य तच्च मे कान्त स्वकर्णोत्पलताडनम् ॥ ६ ॥

॥ ४ सर्गे ॥

स्मरसि स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ॥

च्युतकेशरदूषितेक्षणान्यवतंसोत्पलताडनानि वा ॥ ६ ॥

Digitized by Google

॥ १२ अध्याये ॥

मम त्वं हृदये नित्यं वससीति मृषा वचः ।
न सत्यं यदि तत्सत्यं त्वयि दग्धे न मेऽवतिः ॥ ७ ॥

॥ ४ सर्गे ॥

हृदये वससीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ॥
उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ ७ ॥

॥ १२ अध्याये ॥

त्वयैव कृतमिदं मेऽङ्गे मण्डनं पौष्पमार्तवम् ।
दृश्यते न त्वमद्यैतत् कथमीशेन नाशितः ॥ ८ ॥

॥ ४ सर्गे ॥

रचितं रतिपण्डित त्वया स्वयमङ्गेषु ममेदमार्तवम् ॥
ध्रियते कुसुमप्रसाधनं तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥ ८ ॥

॥ १२ अध्याये ॥

अस्मात् लोकादमुं लोकं प्रस्थितस्य तवाधुना ।
पदवीं प्रतिपन्नोऽहं विधिना वञ्चितामुना ॥ ९ ॥

॥ ४ सर्गे ॥

परलोकनवप्रवासिनः प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तव ॥
विधिना जन एष वञ्चितस्त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥ ९ ॥

॥ १३ अध्याये ॥

तया निद्रां गता बालाऽपररात्रौ प्रतिक्षपम् ।
स्वप्ने दृष्ट्वा पतिं भूयः प्रबुद्धा विललाप च ॥ १ ॥
हे कान्त व्रजसि क्व त्वमिति गृह्णाति बाहुना ॥

॥ ५ सर्गे ॥

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ॥
क्व नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥१॥

॥ १३ अध्याये ॥

सर्वेऽपि च त्वां वेदान्ता रोदसी व्याप्य विष्ठितम् ।
विद्वांसोऽपि पुराणाद्याः परिपूर्णं वदन्ति हि ॥
कथं न वेत्सि भावस्थं जनं जगदधीश्वर ॥ २ ॥

॥ ५ सर्गे ॥

यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ॥२॥

॥ १४ अध्याये ॥

मत्तवारणमारूढौ दम्पती द्विजपुङ्गवैः ।
स्वस्तिवाचनकैस्तूर्यैस्तुवन्ति किल वन्दिनः ॥
युवां वृद्धोक्षमारूढौ भूतवेतालसेवितौ ।
निरीक्ष्य जनता लोके स्मेरवक्त्रा भविष्यति ॥ ३ ॥

॥ ५ सर्गे ॥

इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराजहार्यया ॥
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ३ ॥

॥ १५ अध्याये ॥

अरुन्धती च कल्याणी प्रागल्भ्यं तत्र यातु सा ।
पुरन्ध्री भूधरेन्द्रस्य यथा न विवदेत् तथा ॥
एवंविधेषु कार्येषु पुरन्ध्रीणां प्रगल्भता ॥ १ ॥

॥ ६ सर्गे ॥

आर्याप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।
प्रायेणैवंविधे कार्ये पुरन्ध्रीणां प्रगल्भता ॥ १ ॥

॥ १५ अध्याये ॥

इति वेदान्तविज्ञानविनिश्चितयतीश्वरे ।
परिग्रहोन्मुखे तेऽपि जहुर्व्रीडां तथाविधाम् ॥ २ ॥

॥ ६ सर्गे ॥

तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे ।
जहुः परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः ॥ २ ॥

॥ १५ अध्याये ॥

प्रोचुरङ्गिरसं सर्वे कथयेति कथाविदम् ।
अथ तेषां पुरः श्रीमानङ्गिरा मुनिसत्तमः ॥
उवाच मधुरं वाक्यं सर्वभूधरनायकम् ॥ ३ ॥

॥ ६ सर्गे ॥

अथाङ्गिरसमग्रण्यमुदाहरणवस्तुषु ।
ऋषयश्चोदयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥ ३ ॥

॥ २२ अध्याये ॥

खेलगामी स तं देवमुवाह वृषभेश्वरः ।
धुन्वन्मुहुः प्रोतघने विषाणे धृतचामरे ॥ १ ॥

॥ ७ सर्गे ॥

खे खेलगामी तमुवाह वाहः सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः ।
तटाभिघातादिव लग्नपङ्के धुन्वन्मुहुः प्रोतघने विषाणे ॥ ४९ ॥

॥ २२ अध्याये ॥

उत्सृष्टनीवीवसनं सव्येनादाय चार्भकम् ।
अन्येन काचित् त्वरया पाणिना प्राप जालकम् ॥ २ ॥

॥ ७ सर्गे ॥

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।
नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः ॥ ६० ॥

॥ २२ अध्याये ॥

अन्या सम्भाव्य नयनमञ्जनेन शलाकया ।
अन्यद् विस्मृत्य नयनमागवाक्षं जगाम सा ॥ ३ ॥

॥ ७ सर्ग ॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन सम्भाव्य त...स्थितवामनेत्रा ।
तथैव वातायनसन्निकर्षं ययौ शलाका...रा वहन्ती ॥ ३ ॥

॥ २२ अध्याये ॥

अलक्तकेन सम्भाव्य पादमेकमथापरा ।
निर्गत्य तावन्मात्रेण वर्त्म चक्रे तदस्थितम् ॥ ४ ॥

॥ ७ सर्ग ॥

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद् द्रव...मेव ।
उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥ ४ ॥

॥ २२ अध्याये ॥

पुरे पुरन्ध्यः प्रासादजालानि स्वैर्मुखाम्बुजैः ।
...जावरणानीव चक्रुरिन्दीवरेक्षणाः ॥ ५ ॥

॥ ७ सर्ग ॥

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ५ ॥

॥ २२ अध्याये ॥

विलोक्य देवदेवेशमासामवाक्षि मानसैः ।
साकं सर्वात्मना चक्षुः प्राप तं सुतरामिव ॥ ६ ॥

॥ ७ सर्ग ॥

तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ॥
तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ ७ ॥

॥ २२ अध्याये ॥

बालापि देवदेवेशं बालेन्दुकृतशेखरम् ।
चचाराती मह...री तयोदुश्चरितं चिरम् ॥ ८ ॥

॥ ७ सर्ग ॥

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपर्णयापेलवयापि तप्तम् ॥

TO THE EDITOR OF THE PANDIT.

SIR,

As it is the duty of every one, interested in the progress of literature, and consequently in that of your journal, to suggest any improvement worthy of notice, I write the following few lines and submit them to your perusal. In my opinion the plan of your journal is susceptible of improvement. The chief principle of my view is that every prakaraṇa (प्रकरण) should be complete in itself i. e. after the end of each year, the subscribers may be able to unloose the several pamphlets printed during the year and arrange the several prakaraṇas separately so that they may have so many useful books. I shall illustrate my plan by taking the Nos. for September and October 1867. After finishing the "प्रकरणपंचिकोपसंहारं", on the 71st page, ... The preface and t... commenced on a ne... page (vol. 11) for e... marked 1, 2. 3, &c. ... the 78th becomes sixth... to bottom and should ... commenceme... ...ould ... [...]cement of another... In the next number i. e. th... 93rd where the "नरेश्वरप... ed 7th, the next 8th and ... must be followed for "हरिरि... 78th page i. e. it should be ... page and the pages should be n... and so on. In fact the pamph... such a form that every "प्रकरण" Sa... lish can be arranged separately wi... order of the pages. When a "प्रकरण... page should be issued for that प्रकरण. ... mend the plan of "सर्वसंग्रह" a pamphl... works of Marathi Poets, successfully ... able and beneficent guidance of Mr. Má... robá who during the past 7 years receiv... praise of the educated public for the effor... the advancement of Marathi Literature. T... po...ed if adopted will be of much use to the ... will invite more subscribers.

POONA:
25th May 1868.

Yours trul...
A POONITE.

THE PA...DITS AND THEIR MANNER OF TEAC...

BY DR. BALLANTYNE.

From ... the Benares Magazine, December, 1850.

At page 4...7 of the Magazine we broke off, in our ac... count of the ...indú "De Poetica," at the end of the first section of the Sáhitya Darpana—the "Mirror of Composition." The second section, as already mentioned, treats of "the various powers of a word." The subject is dry but curious, and, if we cannot be either very instructive or entertaining on it, we shall endeavour to be intelligible and brief.

Before treating of the "powers of a word" our author—like Mrs. Glasse before proceeding to make soup of her hare—thinks it necessary to "catch his word." Now, as regards the point yet attained, we only know [—see page 446-] that "A speech whereof the soul is flavour is Poetry." But what is a speech? To this our author, at the commencement of his second section, replies—"Let a Speech [or sentence] be a collection of words possessing Compatibility, Expectancy, and Proximity." These

requirements he illustrates severally. First—the collection of words "He irrigates with fire" is no sentence—for, fire being incompatible with irrigation, the collection of words is nonsensical. Secondly, the collection of words "cow horse man elephant" is no sentence—for, the words do not "look out for" one another, being nowise inter-dependent. Thirdly—the word "Devadatta," pronounced just now, makes no sentence with the word "goes" pronounced twenty-four hours afterwards—the want of "Proximity" being destructive of the apprehension. Of course this last rule refers more particularly to the south. In the "north countrie" a man might oppose, to the third requirement, the instance of the Laird of Balnamoon, who, on riding across a bridge, turned round and asked his man John—"John—do you like eggs?" "Yes" said John.—They proceeded; and, about a year afterwards, on passing the same spot, the Laird looked back and asked "How?"—"Poached" replied John—nothing at a loss.

But—as far as we have gone—a sentence—with or without "flavour"—is only a sentence—and is Poetry to be confined to a *sentence?* Moved, apparently, by this consideration, our author—who comes oddly close upon Aristotle every here and there—declares that "A collection of sentences is a great sentence"—adding that "Thus is a sentence held to be of two kinds," and citing, as examples of the "great sentence," the *Mahábhárata*, the *Rámáyana*, and the *Raghuvanśa*. In like manner Aristotle says, in his "Poetics" "But a sentence is one in a twofold respect; for it is either that "which signifies one thing, or that which becomes many "from conjunction. Thus the *Iliad* indeed is one by "conjunction."

Well—a sentence being a "collection of words"—a word is next defined as meaning "letters [so combined "as to be] suited for use, not in logical connection, conveying a meaning, and only one." The investigation of this definition, we remit to another time, if not to another place. But a word, (whether the investigation of the definition be kept in abeyance or not,) may have a meaning, or rather three—for, according to our author, "The Meaning is held to be threefold—the Express "*(váchya,)* the Indicated *(lakshya,)* and the Suggested "*(vyangya)*." How this happens he next declares—saying "The express meaning is that conveyed to the "understanding by [the word's] Denotation *(abhidhá)*: "the indicated [meaning] is held [to be conveyed] by "[the word's] indication *(lakshaná)*; the suggested [is "held to be conveyed] by [the word's] Suggestion *(vyanjaná)*. Let these [viz., Denotation, Indication, and "Suggestion,] be the three *powers (śakti)* of a word." Among these three powers, the primary one, it is remarked, is Denotation—"it being this which conveys the "meaning which belongs to the word by convention "*(sanketa)*." How one learns the conventional meaning of words the author illustrates thus. "On the old man's "saying, when giving directions to the middle-aged man, "—'Bring the cow'—the child, having observed him "[the man to whom the order was given by his senior] "employing himself in bringing the cow, determines, "first, that 'The meaning of this sentence was the fetching of a body possessing a dewlap &c." and afterwards, "through the insertion and omission [of the portions of "the sentence which he as yet understands only in the "lump] in such sentences as 'Fasten the cow'—'Bring the "horse'—he ascertains the convention that the word "'cow' shall mean the thing with a dewlap &c., and the "word 'bring' shall mean fetching." When the young philologist has thus acquired a certain stock of words, he is able to make additions to it sometimes by gathering the sense of unknown terms from the context, and sometimes by learning it from the mouth of persons worthy of his confidence.

As it would be impracticable to make a convention in regard to every individual case, a convention is made—according to our author, who on this point follows the grammarians—in respect of "Kinds, Qualities, Things, and Actions." These he defines as follows. "Kind "[or genus—*játi*] is the nature of a cow or the like [which "resides] in the [individual] body [called] cow or the like "[—and in virtue whereof such and such is a cow or the "like]. Quality *(guna)* is a settled habit of a thing "which causes the making of a distinction—for [the "qualities] *white* &c. difference such a thing as a cow "from its congeners—such as a *black* cow. Names of "things *(dravya)* are those that denote a single individual—as Hari, Hara, (and other proper names). Actions *(kriyá)* are habits of a thing [not settled, as qualities are, but] in course of accomplishment—as "'cooking' [—which is the habit of the thing whilst in "progress towards being ready for eating—] for, what is "denoted by such a word as 'cooking' is the collection "of proceedings from first to last, as the putting on [the "pot with the rice to boil] and ultimately taking it off "again."

How the power called "Indication" comes into play is thus explained. "Where the primary meaning of a "word is incompatible (with the other matters in the "sentence) the power of Indication *(lakshaná)* is communicated (to the word) whereby another meaning (than "the express one—yet) in connection therewith, is thought "of—either through notoriety (of the employment of the "term in some particular secondary sense), or through a "Motive (—discernible—for using the word rather than

Digitized by Google

"some other word which would ha[ve] conveyed the mean-
"ing expressly."

This he further illustrates as follo[ws]. "The power by
"which, in such (an expression) as 'The impetuous
"Kalinga,' a word, such as 'Kalinga,' i[n]compatible (with
"'impetuosity'—if taken) in its own se[n]se—as that of a
"particular country (on the Coromande[l] coast), causes
"one to think of (not the country, for in[st]ance, that the
"word denotes, but) the men, for instan[c]e, connected
"therewith; and (—to give a second ex[a]mple—the
"power) by which, in such (an expression) as 'A herd-
"station on the Ganges,' a word, such as 'the Ganges,'
"incompatible with the matter in question (—[h]ere, viz.,
"the actual locus of the station of herdsmen—) inas-
"much as the thing that it denotes is in the sha[]pe, for
"instance, of a mass of water (on the surface of which
"the herdsmen could not have built the huts of which
"the herd-station consists—) causes one to think of
"something connected with itself by the relation of prox-
"imity or the like—such as the river's *bank*—this
"power of a word—*communicated* to it—other than
"the power which (—to use the language of some) be-
"longs to it naturally, or (to use the language of others)
"which is not that given to it by God—(this second
"power it is that) is called *Indication.*"

The distinction between the two examples just given requires attention. "In the former, "the reason (why "the word denoting the region of Kalinga has the pow- "er of indicating the inhabitants of that region) is "'Notoriety'—the fact, simply, of its being familiarly "known (that the name of the region is employed to "signify its inhabitants—as Shakespere uses the name "of 'France' to signify the king of France.) In the "latter of the examples the 'Motive' (for using the "word 'Ganges' when we really mean 'bank of the "Ganges') consists in this that it causes one to think of "the extreme of coolness and purity (pertaining to the "Ganges itself) which would not have been apprehend- "ed from the exposition of (the same matter in the shape "of the expression) 'A herd-station on *the Bank of the* "*Ganges.*"

Our author now plunges into some profound and whimsical discussion on a point in regard to which he differs with the author of the *Kávya Prakása,* and on which he seems to have the best of the argument. The other (like a Hindú Horne Tooke) holds that words denote just what their etymology gives, and hence the word *kuśala* ("expert") means strictly "a getter of sacrificial grass"—the etymology being *kuśam lâti* "he gets sacrificial grass." The word comes to *indicate* an "expert" man "through the relation of a homogeneousness of character in respect of the being a person

"of discrimination
"grass must be—els[e]
"from another? To
"primary meaning o[f]
"pert'—notwithstandi[ng]
"sacrificial grass' migh[t]
"gy:—for, the reason
"etymology of ...
"... of words is
"nience of the grammaria[n]
"an etymology for every w[ord]
"and the reason for the emp[loyment]
"other (—viz., the fact of th[e]
"tion, such a denotation as th[e]
"occasion for)." By way of a[n]
brings forward the word *go* "a co[w]
Páṇini, is derived from the verb
he proposes for consideration th[e]
term, on the opposite hypothesis,
fast asleep. The whole discussion,
must constitute one of those parts of
the young Bráhman student luxuriates

Our author next proceeds to divide th[e]
cation into four-score different species.
dits are disposed to rebel against this, an[d]
once the comparative simplicity of the *K*[]
which contents itself with eight. We shall n[ot]
eighty upon the reader, but shall select the m[ost]
able. First, then,—the indicatory word eithe[r]
its own meaning, with a view to indicating
else—when the case is one simply of "Indicat[ion]
cative" (*lakshaṇa-lakshaṇá*); or it carries its ow[n]
along with it, and then the case is one of "Ind[ication]
inclusive" (*upádána-lakshaṇá.*) Of the former t[he]
pression "A herd-station on the Ganges" is an exa[mple]
—for the word "Ganges," as already shown, sta[nds]
for the bank alone and not for the body of water. Of t[he]
latter an example is "The lances enter." Here th[e]
"lances" of course mean men bearing lances—but when
the men indicated by the word, enter, then the lances,
denoted by the word, enter also. "These (kinds of Indi-
cation), further," says our author, "are severally twofold,
"through 'Superimposition (*áropa*) and 'Introsuscep-
"tion,' (*adhyavasána*)." The explanation of these terms
"is rather curious. "Let that (Indication) be 'Super-
"imponent' which makes one think of the identity with
"something else of an object not swallowed (by that
"with which it is identified, but expressed along with it.)
"That (Indication) is held to be 'Introsusceptive' (which
"makes one think of the identity with something else)
"of an object swallowed (—not expressed—but recog-
"nised as it were within that with which it is identified)."
For example—"The horse—the white—gallops":—

Digitized by Google

here the horse" and "the white" mean just one and the same thing, and both terms are exhibited; but the same sense would be equally well understood (by a jockey, for example, to whom the horse was notoriously "the white" —or "the dun"—or "the chestnut"—) if the sentence were briefly "The white gallops." Here the "white" has swallowed the "horse," and the case is one of "Indication inclusive introsusceptive founded on Notoriety" (rúḍhá-upádána-lakshaṇá sádhyavasáná.) This classification of phraseology may serve to illustrate a passage in the "Poetics" of Aristotle, which Mr. Theodore Buckley (of Christ Church) concurs with Dr. Ritter in condemning as spurious. The passage occurs in the 21st chapter, where, in speaking of metaphors, Aristotle, as rendered by Mr. Buckley, says "And sometimes the proper term is added to the relative terms." We incline to regard the passage as genuine. Let us see. Aristotle goes on to remark "I say, for instance, a cup has a simi-"lar relation to Bacchus that a shield has to Mars. "Hence, a shield may be called the cup of Mars, and a "cup the shield of Bacchus." Now, it seems to us that if the following proportion—viz.

Cup : Bacchus : : shield : Mars,

were not present to the mind of the hearer, then (to use Mr. Buckley's words—on a kindred passage in the 11th chap. 3d Book of the Rhetoric—) "with a view to guard the metaphor from any incidental harshness or obscurity" the proper term may be advantageously made [illegible] taking what our author calls a case of the "Superimponent" (saropá.) Thus, had Aristotle followed up his remark by a special example, we should have read "The cup—the shield of Bacchus"—"The shield—the cup of Mars." According to the Hindú phraseology, when we say "The cup of Mars", then, (through Indication introsusceptive) the cup has *swallowed* the shield—which latter, nevertheless, is discerned within the other by the eye of the intelligent. In the same way—wishing to avoid obscurity—one says, at full length, "That *cow*,—the man of the Panjáb," and then one can say (to take another example of our author's) "That cow talks." Here "cow" has swallowed "Panjábí." On the question as to the precise relation between the cow and the Panjábí, under the circumstances, there is an infinite quantity of subtlety expended—to the discomfiture of course of all that differ from our author —who is a perfect Baconian Aristotle in respect of "bearing no brother near the throne."

When certain kinds of Indication specified have come to be sixteen, there is a duplication of these in respect of the consideration that the thing "suggested" may belong to the thing "indicated" or not. Of the case where the thing suggested does *not* belong to the thing indicated, the standing example "A herd-station on the Ganges" serves as an illustration—for here the "purity &c." are properties *not* of the bank but only of the river. Of the other case the following example is given —from the *Víra Charitra* of Bhavabhúti—viz.—

Here are the clouds, in which the cranes disport,
And by whose smooth dark loveliness the sky
Is overspread. Here are the dewy winds,
And the melodious joy-screams of the peacocks—
Friends of the clouds. Be all these as they list.
I—very firmly stout of heart—am *Ráma*—
I endure all [—hard though it be to bear
Those vernal sights and sounds with patience which
Enhance the joy of lovers when united.]
But how will *she* be now—Videha's daughter?
Alas, my goddess—O do *thou* be patient.

Here—says our author—the property indicated (viz. patience) belongs to the thing indicated (viz., *the peculiar* Ráma italicised in the fifth line) which was not the case in respect of the *bank* of the Ganges. But we must get on—leaving, till some other occasion, the further elucidation of this point as regards those who may feel interested about it; and we proceed to the *third* power of a word—viz., "Suggestion," which is declared as follows:—

"When Denotation &c., surcease (—after having done "their duty,) that function, of a word or its sense &c., by "which something further is caused to be thought of, is "what we call *Suggestion*."

As the power of "Suggestion" may originate in the powers of "Denotation" and "Indication," and either in the word or in the sense of the word, or in the drift of the whole discourse &c., there are abundant subdivisions of this power also. At one point in the discussion (—reminding us of Dr. Johnson, who met the exclamation of surprise on his once defending Garrick whom he himself had so often abused, with the intimation—"Garrick is my dog, Sir;—I allow no one else to kick him."—) our author turns round upon some assailants of the author of the *Kávya Prakása*—and, after bringing him off in triumph (for his own use,) he exclaims—"But "enough of this (idly censorious) glancing (on the part "of these objectors—) at the venerable man (—to whom "—though constrained to find fault with him occasion-"ally myself—I am indebted for so much of the mate-"rials of my work, that I may call him) the bestower of "my livelihood."

"Suggestion" is held to originate in the "Denotation" in such cases as that exemplified by our author in a set of verses by "the lotus-feet of his father" so crammed with dreary double-entendre that we hasten past it. When founded on "Indication"—it may be exemplified by the universally familiar "herd-station on the Ganges"—which some of our pandit friends cannot hear mentioned without grinning "like Cheshire cats"—the grinning of which cats (—according to Charles Lamb—though he professes himself unable to explain

why—, is said to be occasioned by the recollection that Cheshire was once a County Palatine, and the cats can't help laughing whenever they think of it. Verily the pandits who have heard all that they are likely, in a reasonable life-time, to have heard on the topic, ought not to be grudged their laugh—if they have heart for it.

But, apart from the Denotative or the Indicative powers of words, Suggestion may be based upon the sense—and this may have a reference to some "speciality of the Speaker or the Addressed or the Sentence, or the Proximity of some one else, or the "Drift, or the Occasion, or the Place, or the Time, or the "Emphasis, or Gesture &c." Of the case where Time, Place, the character of the Speaker, &c. combine to suggest somewhat more than is plainly expressed—we have the example following:—

> 'Tis loves's own season—jocund Spring,
> The God of the flowery bow,
> Now scatters his shafts, and the breezes bring
> Fresh vigour as they blow.
> Round the arbours the shading creepers curl,
> And my husband is far away—
> Do think of something—can't you, girl?
> What *are* we to do to-day?

"Here"—says the commentator—"some one in virtue "of the known character of the Speaker suggests to her "confidante—'Let my un-avowed lover be speedily summoned."

Where the speciality is in respect of the person adressed, we may have such an example as the following—viz.

> From your bosom the sandal-wood unguent is rubbed,
> And your lip has lost its red;
> [illegible] washed from your eyes [illegible]
> The [illegible] has spread
> O'er your face and form has spread.
> You *lying* girl—you've been to bathe—
> No concern about *me* could prevent you—
> And you haven't gone with my message at all
> To the *wretch* to whom I sent you.

"Here"—says the commentator—"by 'Indication of "the contrary' *(viparíta-lakshaṇá)*—'You *did* go to "him' is indicated, and '*To play* with him' (instead of "delivering your message) is suggested"—and all this in virtue of the person addressed being a "lying girl."

Where the speciality is in respect of the proximity of some one else—to the speaker—we may have such an example as the following—viz.

> That crane, on the floating lotus leaf,
> Stirs not:—you could not tell
> But, on a slab of emerald,
> It were a white conch-shell.

"Here"—says the commentator—"from the immobility of the crane its security (is inferred), and from that "the fact that the place is devoid of people (— who, had "they been there, would have frightened the crane)" whence—as the lines suggest to one Proximate to the speaker—what a pleasant place for a tête à tête.

With reference to "Emphasis" we have the following example—which might go to the Scotch tune of "He's low doon, he's in the broom, that's waiting for me."

> His faither sends him—gang he maun—
> And far awa' frae me;
> But, when Spring comes back again,
> Will he come back?—*not he.*

"Here"—according to to the commentator—she says "'He wont come back'—but by the (slily appropriate) "Emphasis it is suggested that 'He assuredly *will* come back.'"

Where the speciality consists in the gesture, we may have such an example as the following—viz.

> His look entreated her to speak the hour
> Of assignation;—which when she did spy,
> The dame, quick-witted, closed the lotus-flower
> Full fraught with meaning from her laughing eye.

"Here"—says the commentator—"by the gesture of "closing the lotus, &c., it is suggested by some woman, "that the twilight (—when the lotus-flowers close them-"selves—) is the time of assignation."

Here we come to the end of Chapter Second—and if all the examples of the cases considered in it turn upon the "tender passion," we verily believe that the reason is this, that that passion happens to stand at the top of the list of sentiments recognised by the Hindús, and the author would have met (—what he did not care to encounter—) a storm of obloquy had he taken his examples, immethodically, from any of the other topics without exhausting the first.

K.

A TRILINGUAL DICTIONARY; being a comprehensive Lexicon in ENGLISH, URDÚ and HINDÍ, exhibiting the syllabication, pronunciation [illegible] of English words, with their explanation in English, and in Urdú and Hindí in the Roman character, by Mathurá Prasáda Miśra, Head Master Queen's College, Benares.

"After a thorough examination of Mathurá Prasád's Dictionary, I consider it to be a remarkable advance on any work of the same kind that has preceded it. Covering as it does, and very adequately, the ground of two leading Indian languages, it may be regarded as one of the most valuable linguistic helps to the Indian official that has appeared for many years; and it is, of course, equally valuable to the Indian Student of English." *Dr. Hall.*

May be procured direct from us, by Book post; from any bookseller in Calcutta, Madras, or Bombay; or from Messrs. Trübner & Co., London.—*Price Rs.* 16.

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: *all letters on business, to the Proprietors,* MESSRS. E. J. LAZARUS & CO., *to whom Drafts should be made payable.* ADVERTISEMENTS *will be inserted at four annas per line.*

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

Digitized by Google

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 26. Benares July 1st, 1868. Vol. III.

॥ ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्याः ॥

॥ पञ्चमाह्निकस्य पूर्वाङ्कप्रक्रान्तस्यावशिष्टभागः ॥

एवमाशङ्क्यमानत्वेन परसम्भावना दृढा दर्शिता । अधुना त्वेनां संभावनां शिथिलयितुं तावदाह ।

(५) स्यादेतदवभासेषु तेष्वेवावसिते सति ।
व्यवहारे किमन्येन बाह्येनानुपपत्तिना ॥

स्यादेतदिति पूर्वोक्तसम्भावनाभ्युपगमे यदा व्याख्यायते तदा किं त्विति वाक्यशेषेण तच्छैथिल्यविषयं सम्भावनान्तरं शेषश्लोकेन दर्श्यते इति व्याख्येयम् । यदि त्वध्याहारो न सह्यते तदा स्यादेतदिति इदमपि सम्भावनान्तरं स्यात् यदनेन श्लोकेनोच्यत इत्येकवाक्यतया योज्यम् । अनया ऽपि कष्टकल्पनया बाह्यानर्थान्प्रसाधयता भवता तैर्न किं चित्कर्तव्यम् । आभासैरेव तैर्भवता ऽभ्युपगतैर्व्यवहारसिद्धेः । नहि नित्यानुमेयेन कश्चिद्व्यवहार इति किं बाह्येन । यच्च साधकं च नास्ति प्रमाणं बाधकं च प्रकाशाद्भेदे ऽनुमेयतयापि प्रकाशनाभाव [illegible] ति तावन्मुख्यम् । अभ्युच्चयबाधकास्तु अवयविनो वृत्त्यनुप[illegible]पत्तिः, समवायासिद्धिः, कम्पाकम्पावरणानावरणरक्तारक्तादि [illegible] भागभेदादिविरुद्धधर्मयोगः, । अणुसंचयबाह्यवादे ऽपि संच[illegible] [illegible]न्यस्याभावे ऽणव एव । ते च यदि संयुज्यन्ते निरन्तर[illegible] [illegible]या तदवश्यं द्विभागभेदः । द्वयनाचे षट्सु दिक्षु संचीयमानेषु ष[illegible] [illegible]स्वणुषु मध्यमस्य परमाणोर्यत्रैव धाम्न्येको लग्नस्तत्रैव यद्यप[illegible] [illegible]तदेकपरमाणुमात्रता । अथान्यत्रैको ऽन्यत्रापरस्तदवश्यं भा[illegible] गभेदापत्तिरिति भाग एव परमार्थसंस्तस्याप्येवं सर्वाणि [illegible] न किं चिदवशिष्यते बाह्यं तत्त्वतः । "न चैतद्युक्तं मूर्तानामेकदेशत्वायोगात्संयोगे भिन्नदेशत्वाच्चा[illegible]स्त्विष्ठं द्व्यणुकं नाम कार्यद्रव्यमणुपरिमाणं तेभ्यस्त्रिभ्यो [illegible]हत्कार्यमिति,, अवयविवादो ह्ययं, स च पूर्वमेवापबाधितः, । "यच्चाव्याप्यवृत्तित्वं संयोगस्योच्यते,, तन्निरंशे कथं संग[illegible]ताम्, स्वाश्रये हि यदसौ समवैति किमन्यदस्यावशिष्टं [illegible] व्याप्नुयादिति । अभ्युच्चयबाधकं चेदमिति नात्रास्माभिर्[illegible]कृतः । विस्तरेण च प्रज्ञालंकारे दर्शितमेतदाचार्यशंकरनन्दनेन [illegible]

ननु बाधकं नाम प्रमाणमिष्टे वस्तुनि न किं चित्कर्तुं सम[illegible] तेनैव दृढेन प्रमाणेन बाधकाभिमतस्य बाधितस्याप्रमाणत्व[illegible]संपादनात् दर्शितं चेह साधकं प्रमाणं "कार्यहेतुस्तत्तदाक[illegible]स्मिकाभास,, इति कारिकयेत्याशङ्क्याह ।

(६) चिदात्मैव हि देवो ऽन्तःस्थितमिच्छावशाद्बहिः ।
योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत् ॥

इह तावत्स्वप्नस्मरणमनोराज्यसंकल्पादिषु नीलाद्याभासवैचित्र्यं बाह्यसमर्पकहेतुव्यतिरेकेणैव निर्भासत इति यद्यप्यस्ति सम्भवः, तथापि तदाभासवैचित्र्यमस्थैर्यात्सर्वप्रमातृसाधारण्यात्पूर्वानुभवसंस्कारजत्वसम्भावनाद्वयस्त्विति शङ्क्येत । यत्पुनरिदं योगिनामिच्छामात्रेण पुरसेनादिवैचित्र्यनिर्माणं दृष्टं, तत्रोपादानं प्रसिद्धमृत्काष्ठशुक्रशोणितादिवैचित्र्यमयं न सम्भवत्येव, "नह्येवं वक्तुं शक्यं सर्वगताः परमाणवो योगीच्छया झटिति संघटिताः कार्यमारप्स्यन्त इति,, यत एतल्लोकप्रसिद्धकारणभावानतिक्रमसिद्धये निरूप्यते, न चैतत्प्रसिद्धं परमाणुभ्य एव स्थूलं घटादि जायत इति, किं तु कपालादिव्यवधानेन, तत्रापि नियतसहकारिसमवलम्बनं करचरणादिव्यापारो विशिष्टदेशकालधर्माधिपत्ययोगः शिक्षाभ्यासप्रकर्ष

Digitized by Google

इतीयति चाश्रीयमाणे योगी कुम्भं निर्मिमाणः कुम्भकारप्रसिद्धसमस्तसामग्रीसमर्जनपुरःसरं घटं घटयन् कुम्भकार एव स्यात्। तस्मात्प्रसिद्धकारणोल्लङ्घने किमसंचेत्यमानपरमाण्वाद्युपादानकारणान्तरचिन्तयेति तत्र योगिसंविद एव सा तादृशी शक्तिर्यदाभासवैचित्र्यरूपमर्थजातं प्रकाशयतीति। तदस्ति संभवो यत्संविदेवाभ्युपगतस्वातन्त्र्याप्रतीघातलक्षणादिच्छाविशेषवशात्संविदो ऽनधिकात्मतया अनपायादन्तःस्थितमेव सद्भावजातमिदमित्येवं प्राणबुद्धिदेहादिवितीर्णकियन्मात्रसंविद्रूपाद्बाह्यत्वेनाभासयतीति। तदिह विश्वरूपाभासवैचित्र्ये चिदात्मन एव स्वातन्त्र्यं किं नाभ्युपगम्यते स्वसंवेदनसिद्धं, किमिति हेत्वन्तरपर्येषणाप्रयासेन खिद्यते। एवकारेणेदमाह, सर्वथा तावद्बाह्यादिना विषयव्यवस्थापनं संविद्रूपमनपह्नवनीयम्। आदिसिद्धं हि तदित्युक्तं, तस्य च स्वातन्त्र्यमेव देवशब्दनिर्दिष्टं चिद्रूपत्वमिति किमपरकारणान्वेषणाव्यसनितया, हि यस्मादेवं प्रकाशयति देव इति संभाव्यते, तस्मात्किं बाह्येनानुपपत्तिनेति पूर्वेण सम्बन्धः॥

नन्वेवमुभयथापि संभावनानुमानमुन्मिषति तत्र किं मुकुरप्रतिबिम्बितघटादिदृष्टान्तेन ज्ञानप्रतिबिम्बिताभासवैचित्र्ये विज्ञानदर्पणातिरिक्तं तत एव बाह्याभिमतं हेतुं कल्पयेम, किं वा योगिदृष्टान्तेन संवित्स्वातन्त्र्यमेव हेतुभावेन ब्रूयाम, तदिदं सांशयिकं वर्तत इत्याशङ्क्य बाह्यार्थानुमानसम्भावनां सूत्रद्वयेनापाकर्तुमाह।

(७) अनुमानमनाभातपूर्वे नैवेष्टमिन्द्रियम्।
आभातमेव बीजादेराभासाद्धेतुवस्तुनः॥
आभासः पुनराभासाद्बाह्यस्यासीत्कथं च न।
अर्थस्य नैव तेनास्य सिद्धिर्नाप्यनुमानतः॥

न केवलमनन्तरश्लोकनिर्दिष्टाभिर्युक्तिभिः प्रत्यक्षेण बाह्यो ऽर्थो नाभासते, इयदेव हि प्रत्यक्षं यन्नीलं भातीति स्वप्रकाशसंविन्मात्रं नाधिकं किं चिदिति, यावदनुमानेनापि नास्य बाह्यस्य सिद्धिरित्यपिशब्दः,। तत्रानुमानमत्र नैव प्रवर्तितुमुत्सहेत, प्रवृत्तमपि न प्रकृतसिद्धिमादध्यादित्यनेन दर्श्यते। तत्रानुमानं विकल्पः, सर्वश्चायं विकल्पो ऽनुभवमूल इति प्रसिद्धं, तेन यत्सर्वथा नाभातपूर्वमननुभूतचरं तत्रानुमानमनुमितिव्यापारो विकल्पात्मा नैव केन चिद्वादिनेष्यते। “ननु प्रत्यक्षतो भवतु दृष्टे ऽनुमाने संकथेयं, सामान्यतो दृष्टे तु किं वक्ष्यसि * यथार्थोपलब्ध्या इन्द्रियानुमाने,,। उच्यते, तत्रापि विकल्पेन यथा सो ऽर्थः स्पृश्यते तथानुमेय इति स्थितिः, विकल्पश्च नेन्द्रियादिकमर्थं केन चित्सविशेषविशेषादिना विशेषात्मना स्पृशति, अपि तु † किं चिदुपलब्धेः कारणमित्यमुना स्वभावेन, स च स्वभावः कारणतालक्षणः प्रत्यक्षगृहीत एव, तथा च बीजादङ्कुरस्तन्तुभ्यः पट इत्यादौ कार्यकारणभावः प्रत्यक्षानुपलम्भबलेन तावन्निश्चेयः, तत्र च प्रत्यक्षं प्रत्याभासं प्रामाण्यं भजते, विमर्शलक्षणस्य प्रमितिव्यापारस्य एकैकशब्दवाच्ये ऽर्थे विश्रान्तेस्तदनुसारित्वाच्च प्रमाणस्येति वक्ष्यते।

एकाभिधानविषये मितिर्वस्तुन्यबाधिता।

इति। आभासमात्रं च सामान्यमिति निर्णेष्यते। अनुपलम्भो ऽप्यन्योपलम्भरूप आभासमात्रविश्रान्त एवेति कारणाभासो विशेषशून्यः परिगृहीत एव बीजादङ्कुर इति प्रतीतौ, यद् यस्य ‡ नियममनुविधत्ते व्यतिरिक्तं तत्तस्य कार्यमिति प्रतिघटं मृत्तिकादिरूपस्य हेतुतद्धन्मात्रस्याभासात्। आभासाद्बाह्यः पुनरनाभासरूपः स चाभात इति विप्रतिषिद्धम्। अनाभाते च नास्ति विकल्परूपस्यानुमानस्य व्यापारः ग्रामगृहादेस्तु यद्बाह्यं तदग्रामादिरूपं नोच्यते प्रत्येकं वाटानूपकुड्यतुलादेर्बाह्यत्वप्रसङ्गादपि तु तत्संनिकृष्टम्। तस्माद्ग्रामबाह्यमाभासबाह्यमिति च शब्दसाम्यमात्रमेतन्न वस्तुसाम्यम्। “एवं ये विकल्पे वस्तु नाभातीति मन्यन्ते,, तेषामपि तावदनुमानविकल्पो न बाह्ये उपपन्नः, अस्माभिस्तूपपादितमध्यवसायस्याप्याभासमानविषयत्वं “भ्रान्तित्वे चावसायस्ये,,ति सूत्रे। तेनानुमानविकल्पात्मनापि प्रकाशेन यद्यनाविष्टो नीलादिरर्थः, तदानुमित एव स्यात्, अथाविष्ट एव, तर्हि प्रागिवाप्रकाश इति न्यायेन प्रकाशमात्रस्वभाव एव न बाह्यः,। तेन बाह्ये साध्ये यत्किं चित्प्रमाणमानीयते तदबाह्यतामेव प्रत्युत प्रसाधयतीति विरुद्धमेव, अत एवाह कथं च नेति, केनापि

* असम्भवदन्वयदृष्टान्तानुमानभिन्नमनुमानं द्विविधम्। पूर्ववत् सामान्यतो दृष्टं च। तत्र यदीयसाध्यतावच्छेदकरूपाक्रान्तं प्रत्यक्षेण प्रमितं तत् प्रथमम्। यस्य च न प्रमितं तद् द्वितीयम्। तत्र पूर्ववत उदाहरणं द्रव्यत्ववान् घटत्वादिति। गृहीतं च प्रत्यक्षेण पक्षेतरघटे पटादौ च द्रव्यत्वमिति। द्वितीयस्य च क्रियात्वसकरणकत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावावगमपूर्वकं ज्ञानादिक्रियायामिन्द्रियकरणकत्वस्यानुमानम्। तत्र च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेन्द्रियत्वेन रूपेणेन्द्रियस्य प्रत्यक्षेणाग्रहणात्। ननु क्रियात्वेन्द्रियकरणकत्वयोर्न गृहीतो व्याप्यव्यापकभाव इति नेन्द्रियत्वे साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्य संभवः। यत्र तु करणत्वे व्यापकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं गृहीतं तदाक्रान्तश्च दृष्टः कुठारादिरिति क्व सामान्यतो दृष्टस्यानुमानस्यावकाश इति चेत्। उच्यते। सामान्यधर्मपुरस्कारेण व्याप्तिग्रहेऽपीन्द्रियेतरकुठारादौ ज्ञानादिक्रियाकरणत्वस्य बाधग्रहेण सहकारिविशेषेण व्यापकतावच्छेदकतावच्छेदकव्याप्येन्द्रियत्वपुरस्कारेणैव करणस्यानुमितिविषयत्वस्योपगमादिति।

† प्रदर्शितसहकारिविशेषेण करणत्वेन रूपेणेन्द्रियमेवानुमितिविषयो भवतीत्यभिप्रेति समाधाता।

‡ “नियमम्,, नियतपूर्ववृत्तिताम्। ततश्च यस्य यदन्वयव्यतिरेकानुविधायीति पर्यवसितम्।

Digitized by Google

प्रकारेण प्रत्यक्षात्मना ऽनुमानात्मना वा आभासनमाभासवाच्यस्यानाभासस्य न कदा चिदभूदिति, तस्मात्सिद्धं चिदात्मैव हि देव इति ॥

नन्वन्तः स्थितं बहिः प्रकाशयेदित्युक्तं तदन्तः स्थितत्वमुपपादनीयमित्याशङ्क्याह ।

(८) स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य भावजातस्य भासनम् ।
अस्त्येव न विना तस्मादिच्छामर्शः प्रवर्तते ॥

बहीरूपतयाप्याभासने अन्तारूपता न त्रुट्यति, प्रमात्रैकात्म्यमान्तर्यमिति हि वक्ष्यते, तच्च सदैव, प्रकाशस्य प्रमातृत्वात्, तदात्मतया च विना प्रकाशमानस्यावस्तुत्वात् । किं तु तत्राहमित्युचितपरामर्शो यो ऽयमिदन्तापरामर्शः सैव बाह्यता, तैश्चेहान्तः स्थितत्वमहमित्येतावता चित्समुचितेनैव वपुषा परामर्शनम् । ततश्चेह नीलादीनामस्त्येव, न तु नास्तीति, यदि हि न स्यात्, कुम्भकृतो घटं करवाणीति य उत्तरक्रियापेक्षया इच्छाशब्दवाच्यः परामर्शः एषणीयात्मना स परामृश्येनानियन्त्रितश्चेत्ततः पटेच्छापि सा न कस्मादिति संकीर्येरन्व्यवहाराः, अथ तत्रापि एषणीयस्तदानीमेव निर्मितः संस्तथा जातः, तर्हि तन्निर्माणे चिदात्मनि विनेच्छया नोपपन्नमिति "तिष्ठासोरेवमिच्छैव हेतुता" इत्यत्र वर्णयिष्यते । ततश्चेच्छान्तरमपि विषयनियन्त्रितं न वेति विकल्पे ऽनवस्था, विषयनियन्त्रितं चेत्स्यादात्मतैव जाता, न चेद्घटे पटेच्छा स्यात्, अथ तत्रापि तदानीमेवेति कृत्वा ऽनवस्था । तस्मात्सर्वो ऽयं भावराशिश्चिदात्मन्यहमित्येव वपुषा सततावभास्वररूपः, ऐश्वर्यरूपाच्च स्वातन्त्र्यलक्षणात्स्वामिभावाद्विचित्रेण वपुषा क्रमादिना संविदेनं बहिष्करोति प्रमातृभेदप्रथनपूर्वकं, तत्रापि क चिदाभासे प्रमातॄनेकीकरोति नितम्बिनीनृत्त इव प्रेक्षकान्, तावति हि तेषामाभासे ऐक्यम् । शरीरप्राणबुद्धिसुखाद्याभासांशेषु तु भेदस्याविगलनाच्च सर्वथैक्यम् । अत एव प्रतिक्षणं प्रमातृसंयोजनावियोजनावैचित्र्येण परमेश्वरो विश्वं सृष्टिसंहारादिना प्रपञ्चयति । तदुक्तमाचार्येण ।

सदा दृष्टिविनोदाय सदा स्थितिसुखासिने ।
सदा त्रिभुवनाहारतृप्ताय भवते नमः ॥

इत्यादि । भट्टनारायणेनापि ।

मुहुर्मुहुरविश्रान्तस्त्रैलोक्यं कल्पनाशतैः ।
कल्पयन्नपि को ऽप्येको निर्विकल्पो जयत्यजः ॥

इति । तस्मात्स्थितमन्तः स्थितं भावजातं तेन विना तद्विषयस्य परामर्शस्यायोगादिति ॥

ननु परामर्शो नाम विकल्पः स चाविकल्पशुद्धसंविद्वपुषि भगवति कथं स्यादित्याशङ्क्याह ।

(९) स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा ।
प्रकाशो ऽर्थोपरक्तो ऽपि स्फटिकादिजडोपमः ॥

इहावभासस्य प्रकाशस्यानवभासस्य चाप्रकाशस्य घटादेः परस्परपरिहारेण द्वयोः स्वात्मनि चेद्व्यवस्थानं, तद्घटपटयोरिवेदमजडमिदं जडमिति दुरुपपादं वैलक्षण्यम् । अथावभासो यतोऽर्थस्य सम्बन्धी ततो न जडः, तर्हि सम्बन्धमात्रेण मृदपि घटस्येत्यजडा स्यात् । अथ न स्वसम्बन्धमात्रमपि त्ववभासोऽर्थस्य प्रकाशः, तर्हि अर्थात्मना स प्रकाश इति समापतितम्, न चान्यात्मना ऽन्यस्य प्रकाश उपपन्नः । अथान्यस्वभावोऽपि घटो ऽवभासस्य कारणं, तर्ह्यवभासोऽपि घटस्य कारणमिति घटोऽप्यजडः स्यात् । अथान्येनापि सता घटेन यतो ऽवभासस्य प्रतिबिम्बरूपा छाया दत्ता तामसाववभासो बिभ्रद्घटस्येत्युच्यते ततश्चाजड, स्तर्हि स्फटिकसलिलमकुरादिरपि एवंभूत एवेत्यजड एव स्यात् । अथ तथाभूतमप्यात्मानं तं च घटादिकं स्फटिकादिर्न परामष्टुं समर्थ इति जडः, तथा परामर्शनमेव अजाड्यजीवितमन्तर्बहिष्करणस्वातन्त्र्यस्वरूपं स्वाभाविकमवभासस्य स्वात्मविश्रान्तिलक्षणमनन्यमुखप्रेक्षित्वं नाम "अहमेवं प्रकाशात्मा प्रकाशे" इति हि विमर्शोदये स्वसंविदेव प्रमातृप्रमेयप्रमाणादिचरितार्थमभिमन्यते, नत्वतिरिक्तं काङ्क्षति । स्फटिकादि हि गृहीतप्रतिबिम्बमपि तथाभावेन सिद्धो प्रमात्रन्तरमपेक्षते इति निर्विमर्शत्वाज्जडं सर्वं तु वस्तुतो विमर्शात्मकप्रमातृस्वभावतादात्म्याहंपरामर्शविश्रान्तेरजडमेव पूर्वापरकोट्योः । यदुक्तम् ।

इदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्य कृतार्थता ।
या स्वस्वरूपे विश्रान्तिर्विमर्शः सोऽहमित्ययम् ॥

इति । मध्यावस्थैव त्विदन्ता ऽविमृश्यमानपूर्वापरकोटिः विमूढानां मायापदं संसार इति विमर्श एव प्रधानं भगवत इति स्थितम् ॥

न केवलं संवित्तत्त्वस्यास्माभिरेव विमर्शप्राधान्यमुक्तं यावदागमान्तरैरपि इति दर्शयति ।

(१०) आत्मा ऽत एव चैतन्यं चित्क्रियाचितिकर्तृता-
तात्पर्येणोदितस्तेन जडात्स हि विलक्षणः ॥

यतो विमर्श एव प्रधानमात्मनो रूपममुमेव हेतुं प्रयोजनरूपमुद्दिश्य आत्मा धर्मिस्वभावो द्रव्यभूतोऽपि चैतन्यमिति धर्मवाचिना शब्देन सामानाधिकरण्यमाश्रित्योदितः कथितः, भगवता शिवसूत्रेषु चैतन्यमात्मेति पठितम्, चैतन्यमिति हि धर्मवाचकोपलक्षणम्, "चितिशक्तिरपरिणामिनी," "तद्दृशः कैवल्यं," "द्रष्टा दृशिमात्र," इत्यादावपि हि धर्मशब्देन सामा-

…त्मनो दर्शितं * गुरुणा ऽनन्तेन, द्रव्यं हि तद्
…पदार्थवर्गः सर्वा भाति चाप्यते चार्थक्रियायै.
…यदि विश्रान्तः तत्सकलोयं तत्त्वभूतभावभुवनसंसारः संविदि
…न कुप्यते भवतीति स एव गुणकर्मादिधर्माश्रयभूतपदा-
…स्तथा स्वामेव मुख्यद्रव्यरूपामाश्रयत इति सैव द्रव्यम् ।
…स्वभावस्तामेव … विश्रमभित्तिभूतायास्तस्याः स एव धर्मश्चैत-
…धर्मराशिविश्रमभित्तिभूत्वेन भावप्रत्ययेन सम्बन्धाभिधायिना-
…मिति कर्तृकृदन्ताद्दुत्पत्तेन … तथाहि सम्बन्धस्य सम्बन्धिविश्रान्तस्य
…प्राधान्येन दर्शितः । तथाहि … सम्बन्धिनः प्रकृत्योकत्वार्च्चितिक्रिया-
…द्रव्यरूपस्य च सम्बन्धिनः … मवगमयता व्यजा निष्कृष्ट एवांशः प्रत्या-
प्रतीतिः … धर्मसम्बन्धिनमवगमयता … क्रिया च चितैा कर्तृता स्वातन्त्र्यं संयो-
रूपं धर्मसम्बन्धि, चिति क्रिया च चितैा कर्तृता स्वातन्त्र्यं संयो-
यिता भवति, … द्रूपमात्ममात्ररूपतायामेव जडवद-
जनवियोजनानुसंधानाद्द्रूपमात्ममात्ररूपतायामेव जडवद-
…प्रकाशमात्रत्वमनन्यमुखप्रेक्षित्वमिति, त-
विश्रान्तत्वमपरिच्छिन्नप्रकाशमात्रत्वमनन्यमुखप्रेक्षित्वमिति, त-
…संयोजनवियोजनादिस्वातन्त्र्यविकलाद्वै-
द्वेवानात्मरूपाज्जडात्संयोजनवियोजनादिस्वातन्त्र्यविकलाद्वै-
लक्षण्यदायीति तदेव परत्वेन प्रधानतया ऽभिसंधायात्मा
चेतन इति वक्तव्ये धर्मान्तराधरीकरणाय विमर्शधर्मादूरीकर-
णाय चात्मा चैतन्यमित्युक्तम् । चित्क्रियाचितिकर्तृतात्पर्यं-
णोति समासः अर्धंयुक्त्यादविश्रान्तिरिति हि काव्ययं समयो न
शास्त्र, यदि वा चित्क्रियात्मादितः चितिकर्तृता चेति पृथ-
गेव, एवं तु न क्वचित्पठितम् ॥

ननु यथा प्रकाशो ऽप्रकाशश्चेत्युभयमपि स्वात्मनि ततश्च
प्रकाश इत्युक्ते जडाच्च वैलक्षण्यमुदितं स्यात् तद्वद्विमर्शोप्य-
विमर्शोपि च स्वात्मनीति तेनापि कथं वैलक्षण्यं जडाजड-
योरित्याशङ्क्याह ।

(११) चितिः प्रत्यवमर्शात्मा परा वाक्स्वरसोदिता ।
स्वातन्त्र्यमेतन्मुख्यं तदैश्वर्यं परमात्मनः ॥

चेतयतीत्यत्र या चितिश्चितिक्रिया तस्याः प्रत्यवमर्शः
स्वात्मचमत्कारलक्षण आत्मा स्वभावः । तथाहि, घटेन स्वा-
त्मनि न चमत्क्रियते स्वात्मा न परामृश्यते, न स्वात्मनि तेन
प्रकाश्यते, नापरिच्छिन्नतया भास्यते, ततो न तेन चेत्यत इ-
त्युच्यते । चैत्रेण तु स्वात्मन्यहमिति संरम्भाद्याभोगोल्लासवि-
भूतियोगाच्चमत्क्रियते, स्वात्मा परामृश्यते, स्वात्मन्येव प्रका-
श्यते, इदमिति यः परिच्छेद एतावद्रूपतया तद्विलक्षणीभावेन
नीलपीतसुखदुःखतच्छून्यताद्यसंख्यावभासयोगेनावभास्यते, त-
तश्चैत्रेण चेत्यते इत्युच्यते । एवं च विमर्शः स्वात्मन्यविमर्शोपि
स्वात्मनीत्यसिद्धमेतत् । विमर्शो हि सर्वंसहः परमप्यात्मी-
करोति, आत्मानं च परीकरोति, उभयमेकीकुरुते, एकीकृतं
द्वयमपि न्यग्भावयतीत्येवंस्वभावः, प्रत्यवमर्शश्चान्तरभिला-
पात्मकशब्दनस्वभावः, तच्च शब्दनं संकेतनिरपेक्षमेवाविच्छि-
न्न * चमत्काारात्मकमन्तर्मुखशिरोनिर्देशप्रख्यमकारादिमायीय-
सांकेतिकशब्दजीवितभूतं नीलमिदं चैत्रोहमित्यादिप्रत्यवम-
र्शान्तरभित्तिभूतत्वात्पूर्णत्वात् † परा, वक्ति विश्वमभिलपति
प्रत्यवमर्शनेनेति च वाक्, अत एव सा स्वरसेन चिद्रूपतया
स्वात्मविश्रान्तिवपुषोदिता सततमनस्तमिता नित्या, अह-
मित्येव, एतदेव च परमात्मनो मुख्यं स्वातन्त्र्यमैश्वर्यमीशि-
तृत्वमनन्यापेक्षित्वमुच्यते परापरं त्विदंभावरूपस्य प्रत्यवमर्श-
स्याख्यातिप्राणस्योद्बोधमात्रेपि अहंभाव एव विश्रान्तेः श्रीसदा-
शिवादिभूमैा पश्यन्तीदशायाम् अपरं त्विदंभावस्यैव निरूढैा
मायागर्भाधिकृतानामेव विष्णुविरिञ्चेन्द्रादीनां तत्त्वेषां पर-
मेश्वरप्रसादजमेवेति अन्यनिरपेक्षतैव परमार्थत आनन्द ऐश्वर्यं
स्वातन्त्र्यं चैतन्यं च । तस्माद्युक्तमुक्तं तेन "जडात्स हि विल-
क्षण" इति ॥

प्रधानागमेष्वप्येतत्प्रदर्शितमेवेति निरूपयति ।

(१२) सा स्फुरत्ता महासत्ता देशकालाविशेषिणी ।
सैषा सारतया प्रोक्ता हृदयं परमेष्ठिनः ॥

इह घटः कस्मादस्ति खपुष्पं च कस्मान्नास्तीत्युक्ते वक्ता-
रो भवन्ति, घटो हि स्फुरति मम न त्वितरदिति, तदेतद्
टत्वमेव यदि स्फुरत्त्वं ‡ स्फुरणसम्बन्धस्तत्सर्वस्य स्फुरेच्च कस्य
चिद्वा, तस्मान्मम स्फुरतीति कोऽर्थः मदीयं स्फुरणं स्पन्दन-
माविष्ट इति, स्पन्दनं च किंचिच्चलनम्, एषैव च किंचिद्रूपता,
यदचलमपि चलमाभासत इति, प्रकाशस्वरूपं हि § मनागपि
नातिरिच्यते अतिरिच्यत इवेत्यचलमेवाभासभेदयुक्तमिव च
भातीति । तत उक्तम् ।

आत्मैव सर्वभावेषु स्फुरन्निर्वृतचिद्विभुः ।
अनिरुद्धेच्छाप्रसरः प्रसरद्दृक्क्रियः शिवः ॥

इति ।

अतिक्रुद्धः प्रहृष्टो वा किं करोमीति वा मृशन् ।
धावन्वा यत्पदं गच्छेत्तत्र स्पन्दः प्रतिष्ठितः ॥

इति ।

स्पन्दतत्त्वविविक्तये

इति ।

गुणादिस्पन्दनिःष्यन्दः

---

* योगसूत्रकारेण भगवत्पतञ्जलिना । बादरायणेन तद्भाष्यकारेण च ।

* चमुभ्रदने । चमतो भुञ्जानस्य करणं व्यापार आत्मीयताप्रत्यवम-
र्शलक्षणः संरम्भाऽस्य नीलादेरहं भोक्तेति चमत्कारः ।

† पृपालनपूरणयोः ।

‡ कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेत्यनुशासनात् ।

§ ईषत् ।

इति च । लोकेपि विविधवैचित्र्ययोगेपि स्वरूपादचलज्जलो गम्भीरः स्पन्दवानित्युच्यते । सत्ता च भवनकर्तृता, सर्वक्रियासु स्वातन्त्र्यं, सा च खपुष्पादिकमपि व्याप्नोतीति महती, देशकालौ नीलादिवत्सैव सृजतीति ताभ्यां विशेषणीया न भवति । यत्किल येन तुल्यकक्ष्यतया भाति तत्तस्य विशेषणं * कटकइव चैत्रस्य, न च देशकालौ विमर्शेन तुल्यकक्ष्यौ भातः, तयोरिदंतया तस्य चाहंतया प्रकाशे तुल्यकक्ष्यत्वानुपपत्तेः । एवं देशकालास्पर्शाद्विभुत्वं नित्यत्वं च, सकलदेशकालस्पर्शोपि तन्निर्माणयोगादिति ततोपि व्यापकत्वनित्यत्वे । तदुक्तम् ।

महासत्ता महादेवी विश्वजीवनमुच्यते ।

इति । सारमिति यदतुच्छं रूपं तदियमेव विमर्शशक्तिः । ग्राह्यग्राहकानां हि यत्प्रकाशात्मकं रूपं तस्याप्यप्रकाशवैलक्षण्यापेक्षिका इयमेवेति श्रीसारशास्त्रेपि निरूपितम् ।

यत्सारमस्य जगतः सा शक्तिर्मालिनी परा ।

इति । सैषेति शक्तिप्रत्यभिज्ञानं दर्शितम् । हृदयं च नाम प्रतिष्ठास्थानमुच्यते,तच्चोक्तनीत्या जडानां चेतनं, तस्यापि प्रकाशात्मत्वं, तस्यापि विमर्शशक्ति,रिति विश्वस्य परमे पदे तिष्ठतोविश्रान्तस्येदमेव हृदयं विमर्शरूपं परमन्त्रात्मकं तत्र तत्राभिधीयते, सर्वस्य हि मन्त्र एव हृदयं, मन्त्रश्च विमर्शनात्मा, विमर्शनं च परवाक्छक्तिमयम् । तत एवोक्तम् ।

न तैर्विना भवेच्छब्दो नार्थो नापि चितेर्गतिः ।

इति ।

तत्र तावत्समापन्ना मातृभावम्

इत्यादि चेत्यागमेषु । तथा तत्र भवद्भर्तृहरिणापि ।

न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते ॥
वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती ।
न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥

इति ।

सैषा संसारिणां संज्ञा बहिरन्तश्च वर्तते ।
यदुत्क्रान्तौ विसंज्ञोयं दृश्यते काष्ठकुड्यवत् ॥

इत्यादि च । तदेते न विदुरित्येतन्निर्वाहितम् । बौद्धैरप्यध्यवसायापेक्षं प्रकाशस्य प्रामाण्यं वदद्भिरुपगतप्राय एवायमर्थोभिलापात्मकत्वादध्यवसायस्येति ॥

नन्वसंख्यशक्तिश्रेणीशोभितवपुषि परमशिवे विमर्शशक्तिरेवेयमित्थंकारमभिषिच्यते कस्मादित्याशङ्क्याह ।

(१३) आत्मानमत एवायं ज्ञेयीकुर्यात्पृथक्स्थितिः ।
ज्ञेयं न तु तदौन्मुख्यात्खण्ड्येतास्य स्वतन्त्रता ॥

* कटकवांश्चैत्र इत्यत्र ।

स्वातन्त्र्यामुक्तमात्मानं स्वातन्त्र्यादद्वयात्मनः ।
प्रभुरीशादिसंकल्पैर्निर्माय व्यवहारयेत् ॥

सर्वाः शक्तीः कर्तृत्वशक्तिरैश्वर्यात्मा समाक्षिपति, सा च विमर्शरूपेति युक्तमस्या एव प्राधान्यमिति तात्पर्येणोत्तरमुक्तम् । शब्दार्थस्तु अयं प्रकाशात्मा परमेश्वरः स्वात्मानं ज्ञात्रेकरूपत्वादज्ञेयमपि ज्ञेयीकरोतीति यत्सम्भाव्यते कारणान्तरस्यानुपपत्तेर्दर्शितत्वाद्दृढेन संभावनानुमानेन तदत एव विमर्शशक्तिलक्षणात्कर्तृत्वाद्धेतोर्भवति, यतो ह्ययमात्मानं परामृशति ततो विश्वनिर्भरत्वात्तथा नीलादित्वेन चकास्ति । "नन्वेषैव कुतः संभावना आत्मानं ज्ञेयीकरोतीत्याह,,पृथक् प्रकाशाद्बहिर्भूता स्थितिर्यस्य तादृग्ज्ञेयं नैव भवति । तुरवधारणे, तत्र चोक्ता युक्तयः अभ्युच्चययुक्तिमप्याह । यदि व्यतिरिक्तं ज्ञेयं स्यात्, तज्ज्ञातृरूपस्यात्मनो यदेतज्ज्ञेयविषयमौन्मुख्यं स्वसंवेदनसिद्धं दृश्यते तच्चास्य स्यात्, तेन व्यतिरिक्तविषयौन्मुख्येनान्याधीनत्वं नाम पारतन्त्र्यमस्यानीयते, पारतन्त्र्यं च स्वातन्त्र्यस्य विरुद्धं, स्वातन्त्र्यमेव चानन्यमुखप्रेक्षित्वलक्षणमात्मनः स्वरूपमिति व्यतिरिक्तोन्मुख आत्मा ऽनात्मैव स्यात्, अनात्मा च जडो ज्ञेयं प्रति नोन्मुखीभवति इति प्रसङ्गः, ततः प्रसङ्गविपर्ययादिदमायातम्, अव्यतिरिक्तोन्मुखः स्वतन्त्रः सन्नात्मानमेव ज्ञेयीकरोति, न च केवलं नीलादिरूपमेव ज्ञेयं यावदत्यक्तकर्तृभावं स्वातन्त्र्येणापरित्यक्तमेव सन्तमात्मानं निर्माय व्यवहारेण ध्यानोपासनार्चनोपदेशादिना योजयतीति यत्सम्भाव्यते तदप्यत एवेति सम्बन्धः । "ननु स्वातन्त्र्ययुक्तं च निर्मीयते चेति विरुद्धमिदं,, तत्राहाद्वयात्मनः संविदेकरूपस्य स्वातन्त्र्याद्धेतोरिदं न युज्यते, यत्किल मायापदे ऽतिदुर्घटं प्रतिभाति तत्संपादने यदप्रतिहतं स्वातन्त्र्यं, तदेव पुनः स्वातन्त्र्यशब्देन दर्शितम्, अत एवेत्यनेन तु विमर्शशक्तिरूपमित्यपुनरुक्तम् । अथ वा ऽत एव स्वातन्त्र्यादिति सामानाधिकरण्येन श्लोकद्वयेन सम्बन्धनीयम् । उदाहरणमत्रार्थे दर्शयति, नीलादिनिर्माणवदस्य स्वतन्त्ररूपनिर्माणस्याप्रसिद्धत्वात्, ईश्वरो भगवानात्मा नित्यो विभुःस्वतन्त्र इत्येवमादौ हि प्रमातुः पूजयितुर्ध्यातुर्वा पृथग्भूतं तत्प्रमेयं ध्येयं पूज्यं च भातीति तत्तावन्निर्मितम् न चानीश्वररूपम् । एवं हीश्वर इत्यनीश्वर इति संकल्पध्यानादेस्तुल्यत्वं स्यात् न चैवं, फलभेदस्योपलब्धेरिति । तस्मात्स्वातन्त्र्यशून्यताभासनेन स्वातन्त्र्ययुक्तताभासनेन च यदिदमुभयं ज्ञेयमात्मरूपमेव परमेश्वरो भासयति तद्विमर्शशक्तिबलादेवेति सैव प्रधानमिति ॥

"ननु प्रकाशबलाद्भावव्यवस्था, स च प्रकाशो विमर्शसार इति । तद्विमर्शाभेदे तदेव तदिति वक्तुं युक्तम्, ईश्वर आत्मेत्या-

दिसंकल्पेषु च निर्मितस्येदंतया परामर्शः । स्वातन्त्र्यं त्वहंपरामर्शरूपमिति निर्मितस्य तद्रूपत्वाभावे कथं स्वातन्त्र्यामुक्तत्वमिति,, तत्परिहर्तुमाह ॥

(१४) नाहंतादिपरामर्शभेदादस्यान्यतात्मनः ।
अहंमृश्यतयैवास्य सृष्टेस्तिङ्वाच्यकर्मवत् ॥

स्वरूपे भावप्रत्ययः, आदिग्रहणादात्मेश्वरादिपरामर्शः, तिङ्ग्रहणं प्रत्ययोपलक्षणम्, । कर्मग्रहणं क्रियावाचिसदसत्त्वभूतशक्तिरूपोपलक्षणम् । तदयमर्थः । अहमित्येवं रूपो यः परामर्शो यश्चेश्वरः प्रमातात्मा शिव इत्यादिरनन्तप्रकारः परामर्शस्तस्य यद्यपि भेदो ऽन्यान्यरूपता, तथापि तद्भेदाद्धेतोरस्यात्मनो निर्मातृरूपस्याहंपरामर्शमयस्य निर्मेयरूपस्य चेश्वरादिपरामर्शास्पदस्य यो भेदः शङ्कितः, स न युक्तः, यत ईश्वर इत्यपि यः परामर्शः स ईशनशीले ज्ञातृत्वकर्तृत्वतत्त्वे विश्राम्यति, ज्ञातृत्वादि च ज्ञानादौ स्वातन्त्र्यमनन्यप्रेक्षित्वमविच्छिन्नज्ञानादिशक्तियोगः । अविच्छेदश्च जानामि करोमीत्यस्मदर्थविश्रान्त इति । अस्येश्वरस्यात्मनः सृष्टेः सृज्यमानस्याहंविमर्शनीयत्वमेव । सृष्टेरिति वा हेतौ पञ्चमी, अस्येश्वरस्य यत ईश्वरादिसंकल्पेष्वप्यहंपरामर्शनयोग्यस्यैव सृष्टिः । अर्हे कृत्यः, यथा क्रियाकारकसमुच्चयविकल्पादिशक्तयो यथास्वं तिङ्तृतीयादिचादिप्रयोगावसेयपरामर्शपरमार्थाः पाकः कर्ता समुच्चयो विकल्प इत्यादिशब्दैरभिधीयमानाः सत्त्वभावमासादिता अपि पचति, चैत्रेण च वेत्येवं भूते मूलपरामर्शे विश्राम्यन्ति, अन्यथा ताः प्रतीता नैव भवेयुः, तद्वदत्रापि, एतदुक्तं भवति, परामर्शो नाम विश्रान्तिस्थानं, तच्च पार्यन्तिकमेव पारमार्थिकं तच्चाहमित्येवं रूपमेव, मध्यविश्रान्तिपदं तु यद्वृक्षमूलस्थानीयं ग्रामगमने तदपेक्षया सृष्टत्वमुच्यते इति को विरोधः । अनेन नीलादेरपि इदं नीलमिति मध्यपरामर्शेपि मूलपरामर्शे अहमित्येव विश्रान्तेरात्म मयत्वमुपपादितमेव, नीलमिदं वेद्मीत्यहंप्रकाशे इति ह्येयत्तत्त्वं, यथोक्त*मिदमित्यस्येत्यादि । मूढस्तु नीलादिविमर्शादेवार्थक्रियादिपरितोषाभिमानीति नीलादेः स्वातन्त्र्यनिर्मुक्तत्वमुक्तम् । आत्मादौ तु तन्मूलपरामर्शविश्रान्तिमन्तरेण प्रतीतिपरिसमाप्तिमर्थक्रियां च मूढोपि नाभिमन्यत इति तस्य निर्मितावप्यनुज्झितस्वातन्त्र्यमुक्तम् ॥

नन्वेवं विश्वपरामर्शानामहमित्येव विशुद्धैकपरामर्शविश्रान्तिरेव तत्त्वं तत्कथमिदमुच्यते ज्ञानस्मृत्यादिका अस्य शक्तय इति ज्ञानस्य च निर्णयसंशयादिभेदाः नीलादीनां च वैचित्र्यमित्याशङ्कायां परिहारमाह ।

(१५) मायाशक्त्या विभोः सैव भिन्नसंवेद्यगोचरा ।
कथिता ज्ञानसंकल्पाध्यवसायादिनामभिः ॥

अनुपपन्नमवभासनं मायेत्युच्यते, ततश्च भिन्नं प्रकाशात्सर्वमवभासजातं माया, तत्र च चित्त्वस्यैव स्वातन्त्र्यं, माया शक्तिः तया भिन्नं यत्संवेद्यं प्रमातुश्चान्योन्यतश्च मायाशक्त्या भिन्नेन प्रमातुरन्योन्यतो वेद्याश्च करणवर्गेण यत्संवेद्यं स एव गोचरो विश्रान्तिपदं यस्यास्तादृशी सती सैव प्रत्यवमर्शात्मा चितिः परवाग्रूपा ज्ञानमिति संकल्प इत्यध्यवसाय इति चोच्यते । आदिग्रहणात्संशयः स्मृतिरित्यादि । तथाहि, यदिन्द्रियेण स्फुटग्राहिणा बाह्येन विषयेण स्फुटेन च नियन्त्रितं संवित्तत्त्वं तज्ज्ञानं मनसा विषयेण स्फुटेन संकल्पः, बुद्ध्या विषयेण च विषयत्वपर्यन्तभाजा ऽध्यवसायो निश्चयः, विषयस्य च यद्भिन्नत्वं बहिरन्तःकरणानां च तत्प्रकाशाभेदादनुपपन्नं चित्तत्त्वेनावभास्यत इति भेदे यतो विश्रान्तिर्न तु भेदस्याभेदे ईश्वरसदाशिवादिवत्ततो ज्ञानसंकल्पादयो भिन्नास्तस्याप्रध्वस्तस्वस्वभावाभेदस्य संवित्तत्त्वस्यानुसंधातुः शक्तय इत्युक्ताः, संशयादयश्च भिन्नाः नीलादिवैचित्र्यं चेति सर्वमवखण्डितम् ॥

ननु प्रत्यवमर्शात्मत्वं चितिशक्तेः संकल्पस्मरणादिशक्तिषु सविकल्पात्मिकासु भवतु. या तु निर्विकल्परूपा साक्षात्करणलक्षणानुभवशक्तिस्तत्र कथं, प्रत्यवमर्शो हि अभिलापभेदयोजनामयः, अभिलापविशेषयोजना च संकेतस्मरणमपेक्षते, तच्च संस्कारप्रबोधं, सोपि तादृशदृशमित्येवं प्रथमसमये कथमभिलापयोग इति परस्य व्यामोहमपोहितुमाह ।

(१६) साक्षात्कारक्षणेप्यस्ति विमर्शः कथमन्यथा ।
धावनाद्युपपद्येत प्रतिसंधानवर्जितम् ॥

इह तावच्चैतन्यस्यात्मभूतोङ्गुलिनिर्देशादिप्रख्योभिलापयोगः, अन्यथा बालस्य प्रथमं व्यवहारे दृश्यमाने व्युत्पत्तिरेव न स्यात् । निर्विकल्पकविज्ञानपरम्परया हि तं शब्दं शृणोति तमर्थं पुरः पश्यति पुनस्तद्विविक्तं भूतलं पश्यतीति घटमानयेति व्यवहारात्कथमस्यायमर्थो हृदि परिस्फुरेत् । घट इति इदमानयेति इदं नयेतीदमिति योजनाप्राणो ह्ययमर्थः योजना च विकल्पव्यापारः अथ बालस्य प्राग्जन्मानुभूतसंकेतस्मृतेरेवं, तथापि संकेतकाले स शब्दो विषयत्वेनेदम्भावेनाप्रत्यवमृश्यमानत्वाद्भेदात्मच्युत्य निर्भासमानो विज्ञानशरीरविश्रान्तीकृतो वाचक इति भवति, तद्विज्ञानस्वरूपं चेद्भाति, तदभिलापमयमेवेति, यथा विषयस्य सुखरूपत्वाभावेपि ज्ञानं

* इदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्य कृतार्थता ।
या स्वस्वरूपे विश्रान्तिर्विमर्शः सोहमित्ययम् ॥

Digitized by Google

सुखात्मकं भाति, तथा मा भूदभिलापात्मा रूपादिर्विषयः, तथापि विज्ञानं तदात्मकमवभासिष्यते अत्र तु दर्शने विषयस्यापि विमर्शमयत्वादभिलापमयत्वमेव, । वस्तुतः स्तैमित्याव्यवस्थापि यदि न परामर्शमयी तर्ह्यस्यां विकल्पात्मकप्रमातृव्यापारानुल्लासात्सम्भव एव शपथपरमार्थः स्मरणं च न स्यात् । रूपविषयाध्यवसायी हि यदि विकल्प उदियात्किमन्यत्सर्वचिन्तासंहरणेन स्तैमित्यं नाम स्यादिति तत्राप्यस्त्यन्तः परामर्शः सकलेन च शब्दयामेण, शब्दनं हि सहन्ते वस्तूनि, तत्र च नियतशब्दयोजनं क्रियते, तथाहि, बालस्य पुरतः पिण्डे सहजो यः परामर्शोऽहमित्यविच्छेदेन इदमिति विच्छेदेन वा तत्पृष्ठे एव गौर इति गौरिति वा शब्द आरोप्यते सोऽप्यभ्यासात् प्रमातृमयो भवति, तत्पृष्ठे चान्यः शुक्ल इति बलीवर्द इति एवमन्यदिति संकेततत्त्वम् । तस्मादस्ति साक्षात्कारे प्रत्यवमर्शः । अपिशब्दस्यायमाशयः इह साक्षात्कारो वस्तुतः पश्यामीत्येवंभूतविकल्पनव्यापारपर्यन्त एव, विकल्पो हि प्रत्यक्षस्य व्यापार इति परोऽपि मन्यते । न च व्यापारस्तद्वतो भिन्नो युक्तः तत्स्वरूपभूतो हि सः, भवतु वा क्षणमात्रस्वभावात्मा साक्षात्कारः तत्राप्यस्ति विमर्शः, अवश्यं चैतत्, अन्यथेति यदि न स्यात्तदेकाभिसंधानेन जवाद्गच्छंस्त्वरितं च वर्णान्पठन्द्रुतं च पुस्तकं वाचयन्नाभिमतमेव गच्छेदुच्चारयेद्वाचयेद्वा । तथाहि, तस्मिन्देशे ज्ञान,माचिक्रमिषा, ऽऽक्रमण,माक्रान्तताज्ञानम्, प्रयोजनान्तरानुसंधानं, तित्यक्षा, देशान्तरानुसंधिः, तत्राप्याचिक्रमिषे,त्यादिना संयोजनवियोजनरूपेण परामर्शेन विना ऽभिमतदेशावाप्तिः कथं भवेत् । एवं त्वरितोद्ग्रहणवाचनादौ मन्तव्यम् । तत्र विशेषतः * स्थान † करणाक्रमणादियोगः । अत्र च यतः पश्चाद्भाविस्थूलविकल्पकल्पना न संवेद्यते, तत एव त्वरितत्वमिति सूक्ष्मेण प्रत्यवमर्शेन संवर्तितशब्दभावनामयेन भाव्यमेव, संवर्तिता हि शब्दभावना प्रसारणेन विवर्त्यमाना स्थूलो विकल्पः, यथा इदमित्यस्य प्रसारणा घटः शुक्ल इत्यादिस्तस्यापि पृथुबुध्नोदराकारः शुक्लत्वजातियुक्तगुणसमवायीत्यादिः । धावु गतिशुद्ध्योरिति पाठाद्भाविस्त्वरितगतौ स्वशक्तिवशाद्वर्तत इति ॥

भवत्वेवं सूक्ष्मो विमर्शः प्रकाशशरीरावेशी, यत्र तु स्थूलत्वेन विकल्परूपता स्फुटा तत्र शब्दो नीलादिवदेव पृथग्भासते नीलमिदमिति स कथं प्रकाशस्वरूपादपृथग्भूतः स्यात्, शब्दात्मा च विमर्शः, स चात्रमायात्मके भेदपर्वेऽपि प्रकाशापृथग्भूतो भवद्भिरिष्टस्तदेतत्कथं प्रति पत्तव्यमित्याशङ्क्याह ।

(१७) घटोऽयमित्यध्यवसा नामरूपातिरेकिणी ।
परेशशक्तिरात्मेव भासते न त्विदंतया ॥

केनैतदुक्तं घट इति यः स्थूलः शब्दः स प्रकाशजीवितस्वभावो विमर्श इति, सोऽपि हि स्थूलः शब्दोऽर्थवत्पृथग्भूत एव भाति, तौ नामरूपलक्षणौ शब्दार्थावेकरूपतया सोऽयमित्येवंरूपत्वेन परामृशन्ती अध्यवसायशक्तिर्या सा परमेश्वरशक्तिर्विमर्शरूपा आत्मवदेवाहमित्यविच्छिन्नत्वेन भाति, न तु कदाचिदिदंतया विच्छिन्नत्वेन भाति, विच्छिन्नत्वेनावभासे परप्रतिष्ठितत्वात्पुनर्विमर्शान्तरेण भाव्यम् । तत्राप्येवमित्यव्यवस्था, अतो नीलस्य प्रकाशनमेव न स्यात् प्रतिष्ठालाभाभावात् । तस्मात्सर्व एव विमर्शः प्रकाशादविच्छिन्नएवेति । अध्यवसेति आतश्चोपसर्ग इत्यङन्तः स्त्रियाम् ॥

नन्वेवं सर्वस्यैव ज्ञानकलापस्याहमित्येव प्रतिष्ठाने वेद्यभूमिस्पर्शो नास्ति, वेद्यभुवि च देशकालवियोगः न तु वेदकांशे, देशकालयोगाभावे च यदिदं ज्ञानानां स्वांशापेक्षया ज्ञानान्तरापेक्षया च सक्रमत्वं लक्ष्यते तत्कथं स्यात्, क्रमाभावे चैकत्वमेव वस्तुतो भवेत्, ततश्च ज्ञानस्मृत्यादिशक्तिभिस्तद्वान्परमेश्वर इति यदुक्तं तत्कथं निर्वहेदित्याशङ्कां शमयन्पूर्वोक्तमुपसंहरति ।

(१८) केवलं भिन्नसंवेद्यदेशकालानुरोधतः ।
ज्ञानस्मृत्यवसायादि सक्रमं प्रतिभासते ॥

सत्यमेव सक्रममेव संवित्तत्त्वं किं तु स्वशक्तिवशाद्भिन्नत्वेन भासितानि यानि वेद्यानि तेषां मूर्तिभेदकृतो यो दूरादूरवैतत्यावैतत्यादिर्देशः क्रियाभेदकृतश्च चिरशीघ्रक्रमादिरूपः कालस्तावनुरुध्यच्छायामात्रेणावलम्ब्य ज्ञानस्मरणाध्यवसायानां स्वांशा इव भान्ति, निरंशानामपि तद्भासमानांशकृतश्च सक्रमत्वावभासः, परस्परापेक्षया स्वांशापेक्षया च यद्यपि कालक्रम एव स्फुटो विज्ञानेषु भाति न देशक्रमः, तथापि विमूढस्य पर्वतसंवेदनं विततमिव बदरसंवेदनं च सूक्ष्ममिव भातीति देशक्रमोऽपि दर्शितः । तेन वेद्यगतक्रमस्वीकाराभासात्सक्रमत्वमाभासमानमपि नापारमार्थिकमाभासमानस्य परमार्थत्वात् । ततश्च युक्तमुक्तं ज्ञानादयोऽस्य भगवतः शक्तय इति । मायाशक्त्याविभोरिति श्लोकेन स्वरूपवैचित्र्यं ज्ञानानां दर्शितम् । अनेन तु देशकालवैचित्र्यमिति विशेष इति शिवम् ॥

॥ आदितः सूत्रश्लोकाः ५२ व्याख्याताः ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां ज्ञानशक्तिनिरूपणम् ॥

॥ इति पञ्चममाह्निकम् ॥

* कण्ठताल्वादि ।

† प्रयत्नः ।

॥ अथ बालरामायणाख्यनाटकस्य ॥

॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

अतः परं परशुरामरावणीयो भविष्यति ।

ततः प्रविशति भृङ्गिरिटिः ।

भृङ्गिरिटिः । सपरिक्रममात्मानं निर्वर्ण्य । अये विकृतरूपतापि क्वचिन्महते ऽभ्युदयाय यतः ।

स्नायुप्रायनिबद्धकीकसतनुं नृत्यन्तमालोक्य मां
चामुण्डाकरतालकुट्टितलयं वृत्ते विवाहोत्सवे ।
ह्रीमुद्रामपनुद्य यद्विहसितं देव्या समं शम्भुना
तेनाद्यापि मयि प्रभुः स जगतामास्ते प्रसादोन्मुखः * ॥१॥

पुनर्निरूप्य सोपहासम् । अहो त्रिभुवनाधिपतेरनुचरस्य महार्हवेषता ।

कौपीनाच्छादनं वल्कमक्षसूत्रं † जटासटाः ।
रुद्राङ्कुशस्त्रिपुण्ड्रं च वेषो भृङ्गिरिटेरयम् ॥ २ ॥

विचिन्त्य भृङ्गिरिटिस्वामिनो वा कीदृशो वेषविशेषः ।

दिगम्बरो वहति भुजङ्गभूषणं
कपालवान् कलयति दाम कौणपम् ।
वृषप्रियो रचयति भस्मगुण्ठना-
मुमापतेश्चरितमचिन्त्यकारणम् ॥ ३ ॥

यद्वा यस्य लैङ्गोद्भवं भैरवीयं तौम्बुरवमौमापतमार्द्धनारीश्वरमैन्दुशेखरमन्तकान्तकरं कालकूटीयं जम्भारिभुजस्तम्भनं दक्षमखोन्माथि मान्मथं त्रैपुरमन्धकासुरीयमित्यपरमप्यपरिमेयं चित्रं चरित्रजातमाचक्षते । तस्य भगवतश्चेष्टापरीक्षायां को नाम परमेष्ठिवैकुण्ठावपि । किं पुनर्भृङ्गिरिटिः । तथाहि ।

नग्नस्तिष्ठति तं नमन्ति विबुधाः संवीतदिव्यांशुकाः
प्रीतो याति वृषेण वारणगतस्तं वासवः सेवते ।
भूषा तस्य नृणां कपालशकलाः स्तोता धनेशः स्वयं
दौर्गत्यस्य परं पदं स भगवान् शम्भुर्विभुत्वस्य च ॥ ४ ॥

तत्किमनेन यथादिष्टमनुतिष्ठामि । परिक्रम्यावलोक्य च । अये नारदः कलहकुतूहली खल्वेष मुनिः यद्वा ।

लिङ्गोद्भवव्यतिकरे स्वमहत्वहेतो-
र्नारायणद्रुहिणयोरुदभूद्विवादः ।
यस्मादयं कलिमुखो मुनिराविरासीत्
तन्मा कथं नु भवतु प्रियसंप्रहारः * ॥ ५ ॥

विचिन्त्य । भवत्वस्मादेव तर्हि तयोरुदन्तमुपलप्स्य इति परिक्रामति । ततः प्रविशति यथा निर्दिष्टो नारदः ।

नारदः । विचिन्त्य सत्यंसत्यमिदं गीयते दुस्त्यजा प्रकृतिरिति । यतः ।

युयुधे युध्यते को वा योत्स्यते वा मदोद्धतः ।
इति मे व्यग्रमनसः कालो ऽभ्येति च याति च ॥ ६ ॥

अपिच ।

स्रस्तान्त्रतन्त्रतुरगाणि कृपाणघात-
घूर्णत्करीण्यनणुपूतनफूत्कृतानि ।
धावत्कदम्बकटुताण्डवडामराणि
द्रष्टुं रणान्यहरहस्त्रिजगद्भ्रमामि † ॥ ७ ॥

विमृश्य यो यत्रानुरक्तः स तदन्यतिरस्कारेण तदेव बहु मन्यते । तथाहि ।

तन्मम ब्रह्म परमं तत्तपः सा क्रतुक्रिया ।
स स्वाध्यायः स च जपो यद्वीक्ष्ये युद्धमुद्धतम् ॥ ८ ॥

येन केन चिद्व्यसनिनो जनस्य तदसन्निधाने तत्प्रतिनिधिरपि विनोदाय । तथाचाहम् ।

अलाभे वीरयुद्धस्य नखवादनसंभृतम् ।
सापत्न्यककलिं स्त्रीणां पश्यामि च शृणोमि च ॥ ९ ॥

किंच ।

लावकतित्तिरिकुक्कुटमेषैर्महिषैश्च या रणक्रीडाः ।
द्रुहिणाच्युतकलियोनेस्ताः प्रीत्यै नारदस्य मुनेः ॥ १० ॥

अपिच ।

वीराणां शस्त्रसंस्फोटे करिणां दन्तघट्टने ।
व्याघ्राणां नखनिर्भेदे नारदः परितुष्यति ॥ ११ ॥

आत्मानं निर्दिशन् । अपिच ।

यच्चारीतनुरच्युतः स भगवान् कन्दर्पदर्पापहो
यच्चाभूद्गिरिशः पतिश्च मरुतां यत्फेनपुञ्जायुधः ।
सौम्यं यच्च विमुच्य रूपमभवच्चण्डी हिमाद्रेः सुता
तत्सर्वं मम नारदस्य ललितं युद्धैकलीलारुचेः ‡ ॥ १२ ॥

---

* स्नायुप्रायाणि स्नायुप्रचुराणि निबद्धानि कीकसान्यस्थीनि यस्यामेतादृशी तनुर्यस्य । एतेन भृङ्गिरिटेर्विकृतरूपता सूचिता । अतो विवाहोत्सवे प्रवृत्ते शम्भुना सह भगवती देवी लज्जामुद्रां विहाय विकृतरूपिणं नृत्यन्तं भृङ्गिरिटिं दृष्ट्वा यज्जहास तेन भगवान् शिवो न केवलं तदानीमेव तस्मिन् तुष्टः किन्तु सोऽद्यापि तस्मिन् तुष्ट एव । महात्मानो हि येन केनापि कारणेन यस्मिन्नेकवारं संतुष्टास्तस्मिन् सर्वदा प्रसादोन्मुखास्तिष्ठन्तीति भावः ।

† अक्षसूत्रं रुद्राक्षमाला ।

* यस्मादयं कलिमुखो मुनिराविर्भूतस्तस्मात् कथं नु प्रियसंप्रहारः प्रियविनाशो मा भवत्वपित्ववश्यं भवत्विति भावः ।

† स्रस्तानि गलितान्यन्त्रतन्त्राणि प्रधानान्त्राणि येषामेवंविधास्तुरगा येषु । कृपाणघातैर्घूर्णन्तो मूर्च्छापरवन्तः करिणो येषु । अनणून्युत्कटानि पूतनानां रणरुधिरपानोत्सुकदेवयोनिविशेषाणां फूत्कृतानि येषु । धावन्ति यानि कदम्बानि योद्धृसमूहास्तेषां कटुना त्रासजनकेन ताण्डवेन डामराणि भयानकान्येवंविधानि रणानि द्रष्टुमहं नित्यं त्रिलोकीं पर्यटामि । एतेन सततमतिघोररणाभिकाङ्क्षी भगवान् नारद इति सूच्यते ।

‡ एतास्तिस्रः कथाः श्रीमद्भागवतादौ प्रसिद्धाः ।

संप्रत्येवोपस्थितामिव मनोरथसिद्धिं पश्यामि यदावेदितमेतस्य * त्रयीविद्याशिष्येण माठरेण यथा याचितपरशुं दशग्रीवमाधूतधूर्जटिधनुषं चाभियोक्तुं मिथिलापुरीं प्रस्थितो राम इति । विचिन्त्य तदहमपि तत्र गत्वा तयो † रमर्षवृद्धिविधिना मनोरथानामप्यपथं समरसंभारमालोकयामि । इति परिक्रामति ।

भृङ्गिरिटिः । वेगात्कतिचित्पदानि गत्वा स्वागतं देवर्षेर्नारदस्य ।

नारदः । कथं महादेवानुचरो भृङ्गिरिटिः । उपसृत्य स्वस्ति भृङ्गिरिटये । क्व पुनः प्रस्थीयते ।

भृङ्गिरिटिः । यत्र वीरवर्गवरिष्ठौ जामदग्न्यदशकण्ठौ ।

नारदः । प्रमथप्रथम साधु स्मारितोऽस्मि । तत्कथय कः पुनर्जामदग्न्यदशग्रीवयोर्वीरव्रतचर्यासु प्रकृष्यते ।

भृङ्गिरिटिः । देवर्षे महदन्तरं रामरावणयोर्वीरव्रतचर्यां प्रति पश्य ।

त्रिःसप्तावधि बाधिता क्षितिभुजामाजन्मवैखानसः
कर्तामातृवधैनसः स सकलश्रुत्यर्थवीथीगुरुः ।
विश्वस्याश्च भुवः कृतौ वितरिता श्यामाकमुष्टिंपचो
रामः सोमसुदप्रमेयमहिमा कासां गिरां गोचरः ॥ १३ ॥

नारदः । चन्द्रशेखरसखे न रावणोऽपि वीरव्रतचर्यां प्रति केनाप्यतिसंधीयते । यतः ।

आसीदस्ति भविष्यति क्वचिदपि त्रैलोक्यमालोक्यतां
यद्येतस्य दशाननस्य सदृशो दिव्या हि युष्मदृशः ।
तुल्यं कृत्स्नशिरश्छिदः कृततनुतेः स्तोकत्रिलोकीप्रदो
यस्मात्सोऽपि वरप्रदानसमये देवः शिवो लज्जितः ‡ ॥ १४ ॥

भृङ्गिरिटिः । देवर्षे नारद यथा समर्थयसे । तथाहि ।

एकः कैलासमद्रिं करगतमकरोच्चिच्छिदे क्रौञ्चमन्यो
लङ्कामेकः कुबेरादहृत वसतये कोङ्कणानब्धितोऽन्यः ।
एकः शक्रस्य जेता समिति भगवतः कार्तिकेयस्य चान्यस्तत् कामं कर्मसाम्यात्किमपरमतयोर्मध्यगा वीरलक्ष्मीः ॥ १५ ॥

नारदः । सहर्षं हस्तमुद्यम्य ।

चित्रं नेत्ररसायनं त्रिदशतासिद्धेर्महामङ्गलं
मोक्षद्वारमपावृतं मम मनःप्रह्लादनाभेषजम् ।
साकं नाकपुरन्ध्रिभिर्नवपतिप्राप्त्युत्सुकाभिः सुराः
सर्वे पश्यत रामरावणरणं वक्त्येष वो नारदः ॥ १६ ॥

* एतस्य जामदग्न्यस्य ।

† तयोः जामदग्न्यदशग्रीवयोः ।

‡ एककालावच्छेदेन सकलमस्तकच्छेदकृत् स्तोता चायं दशग्रीव इति कथमहमभीष्टवरदोऽपि तुच्छां त्रिलोकीं दास्यामीति वरप्रदानसमये भगवान् शिवोऽपि ललज्जे । एवंविधो दशग्रीवोऽपि कासां गिरां गोचरो न कासामित्यर्थः ।

भृङ्गिरिटिः । युद्धैकरुचे मा निर्भरं संरम्भस्व । त्वन्मनोरथपरिपन्थी हि देवादेशः । यदेषोऽस्मि स्वचापतिरस्कारमप्यविगणय्य शचीकपुलस्त्यसहितस्तयोरन्योन्यमन्युग्रन्थिश्लथीकरणाय प्रेषितः ।

नारदः । सविषादमात्मगतम् । धिक्कष्टमुत्थितश्च कौतुकद्रुमाङ्कुरो झटिति त्रुटितश्च तदन्तरितं तावदिदं रामरावणीयं युद्धमयोध्यां गत्वा परं रामरावणीयं योजयिष्यामि संप्रत्येवोभयरामीयं वा । प्रकाशम् । भूर्भुवःस्वस्त्रितयवासिभिरप्यनुल्लङ्घनीयो देवादेशः । तदहं ब्रह्मणः सदनं प्रति तावद्यास्यामि ।

भृङ्गिरिटिः । अहमपि प्रस्तुतकार्यसिद्ध्य इति निष्क्रान्तौ ।

शुद्धविष्कम्भकः * ।

ततः प्रविशति रावणः प्रतीहारी च ।

रावणः । सीतामनुसंधाय ।

तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा तच्चेत्स्मितं का सुधा
सा दृष्टिर्यदि हारितं कुवलयैस्ताश्चेद्गिरो धिङ्मधु ।
सा चेत्कान्तिरतन्त्र † मेवकनकं किं वा बहु ब्रूमहे
यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गक्रमो वेधसः ॥ १७ ॥

प्रतीहारी । स्वगतम् । कहं अज्जवि सच्चेअ चित्तभित्तीं तंचेअ चित्तअम्म ता गाढमभिणिविट्ठो दसाणणे कामो ता मण्णे सदमण्णुपक्खवादो एत्थ वित्थरइ । आकाशे । हंहो विसमबाण जुत्तमिणं सरिसमिणं जं दाणिं एदहमेत्तेवि दसाणणपसादे ईदिसो दे पुरन्दरपक्खवादो जेण सअलजणणिन्दणिज्जेण इमिणा उभअवेदणत्तणेणावि ण लज्जीअदि । भोदु कज्जं कज्जन्तरमन्तरेदि ता एव्वं दाव । प्रकाशम् । देव माआमओ दुवारुद्देसे चिट्ठदि ‡ ।

रावणः । अनाकर्ण्य भोभो मदन अति हि नाम दुर्ललितोऽसि यन्मय्यपि प्रहरसि यद्वा ।

* भूतभविष्यत्कालिककथांशानां निदर्शकः संक्षिप्तार्थो योऽङ्कस्य प्रारम्भे रचनाविशेषः स विष्कम्भक इत्युच्यते । स च द्विधा शुद्धः संकीर्णश्च तत्र मध्यमेन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां यः प्रयोजितः स शुद्धो यो हि नीचमध्यमपात्रकल्पितः स संकीर्णः । तथाच साहित्यदर्पणे ।

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥
मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः ।
शुद्धः स्यात् स तु संकीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥

† अतन्त्रमप्रधानं तुच्छमित्यर्थः ।

‡ कथमद्यापि सैव चित्रभित्तिस्तदेव चित्रकर्म तद्गाढमभिनिविष्टो दशानने कामस्तन्मन्ये शतमन्युपक्षपातोऽत्र विस्तार्यते । हंहो विषमबाण युक्तमिदं सदृशमिदं यदिदानीमेतावन्मात्रेऽपि दशाननप्रसादे ईदृशस्ते पुरन्दरपक्षपातो येन सकलजननिन्दनीयेनानेनोभयवेदनत्वेनापि न लज्ज्यते । भवतु कार्यं कार्यान्तरमन्तरयति तदेवं तावत् देव मायामयो द्वाराक्षेशे तिष्ठति ।

Digitized by Google

अपि प्रहर्त्ता मम वल्लभो ऽसि
मृगाङ्कबन्धो निखिलामरेषु ।
यैर्व्यापृतस्त्वं मयि रावणे ऽपि
तैरेव बाणैर्यदि तां प्रति स्याः ॥ १८ ॥

प्रतीहारी । पूर्वोक्तमभिधत्ते ।

रावणः । हन्तहन्त नैकप्रकारो मदनव्यापारः । यतो मम वैदेहीदर्शनतः प्रभृति ।

न्यञ्चत्कुञ्चितमुन्मुखं हसितवत्साकूतमाकेकरं
व्यावृत्तं प्रसरत्प्रसादि मुकुलं सप्रेम कंप्रं स्थिरम् ।
उद्भ्रान्तमपाङ्गवृत्ति विकचं मज्जत्तरङ्गाकुलं
चक्षुः साश्रु च वर्त्तते रसवशादेकैकमन्यक्रियम् * ॥ १९ ॥

प्रतीहारी । स्वगतम् । सव्वधा मदोदरीमन्दीकिदसिणेहगण्ठिणो से सीदामआ उल्लावा । विचिन्त्य । ता भोदु णिसग्गदूसहेण से परसुरामणाममाहणेण सिढिलेमि सीदावेसं । प्रकाशम् । णं विण्णवेमि परसुरामपासपडिणिउत्तो † इत्यर्धोक्ते ।

रावणः । मायामयस्तच्छीघ्रं प्रविशतु ।

प्रविश्य मायामयः । देव मायामय दूतो दृष्टिदानेनानुग्राह्यः ।

रावणः । अथ याचितपरशुना परशुरामेण किमभिहितमासीत् ।

मायामयः । त्रैलोक्यमाणिक्य रामोदन्तमाकर्णयतु स्वामी ।

पौलस्त्यः प्रणयेन याचत इति श्रुत्वा मनो मोदते
देयो नैष हरप्रसादपरशुस्तेनाधिकं ताम्यति ।
तद्वाच्यः स दशाननो मम गिरा दत्ता द्विजेभ्यो मही
तुभ्यं ब्रूहि रसातलत्रिदिवयोर्निर्जित्य किं दीयताम् ॥ २० ॥

रावणः । कदा नु खलु परशुरामो रसातलत्रिदिवयोर्जेता दाता च संवृत्तः । रावणः पुनः प्रतिग्रहीता । ततस्त्वया किमसौ प्रत्युक्तः ।

मायामयः । नक्तंचरचक्रवर्तिन् इदमिदं निवेद्यते ।

देवो यद्यपि ते गुरुः स भगवान् खण्डेन्दुचूडामणिः
क्षोणीमण्डलमेकविंशतिमिदं वारान् जितं यद्यपि ।
द्रष्टव्यो ऽस्यमुनैव भार्गवबटो कण्ठे कुठारं वहन्
पौलस्त्यस्य पुरस्तथापि रचितप्रत्यग्रसेवाञ्जलिः ॥ २१ ॥

रावणः । सप्रसादम् । कथमीदृशमनीदृशो ऽभिदधीत ततस्ततः ।

* मदनव्यापारेण रावणस्याक्षिविंशत्या एकैकमक्षि न्यञ्चत् कुञ्चदित्यादिविविधप्रकारकमभूदित्यर्थः ।

† सर्वथा मन्दोदरीमन्दीकृतस्नेहग्रन्थेरस्य सीतामया उल्लापास्तद्भवतु निसर्गदुःसहेनास्य परशुरामनामग्रहणेन शिथिलयामि सीतावेशम् । ननु विज्ञापयामि परशुरामपार्श्वप्रतिनिवृत्तः ।

मायामयः । तूष्णीं तिष्ठति ।

रावणः । पराभिहितं हि भाषमे तन्निर्विशङ्कं निवेदय ।

मायामयः । देव प्रकृतिमुखरा हि ब्राह्मणजातिर्दर्वादेश इति निवेद्यते ।

परशुमिममदेयं याचते युद्धहेतो-
र्गिरिशधनुरधिज्यं कर्त्तुमुत्कण्ठते च ।
तदिदमभिदधीथास्तं प्रवाचं पिशाचं
तव भुजतरुखण्डं मत्कुठारो न सोढा ॥ २२ ॥

रावणः । सक्रोधहासम् । सूक्तं भद्रेण प्रकृतिमुखरा ब्राह्मणजातिरिति तदनुभविष्यति क्षुद्रक्षत्रियविजयदुःशिक्षितो मुनिखेट * श्चापलस्य फलम् ।

मायामयः । अस्तमितान्यविक्रमगतीनि जगन्ति त्रीण्यपि मन्वानो नितरां दृप्यति ब्रह्मवीरः ।

रावणः । कतरदधिष्टानमध्यास्ते स ते ब्रह्मवीरः ।

मायामयः । स्वगतम् । सकोपयन्त्यिरिवास्मत्स्वामी भवतु न प्राणनिर्याणे ऽप्यनुचितवाचो भवन्ति भृत्याः प्रकाशम् ।

निःशेषं काश्यपाय क्रतुविधिगुरवे दक्षिणीकृत्य पृथ्वीं
काण्डैर्ज्योतिःशिखण्डैर्मधुरिपुशयने व्यस्तवान् वारि येभ्यः ।
तानेलानालिकेरीक्रमुकफणिलताराजरम्भावनान्ता-
नम्भोधेर्गर्भभागानधिवसति मुनिर्भार्गवो भर्गशिष्यः ॥ २३ ॥

रावणः । तर्हि मिथिलातः सिंहलानुत्तरेण लङ्कां साधयतः सविधीभविता ।

मायामयः । देव प्रकृतिरोषणो रेणुकापुत्रस्समागतमुत्प्रेक्षे ।

रावणः । तत्प्रियंप्रियं नः । नेपथ्ये ।

स एष भृगुपुङ्गवो गिरिशबालशिष्यो मुनिः
परश्वधशिखाशुशुक्षणिहुताखिलक्षत्रियः ।
उपैति धृतमत्सरो गुरुशरासनन्यक्कृतेः
क्व नाम दशकन्धरो वहतु चन्द्रहासं करे ॥ २४ ॥

रावणः । अनाकर्णनमभिनीय । अपि न नर्मगर्भमभिधत्से ।

मायामयः । सत्यमेतत् ।

रावणः । स विनोदयिता मे कन्दर्पकण्डूलभुजदण्डमण्डलम् । नेपथ्ये पुनस्तदेव ।

मायामयः । ननु प्राप्त एवायमसावितः समहस्तास्फाल्यमानमार्जनामञ्जुमुरजानिनदनिष्यन्दसुन्दरेण रवेण निवेदितनिजागमनो जामदग्न्यः ।

ततः प्रविशति करेण शरमान्दोलयन्धृतधनुर्जामदग्न्यो माठरश्च ।

माठरः । स्वगतम् ।

* मुनिखेटो मुन्यपसदः ।

अयमेव महाभागो भृग्वपत्यं यदस्य हि ।
यदेव ब्रह्म परमं स एव गिरिशो गुरुः ॥ २५ ॥

किंच अनाकलितसत्त्वसारसंभारभीषणरमणीयाकृतयो हि महात्मानः । तथाहि ।

वैखानसो मुनिवृषा प्रवरश्चवीर-
श्चित्रं चरित्रमिदमस्य मुदे भिये च ।
क्षीराम्बुधेरिव पयः सभुजङ्गराजं
मार्तण्डरूपमिव घर्मपरिप्लुतं च ॥ २६ ॥

विचिन्त्य । भवत्वेवं तावत् । प्रकाशम् । भगवन् भार्गव किमिदमपाकृतच्यवनादिवचःशृङ्खलाविसंष्ठुलमपक्रममुपक्रांतम् ।

जामदग्न्यः । सस्मरणमनाकर्ण्य । अहो मयि महान् खलु महेश्वरवल्लभायाः प्रसादः । कुतः ।

गोदानमङ्गलविधेरनु रेणुका यान्
केशानवर्द्धयत तातनिवारिता ऽपि ।
वेणीकृता मम जटापटलस्य हेतो-
स्ते कुन्तलाः स्वयमपास्य भवं भवान्या ॥ २७ ॥

माठरः । भगवन् भार्गवेत्यादि तदेवाभिधत्ते ।

जामदग्न्यः । महाब्राह्मण किमुच्यते यदनभिज्ञो ऽसि वीरव्रतचर्याक्रमस्य न च विन्दानस्य योगमार्गमसुप्रतिपदः परब्रह्मानन्दः । पश्यतु भवान् ।

सेर्ष्यं पश्यति षण्मुखे भगवती क्रोदखड्गशिखाश्लथं
धम्मिल्लं विरचय्य चुम्बितवती यं वत्सला मूर्द्धनि ।
सोढा सो ऽपि हि भार्गवो गुरुधनुर्निर्भर्त्सनं रावणा-
दित्याकर्ण्य गणैर्वृतः स्मितमुखैरीशो ऽपि लज्जिष्यते ॥ २८ ॥

माठरः । शिष्यस्नेह एव मां मुखरयति । तदाचार्याः प्रमाणम् ।

जामदग्न्यः । स एष भृगुपुङ्गव इत्यादि पठति ।

रावणः । साधु भोः साधु सत्यमिन्दुशेखरशिष्यो ऽसि ।

वीरप्रसूर्जगति भार्गव रेणुकैव
या त्वां त्रिलोकतिलकं सुतमभ्यसूत ।
शक्रेभकुम्भतटखण्डनचण्डधारो
येनैष मे न गणितो युधि चन्द्रहासः ॥ २९ ॥

जामदग्न्यः । पुलस्त्यापत्य अयमस्माकमाकस्मिकवीरव्रतदायी विफलीकृतकृतान्तक्रोधहासः स ते चन्द्रहासः । येन शिपिविष्टपरितुष्टये स्वकण्ठकाण्डमण्डलीं द्विधा कृतवानसि ।

रावणः । आं जामदग्न्य स एवैष निसर्गकरालः करवालः येन सा मम भूर्भुवःस्वस्त्रयी पादपीठे लोठिता ।

जामदग्न्यः । लङ्केश्वर ईदृश एवायं चन्द्रहासः ।

दृष्टे मुखानामेतस्मिन्कण्ठखण्डनशङ्कया ।
स्वेषां च न परेषां च जायन्ते कम्पसंपदः ॥ ३० ॥

रावणः । भार्गवभार्गव मामेवं किं करवाम यदतिक्रान्ते वस्तुनि साक्षिप्रत्ययपरतन्त्रा व्यवहाराः । ततश्च ।

आस्कन्धावधि कण्ठकाण्डविपिने द्राक्चन्द्रहासासिना
छेत्तुं प्रक्रमिते मयैव टसितिचुञ्छिरासंततौ ।
अस्मेरं गलिताश्रु गद्गदपदं भुग्नभ्रु वा यन्मु-
खेष्वेकमपि स्वयं स भगवांस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥ ३१ ॥

जामदग्न्यः । आत्मवधः प्रथमः पातकेषु । अनेनापि विकत्थस इत्यहो ते श्रुतिषु वैचक्षण्यं यदित्थमध्यमीष्महि ।

असुर्या इति ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ।
तांस्ते मृत्वाभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३२ ॥

रावणः । आः क्षत्रियापुत्र ब्राह्मण इव मीमांसमानस्त्रिवेदीं विप्लावयसि । तदेष ते राजा रावणो दण्डधरः ।

जामदग्न्यः । विहस्य अहो वर्णाश्रमेषु वैशारद्यं राज्ञः । तदिदमध्याप्यसे ।

सकलस्यास्य लोकस्य जातिर्भवति मातृतः ।
ऋषीणां तु श्रुतिदृशां पितृतो धर्मनिर्णयः ॥ ३३ ॥

रावणः । यदात्थ एवमपि भवतु ।

जामदग्न्यः । किं पुनरस्मदीये महसि न दारवीयं ज्योतिरस्तमयते । अतश्च ।

यः पाणिप्रणयात्स्वविचित्रितननुर्देवेन खट्वाङ्गिना
यः शस्त्रैकगुरुर्गजासुरवधूवैधव्यमुद्राप्रदः ।
तत्रास्मिन् परशौ शितायहुतभुग्ज्वालाच्छटाडामरे
श्लिष्यन्तः सहसा व्रजन्ति विलयं ते चन्द्रहासादयः ॥ ३४ ॥

रावणः । विहस्य । अयमसौ चन्द्रहासस्य विलापयिता कुठारो यः खण्डैकभाग इत्यमाङ्गलिकत्वाद्भगवता भर्गेण भवते दत्तः । तत्तपस्यतस्ते महदुपकरणमासीत्समित्काण्डखण्डनाय ।

जामदग्न्यः । आं रावण स एवायं भगवतो भवानीवल्लभस्य प्रसादचिन्तकः परशुर्महदुपकरणं च मे तपस्यतः समित्काण्डखण्डनाय क्रुद्ध्यतस्तु प्रचण्डदुर्वृत्तदण्डनाय ।

रावणः । जामदग्न्येदृश एवायं खण्डपरशुपाणौ परशुरासीत् । आधारनिबन्धनो यदाधेयस्य गुणाध्यारोपः । मुक्ताशुक्तिसंपुटपीतं हि पश्य पाथो यन्त्रीभवति ।

जामदग्न्यः । निशाचरचक्रवर्त्तिन् न सार्वत्रिकमिदं सलिलगर्भगतो ऽपि गभस्तिमाली दुरालोक एव । जामदग्न्यपाणिप्रणयवानपि हरपरश्वधो दुर्निषेध एव ।

रावणः । ओमिति ब्रूमः । यदि न दुर्निषेधः कथमिव रेणुकाशिरश्छेदे ऽपि स्वच्छन्दः । अपिच रे ब्रह्मबन्धो ।

देवीविलासमुकुरः परशुर्य आसीत्
स्तम्बेरमासुरशिरोमणिशातधारः ।

Digitized by Google

तं रेणुकारुधिरपङ्ककृताङ्कमेनं
द्रष्टुर्न कस्य हृदयं करुणा रुणद्धि ॥ ३५ ॥

विचिन्त्य । हंहो नीललोहितशिष्य नूतनः खल्वेष क्षत्रियधर्मो यज्जननीजने ऽपि शौर्यपर्यवसायः । तथाप्याद्रियसे । अहो स्वतन्त्रा लोकयात्रा । यद्वा असतामपि महापुरुषशुश्रूषा किमपि कामदुघा । यतः ।

त्वं जामदग्न्य जननीवधपातकेन
न ब्रह्मवर्चसवतां सविधे ऽभविष्यः ।
गीर्वाणवृन्दचरणस्तव चन्द्रमौलि-
राचार्यकं स भगवान् यदि नाकरिष्यत् ॥ ३६ ॥

तथाप्येतदभिधीयसे ।

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्त्तिकेयो विजेयः
शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः * ।
अस्त्येवैतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां
बद्धस्पर्द्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥ ३७ ॥

जामदग्न्यः । कथं नाम न लज्जते यतो निसर्गनिरत्ययं न जानाति जामदग्न्यम् ।

रेवाम्भोगर्भमज्जद्विविधवरवधूहस्तयन्त्रोज्झिताभिः
क्रीडन् वारां लताभिः स्मरसि यदकरोदर्जुनः कार्तवीर्यः ।
तद्दोष्णां यत्तु रामो रणभुवि विदधे वेगवल्गत्कुठारः
प्रायः पौलस्त्य सा ते श्रवणपरिणतिं नो गता किं वदन्ती ॥ ३८ ॥

प्रतीहारी । स्वगतम् । एदं तं रक्खसाणं पि रक्खसो अत्थि त्ति † ।

रावणः । विहस्य मानुषेण रावणपराजय इत्यहो सुभाषितम् । तं प्रति आर्चीकेरपत्य शत्रुरिति योधनीयो भवति न पुनर्मृषावादोपैर्याजनीयः । विभाव्य । यद्वा आयुधनिषेध्या रिपवो न सामसाध्याः । हस्तमुद्यम्य भार्गवभार्गव मा निरर्गलं प्रगल्भस्व । न निरस्त्रेषु निशाचरपतिः प्रहरति यदि ते निर्विघ्नो वीरव्रतचरितोत्कर्षः । अतश्च ।

त्रैयम्बकः परशुरेष निसर्गचण्डः
सौपर्णकेतनमिदं धनुरुन्नतं च ।
अस्मिन् द्वये बिभृहि भार्गव हेतिमेकां
येनायमृच्छति करं मम चन्द्रहासः ॥ ३९ ॥

जामदग्न्यः । किं नाम रामो ऽप्येवमुच्यते । वाडवीयमपि ज्योतिरर्णवार्णःपानार्थमभ्यर्थ्यते । किंच ।

कैलासाद्रिविटङ्कतः सह सुरैर्द्रष्टुं प्रवृत्ते हरौ
मध्यस्थे शशिशेखरे रणविधौ सूनोश्च शिष्यस्य च ।

* हन्तकारो बलिः ।

† एतत्तत् राक्षसानामपि राक्षसो ऽस्तीति ।

सार्द्धं येन विनिर्जितो गणचमूचक्रेण हेरम्बिणा स्कन्दो
ऽसौ दशकण्ठ कुण्ठरभसास्तस्मिन् मयि त्वादृशाः ॥ ४० ॥

रावणः । विहस्य । सैषा गुरुप्रदेया गुरुपुत्रे दक्षिणा तदिदमनुष्ठितं गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्त्तितव्यमिव ।

जामदग्न्यः । भवानिव न सर्वः श्रुत्यर्थवीथीविदग्धः । यतस्तवैव गुरुवद्गुरुपुत्रे प्रवृत्तिः ।

वयं पुनरशास्त्रचक्षुषस्तदिदं ब्रूमहे । यथा ।

वन्द्यः पितेव स भवान् नलकूबरस्य
रम्भा स्नुषा धनपतेरिव सा तवापि ।
यत्त्वन्यदत्र हृदयात् न तदेति कण्ठं
दोषस्तथापि यदि तत् स्मृत एष रुद्रः ॥ ४१ ॥

रावणः । आधेयविक्रमकर्माणो * येन केन चिदपवदन्ते । किंच ।

हेरम्बडम्बरिणि नन्दिनिनन्दिहेता-
वुद्दामचन्द्रमसि संयति षण्मुखेन ।
मुक्तो ऽसि यत् पशुपतिप्रणयानुरोधात्
तेन त्वमेव विजयी विजितः कुमारः ॥ ४२ ॥

जामदग्न्यः । किमभेद्यमम्भसां किमदूष्यं दुर्जनवचसां यतो जामदग्न्यवचांस्यपि विचार्यन्ते । पश्यपश्य ।

ईशो गुरुर्गिरिसुता जननी किमाभ्यां
शश्वत् स एव समरेषु पराङ्मुखस्य ।
अत्रापि काण्डत्रयखण्डितचन्द्रकायः
साक्षी शिखण्डनिवहो गुहवाहनस्य ॥ ४३ ॥

रावणः । कस्य पुनः प्रत्यक्षपराङ्मुखस्य मतिमतः सतो ऽनुमाने बहुमानः । ततश्च तदेवाभिधीयसे त्रैयम्बकः परशुरित्यादि पुनः पठति ।

जामदग्न्यः । निशाचरचक्रवर्त्तिन् अपकुर्वतापि भवता परमुपकृतं यदेष स्मारितो ऽस्मि ततश्च ।

येन न्यक्कृतमिन्दुशेखरधनुर्दर्पो दनावृत्य मां
स्वर्बन्दीभिरसूयितः स बलवान् पौलस्त्य कस्ते करः ।
द्राक्छित्त्वा मणिबन्धनाद्गलयिनं रामः कुठारेण तं
देव्याः कोपविभिन्नमास्यशशिनि स्वं धाम संधास्यति † ॥ ४४ ॥

अथवा एकस्मिन्नपराधिनि सर्वे ऽपि सहधर्मचारिणो ऽपराद्धारः । ततश्च ।

* आधेयविक्रमकर्माण आरोपितविक्रमकर्माणः ।

† रामो देव्या आस्यशशिनि कोपविभिन्नं कोपनिर्गलितं स्वं धाम तेजः संधास्यतीत्यन्वयः । भर्तृशरासनन्यक्कारकृपानुचितकर्मकारिणस्तस्य रावणकरस्य छेदनेन देवी हर्षोत्फुल्लवदना भवेदिति भावः ।

Digitized by Google

ये हेलोद्धृतचन्द्रचूडगिरयो ये चन्द्रहासार्थिनः
संग्रामे युगपद्भवन्ति सभयं श्लिष्टाश्च ये रम्भया ।
दोर्दण्डास्त इमे क्षुरप्रपतनच्छिन्नोच्चलत्पाणयो
मत्कोपाद्दिवि नालशेषकमलामासूत्रयन्त्वब्जिनीम् ॥ ४५ ॥

रावणः । अथ सनाथः प्रमथनाथो भवता परिग्राहकेण । अथ भगवती भवानी च विमाननानतं शिरः समुच्चेष्यति । विचिन्त्य ।

बन्दीकृतामरपतेर्जितपुष्पकस्य
तस्याट्टहासमुखराणि मुखानि मे ऽद्य ।
तूणीधनुःपरशुवल्कजटाक्षसूत्री
वैखानसो भृगुबटुर्यदयं विपक्षः ॥ ४६ ॥

जामदग्न्यः । विरोचनस्नुषाजनपरीक्षितविक्रमस्य शोभत एव मादृशेषु बटुरित्यधिक्षेपः । सजुगुप्सम् ।

अपि दशमुख कच्चिद्वृत्तपातालयात्रः
स्मरसि लयविचित्रं वक्रवाद्यं विधाय ।
यदसि बलिवधूभिः स्मेरनेत्रोत्पलाभि-
र्निजकरतलरङ्गे नर्तितः कौतुकेन ॥ ४७ ॥

रावणः । सर्वमस्ति यतो न भार्गव इव रावणः करुणात्मनि परित्रातव्ये स्त्रीजने पुरुषः ।

जामदग्न्यः । भार्गवो न रावण इव पश्चादप्यपुरुषः । अपिच किंचित्पृच्छामि ।

त्वां संक्रन्दननन्दनः किल कपिः कक्षागुहागह्वरे
कृत्वा प्रत्युदधि व्यधत्त स यदा सन्ध्यासमाधिव्रतम् ।
शङ्के रावण बाहुयन्त्रघटनासंरोधमन्दीकृत-
श्वासश्रेणिविसंष्टुलाननवनो दुःखं तदासीः स्थितः ॥ ४८ ॥

रावणः । सक्रोधहासम् । मुग्धबुद्धयो हि यथाश्रुतस्य ग्रहीतारो न पुनर्विवेक्तारः । अतश्च पश्यपश्य ।

अर्द्धं नारी पुमानर्द्धमिति संचिन्त्य चेतसा ।
चण्डीशस्यापि कोदण्डे यस्यावज्ञा न संहृता ॥ ४९ ॥
भूर्भुवःस्वस्त्रयीवीरः स एष दशकन्धरः ।
का नाम राम तस्यास्था बटौ वा मर्कटेऽपि वा ॥ ५० ॥

जामदग्न्यः । पुलस्त्यापत्य यद्वा तद्वा भवतु भार्गवस्तादृशानि तु वीरव्रतानि न जात्या जुगुप्सते । पश्य ।

लोकोत्तरं चरितमर्पयति प्रतिष्ठां
पुंसां कुलं न हि निमित्तमुदात्ततायाः ।
वातापितापनमुनेः कलशात् प्रसूति-
र्लीलायितं पुनरमुद्रसमुद्रपानम् ॥ ५१ ॥

रावणः । अरे दुर्मुख बटो वैखानसखेट विडम्बितत्र्यम्बकाचार्य स्वहेतिधारातिथीकृतरेणुकामूर्द्धन् मूर्धाभिषिक्तरुधिरजलनिवापाञ्जलितर्पितपितृक क्षत्रियागर्भपातनमहापातकिन् एष प्रदर्श्यते दशाननदोर्दण्डमण्डलीसामर्थ्यसारः । ततश्च ।

लूत्वा बिसलतालावं कण्ठं ते रेणुकारिपोः ।
स एष चन्द्रहासासिः प्रायश्चित्तं चरिष्यति ॥ ५२ ॥

यद्वा ।

क्वायं मे चन्द्रहासः प्रहृतिशतलिपिन्यस्तजैत्रप्रशस्तिः
स्वर्मातङ्गस्य कुम्भे क्व च कुहक भवान् ब्राह्मणः शस्त्रवाही ।
वामेभ्योऽस्मत्करेभ्यो बहिरयमिह यस्तत्कनिष्ठाङ्गुलीभूः
प्रारब्धब्रह्मघोषं हरतु नखशिखा त्वच्छिरः कन्धरातः ॥ ५३ ॥

जामदग्न्यः । अरे रे पुनरुक्ताकार दुराचार निशाचरचरम विरिञ्चिकुलकलङ्क लङ्कापपते पारक्षैकरसिक कुबेरवैरिन्नभिलषितरम्भापरीरम्भ दाक्षायणीप्रणामपरिहारिन्नेष ते दृश्यते दोर्दण्डमण्डलीसामर्थ्यसारः ।

रावणः । विहस्य स्वसारानुसारेण भार्गवो दशकण्ठमप्य कलयति । नेपथ्यं प्रति पुष्पक इतइतः ।

प्रविश्य पुष्पकम् । अयमहम् ।

रावणः । एष समारुह्यास इत्यद्धारोहणावरोहणनाटितकाभ्याम् । अहह मनाक्किल वीरव्रतसमयमुद्रामतिक्रान्तोऽस्मि ।

जामदग्न्यः ।

वीरव्रतान् जहिहि रावण चन्द्रशालां
मा पुष्पकस्य मयि पादचरेऽपि रामे ।
पश्यन्त्विमाः समरमप्सरसोऽद्य तावन्
न्यक्पातिभिर्विहितमूर्ध्वचरैश्च बाणैः ॥ ५४ ॥

रावणः । अनभ्यस्तचरस्तवैष समरारम्भ इति ममानुकम्पा ।

जामदग्न्यः । सोल्लुण्ठम् । पशुपतिनाप्यननुकम्प्यमानमनुकम्पस इत्यहो सकरुणा ते धिषणा । किं पुनरिदमुच्यते ।

यथाभ्यासं प्रवर्तन्ते त्वादृशामत्र पत्त्रिणः ।
हरान्तेवासिनस्त्वेते सर्वतोदिक्कविक्रमाः ॥ ५५ ॥

रावणः । तदादि तथाधुना भगवांस्त्रिनेत्रस्त्राता इत्युभावपि चापारोपणं नाटयतः ।

ततः प्रविशतः सशिष्यावृषीकपुलस्त्यौ भृङ्गिरिटिश्च । शिष्यः पुरो निर्दिशन् । साश्चर्यम् । किं उण इदो महाओ अखण्डपिण्डिअसिहासंहचण्डीसिअविसमाणणो तक्खणोव्वणरुडाहुत्तणालारतरञ्चक्कंचणमक्कोडदण्डमण्डलीओ अमन्दरुछन्दसंपडिमजडिलजालालिपक्खालणामविमलसमुज्जलन्तओमरासिअकसंटिअधनपडाडम्बरिल्लीओ णिबिडुम्मापम्भारपरिगम्भिव अमुलायमाणरसुणालाविच्छिणकञ्चकोअणाअपरिव्वरेण अ लिराअमाणाओ विमाणपन्तीओ गअणपेर-

न्ताहिं झत्ति श्रोसरन्ति * । ऋचीकः । वत्स दाक्षायण ।

नश्यद्यानाविमानाङ्गणमणिवलभीरत्नवातायनेभ्यो
वक्त्रैराकण्ठदृश्यैर्यदमरललना लोलमालोकयन्ति ।
यच्चेदं व्योम विद्युत्खचितमिव पुरस्तेन मन्ये किमन्य-
द्वत्साभ्यामाद्रियन्ते शिखिनिचयमुचो देवताः शस्त्रमय्यः ॥५६॥

पुलस्त्यः । सविशेषमालोक्य सखे तस्यानुगतस्ते तर्कः ।

एकत्रैकतमो परत्र दशधा कीर्णो यदाकर्ण्यते
टङ्कारस्तिरयन् जगन्ति धनुषामेकादशानामयम् ।
रामो ऽसौ स च रावणो रणधरां धर्तुं समभ्युद्यता-
वीषद्बालकुशाङ्कुरामरवधूकेशप्रियैः पाणिभिः ॥ ५७ ॥

शिष्यः । एकतो ऽवलोक्य । सचमत्कारम् । पेक्खह पेक्खह इदो एदाओ अमन्दसिन्दूरसुन्दरिअकुम्भपब्भारभासुराओ पअण्डमुण्डमण्डलीमण्डिअसुण्डादण्डडम्बरड्डामराओ पअट्टमअधाराधोरणीणीरन्धणिरुद्धरेणुरमणिअसरणीओ गलगुहाणिउञ्जपुञ्जिअगज्जिअणिज्जिदजलदजालत्थणिदवित्थराओ दीग्घदट्टघटाओ ओदरन्ति † भृङ्गिरिटिः । भद्र दाक्षायण साधु दृष्टं वारणास्त्रमिदमामन्त्रितं रावणेन यतः ।

उत्सर्पद्दर्पहेलागुलुगुलितगलाडिण्डिमोड्डामरिण्यः
सव्याहन्यासकर्मक्रमरुचिररुचः सादिभिः शोभमानाः ।
एतास्तीव्राङ्कुशाग्रप्रगुणितशिरसः श्रेणयो वारणानां
प्रेङ्खद्भिः शीकराम्भस्स्तबकितककुभः केतुभिः संपतन्ति ॥५८॥

शिष्यः । इदोवि एदे उत्तुङ्गलाङ्गूलग्गालिङ्गिअगअणङ्गणुच्छङ्गा घणघोणघुरुघुराघोसघग्घरिज्जन्तगलगुहाकुहरप्फारफुल्लगल्लविद्दुरिल्ला विज्जुप्पुञ्जपिञ्जरिददिट्ठिच्छडाकडक्खदुप्पेच्छा सहसत्ति सीहसंहा ओदरन्ति ‡ ।

पुलस्त्यः । इदमपि द्विरदास्त्रप्रतिद्वंद्वि पञ्चाननास्त्रमामन्त्रितं जामदग्न्येन यतः ।

गुञ्जापुञ्जारुणाक्षैर्धुतविकटसटासंकटस्कन्धबन्धै-
र्विभ्रद्भिर्बभ्रु गात्रं खरनखरशिखाश्रेणिनिर्याणरौद्रैः ।
एतैः कण्ठप्रणालीप्रणयिघुरुघुराघोरनिर्घोषनिघ्नै-
र्निर्विघ्नं सिंहसंघैरिदमतिरभसात्क्रान्तमेवान्तरिक्षम् ॥५९॥

सर्वे साकूतम् । एतएत एतयोरन्तरे भवामः । शिष्यवर्जमितरे हस्तमुद्यम्य ।

विरम भार्गव संहर संगरं
त्यज धनूंषि दशापि दशानन ।
विषहते न परस्परवैशसं
स भवतोर्भगवान् वृषभध्वजः ॥ ६० ॥

रावणः । सविषादं सो ऽयं दिधक्षोर्दावपावकस्य गरिमसारः सीकरासारः । विमृश्य ।

वीरः स भार्गवमुनिः स च राक्षसेन्द्रो
यो ऽयं द्विधा प्रविततो यशसां प्ररोहः ।
कस्मान् न वाञ्छति मया स तमष्टमूर्ति-
रेकायनं त्रिजगति क्रियमाणमीशः ॥ ६१ ॥

जामदग्न्यः । सावज्ञम् ।

न्यक्कारो गुरुकार्मुकस्य कुरुते मां वीरवर्गे पुनः
साक्षाद्भृङ्गिरिटिगिरा पशुपतेराज्ञापयत्येष च ।
हा तत्किं करवै किमन्यदथवा याचे महीमन्तरं
येन स्यां सशरासनः सपरशुः कालाग्निरुद्रातिथिः ॥६२॥

इतरे तदेव पठन्ति । रावणः । भार्गवभार्गव देवादेशान्मित्रमसि तदिदमापृच्छसे गमनाय ।

जामदग्न्यः । यथात्थ मित्रमसि तदेष प्रेष्यसे । इतरे प्रियं नः प्रियं नः ।

नेपथ्ये । भगवन् भार्गव तत्रभवत्या परमे ब्रह्मणि वर्तमानया मैत्रेय्या लोकयात्रापरतन्त्रया च कात्यायन्या समं समुपरतकल्को याज्ञवल्क्यस्त्वामाह ।

अतिथिरसि किमन्यद्देवदेवो गुरुस्ते
वयमपि च सदाराः साग्नयोऽस्मिन् वसामः ।
तदुपसर गृहानस्त्वं भृगोः पुत्रभाण्डं
बटुपरिषदभीष्टाः सन्त्वनध्यायचेष्टाः ॥ ६३ ॥

जामदग्न्यः । यथाह सूर्यशिष्यः ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

॥ रामरावणीयो नाम द्वितीयो ऽङ्कः ॥

कान्तं नियोज्य प्रणयादभिसारिकायाः
सोत्कण्ठमेत्य रहसि प्रियमीक्षयन्त्याः ।
हासप्रभा घनतमो यदि नाशयेत् त्वं
वाच्यस्तदैव सुषमैकपदं निकुञ्ज ॥ २१ ॥

---

* किं पुनरित एता अखण्डपिण्डितशिखासङ्घचण्डीकृतचित्रभानवस्तत्क्षणोपनतदाहोत्तरणतारतरजात्यकाञ्चनमयकेतुदण्डमण्डल्यो ऽमन्दस्वच्छन्दसंपतितजटिलज्वालालिप्रक्षालनासविशेषसमुज्ज्वलदम्भिराशिचयसंस्थितध्वजपटाडम्बरिण्यो निबिडोष्मप्राग्भारपरिगमेप्यम्लायमानसरसोत्पलाविच्छिन्नकनककोकनदपरिकरेण च विराजमाना विमानपङ्क्त्यो गगनप्रान्तेभ्यो झटित्यपसरन्ति ।

† प्रेक्षध्वं प्रेक्षध्वम् । इत एता अमन्दसिन्दूरसुन्दरितकुम्भप्राग्भारभासुराः प्रचण्डमुण्डमण्डलीमण्डितशुण्डादण्डडम्बरोड्डामराः प्रवृत्तमदधाराधोरणीनीरन्ध्रनिरुद्धरेणुरमणीयसरण्यो गलगुहानिकुञ्जपुञ्जितगर्जितनिर्जितजलदजालस्तनितविस्तरा दीर्घपटघटा अवतरन्ति ।

‡ इतो ऽप्येते उत्तुङ्गलाङ्गूलाग्रालिङ्गितगगनाङ्गणोत्सङ्गा घनघोणघुरघुराघोषघर्घरगलगुहाकुहरस्फारफुल्लगल्लव्यतिकरा विद्युत्पुञ्जपिञ्जरितदृष्टिच्छटाकटाक्षदुष्प्रेक्ष्या सहसैव सिंहसङ्घा अवतरन्ति ।

नैतद्विहङ्गरणितं तव कुञ्ज किञ्चित्
शोभाकरं भवति येन तमोऽधिवासः ।
कान्ता समेत्य यदि नाथमुपेत्य किञ्चित्
सम्भाषयेत् स्मितपुरस्तव सातिशोभा ॥ २२ ॥

गर्वं न तेन वह पादप चित्तमध्ये
छायाप्रदो यदि च तापत्रयापहन्ता ।
दूरावलोकनपराकृततापवीथ्या-
श्छायासु नो निवसतिर्नवहेमवल्ल्याः ॥ २३ ॥

किं रे नवाङ्कुशलयम्परिदर्शनीयं
प्रेम्णा तनौ वहसि भूषणबुद्धितोऽग ।
जानीहि भूषणमिदं न पुनः स्वकीयं
कामस्य सर्वजयिनोऽग्निमयः शरोऽसौ ॥ २४ ॥

नूनम्मतिर्भवति सम्प्रति मे नृपस्ते
रे पाप पादप पलाश सुरञ्जितोष्ठः ।
नोचेत् कथम्बत नवीनपलाशशोभां
धृत्वा विराजसि पुनर्न भयं गतोऽसि ॥ २५ ॥

रेरे कुसुम्भ कुसुमोच्चयवर्षणेन
क्षेमं तनोषि कुसुमेषु समागमेषु ।
वेधं न ते यदिह दाहमुपेष्यसि त्वं
दाहज्ज्वलद्विरहिदेहदहाद्वषाग्नेः ॥ २६ ॥

यस्यैव पुष्पनिचयः पथिकोत्तमाङ्गं
छित्त्वा तदीयरुधिरावलिलोहिताङ्गः ।
जाने न साम्प्रतमहो महतां समाजे
तस्य प्रसूननिचयः किमशोकनामा ॥ २७ ॥

किंवा वियोगदहनैः परिदग्धदेहान्
पान्थान् विनाश्य सविधागममात्रकेण ।
यस्मात् त्वदीयनिखिलाधिविनाशहेतुः
किन्तेन पुष्प भवसि त्वमशोकनाम ॥ २८ ॥

रेरे विहङ्ग गणरागभराङ्कुरागं
गीतं करोषि जनमोहनकारणं किम् ।
मुग्धा वयं न रमणीवमवक्रभाव-
बालाप्रतीपवचनं श्रुतमेव यस्मात् ॥ २९ ॥

पुण्ये वने स्थितिकरः फलपत्रसेवी
शाखाऽवलम्बनकरो द्विज एव नाम्ना ।
नो सञ्चयी विहग तेन निजद्विजत्वं
सार्थङ्करोषि पथिकाङ्गविकर्त्तनैः किम् ॥ ३० ॥

उत्तुङ्गशृङ्ग किमहो परिवर्द्धमानम्
सर्वोन्नतत्वमभिदर्शयसि स्वकीयम् ।
मा गर्वमुद्वह निजं त्वमरण्यवासि-
कान्ताकुचौ विलसतो जितहेमशृङ्गौ ॥ ३१ ॥

शान्त्यास्पदं वदति काननमेतदज्ञः
कालस्य सर्वजयिनो रणभूमिमेव ।
नो चेद्विलोक्य सहसा तरुणो बलीयान्
मूर्च्छामुपैति किमहो परिकम्पिताङ्गः ॥ ३२ ॥

यस्मिन् लता च भुजगी विटपी कृतान्तः
शीतानिलोऽनलमयः कुसुमं च तीक्ष्णम् ।
वज्रस्वनोपमविहंगरवः प्रशान्त्यै
केनाश्रितं मुनिभिरेतदहं न जाने ॥ ३३ ॥

नासौ सुहृन्मनसिजस्तव काननांग
प्रच्छन्नशत्रुरतितीक्ष्णतरोऽनिवार्य्यः ।
अस्यैव बाणदहनस्तवदाहहेतु-
र्दावानलो नहि पुनस्तरुघर्षणोत्थः ॥ ३४ ॥

रे तीक्ष्ण कानन परं तव सुन्दरत्वम्
श्रुत्वा विलोकयितुमत्र समागतोऽहम् ।
दूरेऽस्तु ते परमसुन्दरताविलोको
मा मां विनाशय कृतान्तरदप्रकाश ॥ ३५ ॥

पान्थस्य कण्ठकलनाद्रुधिराक्तदन्त-
व्याकीर्णदन्तनिचयान् कुसुमच्छलेन ।
पान्थान् विकर्त्तयितुमुद्यतरान् प्रकाश्य
यद्राजसे विपिन किं तदहं न जाने ॥ ३६ ॥

यस्मिन् द्विजाः प्रचपला मधुपानमत्ता
यस्मिन् सदा मृगदृशां भवति प्रचारः ।
यस्मिन् पलाशनिकरः परितः प्रदीप्तः
किन्तद्वनं भवति शान्तिभृतां निवासः ॥ ३७ ॥

रे पञ्चबाण निशितान् निजपञ्चबाणान्
धृत्वा वसंतसचिवो विहगस्वनेन ।
मासं विधेहि जगतां जयशङ्खमुच्चै-
र्योगेश्वरः स्मरहरः सविधे प्रदीप्तः ॥ ३८ ॥

दूरं प्रयाहि मदन त्वमितो गृहीत्वा
स्वीयं समस्तमभितापकरं हि वस्तु ।
नो चेत् समेत्य कथयाम्यधुनैव देवं
योगेश्वरं त्रिपुरनाशकरं स्मरारिम् ॥ ३९ ॥

एवं वदन् कृशतनुर्विरहाधिमग्नो
गत्वा पुरान्तकपदं पुनरेव दग्धः ।
तत्रस्थकामपरिवर्द्धनकल्लताढ्यै-
रोषाज् जुगुप्सति विशुष्कतरोष्ठभागः ॥ ४० ॥

॥ रामनगरराजधानी ॥

TO THE EDITOR OF THE PANDIT.

SIR,

In Mr. Chambers' account of the Ruins at Mavalivaram (The Seven Pagodas') published in the first volume of the Asiatic Researches and also in the notes by Mr. Gubbins, descriptive of the same locality, published in Vol. XXII of the Journal of the Asiatic Society of Bengal, the following couplet is quoted from the Mahabharata :—

गङ्गायाः दक्षिणे भागे योजनानां शतद्वयं ।
पञ्चयोजनमात्रेण पूर्वाब्धेश्चैव पश्चिमे ।

Will any of your correspondents assist me in verifying this quotation, by informing me where the lines are to be found?

Yours faithfully,
M. W. C.

RAGHU.

(Raghuvansa, III., 38.)

Watched by young nobles, in the Prince's charge,
The sacred steeds have safely roamed at large ;
None dared to check their course, where'er they sped,
And nine and ninety now have duly bled.
But INDRA, fearing for his shaken throne,
Jealous of rites he ever deemed his own,
Came down in fury from his home, the skies,
Veiling his glorious form from human eyes,
And from the keepers stole away the steed,
Loosed by the Priest, where'er he chose, to feed.
In sad surprise the baffled guardians stood,
But straight, approaching from the neighbouring wood,
The Cow, the holy Cow, to aid them came,
And cheered their bosoms, for they knew her fame.
Quick on his eyes young RAGHU, honoured lord,
Her holy milk that streamed to help them, poured ;
And sights not given to the eyes of men
Lay all disclosed before his piercing ken.
He saw the God whose furious bolt of yore
From their rough sides the mountains' pinions tore,
Urging away, away in rapid course,
Tied to his car, the consecrated horse.
He saw 'twas INDRA by his coursers' hue,
His thousand eyes that never close, he knew ;
Then, with a voice that made the welkin ring,
The fearless youth addressed the heavenly king :
" Lord of the Gods, men say thou holdest dear
The gifts and sacrifice we offer here.
Then why, O INDRA, doth thy soul delight
To check my father in this holy rite?
Lord of the Worlds, thy fury should oppose
Not kings the friends of worship, but its foes.
For if thou check the offerings of the just,
The holy Law is trampled in the dust.
Then listen, INDRA, and release the steed
My father destines in the rite to bleed :
For holy guides, who show the righteous way,
From virtue's path themselves will never stray."
His fearless words fill INDRA with surprise ;
He turns his chariot back, and thus replies :—
" True are thy words, O royal youth, but know
That Glory's lovers guard it from the foe :
And by this rite thy father seeks to shine
In dazzling splendour that shall dim e'en mine.
As one Chief Spirit, VISHNU is adored,
And SIVA worshipt as the one Great Lord ;
So in this honour none with me may vie :
Lord of the hundred Slaughtered Steeds am I.
Therefore this courser that should bleed to-day,
Like ancient KAPIL will I drive away.
Then cease thy labour, be not over-bold,
Nor share the fate of SAGAR's sons of old !"
Then cried the Prince, unconscious he of fear :
" Prepare for battle if thou wilt not hear !
Low on this plain must vanquished RAGHU bleed
Ere thou in triumph bear away the steeds."
He spoke : an arrow from his side he took,
While fair as SIVA'S was the hero's look.
Straight to the mark the golden arrow sped,
And fixed in INDRA'S heart its glittering head.
The wounded God his bow in anger bent,
Bright as that arch that spans the firmament.
Through RAGHU'S bosom pierced the vengeful shaft
And drank of human blood its first sweet draught,
For in the furious battles waged before
Its thirst was quenched with hideous demons' gore.

(To be continued.)

A TRILINGUAL DICTIONARY; being a comprehensive Lexicon in ENGLISH, URDÚ and HINDÍ, exhibiting the syllabication, pronounciation, and etymology of English words, with their explanation in English, and in Urdú and Hindí in the Roman character, by Mathurá Prasáda Miśra, Head Master Queen's College, Benares.

"After a thorough examination of Mathurá Prasád's Dictionary, I consider it to be a remarkable advance on any work of the same kind that has preceded it. Covering as it does, and very adequately, the ground of two leading Indian languages, it may be regarded as one of the most valuable linguistic helps to the Indian official that has appeared for many years; and it is, of course, equally valuable to the Indian Student of English." *Dr. Hall.*

May be procured direct from us, by Book post; from any bookseller in Calcutta, Madras, or Bombay; or from Messrs. Trübner & Co., London.—*Price Rs.* 16.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

Digitized by Google

INDEX TO VOL. II.

	Page.
Barbara, letter on the Sanskrit name	250
Hari-vilása	79,101
" preface to	78
Híránanda Chaube, Pandit, notice of	70
Hindu Philosophy, letter on the Translation of	116
Indirápati-paríkshá	37,110
Idolatry, letter on	88
Íśwara-pratyabhijñá-sútra-vimarśiní	236,255
Íśwara-pratyabhijñá-vimarśinyá bhúmiká	235
Jayadeva, A Lyric of	47
Kádambarí-kathá-sára	3,29,52
Leprosy, notice of Dr. Bháu Dájís cure for	271
My Duty towards my Neighbour (from the Church Chatechism and the Mahábhárata &c.)	160
Marriage	162
Messenger Cloud	184,204,253,272
Nareśwara-paríkshá	72,93,119,141,145,165,169,187,211
" preface to	71
Nareśwara-paríkshopasaṅhárah	248
Nyáya-swarúpa-nirúpaṇam	109,155
Notice of Books &c.	116
Prakaraṇa-panchiká	1,23,49,71
Prakaraṇa-panchikopsaṇharaṇam	71
Priests, Relations of the, to the other classes of Indian Society, in the Vedic Age (from Journal R. A. S.)	18,42
Publications received, notice of	69,70,274
Prasanna-rághava Nátaka	127,150,174,197,221,242,262
Prasanna-rághava-nátaka-prastávaná	126
Pandits, and their manner of Teaching	207,250
Rámáyaṇa, translations from the	12,38,65,87,134,161
Rájá of Benares, and the Dove	139
Sánkhya system of philosophy, on the	11
Sáhitya-Darpaṇa, translation of the	14,61,111,156,181,228,248
" letter on the	118
Siddhánta-tattwa-viveka-paríkshá	32,201
True Glory	115
Vedánta, The Gist of the, as a Philosophy	47,67
" on the Ontology of the	91,136,162
Vedánta paribháshá, letter on the translation of the	140

Digitized by Google

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्करश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 27. Benares August 1st, 1868. Vol. III.

॥ ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्याः ॥

॥ षष्ठसप्तमे आह्निके ॥

स्वात्मा भेदघनान्भावांस्तदपोहनटङ्कतः ।
छिन्दन्यस्स्वेच्छया चित्ररूपकृत्तं स्तुमः शिवम् ॥

एवं स्मृतिशक्तिर्ज्ञानशक्तिश्च निरूपिता । अथ तदुभयानुयाह्यपोहनशक्तिर्वितत्य श्लोकैकादशकेना "हंप्रत्यवमर्शो यः प्रकाशात्मे" त्यादिना "सिद्धे सर्वस्य जीवत" इत्यन्तेन निर्णीयते । तत्र श्लोकेन प्रत्यवमर्शो न विकल्पो विशेष इति सूच्यते,ततः श्लोकेन शुद्धे ऽहंप्रत्यवमर्शे ऽपोहनव्यापारासम्भव उच्यते,ततः * स्वदृष्टावेव तदुपपत्तिरिति श्लोकेन,ततोपि द्वयेनाशुद्धस्याहमित्यवमर्शस्य विकल्परूपता,ततः श्लोकेनानुसन्धानस्यापि विकल्पता,एवंभूतानुसंधानाविरूपमेव परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वमिति श्लोकेन,ततः प्रकृते चिदात्मन्यर्थावभासस्य सत्तोपसंह्रियते श्लोकेन, ततो द्वयेन तस्यैवार्थावभासस्यानुभवस्मरणादौ वैचित्र्यमुच्यते, तदुक्तिश्च प्रकृतायामपीश्वररूपस्वात्मप्रत्यभिज्ञायामुपयुज्यत इति श्लोकेने,त्याह्निकस्य तात्पर्यार्थः ॥

अथ सूत्रार्थो व्याख्यायते ।

उक्तमिदं स्वभावमवभासस्य विमर्श इति तत्र विमर्शो ऽभिलापात्मना शब्देन योजित एव, तद्योजना कृतं च विकल्परूपत्वं शुद्धेपि परमेश्वरे प्राप्तं,न चैतदिष्टं, तस्य संसारपदे मायात्मन्युपपत्तेरित्याशङ्क्याह ।

(१) अहंप्रत्यवमर्शो यः प्रकाशात्मापि वाग्वपुः ।
नासौ विकल्पः स ह्युक्तो द्वयाक्षेपी विनिश्चयः ॥

प्रकाशस्य विशुद्धसंविद्रूपस्य देहादिसंस्पर्शैरनाविलीभूतस्य य आत्मा जीवितभूतः सारस्वभावो विच्छेदशून्यो ऽन्तरभ्युपगमकल्पो ऽनन्यमुखप्रेक्षित्वस्वातन्त्र्यविश्रान्तिरूपः अहमिति प्रत्यवमर्शः असौ विकल्पो न भवति, विकल्पत्वाशङ्कायां बीजं दर्शयति।वाग्वपुरिति। विषयरूपाक्रोत्रयाह्याच्छब्दादन्य एवान्तरवभासमानः संविद्रूपावेशी शब्दनात्माभिलापो वागित्यनेनोक्तः, वक्त्यर्थं स्वाध्यासेन सोयमित्यभिसम्बन्धेन, "यदि वाग्वपुः कस्माच्च विकल्पः" आह, * न ह्यस्य विकल्पलक्षणमस्ति । तथाहि । विविधा कल्पना विविधत्वेन च शङ्कितस्य कल्पो ऽन्यव्यवच्छेदनं विकल्पः, विविधत्वं च वह्न्यावनग्निसंभावनासमारोपनिरासे सति भवद्द्वयं वह्न्यवन्हिरूपमाक्षिपति, तेन विकल्पे ऽवश्यं तच्च निश्चेतव्यम्,अतच्च व्यपोहितव्यं भवति ॥

तथा च ।

(२) भिन्नयोरवभासो हि स्याद्घटाघटयोर्द्वयोः ।
प्रकाशस्यैव नान्यस्य भेदिनस्त्ववभासनम् ॥

घटे हि दृष्टे घटस्थानएवाघटोपि योग्यदेशाभिमतस्थानाक्रमणशीलो विज्ञानजनकः स्वकारणोपनीतः सम्भाव्यते घटादिस्वभावः, अतो घटाघटयोर्द्वयोरवभासस्य संभावनात्समारोपः सावकाशीभवति । अघटस्य सत्यारोपे निषेधलक्षणो ऽपोहनव्यापार इति तदनुप्राणिता विकल्परूपता घट इत्यस्य निश्चयस्य, लिङ् सम्भावनायाम् । यस्त्वयं प्रकाशो नाम तस्य

* स्वमते ।

* विकल्पलक्षणानाक्रान्तिश्च भिन्नयोरवभासो हीत्यनेनोपपाद्यते । तदुत्थापक एष संदर्भः ।

Digitized by Google

स्याने यः सम्भाव्यते स तावदप्रकाशरूपो न भवति,तुल्यकक्ष्यस्य हि सम्भावनं भवति,न च यत्प्रकाशेन कर्तव्यं तदप्रकाशस्य कदाचिद्दृष्टं, सम्भावनारोपणादिबलादेव चास्याप्रकाशरूपत्वं विघटेत। अतः प्रकाशतुल्यस्यान्यस्याप्रकाशरूपस्य भेदिनस्तत्तुल्यकक्ष्यस्यापोहनात्मकभेदनव्यापारासहिष्णोरवभासनमेव नास्ति तदभावे कस्यापोहनम्, * अवभाससम्भवेऽपि प्रकाशरूपत्वमेव, न च प्रकाशस्य स्वरूपदेशकालभेदो, येन द्वितीयः प्रकाश एकस्मात्प्रकाशादपोह्येत, इति। हीति, यस्माद् एवं, ततो द्वयाभावादपोहासम्भवे विकल्परूपत्वाभावाच्चिन्मात्रे परामर्शात्मनि अहमिति प्रत्यवमर्श एव न तु विकल्पः॥

“ननु घटे परिनिष्ठितरूपे दृष्टे † तद्दर्शनमुपजीवता विकल्पेन कथमघटस्य निषेधनं क्रियते, नह्यघटस्य केन चिच्छायापि गृहीतम्, अघटवासनापि घटे दृष्टे कथंकारं प्रबुध्यताम्” सत्यमेवं शाक्यः पर्यनुयोज्यो, न तु वयम्। यतः।

(३) तदतत्प्रतिभाभाजा मात्रैवातद्व्यपोहनात्।
तन्निश्चयनमुक्तो हि विकल्पो घट इत्ययम्॥

इह प्रमाता नाम प्रमाणादतिरिक्तः प्रमासु स्वतन्त्रः संयोजनवियोजनाद्याधारवशात्कर्ता दर्शितः। तस्य च प्रमातुरन्तः सर्वार्थावभासश्चिन्मात्रशरीरोऽपि तत्सामानाधिकरण्यवृत्तिरपि दर्पणनगरन्यायेनास्तीत्यप्युक्तम्। एवं च तत्प्रतिभं घटाभासमतत्प्रतिभं चाघटाभासं प्रमाता भजते सेवते तावत्। तदविकल्पदशायां चित्स्वभावोऽसौ घटश्चिद्वदेव विश्वशरीरः पूर्णः, न च तेन केचिद्व्यवहाराः,तन्मायाव्यापारमुल्लासयत्पूर्णमपि खण्डयति भावम्। तेनाघटस्यात्मनः पटादेश्चापोहनं क्रियते निषेधनरूपं, तदेव व्यपोहनमाश्रित्य तस्य घटस्य निश्चयनमुच्यते घट एवेति *। एवार्थस्य सम्भाव्यमानापरवस्तुनिषेधरूपत्वात्। एष एव परितश्छेदात्सलक्षणकल्पात्परिच्छेदः, “हीति” यत एवं तस्माद्युक्तं द्वयाक्षेपी विकल्प इति,पूर्वश्लोकोक्ते वस्तुद्वये श्लोकद्वयेन हेतू क्रमेणोक्तौ,यस्मादेवं विकल्पः ततोऽहमिति शुद्धो विमर्शः न विकल्प इति श्लोकत्रयेण महावाक्यार्थः। शाक्यैरपि प्रमातुरेवायं व्यापार उक्तः † एकप्रत्यवमर्शाख्य इत्यत्र प्रपत्तेति स्वयमिति च वदद्भिः, स त्वेतैः कथं समर्थ्य इत्यास्तामेतत्॥

नन्वेवमहमित्यपि प्रत्यवमर्शेनाहंरूपस्य घटादेः प्रतियोगिनोऽपोहनीयस्यापोहे विकल्परूपता कथं न स्यादित्याशयेनाह।

(४) चित्तत्वं मायया हित्वा भिन्न एवावभाति यः।
देहे बुद्धावथ प्राणे कल्पिते नभसीव वा॥
प्रमातृत्वेनाहमिति विमर्शोऽन्यव्यपोहनात्।
विकल्प एव स परप्रतियोग्यवभासजः॥

अहमित्यवमर्शो द्विधा, शुद्धो मायीयश्च, तत्र शुद्धो यः संविन्मात्रे विश्वाभिन्ने विश्वच्छायाच्छुरितस्वच्छात्मनि वा, ऽशुद्धस्तु वेद्यरूपे शरीरादौ, तत्र शुद्धे ऽहंप्रत्यवमर्शे प्रतियोगी न कश्चिदपोहितव्यः सम्भवति, घटादेरपि प्रकाशसारत्वेनाप्रतियोगित्वेनानपोह्यत्वादित्यपोह्याभावे कथं तत्र विकल्परूपता, अशुद्धस्तु वेद्यरूपे शरीरादौ अन्यस्माद्देहादेर्घटादेश्च व्यवच्छेदेन भवन्विकल्प एवेति वाक्यार्थः। अक्षरार्थस्तु चित्तत्वं प्रकाशमात्ररूपं हित्वा सदप्यपहस्तनया ऽप्रधानीकृत्य भिन्ने देहादावहमेव देहादिनीलादौ प्रमेये प्रमाता इत्यभिमानेन योऽहं स्थूल इत्यादिविमर्शः स विकल्प एव, न तु शुद्धं प्रत्यवमर्शमात्रम्। अत्र हेतुः, परो द्वितीयो देहादिर्घटादिश्च प्रतियोगी तुल्यकक्ष्यो ऽन्योन्यपरिहाराच्च विरुद्धस्तस्य यो ऽवभासः समारोपणलक्षणः तस्माद्यतोऽसौ तन्निषेधानुप्राणितो ऽहमित्यवमर्शो जातः अहं स्थूलो न कृशो न घटादिरिति शुद्धप्रकाशरूपस्यापहस्तनमेव देहादेर्भेदे हेतुः, तदपहस्तने तु परमेश्वरस्य स्वात्मप्रच्छादनेच्छारूपाभेदाप्रकाशनं भ्रान्तिरूपं प्रति स्वातन्त्र्यरूपा मायाशक्तिर्हेतुः, चिद्रूपस्य

---

* अयमाशयः। यद्रूपपुरस्कारेण विकल्पो वस्तु विषयीकरोति तद्रूपाभाववद् विकल्प्यमानवस्तुसजातीयं चापोह्यते। यथा घट इत्याकारके विकल्पे घटत्वाभाववद् दृश्यत्वेन घटसजातीयं पटादिकम्। अहमित्याकारकविमर्शस्तु प्रकाशत्वेन स्वरूपतो वा परमशिवमवभासयन् नापोहव्यापारं स्वस्मिन् धारयितुं प्रभवति। परमशिवात्मकप्रकाशसजातीयस्य तदितरस्याभावेन व्यवच्छेद्यस्यैवासंभवादिति।

नन्विदमिति द्वितीया शाखा भवत्यहमित्याकारकविमर्शस्य तुल्यकक्ष्येत्यस्ति संभवो व्यवच्छेद्यस्येत्याशङ्कामपाकरोति। अवभाससंभवेऽपीति। सर्वो हि भावराशिः प्रकाशस्वरूपान्तर्निमग्न एवेतीदंविमर्शोऽपि प्रकाशस्वरूपतया संग्राह्यकोटिप्रविष्ट एवेति नास्ति व्यवच्छेद्यस्य संभव इति भावः।

अस्य चाहंविमर्शस्य न यत्किंचिद्वस्त्ववभासरूपत्वं, येन वस्त्वन्तरावभासो ऽस्य व्यवच्छेद्यः स्याद्, अपि तु कृत्स्नवस्त्ववभासात्मकत्वमेव, अन्यथा परमशिवात्मकत्वासंभवात्, परमशिवात्मकविमर्शे एवापोहनव्यापारासंभवस्य प्रतिपादनीयत्वात्, तदनात्मके घटइत्यादिविमर्शे ऽहंविमर्शैकदेशकल्पे ऽपोहनव्यापारस्येष्टत्वादिति प्रतिपादयति। नचेत्यादिना। स्पष्टीभविष्यति चैतच्चित्तत्त्वं मायया हित्वेति सूत्रव्याख्यायाम्।

† निर्विकल्पकम्।

* अहंविमर्शस्यान्तर्मुखस्य विषयप्रवणतावसरे सर्वस्यैव विश्वस्य तदन्तर्भुडितत्वे ऽपि सामग्रीविशेषबलेनाघटोन्मुख्यप्रतिबन्धपुरस्सरं यद् घटोन्मुख्यमेव भवति तदेव पटादेर्व्यपोहनम्।

† एकप्रत्यवमर्शाख्य इति श्लोके प्रपत्तेति स्वयमिति च पदद्वयं वदद्भिरुक्त इत्यर्थः। तथा च श्लोकः।

एकप्रत्यवमर्शाख्ये ज्ञानएकत्र हि स्थितः।
प्रपत्ता तदतद्धेतून् भावान् विभजते स्वयम्॥

इति।

Digitized by Google

चापहस्तनं देहादेरेवात्मकवेद्यभावस्य भिन्नस्यैव उपपत्तिशून्यतयैव प्रमातृत्वाभिमानः । तथा च देहाभिमानभूमिकायां स्थिताश्चार्वाकाश्चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इति कायमेव प्राधान्येनाहुः । स्त्रीबालमूर्खाणां तथाभिमानात् । ततो ऽपि विवेकवन्तः पाकजोत्पत्तिपरिणामादिबलादस्थिरं शरीरं मन्वानाः प्राणशक्तिसमधिष्ठानेन च विना विकारशताविशं शरीरस्य पश्यन्तो बुभुक्षापिपासायोगयोग्यं प्राणमेवात्मानं के चन श्रुत्यन्तविदो मन्यन्ते । ततो ऽपि समधिकविवेकभाजः प्राणस्याप्यनित्यत्वादनुसंधानयोग्यतामपश्यन्तो ज्ञानसुखाद्याश्रयभूतां बुद्धिमेव काणादप्रभृतय आत्मानमाहुः । अपरे तु तस्या अपि योगिदशायां वेद्यभावादपरत्वं मन्यमानाः असंवेद्यपर्वरूपं यच्च किं चिद्रूपं सकलवेद्यराशिविनिर्मुक्तं शून्यत्वान्नभस्तुल्यं न तु महाभूताकाशस्वभावं प्रमातृतत्वं शून्यब्रह्मवादिसांख्यप्रभृतय आहुः । तस्मिन्नपि वेद्ये शून्यान्तरं तत्रापि शून्यान्तरमिति यावद्भेदस्तावत्कल्पना न त्रुट्यति, तदर्थमाह, कल्पित इति, न चानवस्था परमार्थप्रकाशबलेन सर्वस्य यतः प्रकाशो न तु देहादिवशात्तथात्वाभिमानमात्रं देहादिः प्रमातेति. संकोचमात्ररूपं चित्तत्वं शून्यं भूतलं यथा घटाभावः संकोचोपरिवेद्यांशच्छायाच्छुरितं तु चित्तत्वमेव बुद्धिप्राणदेहादीति । अमी एव च भूमिकाविशेषा उत्तरोत्तरमारोहतां योगिनां जाग्रदादितया * पिण्डस्थादितया चागमेषु भण्यन्ते । अपहस्तनं च व्याख्यास्यते ।

कलोद्दलितमेतच्च चित्तत्वं कर्तृतामयम् ।
अचिद्रूपस्य शून्यादेर्मितं गुणतया स्थितम् ॥

इति । तत्स्थितमशुद्धो ऽहमित्यवमर्शो विकल्प एव ॥

† द्विविधो ऽपि चायमहंप्रत्ययो द्विधा, अनुभवमात्ररूपश्चानुसंधानात्मा च, ‡ शिवात्मन्यहमिति सदाशिवात्मन्यहमिदमिति शुद्धो द्विधा, अशुद्धो ऽप्यहं स्थूल इति योहं स्थूलो ऽभवं सोहं कृशो बालो युवा स्थविरः स एवाहमित्यशुद्धोपि द्विविधः, तत्र शुद्धे विकल्परूपत्वमप्रतिष्ठमेवेत्युक्तम्, अशुद्धे त्वनुभवरूपे विकल्पत्वमुपपादितम्, अशुद्धे ऽपि त्वनुसंधानात्मकतया ऽभेदस्य प्रस्फुरणात्कश्चिदविकल्पकत्वं शङ्केत, तस्य व्यामोहं व्यपोहयितुमाह ।

(५) कादाचित्कावभासेया पूर्वाभासादियोजना ।
संस्कारात्कल्पना प्रोक्ता सा ऽपि भिन्नावभासिनि ॥

देहे इत्यादि वर्तते कादाचित्कः कदाचिद्भवो नियतदेशकालाकारोवभासो यस्य देहादेः स्वलक्षणरूपस्य तत्र या पूर्वावभासेन बालादिशरीराभासेन योजना योहं बालः स एवाद्य युवेत्यनुसंधानमादियहणादुत्तरेण भाविना ऽऽभासेन सह योजना स्थविरो भविता ऽस्मीति सा योजना सर्वा कल्पना विकल्प एव, न तु शुद्धः प्रत्यवमर्शः । अत्र देहादेर्विशेषणं हेतुत्वाशयेन, यतो भिन्नावभासित्वमेव देहादेस्तदानीमप्यविच्छिन्नम् । यदि हि तस्य देहादेः सर्वतः पूर्णत्वमवच्छेदहीनत्वं पश्यन्ननुसंधानमहमिदमिति विदध्यात् तदियं सदाशिवभूः केन विकल्पास्पदत्वेन भण्येत, यावता विच्छिन्न एव सोनुसंधिः । भिन्ने ऽपि कथमनुसंधानमिति चेदाह । संस्कारात् । प्राक्तनानुभवकृतवासनाप्रबोधजस्मृतिवशाद् इति यावत् । प्राणे बलाबलवशादनुसंधिः, बुद्धौ ज्ञानसुखादितारतम्यात्, शून्ये वैतत्यावैतत्ययोगाद्, अयमपि विकल्प एव । एवं स एवायं घट इति घटानुसंधानेपि विकल्पत्वं मन्तव्यम् । किं त्वेतास्वनुसंधानभूमिष्ठाधिक्येन विद्याशक्तिरचिरच्युतिवदुद्दीप्यत इति तासां परपदपरिशीलनप्रथमकल्पाद्युपायत्वमभ्युपागमःगुरवः ॥

न च देहादीनां पूर्वपूर्वप्रमातृवेद्यता, येन प्रमातुरप्रकाशे प्रमेयं न भाति, तत्प्रकाशश्च न पूर्वप्रकाशं विना सो ऽपि न प्रमात्रन्तरप्रकाशं विनेत्यनवस्था स्या,दपि तु विशुद्धप्रकाश एव विश्वस्य प्रकाश इति निरूपयन्नुक्तयुक्त्या सदैव सृष्ट्यादिशक्त्यवियोगो ऽपि भगवत उक्तो भवतीति दर्शयति ।

(६) तदेवं व्यवहारे ऽपि प्रभुर्देहादिमाविशन् ।
भान्तमेवान्तरर्थौघमिच्छया भासयेद्बहिः ॥

यत्पूर्वं दर्शितं देहे बुद्धावित्यादि तदेवमुपपद्यते, कथम्, यदि व्यवहारे मायापदे देहप्राणादिमपि प्रभुरेव प्रकाशपरमार्थ इच्छया मायाशक्तिरूपया ऽऽविशन्देहप्राणादिप्राधान्येन स्वरूपं प्रदर्शयन्नन्तः संविन्मात्रे भान्तमहमित्येवंरूपमर्थौघमिच्छयैव बहिरिदमिति भासयति, तत एतदुपपद्यते । अन्यथा त्वनवस्था स्यात् । हेतौ लिङ् । अपिशब्द एवशब्दश्च भिन्नक्रमौ । यदेतावदुक्तं, तदिति, तस्माद्धेतोरेवं जातं वस्यमाणरूपं, किं तत्, यत्किल प्रभुः परस्परं व्यवहारकाले क्रयविक्रयप्रेताख्याख्यादौ चैत्रमैत्रादिसम्बन्धिनो देहप्राणादीनेकतया तावत्याभासे आविशन्नन्तर्भान्तमेवानुज्झितान्तःप्रकाशमेव सन्तं. बहिरेकाभासतया भासयतीति सम्भाव्यत इत्येतज्ज्ञातम् । तेनतेन प्रमात्रा सहैक्यं सृज्यते, अन्येन प्रमात्रैक्यं

* पिण्डं कुण्डलिनी शक्तिः पदं हंसः प्रकीर्तितः ।
रूपं बिन्दुरित्युक्तो रूपातीतः परः शिवः ॥
इति पिण्डादिस्वरूपप्रतिपादको मण्डनसंग्रहस्थः श्लोकः ।

† शुद्धाशुद्धभेदात् ।

‡ अहमिति शुद्धो ऽहं स्थूल इत्यशुद्धश्चानुभवमात्ररूपौ । अहमिदमिति शुद्धो योऽहं स्थूल इत्यादिरशुद्धश्चानुसंधानात्मानौ ।

Digitized by Google

संह्रियते, घटादिमात्ररूपे स्थितिः क्रियते, पूर्णस्वरूपनिमीलनात्तिरोभाव आधीयते, तावत्याभासे ऐक्यावभासनपूर्णत्वावितरणादनुग्रहः क्रियते, तेन न केवलं महासृष्टिषु महास्थितिषु महाप्रलयेषु प्रकोपतिरोधानेषु दीक्षाज्ञानाद्यनुग्रहेषु भगवतः कृत्यपञ्चकयोगो यावत्सततमेव व्यवहारे ऽपि । यदुक्तम् ।

सदा सृष्टिविनोदाय सदा स्थितिसुखासिने ।
सदा त्रिभुवनाहारतृप्ताय स्वामिने नमः ॥

इति ।

प्रतिक्षणमविश्रान्तः ।

इति ।

प्राकाम्यमात्मनि यदा प्रकटीकरोषि
व्यक्तीः

इति च ॥

इहान्तरर्थावभासः स्थित एव तत्किं तत्र कारणान्तरचिन्तयेति प्रकृतं प्रमेयं, तत्सिद्धये उपपत्तिरुक्ता, तेन विनेच्छारूपः प्रत्यवमर्शो न स्यादिति, तत्प्रसङ्गात्प्रत्यवमर्शविकल्पादिस्वरूपमुपपादितमिति शिष्याणां धियं समाधातुं प्रकृतं प्रमेयमुपपादयन्नुपसंहरति ॥

(७) एवं स्मृतौ विकल्पे वाप्यपोहनपरायणे ।
ज्ञाने वाप्यन्तराभासः स्थित एवेति निश्चितम् ॥

प्रकाशात्मा परमेश्वर एव यतो देहादिप्रमातृताभिमानदशायामपि वस्तुतः प्रमाता, एवमित्यतो हेतोरिदं सिद्धं भवति, स्मरणे ऽपोहजीविते च विकल्पे ऽनुभवज्ञाने चान्तराभासः प्रकाशविश्रान्तः स्थित एव, नात्र संशयः कश्चित्, यदि देहादिरेव परमार्थप्रमाता स्यात्तच्छरीरस्य प्राणस्य धियः शून्यस्य वान्तर्घटादीति न किंचिदेतत् । घटादिपरिहारे च देहादेस्स्थितत्वात् । परमार्थप्रकाशस्तु सर्वसह इति तदन्तर्विश्वमित्यनायाससिद्धमेतत् ॥

नन्वन्तराभासवर्गस्य बहिराभासनं यदि सर्वत्रास्ति कस्तर्हि स्मरणादावाभासभेदः, न चासौ न संवेद्यते, स्फुटादिप्रस्फुरणस्यानपन्हवनीयत्वादित्याशङ्क्याह ।

(८) किं तु नैसर्गिको ज्ञाने बहिराभासनात्मनि ।
पूर्वानुभवरूपस्तु स्थितः संस्मरणादिषु ॥

अनुभवज्ञानस्येदं नीलमित्यन्तराभासं बहिराभासयतः सोन्तर्भावाभासो नैसर्गिको निसृष्टः स्वातन्त्र्यादागतो न तु स्मरणादेरिवान्यज्ञानकृतवासनादिबलात्, स्मरणे उत्प्रेक्षणे प्रत्यक्षपृष्ठभाविन्यध्यवसाये च योन्तर्नीलाद्यवभासो बाह्यतया ऽवभासयितव्यो, नासौ स्वात्मीयो, ऽपि तु पूर्वानुभवसंस्कारजोसौ, तत्र संस्कारो नामानुभवस्य कालान्तरे ऽप्यनुवर्तमानता, अतो ऽसौ वर्तमानानुभवो यतो नीलाद्याभाससंभिन्न,स्ततस्तत्तादात्म्यापन्नं स्मरणाद्यपि तथा निर्भासते, तत एव स्मरणकालासंभवी स आभासस्तदनुभवपूर्वकालकलित एवेति स्वयं स्मरणादेर्निर्विषयत्वं गृहीतग्राहित्वं चोद्घोष्यते, एतदेवास्फुटत्वमिति सिद्धो ऽनुभवस्मरणादौ आभासभेदः । अन्तराभासवर्गस्य बहिराभासनाव्यवधानेन स्फुटत्वाव्यवधानेन तु तात्कालिकत्वाभावादस्फुटतेति ॥

नन्वनुभवज्ञानादैन्द्रियिकादन्यत्सर्वं ज्ञानं व्यवधानेन बहिराभासनरूपं प्राप्तमित्याशङ्क्य प्रविभागमाह ।

(६) स नैसर्गिक एवास्ति विकल्पे स्वैरचारिणि ।
यथाभिमतसंस्थाना भासना द्बुद्धिगोचरे ॥

यः प्रत्यक्षव्यापारमनुपजीवन्व्याक्षेपसारतया मनोराज्यसंकल्पादिर्विकल्पः स स्वैरं कृत्वा स्वप्रेरणेन परप्रेरणनैरपेक्ष्येण स्वातन्त्र्येण चरत्युदेति व्ययते च । तत्र यो बहिरवभासो नीलादेरन्तराभासमयस्य स नैसर्गिक एव, तथा ह्यपरिदृष्टपूर्वमपि श्वेतं दशनशतकलितकरयुगलयुक्तं दन्तिनमन्तः प्रमातृभूमौ स्थितं बहिरन्तःकरणभूमौ स्वच्छधीदर्पणात्मिकायां सविकल्पस्तात्कालिकमेवावभासयति ॥

अस्माच्चान्तराभाससम्भवसमर्थनप्रसङ्गागतादाभासभेदविचाराच्छास्त्रे यत्प्रयोजनं मुख्यतया ऽभिसंहितं स्वात्मनीश्वरप्रत्यभिज्ञानरूपं तदधिकरणसिद्धान्तनीत्या ऽनायाससिद्धमिति दर्शयति ।

(१०) अत एव यथाभीष्टसमुल्लेखावभासनात् ।
ज्ञान क्रिये स्फुटे एव सिद्धे सर्वस्य जीवतः ॥

यदिदं यथाभीष्टस्य बहिरसत्त्वादननुभूतस्यापि सम्यगुल्लेखनमवभासनं च विकल्पस्य प्रसङ्गाद्दर्शितमस्मादेव हेतोरिदमपि सिद्ध्यति, यः कश्चित्कीटो वा ब्रह्मा वा जीवनक्रियाविष्टस्तस्यावभासनरूपा ज्ञानशक्तिरुल्लेखनरूपा च क्रिया शक्तिर्नैसर्गिकी, ततस्तस्यां भूमौ व्यतिरिक्तेश्वरोपकल्पितपूर्वसिद्धसृष्ट्युपजीवनसम्भावनापि नास्तीति स्वमैश्वर्यस्फुटं प्रत्यभिज्ञेयं च जानाति करोति चेति ज्ञानक्रियास्वातन्त्र्यलक्षणम् । एकवचनेन सर्वस्य जीवजातस्य वस्तुत एकेश्वररूपतां सूचयतीति शिवम् ॥ ११ ॥

आदितः सूत्रश्लोकाः ६३ व्याख्याताः ॥

श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यामपोहनशक्तिनिरूपणम् ॥

॥ इति षष्ठमाह्निकम् ॥

Digitized by Google

अनन्तशक्तिरश्मीनां यदेकाश्रयसंश्रयात् ।
विचित्रचन्द्रिकोल्लाससंसिद्धिस्तं स्तुमः शिवम् ॥

एवं स्मृत्यादिशक्तीनां वितत्य स्वरूपमियता दर्शितं, यस्त्वत्र प्रमातुरपि स्वरूपमुन्मीलितं तत्तासामेव शक्तित्वं समर्थयितुं, नहि स्वतन्त्रं शक्तिस्वरूपं भवितुमर्हतीति, अधुना तु तासां शक्तीनामेक आश्रयः, स च तच्छक्तिसंयोजनादिस्वाच्छन्द्ययोगान्महेश्वरो, न तु जडस्वरूपवह्न्यादिवद्ग्राहकपाचकादिशक्त्याश्रयमात्रमिति यदुभयमुपक्षिप्तं, "न चेदन्तः कृतानन्तविश्वरूप" इत्यत्र सूत्रे, तद्वितत्य निर्णेतव्यं, तत्रैकमाश्रयं निर्णेतुं "या चैषा प्रतिभे"त्यादि "व्यवहारोनुभूयते" इत्यन्तं चतुर्दशभिः श्लोकैराह्निकं प्रस्तूयते । तत्र श्लोकेनैक आश्रयः स्वरूपत उपदिश्यते, ततोपि द्वयेन व्यवहारः सर्वः सत्येकस्मिन्नाश्रये युज्यते नासतीत्यन्वयव्यतिरेकात्मा युक्तिरुच्यते, ततो व्यवहारस्वरूपं कार्यकारणभावतः, स्मरणतः, सत्यासत्यप्रविभागत,श्चेति संक्षिप्य श्लोकेन श्लोकाष्टकेन च प्रतिपाद्यते, ततः श्लोकेन सर्वार्थो निगम्यते इत्याह्निकार्थसंक्षेपः ॥

अथ श्लोकार्थो व्याख्यायते ।

यदुक्तं, सर्वस्य सिद्धे ज्ञानक्रिये जीवत इति तत्कथं, यावता ज्ञानादिव्यतिरिक्तः कोसावन्यो यस्य ते स्याताम्,कणाददिशा हि दूषितस्तदाश्रयः "ततो भिन्नेषु धर्मेषु" इत्यादिना तदेतदाशङ्क्य स्वदर्शनदिशा तमेकं स्वरूपत उपक्षिपति ।

(१) या चैषा प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूषिता ।
अक्रमानन्तचिद्रूपः प्रमाता स महेश्वरः ॥

प्रतिभाति घट इति यद्यपि विषयोपश्लिष्टमेव प्रतिभानं भाति, तथापि न तद्विषयस्य स्वकं वपु,रपि तु संवेदनमेव तत्तथा चकास्ति मां प्रतिभातीति प्रमातृलग्नत्वात् । तथा च वेदः । "न तत्र रविर्भाति नेन्दुतारकं नेता विद्युतो भान्ति कुतो ऽयंवह्निः तमेव भान्तमनुभाति विश्वं तस्य भासा विश्वमिदं विभाति" इति । अत्रा ऽविरतस्फुरणात्वं, कर्मप्रवचनीयेन यदीयस्वातन्त्र्योपकल्पितनिर्माणक्रियाजनितो वेद्यवेदकभावरूपो लक्षणात्मा सम्बन्धो द्योतितः, केवलं विषयोल्लेखबलाद्बहिः क्रमावभासः समर्थितः, स सक्रमयौगपद्यादिविचित्ररूपो यः पदार्थानां वक्ष्यमाणेश्वरस्वातन्त्र्यरूपदेशकालशक्त्युपकल्पितः क्रमो देशकालपरिपाटी, तेन रूषिता, प्रतिबिम्बकल्पतयोपरक्ता या प्रतिभोक्ता, केवलं भिन्नसंवेद्येत्यादिना, एषेति च, सर्वस्य स्वप्रकाशरूपा, परमार्थतश्चान्तर्मुखत्वेन प्रकाशमात्रपरमार्थतया भेदाभावादक्रमा, सैव महेश्वरः । अविद्यमानोन्तः परिच्छेदो देशतः कालतः स्वरूपतश्च यस्याश्चितः संविदस्तदेव रूपं यस्येति । अत एव बहिर्मुखप्रकाशात्मकविज्ञानस्वभावस्य प्रमाणवर्गस्य योन्तः प्रत्याभासमिदमिदमित्यनन्तो विकल्पमयो विमर्शात्मा प्रमासमूहः, तत्र संयोजनवियोजनविश्रमणाद्यनेकप्रकारस्वातन्त्र्यपूर्णः शुद्धोहंप्रत्यवमर्शमयः प्रमाता स भण्यते, अतश्च बहिर्घटप्रकाशः, अयं घट इत्यन्तर्विकल्पः स्वीकृतपूर्वरूपः, अहमिति तदुभयविश्रान्तिस्थानमितीयत्पूर्णं प्रकाशस्य स्वरूपम् ॥

अत्रैवोपपत्तिं दर्शयितुमन्वयं तावदाह ।

(२) तत्तद्विभिन्नसंवित्तिमुखैरेकप्रमातरि ।
प्रतितिष्ठत्सु भावेषु ज्ञातेयमुपपद्यते ॥

संविन्निष्ठा हि विषयव्यवस्थितय इति यदुच्यते, न तद्विश्वरूपप्रमात्मकसंविन्मात्रविश्रान्त्या सिद्ध्यति, अपि तु तास्ता विभिन्नाः संविदो निश्चयरूपाः प्रमात्मानो यास्तान्येव मुखानि द्वाराणि उपाया मार्गास्तैर्मुखैर्नदीस्रोतःस्थानीयैर्यद्यमी भावा नीलसुखादय उह्यमाना एकस्मिन्नहमिति प्रमातृरूपे महासंवित्समुद्रे प्रतितिष्ठन्ति आभिमुख्येन विश्रान्तिं भजन्ते, तत एषु परस्परं समन्वयरूपं यज्ज्ञातेयं तदुपपत्त्या घटते ज्ञातीनां भावस्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं परस्परं जानीयुरिति कर्म चान्योन्ययोगक्षेमोद्वहनात्मकं जातेयं तच्च समन्वयाभिप्रायेणेह दर्शितं, न जडानां स्वतः समन्वयः कदाचिदपीति प्रतिपादयितुम् ॥

तथा च व्यतिरेकमुखेनैतदेवाह ।

(३) देशकालक्रमजुषामर्थानां स्वसमाप्तिनाम् ।
सकृदाभाससाध्योसावन्यथा कः समन्वयः ॥

अर्थानां जडानां तज्ज्ञानानां तद्विकल्पानां तन्निश्चयानां च देशक्रमं कालक्रमं चात्यजतां स्वसमापिनां स्वरूपमात्रप्रतिष्ठानां कः समन्वयः न कश्चिदित्यर्थः । यतो ह्यसौ समन्वयः सकृदाभासेन देशकालाकारमिश्रीकरणात्मना योजनाभासेन साधयितुं शक्यो, नान्यथा, नहि पृथक्पृथक्परिक्षीणेषु स्रोतस्सु तदुह्यमानास्तृणोलपादयः समन्वयं कं चिद्यान्तीति, अनेकत्वेन देशादिभेद इत्याशयेन सकृच्छब्दस्तन्निषेधतात्पर्येण प्रयुक्तः ॥

तत्र कोसौ समन्वय इत्याशङ्क्य बहुतरव्यापकं कार्यकारणभावं तावद्दर्शयति ।

(४) प्रत्यक्षानुपलम्भानां तत्तद्भिन्नांशपातिनाम् ।
कार्यकारणतासिद्धिहेतुतैकप्रमातृजा ॥

इहाग्नौ प्रत्यक्षे धूमं नोपलभते, ततो धूमं प्रत्यक्षेण पश्यति, अग्निं तु यदि नोपलभते धूममपि नोपलभते, इति प्रत्य-

Digitized by Google

त्राभ्यामनुपलम्भैश्चेति * पञ्चकात्कार्यकारणभावो धूमाग्न्योः सिद्ध्यतीति यदुक्तं, तत्कथम्, अग्निप्रत्यक्षेण हि धूमे न किं चि † दुट्टङ्कमग्निलक्षणे धूमाद्भिन्नेंशे तस्यावगमहेतुत्वा,त्स्वस्वभावरूपे ऽभिन्नेंशेविश्रान्तत्वाच्च,परविषयानवगाहनाज्ज्ञानान्तरस्वरूपानावेशाच्चेति,। पातिर्ज्ञापनवाची पतिश्च विश्रान्तिवाची प्रयुक्तस्तन्त्रेण, एवं धूमानुपलम्भादौ चतुष्टये वाच्यम्, ततश्चाग्निः, धूमाभावो, धूमो,ग्न्यभावो धूमाभाव, इत्येतानि वस्तूनि यथा पृथक्प्रमातृसंवेद्यानि धूमाग्न्योः कार्यकारणतां न गमयन्ति, तथा ‡ एकप्रमातृवेद्यान्यपि । विकल्पोप्यनुभवातिरिक्तं ज्ञापयन्नप्रमाणमेव । यदा तु प्रत्यक्षानुपलम्भस्रोतःपञ्चकेन तानि पञ्च वस्तूनि एकसंवित्समुद्रविश्रान्तानि कृतानि, तदैकीभूतानि प्रमात्रा स्वतन्त्रतया ऽन्योन्यसापेक्षाणि, न तु घटपटादिवद्भास्यन्ते, स एवैक आभासः कार्य्यकारणभावावभास इति, न किं चिदवद्यम् ॥

ननु प्रत्यक्षानुपलम्भैर्यत्कृतं तत्स्मरणबलादेकीकरिष्यति, उक्तं तावदत्र स्मृतिरप्यनुभूतातिरिक्तेर्थे न व्याप्रियते सापि च विज्ञानसमन्वयरूपा एकप्रमातृसद्भावं विना कथं स्यादिति दर्शयति ॥

(५) स्मृतौ यैव स्वसंवित्तिः प्रमाणं स्वात्मसंभवे ।
पूर्वानुभवसद्भावे साधनं सैव नापरम् ॥

इहानुभूतो विषयः प्रकाशते स्मृतौ, तत्र विषयस्य सा स्मृतिर्न नूतनः प्रकाशः,§ अपि त्वस्य स प्राच्य एवानुभवप्रकाशः, स चानुभवे ज्ञानरूपत्वेन ज्ञेयरूपत्वाभावाच्च ज्ञानान्तरसंवेद्यो,पि तु स्वप्रकाशः, स च स्मृतिकाले यद्यस्तं,स्तत्कथं प्रकाशताम्, भवतु वासौ, तथापि स्मृतिप्रकाशो ऽनुभवप्रकाश इत्यन्योन्यभिन्नं युगलमिति न कदाचित्स्मृतिः स्यात् । तस्मादेतदेवमुपपद्यते, यदेव स्मृतिस्वसंवेदनं तदेवा ऽनुभवस्य स्वसंवेदनं न त्वपरं स्वसंवेदनव्यतिरिक्तं प्रत्यक्षमनुमानादिकं वा तत्र क्रमते । ततश्च तावत्कालव्याप्यविच्छिन्नमेकं यत्स्वसंवेदनं तदेव प्रमातृतत्त्वमिति सिद्धम् । अन्यथानुभवितरि स्मर्तान्यो नोपपद्यत इत्यनयाच्छायया स्मृत्या प्रमातृसिद्धिः पूर्वमुक्ता, इदानीं तु स्वसंवेदनैकीभावेन भङ्ग्यन्तरेणेति विशेषः ॥

नन्वनुभवातिरिक्तेप्यर्थे सन्तु विकल्पाः प्रमाणम्, अप्रामाण्यं हि बाधबलाद्भवति, बाधाभावे तत्कथं स्यादित्याशङ्क्य, सोप्ययं बाध्यबाधकभावः सत्यासत्यप्रविभाजनया विश्वेषां व्यवहाराणां जीवितभूतो नैकेन प्रमातृतत्त्वेन विना घटत इति वितत्य दर्शयति ।

(६) बाध्यबाधकभावोपि स्वात्मनिष्ठाविरोधिनाम् ।
ज्ञानानामुदियादेकप्रमातृपरिनिष्ठितेः ॥

बाधाभावे प्रामाण्यमित्येतदर्थमवश्यसमर्थ्यो यो बाधव्यवहारः सोपि कथमित्यपिशब्दस्यार्थः । इह शुक्त्या तावद्रजतस्य न का चिद्बाधा नाम क्रियमाणा दृश्यते, शुक्तिज्ञानेन रजतज्ञानं बाध्यत इत्यपि न युक्तं, स्वस्मिन्विषये आत्मनि च स्वरूपे द्वयोर्ज्ञानयोः परिनिष्ठितयोर्विश्रान्तयोरन्योन्यं विरोधस्याभावात् । अथायमेव विरोधः परस्परपरिहाररूपः, तर्हि सर्वेषां ज्ञानानां विरोधाद्बाध्यबाधकभावस्य परिनिष्ठैव न लभ्येति सुतरां विघटेत सत्येतरप्रविभागः । नञप्यत्र तन्त्रेण व्याख्येयः । एतदुक्तं भवति, यदि ज्ञानं स्वयं नश्यति, तदा किं ज्ञानान्तरेणास्य कृतं, नहि तेन तत्काले संभवता तस्य विषयापहारः कर्तुं शक्यः, न रजतमित्यपि ज्ञानं स्वं रजताभावं विषयीकुर्वच्च विषयमपहरेद्रजतज्ञानस्य । अथापि ज्ञानं ज्ञानान्तरेण नाश्यत इत्यपि पक्षः, तत्रापि सर्वेषां ज्ञानानामियमेव सरणिरिति किं चिदेव बाध्यमिति कथं स्यात् । यदा तु रजतज्ञानं शुक्तिज्ञानं चैकत्र स्वसंवेदने विश्राम्यतस्तदैतदुपपद्यते, तथा ह्येकत्रापि प्रमातृतत्त्वे विश्राम्यतां ज्ञानानां नैकप्रकारैव विश्रान्तिरपि तु विचित्रतयैव सा संवेद्यते । यथा हि, नीलमित्युत्पलमिति ज्ञाने प्रमातरि विश्राम्यन्ती परस्परोपरागाभासेन विश्राम्यतः, घट इति पट इति परस्परानाश्लेषेण, शुक्तिकेति न रजतमिति वा ज्ञानं रजतमिति ज्ञानस्योन्मूलनं तदीयविमर्शात्मकप्रमारूपव्यापारानुवर्तनविध्वंसं कुर्वत्प्रमातरि प्रतिष्ठां भजते । एवं कार्यकारणादौ विश्रान्तिवैचित्र्यं प्रमेयासम्भवि प्रमात्रा स्वातन्त्र्येण निर्मितं तत एवास्य प्रमास्वतन्त्रतादायि वाच्यम् । एवमेकत्र प्रमातरि पूर्वज्ञानस्य परिवर्जनेन यतो निश्चिता स्थितिरतो बाध्यबाधकव्यवहार उपपन्नः, नीलादिवत्किल तानपि व्यवहारान्स एव परमेश्वरः स्वातन्त्र्यादाभासयति तत्तेपि सत्या एवेति ॥

अत्र परकीयं मतमाशङ्क्ते दूषयिष्यामीति ।

(७) विविक्तभूतलज्ञानं घटाभावमतिर्यथा ।
तथा चेच्छुक्तिकाज्ञानं रूप्यज्ञानाप्रमात्ववित् ॥

* आर्द्रेन्धनसंयुक्ते वह्नौ धूमोत्पत्तेः पूर्वं प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने ऽपि धूमस्तदानीं नोपलभ्यते, अथ च तेन वह्निना दह्यमानआर्द्रेन्धने धूम उपलभ्यतइति प्रतीतं, तत्र याविमौ वह्नेर्धूमस्य चोपलम्भौ तौ प्रत्यक्षे, यश्चैव धूमोत्पत्तेः प्राक्कालिको धूमोपलम्भाभावो यौ चैतावग्निं स्वित्यादिव्यतिरेकप्रदर्शकवाक्येनोपदर्शितावुपलम्भाभावौ ते त्रयो ऽनुपलम्भा इत्येतत् पञ्चकमन्वयव्यतिरेकरूपं कार्यकारणभावसाधकम् ।

† उपक्रतम् ।

‡ एकाश्रयानभ्युपगमे प्रमातुरेकत्वस्यैवासंभवेन समानसन्तानादेरेवौपचारिकैकत्वव्यवहारं प्रति विषयताया आवश्यकत्वेन चैत्रमैत्रादिनानाप्रमातृप्रमितस्येव सजातीयानेकसन्तानप्रमितस्यापि कार्यकारणभावग्राहकत्वं न संभवतीति भावः ।

§ गृहीतग्रहणस्वभावत्वात् तस्याः, ।

इह शुक्तिकाज्ञानं स्वात्मानं संविदत्स्वात्माभिन्नं प्रमाणत्वं बुध्यते, तत्परिच्छिनत्तीति न्यायात् तत्परिच्छेदनान्तरीयकश्चान्यव्यवच्छेद इत्यशुक्तिज्ञानरूपस्य रजतज्ञानस्याऽप्रमाणत्ववेदनं तदवोच्यते, यदेतच्छुक्तिकासंवेदनाभिन्नप्रमाणत्ववेदनं, न चैतदपूर्वं यद्वस्त्वन्तरज्ञानमेव वस्त्वन्तराभावज्ञानमिति, शुद्धभूभागग्रहणमेव हि घटाभावज्ञानमिति प्रसिद्धमेतत्, एवमप्रमाणत्वसंवेदनमेव रजतज्ञानस्य बाध्यत्वमुच्यते । अतश्च बाध्यबाधकत्वमेवं सिद्धमिति चेदस्माभिरुच्यते तत्किं प्रमाचैक्येनेति ॥

अत्र प्रसङ्गादभावव्यवहारस्य सिद्धौ तत्त्वमुपपादयिष्यन्दृष्टान्तमेव तावत्परदर्शने दूषयति ।

(८) नैवं शुद्धस्थलज्ञानात्सिद्ध्येत्तस्याघटात्मता ।
न तूपलब्धियोग्यस्याप्यथाभावो घटात्मनः ॥

यो दृष्टान्त उक्तः स एव न, कुत इति चेदुच्यते, इह भूतलं न घट इति तादात्म्येनाभावो व्यवहर्तव्यः कदा चित्, कदा चिद्व्यतिरेकेण इह भूतले घटो नेति, तत्र शुद्धभूतलज्ञानादाद्योऽयं व्यवहारः सिध्यति । यत्र दृश्यत्वं नोपयोगि, उपलब्धिलक्षणप्राप्तिरपि हि यस्य नास्ति पिशाचादेः स्वभावबलात्तस्य वा शब्दादेस्तद्ग्राहकश्रोत्रादिसामग्रीसाकल्यस्य तत्रैव ज्ञानसंसर्गिवस्त्वन्तरप्रतिपत्त्यभावेनापि निश्चयात्तस्यापि तादात्म्येनाभावो व्यवहार्यः, भूतले न पिशाचो न शब्द इति । यत्र तु दृश्यत्वं विशेषणमवश्यमुपयोगि तत्र व्यतिरेकेणाभावे व्यवहर्तव्ये नैषोऽभ्युपायः ॥

कुत इति चेद्, अतिप्रसङ्गादिति ब्रूमः, तमेव दर्शयति ।

(९) विविक्तं भूतलं शश्वद्भावानां स्वात्मनिष्ठितेः ।
तत्कथं जातु तज्ज्ञानं भिन्नस्याभावसाधनम् ॥

विद्यमाने ऽपि घटे भूतलं शुद्धमेव, नहि भावा मिश्रीभवन्ति, ततश्च तदापि शुद्धभूतलज्ञानमस्तीति सत्यपि घटे कथमभावो व्यतिरेकेण न व्यवह्रियते अत्र भूतले घटो नास्तीति, "तज्ज्ञानमिति" विविक्तभूतलभागज्ञानं "जात्विति" कस्यां चिदेव दशायां घटासंनिधानरूपायां भिन्नस्य घटस्याभावं साधयति न तु सर्वदेति केन प्रकारेण भवेत् । एतेनात्र भूतले पिशाचो नास्तीत्यपि स्याद् इत्यापतितं मन्तव्यम् ॥

नन्वेवं व्यतिरेकाभावनिष्ठो व्यवहारो लोके तावदविगीतः कस्यां चिदेव दशायां दृष्टस्तत्र का गतिरित्याशङ्क्य चिरंतनैरपरिदृष्टं तत्सिद्धिप्रकारं दर्शयति ।

(१०) किं त्वालोकचयोऽन्धस्य स्पर्शो वोष्णादिको मृदुः ।
तथास्ति साधयेत्तस्य स्वज्ञानमघटात्मताम् ॥

इह भाव एव भावान्तरस्याभाव इति व्यवहर्तव्यः इत्ययं तावदपरित्याज्यः प्रातीतिकः पन्थाः, तत्र भावस्य भावान्तरेण य आधार्याधारभावः स एव भावतदभावयोः, ततश्च भूतले घटव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं शिलादिकमालोकपुञ्जादिकं वा यच्चाक्षुषे ज्ञाने भाति तदेव व्यवह्रियते भूतले घटाभावो भूतले घटो नास्तीति वा, यत्रापि नास्ति चक्षुर्व्यापारो नेत्रनिमीलनसन्तमसादौ, तत्रापि भूतले घटोचितकठिनस्पर्शविविक्तं मृदुमुष्णं शीतमनुष्णाशीतं वा गृह्णंस्तमेवात्र घटाभाव इति व्यवहरति, वायुस्पर्शस्य सर्वगस्यावश्यं भावादिति वाक्यार्थः । पदार्थस्तु "किं त्विति" स्वमतोपक्षेपाय प्रतिभाप्रश्नपरामर्शः, किं पुनरत्रन्याय्यमिति तत्राह । तत्र भूतले आलोकचयस्तावदस्ति ज्ञेयः, अन्धस्य चोष्णादिकः स्पर्शोऽस्ति, तस्यालोकचयस्य स्पर्शस्य वा यत्स्वं ज्ञानमन्यघटादिविविक्तेन स्वेन रूपेण ज्ञानं तत्कर्तृ तस्यालोकादेरघटरूपतां घटाभावरूपतां तत्र भूतले साधयतीति शक्योऽयमर्थः शक्तिलिङ्चेति लिङ् । आन्तरप्राणस्पन्दनजनितसूक्ष्मशब्दाकर्णनाच्च श्रोत्रादिसाकल्यं संभावयमानस्तमेव शब्दमेकज्ञानसंसर्गिणं शृण्वञ्छब्दान्तरं निषेधयति, नेहान्यः शब्द इति, तत्सूक्ष्मशब्दाभावमपि सूक्ष्मतमान्तर्नादावहितश्रोत्रो वेदयते, रसगन्धस्पर्शाभावोऽपि दन्तोदकरसं, त्रिपुटिकागन्धं, कायीयं च स्पर्शं, संवेदयमानेनैव संवेद्यः । नह्येकज्ञानसंसर्गयोग्यवस्त्वन्तरोपलम्भेन विनोपलब्धिकारणसाकल्यनिश्चयोऽस्तीत्येकान्त एषः । अचिरप्रवृत्ततत्तद्विषयानुभवकल्पितस्य तदैव ध्वंसनाशङ्कनात्करणस्य कारणसाकल्यनिश्चयः किमेकज्ञानसंसर्गितयेति चेन्न, तत्तद्भावोपलिप्सुर्हि प्रयत्नेन तत्तदिन्द्रियाधिष्ठानं व्यापारयन्नेव लक्ष्यते ॥

नन्वेवमदृश्यस्यापि पिशाचादेर्निषेधव्यवहारो व्यतिरेकेणापि प्राप्नोति, स ह्यालोकपुञ्जो यथा घटादन्यस्तद्वत्पिशाचादेरपि तदेतदाशङ्क्याह ॥

(११) पिशाचः स्यादनालोको ऽप्यालोकाभ्यन्तरे यथा ।
अदृश्यो भूतलस्यान्तर्न निषेध्यः स सर्वथा ॥

आलोकपुञ्जो यद्यपि पिशाचाद्व्यतिरिक्तो, यद्यपि चालोकोऽस्त्यपिशाचात्मा, इत्येतावत्सिध्यति, तथाप्यत्र पिशाचो नास्तीत्येतदशक्यमध्यवसातुं, घटो ह्यालोकपूरमध्येऽप्यसम्भाव्यो घटसंनिधौ तत्रालोकपूराऽपसर्पणात्, अतश्च सिद्ध्यतीदमत्र घटो नास्तीति, पिशाचस्तु तादृक्स्वभावो यो भूतलमध्येऽप्यालोकमध्येऽपि वा भवन्भूतलस्यालोकस्य वा तां निबिडतां न प्रतिहन्ति, अतश्चालोकमध्ये तस्य संभावनात्कथं व्यतिरेकेण निषेधव्यवहारः । एवं रूपमध्ये रसादेः संभावनात् तस्यापि

Digitized by Google

निषेधः, यद्यप्यनालोक आलोकादन्यः पिशाचस्तथाप्यसौ भूतलस्यान्तर्मध्ये ऽदृश्यो भवतीति सम्भाव्यते यथा, तद्वदेवालोकस्याभ्यन्तरे सोस्ति इति सम्भाव्यत एव, ततश्च यद्यप्यालोकस्ततो ऽन्य इत्यनेन यथा निषिद्धः पिशाचस्तथापि सर्वप्रकारेण न निषिद्ध इति तदभावनिबन्धनाः कथं तत्र व्यवहाराः प्रवर्तन्तामिति श्लोकार्थः ॥

एवं प्रसङ्गादभावव्यवहारस्य तत्त्वमुपदर्श्य प्रकृते योजयति ।

(१२) एवं रूप्यविदाभावरूपा शुक्तिमतिर्भवेत् ।
नत्वाद्यरजतज्ञप्तेः स्यादप्रामाण्यवेदिका ॥

यथा ऽलोको घटाभाव इत्यालोके गृहीते प्राग्गृहीतस्य घटस्य न किं चिदायातं, तथैव शुक्तिज्ञानं रूप्यज्ञानाभाव इती यत्सम्भाव्यते, यथा घटज्ञानं घटज्ञानप्रामाण्यसंवित्, पटज्ञानाभावः पटज्ञानाभावप्रामाण्यसंवित्, इयता च न पूर्वप्रवृत्तं पटज्ञानमप्रमाणीभवति, एषा हि तस्य घटज्ञानस्य स्वरूपचिन्ता सर्वा, न ज्ञानान्तरस्याद्यस्य किमप्यतो जातम्, एवं शुक्तिरियमिति न रजतमिदमिति च ज्ञानमेव स्वात्मना प्रकाशताम्, अहं शुक्तौ रजताभावे च प्रमाणं न तु रजते इति, तावता तु प्राक्तनस्य रजतज्ञानस्य न किं चिद्वृत्तमिति तद्विषयीकृतं रजतं कथमसत्यं स्यात् ॥

नन्विदमित्यनेन तदेव परामृश्यते यत्र रजतज्ञानमभूत्तत्रेदानीं न रजतमिति शुक्तिरिति च ज्ञानं प्रमाणभूतं जातं ततो ऽनुमीयते यत्प्राच्यं रजतज्ञानमप्रमाणमिति, नह्येतत्संभवति विरुद्धविषयावगाहिज्ञानद्वयं प्रमाणमेकत्रविषयीभवतीति, तदयमानुमानिको बाधव्यवहारो भविष्यतीत्याशङ्क्याह ।

(१३) धर्म्यसिद्धेरपि भवेद्बाधा नैवानुमानतः ।
स्वसंवेदनसिद्धा तु युक्ता सैकप्रमातृता ॥

न केवलं स्वसंवेदनाच्च सिद्ध्यति बाधा, यावदनुमानतोपि न सिद्ध्यति, धर्मिणोसिद्धेरपि शब्दाद्धेतोरव्याप्तेश्च, अपिरुभयत्र नेयः, इह धर्मिणि सिद्धे सिद्धेन हेतुना स्मर्यमाणव्याप्तिकेन साध्यधर्मो ऽयोगव्यवच्छेदो ऽनुमानव्यापारः । इह च प्राच्ये रूपज्ञाने धर्मिणि अप्रामाण्यं साध्यो धर्मः, तत्र शुक्तिकाज्ञानं वा न रजतमिति ज्ञानं वा तज्ज्ञानविषयीकार्यत्वं वा विषयगतं हेतूक्रियते, न चैतद्युक्तं, तत्काले प्राच्यरूप्यबोधस्य बाध्यस्य धर्मिणो भावात्, न चापि तस्य शुक्तिज्ञानादयो धर्मा, न वा पक्षधर्मात्साध्यसिद्धिः, अतः स्मर्यमाणं तद्धर्मिस्यात्, इत्यप्यसत्, अथ शुक्तिर्न रजतज्ञानस्य विषय इति साध्यते शुक्तिका ज्ञानविषयत्वादिति, तद्यदीदानीं, तत्सिद्धसाधनम्, अथ पूर्वं, तदा तत्पूर्वस्वसंवेदनेन बाध्यविषयता, केन चैवं व्याप्तिर्गृहीता, यत्रेदानीमन्यज्ज्ञानं तत्र पूर्वमन्यत्र भवतीति, अनुमानान्तरेणेति चेदनवस्था, । एतेनैतत् प्रत्युक्तम्, एकस्मिन्विषये कथं ज्ञानद्वयं स्यादिति । को ह्येकविषयतां द्वयोर्ज्ञानयोर्जानीयात् । ते हि तावत्स्वात्मनि स्वविषये च विश्राम्यत इत्युक्तमित्यनुमानतोपि न बाधा, न च तथाभूतमपि व्यवधानमत्र प्रतीतौ संवेद्यते, स्वसंवेदनसिद्धतया झटिति भासनात्, अत एवैतदप्यशक्यं वक्तुं मा भूद्बाधा नामेति । एवं परपक्षे ऽनुपपत्तिं प्रदर्श्य स्वपक्षे एकप्रमातृपरिनिष्ठितेरुद्दियाद्बाध्यबाधकभाव इति वाक्येन प्रतिज्ञातं निगमयति । युक्ता सैकस्मात्प्रमातुर्यदि जायेतेति, स एव हि तथा निर्मातेति व्याख्यातमेव, स्थिते चैवं यदि व्यवहारसिद्धये ऽन्यथानुपपत्तिरप्युच्यते तदुच्यतां काममधुना सर्वं सिद्ध्यतीति ॥

न केवलमेते कार्यकारणभावस्मरणबाधाव्यवहाराः सकललोकयात्रासामान्यव्यवहारभूता एकप्रमातृप्रतिष्ठा, यावद्वान्तरव्यवहारा अपि ये क्रयविक्रयादयः समला, उपदेश्योपदेशभावादयश्च निर्मला,स्तेपि एकप्रमातृनिष्ठा एव भवन्ति, व्यवहारो हि सर्वस्समन्वयप्राण इत्युपसंहारक्रमेण दर्शयति ।

(१४) इत्थमत्यर्थभिन्नार्थावभासखचिते विभो ।
समलो विमलो वापि व्यवहारोनुभूयते ॥

तत्तद्विभिवेति श्लोकद्वयोक्तेनानेनोपपत्तिप्रकारेणान्वयव्यतिरेकात्मना यद्विभौ देशकालानवच्छिन्ने ऽत एवात्यर्थभिन्नैर्मायाबलाद्भेदैकप्राणितैर्नीलसुखाद्याभासैः * प्रतिबिम्बकल्पैरनतिरिक्ततया वर्तमानैः खचिते स्वरूपानन्यथाभावेनोपरक्ते विश्रान्तः सर्वो व्यवहारो ऽनुभूयते, अनुभव एवात्र दृढतमं प्रमाणमिति यावत्, अनुभूयते च सोपदेशैरवधानधनैः, येनैषां यैव संसारसंमता व्यवहारदशा सैव प्रमातृतत्त्वप्रख्यात्मिका शिवभूमिः । यदुक्तम् ।

ग्राह्यग्राहकसंवित्तिस्सामान्या सर्वदेहिनाम् ।
योगिनां तु विशेषो ऽयं संबन्धे सावधानता ॥

इति । अप्रत्यभिज्ञातात्मपरमार्थानां समलो व्यवहारः अन्येषां स एव निर्मल इति शिवम् ॥ १४ ॥

आदितः सूत्रश्लोकाः ७७ व्याख्याताः ॥

श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यामेकाश्रयनिरूपणम् ॥

॥ इति सप्तममाह्निकम् ॥

---

* प्रतिबिम्बाधारेतरबिम्बस्य वास्तविकस्याभावात् प्रतिबिम्बकल्पैरित्युक्तम् ।

॥ अथ बालरामायणाख्यनाटकस्य ॥

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

अतः परं विलक्षलङ्केश्वरो भविष्यति ।

ततः प्रविशति गृध्रमिथुनम् ॥

पक्षी । प्रिये सुवेगे भगवतो लक्ष्मीपतिलाञ्छनस्य निसर्गनागशत्रोरमृताहरणविश्रुतविक्रमस्य शकुन्तचक्रवर्तिनो वैनतेयस्यास्मत्कुलप्रथमपुंसः सकलगोत्रधुरन्धरेण भविष्यतापत्येन नूनमन्तर्वत्न्यसि यत् ते निशाचरमांसास्वादनेन तत्कीलालकवलेन च दोहदविधेरयमुपस्थितः समयः ।

सुवेगा । अयि चित्तसिहण्ड तेल्लोक्केक्कमल्ले रक्खसरक्खाकरे पुलत्थकुमारे णन्दमाणे दुल्लहं दोहलअमिमं मण्णे * ।

चित्रशिखण्डः । भवति यथात्थ किमुच्यते रावणः खल्वसौ पश्य ।

साक्षादस्यपितामहः कमलभूर्मानः स कोऽप्युच्चतो
न स्तौति प्रणनाम यश्च वरदां देवीं भवानीमपि ।
यच्छौर्योदयसाक्षिणी च सकला सा भूर्भुवःस्वस्त्रयी
तं व्यावर्त्य दशास्यमन्यचरितस्तोत्रेण लज्जामहे ॥ १ ॥

किंतु ।

गतः स कालो यत्रासीन् मुक्तानां जन्म वल्लिषु ।
वर्त्तते सांप्रतं तासां हेतवः शुक्तिसंपुटाः ॥ २ ॥

यतः श्रुतताडकाताडनो ऽपि न निशाचरपतिरद्यापि निजदोर्दण्डचण्डिमोचितमाचरति ।

सुवेगा । हंहो गरुत्मद्गोत्तालङ्करण कधेसु कीदिसी उण सुन्दसुन्दरीए वहविडम्बणा संवुत्ता † ।

चित्रशिखण्डः । प्रिये श्रूयताम् । एकदा स भगवान् विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः सप्ततन्तुत्राणाय दाशरथिमयोध्यातः सिद्धाश्रमं सलक्ष्मणं राममानिनाय । वैतानिकं च विततान । तत्र यथोचितसामोद्गारिण्युद्गातरि शस्त्रमन्त्रसंस्कृताहुतौ होतरि प्रचरणकर्मधुर्ये ऽध्वर्यौ दिव्यां गिरमनुवर्तमाने यजमाने सम्यगवेक्षिताखिलकर्मणि ब्रह्मणि सरभसमनैरम्मदमदाम्भोलमनैन्दवममार्तण्डीयमचैत्रभानवं च ज्योतिरुदजृम्भत ।

सुवेगा । अच्चरिअमच्चरिअम् । तदोतदो ‡ ।

चित्रशिखण्डः । ततश्च सपुत्रदारेषु दिगन्तरादागतेषु किमिदमिति कान्दिशीकेषु मुनिषु तत्रोदघोषि जनैः ।

रक्ताभ्यक्तोग्रवक्त्रा गुरुपृथुलचलज्जाङ्गलव्यग्रतालुः
फेत्कारैः फुल्लगल्लभ्रमितकरमुरुभिः कम्पयन्ती जगन्ति ।
अन्योन्येनाग्रपाणिप्रणयि श्रवयुगं ताडका ताडयन्ती
सेयं द्राग्दृष्टदंष्ट्राङ्कुरकचपरचात्कारभीमा ऽभ्युपैति ॥ ३ ॥

सुवेगा । अहह भीसणाणं वि भीसणा हदासा । तदोतदो* ।

चित्रशिखण्डः । अथ स भगवान् कुशिकनन्दनस्तत्प्रमथनार्थं राममेव नियुयुजे ।

सुवेगा । दुक्करमुवक्कन्तं भअवदा कोसिएण । तदोतदो † ।

चित्रशिखण्डः । ततः संजातस्त्रीवधविचिकित्सामुद्रो रामभद्रः सविनयमिदमाह ।

स्त्रीराक्षसी कथमिवात्र पतन्तु बाणाः
प्रेष्यस्य ते कुशिकनन्दन तत्प्रसीद ।
आदिश्यतामिह हि को ऽपि तपस्वितन्त्रे
मन्त्राक्षरैः कतिपयैर्य इमामपास्येत् ॥ ४ ॥

सुवेगा । अहो उचिदकारित्तणं राहवस्स । तदोतदो ‡ ।

चित्रशिखण्डः । अथैकजन्मानुभूतक्षत्रब्रह्मभावः स भगवांस्त्रिपताकेन पाणिना चिबुके राममुन्नमय्य निजगाद ।

कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्ससे ।
तज्जगत्त्रितयं त्रातुं तात ताडय ताडकाम् ॥ ५ ॥

सुवेगा । साकूतम् । तदोतदो § ।

चित्रशिखण्डः । ततः सहैव मुनिगिरां विरामेण रामकार्मुकतो भुजङ्गभोगभीषणा बाणपद्धतिराविरासीत् । उक्तं च लक्ष्मणेन ।

विध्वस्तहस्तयुगलं ललितान्त्रतन्त्र-
मुन्मुक्तरक्तलति खण्डितकालखण्डम् ।
उत्कृत्तकृत्ति रचितं च शरैः शरीर-
मार्ये ऽखिलाङ्गपरिताडिनि ताडकायाः ॥ ६ ॥

सुवेगा । डिम्भत्तणे वि तरुणराहवोचिदं चरिदं रामभद्दस्स । तदोतदो || ।

चित्रशिखण्डः । ततस्त्रैशङ्कवस्य शोकशङ्कोः शमयिता सुन्दासुरवधूवधचरित्रेण चित्रीयमाणः ।

साकं लेभे जृम्भकास्त्रैः समन्त्रै-
र्विश्वामित्रस्तुष्यतो यं कृशाश्वात् ।
रामायासौ तं धनुर्वेदमाद्यं
प्रीतः प्रादात् तत्र सौमित्रये च ॥ ७ ॥

---

* अये चित्रशिखण्ड त्रैलोक्यैकमल्ले राक्षसरत्नाकरे पुलस्त्यकुमारे नन्दमाने दुर्लभं दोहदकमिमं मन्ये ।

† गरुत्मद्गोत्रालङ्करण कथय कीदृशी पुनः सुन्दसुन्दर्या वधविडम्बना संवृत्ता ।

‡ आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

* अहह भीषणानामपि भीषणा हताशा । ततस्ततः ।

† दुष्करमुपक्रान्तं भगवता कौशिकेन । ततस्ततः ।

‡ अहो उचितकारित्वं राघवस्य । ततस्ततः ।

§ ततस्ततः ।

|| डिम्भत्वे ऽपि तरुणराघवोचितं चरितं रामभद्रस्य ।

Digitized by Google

सुवेगा। अहो से भरदमादामहस्स मुणिणो सुसदिससंजोअगब्भाचरिअविब्भमा। किंच तदो कोसिएण पडिवण्णं *।

चित्रशिखण्डः। ततश्च शकुन्तलायाः पिता सुकेतुसुतोन्मथनपरीक्षितविक्रमं संक्रान्तकार्मुकोपनिषदं सलक्ष्मणं राममादाय शङ्करशरासनारोपणप्रवर्तितसीतास्वयंवरयात्रां मिथिलां पुरीं प्रत्युच्चचाल।

सुवेगा। तदोतदो †।

चित्रशिखण्डः। ततस्तेषां ताटकेयौ निजतेजस्तिरस्कृतमार्तण्डमरीचिर्मारीचः सततोद्यतबाहुः सुबाहुश्च जननीवधविरुद्धावध्वानमनुरुन्धाताम्।

सुवेगा। ठाणेक्खु अहिणिविट्ठा दुट्ठा दुट्ठरक्खसीसुदा तदो किं संवुत्तं ताणं ‡।

चित्रशिखण्डः। यत्तयोर्मातुः। तथाहि।

कोदण्डात्तरलमुदञ्चतः शरस्य
द्राग्द्वेधा व्यधित सुधारया सुबाहुम्।
मारीचं सपदि च पुङ्खपत्रवातै-
रम्भोधेः पुलिनचरं चकार रामः। ॥ ८ ॥

सुवेगा। सपरितोषम्। रक्खसकुलक्खअकारिक्खु रामअन्दचरिदम् §।

चित्रशिखण्डः। तस्माच्चसमरतः सुचिरसंचितेन निशाचराणामसृजा मांसेन च संपादय दोहदम्।

सुवेगा। णाह एव्वं तुए उवअरन्तेण णिज्जिदसअलसउन्तसीमन्तिणीसोहग्गा सुवेगा कआ किं पुण किंपि पुच्छीअदि ||।

चित्रशिखण्डः। प्रिये समादिश्यताम्।

सुवेगा। कीस दशाणणोवि अवमाणणासहणसहावो वट्टदि ¶।

चित्रशिखण्डः। अयि सुपत्रिणि सर्वावमानी दशाननः कथमवमाननां सहते। किंतु सीताविरहवैधुर्यमत्रापराध्यति। न विना हिमानीमचण्डो मार्तण्डः।

सुवेगा। कीदसा उण सीदाविरहवेदणाविणोदा दसाणणस्स **।

* अहो अस्य भरतमातामहस्य मुनेः सुसदृशसंयोगगर्भाश्चर्यचरितविभ्रमाः। किंच ततः कौशिकेन प्रतिपन्नम्।

† ततस्ततः।

‡ स्थाने खल्वभिनिविष्टौ दुष्टौ दुष्टराक्षसीसुतौ। ततः किं संवृत्तं तयोः।

§ राक्षसकुलक्षयकारि खलु रामचन्द्रचरितम्।

|| नाथ एवं त्वयोपकुर्वता निर्जितसकलशकुन्तसीमन्तिनीसौभाग्या सुवेगा कृता किं पुनः किमपि पृच्छ्यते।

¶ कथं दशाननोऽप्यवमाननासहनस्वभावो वर्तते।

** कीदृशाः पुनः सीताविरहविनोदा दशाननस्य।

चित्रशिखण्डः। लङ्कापुरचारिणा त्रिकूटाचलपक्षिराजेन रत्नशिखण्डेन भवद्देवरेण निवेदिता एव।

सुवेगा। के उण दे *। चित्रशिखण्डः। नन्वेते कथ्यन्ते।

इन्दुः सीतावदनसदृशो जानकीनेत्रहृद्यं
नीलाम्भोजं बिसकिसलया मैथिलीहासभासः।
सम्यक्साम्यादिति च बहवस्तस्य जाता जगत्यां
लङ्काभर्तुर्जनकतनयाविप्रलम्भे विनोदाः ॥ ९ ॥

विनोदान्तरं पुनरिदमद्य। यत्किल भगवतः पुरन्दरस्यादेशात्तत्रभवता भरताचार्येण सीतास्वयंवरचरितसंबद्धं नूतनं नाटकमुपनिबद्धं सुरसदसि प्रयुक्तं च। तद्दर्शनाय दशाननेन द्रौहिणिर्भणितः तेनचाप्सरोभिः सह पुत्रशतमपि लङ्कां पुरीं प्रति प्रहितमिति।

सुवेगा। ता एहि अह्मेवि णिअरज्जाहिट्ठाणं विंझगिरिं गदुअ णिबिडणीडणिवासिणो दोहलअं संपादेह्म † इति परिक्रम्य निष्क्रान्तौ।

मिश्रविष्कम्भकः।

ततः प्रविशति रावणः प्रहस्तश्च।

रावणः। मदनाकूतमभिनीय। हृदय दिष्ट्या वर्द्धसे सीताप्रतिकृतिदर्शनेन। नेपथ्ये। जयजय त्रिजगत्पते पौलस्त्य सुखाय सायंतनी सन्ध्या भवतु देवस्य संप्रति हि।

माञ्जिष्ठीकृतपट्टसूत्रसदृशः पादानयं पुञ्जयन्
यात्यस्ताचलचुम्बिनीं परिणतिं स्वैरं महयामणीः।
वात्यावेगविवर्तिताम्बुजरजश्छत्रायमाणः क्षणं
क्षीणज्योतिरितोऽप्ययं सभगवानर्णोनिधौ मज्जति॥१०॥

रावणः। दिष्ट्या गतं दिवसेन। भोभो प्रहस्त तदुच्यन्तां वैरिञ्चा मुनयः प्रस्तूयतामिति।

प्रहस्तः। नेपथ्याभिमुखमवलोक्य। भोभो भरतपुत्राः प्रेतवणकृते कृतक्षणः क्षणदाचरचक्रवर्ती तत्प्रस्तूयताम्।

प्रविश्य कोहलः।

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जनेजने।
नमः शृङ्गारबीजाय तस्मै कुसुमधन्वने ॥ ११ ॥

रावणः। द्वादशपदेयं प्रवर्तिता नान्दी तत्प्रस्तावयिष्यति।

कोहलः। तत्रभवतः परमेष्ठिनो मानसभुवः प्रथमपुत्रस्य नाट्ययोनेर्भरताचार्यस्य कृतिरभिनवं सीतास्वयंवर इति नाटकं प्रयोक्तव्यम्। अतः कमलसम्भवोपदिष्टनाट्यवेदेन स्वपौरुषपरितोषितखण्डपरशुदर्शितलास्यताण्डवप्रपञ्चचतुरेण भवता दीयमानमवधानमभ्यर्थये। यतः।

* के पुनस्ते।

† तत् एहि आवामपि निजराज्याधिष्ठानं विन्ध्यगिरिं गत्वा निबिडनीडनिवासिनो दोहदं संपादयावः।

श्रवणैः पेयमनेकैर्दृश्यं दीर्घैश्च लोचनैर्बहुभिः ।
भवदर्थमिव निबद्धं नाट्यं सीतास्वयंवरणम् ॥ १२ ॥

रावणः । किं पुनरिदमसंस्तुतं प्रसूयते । कः पुनरसौ यो ऽयमत्रमयि रावणे ऽपि सति सीतां स्वयं वृणुते । विमृश्य । भवतु निरङ्कुशाः कविवाचः ।

कोहलः । समन्तादवलोक्य अहो राक्षसराजस्य त्रिभुवनशिरःशेखरायमाणा प्रभुशक्तिः तथाहि ।

ज्योतींषि प्रस्नुवन्ति प्रतिफलनवशान् मौक्तिकन्यासलक्ष्मी-
मिन्दोर्ज्योत्स्ना वितानीभवति भगवतां दर्पणत्वं रवीणाम् ।
सन्ध्यारागश्च रङ्गे रचयति सहसा सान्द्रसिन्दूररेखां
स्वेदच्छेदाय चैते दिशिदिशि मरुतस्तालवृन्तीभवन्ति ॥ १३ ॥

भोभो लङ्केश्वरसभासदः स तत्रभवान् द्रौहिणिरह ।

वाग्वैदर्भी मधुरिमगुणं स्यन्दते श्रोत्रलेह्यं
वस्तुन्यासो हरति हृदयं सूक्तिमुद्रानिवेद्यः ।
सद्यः सूते रसमनुपमप्रौढिजन्मा प्रसादः
संदर्भश्रीरिति कृतधियां धाम गीर्देवतायाः ॥ १४ ॥

ततश्च ।

सुवर्णबन्धविद्योति कुरुत श्रवणाश्रयम् ।
सच्छायमुल्लसद्वृत्तं काव्यं मुक्तामयं बुधाः ॥ १५ ॥

नेपथ्ये गीयते ।

प्रकटितरामाम्भोजः कौशिकवान् सपदि लक्ष्मणानन्दी ।
सुरचापदमनहेतोरयमवतीर्णः शरत्समयः ॥ १६ ॥

कोहलः । कथमुपक्रान्तं भरतपुत्रैः । यदियं रामलक्ष्मणानुगतस्य भगवतो विश्वामित्रस्य प्रावेशिकी ध्रुवा । तदहमप्यनन्तरकरणीयाय सज्जो भवामि । इतिनिष्क्रान्तः ।

॥ प्रस्तावना ॥

ततः प्रविशति विश्वामित्रो रामलक्ष्मणौ च ।

विश्वामित्रः । अहो तत्त्वे ऽभिनिविष्टं मनो जनकस्य । यद्वा याज्ञवल्क्याद्यजुर्विज्ञानविभवः खल्वसौ । स हि चन्द्रमसो ऽनुभावो यदस्य ग्रावाणो ऽपि निस्यन्दन्ते ।

रामलक्ष्मणौ । भगवन्नुपाध्याय किमसौ वैदेहः शुक्लान्यपि यजूंषि विज्ञाय याज्ञवल्क्यतो न वनाय प्रतितिष्ठते ।

विश्वामित्रः । वत्स दाशरथे राम वत्स लक्ष्मण स खलु राज्याश्रममहामुनिरित्थं समर्थयते ।

* स्थितिः पुण्ये रण्ये सह परिचयो हन्त हरिणैः
फलैर्मेध्या वृत्तिः प्रतिनदि च तल्पानि दृषदः ।
इतीयं सामग्री फलति हि विरक्त्यै स्पृहयतां
वनं वा गेहं वा सदृशमुपशान्तस्य मनसः ॥ १७ ॥

रामः । सत्यमिदं गीयते । अतथाविधो न तथाविधरहस्यवेदी ।

रावणः । साक्षेपम् । अये अयमसौ रामो दाशरथिर्यस्ताडकारिस्ताडकेयारिश्च । मुनिमुद्दिश्य । अहो क्षत्रियब्राह्मणस्याभिचारं चातुर्यं यदस्मत्परिजने ऽपि जनितवानयमपि क्षत्रियडिम्भो डिम्भडम्बरम् ।

लक्ष्मणः । पुरो ऽवलोक्य । अये सविधीकृतधनुषि स्वयंवरयात्राभुवि वर्त्तामहे । यतः ।

क्वणत्कनककिङ्किणीमुखरतोरणैर्गोपुरै-
र्विचित्रमणिदीधितिस्फुरणसूचितेन्द्रायुधैः ।
चकास्त्ययमवाङ्मुखीकृतनभश्चरीलोचनः
स्थितोच्चतनरेश्वरः किमपि मञ्चहर्म्योच्चयः ॥ १८ ॥

विश्वामित्रः । समन्तादवलोक्य ।

पुरविजयि तदेतत् कार्मुकं चन्द्रमौले-
रयमिह जनकानामग्रणीर्योगिनां च ।
अयमपि च निमीनां धर्मबन्धुः पुरोधाः
सुरयजनसमुत्था मैथिली चेयमत्र ॥ १९ ॥

ततः प्रविशन्त्युपविष्टा यथानिर्दिष्टा जनकशतानन्दसीताः प्रतीहारी धात्रेयिका च ।

शतानन्दः । भोः सीरध्वज अद्य खलु ताडितताडकाकुटुम्बस्य रामभद्रस्य दर्शनेन दशरथशैशवमनुस्मारितो ऽस्मि यत्नेनापि ।

अदृष्टश्मश्रुभेदेन गतेन क्षणमित्रताम् ।
वज्रपाणेः कृतं राज्यमदैत्यमपक्षानवम् ॥ २० ॥

जनकः । एवमेवैतत् । न खल्विक्ष्वाकूणामपेक्षितवयःप्रक्रमो विक्रमः ।

शतानन्दः । हेमप्रभे शाम्भवधनुःसमीपवर्त्तिनीं कुरु राजपुत्रीं प्रवृत्ता स्वयंवरयात्रा ।

सीता धात्रेयिका तथा कुरुतः ।

विश्वामित्रः । वत्स लक्ष्मण यथानिर्दिष्टं जनकासनासवर्त्तिनं मञ्चकैकदेशमारोहय रामभद्रम् । आरोह च स्वयं येन सीरध्वजो ऽनुसंधत्ते ।

रामलक्ष्मणौ तथा कुरुतः ।

रामः । स्वगतम् । अये इयमसौ सीता यस्याः स्वयं भगवती वसुमती माता यागभूमिर्जन्ममन्दिरं इन्दुशेखरकार्मुकारोपणं च जामातृगुणः । सस्पृहं निर्वर्ण्य ।

समन्तात् साभोगं न च कुचविभागाञ्चितमुरो
नितम्बः स्वां लक्ष्मीमभिलषति नाद्यापि लभते ।
दृशो लीलामुद्रा स्फुरति च नचातिस्थितिमती
तदस्यास्तारुण्यं प्रथममवतीर्णं विजयते ॥ २१ ॥

Digitized by Google

विचिन्त्य । हंहो हृदय इतः प्रभृति नूनमस्खलितशासनः कुसुमायुधो भविता । पश्य ।

वहतु धनुरसङ्गाद्रैक्षवं वैणवं वा
प्रहरतु च पृषत्कैः कौसुमैरायसैर्वा ।
तदपि मकरकेतुर्मूर्ध्नि धन्वीश्वराणा-
मियमिह युवभावं यावदङ्गीकरोति ॥ २२ ॥

सम्यग्विभाव्य । तामियं वयोवस्थामलङ्करोति यस्यामभिनवाकल्पविकल्पविभ्रमभङ्गिव्ययमानसा शङ्के दिवानिशं तिष्ठतीति । यतः ।

उत्तालालकभञ्जनानि कबरीपाशेषु शिक्षारसो
दन्तानां परिकर्म नीविनहनं भूलास्ययोग्याग्रहः ।
तिर्यग्लोचनवर्तितानि वचसां छेकोक्तिसंक्रान्तयः
स्त्रीणां स्नायति शैशवे प्रतिपलं कोऽप्येष केलिक्रमः ॥२३॥

रावणः । इयमसौ हृदयविशल्यकरणौषधिर्मैथिली । तदखिलनेत्रसंपातनेन पश्याम्येनाम् । सुचिरं विभाव्य ।

धम्मिल्लो ललितः स्मितं शुचि दृशौ दीर्घे भ्रुवौ भङ्गुरे
पाशाभे श्रवसी विशालमलिकं माञ्जिष्ठपृष्ठोऽधरः ।
कण्ठो रुक्मरुचिः समुन्नतमुरः काम्यं च काञ्चीपदं
दृग्द्वन्द्वानि चिरं विभज्य दशधा तन्मैथिलीं पश्यत ॥ २४ ॥

आकाशे । सीतामनुसंधाय सोन्मादमिव ।

तरङ्गय दृशोऽङ्गने पततु चित्रमिन्दीवरं
स्फुटीकुरु रदच्छदं व्रजतु विद्रुमः श्वेतताम् ।
क्षणं वपुरपावृणु स्पृशतु काञ्चनं कालिका-
मुदञ्चय मनाङ्मुखं भवतु च द्विचन्द्रं नभः ॥ २५ ॥

प्रतीहारी । समन्तादवलोक्य भूमिपालान् यत् सत्यं निरुपमरूपसंपदो जनस्य साहायकेन स भगवान् कुसुमायुधः किमपि कामिजनं विडम्बयति यतः ।

एतेनोच्चैर्विहसितकसौ काकलीगर्भकण्ठो
लुभ्यच्चक्षुः प्रहितममुना साङ्गभङ्गः स्थितोऽयम् ।
हारस्याग्रं कलयति करेणैष हर्षाच्च किंचित्
स्त्रैणः पुंसां नवपरिगमः काममुन्मादहेतुः ॥ २६ ॥

किंचिदुच्चैः ।

शृणुत जनकशुल्कं क्षत्रियाः सर्व एते
दशवदनभुजानां कुण्ठिता यत्र शक्तिः ।
नमयति धनुरैशं यस्तदारोपणेन
त्रिभुवनजयलक्ष्मीर्मैथिली तस्य दाराः ॥ २७ ॥

रावणः । सक्रोधहासम् । अप्यलीककवे मुढ कथमिव करतललुलितकैलासशैलोच्चयाः कार्मुकलतारोपणेऽपि दशकण्ठबाहवः कुण्ठाः । किंच रे विचक्षणंमन्य रुद्राद्रेस्तुलनमित्यादि पठति ।

हेमप्रभा । सहि जाणइ उवक्कन्ता धणुज्जत्ता ता सफलपरिस्समं होदु संपदं पआवइणो पिअसहीए रूवणिम्माणणिउणत्तणं अत्थु अ कदत्थो कुसुमकोअण्डस्स कोअण्डजोग्गो परिस्समो * । प्रतीहारी । पुरोऽवलोक्य स्वगतम् । अये नरक एष प्रथममुपस्थितः । प्रकाशम् ।

कृष्णागुरुद्रुमतलेषु सुराङ्गनाभि-
रामोदिगन्धमृगबन्धुषु गीतकीर्तिः ।
शौरेर्वराहवपुषो जगतीकलत्रे
प्राग्ज्योतिषाधिपतिरेष सुतः किलाभूत् ॥ २८ ॥

किंच ।

अस्योद्योगे प्रसर्पत्पटुपटहरवोद्रिक्तदानद्रवाणां
सव्याहन्यासदर्पद्विगुणिततरसां वारणानां भरेण ।
निःशेषन्यञ्चदुर्वीवलयपरिणतिस्रस्तसव्याहबन्धः
पृष्ठाष्ठीलं विलोलं कलयति कलया जर्जरं कूर्मराजः ॥ २९ ॥

हेमप्रभा । दंसणमेत्तमहणिज्जकामरूवो कामरूवेसरो एसो ता इमस्सिं तरुणतापिच्छकंदोलीसरिच्छच्छाआ णिवडन्तु णिविडकडक्खविक्खेवा † ।

सीता । जो सुरपडिपक्खो असुरो ‡ ।

हेमप्रभा । सहि मा उत्तम्म ण असुरसमारोवणिज्जं सङ्करसरासणम् § ।

प्रतीहारी । अहो प्रभावो भवानीवल्लभस्य यद्वसुमतीसूनुरपि ।

दोर्दण्डचरितोच्चण्डो हरचिन्ताचमत्कृतः ।
कार्मुकारोपणायैव समुत्थाय पुनः स्थितः ॥ ३० ॥

रावणः । धिग्भवन्तं वासुन्धरेय धिक् । यदभिमानिनामारम्भस्यानिर्वहणममन्दो दुर्यशःकन्दः ।

प्रहस्तः । देव न सर्वो दशाननः ।

प्रतीहारी । अन्यतोऽवलोक्य स्वगतम् । अये कथमसौ पाण्ड्यः । प्रकाशम् ।

यत्कीर्तिं मलयाद्रिचन्दनलताकुञ्जे भुजङ्गाङ्गनाः
श्रुत्वा तच्छबरीजनात् फणिपतेर्गायन्ति संगीतिषु ।
पाण्ड्यः सोऽयमुदन्वदन्वयवृषा किंचान्यदस्य स्वयं
दातुं मौक्तिककामधेनुरसमा सा ताम्रपर्णी सरित् ॥३१॥

---

* सखि जानकि उपक्रान्ता धनुर्यात्रा तत् सफलपरिश्रमं भवतु साम्प्रतं प्रजापतेः प्रियसख्या रूपनिर्माणनिपुणत्वम् । अस्तु च कृतार्थः कुसुमकोदण्डस्य कोदण्डयोग्यः परिश्रमः ।

† दर्शनमात्रमहनीयकामरूपः कामरूपेश्वर एषः । तदस्मिंस्तरुणतापिच्छकान्तिसदृशच्छाया निपतन्तु निबिडकटाक्षनिक्षेपाः ।

‡ यः सुरप्रतिपक्षोऽसुरः ।

§ सखि मा उत्ताम्य नासुरसमारोपणीयं शङ्करशरासनम् ।

Digitized by Google

अपिच ।

वाचः संवननं सतां रणविधिः कृप्तामरीवल्लभो
नेत्रोन्मादकरं वपुर्मृगदृशां हस्तावचेयं यशः ।
इत्येतस्य निसर्गसुन्दरगुणस्यैतत्परं लाञ्छनं
पात्रापात्रविवेचनं न यदभूत् सर्वस्वदानेष्वपि ॥ ३२ ॥

हेमप्रभा । कपोलकन्तिनिब्भच्छिअमुद्धमहूअकुसुमपण्डिमे पण्डमेदणीणाहो एसो ता इमस्स वअणसदवत्ते णिवेसअ संचरन्तच्छवरणरिंछोलीसच्छाअं दिट्ठिम् * ।

सीता । जो दमिदचूडामणी † ।

प्रतीहारी । साकारसंवरणं विहस्य ।

रभसादयमादाय कोदण्डं मदनद्विषः ।
व्रीडाविनमितग्रीवो वन्दित्वा पुनरुज्झति ॥ ३३ ॥

रावणः । विहस्य अहो द्रविडपतेः सुसूचितस्त्यागकारणपरिग्रहः ।

प्रतीहारी । अन्यतोऽवलोक्य । स्वगतम् । अये अयं माहिष्मतीपतिः । प्रकाशम् ।

अत्रेर्लोचनशुक्तिमौक्तिकमणेर्देवात्सुधादीधिते-
र्गोत्रं हैहयभूभुजां यदुदगात्तस्मिन्नभूदर्जुनः ।
दोःसीमन्तितनर्मदेन वपुषा पौलस्त्यदर्पद्रुहः
सूनुर्वाञ्छितमेघनादविजयस्तस्यैष शत्रुंतपः ॥ ३४ ॥

रावणः । आः जरत्क्षत्रियप्रतीहार दुरभिधायिनमेनं त्वां मृष्यतां नाम दशास्यः । वत्समेघनादनिन्दापदं पुनरयं न क्षमते चन्द्रहास इति खड्गमादित्सते ।

प्रहस्तः । देव मुनिजनप्रयोज्यं प्रेक्षणकमेतत् तदलमकाण्डसंरम्भेण ।

प्रतीहारी ।

यन्मेखला भवति मेकलशैलकन्या
वीतेन्धनो वसति यत्र च चित्रभानुः ।
तामेष पाति कृतवीर्ययशोवतंसां
माहिष्मतीं कलचुरेः कुलराजधानीम् ॥ ३५ ॥

अपिच ।

अस्याहवे हरिचमूखुरखण्डितोर्वी-
पांसुप्रसारपरिपूर्तिभिया वहन्ति ।
नेत्राणि नित्यविकचानि मरुत्तरुण्यो
नीरन्ध्रपाणिपुटयुग्मपिधानवन्ति ॥ ३६ ॥

हेमप्रभा । गुरुअणदंसिअविणअणम्मदे णम्मदेक्कालङ्करणमाहिस्सईणअरणरिन्दो एसो ता इमस्सिं तरलपम्हलधवलविसाला लोअणणरत्तणीला दिज्जन्तु सहसेति णेत्तपेरन्ता * ।

सीता । जो खत्तिअकुलकुमारोवि भविअ अवमणिअअपरसुरामपरक्कम्मो † ।

प्रतीहारी । स्वगतम् । अहो गर्वगरिमा हैहयकुलकुमारस्य । प्रकाशम् ।

त्रैयम्बके ऽपि कोदण्डे दोर्दण्डमदडामरः ।
अयमाद्रियते वीरो नारोपणपणक्रियाम् ॥ ३७ ॥

प्रहस्तः । मूढ दशकण्ठायसे किंतु न बन्दीकृतमहेन्द्रोऽसि ।

प्रतीहारी । अन्यतोऽवलोक्य स्वगतम् । अये अयमितश्चेदिपतिः । प्रकाशम् ।

सीतास्वयंवरनिदानधनुर्धरेण
दग्धात् पुरत्रितयतो विभुना भवेन ।
खण्डं निपत्य भुवि या नगरी बभूव
तामेष चैद्यतिलकस्त्रिपुरीं प्रशास्ति ॥ ३८ ॥

किंच ।

पाणिप्रस्थैर्बकुलसुमनःसौरभं यो मिमीते
दम्पत्योर्यः सुरतचरिते सौख्यसंख्यां करोति ।
यश्च ज्योत्स्नां चुलुकपुटकैः काममाचामतीन्दोः
शक्तः स्तोतुं स खलु निखिलान्यस्य कीर्त्यद्भुतानि ॥ ३९ ॥

हेमप्रभा । अमन्दमअणमअदाणपअडहाले डहालेसरो एसो ता इमं पेच्छ तिरिच्छदंसणलीलाणिमीलिअकालिमेण कलिअससिहण्डपण्डिमेण दिट्ठिच्छडाकडक्खेण ‡ ।

सीता । जो सो णम्मदालङ्कदमण्डलाहिपई § ।

प्रतीहारी ।

मानी गिरिशकोदण्डमयमाकलयन् दृशा ।
सव्यो निभृतमुन्मार्ष्टि निजदोर्दण्डमण्डलम् ॥ ४० ॥

रावणः । अहो मेकलपतेः स्वपरिच्छेदवैदग्धी ।

प्रतीहारी । अन्यतोऽवलोक्य । स्वगतम् । अयमितः सिंहलेश्वरः । प्रकाशम् ।

यस्याम्बुधिः स भगवान् स च रोहणाद्रिः
कोशाविमौ मदनमन्त्रपदैर्वचोभिः ।
सोऽयं प्रियो यदि हसन् मृदु सिंहलेन्द्रः
क्रीडानिधानमनुरोधपुरं धिनोति ॥ ४१ ॥

---

* कपोलकान्तिनिर्भर्त्सितमुग्धमधूककुसुमपाण्डिमे पाण्ड्यमेदिनीनाथ एष तदस्य वदनशतपत्रे निवेशय संचरत्षट्चरणकान्तिसच्छायां दृष्टिम् ।

† यो द्रविडचूडामणिः ।

* गुरुजनदर्शितविनयनर्मदे नर्मदैकालङ्करणमाहिष्मतीनगरनरेन्द्र एष तदस्मिंस्तरलपक्ष्मलधवलविशाला लावण्यरक्तनीला दीयन्तां सहसैव नेत्रपर्यन्ताः ।

† यः क्षत्रियकुलकुमारोऽपि भूत्वा ऽवमानितपरशुरामपराक्रमः ।

‡ अमन्दमदनमदवानप्रकटभाले डहालेश्वर एष तदिमं प्रेक्षस्व तिर्यग्दर्शनलीलानीमीलितकालिम्ना कलितशशिखण्डपाण्डिम्ना दृष्टिच्छटाकटाक्षेण ।

§ यः स नर्मदालङ्कृतमण्डलाधिपतिः ।

किंच ।

यस्योच्चण्डासिदण्डप्रहतिविदलितैर्वैरिवर्गैरलक्ष्य-
क्षिप्तास्त्रोद्भ्रान्तवीरप्रतिबलकलनाशून्यसंग्राममार्गे ।
जीवत्संस्कारशक्त्या भुवि चरति चिरात्क्षत्त्रबन्धं कबन्धे
दत्तो देवीभवद्भिः सह सुरकुसुमैरात्मनःसाधुवादः ॥ ४२ ॥

हेमप्रभा । असमन्तजोव्वणारोहणारम्भे रोहणमाणिक्कगिरिणो परमेसरो एसो ता इमं णिज्झाअन्ती कुण खणविसट्टकन्दोट्टणिउरम्बकरम्बिअं अम्बरद्धन्तं * ।

सीता । जो कोत्थुहसगोत्तरअणरइदसेहरालङ्किदसिरुद्देसो † ।

प्रतीहारी । स्वगतम् । अनिश्चिन्वता चित्तेन मन्दोद्यम इवायम् । प्रकाशम् ।

अस्य चण्डीशकोदण्डे स्वदोर्दण्डे च भूपतेः ।
गतागतशते सख्यं विदधाते विलोचने ॥ ४३ ॥

रावणः । सिंहलपते किमिदं संदिह्यते न च संदेहदेहो वीरव्रतनिर्वाहः ।

प्रतीहारी । अन्यतोऽवलोक्य । स्वगम् । कथं मथुरानाथः । प्रकाशम् ।

हन्तुं रीपूनवतरिष्यति शार्ङ्गपाणिः
कंसप्रलम्बवृषकेशिमुखानिहेति ।
यस्यामशुश्रुम पुराणकवेर्वचांसि
तामेष पार्थिवपतिर्मथुरां प्रशास्ति ॥ ४४ ॥

किंच ।

दृष्ट्वा व्योमनि बालमभ्रशकलं लेह्यं जगच्चक्षुषां
नीपानां कुसुमावतंसजननं नृत्यप्रदं बर्हिणाम् ।
यात्रावेशहरं जिगीषुमनसामस्य स्फुटत्कञ्चुकः ।
कान्ताभिः सुहृदां द्विषां च युगपत् प्राप्तःप्रमोदोत्सवः ॥४५॥

हेमप्रभा । णिसग्गसव्वङ्गमहुरे महुरेक्कालङ्करणं एसो ता इमस्सिं णिवेसअ दिट्ठिं जइ तुमं णिरुवमरूवरेहादंसणुक्कण्ठाविसंठुलमाणसासि ‡ ।

सीता । जो विन्दावणविहारदुल्ललिओ § ।

प्रतीहारी । स्वगतम् । कथमधिगतकोदण्डपाण्डित्योऽप्ययमुदास्ते । प्रकाशम् ।

---

* असमस्तयौवनारोहणारम्भे रोहणमाणिक्यगिरेः परमेश्वर एष तदिमं निध्यायन्ती कुरु क्षणविशदकमलनिकुरम्बकरम्बितमम्बरार्द्धान्तम् ।

† यः कौस्तुभसगोत्ररत्नरचितशेखरालङ्कृतशिरउद्देशः ।

‡ निसर्गसर्वाङ्गमधुरे मधुरैकालङ्करणमेष तदस्मिन्निवेशय दृष्टिं यदि त्वं निरुपमरूपरेखादर्शनोत्कण्ठाविसंष्ठुलमानसाऽसि ।

§ यो वृन्दावनविहारदुर्ललितः ।

आरोपयतु वा मा वा राजैष हरकार्मुकम् ।
सूच्यते ऽस्य धनुर्योग्या प्रकोष्ठकिणमालया ॥ ४६ ॥

रावणः । सोपहासम् । कथं मधुराधिपतिर्महाधन्वो न सुरचापारोपणकर्मणि परमप्रवीणः ।

प्रतीहारी । अन्यतो ऽवलोक्य स्वगतम् । अयमितो ऽवन्तिपतिः । प्रकाशम् ।

निर्वाणैकरुचिर्भवश्च भगवांस्त्रैलोक्यलीलागुरु-
र्देवो ऽसौ मकरध्वजश्च वसतो विश्रान्तवैरव्रतम् ।
यस्यामाश्रमतृष्णयैव नगरीमेकासनौ तामसौ
शिप्राम्भःपरिखावतीं नरपतिः सत्यव्रतो रक्षति ॥ ४७ ॥

किंच ।

वीरश्रीवेणिबन्धो भुजभुजगफणा शत्रुषु भ्रूपताका
देवस्य प्रेतभर्तुः पृथुतरपृतनाद्वीपिनीवीचिलेखा ।
क्रोधाग्नेर्धूमवर्तिः सुरयुवतिदृशां शृङ्खलादाम दीर्घं
लक्ष्मीलीलाकटाक्षः प्रतिसमरमभूदस्य जैत्रः कृपाणः ॥४८॥

हेमप्रभा । रहचलणचडुलणिअम्बुद्देसविसाले विसालेक्कसाभिलासो एसो ता कीरउ इमस्सिं क्खणमण्डलतण्डवपण्डिच्चपत्तलब्भूलदालङ्किदा दिट्ठी * ।

सीता । जो तिउरडहणट्ठाणट्ठिअमहाकालणामन्तरिअखण्डपरसुणामपवित्तिअणिडालवट्टो † ।

प्रतीहारी । स्वगम् । कथं धनुरारोपणपराङ्मुखोऽयम् । प्रकाशम् ।

नेत्रत्रिभागमात्रेण निरीक्ष्य हरकार्मुकम् ।
एष स्थितो वलत्कण्ठः सुहृदालापतत्परः ॥ ४९ ॥

रावणः । हंहो कुशस्थलीनाथ कोऽयमनाकलितकालपरिणामजर्जरे ऽपि धनुष्यनध्यवसायस्तव ।

प्रतीहारी । अन्यतोऽवलोक्य । स्वगम् । कथमयं क्रथकैशिकाधिपतिः । प्रकाशम् ।

वाग्देवता वसति यत्र रसप्रसूति-
लीलास्पदं भगवतो मदनस्य यच्च ।
प्रेङ्खद्विदग्धवनिताञ्चितराजमार्गं
तत्कुण्डिनं नगरमेष विभुर्बिभर्ति ॥ ५० ॥

किंच ।

रूपाधारैकवेधाः कुलगृहमुचितं चातुरीचेष्टितानां
कन्दर्पाह्वानविद्या हृदयहृतिकरो रागिणां मुक्तिहेतुः ।

---

* रथचरणनितम्बोद्देशविशाले विशालैकसाभिलाष एव तत् कार्यतामस्मिन् क्षणमण्डलताण्डवपाण्डित्यपत्रलभ्रूलतालङ्कृता दृष्टिः ।

† यस्त्रिपुरदहनस्थानस्थितमहाकालनामान्तरितखण्डपरशुनामपवित्रितनिभालपट्टः ।

अस्यैतन्नाम नष्टेष्वरिषु रणभुवो दिव्यभावागमेषु
व्यर्थः स्वःसुन्दरीणां वरवरणविधौ वेषलाभो बभूव ॥ ५१ ॥

हेमप्रभा । सिणिद्धसामलघणकुडिलकुन्दले कुन्दलेसरो एसो ता इमस्स दंसणेण सहलीकुरु पसदसमप्पमाणं णअणणिम्माणम् * ।

सीता । जो मरहट्ठवरिट्ठो † ।

प्रतीहारी । स्वगतम् । अये प्रकृतिपराधीनं चरितमेतस्य । प्रकाशम् ।

हरचापसमारोपे प्रेरितोऽप्यनुजीविभिः ।
स्वरूपं वर्णयत्येष कुन्तविद्याविशारदम् ॥ ५२ ॥

रावणः । अति हि नाम शैशवोचितमाचरितमनेन ।

प्रतीहारी । अन्यतोऽवलोक्य । स्वगतम् । कथमयं काञ्चीपुरपरमेश्वरः । प्रकाशम् ।

देवस्य मन्मथजितो नयनानलोत्थे
जातः कुले कुलवतां प्रवरः कुमारः ।
कृत्स्नत्रिलोकभवनाभरणैर्यशोभिः
काञ्च्याः पुरः पतिरयं पुरतश्चकास्ति ॥ ५३ ॥

किंच ।

वीराश्चण्डसिदण्डप्रहरणसुहृदः संमुखं संपतन्तो
ये जाताः पात्रमाजिध्वनिमिषसुमनोदामदानोत्सवस्य ।
अस्य प्रेङ्खत्खुरप्रप्रहृतिभिरमरीभूय तैरेव भूयः
शेषाणां मूर्ध्नि मुक्ताः सुरकुसुममहावृष्टयः पुष्टभृङ्गाः ॥ ५४ ॥

हेमप्रभा । णवकञ्चनकञ्चिदामालङ्किदकञ्चिदेसे कञ्चिदेसेसरो एसो ता इमस्स वअणहरिणङ्के विसम्मउ दंसिअमअणबाणासिण्ठी दिट्ठी ‡ ।

सीता । जो चन्दसेहरप्पसादीकदकुलक्कमागदवुसहलञ्छणो § ।

प्रतीहारी । स्वगतम् । कथमप्रमाणीकृतेन्द्राणीशाप इवायम् । प्रकाशम् ।

चापारोपमपास्यैव स्थितः सीतास्वयंवरे ।
दृश्यते भूभुजां नेत्रैरेव रोषकषायितैः ॥ ५५ ॥

रावणः । सक्रोधम् । रेरे निर्मर्याद स्वयंवरसमयं विभिन्दन्नेव न भवसि । विभाव्य सलज्जम् । नन्वेष भवसि । प्रहस्तः । विहस्य ।

* स्निग्धश्यामलघनकुटिलकुन्तले कुन्तलेश्वर एष तदस्य दर्शनेन सफलीकुरु प्रसृतिसमप्रमाणं नयननिर्माणम् ।

† यो महाराष्ट्रवरिष्ठः ।

‡ नवकाञ्चनकाञ्चिदामालङ्कृतकाञ्चिदेशे काञ्चिदेशेश्वर एष तदस्य वदनहरिणाङ्के विश्राम्यतु दर्शितमदनबाणसृष्टिर्दृष्टिः ।

§ यश्चन्द्रशेखरप्रसादीकृतकुलक्रमागतवृषभलाञ्छनः ।

अस्य स्वयंवरविभेदसमुत्सुकस्य
दृष्ट्वा स्फुरत्पुलकमुज्ज्वलमङ्गमङ्गम् ।
प्रत्युल्लसन्ति च रुषो विलयं च यान्ति
प्रेमप्रपञ्चमनुसृत्य दशाननस्य ॥ ५६ ॥

प्रतीहारी । अन्यतोऽवलोक्य स्वगतम् । कथमयं वीरशृङ्गारललितलम्पटो लाटेश्वरः । प्रकाशम् ।

देवात् कुशेशयभुवो भुवनैकबन्धोः
संध्याविधौ कलयतश्चुलुकं जलस्य ।
यो जातवान् प्रतिमया स मुनिश्चुलुक्य-
स्तस्यान्वयैकतिलको नृप एष लाटः ॥ ५७ ॥

किंच ।

हेलावल्गितकण्ठनालविलसन्मुक्तालतालङ्कृतं
वासां संदधतीभिरेकविजयी सोऽयं द्विषां धामसु ।
भृङ्गाग्रग्रहकृष्टकेतकदलस्पर्द्धावतीनां दृशां
वारस्त्रीभिरदभ्रविभ्रमवशादातृप्ति पात्रीकृतः ॥ ५८ ॥

हेमप्रभा । अट्ठमीचन्दसुन्दरललाडे लाडेसरो एसो ता इमस्सिं सामलधवलपवालसच्छसुरचापरिंछोलिच्छाअं विच्छाअन्ता दिज्जन्तु लडहकडक्खविक्खेवा * ।

सीता । जो पइदिणमण्डणमेत्तवावारे सत्तचित्तो † ।

प्रतीहारी । स्वगतम् । स्वभावेन मायावानयम् । प्रकाशम् ।

मार्जनाव्याजलग्नेन करेणोत्सरता पुनः ।
न गृहीतं न च त्यक्तमनेन हरकार्मुकम् ॥ ५९ ॥

रावणः । सत्यं शृङ्गारलीलालम्पट एवायं लाटराजः । किमत्र वीरव्यपदेशेन ।

प्रतीहारी । अन्यतो ऽवलोक्य ।
स्वगतम् । कथमयं कुशस्थलीनाथः । प्रकाशम् ।

विश्वामित्रमहामुनेर्यदजनि ब्राह्मण्यलाभात्पुरा
क्षात्रं गोत्रमयं तदादिनृपतिर्दिग्विश्रुतः सुश्रुतः ।
प्रोक्तं येन नृणां महाकरुणया चित्रं चिकित्सामृतं
कीर्तिस्तम्भविभूषणाश्च ककुभो यद्वाहिनीशैः कृताः ॥ ६० ॥

किंच ।

वासो जाम्बवपल्लवानि जघने गुञ्जास्रजो भूषणं
हस्तस्वस्तिकदानमञ्चलविधिर्धातुद्रवो मण्डनम् ।
उत्तंसः शितिकण्ठपिच्छलतिका वेषो ऽयमल्पैर्दिनै-
रस्यारातिवधूजनेन शबरीसंवासतः शिक्षितः ॥ ६१ ॥

* अष्टमीचन्द्रसुन्दरललाटे लाटेश्वर एष तदस्मिन् श्यामलधवलप्रवालस्वच्छसुरचापकान्तिच्छायामपि छादयन्तो दीयन्तां सुन्दरकटाक्षविक्षेपाः

† यः प्रतिदिनमण्डनमात्रव्यापारे सक्तचित्तः ।

Digitized by Google

हेमप्रभा। करअलगेज्झमज्झदेसे मज्झदेसणरिन्दो एसो ता इमं कोदूहलफुल्लाविअणअणभरिज्जमाणवअणमण्डला पुलोएसु * ।

सीता । जो मन्दरान्दोलिददुद्धसिन्धुसमुप्पण्णधण्णन्तरिचरमावदारस्स दिवोदासस्स पठमसिस्सो † ।

प्रतीहारी ।

वामहस्तधृतेशानधनुरन्येन पाणिना ।
एष ज्यामटनीं नेतुं न शक्नोति न मुञ्चति ॥ ६२ ॥

रावणः । विहस्य । हंहो धनुर्वेदविद्याकुश्रुत सुश्रुत विविधेषु व्याधिषु भिषज्यतु भवान् न पुनः खाण्डपरशवे धनुषि ।

प्रतीहारी । समन्तादवलोक्य स्वगतम् । कथमथैते राजानः सर्वे ऽप्यहंपूर्विकया पार्वतीपतेर्भगवतो धनुरारोपयितुमुपस्थिताः । प्रकाशम् ।

श्रोण्ड्रश्चण्डासिरश्मिर्मगधविभुरसावेष काम्बोजराजः
सौराष्ट्रो ऽयं नरेन्द्रः शकनृपतिरितो ऽप्यच नेपालपालः ।
अन्ध्राणामीश्वरो ऽये सदसि समुदिताः क्ष्माभृतः सर्व एते
सीतायामिन्दुमौलेर्धनुषि च सरसाः प्रेमकौतूहलाभ्याम् ॥ ६३ ॥

हेमप्रभा । पेरन्तघोलन्तहारलदालङ्किदघणत्थणि घणत्थणिदपअण्डगम्भीरभीसणे सअलमहीमण्डलमण्डणेक्कपरक्कमे महामहीवइणो सञ्चरणचञ्चुरचञ्चरीअचञ्चुसंपुडट्ठिअसिहासंचिअचावलपुण्डरीअगब्भदलदोणीणं सरिच्छेण तिरिच्छेण अ सवणावदंसत्तणं दंसअन्तेण अच्छिविच्छोहेण जहिच्छं पेच्छ ‡ ।

सीता । कीस उण एदे णरिन्दा सअलखत्तिअमाणखण्डणखण्डपरसुचावारोवणमुहाडम्बरेण विडम्बअन्ति अत्ताणम् § ।

प्रतीहारी । एकतरे पृथिवीपालाः ।

एकाग्रया धिया ध्येयं न करस्पर्शमर्हति ।
इति भक्त्या नमन्त्येते केवलं हरकार्मुकम् ॥ ६४ ॥

अन्यतरे तु राजानः ।

आरोपणाय कलया कार्मुके कलिते ऽप्यमी ।
तद्भारभुग्नसर्वाङ्गा जानुभिर्जगतीं गताः ॥ ६५ ॥

---

* करतलग्राह्यमध्यदेशे मध्यदेशनरेन्द्र एष तदिमं कौतूहलफुल्लितनयनभरितवदनमण्डला विलोकय ।

† यो मन्दरान्दोलितदुग्धसिन्धुसमुत्पन्नधन्वन्तरिचरमावतारस्य दिवोदासस्य प्रथमशिष्यः ।

‡ प्रान्तघूर्णद्धारलतालङ्कृतघनस्तनि घनस्तनितप्रचण्डगम्भीरभीषणान् सकलमहीमण्डलमण्डनैकपराक्रमान् महामहीपतीन् संचरणचञ्चुरचञ्चरीकचञ्चुसंपुटस्थितशिखासंचितचापलपुण्डरीकगर्भदलद्रोणीनां सदृक्षेण तिरश्चा च श्रवणावतंसत्वं दर्शयताक्षिविक्षोभेण यथेच्छं प्रेक्षस्व ।

§ कथं पुनरेते नरेन्द्राः सकलक्षत्रियमानखण्डनखण्डपरशुचापारोपणमुखाडम्बरेण विडम्बयन्त्यात्मानम् ।

रावणः । विहस्य परं नामीभिरारोपितमौमापतं धनुरास्मापि मारोपितः प्रवीरजनसंख्यासु ।

प्रतीहारी । स्वगतम् । कथमेते निखिलक्षत्रियाः क्षत्रियजनोचितेऽपि चापारोपणकर्मणि वितथसामर्थ्या वर्त्तन्ते । तदेतेषु परमनाकलितसत्वसारो विकर्त्तनकुलकुमार आस्ते । यद्वा किमनेनापि ।

यस्य वज्रमणेर्भेदे भिद्यन्ते लोहसूचयः ।
करोतु तत्र किं नाम नारीनखविलेखनम् ॥ ६६ ॥

विचिन्त्य । भवतु तथापि संकीर्त्तयाम्येनम् । अनाकलितसारा हि वीरप्रकाण्डप्रसूतिः ।

रावणः । अनारोपितमसंभावनया लङ्केश्वरेण क्षत्रियैरप्यसामर्थ्येन मन्ये वृषध्वजायुधं दृप्यति । धनुरुद्दिश्य रेरे पुराणवेणुदलद्रोणीनिर्माण ।

मुक्तं मयासि हरकार्मुक यत्तदानीं
मा तेन भूद् द्रढिमदर्पपरिग्रहस्ते ।
त्वद्भङ्गमार्गपटुभिः स पुनः प्रकोष्ठै-
र्नन्वेष तिष्ठति हठैकरुचिर्दशास्यः ॥ ६७ ॥

इत्युत्थातुमिच्छति ।

प्रहस्तः । देव नेयं जानकी नचेदमिन्दुशेखरं धनुः ।

रावणः । तत्किमिदम् ।

प्रहस्तः । प्रेक्षणकमिदम् ।

प्रतीहारी ।

यद्बिम्बमम्बरमणिर्यदपां प्रसूति-
र्नक्तं निषिञ्चति यदग्निशिखासु भासः ।
ज्योत्स्ना निशासु हिमधाम्नि च यन्मयूखाः
पूषा पुराणपुरुषः स नमोऽस्तु तस्मै ॥ ६८ ॥

तस्मादजायत मनुर्नरराजबीजं
यस्यान्वये स सगरः स भगीरथश्च ।
एकेन येन जलधिः परिखानितोऽय-
मन्येन सिन्धुसरिता परिपूरितश्च ॥ ६९ ॥

सावित्रान् मनुतो महीयसि कुले ये जज्ञिरे क्षत्रिया-
स्तेषामेष महारथो दशरथः क्ष्माचक्रमाक्रामति ।
पीनांसः पृथुलोचनः प्रमदयन् कल्याणमयोध्यां गुणै-
र्विश्वामित्रवितीर्णचापनिगमस्तस्यैष रामः सुतः ॥ ७० ॥

रामः । वत्स लक्ष्मण कथमेष मां निर्दिशति । तदुत्थीयते ।

लक्ष्मणः । एतदुत्थीयते । मञ्चावरोहणनाटितकेन परिक्रामतः ।

प्रतीहारी । साधु रामभद्र साधु सत्यं मार्त्तण्डकुलैकमण्डनमसि ।

Digitized by Google

रावणः । साधु रे क्षत्रियडिम्भ साधु तवैव परमखण्डितोऽभिमानग्रन्थिरनवधिरध्यवसायश्च । तन्मानुषेषु भवन्माता पुत्रवती ।

विश्वामित्रजनकौ । अतिदिलीपमतिदशरथमङ्गीकृतं कर्म रामभद्रेण ।

हेमप्रभा । कालेण बालत्तणं रामचन्दस्स चरिदेण उण सअलणरेन्दमण्डलीजेट्ठो * ।

शतानन्दः । सूर्यशिष्यान्तेवासिन्नतिसाहसिको रामभद्रः । यतः ।

कोदण्डमीशकरपीडनदृष्टसार-
मारब्धनिर्वहणनिर्वृतिपूर्वपुंसि ।
आरोपणाय परिसर्पति रामभद्रे
गोत्रं तुलां समधिरूढमहस्करस्य ॥ ७० ॥

प्रतीहारी ।

प्रणिपत्य कुमारोऽयं मृडान्यै च मृडाय च ।
उद्युक्तो धनुरादातुं न विद्मः किं करिष्यति ॥ ॥ ७१ ॥

हेमप्रभा । जं किदं भअवदा दक्खाअणीवल्लहेण । किंच केसरिकिसोरसरिच्छपओट्ठाणं पुरिसाणं भुअदण्डमण्डणिज्जे कज्जे किं विअ दुक्करं णाम † ।

रामः प्रदक्षिणयन् । स्वगतम् ।

वैदेहीवरबीजाय सुरसारमयाय च ।
तुभ्यं चण्डीशचापाय त्रिपुरप्लोषिणे नमः ॥ ७२ ॥

सरभसमादाय । प्रकाशम् ।

मद्दोर्दण्डद्वयाक्रान्त्या वत्स लक्ष्मण लक्षय ।
स्फुटिष्यति न कोदण्डं त्रुटिष्यति न वा गुणः ॥ ७३ ॥

रावणः । विहस्य इदं तच्चटगर्जितं नाम ।

लक्ष्मणः । सोढशङ्करकराकर्षणकर्मणि कार्मुके केयमसम्भावनाऽऽर्यस्य ।

रामः । तर्हीदमारोप्यते ।

रावणः । इयमपि सा नटविभीषिका ।

प्रतीहारी । समन्तादवलोक्य ।

यथायथा धूर्जटिचापकोटिं
रामानुबन्धादधिरोहति ज्या ।
तथातथा सर्वनरेश्वराणां
मुखानि मूलान्मलिनीभवन्ति ॥ ७४ ॥

लक्ष्मणः । न केवलं वैलक्ष्यवतां महीपालानामेकेन वदनमालिन्येन संपन्नम् । अपितु ।

* कालेन बालत्वं रामचन्द्रस्य चरित्रेण पुनः सकलनरेन्द्रमण्डलीज्येष्ठः ।

† यत् कृतं भगवता दाक्षायणीवल्लभेन । किंच केसरिकिशोरसदृशप्रकोष्ठानां पुरुषाणां भुजदण्डमण्डनीये कार्ये किमिव दुष्करं नाम ।

आर्ये रुद्रशरासनं तुलयति स्मित्वा स्थितं पार्थिवैः
सिञ्जासञ्जनतत्परे विहसितं दत्त्वा मिथस्तालिकाः ।
आरोप्य प्रचलाङ्गुलीकिसलये स्थानं गुणास्फालन-
स्फाराकर्षणरुग्णपर्वणि पुनः सिंहासने मूर्च्छितम् ॥ ७५ ॥

प्रतीहारी । सहसाऽवलोक्य न केवलमाकृष्टं भग्नं च किंचिदुच्चैः ।

संस्पर्शादपि मन्थरस्य मरुतः सिञ्जानसिञ्जालतं
सार्द्धं क्षत्रवधव्रतैकगुरुणा क्रौञ्चाचलद्वेषिणा ।
दोर्दण्डाञ्चलमण्डलीकृतमिदं रामेण राज्ञां पुरः
प्रागप्राप्तपराभवं भवधनुष्टङ्कारवत् त्रुट्यति ॥ ७६ ॥

रावणः । सेयं कवीनां वचनकामधेनुः । यदसद्भूतमपि सूते ।

विश्वामित्रः । सखे जनक फलितमस्मद्धनुर्वेदविद्यान्तेवासितया रामभद्रस्य । तथाहि ।

गुर्वीं मौर्वीं विधुन्वन् विदधदतिभियः सप्तपातालपालान्
वृन्दैर्वृन्दारकाणां प्रसरति परितस्तूर्णमाकर्ण्यमानः ।
ठात्कारः खण्डिताशाकरिकरटतटीदानदुर्वर्ण एष
त्रुट्यत्पर्वाऽनुसंधेर्वृषधरधनुषो रामदोर्यन्त्रितस्य ॥ ७७ ॥

शतानन्दः । आश्चर्यमाश्चर्यम् । अतिभवानीवल्लभं रामभद्रचरितम् । तथाहि ।

ओङ्कारो विश्वरक्षाक्रमनिगमविधेरन्तकस्याट्टहासः
संहर्ता शात्रवाणां पटुपटहरवः कीर्तिनिर्वासनस्य ।
दोर्यन्त्रासञ्जिसिञ्जानमदटनिरटत्सर्वपर्वप्रसूत-
ष्टीत्कारः शम्भुचापे जयति विजयिनो राघवस्यादिबन्दी ॥ ७८ ॥

जनकः । नमो भगवते नीललोहिताय ।

विश्वक्षमातलनरेश्वरदुष्करेऽस्मिन्
सद्यः कृते गुरुणि कर्मणि राघवेण ।
चण्डीशचापमथनाद् व्यथते च चित्तं
जामातृलाभरभसान्मम मोदते च ॥ ७९ ॥

सीता । सहि हेमप्पहे भग्गं भग्गस्स भअवदो चावं * ।

हेमप्रभा । संपण्णं च पिअसहीए पाणिग्गहणं † ।

रावणः । उच्चैर्विहस्य, प्रज्ञावतां हि चक्षुरक्षुद्रमतिविषयासु धिषणासु प्रतिवसति । यतः ।

रामेण मुग्धमनसा वृषलाञ्छनस्य
यज्जर्जरं धनुरभाजि मृणालभञ्जम् ।
तेनामुना त्रिजगदर्पितकीर्तिभारो
रक्षःपतिर्ननु मनाङ्न विडम्बितोऽभूत् ॥ ८० ॥

रामः । सकण्ठरोधम् ।

* सखि हेमप्रभे भग्नं भर्गस्य भगवतश्चापम् ।

† संपन्नं च प्रियसख्याः पाणिग्रहणम् ।

Digitized by Google

वाचा कार्मुकमस्य कौशिकपतेरारोपणार्थार्पितं
मद्दोर्दण्डहठाध्वनेन तदिदं भग्नं कृतन्यक्कृति ।
नो जाने जनकस्तदत्रभगवान् व्रीडावशादुत्तरं
त्रितेप्ले नतकन्धरो भगवते रुद्राय किं दास्यति ॥ ८१ ॥

लक्ष्मणः । अहो महदन्तरं पुरुषकाराणाम् ।

भग्नं निरीक्ष्य हरकार्मुकमित्यथैते
रोमाञ्चकञ्चुकमिदं वपुरुद्वहामः ।
आर्यस्तु कण्ठधृतवाणि विलक्षभावान्-
नासानिषण्णनयनं वदनं बिभर्ति ॥ ८२ ॥

विश्वामित्रः । किमुच्यते दिलीपकुलालङ्करणं दशरथोऽस्य जनयिता ।

शतानन्दः । महाराज सीरध्वज यथोचितमत्र प्रस्तूयतां समर्प्यतां वैदेही रामभद्राय ।

जनकः । मञ्चावरोहणनाटितकेन परिक्रम्य ।

हणचण्डीशकोदण्ड निजदोर्दण्डनिर्जिताम् ।
गृहाण पाणौ वैदेहीं पद्मा पद्मे निषीदतु ॥ ८३ ॥

इति पाणौ पाणिमर्पयति ।

रावणः । सक्रोधम् । आः कथमयमलीकदुर्विदग्धः क्षत्रियबटुकीटो ममापि लङ्केश्वरस्य पुरतः सीतायाः पाणिं पाणिना पीडयति । तदेष न भवति इति संरभते ।

प्रहस्तः । विहस्य स्वगतम् ।

दृष्ट्वैतां रभसादलीकजनकप्रत्तां मृषा मैथिलीं
हस्ताग्रे नटराघवेण विधृतां रागेण रङ्गाङ्गणे ।
उत्ताम्यन्ति रुषा कषायितदृशो देवस्य लङ्कापते-
र्दोर्दण्डा विधृतायुधाश्च वदनान्याकृष्टदंष्ट्राणि च ॥ ८४ ॥

प्रकाशम् । राक्षसपते पर्यवसितप्रायः प्रेक्षाविधिः । तद्भावयतु चतुराभिनयां बुद्धिं रसवृद्धिं च नर्तकानां देवः ।

रावणः । सस्मरणलज्जम् । आत्मगतम् । कथं प्रेक्षणकमेतत् । मुधा संरब्धमस्माभिः । प्रकाशम् । सखे प्रहस्त अपि स्मरसि दशकन्धरस्य प्रतिज्ञाम् ।

प्रहस्तः । देव स्मरामि कुर्वन् मौर्वीत्यादि पठति ।

रावणः । तदिदमनुष्ठास्यते ।

द्वितीयनेपथ्ये । वैतालिकः । जयजय महाराज सीरध्वज सुखाय सायन्तनी सन्ध्या तत्रभवतो भवतु देवस्य जामात्रा रामभद्रेण सह संप्रति हि ।

संकोचव्रतमादिशन् जलरुहां देवस्त्रिवेदीतनुः
सोऽयं विद्रुमकन्दसुन्दरवपुर्यात्यस्तमस्तातपः ।
माञ्जिष्ठत्रसरच्छटैकसुहृदां यद्दीधितीनां पुरः
प्रेङ्खद्भाति सनालनीलनलिनप्रस्ताररम्यं तमः ॥ ८५ ॥

अपिच ।

दिनसन्ध्यावरवध्वोर्वहति विवाहाग्निविभ्रमं भानुः ।
लाजायते च साक्षादुत्तरलस्तारकानिकरः ॥ ८६ ॥

पुनर्नेपथ्ये ।

देव देव्यो विज्ञापयन्ति ।

जनक कुलवधूनामेष सज्जः समाजो
विवहनविधिबन्धुर्वर्तते चाप्यनेहा ।
अनुभवितुमुदारां कौतुकागारदीक्षां
तदिह सह दुहित्रा प्रेष्यतां रामभद्रः ॥ ८७ ॥

जनकः । एष प्रेष्यते स्वयं च प्रस्थीयते । प्रतीहारस्य कर्णे एवमेवम् ।

प्रतीहारी । किंचिदुच्चैः ।

इह सुजनसमाजे सङ्गता ये नरेन्द्राः
स्फुटमुकुलितपाणिः प्राह सीरध्वजस्तान् ।
सविधमधिवसन्तो मत्पुरीगोपुराणां
परिचिनुत सपर्यां सोत्सवो यावदस्मि ॥ ८८ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे सीतास्वयंवरो नाम गर्भोऽङ्कः ।

रावणः । विचिन्त्य ।

राज्ञां वृथा सदसि रामयशः प्रकीर्णं
तूर्णं मुधा मुकुलिता च पिनाककीर्त्तिः ।
दीर्णेन जीर्णधनुषा गिरिशोज्झितेन
यातः पदं मम रुषां च मृषैव रामः ॥ ८९ ॥

सीतामनुसंधाय । तद्रूकमित्यादि पठति ।

प्रहस्तः । देव समाप्तमेव देवप्रेक्षणकम् । तत् प्रेष्यन्तां वैरिञ्चा मुनयः परमेश्वरोऽपि प्रविशत्वभ्यन्तरम् ।

इति परिक्रम्य निष्क्रान्तौ ।

॥ विलक्षलङ्केश्वरो नाम तृतीयोऽङ्कः ॥

श्रीमन्महाराजाधिराजकाशीनरेशसभापण्डितवङ्गदेशनिवासिताराचरणतर्करत्नकृतकाशीराजकाननशतकनामधेयकाव्यस्यांशाः ॥

हे पार्वतीश मदनान्तकरः पुरा त्वम्
कालक्रमाद्भवसि चेन्मदनस्य वश्यः ।
दुर्नीतिदग्धजगतो मदनस्य शान्त्यै,
को वा भवेत् प्रभुरहो त्रिषु विष्टपेषु ॥ ४१ ॥
त्वां वीक्ष्य संप्रति ममेह मतिः स्थिरैषा,
कारागृहे गिरिश बद्धतमः स्मरेण ।
नो चेत् कथं कुसुमबाणधरैः पलाशैः
संवेष्टितोऽसि न बहिर्गमने समर्थः ॥ ४२ ॥

कामस्य चान्तकतया मदनान्तकस्त्वम्,
सार्थं करोषि मदनान्तकनाम नाम्न ।
कामोऽन्तको भवति यस्य स एव भूत्वा,
सार्थं करोषि पुनरेव तदात्मनाम ॥ ४३ ॥
मृत्युंजयोऽपि भगवन् विजितः स्मरेण,
जाने ततस्त्रिभुवनस्य जयी मनोज्ञः ।
बाणप्रसूननिचयः स्वयमङ्गहीनो
लक्ष्यं मनः स पुनरीश दृढं विचित्रम् ॥ ४४ ॥
ज्ञातो मया गिरिश चन्द्रधरः पुरा त्वम्
भूषार्थमत्र मम निश्चय एष देव ।
कामे हतेऽमृतकरेण हि तस्य सख्या,
पादाहतः शिरसि तेन तु चन्द्रमौलिः ॥ ४५ ॥
जानन्ति ये न परमार्थकथां गिरीश,
ते वै वदन्ति तव भालतले तु नेत्रम् ।
जानीमहे वयमहो स्मरबाणपात-
दुर्लिप्रदारुणतरक्षतमेतदत्र ॥ ४६ ॥
नैवेन्द्रियस्य नियमेन पुराविदस्त्वाम्
हे चन्द्रखण्डधर योगिवरं वदन्ति ।
योगात् सदा दयितयैव पुनर्विशङ्के
नो चेत् कथं विहरसि त्वमरण्यमध्ये ॥ ४७ ॥
एवं वदन् कृशतनुर्विरहाधिमग्नो
विज्ञाय तं शिवमुदाररसैकसिन्धुम् ।
तापैकहेतुमनिवार्यगतिं मनोजम्
ज्ञात्वा पुनर्वदति शुष्कतरोष्ठभागः ॥ ४८ ॥
केचिद्वदन्ति गरलं प्रखरस्वभावम्
केचिद्वदन्ति दहनं हननाय तीक्ष्णम् ।
ब्रूमो वयं निखिलतत्त्वविवेकदृष्ट्या
काम त्वया सदृशवीर्यधरो न कश्चित् ॥ ४९ ॥
पुष्पं धनुः स्वयमपेततनुर्मधुस्ते,
मित्रं रथो हि पवनो मृदुमन्दगामी ।
लक्ष्यं मनः प्रचपलं नहि भेद्ययोग्यम्
व्यस्तं समस्तमिह यत् तदतीव चित्रम् ॥ ५० ॥
यो दर्पितोऽस्ति नवयौवनराज्यभोगात्
तत्रैव गच्छ बलवान् यदि कामदेव ।
बालावियोगदहनैः परिदग्धकाये
दीने जने विफलमात्मशरप्रपातः ॥ ५१ ॥
कं वा वदामि खलु कः शृणुयान्महात्मा,
कृत्वा कृपामहह दीनजनस्य वाचम् ।
आयातमेतमटविच्छविदर्शनार्थम्
हाहा कथं दहति तीक्ष्णतरः स्मरोऽसौ ॥ ५२ ॥
ये राजसूयप्रमुखैश्च मखैः प्रसिद्धा
जीवन्ति ते न निहतास्तु युधिष्ठिराद्याः ।
आजन्मसाधितवधूनरवृन्दघात-
स्त्वं केन जीवसि पुनस्तपसा न जाने ॥ ५३ ॥
दुर्वृत्तवृन्ददमनाय पुरा पुराणो
देवस्त्रिलोकदयितो बहुधावतीर्णः ।
हत्वा दशास्यमुखदुर्जयदस्युसङ्घम्
त्वां जीवयन् किमु चकार पुनर्न जाने ॥ ५४ ॥
पापं क्षयाय जगतां सुकृतं जयाय
यद्गीयते तदिह मूढजनस्य वाक्यम् ।
नो चेत् कथं त्रिविधपापचयैकपात्रम्
त्वं वर्द्धसे प्रतिदिनं स्मर सर्वदाहिन् ॥ ५५ ॥
न त्वं विषं न दहनो ननु कण्टको वा
शस्त्रं न मन्मथ बत स्वयमङ्गहीनः ।
सर्वात्मकोऽसि च पुनर्यत एक एव
तत्सर्वसाधितकृतिं निखिलां करोषि ॥ ५६ ॥
शक्तिर्मनोज कियतीति न वक्तुमीशा
ब्रह्मादयोऽपि विबुधाः क्व वयं मनुष्याः ।
बाणः समस्तजगतां सुमनःप्रधानम्
श्रेष्ठो द्विजस्य तव सङ्गवशाद्विकृष्टः ॥ ५७ ॥
एवं वदन् विरहसागरमग्नचेता
मूर्च्छन् क्षणं च निपतन् क्षणमुद्धताङ्गः ।
श्वासं जहत् कृशतनुर्हृदयाधिवासा-
मालम्ब्य चन्द्रवदनां वदतीत्थमेव ॥ ५८ ॥
हाहा सुधांशुवदने हृदयाधिवासे
प्राणप्रिये सरलहृन्मयि दत्तजीवे ।
दासं विनाद्य किमु जीवसि वा नवेति
संस्मृत्य चेतसि पुनर्न लभेय धैर्यम् ॥ ५९ ॥
त्वामन्तरेण शरदिन्दुनिभानने मे
यादृग्दशा भवति संप्रति तां नचान्यः ।
जानाति केवलमिमां रजनी दिवा च
साक्षी समस्तविषयस्य हृदिस्थ आत्मा ॥ ६० ॥

॥ रामनगरराजधानी ॥

श्रीकलिकातानगरस्थज्ञानरत्नाकरयन्त्रे मुद्रितस्य मल्लिनाथटीकासहितस्य कुमारसम्भवकाव्यस्य विज्ञापनपत्रे श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यैः शैवाभिधमहापुराणस्योद्दिष्टकतिपयाध्यायकथामूलकमिदं काव्यमिति व्याजहार, ततः किमिदं तथ्यमतथ्यं वेति विचारे प्रवृत्तेन मया स्कन्दपुराण-

न्तर्गतशङ्करसंहितास्थशिवरहस्यखण्डीयसम्भवकाण्डकथामूलकमिदं काव्यमिति निश्चित्य सप्तमसर्गपर्यन्तं कविवरेण श्रीकालिदासेन कृतानां शब्दार्थकल्पनानामभेदः स्वोदितपुराणस्थाभिस्ताभिः सह प्रदर्शितो मुद्रितश्च १८६८ ईसवीयवर्षस्य जूनमासीयकाशीविद्यासुधानिधिनामके पत्रे, तदनु अष्टमादिसर्गेषु शब्दादीनामभेदं द्रष्टुकामोऽयं जनः प्रेमचन्द्रटीकासहितमेकं पुस्तकं मल्लिनाथटीकासहितं चापरमुपलब्धवान् । अष्टमसर्गटीकादावेकादशश्लोकानामवतरणिकां दातुकामो मल्लिनाथः कतिपयश्लोकान् रचयामास । यथा

सम्भोगो विप्रलम्भश्च द्विधा शृङ्गार इष्यते ।
विप्रलम्भश्चतुर्धात्र वर्ण्यते रसकोविदैः ॥ १ ॥
पूर्वानुरागमानाख्यप्रवासकरुणात्मना ।
प्रागसङ्गतयोर्यूनोरागः स्यादुत्तरे त्रयः ॥ २ ॥
स्युः प्राक्सङ्गतयोरेव तत्र पूर्वानुरञ्जनम् ।
चक्षुःप्रीत्याद्यवस्थाभिः प्ररूढं शिवयोर्मिथः ॥ ३ ॥
विच्छिन्नं कामदाहेन प्रापय्य परमां दशाम् ।
ततः सप्तर्षिसंवादप्रमुखैः साधनैः पुनः ॥ ४ ॥
अथ सम्भोगशृङ्गारमनयोः समरागयोः ।
कुमारसम्भवफलं काव्येऽस्मिन्नाह सम्प्रति ॥ ५ ॥
सोऽपि संक्षिप्तसङ्कीर्णौ सम्पन्नश्च समृद्धिमान् ।
इति भेदात् चतुर्धोक्तिश्चतुर्णां च वियोगिनाम् ॥ ६ ॥
तत्रावस्थाप्रभेदेन शृङ्गारे नायिका त्रिधा ।
मुग्धा मध्या प्रगल्भा च तत्र ह्रीसाध्वसाविलाम् ॥ ७ ॥
मुग्धावस्थां समाश्रित्य देव्याः प्रथमसङ्गमे ।
आदावेकादशश्लोक्या ब्रूते पूर्वानुरागिणोः ॥ ८ ॥
संक्षिप्तं नाम सम्भोगशृङ्गारमनयोः कविः ।
चुम्बनेष्वधरेत्यत्र लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ९ ॥

प्रेमचन्द्रस्तु मङ्गलानन्तरं दुष्प्रापायास्तादृश्याः कविवरकालिदासकृतेः प्रशंसां तदष्टमसर्गटीकानिर्माणकारणं च कतिपयपद्यैरुपन्यस्य "सम्प्रति कुमारोत्पत्त्यनुकूलतया तयोः सपरिकरे सम्भोगशृङ्गारे वर्णयितव्ये प्रथमं तावदेकादशभिः श्लोकैः पार्वत्या मुग्धात्वं वर्णयति,, एतावदेव प्राह । मन्ये नैतावता रसविदामानन्द इति, यतः सपरिकर इत्यादि वदता रसालङ्कारसागरस्य काव्यादर्शस्य व्याख्यात्रापि प्रेमचन्द्रभट्टाचार्य्येण शृङ्गारलक्षणनिरूपणस्यानावश्यकत्वेऽपि तद्विभागः प्रथममवश्यं कर्तव्यः । एवं वक्ष्यमाणैकादशश्लोकेष्वात्मभूतसंक्षिप्तसम्भोगशृङ्गारस्य नामापि नास्तीत्ययमितद्व्याप्यधर्मावच्छिन्न विचारांशे किं वक्तव्यम् ।

मल्लिनाथस्तु प्रथमसर्गादौ "इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया । नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते,, ॥

इति प्रतिज्ञाभङ्गभयेन टीकाया न्यूनाधिकभावं न करोति व्याकरणविरुद्धं च न लिखतीति सार्वजनीनमेतत् । एवम्

भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्च्छिता ।
एषा सञ्जीविनी टीका तामद्योज्जीवयिष्यति ॥

इत्यपि स एव तदादौ लिलेख । एतदपेक्षया श्रीप्रेमचन्द्रस्याष्टमसर्गटीका दुष्टा वा नवेति विचार्य्यमाणे पूर्वोक्तभट्टाचार्यः कुत्रचिदनपेक्षितस्थले स्वपाण्डित्यं प्रकाशयामास, अपेक्षितस्थले च तूष्णींभावमेव जगाम, पाठानां त्वेतत्कल्पितानां नास्तीयत्तैव ।

एवंच कुमारसम्भवतृतीयसर्गे ४४ श्लोकस्य चतुर्थपादे त्रियम्बकं संयमिनं ददर्शेत्यत्र मल्लिनाथः सर्वस्य तद्व्याख्यानस्यान्ते "केचित्तु साहसिकास्त्रिलोचनमिति पेठुः,, इति यथा व्याजहार तथास्यापि भट्टाचार्यस्य पाठपरिवर्तने साहसमेवेति मे प्रतिभाति ।

ततः श्लोकेष्ववश्यं वर्णनीयान् रसविचारांस्तु सुतरां तत्याज प्रेमचन्द्रः, मल्लिनाथस्तु यथासम्भवं तान् सम्यगुद्भावयामास ।

पाणिपीडनविधेरनन्तरं शैलराजदुहितुर्हरं प्रति ।
भावसाध्वसपरिग्रहादभूत् कामदोहदसुखं मनोहरम् ॥ १ ॥

अस्मिन् श्लोके कामदोहदसुखमित्यस्य कामसंवर्धकं सुखमिति, एवं "नायिकानायकयोरन्योन्यानुभावदर्शनात् सुखमाविर्भवति तच्च मदनोद्दीपकमिति रसविदां स्थितिः, तथाच हरस्य गौर्यां नवोढायां स्वगोचरत्वप्रयुक्तसाध्वसदर्शनात् कश्चन् मदनसंदीपनसुखमयो विकारः प्रादुर्बभूव इत्यर्थः, अत्र रसीभवतः स्थायिनः कार्यमनुभावः, तदुक्तम् ।

रसतां गच्छति स्थायी यत् कार्यमुपलक्ष्यते ।
अनुभावः स विज्ञेयो भावसंस्थानसूचकः ॥

इति च मल्लिनाथः स्पष्टीचकार, प्रेमचन्द्रस्तु नैतत् किमपि व्याजहार ।

अपिच विरुद्धमेवोपन्यस्तवान् ।

एवमालि निगृहीतसाध्वसं शङ्करो रहसि सेव्यतामिति ।
सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत् प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥ २ ॥

अस्मिन् श्लोके प्रेमचन्द्रो नवस्त्रीसुलभलज्जापारवश्यमेव विस्मृतिहेतुं मन्यते स्म, मल्लिनाथस्तु "नहि भयपरिवृते चेतसि दृढतरोऽप्युपदेशः संस्कारमाधत्त इति भावः,, इति पार्वत्या विस्मृतिहेतुं सम्यगुद्भावयामास ।

अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।
वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥ ३ ॥

साध्वसाद्वाङ्मयोत्तरादाने शिरःकम्पमयोत्तरदाने च प्रमाणं लिलेख मल्लिनाथः, यथा "तदुक्तं रतिरहस्ये कन्याकेलिप्रस्तावे,

Digitized by Google

अविदित इव पृच्छेत् किञ्चिदल्पान्तरार्थम् ।
प्रतिगिरमवदन्ती भीतिमेवानुरुन्ध्यात् ॥
अहमभिरुचिरस्ते तन्विनो वेति पृष्टा ।
प्रतिवचनपदे सा मूर्धकम्पं च कुर्यात् ॥

विहृतं नाम लज्जाया अनुभाव इति, तदुक्तम्,

कन्याया मानलज्जाभ्यां न दत्तं योग्यमुत्तरम् ।
क्रियया व्यज्यते यत्र विहृतं तदुदीरितम् ॥

इति,, प्रेमचन्द्रस्तु नैतस्य गन्धमप्युद्भावयामास ।

चुम्बनेष्वधरदानवर्जितं सन्नहस्तमदयोपगूहने ।
क्लिष्टमन्मथमपि प्रियं प्रभोर्दुर्लभं प्रतिकृतं वधूरतम् ॥ ४ ॥

अस्मिन् श्लोके "अगत्या वाम्यवतापि नवस्त्रीरतेन सत्कामुकास्तुष्यन्तीति भावः,, इति प्रेमचन्द्रो मनीषी व्यलिखत्, मल्लिनाथस्तु "अयं लज्जासाध्वसाभ्यां संकुचितोपचारत्वात् संक्षिप्तसंभोगः, तदुक्तं भूपालेन,

युवानौ यत्र संक्षिप्तान् साध्वसव्रीडितादिभिः ।
उपचाराविक्षिपन्ते स संक्षिप्त उदीरितः ॥

इति विशेषेणेदं व्याचख्यौ । एवम्,

वासराणि कतिचित् कथंचन स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया ।
ज्ञातमन्मथरसा शनैः शनैः सा मुमोच रतिदुःखशीलताम् ॥ ५ ॥

"स्थाणुना शम्भुना कर्त्रा प्रिया पार्वती कर्मभूता कतिचिद्वासराणि कैश्चिदहोभिरित्यर्थः, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया, कथंचन कृच्छ्रेण पदं पदक्षेपम्, अकार्यत कारिता, सुरतकर्मणीति शेषः, करोतेर्ण्यन्ताल्लङ्, हृक्रोरन्यतरस्यामिति कर्तुः कर्मत्वम्, ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इत्यभिहितत्वं च,, इति मल्लिनाथः ।

प्रेमचन्द्रस्तु कतिचिद्वासराण्यल्पान्येव दिनानि व्याप्य प्रिया पार्वती स्थाणुना शिवेन कथंचन कष्टसृष्ट्या पदं स्थानं सुरतास्पदमित्यर्थः, अकार्यत चक्रे, स्वार्थे णिच् ।

इदं च भट्टाचार्यवचनं व्याकरणावैदग्ध्यमूलमेव, करोतेश्चुरादावपाठेन स्वार्थे णिचः करणस्यान्याय्यत्वात् याथाकथंचित्कत्वेन समाधेरगतिकगतित्वाच्च ।

सस्वजे प्रियमुरो निपीडिता प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत् ।
मेखलाप्रणयलोलतां गतं हस्तमस्य शिथिलं रुरोध सा ॥ ६ ॥

अत्र कृताल्पसाहसप्रतीकाराभ्यां तुल्यलज्जास्मरत्वं व्यज्यत इति मल्लिनाथः सम्यगेवोवाच, यत उरसि शिवेन गाढमालिङ्गिता पार्वती प्रियं सस्वज इत्यादिना तुल्यक्रिया स्पष्टमेव व्यज्यते, प्रेमचन्द्रस्तु "मध्यमव्रीडिता, इत्याह स्म ।

भावसूचितममध्यविप्रियं चाटुमत् क्षणवियोगकातरम् ।
कैश्चिदेव दिवसैस्तदा तयोः प्रेम रूढमितरेतराश्रयम् ॥ ७ ॥

"प्रेम प्रेमपदाभिलप्याङ्कुरावस्था रतिरित्यर्थः, इति प्रेमपदव्याख्यानवेलायां तदेतत् सर्वं स्पष्टीकृतं भूपालेन,, इत्यादिना मल्लिनाथोऽपूर्वमेवार्थं जगाद, प्रेमचन्द्रस्तु प्रेम प्रीतिरिति प्रसिद्धार्थमेव व्याजहार ।

तं यथात्मसदृशं वरं वधूरन्वरज्यत वरस्तथैव ताम् ।
सागरानपरा हि जाह्नवी सोऽपि तन्मुखरसैकनिर्वृतिः ॥ ८ ॥

"इत्थं समानुरागत्वकथनात् रसस्याभासत्वं निरस्तं तदुक्तम् ।

एकत्रैवानुरागश्चेत् तिर्यङ्म्लेच्छगतोऽपि वा ।
योषितो बहुसक्तिश्चेत् रसाभासस्त्रिधा मतः ॥

इति, कविनाप्युक्तं मालविकायाम्,

अनातुरोत्कण्ठितया प्रसिध्यता समागमेनापि रतिर्न मां प्रति ।
परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं शरीरनाशोऽपि समानुरागयोः ॥

इति,, एवं मल्लिनाथो महाविशेषं दर्शयामास, प्रेमचन्द्रस्तु पदानामर्थप्रकाशनमेव महु मन्यमानो रसांशे तूष्णींभावं जगाम ।

दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका वेदनाविधुतपाणिपल्लवा ।
शीतलेन निरवापयत् क्षणं मौलिचन्द्रशकलेन शूलिनः ॥ ९ ॥

"अत्राधरपीडनात् सुखेऽपि दुःखवदुपचारात् कुट्टमितं नामानुभाव उक्तः, तदुक्तम्,

केशाधरादिग्रहणे मोदमानापि मानसे ।
दुःखितेव बहिः कुर्याद्यत्र कुट्टमितं हि तत् ॥

इति,, इदं मल्लिनाथः स्पष्टीचकार, प्रेमचन्द्रस्तु मौनमेव सर्वार्थसाधनं मन्यते स्म ।

चुम्बनादलकचूर्णदूषितं शङ्करोऽपि नयनं ललाटजम् ।
उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥ १० ॥

अस्मिन् श्लोके सहृदयहृदयाह्लादकत्वेन वर्णनीयमवश्यं रसविशेषं प्रेमचन्द्रस्तत्याज, मल्लिनाथश्च तं लिलेखेति विशेषः ।

एवमिन्द्रियसुखस्य चात्मनः सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।
शैलराजभवने सहोमया मासमात्रमवसद्वृषध्वजः ॥ ११ ॥

हिमालये मासमात्रमेव शिवः किमिति वसतिं चक्रे इत्यत्र कारणं वधूवशीकरणस्य तावानेव कालोऽपेक्षितो नाधिको न न्यून इत्याकरस्थमत्र प्रमाणत्वेनोपनिबद्धवान् मल्लिनाथः, तदितरो रमणीयनानाप्रदेशविजिहीर्षामेव कारणं मन्यते स्म ।

तस्य जातु मलयस्थलीरतेर्धूतचन्दनवनः प्रियाक्लमम् ।
आचचाम सलवङ्गकेशरश्चाटुकार इव दक्षिणानिलः ॥ १२ ॥

यथा लोके कश्चिन्मनुजो महान्तमपि परिश्रमं प्रियवादैरपनयति तद्वन्मलयमारुतोऽपि पार्वत्याः सकलमपि तं दूरीचकारेति मल्लिनाथो व्याजहार, तदितरो न किमपि ब्रूते स्म ।

हृष्टतामरसकेसरत्यजोः क्रन्दतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः ।
निघ्नतोः सरसि चक्रवाकयोरल्पमन्तरमनल्पतां गतम् ॥ १३ ॥

"दृष्टतामरसकेसरत्यजोः, दृष्टाः प्रिया अभिलषणीयभोज्या इत्यर्थः, ये तामरसानां पद्मानां केसराः किञ्जल्कास्तानपि त्यजत इति तथाभूतयोः, सति विरहे दृष्टवस्त्वपि नास्वादयतीति भावः, विरहेण वियोगदुःखेन मुक्तकण्ठयोस्तथा भिन्नयोः पृथक्कूलस्थितयोरिति चक्रवाकमिथुनस्य विशेषणानामर्थमकल्पयत् प्रेमचन्द्रः, मल्लिनाथस्तु "दष्टतामरसकेसरत्यजोः, दष्टमर्धजग्धं यत् तामरसकेसरं पद्मकिञ्जल्कम्, मुखद्वयलग्नमेकमिति भावः, तत् त्यजत इति तथोक्तयोः, क्विप्, विपरिवृत्तकण्ठयोः परस्परालोकनार्थं कृतग्रीवाभङ्गयोर्निघ्नयोर्दैवाधीनयोः,, इति व्याचख्यौ।

अथ सरसि वियुज्यमाने शनैः शनैर्जातातिव्यवधाने चक्रवाकमिथुने तामरसकेसरत्यागो विशेषणं तत्र चेष्टत्वविशेषणापेक्षया दष्टत्वविशेषणमेव सहृदयहृदयाह्लादकम्, यत इष्टवस्तूनां त्यागो विरहिणोरपि न तथा क्लेशं जनयति यथार्धजग्धस्यैकवस्तुनस्त्यागः, एवं तन्मिथुने कण्ठमुक्तिरपि विशेषणं तत्रच विरहस्य प्रयोजकता वक्तव्या, एवंच कण्ठे विरहप्रयोज्यमुक्तिविशेषणापेक्षया विपरिवृत्तत्वविशेषणमेव रसविदामानन्ददायकं यतः परस्परं वियुज्यमानं प्राणिमात्रमन्योन्यालोकनार्थमन्योन्यं ग्रीवां परिवृत्य पश्यतीति सर्वानुभवसिद्धम्, अथच तन्मिथुने पृथक्कूलस्थितिविशेषणापेक्षया दैवायत्तत्वविशेषणमेवातिरमणीयं यतस्तत्र पृथक्कूलस्थितिः सिद्धा चेदल्पमन्तरमनल्पतां गतमित्यसङ्गतं स्यात्, अथच चक्रवाकमिथुनस्य वियोगस्तु दैवायत्त इति वक्तमुचितम्, यतः प्रेमचन्द्र एवैवमाह "चक्रवाकद्वन्द्वानि रात्रौ नैकत्र तिष्ठन्तीति प्रसिद्धिः,, इति ।

स्थानमाह्निकमपास्य दन्तिनः शल्लकीविटपभङ्गवासितम् ।
आविभातचरणाय गृह्णते वारि वारिरुहबद्धषट्पदम् ॥ १४ ॥

मल्लिनाथः "आविभातं विभातमारभ्य यच्चरणं भक्षणं तस्मै तदर्थमित्यर्थः, गृह्णते उपाददते, गजा ह्याप्रभातमहर्भुक्तजीर्णपर्याप्तं जलं सकृदेव सायं पिबन्तीति प्रसिद्धम्,,इति व्याख्यातवान्, प्रेमचन्द्रस्तु "आविभाति शरणाय गच्छत इति तृतीयपादव्याख्यानसमये शरणाय गृहाय निशानिवेशस्थानायेत्यर्थः,गच्छतो दन्तिनो वार्यावलोडितं जलमाविभाति वनहस्तिनो हि सायं जलेषु विहृत्य निवेशस्थानं गच्छन्तीति स्वभावः,, ।

पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना निर्मितं मितकथा विवस्वता ।
दीर्घया प्रतिमया सरोऽम्भसां तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥ १५ ॥

अतिप्रसिद्धपाण्डित्योऽपि प्रेमचन्द्रोऽस्मिन् श्लोके विद्यमानानां तृतीयान्तपदानां मध्ये कर्तृकरणभेदं न किमपि दर्शयामास, अथच पूर्वार्धे, मितकथे इत्यत्र मितरुचामिति पाठं कल्पयित्वा सरोऽम्भसां विशेषणत्वेन तत् कल्पयामास, एवं पश्येत्यस्य किं कर्मेत्यपि न विचारयामास, मल्लिनाथस्तु सेतुबन्धनरचनायां विवस्वतः कर्तृत्वं प्रतिबिम्बस्य करणत्वं पश्येत्यत्र वाक्यार्थस्य कर्मत्वं स्पष्टं व्याजहार ।

सामभिः सहचराः सहस्रशो वन्दनैश्च हृदयंगमस्वनैः ।
भानुमग्निपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिनः ॥ १६ ॥

"वन्द्यन्त एभिरिति वन्दनानि स्तोत्रवाक्यानि तैः,, इति प्रेमचन्द्रः, मल्लिनाथेन तु स्यन्दनाश्वहृदयंगमस्वनैरिति द्वितीयपादः "स्यन्दनाश्वानां रथाश्वानां हृदयंगमाः स्वना येषां तैः सामभिः,, इति सम्यग् व्याख्यातः ।

॥ रामनारायणशास्त्री ॥

RAGHU.

(Continued from page 42.)

Again the hero youth his bowstring drew,
Swift to the mark again his arrow flew,
To INDRA's arm, which blows upon the brow
Of his huge elephant had hardened, now
Still glittering with the remnant of the dyes
That glowed in beauty over SACHI's eyes.
A second, feathered from the peacock's wing,
Laid low the banner of the heavenly king,
Who raged as though the foeman's hand had torn
The shining locks that Fortune's head adorn.
Furious and fast the battle waged, and through
The air, like winged snakes, their arrows flew,
Hissing from side to side ; while, standing near,
Both Gods and men beheld that sight of fear.
Though INDRA sent his arrows forth like rain,
Still on that wondrous youth they beat in vain :
Not all the streams the labouring cloud can fling
Will dim the glory of the lightning's wing.
A shaft, with crescent head, from RAGHU's bow
Severed the string of his celestial foe,
That parted with a sound like ocean's roar
When his waves dash upon a rocky shore.
Aside, in rage, the useless bow he threw,
Then from his hand his bolt of terror flew:
That flaming bolt that tamed the mountains' pride,
And rent the pinion from each rugged side.
Fiercely it smote, and from the eyes of all
Fell bitter tears to see their hero fall ;
But in a moment rose triumphant cries,
As, shaking off the pain, they saw him rise.
His dauntless spirit INDRA saw with joy,
And loved the valour of the royal boy.
"Cease, cease ! he cried, "Well-pleased am I to see
The bolt that conquered mountains braved by thee.
No longer fight, but, for thy valour's meed,
Ask any boon thou wilt except the steed."
With gentle words the royal youth replied,

Digitized by Google

The half-drawn shaft replacing by his side ;
While the long gilded reed one moment threw
O'er the young archer's hand a glittering hue :
"If, King of Gods, it be thy changeless will
To slight my prayer, and keep the courser still ;
Yet let my father through thy favour gain
All he might hope for if the steed were slain.
And, since each rite has now been duly done,
Grant that the meed of all his toil be won.
And, royal INDRA, grant again this prayer,
And let thy herald to my father bear
The joyful tidings, for no man within
His private halls may entrance lightly win."
His willing promise INDRA gave, and then
Turned his fleet horses to the east again.
And RAGHU bent, unconquered, not elate,
His steps in silence to the city gate.
DILIPA welcomed, with a father's pride,
Forewarned of all, the hero to his side ;
And pressed, with fingers trembling with delight,
Those limbs the thunder-bolt had marked in fight.
Thus then the mighty King, ere life's decline,
Performed his glorious ninety rites and nine ;
And, ever longing for his rest on high,
Reared a proud ladder up from earth to sky.
Mindful of duties by the Scriptures taught,
From worldly cares he drew his every thought ;
Resigned the white umbrella to his heir,
And all the signs of sovereign rule, to wear.
Than sought a tranquil dwelling with his Queen,
Where Hermits live beneath their leafy screen ;
For such, through ages, in their years' decline,
Is the good custom of IKSHWAKU'S line.

RAGHU'S CAMPAIGN.

Crowned with the glory of his aged sire
Now shone King RAGHU, like the burning fire
That glows at evening with a brighter ray
Caught from the splendour of the dying day.
All neighbouring Chiefs were jealous of his fame ;
Their breasts no longer checked the stifled flame ;
The while his people, with their hearts elate,
Joyed in their monarch and his royal state,
As though they looked on INDRA'S flag unfurled
To scatter blessings o'er a grateful world.
In one short day the hero made his own
Both his foes' kingdoms, and his father's throne.
FORTUNE herself, sweet Goddess, all unseen,
Held o'er his sacred head her lotus screen,
And POESY in minstrels' form stood by,
Swept the wild strings, and raised his triumph high.
What though the earth, since ancient MANU'S reign,
Was wooed by every king, nor wooed in vain ;
She came a bride, with fresh unrifled charms,
A pure young virgin, to her RAGHU'S arms.
Gentle yet firm, he won each heart and mind,
Like the calm breathing of the soft south wind.
None wept the father when he saw the heir :
Who mourns the blossom when the fruit is fair ?
The holy men who virtue's lessons taught,
In his pure life their best example sought,
That showed his people what to seek or shun ;
All his deeds, virtue,—vice, all left undone.
A new creation rose beneath his sway ;
Each sense was keener, and all nature gay.
The moon is worshipped for his gentle gleam,
The God of Day, for his bright fostering beam ;
And equal glory well might RAGHU claim,—
All virtues his that gild a monarch's name.
Though keen the vision of his long bright eyes,
He gained a clearer sight from lore that lies
Wrapt in the holy volume, where the sage
Has stored the wisdom of laborious age.
Firm was the Prince upon his father's seat
When autumn came with kingly glory sweet ;
A rich red lotus screened his royal head,—
For banners, flowery grass its tufts outspread.
Fair is that Autumn-God, but all confess
That fairer still is RAGHU'S loveliness.
O'er the wide earth, down Heaven's unclouded way,
Flash forth the glories of the Lord of Day ;
With speed scarce slower, glory scarce less bright,
From land to land flew RAGHU'S conquering might.
His shining bow aside has INDRA thrown ;
And RAGHU grasps, for glorious war, his own ;
For each in turn triumphant bends his bow,
One in the Heavens above, and one below.
Dear as the broad moon in the autumn skies
Was his loved presence to his people's eyes,
Who saw his glory in the planets shine,
And traced his splendour in the jubilant line
Of white swans in their airy flight o'erhead,
And sparkling lakes where lotuses are spread ;
While maidens in the shadowing sugar-cane
Raised high, to hymn their lord, the joyous strain,
Watching the crop the while, and loved to praise
His manly virtues e'en from childhood's days.
Calm grew the Ocean when AGASTYA rose ;
The name of RAGHU awed his trembling foes ;
For maddened bulls, that rend the river's side,
With his most gentle might but feebly vied.
His elephants that smelt the tainted breeze,
And rival odours of the Seven-leaf trees,

Digitized by Google

Provoked to fury by the daring flowers
Poured their own nectar forth in seven-fold showers.
Scarce was he ready for the sword and shield
When Autumn called him to the battle-field,—
War's proper season, when the Rains are o'er,
When roads are dry, and torrents foam no more.
Soon as the day to bless the chargers came,
The warrior's holy festival, the flame
Turned to the right, and with a ruddy hand
Gave him full triumph o'er each distant land.
Then when his kingdom was secured, and all
His city fortified with tower and wall,
His hosts he marshalled, his broad flag outspread,
And to subdue the world his army led.

Forth as he rode, the city matrons poured
The sacred grain upon their mighty lord,
Thick as the drops on VISHNU'S brow that fell
When MANDAR made the milky Ocean swell.
First to the East the hero takes his way,
His foemen trembling as his banners play.
Thick clouds of dust beneath his chariots rise,
Till dark as earth appear the changing skies;
While elephants, like autumn clouds in girth,
Make like to rainy skies the labouring earth.

Parted in four that mighty host appears:
In front, the gleaming of ten thousand spears;
Next come the tumult and the din, and then
The cars and horse, the elephants and men.
He marked his progress with a mighty hand:
The fountain gushed amid the thirsty sand;
The tangled forest harboured beasts no more,
And foaming floods the freighted vessel bore.
He led his army toward the Eastern Sea,
An endless stream of men, and seemed to be
A new BHAGÍRATH, ancient Sage, who led
The wandering GANGÁ down from SIVA'S head.
As strews some elephant, in headlong wrath,
With many a tree uptorn, his forest path,
He marked with plundered wealth his onward way,
And humbled princes owned the conqueror's sway.
Through all the East he passed, from land to land,
And reached, triumphant, Ocean's palmy strand.
Like an unsparing torrent on he went,
And low, like reeds, the lords of SUHMA bent.
Then fell the islets washed by GANGÁ'S wave,
Nor could their ships the hosts of BANGA save;
Like rice they bowed them, and, again restored,
Before his feet rich fruit for tribute poured.
Nor could thy waters, KAPISA, delay
The King who bridged with elephants his way.
Thence to KALINGA'S realm the victor rode;
His onward path the chiefs of UTKAL showed.
As fierce wild elephants are forced to kneel
Bending obedient to the driver's steel,
MAHENDRA'S towering brow and haughty crest
The mighty victor's awful strength confessed.
KALINGA'S chieftain with his warlike train
Stood like an ancient hill prepared to rain
Thick stones on INDRA pressing on to smite
From his rough sides the wings that helped his flight.
Undaunted RAGHU bore the arrowy shower
Like holy water in auspicious hour,
And, when proud victory his arms had crowned,
His men with betel leaves adorned the ground,
And lay at ease triumphant, drinking up
Their foemen's glory in the brimming cup.
The Chief was captive of his sword and bow,
But RAGHU'S mercy bade him freely go;
No wealth he sought, but warred in honour's name,
So spared his land but spoiled his warlike fame.
Careless of conquest, o'er the palmy strand
He led his army to AGASTYA'S land.
His soldiers resting by KAVERI'S wave
The night to love and mirth and feasting gave,
While the fair river sought the jealous sea
Stained like a partner of their revelry.

(To be continued.)

ADVERTISEMENT.

Just Published.

SCENES FROM THE RAMAYAN, &c.

BY

RALPH T. H. GRIFFITH, M. A.

8vo. Crown, Cloth; price 2 Rs. cash: by Book Post 2 Rs. 4 ans.

CONTENTS.

PREFACE. THE HERMIT'S SON.
AYODHYA. THE TRIAL OF TRUTH.
RAVAN DOOMED. THE FOREST.
THE BIRTH OF RAMA. THE RAPE OF SITA.
THE HEIR APPARENT. RAMA'S DESPAIR.
MANTHARA'S GUILE. THE MESSENGER CLOUD.
DASARATHA'S OATH. KUMBHAKARNA.
THE STEP-MOTHER. THE SUPPLIANT DOVE.
MOTHER AND SON. TRUE GLORY.
THE TRIUMPH OF LOVE. FEED THE POOR.
FAREWELL! THE WISE SCHOLAR.

Benares: E. J. LAZARUS & Co. Calcutta: W. NEWMAN & Co. London: TRÜBNER & Co., PATERNOSTER ROW.

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: *all letters on business, to the Proprietors,* MESSRS. E. J. LAZARUS & Co., *to whom Drafts should be made payable.* ADVERTISEMENTS *will be inserted at four annas per line.*

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

Digitized by Google

Poona College.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 28. Benares September 1st, 1868. Vol. III.

॥ ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्याः ॥

ज्ञानाधिकारस्याष्टमं चरममाह्निकं, क्रियाधिकारस्य चाद्यमाह्निकद्वयम्

स्वसंवेदनसंसिद्धव्यवहारवशेन यः ।
नित्यं महेश्वरः सिद्धः सिद्धानां तं स्तुमः शिवम् ॥

एवं ज्ञानस्मरणापोहनानि व्युत्पाद्य तेषामेकमाश्रयं विना व्यवहारो न युक्त इति निरूपितम्, एतावता न चेदन्तः कृतेत्यत्र यदुक्तमेक इति तत्परिघटितम्, अन्तराभाससमर्थनेनान्तःकृतानन्तविश्वरूप इत्यपि निरूपितम्, यत्तत्रैव महेश्वर इत्युक्तं तन्माहेश्वर्यं स्वातन्त्र्यरूपमुपपादयितव्यम्, तच्च ज्ञानविषयं क्रियाविषयं चेत्युभयप्रकारं, ततो भगवान् ज्ञाता कर्ता च, यद्यपि च प्रकाशविमर्शात्मकं चिदेकघनमेकमेव संविद्रूपं तथापि व्युत्पादनाय तत्परिघटित एवायं विभागः, तेन ज्ञानात्मकक्रियाविषयं स्वातन्त्र्यं यद्यपि क्रियाशक्तिरूपं तथापि ज्ञानाधिकार एव निर्णेतव्यं तद्विषयत्वात् । एवं च ज्ञानशब्दार्थः प्रक्रान्तः प्रत्ययतश्च संपूर्णतया निर्णीतो भवति । तत्र ज्ञानं नाम स्वयं भेदिताभासभेदोपाश्रयनियन्त्रणासंकुचितमहमिति संवेदनं, तत्राभासेषु यत्स्वातन्त्र्यं तदेव ज्ञानशक्तिविषयं स्वातन्त्र्यं संपद्यत इति "तात्कालिकाक्षसामक्ष्ये" त्यादिना "शुद्धे ज्ञानक्रिये यत" इत्यन्तेन श्लोकैकादशकेन तन्निरूप्यते । तत्राभासान्तरापेक्षो वाभासोन्यथा वेति श्लोकेनोक्त्वा स एवाभास एक इति श्लोकान्तरेणोच्यते, अर्थक्रियाभासोपि तथैवाभासनियत इति श्लोकद्वयेनोक्त्वा कुत एकस्मिन्नाभासे सार्थक्रियेति पुनः श्लोकद्वयेन, आभासान्तरविचित्रस्य भित्तिस्थानीयमान्तरत्वमिति श्लोकेन, ततो बाह्यत्वं स्वरूपतो विभागतश्च श्लोकयुग्मेन, ततः श्लोकेन ज्ञानादिशक्त्याश्रयस्यैकस्योपसंहारः, श्लोकान्तरेण महेश्वरत्वमुपसंहरता भाविनः क्रियाधिकारस्योपक्षेप इति संक्षेपार्थ आह्निकस्य ॥

अथ श्लोकार्थो निरूप्यते ।

ननु यदि परमेश्वरनिष्ठतयैव समस्तोयं व्यवहारः तदस्य स्फुटत्वास्फुटत्वप्रायप्रसिद्धवैचित्र्यानुपपत्तिः, येन किलायमनुप्राणितः स एक एव भगवान्, न च तद्व्यतिरेकेण व्यवहारस्य निजं किं चन तत्त्वमुत्पश्याम इत्याशङ्क्याह ।

(१) तात्कालिकाक्षसामक्ष्यसापेक्षाः केवलं क्वचित् ।
आभासा अन्यथा ऽन्यत्र त्वन्धान्धतमसादिषु ॥
विशेषोर्थावभासस्य सत्तायां न पुनः क्वचित् ।
विकल्पेषु भवेद्भाविभवद्भूतार्थगामिषु ॥

केवलमेतावता आभासानां भेदो, न पुनरर्थावभासस्य स्वात्मगतः क्वचिदपि भेद इति श्लोकद्वयस्य संमीलितस्य संबन्धः, यस्मिन्नेव काले स आभास आभाति तत्काल एव भवति यदक्षसामक्ष्यं बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वं नाम आभासान्तरं पश्यामीत्येवंरूपं तत्सापेक्षाः तद्व्यामिश्राः क्वचिदाभासा भवन्ति, यत्र स्फुटताव्यवहारः अन्धविषयेन्धकारस्यप्रमातृविषयः पुनर्योन्यो व्यवहारो ऽस्फुटतामयस्तत्र त आभासा अन्यथा । तथा हि, जात्यन्धस्य बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वलक्षणमाभासान्तरं नैवास्ति, दृष्टवतस्त्वन्धीभूतस्य संतमसस्थितस्य च तात्कालिकं तन्नास्ति, अपि तु प्राक्तनमेव बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वमनुसंधत्ते । तस्मादर्थावभासस्य केषु चिदपि विकल्पेषु सत्तायां स्वरूपे विशेषोस्तीति संभावना न कर्तव्या, ते हि विकल्पा भाविवस्तुगामिनो भविष्यन्निष्ठा वा भवन्तु वर्तमाननिष्ठा वा अ-

Digitized by Google

तीतवस्तुविश्रान्ता वा । एतदुक्तं भवति । नालमिदं पश्यामि, संकल्पयामि, उत्प्रेक्षे,स्मरामि, करोमि, वेद्मी,त्यादौ नीलाभासो ऽसौ स्वरूपतो ऽनूनाधिकः, एवं पश्यामीति, एवं यः पीतादिषु, ते पुनराभासाः स्वातन्त्र्येण यदा भगवता संयोज्यन्ते वियोज्यन्ते च तदा ऽयं स्फुटत्वास्फुटत्वादिव्यवहारः नीलमित्याभासस्यात्मेव इत्याद्याभासान्तरव्यवच्छेदेन पश्यामीत्याभासव्यामिश्रणायां स्फुटताव्यवहारः, एवं त्रैकालिकव्यवहारवैचित्र्योपपत्तिः, परमेश्वरस्वरूपान्तर्भूतत्वे पुनराभासानां न कुतश्चिद्व्यवच्छेदो न केन चिद्व्यामिश्रणेति ॥

नन्वेतन्नीलादिषूपपद्यतां यत्र बाह्येन्द्रियव्यापारोस्ति, सुखादौ तु तदभावात्कथं वैचित्र्यमित्याशङ्क्याह ।

(२) सुखादिषु च सौख्यादिहेतुष्वपि च वस्तुषु ।
अवभासस्य सद्भावे ऽप्यतीतत्त्वात्तथा स्थितिः ॥
गाढमुल्लिख्यमाने तु विकल्पेन सुखादिके ।
तथा स्थितिस्तथैव स्यात्स्फुटमस्योपलक्षणात् ॥

सुखे, स्रक्चन्दनादिके च तत्कारणे, दुःखे,अहिकण्टकादौ च तद्धेतौ, अतीते ऽनागते वा यद्यप्याभासः स एव, तथाप्यतीतमिदमनागतमिदमित्याभासान्तरेण यतो व्यामिश्रणा, अनुभवामीत्याभासाच्च यतो व्यवच्छेदस्तेन विद्यमानेष्वपि तेषु तस्य प्रमातुस्तेन प्रकारेण स्थितिर्न भवति, यथा पूर्वमभूदहमधुना सुखी दुःखीति समर्जनतन्निमित्तसामग्रीको वेति। यदा तु विकल्पेन तानि वस्तूनि गाढमुल्लिखति तदा पौनःपुन्यविशिष्टसुखतद्धेतूल्लेखनाभिधानकरणाभासानुप्रवेशादाभासान्तरव्यामिश्रणात्मना तेनैवास्मदुक्तेन प्रकारेण न पुनरन्येन, तथेति सुख्यहमित्यादिकेन, स्थितिर्भवतीति संभाव्यम्, उचितमेतत्, यतस्तदानीं स्फुटत्वाभासमिश्रं सुखाभासमुपलक्षयत्यसौ, अतीतग्रहणं भाविनोप्युपलक्षणम् ॥

नन्वियता किमुक्तं भवति, "बाह्यरूपाः स्रगादयः सुखादिहेतवो, बाह्यजनिताश्च सुखादयः सुख्यहमित्यभिमानहेतव" इति, ततश्च बाह्यत्वाभावे तज्जन्यत्वाभावे च न तथेत्युक्तं स्यात् । तत्र च त एव च न के चित् । ततश्च कथमुक्तम्, अर्थावभासस्य सत्तायां न क्वापि विशेष इति, सत्ताया एवाभावा,दित्याशङ्क्याह ।

(३) भावाभावावभासानां बाह्यतोपाधिरिष्यते ।
नात्मा सत्ता ततस्तेषामान्तराणां सतां सदा ॥

इह सुखमस्ति मम, दुःखं नास्ति ममे,ति ये भावाभासा अभावाभासाश्च तेषां बाह्यत्वं नामात्मा स्वरूपं न भवति। नहि सुखमित्यस्य स्वरूपं बाह्यमिति वपुषा भाति, सुखस्य हि सुखमेव स्वरूपं, केवलं बाह्यत्वं नामाभासान्तरमीश्वरेण स्वातन्त्र्यबलादेव यदा तत्र सुखाभासे मिश्रतया भास्यते तदा तत्तस्योपाधिरूपतामुपरञ्जकतां गच्छति। ततश्च यथा नीलाभासाभावे उत्पलाभासस्य न किं चिद्वृत्तं, स्वरूपतो राजाभासाभावे वा पुरुषाभासस्य, तथा बाह्यत्वाभासाभावेपि सुखाभासस्य दुःखाभावाभासस्य कान्ताभासस्य च न स्वरूपतः का चन हानतेति आन्तराणां सदैव स्थितिरेषाम् ॥

इहान्तःकरणे बुद्धिदर्पणात्मनि नीलादीनामवभासानामान्तरत्वमप्यस्ति, अन्तःकरणमध्ये भवत्वात्, बाह्यत्वमपि ग्राह्यतारूपं, प्रमातुर्विच्छेदेनावभासात्, बाह्यत्वं च केवलं बाह्यप्रत्यक्षता, अत्र चावस्थाद्वये ऽप्यर्थक्रियाममी कुर्वन्त्येव, अन्ततो ज्ञानं स्वविषयं, यत् पुनः प्रमातृतादात्म्यलक्षणमान्तरत्वं तत्रामी कस्मान्न कां चिदर्थक्रियां विदधीरन्नित्याशङ्क्याह ।

(४) आन्तरत्वात्प्रमात्रैक्ये नैषां भेदनिबन्धना ।
अर्थक्रियापि बाह्यत्वे सा भिन्ना ऽऽभासभेदतः ॥

प्रमात्रैक्य इति, तन्निमित्तकं यदान्तरत्वं तस्माद्धेतोरेषामाभासानामर्थक्रिया न का चिदस्ति, सा ह्यर्थक्रिया भेदे सति भवति, स हि नीलाभासः पीताभासाद्यतो भिद्यते, यतश्च प्रमातुर्भिद्यते ततः स्वसाध्यां नियतां भिन्नामर्थक्रियां तस्य प्रमातुः कुर्यात्, न चैष तदा भेदो ऽस्ति, प्रमात्रैक्यात्, सा ह्यर्थक्रिया ऽऽभासभेदनियता, तथा च कान्ताभासस्य बाह्यत्वेपि सत्याभासान्तरस्यालिङ्गनलक्षणस्य व्यपगमे दूरीभवति। इयमिति चाभासान्तरस्योपगमे ऽन्यैव प्राक्तनाह्लादविपरीता दृश्यतेर्थक्रिया, अत आभासभेदाभावः, यतः प्रमात्रैक्यकृते आन्तरत्वे तस्मान्नार्थक्रियेति, अर्थक्रियाभासोपि चाभासान्तरमेवेत्यर्थक्रियाकारित्वमपि न भावानां सत्वम्, येन तदभावे स्वरूपत एवाभावः स्यात् ॥

ननु बाह्याभासव्यतिभेदनकाले आन्तराभासो विरोधाद्विच्छिन्न इति कथमिदमुक्तम्, आन्तराणां य आभासः स सदेत्येतत्परिहरति ।

(५) चिन्मयत्वे ऽवभासानामन्तरेवस्थितिः सदा।
मायया भासमानानां बाह्यत्वाद्बहिरप्यसौ ॥

इहावभासानां सदैव बाह्यताभासतदभावयोरप्यन्तरेव प्रमातृप्रकाश एव स्थितिः, यत एते चिन्मयाः, अन्यथा नैव प्रकाशेरन्नित्युक्तं यतः, यदा तु मायाशक्त्या विच्छेदनावभासनस्वातन्त्र्यरूपया बाह्यत्वमेषामाभास्यते तदा तदवलम्ब्यावभासमानानामसौ स्थितिर्बहिरप्यन्तरपि नायमन्तराभासो

Digitized by Google

बाह्यत्वस्य विरोधी, प्रत्युत सर्वाभासभित्तिभूतोऽसौ, तत्कथं विरोध इति युक्तमुक्तम्, "सदैवान्तराणां सत्ते"ति ॥

ननु बाह्यत्वे सत्यर्थक्रिया, तच्च बाह्येन्द्रियगम्यत्वं, न च विकल्पोल्लिखितानां तत् संभवति, तत्कथममीषामर्थक्रिया स्यात्, दृश्यते हि विकल्पोल्लिखितः पिशाचादिस्त्रासादिविधायीत्याशङ्क्याह ।

(६) विकल्पे योऽयमुल्लेखः सोऽपि बाह्यः पृथक्प्रथः ।
प्रमात्रैकात्म्यमान्तर्यं ततो भेदो हि बाह्यता ॥

विमर्शविशेषरूपे विकल्पज्ञाने य उल्लिख्यमानः कान्ताचौरादिरर्थः सोऽपि बाह्यः, न केवलं बहिरवलोक्यमानः, यस्मात्सोऽपि प्रमातुः सकाशात्पृथगेव प्रथतेऽयमिति, यच्च प्रमातर्यहमित्येव विश्रान्तत्वं तदान्तरत्वम्, अन्तरिति निकटं, तच्च किं चिदपेक्ष्य, अपेक्षणीयश्च सर्वत्र प्रमातैवापेक्षणीयान्तराभावे, ततश्च प्रमातरि निकटं तादात्म्यं प्राप्तमेवेति ततो यद्भिन्नं तद्बाह्यमेवेति युक्ता * उल्लेखस्याप्यर्थक्रिया ॥

ननु कुम्भकारादिव्यापारेण घटादेरस्तु बाह्यत्वमन्तःकरणगोचरस्य तु किं कृतं तदित्याशङ्क्याह ।

(७) उल्लेखस्य सुखादेश्च प्रकाशो बहिरात्मना ।
इच्छातो भर्तुरध्यक्षरूपोऽक्ष्यादिभुवां यथा ॥

अन्तर्विकल्पप्रतिबिम्बितस्य नीलादेर्यो बहिरात्मना प्रमातृविच्छिन्नेन स्वभावेन प्रकाशः स भर्तुरन्तराभासान्बिभ्रतो बहिः सृष्टिं च पुष्णत ईश्वरस्यैवेच्छया, यथैव चक्षुरादिविषयभूतानां प्रत्यक्षज्ञानशब्दवाच्यो बाह्यात्मना प्रकाशो नीलादीनाम् । एतदुक्तं भवति । कुम्भकारव्यापारो नाम परमार्थत ईश्वरेच्छैव तदवभासितकायस्पन्दपर्यन्ता, न पुनरन्यः कश्चन सः, ततश्च यथा ईश्वरेच्छया प्रकाशादबहिर्भूता अपि नीलाद्या बाह्यकरणगोचरीभूताः कल्पितात्मप्रमातुर्विच्छिन्नरूपेण बाह्यत्वेन भासन्ते, तथान्तःकरणगोचरीभूता अपीति को विशेषः, सुखदुःखप्रायास्तु भरताद्युक्तरूपाः † स्थायिव्यभिचारिरूपा रतिनिर्वेदादयोऽन्तःकरणैकगोचरा बहिरात्मना भान्ति संकल्पेषु यद्यपि क्षेत्रज्ञस्यैव स्वातन्त्र्यं तथापि चित्परमार्थताया न्यग्भावयितुमशक्यत्वादीश्वरस्यैव वस्तुतः । यथोक्तं ग्रन्थकृतैव ।

यद्यप्यर्थस्थितिः प्राणपुर्यष्टकनियन्त्रिते ।
जीवे निरुद्धा तत्रापि परमात्मनि सा स्थिता ॥
तदात्मनैव तस्य स्यात्कथं प्राणेन यन्त्रणा ।

---

* कर्मणि घञ् ।

† रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥

इति । यत्र स्वनिच्छोरेव क्षेत्रज्ञस्य स्वरसवाहिव्याक्षेपसारा सांकल्पिकी सृष्टिः, तत्र स्फुट ईश्वरस्यैव व्यापारः । तस्मात्सांकल्पिकानामपि बहिर्भावे परमेश्वरेच्छैव हेतुरिति सिद्धान्तः ॥

अधुना पूर्वोक्तमैक्यं माहेश्वर्यं च निगमयति ।

(८) तदैक्येन विना न स्यात्संविदां लोकपद्धतिः ।
प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं मातैकः स इति स्थितम् ॥
स एव विमृशत्त्वेन नियतेन महेश्वरः ।
विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः ॥

यदेतत् पूर्वोक्तेन ग्रन्थेनोपपादितं तदिति तस्माद्धेतोः संविदां ज्ञानानामैक्येन विना लोकपद्धतिर्लोकमार्गः सर्वो व्यवहारो न संभवेत् । संभवति चायं तस्मादैक्यमासां, न चैतद् दुर्घटं, यतो विषयप्रकाश एव संविदुच्यते, केवलं विषयोपरागमहिम्ना बहिर्मुखतया नीलप्रकाशोऽन्यः पीतप्रकाशश्चान्यः, परमार्थतस्तु प्रकाशस्य देशकालाकारसंकोचवैकल्यादेकत्वमेवेत्येक एव प्रकाशोऽन्तर्विश्रान्तः स एव च प्रमातोच्यत इति स्थितमिदानीमुपपत्तितः । न चास्यासौ प्रकाशलक्षणः स्वात्मा नीलाद्युपरागश्च परामर्शनशून्य एवास्ते स्फटिकमणेरिव, अपि तु सदैव विमृश्यमानरूप इति विमृशद्रूपत्वमनवच्छिन्नविमर्शिता अनन्योन्मुखत्वमानन्दैकघनत्वमेवास्य माहेश्वर्यम्, स एव ह्यहंभावात्मा विमर्शो देवस्य क्रीडादिमयस्य शुद्धे पारमार्थिक्यौ ज्ञानक्रिये, प्रकाशरूपता ज्ञानं तत्रैव स्वातन्त्र्यात्मा विमर्शः क्रिया, विमर्शश्चान्तःकृतप्रकाशः इति विमर्श एव परावस्थायां ज्ञानक्रिये, परापरावस्थायां तु भगवत्सदाशिवभुवि इदंतासामानाधिकरण्यापन्नाहंताविमर्शस्वभावे अपरावस्थायां च मायापदे इदंभावप्राधान्येन वर्तमाने इति विशेषः । सर्वथा तु विमर्श एव ज्ञानं तेन विना हि जडभावोऽस्य स्यादित्युक्तं स एव च क्रियेति भाविनः क्रियाधिकारस्योपक्षेपं करोतीति शिवम् ॥

॥ आदितः सूत्रश्लोकाः ८९ व्याख्याताः ॥

श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां माहेश्वर्यनिरूपणम् ॥

॥ इत्यष्टममान्हिकम् ॥

॥ ज्ञानाधिकारःसमाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ क्रियाधिकारः ॥

विततविशदस्वात्मादर्शे स्वशक्तिरसोज्ज्वलां
प्रकटयति यो मातृस्वांशप्रमेयतटद्वये ।

Digitized by Google

बहुतरभवद्भङ्गीभूमिं क्रिया सरितं परां
प्रकटयतु नः श्रीमान्गौरीपतिः सततं परम् ॥
यत्र विश्रान्तिमासाद्य चित्रं क्रीडाविजृम्भितम् ।
क्रियाशक्तिः प्रियात्यन्तं दर्शयेत्तं स्तुमः शिवम् ॥

अथ क्रियाशक्तिस्वरूपं वितत्य निर्णेतुमधिकारान्तरमारभ्यते । तत्र श्लोकाष्टकेना"त एवे"त्यादिना "यदत्रभास्यत" इत्यन्तेन परमेश्वरे परमार्थतो ऽक्रमा क्रिया परिमितसांसारिकप्रमातृगतक्रमावभासनयोगात्सक्रमा चेत्युपपाद्यते । तथाहि, श्लोकेनोक्तपूर्वपक्षप्रतिक्षेपः, ततः श्लोकेन सक्रमत्वाक्रमत्वविवेकः, ततः श्लोकत्रयेण क्रमस्वरूपनिरूपणं, ततः श्लोकद्वयेन सक्रमत्वाक्रमत्वयोर्विषयविभागः, विषयविभागे च सति वस्तुत एकत्रैव तयोर्विश्रान्तिरिति श्लोकेन निरूप्यत इति तात्पर्यमान्हिकस्य ॥

श्लोकार्थस्तु विभज्यते ।

तत्र पूर्वोक्तज्ञानशक्तिसमर्थनोपयोगिनि प्रमेये सिद्धे प्रमेयान्तरमप्ययत्नतः सिद्धमित्यधिकरणसिद्धान्तदिशा दर्शयति ।

(१) अत एव यदप्युक्तं क्रिया नैकस्य सक्रमा ।
एकेत्यादि प्रतिक्षिप्तं तदेकस्य समर्थनात् ॥

"यत्तावदुक्तं ज्ञानान्येवानुभवविकल्परूपादिभिन्नानि, न तेषामाश्रयो ऽस्ति कश्चित्, संस्काराच्च स्मृतिः सिद्धा, ज्ञानं च जडं चेन्नार्थस्य प्रकाशः, अजडं चेद्देशकालसंकोचवैकल्यादात्मतत्त्वादभिन्नमिति" तत्तावत्प्रतिक्षिप्तं, भिन्नानामनुभवादीनामनुपपत्तेर्वितत्य दर्शितत्वात्, न च संस्कारमात्रात् स्मृतिरित्येतदप्युक्तम्, अजडमेव चासंकुचितरूपं ज्ञानं तत्स्वातन्त्र्यावभासितज्ञेयोपरागवशात्त्वस्य संकोचावभास इत्यपि दर्शितं यतः, न केवलमतो हेतुकलाया ज्ञानशक्तिचोद्यानि निवारितानि, यावत्क्रियाशक्तिविषयाण्यपि दूषणान्यत एव हेतुजातादपसारितानीत्यपिशब्दार्थः । एका क्रिया क्रमिका कथमाश्रयस्यैकस्वभावत्वे सति घटत इति यदुक्तं, तथा तत्रतत्र स्थिते इति द्विष्ठस्यानेकरूपत्वादिति च यदुक्तं, तदपि प्रतिक्षिप्तमेव । यदियति पूर्वपक्षे इयदेव जीवितमेकमनेकस्वभावं कथं स्यादिति, तत्र चोक्तं, चित्स्वभावस्य दर्पणस्येव एकता ऽनपबाधनेनाभासभेदसंभवे क इव विरोध इति । तस्मात् प्रत्यभिज्ञानबलादेको ऽप्यसौ पदार्थात्मा स्वभावभेदान्विरुद्धान्यावदङ्गीकुरुते, तावत्ते विरोधादेव क्रमरूपतया निर्भासमानास्तमेकं क्रियाश्रयं संपादयन्तीति, ततश्च संबन्धादीनामप्युपपत्तिरिति * ॥

* इदमत्र बोध्यम् । लौकिकज्ञानव्यवहारमूलज्ञातृज्ञेयप्रकाशनसामर्थ्यं ज्ञानशक्तिर्देवस्य, तत्रैव संयोजनादिस्वातन्त्र्यात्मा विमर्शशक्तिरेव क्रियाशक्तिरिति, सा चेच्छास्वरूपैव पर्यवस्यतीति निरूपयिष्यते ।

ननु च क्रमिकत्वमेव क्रियायाः स्वरूपं क्रमश्च कालकलनाहीने चिन्मये भगवति नास्ति, इति कथमस्य सा भवेदित्याशङ्क्याह ।

(२) सक्रमत्वं च लौकिक्याः क्रियायाः कालशक्तितः ।
घटते न तु शाश्वत्याः प्राभव्याः स्यात्प्रभोरिव ॥

उत्क्षिपत्यपक्षिपति हस्तमिति ये पूर्वोत्तरे क्षणास्ते क्रमवन्तः, तत्र येषां त एव क्रिया कणादादीनामिव, तेषां सा सक्रमा प्रत्यक्षेणैव भाति । ये तु मन्यन्ते तथाभूतपरिदृश्यमानभेदसंपादिका यासौ का चिदतीन्द्रिया हस्तगता शक्तिर्व्यापारोद्बोधरूपा नित्यानुमेया तस्याः केवलं पूर्वापरीभूतत्वमनुमीयते इति लौकिक्याः क्रियायाः सक्रमत्वं कालशक्तेराभासविच्छेदनप्रदर्शनसामर्थ्यरूपात् पारमेश्वराच्छक्तिविशेषाद्घटते उपपद्यते । या तु प्रभोः संबन्धिनी तदव्यतिरिक्ता क्रिया शक्तिः शाश्वती कालेनास्पृष्टा तस्याः सक्रमत्वमस्तीति संभावनापि नास्ति, यथा प्रभोः सक्रमत्वमसंभाव्यं तथा तस्या अपि । उक्तं हि ।

"हस्तस्य सक्रमत्वे तद्गतापि क्रिया तथा स्यात्" ।

इति ॥

ननु कालो विशेषणभावमुपगच्छन् भावं स्वेन रूपेणावच्छिनत्ति तत्र को ऽसौ कालो नामेत्याशङ्क्याह ।

(३) कालः सूर्यादिसंचारस्तत्तत्पुष्पादिजन्म वा ।
शीतोष्णे वाथ तल्लक्ष्यः क्रम एव स तत्त्वतः ॥

ये इयत्तया परिनिष्ठिता आभासाः सिद्धाः, तद्यथा चन्द्रसूर्यादीनां सहकारमल्लिकाकुटजादीनां शीतोष्णादेः परभृतमदविलासादेः, त एव कालः, यतो ऽपरिनिष्ठितं गमनपत्रनादि तैरियत्तया परिनिष्ठीयते परिवर्तकैरिव कनकं, स एव च सूर्यादीनां स्वभावविशेषस्तत्त्वतः परमार्थतः क्रमो नान्यः कश्चित्क्रमो नाम, क्रम एव च कालो नान्यो ऽसौ कश्चिदिति । एवकारो भिन्नाभिन्नक्रमो योज्यः, यौगपद्यमप्याभासयोरपराभासापेक्षया क्रम एव, चिरक्षिप्रादिधीरपि विततान्यत्ववशादाभासभेदे क्रमरूप एव, परत्वापरत्वबुद्धिरपि स्फुटत्वादिना तत्रैवेति, तेनतेन प्रतिमानवर्तकतुल्येन सूर्यसंचारादिना सहमीयमानो हेमस्थानीयो देवदत्ताभासस्य वैचित्र्यभेद इत्थमुच्यते दिवसं गच्छतीति ॥

नन्वेवं कालो भावस्वभावभूत एवास्तु कासौ कालशक्तिरित्याशङ्क्याह ।

(४) क्रमो भेदाश्रयो भेदोप्याभाससदसत्त्वतः ।
आभाससदसत्त्वे तु चित्राभासकृतः प्रभोः ॥

Digitized by Google

इह स्वभावभेदमात्रं यदि क्रमात्मा कालः, तदङ्गुलीचतुष्टयं भिन्नस्वभावमिति भिन्नकालं भवेत्। तस्मादरुणाभासस्य सद्भावः स्फुटप्रभापुञ्जस्य चासद्भावः इत्येवंभूतो यो भेद आभाससद्भावासद्भावाभ्यामनुप्राणितस्तत्कृतः क्रमः कालात्मा, तौ चाभासानां भावाभावौ न बाह्यहेतुकृताविति विस्तार्योपपादितमिति, य एवं संवित्स्वभाव आत्मा स्वप्नसंकल्पादौ आभासवैचित्र्यनिर्माणे प्रभुः प्रभविष्णुरिति स्वसंविदितस्तत एव तौ भवतः, स ह्यात्मनि नीलादीनां भासानाभासयंश्चित्रतया परिमेयथाभासयति। तथाहि लोहिताभासं उन्नताभासं वृक्षाभासं च सामानाधिकरण्येन, घटाभासं पटाभासं च पृथक्त्वावभासेन, अन्योन्यत्राभासाभावेन, स्वात्मनि त्वेकरसेनाभासेन, इयति च न क्रमस्योदयः। यदा तु शरदाभासं हेमन्ताभासेन च सर्वथैव शून्यमाभासयति, हेमन्ताभासं च शरदाभासेन, तदा कालात्मा क्रम उत्तिष्ठतीति, सेयमित्थंभूताभासवैचित्र्यग्रथनशक्तिर्भगवतः कालशक्तिरित्युच्यते ॥

चित्राभासकृत्त्वमेव स्फुटयति।

(५) मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रममाभासयत्यसौ।
क्रियावैचित्र्यनिर्भासात्कालक्रममपीश्वरः ॥

पदार्थस्य स्वं रूपं मूर्तिः, तस्या यद्वैचित्र्यं विभेदः तद्यथा, गृहमित्यन्यत्स्वरूपं, प्राङ्गणमित्यन्यद्, विपणिरित्यन्यद्, देवकुलमित्यपरम्, उद्यानमित्यन्यद्, अरण्यमिति तदितरत्, तस्माद्वैचित्र्यादाभास्यमानाद्देशरूपो दूरादूरविततत्वाविततत्वादिः क्रमो भगवता ऽवभास्यते, यदा तु गाढप्रत्यभिज्ञाप्रकाशबलात्तदेवेदं हस्तस्वरूपमिति प्रतिपत्तौ मूर्तेरभेदो ऽथ चान्यान्यरूपत्वं भाति, तदा एकस्मिन्स्वरूपे यदन्यदन्यद्रूपं तद्विरोधवशादसहभवत्क्रियेत्युच्यते, तस्या यद्वैचित्र्यं परिमितापरिमितरूपतात्मकं तदेकानुसंधानेन फलसिद्ध्यादिनिबन्धनवशाद्यथारुचि चर्चितेन निर्भासयत्कालरूपं क्रममेव भासयति। "न चैतद्युक्तमेकस्वरूपस्य कथमन्यदन्यद्रूपमिति" यतो नासौ कश्चिद्भावो य एवं विकल्प्यते, संविदेव हि तथा भाति, तथाभासनमेव चास्या ऐश्वर्यम्, नहि भासने विरोधः कश्चित्प्रभवति, स हि सुखदुःखादेर्भासनकृत एव, तथाभासनाभाव एव हि विरोधतत्त्वम्, एतदपिशब्देन ईश्वरशब्देन च दर्शितम् ॥

नन्वेवमाभासविषयाभ्यामेव देशकालक्रमाभ्यां भवितव्यम्, अनाभासश्च प्रमाता, स नहि कस्य चिदाभासते, तस्य सर्वमाभाति यत,स्ततश्च तौ प्रमातरि कथं, दृश्यते च अभवमहं भवामि भवितास्मीति, गृहे तिष्ठाम्यरण्ये देवगृहे इति च। किं च स्वयं देशकालक्रमशून्यस्य किं दूरं किमन्तिकं किं वर्तमानं किमतीतं किं भावीति प्रमात्राश्रयो भावेष्वपि क्रमो न युक्तः। न च प्रमातृनिरपेक्षेष्वपि तेषु स्वात्मनि दूरत्वादि भूतत्वादि वा, तदेतत्समर्थयितुमाह।

(६) सर्वथाभासभेदो ऽपि भवेत्कालक्रमाकरः।
विच्छिन्नभासः शून्यादेर्मातुर्भातस्य नो सकृत् ॥
देशक्रमो ऽपि भावेषु भाति मातुर्मितात्मनः।
स्वात्मेव स्वात्मना पूर्णा भावा भान्त्यमितस्य तु ॥

सर्वेषु वस्त्वेकानेकरूपेषु यः कालात्मा क्रमः तस्य य आकार उत्पत्तिनिबन्धनमिति व्याख्यात आभासस्य भावाभावकृतो भेदः स शून्यप्राणबुद्धिदेहादेर्भवतीति संभाव्यते, यतः स शून्यादिर्विच्छिन्नभाः, नहि तस्य भासनं स्वरूपं नीलादिवज्जडत्वात्, अपि तु संवित्स्फुरणमस्य भासनं, तच्च सदास्य नास्ति यथा सुप्ते देहस्य संसारयात्रापतितत्वे शून्यस्य प्राणादेस्तदास्य भासनं विच्छिद्यत इत्याभाससद्भावासद्भावकृतः कालक्रमो ऽस्ति, "अतीतो ऽहं बालदेहाभासरूपो भवामि" "युवदेहाभासरूप इति" स च यतः प्रमाता ऽहंभावसमावेशनादपरिपूर्णाद् अत उद्रिक्तकालक्रमस्वाद् भावेष्वपि कालक्रममाभासयति, "यो ऽहं बालो ऽभवं तत्सहभावी घटाभासो ऽप्यभवदिति," न तु यः सकृद्विभात इत्यनया वाचोयुक्त्या ऽविच्छिन्नभासनः प्रमाता संविद्रूपस्तस्य स्वात्मनि कालक्रमः, नापि तदपेक्षया वेद्ये भावजाते, तद्धि तदभेदेन भातीति। एवं देशक्रमो ऽपि मितात्मनः परिच्छिन्नस्वरूपस्य शून्यादेर्देहान्तस्य स्वात्मनि भाति, इह तिष्ठामीति। स्वापेक्षया च भावेष्वपि यन्मम संयोगपारिमित्येन वर्तते तदन्तिकमितरद्दूरमिति। अमितस्य स्वरूपेयत्ताशून्यस्य तु संवित्तत्त्वस्य भावाः स्वात्मना ऽहंभावेन यतो भान्ति ततः पूर्णा अपरिच्छिन्नस्वरूपेयत्ताकाः, यतः स्वात्मा तस्य तथाभूत एवेति समुच्चयोपमा। तदुक्तम्। "अपूर्वा परं हीदं मूर्तितः क्रियातश्च सर्वं सर्वतः पूर्णमिति" क्रियाप्रसङ्गादिह कालक्रमः प्राकरणिको दृष्टान्तत्वेन एतत्प्रसङ्गाद्देशक्रमो निरूपितः, दृष्टान्तश्च पूर्वं वाच्य इति वैचित्र्यनिरूपणावसरे देशक्रमस्यादावभिधानं न्याय्यम्, उपसंहारे तु प्राकरणिकस्य कालक्रमस्यादौ निर्देशः, पश्चात्तु प्रासङ्गिकस्य देशक्रमस्येति ॥

नन्वेवं सति प्रमातरि भगवति नास्त्येव क्रियेत्यायातं, कालक्रमाभावात्, क्रमाश्रयेण च तस्या अवस्थानादित्याशङ्क्याह।

(७) किं तु निर्माणशक्तिः साप्येवं विदुष ईशितुः।
तथा विज्ञातृविज्ञेयभेदो यदवभास्यते ॥

Digitized by Google

इह तत्त्वतः परमेश्वरस्यास्याप्रतिहतस्वातन्त्र्यरूपाविच्छिन्नस्वात्मविमर्शमय्यनन्योन्मुखतारूपेच्छैव क्रियेत्युपसंहरिष्यते ऽधिकारान्ते "एवमिच्छैव हेतुता कर्तृताक्रियेति,, चैत्रमैत्रादेरपि पचामीति यैवान्तरिच्छा सैव क्रिया, तथा चाधिश्रयणादिबहुतरस्पन्दनसंबन्धे ऽपि पचामीति न विच्छिद्यते । यत्तु पचामीति इच्छारूपं तदेव तथा स्पन्दनात्मतया भाति, तत्र तु न कश्चित्क्रमस्तत्त्वतः । एवमीश्वरस्यापि ईशे भासे स्फुरामि घूर्णे प्रत्यवमृशामीत्येवंरूपं यदिच्छात्मकं विमर्शनमहमित्येतावन्मात्रं तत्त्वं, न तत्र कश्चित्क्रमः । एतदेव चोच्यते प्रमातृप्रमेयवैचित्र्यक्रममुल्लसत्त्वमुना वाक्येन, तदत्रापि न कश्चित्क्रमः । यदा त्विच्छारूपं पचामीति स्पन्दनात्मतां कार्यपर्यन्तां गतं क्रमारूषितमाभाति तदा भगवदिच्छा प्रमातृप्रमेयभेदपर्यवसिता तत्क्रमोपश्लिष्टा भाति दर्पणतलमिव विततप्रवहन्नदीप्रवाहक्रमसमाश्लिष्टं । अत्र च केवलं दर्पणस्य तथेच्छा नास्ति, परमेश्वरस्य तु सास्ति, इत्युभयथा ऽस्य क्रियाशक्तिक्रमरूपक्रियानिर्माणसामर्थ्यं क्रमरूपक्रियोपरागयोगश्चेति । एवं देशक्रमे ऽपि वाच्यम्, तत्र त्वस्य चिच्छक्तिरुच्यते ऽन्यैः, इह तु क्रियाशक्तिरेव स्वीकृतेति पिण्डार्थः । अक्षरार्थस्तु तथेति स्वरूपभेदेन देशक्रमकारिणा क्रियाभेदेन च कालक्रमसंपादकेनोपलक्षितो यो विज्ञातुः शून्यादेः प्रमातुर्भेदो ऽन्योन्यं ज्ञेयाच्च, एवं घटादेः परस्परं ज्ञातुश्च स भगवता ऽवभास्यते, यत्तदवभासनं सा ईशितुरपि निर्माणशक्तिः क्रियाशक्तिर्न केवलं शून्यादेरेव क्रिया, यतश्च तन्निर्मितं ज्ञातृज्ञेयक्रियावैचित्र्यमसौ विद्वान्वेत्त्यनवरतं, तत्रैव हि तत्स्फुरति, ततो ऽपि तस्य सा क्रियाशक्तिः, अतो भासनविच्छेदाभावात् क्रमाभावे स्थूलदृष्ट्या यद्यप्यस्य भवेत्क्रियानुपपत्तिशङ्का, किं त्वेवमस्य क्रियाशक्तिरुपपन्नेति संगतिरिति शिवम् ॥ ८ ॥

॥ आदितः सूत्रश्लोकाः ९७ व्याख्याताः ॥

इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे क्रियाशक्तिनिरूपणं प्रथममाह्निकम् ॥

॥ इति नवममाह्निकम् ॥

॥ श्रीः ॥

विरोधमविरोधं च स्वेच्छयैवोपपादयन् ।
भेदाभेदौ च यो मन्त्रतत्त्ववित्तं स्तुमः शिवम् ॥

यदुक्तमप्रतिहतसामर्थ्याद्भगवतो निर्माणशक्तिरिति तदेव बाह्यवाददर्शनानुपपद्यमानक्रियासंबन्धसामान्यादिपदार्थराशिसमर्थनमुखेन निर्वाहयितुं "क्रियासंबन्धसामान्य"त्यादि "तेन न भ्रान्तिरीदृशी" त्यन्तश्लोकसप्तकेनाह्निकं प्रस्तूयते । तत्र प्रथमश्लोकेन सूत्रकल्पेन एकानेकरूपस्य क्रियादेर्बाह्यवादे विरुद्धधर्माध्यासदूषणेनानुपपद्यमानस्यावश्यसमर्थनीयं वपुरिति दर्श्यते, द्वितीयेन तत्रोपपत्तिस्सूच्यते, तृतीयेन निर्विकल्पकसंवेदनसंवेद्यत्वेपि विकल्पकाले एव स्फुटमेषां रूपमित्युच्यते, चतुर्थपञ्चमाभ्यामेकानेकस्वरूपताया विषयविभागश्चिन्त्यते, षष्ठेन ग्रहणकसूत्रसूचितसंबन्धस्वीकृतानां क्रियाकारकभावादीनां स्वरूपमुच्यते, सप्तमेनार्थक्रियोपयोग इति संक्षेपः ॥

नन्वेवं तया निर्माणशक्त्या ऽवभासनारूपया यन्निर्मीयते तस्यावभासनैव निर्माणं नान्यत् । सा च द्विचन्द्रादेरप्यस्ति नीलादेरपि नीलादिनिष्ठस्य कर्मसामान्यसंबन्धादेरपि, ततश्चासत्यं सत्यं संवृत्यसत्यमिति य एवंप्रायेषु व्यवहारः स कथं संगच्छेत, निर्मेयत्वाविशेषादित्याशङ्क्य क्रियादीनामसत्यत्वं तावन्नोपपन्नमिति वदन् द्विचन्द्रादीनां त्वित्थमप्यसत्यत्वमिति सूचयन्नाह ।

(१) क्रियासंबन्धसामान्यद्रव्यदिक्कालबुद्धयः ।
सत्याः स्थैर्योपयोगाभ्यामेकानेकाश्रया मताः ॥

चित्तत्वादन्यत्र या क्रियाबुद्धिः कर्तृकर्मकरणादिषु चैत्रो व्रजति तण्डुला विक्लिद्यन्ते एधा ज्वलन्तीति तस्या एकानेकरूपश्चैत्राद्यर्थ आश्रय आलम्बनं, तथाहि, तत्तद्देशकालाकारभिन्नस्तत्र चैत्रदेहो नैकस्वभावोपि स एवायमित्येकरूपतामपरित्यजन्नेव निर्भासते, स एव चैकानेकरूपोर्थः क्रिया, तथैव प्रतिभासनाच्च पारमार्थिकी, द्विचन्द्रादि तु तथाभासमानमप्युत्तरकालं प्रमाव्यापारानुवृत्तिरूपस्य स्थैर्यस्योन्मूलनेन द्विचन्द्रो नास्तीत्येवंरूपेणासत्यम्, इह पुनश्चलति चैत्र इत्येवंभूतो विमर्शोनुवर्तमानो न केन चिदुन्मूल्यमानः संवेद्यते, द्विचन्द्रादि च यद्यपि ह्लादोद्वेगयोरुपयुज्यते, तथापि द्विचन्द्रमानी न तावतीं तत्रार्थक्रियामभिमन्यते, अपि तु यादृशी एकेन शशिना कर्तव्या तिमिरापसारणादिरूपा तादृश्ये वा परेणेति न तद्द्विगुणामर्थक्रियां तत्राध्यवस्यति, तस्यां चासौ नोपयुज्यते, व्रज्यायां तु यामेव ग्रामप्राप्तिमध्यवस्यति तस्यामविकलायामुपयोगोस्या इति स्थैर्यादुपयोगाच्चैकानेकरूपक्रियातत्त्वालम्बना बुद्धिः सत्यैव, एवं संबन्धादिषु कालपर्यन्तेषु वाच्यम् । उत्तरकारिकासु स्फुटीभविष्यति ॥

नन्वेकत्वमनेकत्वं चेति परस्परं विरुद्धे कथमेकत्र वस्तुनि स्याताम्, ततोयं च बाधकप्रमाणकृतः स्थैर्योन्मूलनप्रकार इत्याशङ्क्याह ।

(२) तत्रैकमान्तरं तत्त्वं तदेवेन्द्रियवेद्यताम् ।
संप्राप्यानेकतां याति देशकालस्वभावतः ॥

इह तावच्चैत्रे चलति दृष्टे न जातु चैत्र चलत्ययमिति बुद्धिर्जायते, न रजतमितिवद्, द्विचन्द्रेऽपि नायं द्विचन्द्रस्तिमिरवशादहमुपप्लुतनयनः परमेवं वेद्मीति भवत्युन्मूलना बुद्धिः । "यत्तूक्तमेकमेव कथमनेकं भवतीति" तत्रोच्यते, इह कारणमेव कथमकारणं भवति, "अथोच्यते विषयभेदात्तथेति" तद्विषयभेदे एतच्च विरुध्यते इति केनायं वितीर्णो वरः, संवेदनेनेति चे,ज्ज्वलतीत्यादौ संवेदनमेवास्माभिः प्रमाणीकृतं किमिति न सह्यते । विषयभेदोऽपि चात्र वक्तुं न शक्यते । तथाह्याभासान्तरेणासंभेदने तदेकाभासमात्रमत एवान्यापेक्षावियोगादन्तरङ्गत्वादान्तरमनुवर्तमानं तथाभूताभासमात्रग्रहणोचितान्तःकरणसंवेद्यतया चान्तरं तथा स्वरूपापरिच्युतेस्तत्त्वमाभासान्तरयोगेन तननसहिष्णुत्वाच्च तत्त्वमेकमिति प्रतीयते तदेव देशाभासेनेहामुत्रेति कालाभासेनाधुना तदानीमिति स्वभावाभासेन कृशः स्थूल इत्यादिना मिश्रतयाऽनेकमिति बाह्येन्द्रियवेद्यतायां प्रतीयते । तथा स्वामिनश्चात्मसंस्थस्येत्युक्तनीत्या विश्वमेवान्तरं सदेकं तदेव "सान्तर्विपरिवर्तिनः उभयेन्द्रियवेद्यत्व"मिति वक्ष्यमाणकार्यकारणभावदृष्ट्या इन्द्रियवेद्यतायाम् अनेकं देशाद्याभासमिश्रणादिति । एकत्वमाभासान्तरामिश्रतायामन्तःकरणैकवेद्यत्वे चिन्मात्रायामनेकत्वं पुनराभासान्तरमिश्रतायामुभयकरणवेद्यत्वे चिदतिरिक्तभासने चेति स्फुटो विषयभेदः । तस्यैव च तथात्वमिति परामर्शबलादेव कारणाकरणवदुपादानसहकारिवत् । अथ व्यपदेशमात्रमेतत्कारणमकारणं चेत्यादि, तदिहाप्येकमनेकमिति व्यवहारमात्रम् नीलं पीतमविकल्पकं सविकल्पकमित्यपि सर्वं मायापदे व्यवहारमात्रमिति सर्वं समानम् । तस्मादेकानेकत्वविरोधो न बाधकस्तदेतदेवकारेणोक्तं, तत्रेति, तेषु क्रियादिषु यदान्तरं तत्त्वं तदेकं तदेवेन्द्रियवेदनीयतां प्राप्य देशादिभेदादनेकतां यातीति संबन्धः । तत्रेति सत्यत्वे स्थिते तयोर्वा एकत्वानेकत्वयोर्मध्ये एकत्वमेवमनेकत्वमेवमिति योजना ॥

नन्वेवं विषयभेदेऽभ्युपगम्यमाने यदैकं प्रतिभातं भवति तदा नानेकमनेकप्रतिभासे च नैकं प्रतिभातमिति कथमेकानेकरूपं वस्तु स्यात्, तथाहि बाह्येनेन्द्रियेण चैत्रे विचित्रदेशकः परमनुभूयते न त्वनेकाभाससंमिश्रीकारे बाह्येन्द्रियजस्याविकल्पस्य व्यापारः सन्निहितविषयबलोत्पत्तेरविचारकत्वादित्याहुः । विकल्पेनापि मानसेन तथाभूतं वस्तु नैव स्पृश्यते इति कया धिया वस्त्वेकानेकरूपं गृह्येत इतिपरव्यामोहनिबर्हणायाह ।

(३) तद्द्व्यालम्बना एता मनोनुव्यवसायि सत् ।
करोति मातृव्यापारमयीः कर्मादिकल्पनाः ॥

इह ज्ञानमालाया अन्तःसूत्रकल्पः स्वसंवेदनात्मा प्रमाता जीवितभूत इत्युपपादितं प्राक्, स च स्वतन्त्र इत्यपि निर्णीतम् । स च विशुद्धस्वभावः शिवात्मा, मायापदे तु संकुचितस्वभावः पशु,स्तदस्य मनःसमुल्लासावसरे विकल्पभूमिकायां स्फुट उल्लासः, ऐन्द्रियके निर्विकल्पके सदाशिवेश्वरदशाभ्युदयात्,अविकल्पकबोधाबहिर्भूतविमर्शव्यापारस्य पश्चाद्भाविनं व्यवसायं निश्चयात्मकं विकल्पकमनुव्यवसायशब्दवाच्यं विदधदन्तःकरणमेतान्क्रियासंबन्धादिविकल्पान्संपादयति, ते च विकल्पास्तद्द्वयमेकत्वानेकत्वरूपमवलम्बन्ते । नहि विकल्पेषु प्रतिभासमानमवस्तु तदिति ह्युक्तम् । प्रकाशतैव वस्तुत्वमिति, न च विकल्पस्य प्रकाशरूपतां मुक्त्वारोपणाध्यवसायाभिमानादिनामधेयं व्यापारान्तरमुक्तम् । ततोऽबाह्यं बाह्यमारोपयन्तीत्यादि वचो वस्तुशून्यं, तच्चैतदुक्तं "भ्रान्तित्वे चावसायस्ये" त्यत्र । "अथ ब्रूयात्परो यदिन्द्रियज्ञानेन प्रकाशनीयं स्वलक्षणं तत्कथं विकल्पः स्पृशेदिति" । भवेदेवं यदि विकल्पो नाम स्वतन्त्रो भवेत् । यावता प्रमातुरसौ व्यापारः, प्रमाता च पूर्वानुभवान्तःस्वसंवेदनरूपः, तदस्य चायमेव पूर्वानुभवसंस्कारो यद्विकल्पनव्यापारकालेऽपि पूर्वानुभवात्मत्वमनुज्झन्नेवास्ते, ततः पूर्वानुभवो यावत्स्वलक्षणप्रकाशनात्मा तावत्पूर्वानुभवतादात्म्यापन्नप्रमातृतत्त्वव्यापारोऽपि विकल्पस्तद्विषय एव । अत एवमुक्तमाचार्येण ।

पूर्वानुभवसंस्कारः प्रमातुरयमेव सः ।
यदपोहनकालेऽपि स पूर्वानुभवः स्थितः ॥

इति । तस्मात्प्रमातुर्यो व्यापार एकत्वानेकत्वसंयोजनात्मा स एव प्रकृतो यत्र तादृशीः क्रियादिकल्पना एकानेकवस्तुविषया एता इति ग्रहणकवाक्यसूचिता मन एव करोतीति स्थितम् । यद्यप्यविकल्पेऽपि सामान्याद्यवभासो घटमात्रावभासादौ, तथापि न तदा सामान्यादि स्फुटं समानोपरञ्जकत्वे संबन्धिद्वयोद्भवे क्रमिकक्षणसंतानात्यागेऽवयवकदम्बकस्वीकारेऽवध्यवधिमत्परिग्रहादौ सामान्यसंबन्धक्रियाद्रव्यादिगादिपदार्थस्य परमार्थतः स्फुरणादिति मानसविकल्पग्राह्या एकानेकरूपाः सामान्यादय इति स्थितम् । इयं च संवृतिर्विकल्पबुद्धिः, तद्वशादुच्यतां संवृतिसत्यत्वं सत्यत्वस्यैव तु प्रकारस्तदिति द्विचन्द्रादिवदसत्यता ॥

तत्र चायं संविदवतरणक्रमो यत्क्रियाशक्तेरेवायं सर्वो विस्फारः, तत्रापि संबन्ध एव मूलभूतः, तथाहि, समानानां यदेकं भाति तत्सामान्यं, देवदत्तस्य यद्वैतत्यं सा क्रिया,अवयवानां यदैक्यं वैतत्यं च देशतः सोऽवयवी, इममवधिं कृत्वा

ऽयमित्थं ततो ऽस्यायं पुरस्तादित्यादिर्दिक्, अस्यायं क्रियाप्रतानः सहभावेनास्ते विनाभावेन वेति वर्तमानादि कालः, यावद्धि प्रातिपदिकार्थस्य पृष्ठपाति वपुर्भाति तदतिरिक्तं सर्वं संबन्ध एवेति कारकाणामपि संबन्धरूपतैव, केवलं क्वचिदसौ संबन्धो व्यपदेशान्तरग्रन्थिं सहते, तथा सास्नादिमतां संबन्धो गाव इत्येकव्यपदेशसहिष्णुस्तत्र सामान्यादिव्यवहारः व्यपदेशान्तरग्रन्थिभङ्गे तु संबन्धवाचोयुक्तिरेव । अत एव मुष्टिप्रस्थपलादिप्रमाणपरिमाणोन्मानरूपं तत्रान्तर्गतं वाणुमहदादिसंख्यापृथक्त्वादि च यत्तत्सर्वं संबन्धस्यैव विजृम्भितम् । येपि सामान्यादि वस्त्वन्तरममंसत, तेपि तत्र समवायमभ्युपजग्मुर्जीवितत्वेन, समवायश्च संबन्धात्मा तदनुग्राह्यो वा केषांचित् । यत आहुः । "तां शक्तिं समवायाख्यामनुगृह्णाति संबन्ध इति । यदपि च कारकं, तदपि क्रियामुखप्रेक्षि, सापि कालं प्राणेश्वरमाश्रयति, सोपि क्रियाद्वारेण सर्वभावान्, सापि संबन्धमुद्धरयतीति संबन्धाधीनैवेयं चित्रा लोकयात्रा । तदाहाचार्य एव ।

भेदाभेदात्मसंबन्धसहसर्वार्थसाधिता ।
लोकयात्राकृतिर्यस्य स्वेच्छया

इति । अतः संबन्धमेव प्रथमं निरूपयितुमाह ।

(४) स्वात्मनिष्ठा विविक्ताभा भावा एकप्रमातरि ।
अन्योन्यान्वयरूपैक्ययुजः संबन्धधीपदम् ॥

राजा पुरुषश्च बहिस्तटस्थौ स्वात्मैकपरिसमाप्तौ प्रमातृभूमौ यदैक्यं गच्छतः, न चैक्यमात्रं तयोर्विगलनापत्तेः, अपि तु परस्पररूपश्लेषात्मकं युगपदेव निमज्जदुन्मज्जद्भेदाभेदकोटिद्वयदोलारोहणलक्षणमन्वयरूपं तावन्तावेव संबन्धधिय आलम्बनं भवतो राज्ञः पुरुष इति । तथाहि, राजा यदा पूर्वं धिया गृहीतोपि न स्वात्मविश्रान्त्या तुष्यति तदा रूपान्तरेण पुंसा श्लेषं भजन्कृतार्थीभवति, पुरुषोप्येवं, स चैष रूपश्लेष एक एवोभयोश्चिदात्मनि तथावस्थानरूपः पूर्वप्रतिलब्धसंवित्प्रतिष्ठे तत एवाधिकसंविविमज्जनादनाभासमानपृथग्भवनलक्षणस्वातन्त्र्ये विश्राम्यतीति तत्रैव निर्भासते समास्कन्दितपुरुषपरमार्थोपि. एवं बहिरनेकता, अन्तस्तु परस्पररूपश्लेषणैकत्वमिति संबन्धस्य रूपम् ॥

(५) जातिद्रव्यावभासानां बहिरप्येकरूपताम् ।
व्यक्त्येकदेशभेदं चाप्यालम्बन्ते विकल्पनाः ॥

जात्यवभासस्यावभासमानरूपाया जातेर्ग्राहिका याः कल्पनास्ता न केवलं संबन्धवदन्तरेकरूपतां बहिश्चानेकरूपतामालम्बन्ते, यावद्बहिरपि व्यक्तिभेदलक्षणमनैक्यं बहिरेव तदनुस्यूततारूपामेकतामवलम्बनत्वं नयन्ति । गाव इति हि प्रतिभासे पृथक्त्ववता बहिर्व्यक्तयो भान्ति, येन च बहुवचनमन्वयायि चासां भाति वपुर्यत एकप्रातिपदिकार्थपरामर्शानुगमः, उभयं च तद्बहिरेव, इमा इत्यङ्गुल्या निर्देशात्, केवलं बाह्यत्वमपि स्थिते परमार्थप्रकाशान्तर्भावे इति न तत्र भेदाभेदौ दूषणं, चित्रसंवेदन इव, अनेन द्रव्येपि रक्तारक्तादिविरोधः कृतप्रतिविधानः । आन्तरं त्वैक्यं संबन्धद्वारेण तद्वदेव सर्वत्रैवमवभासमानस्य घट इत्यवयविद्रव्यस्य ग्राहिका याः कल्पनास्ता न केवलं संबन्धवदन्तर्बहीरूपतया एकानेकविषया यावद्बहिरप्येकं निःसंधिबन्धरूपत्वेन भिन्नं च अवयवलक्षणैकदेशद्वारेण स्वीकुर्वते, घट इति हि निःसंधिबन्धनैकघनात्मा विततरूपश्च भातीति ॥

(६) क्रियाविमर्शविषयः कारकाणां समन्वयः ।
अवध्यवधिमद्भावान्वयालम्बा दिगादिधीः ॥

कारकाणां कर्त्रादिशक्त्याधाराणां द्रव्याणां योन्योन्यं समन्वयो दृश्यते, यथा मातृमेयमानानां मिथः, सोन्तर्लीनप्रमात्मकक्रियाविशेषपरामर्शैकनिमित्तकः । नहि प्रमापरामर्शमन्तर्वर्तिनं विहाय वस्तुनः साक्षादन्वयोत्र संवेद्यते । अनन्यत्र भावरूपतानिमित्तताच्च विषयार्थः, कारकशक्तीनामपि यः स्वाश्रयैः संबन्धः सोपि क्रियापरामर्शनिमित्तकः, द्रव्याणां च शक्तीनां च क्रियया साकं साक्षात्संबन्ध इतीयं क्रियैव भगवती एतावद्विजृम्भितं संबन्धमाविर्भावयति । अस्मादिदं पूर्वं परं दूरे इत्येवं बहिर्भिन्नतया परामृश्यमानयोर्भावयोरन्तरभेदपूर्वकं भेदावमर्शमध्यमभेदविश्रान्तं च यद्रूपमामृश्यते तद्दिगित्युच्यते, अत्र हि तयोर्मुखाद्यवयवविशेषपरामर्शादरस्तत्सम्मुखत्वपराङ्मुखत्वादिनिश्चयः संयोगसंयुक्तसंयोगाल्पतादिपरिग्रहश्चोपयोगी, कालपरामर्शस्य पूर्वापरादिरूपत्वे जन्मस्थित्यल्पतादिविमर्शश्चिरक्षिप्रत्वादिरूपत्वे च पक्ष्यति पचत्यपाक्षीदित्यादौ तु संभावितस्फुटस्य स्फुटभूतपूर्वस्यात्मीयसंवेदनस्पन्दितप्राणादित्यादिक्रियान्तरस्य फलविशेषस्य चोदनादेः परामर्श उपयुज्यते । एवं संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागप्रभृतिषु संबन्धरूपतैव वाच्या । सर्वथायं संक्षेपः, यत्र पदार्थाभासस्यात्मविश्रान्त्या संतोषमपुष्यत आभासान्तरपरामर्शविश्रान्तिसाकाङ्क्षतया स्वरूपनिष्ठा, तत्र संबन्धरूपतैव क्रियाशक्तिविजृम्भामयी, तत्रापि भावान्तरापेक्षया संबन्धान्तरमप्यस्तु, यथा संख्यादौ समवायं मन्यन्ते, न चानवस्था भवन्त्यपि दोषाय, पूर्वापरकल्पसहस्रेष्वनवस्थैव, नह्युत्तरसंबन्धसहस्रं विना पूर्वसंबन्धावभासे हानिः का चिद्येन मूले क्षतिः शङ्क्येत ॥

एवं सकललोकयात्रानुप्राणितकल्पानल्पसंबन्धबन्धुरीभावभावं क्रियाशक्तिविजृम्भात्मकमभिधाय तस्य स्थैर्योपयोगी पूर्वसूचितो निरूपयितुमाह ।

(७) एवमेवार्थसिद्धिः स्यान्मातुरर्थक्रियार्थिनः ।
भेदाभेदवतार्थेन तेन न भ्रान्तिरीदृशी ॥

इह भावानां न सत्तासंबन्धः सत्त्वमव्यापकत्वादनवस्थावैयर्थ्यादिदोषात्, नार्थक्रिया वस्त्वन्तरत्वात्, न तत्कारित्वं सर्वदा तदावेशादर्शनात् । उक्तं हि । "अर्थक्रियापि सहजा नार्थाना"मिति । तत्कारित्वस्य च प्रत्यक्षानुपलम्भात्मकान्वयव्यतिरेकगम्यस्याप्रत्यक्षत्वे सतोऽप्यप्रत्यक्षत्वप्राप्तेर्नार्थक्रियाकरणयोग्यत्वं तस्य सत्यासत्यके निश्चयकाले दुरवधारित्वात् । सर्वस्य चास्याप्रकाशमानत्वे नरशृङ्गप्रायत्वम्, अर्थक्रियाकारितान्तरपर्येषणे चानवस्थेति, प्रकाशमानतैवानुन्मूल्यमानतथोचितविमर्शपरिस्पन्दाभावस्य सत्त्वम् । सा च भेदाभेदवपुषां संबन्धादीनामस्तीति निराशङ्कमेव सत्त्वमेषाम् । तथापि यदि परोऽनुबध्नीयादिह लोकः प्राचुर्येणार्थक्रियार्थी तत्कारिणि सत्यत्वं व्यवहरति तत्किं संबन्धादीनामस्तीति, तदस्य हृदयमाश्वस्यते, यदि न कुप्यसि तत् सर्वत्रैव व्यवहारे यत्रापि स्फुटा संबन्धादिधीर्नोदेति तत्राप्येवमेवेति । संबन्धादिरूपतया भेदाभेदवान्योऽर्थः तेनैवार्थक्रिया, न तु स्वात्ममात्रविश्रान्तेन का चिदपि कदा चिदप्यर्थक्रिया, तथाहि, सुखेन स्मर्यमाणेनाभिलाष इत्यादिक्रमेण सर्वो व्यवहारः सुखाभासश्च योऽनुभूतः स एवाभिलष्यते न त्वन्योऽननुभूतः स एव च यदि प्राप्यते तदभिलषितं प्राप्तमिति तुष्यते । यदि च तत्तदेव, तर्हि किमभिलष्यते प्राप्तत्वात् । अथातद्देव, तथापि कथमर्थ्यते ऽज्ञातत्वात् । तस्मादेतद्देवं भवति, यदि तदेव चातदेव च तदपि चातदपि चेति । एवं सुखसाधनेषु वाच्यम् । तदुक्तमाचार्येणैव ।

दृष्टार्थितायामिष्टं वा विमृष्येतेष्टकारि वा ।
न चाप्यदृष्टमिष्टं स्यादपीष्टा दृष्टभोगभूः ॥
दृष्टं च सह दृष्ट्यैव विनष्टमिति कार्थिता ।
द्रष्ट्रैक्येन विमृष्टं तद्

इत्यादि । एवं चाभासात्मन्यस्मिन्स्वसंवेद्यमपि आभासान्तरं सामान्यसंबन्धरूपतया ऽनुप्रविष्टमन्यथा न कश्चिद्व्यवहार इति सकलदेशकालदशापुरुषोपभोगी यश्चैष व्यवहारो न सत्यस्तर्हि नान्यस्य सत्यत्वं विद्म इति नात्र भ्रान्तिरिति भ्रमितव्यमिति शिवम् ॥ ७ ॥

॥ आदितः सूत्रश्लोकाः १०४ व्याख्याताः ॥

इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे भेदाभेदविमर्शनं द्वितीयमान्हिकम् ॥

॥ इति दशममान्हिकम् ॥

॥ अथ बालरामायणाख्यनाटकस्य ॥

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

अतः परं भार्गवभङ्गो भविष्यति ।

ततः प्रविशत्युपाध्यायो बटुश्च ।

बटुः । भोभो उवज्झाअ अब्भुवगदसिस्सभावो अहमेव भवभूदी सपादोपग्गहमभिवादेम्हि * ।

उपाध्यायः । विद्यावान्भूयाः । शिरसि स्पृशन् वत्स भवभूते कुतः पुनरुपनयनादिकाः संस्काराः कुतश्च मामुपाध्यायीकर्तुमागतोऽसि ।

बटुः । भअवदो भग्गवादो † ।

उपाध्यायः । भगवान् भार्गवो भगवतो भवानीवल्लभात् प्रतिपक्षकार्मुकोपनिषत् संविदितचतुर्दशविद्यास्थानरहस्यश्च तदनुपपन्नमिवेदं पश्यामि यद्गुताध्ययननिमित्तमाचार्यान्तरसमाश्रयणम् ।

बटुः । भो उवज्झाअ ण हु दिट्ठे अणुववण्णं णाम ‡ ।

उपाध्यायः । कथम् ।

बटुः । सो क्खु महेसी भविअ समरसमारम्भमहग्गहग्गहिओ § ।

उपाध्यायः । तस्य खल्वियं मात्रंशक्षत्रभावसुलभा यावज्जीवमायुधपिशाची न हृदयादपक्रामति ।

बटुः । तेण क्खु अहं एदे विणिहदपडिवक्खदोघट्टघटाकडपासवासत्तसल्ला भल्ला विद्दाविअमहारहरिउदप्पा खुरप्पा असमसमरारम्भपवट्टिदवेरिवीरहिअआ णाराआ खण्डिअविपक्खधणुगुणबाणासणादण्डा कण्डा कुट्टुमुल्लिअचतुरङ्गबलसेण्णसहस्सरिसहस्सदंसणासण्वंगुङ्क्षीरिदाओ भेरिआओ सअलखत्तिअगोत्तणिद्दलणदुल्ललिल्ला बाणावलित्ति पभूदकण्डसंभारं वहन्तेण कुद्दो दाव विज्जाहिगमो णिअसरीरदोवि परिब्भंसिदोम्हि जदो गआणाणागअअङ्कभारोवि भविअ भिङ्गिरिटिपडिरूवो वट्टामि । सस्मरणम् । अदिक्कन्तदिअसप्पओसे उवा

---

* भोभो उपाध्याय अभ्युपगतशिष्यभावोऽहमेव भवभूतिः सपादोपग्रहमभिवादये ।

† भगवतो भार्गवात् ।

‡ भो उपाध्याय न खलु दृष्टेऽनुपपन्नं नाम ।

§ स खलु महर्षिर्भूत्वा समरसमारम्भमहाग्रहगृहीतः ।

णिद्दलिदणीलकण्ठसरासणं दासरहिराममभिजुञ्जिदुं णिच्छिदमणेण सग्रं चिन्तिअ बहवो बहुप्पआरफलसारा कण्डकरण्डआ संजमिदा । जाणं दुव्वहत्तणं अणुसंधिअ अड्ढरत्तसमए णिहुदपदसंचारमवक्कमिअ उवज्झाअत्तणेण भअवन्तमब्भुववण्णोह्मि * ।

उपाध्यायः । एतदेव स्वर्गगमनप्रभावभाजां मुन्यतिथीनां मुखेभ्यः श्रुतमस्माभिः । यदुत श्रुतभार्गवसमरसंरम्भेण पुरन्दरेणापि दशरथः सत्कृत्य प्रहितइति । विचिन्त्य । अहो महदन्तरमन्योन्यं रामयोः । यत् परिणतवयाः प्रगल्भविक्रमो वैखानससूनुर्यत् कौमारकमुग्धमधुराननो राजन्यपोतः । विमृश्य । अहह सकृद्दृष्टमपि नयनावलम्बिनमिव तमहमिमं पुरतः पश्यामि । अहो नु खलु भोः ।

ज्यायान् धन्वी नवधृतधनुस्ताम्रहस्तोदरेण
तन्त्रत्तोदव्यतिकरपटुस्ताडकाताडकेन ।
कर्णाभ्यर्णस्फुलितपलितः चीरकण्ठेन सार्द्धं
योद्धुं वाञ्छन् कथममुना लज्जते जामदग्न्यः ॥ १ ॥

बटुः । भो उवज्झाअ जदि क्खु एवंविधपरक्कमो परसुरामो ता की उण ण तिणअणबाणासणे पअट्टो आसि † ।

उपाध्यायः । स खलु शरासनशिक्षाविचक्षणः सब्रह्मचारिभिरनुयुक्तोऽपि पुनःपुनरित्थमभिधाय स्थितः ।

आचार्यो मे स खलु भगवानस्मदर्थाक्षनामा
तस्मादेषा धनुरुपनिषत् तत्प्रसादात् क्षमोऽपि ।
अध्यासीनः कथमहमहो वर्त्म वैखानसानां
सोतापाणिग्रहणपणितं चापमारोपयामि ॥ २ ॥

बटुः । कीरिसं मन्तेध भग्गवराहवाणं समरसंरम्भे कस्सिं जअवड्डाआ पडिवज्जिस्सद ‡ ।

* तेन खलु अहं एते विनिहतप्रतिपक्षगजघटाकटपार्श्वव्यासक्तशल्या भल्लाः विद्रावितमहारथरिपुदर्पाः क्षुरप्राः असमसमरारम्भप्रवर्तितवैरिवीररुधिररागा नाराचाः खण्डितविपक्षधानुष्कबाणासनदण्डाः काण्डाः सुष्ठुमूर्च्छितचतुरङ्गबलसैन्यसत्वरिसहसदंशनसर्वाङ्गोत्कीरिता भेरिकाः सकलक्षत्रियगोत्रनिर्दलनदुर्ललिता बाणावलिरिति प्रभूतकाण्डसम्भारं वहता कुतस्तावत् विद्याधिगमो निजशरीरादपि परिभ्रंशितोऽस्मि । यतो गजाननगुर्वङ्गभारोऽपि भूत्वा भङ्गिरिटिप्रतिरूपो वर्ते । अतिक्रान्तदिवसप्रदोषे पुनर्निर्दलितनीलकण्ठशरासनं दाशरथिराममभियोक्तुं निश्चितमनसा स्वयं चिन्तयित्वा बहवो बहुप्रकारफलसाराः काण्डकरण्डकाः संयमिताः येषां दुर्वहत्वमनुसंधायार्द्धरात्रसमये निभृतपदसंचारमवक्रम्योपाध्यायत्वेन भवन्तमभ्युपपन्नोऽस्मि ।

† भो उपाध्याय यदि खल्वेवंविधपराक्रमः परशुरामस्तत् किं पुनर्न त्रिनयनबाणासने प्रवृत्त आसीत् ।

‡ कीदृशं मन्त्रयथ भार्गवराघवयोः समरसंरम्भे कस्मिन् जयपताका प्रतिवर्तिष्यते ।

उपाध्यायः । भद्र भवभूते किं कथयामि यदुभयपराक्रमावलोकि सन्देहदोलाधिरूढमिव चेतः । पश्य ।

एकः सङ्ख्येऽभिमुखमजयत् सूनुमर्द्धेन्दुमौले-
स्तस्यैवान्यो धनुरनुपमं पुष्पमाथं ममाथ ।
द्वावप्येतावति हि बलिनौ किन्तु तद्वा जयश्री-
र्यस्य प्रीतः स खलु भगवान् पार्वतीप्राणनाथः ॥ ३ ॥

नेपथ्ये ।

अत्रे पुलस्त्य पुलह प्रतिथे सुगीथ
शाण्डिल्य कुण्डिन विभाण्डक याज्ञवल्क्य ।
काण्वे वसिष्ठ यम दत्त पदं रणाय
शापेन निर्दहति नारद एष नो चेत् ॥ ४ ॥

भो नाकनायक विनायक चित्रभानो
भानो विशाख वरुण क्षणदेशदम्भो ।
कीनाश किन्नरपते पवमान रुद्र
द्राक्सङ्गरं भजत भार्गवराघवीयम् ॥ ५ ॥

रत्नप्रभे रजनि चित्रलते लवङ्गि
सौदामिनि भ्रमरि सुन्दरि देवसेने ।
रम्भे घृताचि कलकण्ठि सुकण्ठि सर्वाः
स्वर्योषितो व्रजत पश्यत रामभद्रम् ॥ ६ ॥

मायावने विहगवेग कृपाणकेतो
जीमूतवाहन कपिञ्जल हंसनाद ।
विद्यावतंस तिलकोत्तर केलिसार
विद्याधरास्त्वरितमेत रणाय यामः ॥ ७ ॥

हे हेमवर्ण मणिशेखर चित्रबाहो
वीणाविनोद मदवल्लभ रक्तकण्ठ ।
क्रीडाकुमार कनकाङ्गद रुद्रहास
द्राक् सारणाः सरत मां युधि चेद्दिदृक्षा ॥ ८ ॥

उपाध्यायः । वत्स भवभूते कलहकुतूहली नारदमुनिर्महर्षीन् देवानप्सरसो विद्याधरान् सिद्धांश्च हठप्रसादाभ्यामभिधत्ते तदेह्यावामपि तत्समरोपस्थानेन कमलसंभवसंभवं मुनिमनुवर्तामहे ।

इति निष्क्रान्तौ । मिश्रविष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति मातलिसारथिना रथेन चामरधारिण्या वीज्यमानो दशरथः । समन्तादवलोक्य कथमुचित्रपारिभद्रद्रुमस्तबकरमणीयारुणसन्ध्यानुबन्धिनि गगनाङ्गणपृष्ठे प्रतिष्ठामहे । विचिन्त्य । अहो काऽपि वैचित्री वर्तते अन्तरितकुक्षौ प्रभातसमयस्य तथाहि ।

व्योमोत्सङ्गविभूषणस्य सवितुर्द्यावापृथिव्योः समं
ध्वान्तध्वस्तिरुदङ्मुखैश्च किरणैः प्रारम्भि चावाङ्मुखैः ।

प्रत्यासन्नविरोधितस्य गगने मन्दाकिनीसद्मनां
पद्मानां प्रकरः प्रगेऽपि विकसत्याघृत्तकोर्णच्छदः ॥ ९ ॥

अपिच ।

निर्याति प्रथमप्रचारसमये स्फारध्वनद्दुन्दुभिडम-
स्तस्ताधोरणदूरनामितगजेनाऽयं नभोवर्त्मना ।
अभ्रं वा जघनान्तदोलितकरः स्वर्वाहिनीं गाहितुं
रोधस्ताडनकेलिलम्पटदशनश्चाग्निरैरावणः ॥ १० ॥

स्मरणमभिनीय । आर्य मातले सकलसुरसुन्दरीकरतला-न्दोलितचामरचिक्कुरचुम्ब्यमानमांसलांसस्थलीसंदानितसन्ता-नकुसुममालाप्रालम्बेन समदवानवद्विरदनिकुरम्बडम्बरडामरै-कहारिणा हरिणा समादिष्टोऽस्मि यथा सखे दशरथ गच्छ त्वं मिथिलां पुरीं यदावेदितं मे मर्त्यमण्डलचाराधिकारचतु-रेण चारणचक्रेण यदुत शङ्करशरासनसमारोपणपणप्रवर्तित-सीतास्वयंवरयात्रापरतन्त्रायां मिथिलायां शिथिलाभिमानय-न्त्रिमन्यरस्थितिषु सकलपृथ्वीपालेषु ।

गात्रं गोत्राचलेन्द्रस्त्रिनयनवलयं यस्य सिञ्जा भुजङ्गो
विष्णुर्बाणः पुराणां त्रयमभयमभूद् दुःखलभ्यं शरव्यम् ।
धन्वी येनेन्दुमौलिः स च भुवनगुरुस्तद्धनुर्धाम धाम्नां
क्रूरक्रेङ्कारमारात्स्वभुजवलयितं रामभद्रेण भग्नम् ॥ ११ ॥

गुरुधनुर्ध्वंसजनितामर्षविभ्रमेण वीतत्रासरेणुना रैणुकेयेन सह रामभद्रस्य समरसंरम्भो भवितेति तत्र च तत्प्रतिकृत्य वधूवरमयोध्यामध्यारोप्य सुरकार्यशेषसंपत्तये पुनरनाहूतेनोप-स्थातव्यमिति । तन्नमुचिसूदनसारथे कथय स भगवान् पौलो-मीवल्लभो भृगुपतिचरितानि बहु मन्यते न वा ।

मातलिः । किं नाम बहु मन्यते न वेति शृणु श्रावयामि ।

आस्थानसद्मनि विलासगृहे विमाने
जैत्रे रथे च सततं सुरचक्रवर्ती ।
रामस्य चित्रलिखितानि कुतूहलेन
वीरो विलोकयति पूर्वविचेष्टितानि ॥ १२ ॥

यदस्यैव पुरन्दरस्यन्दनस्य चतुर्दिशं मत्तवारणीयफलकेषु रामचित्रं लिखितम् । अङ्गुल्या निर्दिशन् तत्तावदितो दीयतां दृष्टिः । इयं च प्ररोचना भृगुपतिपराक्रममहानाटकस्य यदुत भगवतस्त्र्यम्बकात् कार्मुकोपनिषल्लाभः ।

दशरथः । कथमयं विशालशिलः शिलोच्चयः । तत्रापि हिमालय इति प्रालेयपाण्डुराभिः शिखरश्रेणीभिर्लक्ष्यते ।

मातलिः ।

शैलेन्द्रो हिमवानयं गुरुगुहागर्भस्थविद्याधरी-
गीतत्वच्चरितः कृताश्रमपदो रुद्रेण पत्न्या सह ।
एतस्मिंश्चिरजीविभिः परिगतं दिव्यौषधीसेवनात्
कन्दर्पस्य वपुष्मतश्च चरितं राजवनङ्गस्य च ॥ १३ ॥

अन्यतो दर्शयन् इह धनुर्वेदविद्योपदेशः ।

देवस्त्र्यम्बक एष वन्द्यचरणो वृन्दैः सुधाभोजिना-
मत्रास्ते स शरासनोपनिषदं दातुं धृताचार्यकः ।
दूरावर्जितमौलयः सरभसाः सद्यः प्रतीच्छन्त्यमी
हेरम्बेण च षण्मुखेन च समं रामादयः सुव्रताः ॥ १४ ॥

दशरथः । अहो मनुष्यमुनिमहाभागधेयो भगवान् भार्गवो यस्य स्वयमर्द्धेन्दुमौलिर्धनुर्वेदविद्याचार्यः ।

सौदामिनी । कधं अधिगदोवदेसरहस्सा खुरलीखेलिणो इदो एदे वट्टन्ति किं उण दूरदेसप्पसरो लक्खविक्खेवो णिविडप्पहारित्तणं च रामबाणाणं सविसेसमालिहिदं एत्थ * ।

मातलिः । अहो महदन्तरं प्रज्ञाप्रकर्षस्य तथाहि ।

उपदिशति समानं कर्म कृत्स्नं पिनाकी
सममपि च यतन्ते कर्तुमभ्यासमेते ।
तदपि भृगुकुलेन्दुः काममुत्कृष्यतेऽसौ
ननु भवति निवीतं द्रव्यमेव क्रियाभिः ॥ १५ ॥

पुरोऽवलोक्य । अति हि नाम स्वच्छन्दचरितस्याऽपि देवस्य माध्यस्थ्यं तथाहि ।

बर्हिध्वजेऽपि सति सत्यपि दन्तिवक्त्रे
प्रेमोपधानमवधूय पिनाकपाणेः ।
हस्तेन नित्यधृतवासुकिकङ्कणेन
प्राज्ञप्रियः स्पृशति भार्गवमेव पृष्ठे ॥ १६ ॥

पुरतोऽवलोक्य कथं खुरलीखेलनप्रसरत्पृषत्कपङ्क्तीनां त्रि-नयनान्तेवासिनां चेतसि विरचितं पदं परस्परस्पर्द्धया । पुन-रवलोक्य कोदण्डपाण्डित्यनिबन्धनः प्रवृत्त एव कलहः ।

दशरथः । एवमेवैतत् ।

हुङ्कारम्भविजृम्भितभ्रुकुटिना भालेन रामे मुनौ
कोदण्डं निबिडाङ्गुलीपरिगमाद्दास्फालयत्यग्रतः ।
ज्यानिर्घोषकषायितोदरजुषां गीर्वाणसेनापतेः
षड्वक्त्रीश्रवसां करोति न करद्वन्द्वं पिधानक्रियाम् ॥ १७ ॥

सौदामिनी । एस समरङ्गणसमासण्णकेलाससिहरणिवेसी भअवं वुसहलञ्छणो समं विसाहजणणीए देवीए पेक्खन्दि णंदिप्पमुहसेणावदिपरिक्खुदाणं कुमारहेरम्बाणं रामेण सह

---

* कथमधिगतोपदेशरहस्याः खुरलीखेलिन इत एते वर्तन्ते । किं पुनर्दूर-देशप्रसरो लक्ष्यविक्षेपो निबिडप्रहारित्वं च रामबाणानां सविशेषमालि-खितमत्र ।

झत्ति समरसंरम्भविवसिदं * ।

मातलिः । न केवलं दर्शयति स्वमनीषिकोत्कर्षेण शिष्ये किमपि प्रीयते यतः ।

सम्यक्कोदण्डविद्या विनयचतुरता कुत्र सोल्लेखरेखा
पुत्रान्तेवासिनोर्मे सपदि परिणतेत्येष वेत्तुं विशेषम् ।
देवः श्रीचन्द्रचूडामणिरचलसुतापाणिपद्मावलम्बी
स्थित्वोद्ग्रीवं विटङ्कात् स्फटिकशिखरिणो वीक्षते निश्चलाक्षः ॥ १८ ॥

दशरथः । अति हि प्रीयते यतः ।

नन्दत्नन्दिनि चण्डचण्डचरिते हेलाचलच्चन्द्रम-
स्युद्दामद्विरदास्यहास्यरसवत्याविष्टघण्टामुखे ।
भ्राम्यद्भृङ्गिरिटौ च भङ्गुरगणग्रामे सहैवोमया
संग्रामे प्रहरन्नयं दिशिदिशि प्रेम्णा हरेणेक्ष्यते ॥ १९ ॥

मातलिः । इतश्चतः पश्य हास्याद्भुतयोरधिष्ठानम् ।

दोर्दण्डद्वितयाञ्चितोच्चतधनुर्यन्त्रप्रसूतेषवः
शुण्डोद्दण्डपरश्वधाः परिणमद्दन्तार्गलाकोटयः ।
एताः कर्णविकीर्णवक्रकवचाः संरम्भिणः सङ्गरे
हेरम्बस्य हरन्ति हन्त हृदयं द्राक्कोपविक्रान्तयः ॥ २० ॥

नरनागक्रियामिश्रा हृतरुद्राम्बकक्रियाः ।
दुर्धरा हन्त हेरम्बरणव्यापारकेलयः ॥ २१ ॥

सौदामिनी । कुञ्जराणणरणकम्मणिम्माणपडिकोविदेण जमग्गिसूणुणा उवक्कन्तं किंपि जेण णासन्तगणग्गामं समज्जिदं विअ समरङ्गणं पडिहाअदि † ।

दशरथः । साधु सौदामिनि साधु यथा समर्थयसे ।

अत्रैते प्रमथाः सरन्ति सभियः कैलासशैलान्तरं
नन्दी भृङ्गिरिटिश्च लूनधनुषावत्रेषुधी मुञ्चतः ।
हेरम्बस्य च मुक्तमत्र मधुपैस्त्रासादमाद्यन्मुखं
क्रौञ्चारिः परमेष तिष्ठ त हसन् सङ्ख्ये शरैः पुङ्खितैः ॥ २२ ॥

पुरोऽवलोक्य । कथं जामदग्न्यस्य पुरतोऽक्षरावली । वाचयति ।

त्वं पुत्रस्त्रिपुरद्रुहः पुनरहं शिष्यस्तदेतावता
तुल्योऽप्यस्तु कथं तवायमधिकः कोदण्डशिक्षाविधिः ।
तत्राधारनिबन्धनो यदि भवत्याधेयधर्मोदय-
स्तद्वाः स्कन्द गृहाण कार्मुकमिदं निर्णीयतामन्तरम् ॥ २३ ॥

* एष समराङ्गणसमासन्नकैलासशिखरनिवेशी भगवान् वृषभलाञ्छनः समं विशाखजनन्या देव्या प्रेक्षते नन्दिप्रमुखसेनापतिपरिवृतयोः कुमारहेरम्बयो रामेण सह झटिति समरसंरम्भव्यवसितम् ।

† कुञ्जराननरणकर्मनिर्माणपरिकोपितेन जमदग्निसूनुनोपक्रान्तं किमपि येन नश्यद्गणग्रामं संमार्जितमिव समराङ्गणं प्रतिभाति ।

मातलिः । भूकाश्यप पुरतः पश्य सहसा षण्मुखं संमुखीभूय स्थितवन्तं गजाननं च भृगुपतिः पाशुपतास्त्रेण ज्योतिश्छटाछादितरोदःकन्दरकुहरडामरेण हर्षादुपतिष्ठते ।

दशरथः । कथमक्षरावली वाचयति ।

क्रोधोद्बोधव्यतिकरसदृङ्गिर्भराभ्यासयोग्यो
मद्दोर्दण्डोपगमसदृशस्त्यक्तशिष्योचितश्च ।
दत्तातङ्को विबुधमनसां कर्तुमद्वा कबन्धं
चापादस्मात् प्रसरतु शरः सम्मुखः षण्मुखेऽपि ॥ २४ ॥

मातलिः । अत्रान्तरे किञ्चिज्जातम् ।

किञ्चित्कोपकषायितेन मनसा यावत् सतीसूनवे
त्र्यक्षं भृगुनन्दनो निजधनुर्यन्त्रे निधत्ते शरम् ।
हेलास्रस्तदुकूलसंवृतिमती विस्रंसिकाञ्चीलता
तावद्व्याकुलनूपुरं भगवती मध्ये मृडानी स्थिता ॥ २५ ॥

दशरथः । पुरतोऽवलोक्य । अयं तु प्रकृत्युद्धतो रामः कथमित्थमतिप्रश्रयते । तदस्य त्रिभुवनातिशायि चरिताद्भुतं तथाहि ।

दृष्ट्वा रामः किसलयसमं पाणिमुद्यम्य सम्य-
ङ्मध्ये भूतां गिरिदुहितरं षण्मुखस्यात्मनश्च ।
संहृत्यास्त्रं विधृतशरधिर्मुक्तकोदण्डदण्डः
पादौ मार्जन्नमति नमता प्राग्जटामण्डलेन ॥ २६ ॥

सौदामिनी । अहो पसादादिसओ रामम्मि चन्दसेहरस्स तत्थभवं मच्चमण्डलाखण्डल ता इदो पेक्ख * ।

दशरथः । दृष्ट्वा ।

येनात्र खण्डपरशुः परशूत्तमेन
शम्भुः सुमेरुतटताडनखण्डितेन ।
रामाय निर्जितवते तमसौ कुठार-
मस्मै समर्पयति साञ्जलिसंपुटाय ॥ २७ ॥

दत्ते च विद्यास्थानानि देवस्तस्मै चतुर्दश ।
शतभङ्गीभवद्भद्रा महतां हि प्रसत्तयः ॥ २८ ॥

सौदामिनी । संके तदोपहुदि रामो परसुरामोत्ति उच्चदि † ।

मातलिः । इदमग्रतः पश्य ।

यः शृङ्गाग्रैः सरणिमरुणत् क्रौञ्चशैलः सहेलं
यातुः शम्भोर्द्रुतुरुपनिषत्प्राप्तये पादमूलम् ।
सोऽयं कोपाद्दहति विहितं मार्गणैर्भार्गवस्य
छिद्रद्वारं त्रिदिवसरसीहंसयात्रापवित्रम् ॥ २९ ॥

* अहो प्रसादातिशयो रामे चन्द्रशेखरस्य तत्रभवन् मर्त्यमण्डलाखण्डल तदितः प्रेक्षस्व ।

† शङ्के ततः प्रभृति रामः परशुराम इत्युच्यते ।

अथेदमयतः पश्य अयं हि पितृभक्त्यतिशयः परशुरामस्य यदुत रेणुकाशिरश्छेदः ।

दशरथः । अहह शान्तं पापं कथं जमदग्न्यपत्यमपि प्रमाद्यति हंहो पुरुहूतसूत ।

सहस्रं हि पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ।
तत्किं पितृगिरा रामो विधत्ते रेणुकावधम् ॥ ३० ॥

यद्वा निरपराधवधादेव जमदग्निरपि प्रमाद्यतिस्म । विचिन्त्य कः पुनरयं मार्गो भार्गवस्य यदिदमपि प्रस्मर्यते ।

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ ३१ ॥

सौदामिनी । कर्णौ पिधाय कहं उण भअवदा भग्गवेण सुदं सवणेहिं सुणिअ वा अणुचिदआरि अणुट्ठिदं परसुधारावावारेण * ।

मातलिः । अथायतः पश्य ।

दशरथः । दृष्ट्वा कथं प्रत्यापन्नजीविता पुनरस्य माता ।

मातलिः । आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

यावद्वरं न वृणुते किल जामदग्न्य-
स्तुष्टात् पितुः स्वजननीप्रतिजीविताय ।
तावच्छिरः पृथगपि स्थितमस्य मातु-
र्वेगादुपेत्य विदधात्यकबन्धभावम् ॥ ३२ ॥

सौदामिनी । तक्खणजणिदजीविदावदाणस्स सोहइ जणणीसिरच्छेदोवि भअवदो भग्गवस्स † ।

दशरथः ।

यच्छिन्नं जननीशिरः पितृवराद्भूयोऽपि यत् संहितं
तच्छिष्यस्य पिनाकिनो महदभूच्चित्रं चरित्रं किल ।
तेनैतेन कथाद्भुतेन तु वयं वाचाऽपि लज्जामहे
यद्वा ते गुरवोऽविचिन्त्यचरितास्तेभ्योऽयमस्त्वञ्जलिः ॥ ३३ ॥

मातलिः । इदमन्यद्दृश्यतां द्रष्टव्यम् ।

दशरथः । अयं हि प्रचण्डदोर्दण्डसहस्रदुःसहो हैहयनरेन्द्रः श्रूयते ।

मातलिः ।

दृष्टापूर्तपवित्रमाश्रमपदं प्राप्तोऽयमत्रार्जुनो
राजानं जमदग्निरत्रभगवान् सज्जातिथेयोऽर्चति ।
धेनोः कामदुहः कृतोऽत्र च मुनेर्वत्सापहारोऽमुना
प्राणान्मुञ्चति चैष गोग्रहविधावार्चीकिरस्मिन् मुनिः ॥३४॥

* कथं पुनर्भगवता भार्गवेण श्रुतं श्रवणाभ्यां श्रुत्वा वाऽनुचितकार्यनुष्ठितं परशुधाराव्यापारेण ।

† तत्क्षणजनितजीवितावदानस्य शोभते जननीशिरश्छेदोऽपि भगवतो भार्गवस्य ।

सौदामिनी । पुरतोऽवलोक्य सविचिकित्सम् । अहह अखत्तिअगोत्तोचिदं आचरिदं बाहुसहस्सजुत्तेण सहस्सज्जुणेण जं दाणिं समररच्छामुच्छिदभत्तारपरित्ताणणिमित्तं उअरि णिवेसिदणिअसरीरा पडिव्वदाणं पढमोदाहरणं रेणुआ किवाणधारापहारेहिं तहिं तडित्ति ताडिदा * ।

दशरथः । कथं महतामपि प्रमादः । तदहो किमपि कन्दलितानुरागाः संसारभोगाः ।

मातलिः । पुरतोऽवलोक्य । अयमितो महावीरः पृष्ठासज्जितनूणीरः परमेश्वरोपदिष्टधर्मा सज्जीकृतकार्मुककर्मा परशुधाराज्योतिरुज्जृम्भणडामरः समरपरितोषितामरः सकलारण्यकजननिवेदितवृत्तान्तः साक्षादिव कृतान्तः शिखण्डिकेतुकाण्डावलीभिरप्यप्रहृतः शशिशेखरसेवानिवृत्तः सरभसमितोऽभ्युपेतः । कथमियमयतो वर्णावली । वाचयति ।

विद्वान् दारसखः परं परिणतो नीवारमुष्टिंपचः
सत्यज्ञाननिधिर्दधत् प्रहरणं होमार्जुनीहेतवे ।
रे दुःक्षत्रिय किं त्वया मम पिता शान्तो मया पुत्रवान्
नीतः कीर्त्यवशेषतां तदिह ते धिग्धिक्सहस्रं भुजान् ॥३५॥

मातुः प्रहारत्रयमाहितं मे
विनापराधादिह हैहयेन ।
निःक्षत्रियां त्वां विनिहत्य तेन
त्रिःसप्तकृत्वो जगतीं करोमि ॥ ३६ ॥

भोभो निरवद्यवाचस्तपोधनाः किं मम कोपप्रशमं परिमार्गध्वं तदस्मिन् परवान् वर्ते ।

सा सूतिश्च्यवनान्वये व्रतविधिः सोऽयं च वैखानस-
स्ता एताश्च गुरोरनङ्गदहनात् संस्कारशुद्धाः क्रियाः ।
तत्त्वज्ञानमिदं च यत्किल दया भूतेषु धर्मः परः
सर्वं तत् परिहृत्य मातृवधजः क्रोधानलो जृम्भते ॥ ३७ ॥

मातलिः । सत्यसङ्गरः परशुरामः ।

ज्यावल्लीबद्धलङ्केश्वरसकलसुहृद्दीनविज्ञापनायां
दत्त्वा यः कर्णमूचे यदुत चिरतरं शिक्षतां राक्षसेन्द्रः ।
सोऽपि ह्यास्कन्धबन्धत्रुटितभुजतरुर्भार्गवेणैव रोषात्
कीर्तिस्तम्भोपमश्रीः परशुविहतिभिर्द्राक्कृतः कार्तवीर्यः ॥३८॥

सौदामिनी । सच्चं परसुरामो भअवदो भग्गस्स सिस्सो । किं उण भैरवरूवधारिणो ण उण सदासिवस्स कहं अण्णधा से भुअदण्डखण्डणेक्कमल्ला परक्कमारम्भा † ।

* अक्षत्रियगोत्रोचितमाचरितं बाहुसहस्रयुक्तेन सहस्रार्जुनेन यदिदानीं समररथ्यामूर्छितभर्तृपरित्राणनिमित्तमुपरि निवेशितनिजशरीरा पतिव्रतानां प्रथमोदाहरणं रेणुका कृपाणधाराप्रहारैस्तत्र तडिति ताडिता ।

† सत्यं परशुरामो भगवतो भर्गस्य शिष्यः किं पुनर्भैरवरूपधारिणो न पुनः सदाशिवस्य कथमन्यथाऽस्य भुजदण्डखण्डनैकमल्लाः पराक्रमारम्भाः ।

Digitized by Google

दशरथः ।

एष त्रिःसप्तकृत्वस्त्रिभुवनतिलको माथकः क्षत्रियाणां
तावद्वा भूतधात्र्याः क्रतुषु गुणवते कश्यपाय प्रदाता ।
स्नाता क्षत्रास्रवापीष्वतनुषु वहलक्रोधवह्निप्रशान्त्यै
पित्रोः किन्त्व प्रवीरः सपदि वितरिता तर्पिवापाञ्जलीनाम् ॥३९॥

पुरोऽवलोक्य । अहो भार्गवपुङ्गवस्य पराक्रमातिशयो यदियं दशा वर्तते महीपालानां तथाहि ।

याचन्ते गृहिणीमुखैर्नृपतयः स्वप्राणभिक्षामिमे
बध्नन्तश्चरणाग्रयोर्निपतिताः कण्ठे कुठारान् परे ।
लीलादर्पणपाणयो विरचितस्त्रीवेशमेते नताः
किन्त्वन्ये विगलन्ति चीवरभृतो द्वार्वेदिकाशायिनः ॥४०॥

मातलिः । पुरोऽवलोक्य तदिदमतिचरमं चरिताद्भुतं परमेश्वरशिष्यस्य परशुरामस्य ।

दत्त्वा पृथ्वीं जलधिरसनामर्थिने ब्राह्मणाय
स्फारज्योतिःशरविहतिभिः सिन्धुमुक्ते परान्ते ।
ब्रह्मावाप्त्यै जयपरशुनास्मिन् समित्काण्डलावः
शिष्यः शम्भोर्विहितवसतिस्तप्यतेऽसौ तपांसि ॥ ४१ ॥

दशरथः । किमपरमारम्भपर्यवसानयोरखण्डः खण्डपरशुशिष्यस्य वीरव्रतनिर्वाहः ।

सौदामिनी । उभअं खु एदं अप्पडिहदप्पहावं सुणिमो जं णीललोहिदणिडाललोअणुल्लासी भअवं हुदवहो जं चण्डीसकोअण्डरहस्सोवदेसणीसंदपल्लविदपदावप्पसरो परसुरामोत्ति * ।

दशरथः । समन्तादवलोक्य । आर्य मातले महावीरचरितावलोकनपरायत्ते चित्ते न किञ्चित्प्रतिभाति । तत्कथय कतमः पुनरयमन्तरिक्षोद्देशो यत्र वर्तामहे ।

मातलिः । पुरन्दरनगरीतः सप्तमो मर्त्यमण्डलतः प्रथम एष वायुस्कन्धः किं पुनरदूरवर्तिवसुधातलादस्मद्रथगतिः । रथवेगनाटितकेन सेयं विदेहनगरी तदिदं च विदेहपतिमन्दिरं तदवतीर्य महाराजदशरथो मामनुजानातु स्वर्गगमनाय सौदामिनीं च । अयं च मिथिलेश्वरप्रतीहारः प्रत्यभिज्ञाय भवन्तमभ्युत्थितः ।

दशरथः । अवतीर्य आर्य मातले भद्रे सौदामिनि साधयतं युवामिति ।

प्रविश्य प्रतीहारः प्रणम्य च इतइतोऽभ्येतु महाराज दशरथः ।

दशरथः । परिक्रम्य हंहो सीरध्वजदौवारिक अपि वृत्तविवाहमङ्गलो रामभद्रः ।

प्रतीहारः । न केवलं वृत्तविवाहमङ्गलः प्रस्थानोन्मुखश्च वर्तते तदर्थं च महाराजसीरध्वजो विश्वामित्रो रामभद्रलक्ष्मणौ सीताहेमप्रभे च तमिममास्थानमण्डपमधितिष्ठन्ति ।

दशरथः । हृदय किमुत्कण्ठसे सवधूटीकं रामभद्रं पश्येति प्रविशतः ।

ततः प्रविशन्त्युपविष्टा यथानिर्दिष्टाः सीरध्वजादयः ।

शतानन्दः सीतायाश्चिबुकमुन्नमय्य ।

यस्यास्ते जननी स्वयं क्षितिरियं योगीश्वरोऽयं पिता
मातर्मैथिलि शिक्ष्यते कथय किं तस्याः सुजातेस्तव ।
स्नेहात्केवलमुच्यते पुनरिदं स्त्रीणां पतिर्दैवतं
यद्भूयास्त्वमपास्य धर्ममपरं छायेव रामानुगा ॥ ४२ ॥

सीता । लज्जते ।

जनकः । वत्से वैदेहि यदभिधानीयं तदभिहितं कुलगुरुणाऽऽङ्गिरसेन तथाप्यपत्यस्नेह एव मां वाचालयति ।

अभ्युत्थानमुपागते गृहपतौ तद्भाषणे नम्रता
तत्पादार्पितदृष्टिरासनविधिस्तस्योपचर्या स्वयम् ।
सुप्ते तत्र शयीत तत्प्रथमतो जह्याच्च शय्यामिति
प्राच्यैः पुत्रि निवेदिताः कुलवधूसिद्धान्तधर्मा अमी ॥४३॥

शतानन्दः । जानकि इदं च प्रसङ्गानुगतं शिक्ष्यसे ।

निर्व्याजा दयिते ननान्दृषु नता श्वश्रूषु भक्ता भव
स्निग्धा बन्धुषु वत्सला परिजने स्मेरा सपत्नीष्वपि ।
पत्युर्मित्रजने सनर्मवचना खिन्ना च तद्द्वेषिषु
स्त्रीणां संवननं नतभ्रु तदिदं वीतौषधं भर्तृषु ॥ ४४ ॥

सीता रोदिति ।

जनकः । निःश्वस्य ।

सीते संवृणु बाष्पवारि भवती मुग्धा ममेदं मनो
व्युत्पत्त्याऽपि हि याज्ञवल्क्यगुरुतः संसारभागे स्थितम् ।
किन्त्वन्यत्कथयामि मे हृदयतो ह्रीमुद्रया प्रोषितं
विश्वामित्रमहामुनेरपि पुरो यल्लोचने साश्रुणी ॥ ४५ ॥

शतानन्दः । कथमिव भगवान् कुशिकनन्दनोऽपि व्रीडाबीजं यस्यास्य ।

सांसारिकैर्वचोभिस्ते सीताविश्लेषजन्मभिः ।
द्रवतीव मनो बाष्पैर्विश्वामित्रमुनेरपि ॥ ४६ ॥

रामः । स्वगतम् कथमियं रोदिति । विभाव्य ।

बाष्पोत्पीडः श्लथपुटतया तावदन्तर्निरुद्धस्तूर्णात्तीर्णस्तरलनयनस्तारकाभ्यां निपातः ।

---

* उभयं खल्वेतदप्रतिहतप्रभावं शृणुमो यन्नीललोहितभाललोचनोल्लासी भगवान् हुतवहो यच्चण्डीशकोदण्डरहस्योपदेशनिष्यन्दपल्लवितप्रतापप्रसरः परशुराम इति ।

सान्द्रस्यन्दः सपदि चपलैः पक्ष्मभिः प्रान्तकीर्णः
पूर्णस्रोतास्तदनु सुदृशा लोठितोऽवक्रकण्ठम् ॥ ४७ ॥

विचिन्त्य हृदन्त्यपि किमपि जानकी समाधाय मधुरस्य हि मानुषस्य प्रकृतिरेषा । तद्व्यथाकथमपि रमयति ।

सीता । ताद उम्मिलामण्डवीसुदकित्तीहिं समं गमिस्सं * ।

विश्वामित्रः । भो ता अपि यास्यन्ति ।

हेमप्रभा । तव सिक्खिदं भअवदा किंपि † ।

शतानन्दः । अति हि मुग्धा जानकी ।

प्रतीहारः । देवो दशरथो राजन् संबन्धी ते समागतः शतक्रतुरथेनायमभ्युत्थानेन पूज्यताम् । सर्वे सहसा समुत्थाय यथोक्तं कुर्वन्त्युपविशन्ति च ।

जनकः । पुरन्दरस्य सखे संबन्धिन् दशरथ ।

मया विना विवाहोऽभूदिति चेतसि मा कृथाः ।
यदासीत् सन्निधौ तत्र स्वयं कुशिकनन्दनः ॥ ४८ ॥

नेपथ्ये ।

उच्चण्डाच्चन्द्रचूडालिकफलकतटालङ्कृतेरूर्ध्वनेत्रात्
त्रैलोक्याकाण्डरोगज्वरजननगुरोर्मण्डितुर्मण्डलस्य ।
उत्तप्तस्वर्णचूर्णप्रतिकृति विकिरन् दिङ्निकुञ्जेषु तेजः
कोऽयं वेगाद्युष्मानिव सरति दृशां बर्हणो बर्हिरुत्थः ॥ ४९ ॥

पुनस्तत्रैव ।

यत्तूणे परशुर्धनुर्गुणनतं पाणौ शराः पञ्चषाः
कृष्णैणाजिनमक्षसूत्रवलयं यज्ञोपवीतं जटाः ।
तन्नूनं जमदग्निजो मुनिवृषा रोषादुपैत्ययत-
स्तुल्यं मूर्तिमिवैष बिभ्रदुभयोर्वीरस्य शान्तस्य च ॥ ५० ॥

जनकदशरथौ । भगवन्नाङ्गिरस सञ्जातिथेयो भव भार्गवोऽतिथिर्भवति ।

शतानन्दः । अस्त्यतिथिरयं किं पुनः समरश्लाद्धकर्मणि ।

रामः । वत्स लक्ष्मण निखिलवैखानसवन्द्यो वीरग्रामणीः श्रवणपरम्परोत्पादितकौतुकातङ्कमुद्रो भगवान् भार्गवो दिष्ट्या द्रष्टव्यः ।

लक्ष्मणः । आर्य न केवलं द्रष्टव्योऽनुभवितव्यश्च ।

रामः । के वयं भार्गवानुभवे ।

सीता । अपवार्य पिअसहि हेमप्पहे चण्डोससिस्सो खत्तिअअन्तअरो अ परसुरामोत्ति सुणिअ पल्लविदकोदूहलवल्ली पज्जलिदसज्झसरसपरवसा वट्टामि ‡ ।

* तात उर्मिलामाण्डवीश्रुतकीर्तिभिः समं गमिष्यामि ।

† तव शिक्षितं भगवता किमपि ।

‡ प्रियसखि हेमप्रभे चण्डोग्रशिष्यः क्षत्रियान्तकरश्च परशुराम इति श्रुत्वा पल्लवितकौतूहलवल्ली प्रज्वलितसाध्वसरसपरवशा वर्ते ।

हेमप्रभा । जुज्जदि पप्फुल्लकोदूहलत्तणं परसुरामदंसणेण उण ससज्झसत्तणं भअधणुद्दण्डचण्डचरिदस्स पुरदो रामअन्दस्स * ।

ततः प्रविशति सरोषसंभ्रमो जामदग्न्यः ।

जामदग्न्यः । भोः किमसावकाण्डचण्डो निबिडकडत्कारपूरितरोदसीकन्दरोदरमेदुरो निनदनिस्यन्दः । कर्णं दत्त्वा आकाशे । किं ब्रूथ दाशरथिना रामेण स्थाणवीयं धनुरारोपितमाकृष्टं भग्नं च तदुद्भवः कोदण्डकोटरकुटीरकटुरसौ सुटङ्कष्टङ्कारः । सविषादम् ।

पौलस्त्यस्य तिरस्कृतामरपतेस्ते बाहवो विंशति-
र्दम्भोलिव्रणगुच्छलाञ्छनभृतो यस्मिन् गताः कुण्ठताम् ।
तद्भग्नं यदि कार्मुकं भगवतो रामेण चूडावता
धिग्धिङ्मां तदिदं नमः परशवे स्वस्त्यस्तु रुद्राय च ॥ ५१ ॥

विचिन्त्य । आत्मानं निर्दिशन् सत्यसङ्गरस्तदेष परशुरामः । तदेकवारं गुरुष्वपि प्रतिज्ञातमर्थं कथयति । यदित्थं कथयन्ति गुणदोषयोर्युगपदापततोर्गरीयसि प्रयतितव्यम् । अञ्जलिं बद्ध्वा आकाशतः ।

भोः सर्वे च्यवनादयः शृणुत मे रामस्य विज्ञापना-
माज्ञां वो न च लङ्घयामि किमु तद्भर्गस्य भग्नं धनुः ।
तुण्णक्षत्रियमेकविंशतिमतो वारान् विधातुर्जग-
द्द्वाविंशोऽपि ममैष संप्रति पुनर्जातः प्रतिज्ञाक्षणः ॥ ५२ ॥

सहसा परिक्रम्य । धनुर्भङ्गदर्शनं नाटयित्वा । हा शङ्करकरान्दोलनदुर्ललित हा त्रिपुरदहनडम्बरहठकर्मकर्मठ हा गीर्वाणसारपरमाणुनिर्माण हा दुर्जनजनकसदनदुर्निक्षेप हा नतसकलनाक पिनाक त्वमपीदृशं दृश्यसे तदिदमापतितं लूतातन्तुना गन्धगजालानसंदानं सूचीतुण्डेन वज्रमणिभेदः । तथाहि ।

पार्वत्या निजभर्तुरायुधमिति प्रेम्णा यदभ्यर्चितं
निर्मोकेन च वासुकेर्निचुलितं यत् सादरं नन्दिना ।
निर्दग्धत्रिपुरेन्धनं धनुरिदं तन् मन्मथोन्माथिनः
शिष्ये सत्यपि रामनामनि मयि द्वेधा कृतं दृश्यते ॥ ५३ ॥

सक्रोधगर्वं समन्तादवलोक्य भोभो प्रोषितजामदग्न्यं जगद्वीरं मन्यमाना वीरंमन्याः क्षणमात्रमवधत्त ।

चूडापञ्चकमण्डनः क्वनु शिशुश्चण्डः क्वचायं मुनि
र्नित्याकुण्ठखरप्रखण्डितबृहत्क्रौञ्चाद्रिगर्भान्तरः ।
तत् सर्वानपि वः स्वयंवरविधौ राज्ञः समेतान् ब्रुवे
रामं रक्षत शक्तिरस्ति यदि वः क्रुद्धः पुनर्भार्गवः ॥ ५४ ॥

* युज्यते प्रफुल्लकौतूहलत्वं परशुरामदर्शनेन पुनः ससाध्वसत्वं भग्नधनुर्दण्डचण्डचरितस्य पुरतो रामचन्द्रस्य ।

Digitized by Google

कर्णं दत्त्वा आकाशे। किं ब्रूथ वह्निरेव वह्नेर्भेषजं राम एव रामस्य रक्षिता न परवीर्यरक्षणीयं रघुकुलमिति। विभाव्य। न निजवीर्यरक्षणीयं नापरवीर्यरक्षणीयं रघुकुलं नीललोहितान्तेवासिनि रामेऽभियोक्तरि। विचिन्त्य। अहो कालपरिपाको यदश्रुतपूर्वाणि वचांसि श्रूयन्ते यदनालोकितचराणि चालोक्यन्ते सखेदम्। इदं च दुःसहतरं निकारान्तरम्। हस्तमवधूय।

अद्यापि धिक्किमिव जीवति भार्गवोऽसौ
बाणावलूनगुहवाहनबर्हदाम्नः।
यस्यावमत्य गुरुदत्तमिमं कुठारं
डिम्भोऽपि राम इति नाम यदस्य हर्ता ॥ ५५ ॥

कर्णं दत्त्वा आकाशे। किं ब्रूथ केन न वर्णितं दाशरथेः शङ्करकार्मुकारोपणं को न विस्मितस्तद्धङ्गेन साक्षेपम्। किमुक्तं केन न वर्णितमित्यादि पठति। तच्छृणुत भोः।

यः कर्ता हरचापदण्डदलने यश्चानुमन्ता ननु
द्रष्टा यश्च परीक्षिता च य इह श्रोता च वक्ता च यः।
सद्यः खण्डितकण्ठपीठवलयः केलिं करिष्यत्ययं
कीलालोल्लसितस्य तस्य परशुर्भर्गप्रसादीकृतः ॥ ५६ ॥

सरभसं परिक्रम्य। भो विदेहेश्वरशुद्धान्तसंचारिणः कुब्जवामनकिरातवर्षवरसौविदल्लाः क्व रामो दाशरथिः। नन्वेष भार्गवोऽभ्युपैति।

लूनक्षत्रियकण्ठमण्डलगलत्कीलालकुल्याभृत-
प्राग्भारेषु सरःसु यस्त्रिषु रुषा चक्रे निवापक्रियाम्
श्रुत्वा धूर्जटिचापदण्डदलनं नाम्नश्च सापत्नकं
रामो राममयं स्वयं गुहसहाध्यायी समन्विष्यति ॥ ५७ ॥

रामः। वत्स लक्ष्मण दूरत्वादविभावितेनापि तारतरेण वचसा सरोषसंभ्रमो भार्गवो मुनिः प्रतिभाति।

जामदग्न्यस्तदेव पठति।

रामः। सरभसमुपसृत्य भगवन् भार्गव सदयं प्रसीद सदाचार इति रामोऽभिवादयितुकामः।

जामदग्न्यः। विहस्य नाभिवादनप्रसाद्यो रेणुकासूनुः गरीयान् हि गुरुधनुर्भङ्गापराधः। किं न श्रुतम्।

अपि कालस्य यः कालः कण्ठे कालो महेश्वरः।
भार्गवस्तस्य शिष्योऽहं निसर्गनिरवग्रहः ॥ ५८ ॥

ततश्च।

मध्येनरेश्वरसभं रभसेन येन
मुक्तं धनुस्तडिति च त्रुटितं गुरोर्मे।
रामेऽपि नाम भजतां भुजदण्डयुग्म-
मुद्दामधामनि तदेतदकाण्डचण्डम् ॥ ५९ ॥

रामः। सविनयं केयमक्षान्तिर्भगवतो मुग्धबुद्धिषु मादृशेषु पुत्रभाण्डेषु पश्यतु हि तपोराशिः।

बाह्वोर्बलं न कलितं न च कार्मुकस्य
त्रैयम्बकस्य तनिमा तत एष दोषः।
तच्चापलं परशुराम मम क्षमस्व
डिम्भस्य दुर्विलसितानि मुदे गुरूणाम् ॥ ६० ॥

जामदग्न्यः। किं नाम तपोराशिरहं न शौर्यराशिः। किञ्च रे निदर्शितलाघव राघव स्ववर्णनापरं सगर्वमभिहितं तदाकर्णय यत्ते करोमि।

त्रुटितनिबिडनाडीचक्रवालप्रणाल-
प्रसृतरुधिरधाराचर्च्चितोच्चण्डरुण्डम्।
झडझडिति मृडानीकान्तचापस्य भङ्क्तुः
परशुरमरवन्द्यः खण्डयत्यद्य मुण्डम् ॥ ६१ ॥

रामः।

स्वायत्तेन कुठारेण स्वाधीने राममूर्द्धनि।
यथेष्टं चेष्टतामार्यस्त्वदाज्ञां को निषेधति ॥ ६२ ॥

जामदग्न्यः। यः प्रेतनाथस्यातिथ्यमनुभवितुकामः।

रामः। अञ्जलिं बद्धा।

अनूचानं भक्त्या भृगुभव भवन्तं प्रणमति
क्रुधः शान्त्यै रामस्तदिह सुकुमारं कुरु मनः।
हठाद्व्यस्यत्कण्ठे परशुमपि नोत्तेजयसि मां
रघूणां ब्रह्माणः किमपि यदमी गोत्रगुरवः ॥ ६३ ॥

जामदग्न्यः। विहस्य।

रुद्राणीधर्मसूनुर्विशिखविलिखनच्छिन्नक्रौञ्चाद्रिकुञ्जः
स्कन्दावस्कन्ददायी कृतरणरसिकक्षत्रियक्षोदकेलिः।
दत्तोर्वीनव्यभिक्षः शरविधुतपयोराशिबद्धाश्रमोऽहं
श्रेष्ठः श्रीकण्ठशिष्यो धनुषि धृतरतिर्ब्राह्मणो रैणुकेयः ॥ ६४ ॥

शतानन्दः। किमुच्यते वीरवर्गवरिष्ठः श्रीकण्ठशिष्यः।

जामदग्न्यः। यदिहापि राजन्यपोते भार्गवो धनुर्धारयति तदसावस्यैवापराधो यदुत्फुल्लफणं फणावन्तं न पश्यति। स तस्यैव दोषः। ततः।

पक्वकर्पूरनिष्पेषमयं निरपिषत् त्रयम्।
मम व्रीडां च चण्डीशचापं च स्वं च जीवितम् ॥ ६५ ॥

जनकः। कथं सन्यस्तशस्त्रग्रहणस्यापि मम पुनरस्त्रग्रहणक्षणो वर्तते। नेपथ्याभिमुखमवलोक्य कः कोऽत्र भोः धनुर्धनुः।

पुरुषः प्रविश्य धनुरुपनीय निष्क्रान्तः।

जनकः। धनुरादाय।

Digitized by Google

चण्डीशचापमवमन्तरि राक्षसेन्द्रे
शस्त्रत्यजाऽपि धृतमेव मया त्वमासीः ।
रामाय कार्मुक पुनः परिगृह्यसेऽद्य
वत्सेऽपि वाञ्छितवतेऽनुचितं चरित्रम् ॥ ६६ ॥

समाधाय ।

प्रणमति जनकस्त्वां देवि दिव्यास्त्रविद्ये
मम धनुषि पुराणे सन्निकर्षं कुरुष्व ।
परिभवति मदग्ने भार्गवो रामभद्रं
प्रहिणु तदिह बाणान् वार्द्धकं मां दुनोति ॥ ६७ ॥

दशरथः । संबन्धिन् जनक कृतंकृतं कार्मुकपरिग्रहेण किमिति प्रादुर्भूतसाहसावतंसमपि जामातरमवजानासि ॥ पश्य ।

यस्योत्पत्तिर्दिनकरकुले यं महाभागधेयं
विश्वामित्रो धनुरुपनिषद्येकशिष्यं व्यधत्त ।
श्रीकण्ठीये बलमविकलं यस्य चापे च दृष्टं
तस्यान्यस्माद्यदि परिभवः स्वस्ति वीरव्रताय ॥ ६८ ॥

विश्वामित्रः । महाराजसीरध्वज यथाह संबन्धी ते दशरथः । धनुरपनीय जामदग्न्यं प्रति ।

रामः शिष्यो भृगुभव भवान् भागिनेयीसुतो मे
वामे बाहावुत तदितरे कार्यतः को विशेषः ।
दिव्यास्त्राणां तव पशुपतेरस्य मत्तस्तु लाभ-
स्तत् त्वां याचे विरम कलहादार्यकर्मारभस्व ॥ ६९ ॥

जामदग्न्यः । मातुर्मातुल न किञ्चिदन्तरं भवतो भवानीवल्लभस्य च न किञ्चिदन्तरं क्षत्रियबटोस्त्वदन्तेवासिनः क्षत्रियान्तकरस्य शङ्करशिष्यस्य वा ।

शतानन्दः । अतिनिरर्गलवाग्भार्गवो यद्गुरुष्वपि नानुरुध्यते ।

जामदग्न्यः । किञ्च भोः स्वभुजोपार्जितब्रह्मभाव न शस्त्रग्रहणाधिकारः संबन्धमनुरुध्यते ।

रामः । ब्रह्मर्षे जामदग्न्य कः पुनरयं शस्त्रग्रहणाधिकारो यद्गुरुष्वपि तिरस्कारः ।

जामदग्न्यः । सभ्रुकुटीभङ्गम् । आः क्षत्रियखेट बटो वाचाटोऽसि ।

भग्नरुद्रधनुःखण्डप्रोतेन शिरसा तव ।
मुण्डधारी व्रती चाहमुपस्थास्ये कपालिनम् ॥ ७० ॥

रामः । भगवन् किं पुनरिमाः सर्वकषा रोषवाचः ।

सर्वत्यागी परिणतवयाः सप्तमः पद्मयोनेः
शिष्यः शम्भोरिति च यदि वः प्रश्रयी रामभद्रः ।
तत् किं भीमा भ्रुकुटिघटना तामिमां नास्मि सोढा
वोढा वीरव्रतविधिमयं यद्गुरूणामहमेति ॥ ७१ ॥

जामदग्न्यः । ततः किम् ।

रामः । ततश्चेदम् ।

यस्याचार्यकमिन्दुमौलिरकरोत् स ब्रह्मचारी चिरं
जातो यत्र गुहश्चकार च भुवं यद्गीतवीरव्रताम् ।
तत्कोदण्डरहस्यमद्य भगवन् द्रष्टैष रामः स ते
हेलोज्जृम्भितजृम्भकेण धनुषा क्षत्रं च नालं वयम् ॥ ७२ ॥

जामदग्न्यः । साधु रे क्षत्रियडिम्भ साधु साधु मातुर्मातुलशिष्य साधु साधु ताडिततााडकाकुटुम्बक साधु साधु भग्नभर्गबाणासन साधु साधु रैणुकेयरणरसिक साधु, किन्तु ।

चापं वृषाकपिनिरस्तसमस्तसारं
द्वेधा विधाय रघुनन्दन मा स्म दृप्यः ।
वैकुण्ठकार्मुकमकुण्ठकठोरभाव-
मारोपयैतदिह चेत् तव शक्तिरस्ति ॥ ७३ ॥

इति धनुरर्पयति ।

लक्ष्मणः । पुरोभूयादाय च धनुः । आर्यमार्य आर्यालाभपणैकप्रणयिनि शङ्करकार्मुकारोपणे के नामान्ये दोर्दण्डचण्डिममाचारोप्ये तु वैष्णवे धनुषि सति पदातिलवे लक्ष्मणे न प्रभुरार्यः ।

सीता । स्वगतम् । वच्छ लक्खण सुलक्खणोसि जो राहवकुलोचिदचरिदधुरं धारेसि * ।

विश्वामित्रः । रामभद्रे भग्नधूर्जटिधनुषि ज्यायसि कनीयसो भ्रातुरुचितमेव माधवीयं चापमारोपयितुं भङ्क्तुं वा ।

लक्ष्मणः । आरोपयति ।

शतानन्दः ।

दोर्दण्डन्यासलीलानमदटनि सहस्कारि नारायणीयं
सद्यः सज्जीकृतज्यं विरचयति धनुर्लक्ष्मणे श्यामलक्ष्म ।
रामस्याद्यस्य दत्तं मुखशशिनि पदं कालिकालाञ्छनेन
न्यस्तं नव्यस्य भव्ये कुमुदवनभुवा व्राक्स्मितज्योत्स्नया च ॥ ७४ ॥

विश्वामित्रः । योगिन् जनक सखे दशरथ रामभद्रभ्रातृत्वमति हि निर्व्यूढमिक्ष्वाकुकुललक्ष्मणो लक्ष्मणस्य ।

हेमप्रभा । सहि जाणइ पेक्ख देवरस्स दे भत्तुसरिसं परक्कमं ता सुभणिदं अज्जेण णिद्दलिदसङ्करसरासणे जेट्ठे कणिट्ठभादुणो समुचिदं जेव्व वेकुण्ठबाणासणविणासणम् । अण्णं कधेमि † ।

धणुविब्भमोमव्भणिविट्ठमुट्ठिणिबन्धरणन्तणिम्मदण्डम् ।
चलदं जेट्ठ्मणिवडन्तचडुलगुणघग्घरूसम् ॥
बम्हण्डभण्डभिन्दणवाउलपडुरवगुणमिस्सो ।
सन्धिज्जइ पम्रडपमोदमण्डणाडम्बरड्डामरो ॥

---

* वत्स लक्ष्मण सुलक्षणोऽसि यो राघवकुलोचितचरितधुरं धारयसि ।

† सखि जानकि प्रेक्षस्व देवरस्य ते भर्तृसदृशं पराक्रमं तत् सुभणितमार्येण निर्दलितशङ्करशरासने ज्येष्ठे कनिष्ठभ्रातुः समुचितमेव वैकुण्ठबाणासनविनाशनम् । अन्यत् कथयामि ।

सवणन्तघडिअगुणलट्ठिणीबिडकुडिलन्तकोडिकुण्डलिअम्।
झणझणद झत्ति पुणरुत्तिमञ्जुसिञ्जारवं चावम् ।
भुअजुअलदण्डमण्डलिअचण्डकोअण्डदण्डभङ्गभवो ।
पिण्डिज्जइ अह व बम्हण्डभण्डए कडु कडक्कारो ॥
इअ वलइअसन्धिअकड्ढिअस्स धणुहो णरेन्दसदणेसु ।
रहुउलविक्कममेक्कं कहइव्व विदलणटङ्कारो * ॥

जनकः ।

हरधनुषि हठाधिरोपणेन
क्षितितनयापरिभाषितः पणोऽभूत् ।
विहितमपरिभाषितं पणत्वं
पुनरिदमूर्मिलया मुरारिचापे ॥ ७५ ॥

हस्तमुद्यम्य भोः संबन्धिन् दशरथ साऽपि वत्सा ममोर्मिला पारितोषिकं लक्ष्मणस्यास्तु ।

दशरथः । अस्तु ।

विश्वामित्रः । ते अपि माण्डवी श्रुतिकीर्त्तिश्च कुशध्वजदुहितरौ भरतशत्रुघ्नयोः स्ताम् ।

शतानन्दः । आं किमपि प्रियं नः ।

जामदग्न्यः । अति हि दशरथडिम्भौ प्रगल्भेते तदेतदपरं समरसंरम्भक्षमां मिथिलोपकण्ठक्षमामवतराम इत्यवतरति ।

नेपथ्यं प्रति । अये माठर धनुर्धनुः ।

प्रविश्य शिष्यः । इदं धनुः ।

जामदग्न्यः । आदाय ।

हर्षान्मुक्तामृतार्द्राश्रुसदनसुमनोदामसम्पर्कजीव-
न्मद्बाणक्षुण्णवीरायनगुरणमहारम्भनर्मायितानि ।
वर्तन्तां नव्यपत्युत्सुकविबुधवधूवाञ्छितच्छेदखेद-
व्याधूताविद्धपाणिप्रविचलवलयास्फालकोलाहलानि ॥७६॥

ततश्च ।

विधाय धरणीबन्धमरामममलक्ष्मणाम् ।
अनृणो गुरुपादानां गन्ताऽस्मि निजमाश्रमम् ॥ ७७ ॥

रामः । भगवन् भार्गव ।

करस्थे सति कोदण्डे तूणीरस्थेषु पत्रिषु ।
विधत्स्व स्वयशोवीर्यं किं वीरस्य विकत्थया ॥ ७८ ॥

इति परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।

॥ भार्गवभङ्गो नाम चतुर्थोऽङ्कः ॥

---

* धनुर्विभ्रमो मध्यनिविष्टमुष्टिनिबन्धरणच्चिजदण्डम् ।
चलति जेप्यनिपतच्चटुलगुणघर्घरोच्छोषम् ॥
ब्रह्माण्डभाण्डभेदनव्यापृतपटुरवगुणामिश्रः ।
सन्धीयते प्रकटपयोदमण्डनाडम्बरोड्डामरः ॥
श्रवणान्तर्घटितगुणयष्टिनिबिडकुटिलान्तकोटिकुण्डलितम् ।
झत्झणायते झटिति पुनरुक्तिमञ्जुसिञ्जारवं चापम् ॥
भुजयुगलदण्डमण्डलितचण्डकोदण्डदण्डभङ्गभवः ।
पिण्ड्यते अथ च ब्रह्माण्डभाण्डे कटु कटत्कारः ॥
इति वलयितसन्धि आकृष्टस्य धनुषो नरेन्द्रसदनेषु ।
रघुकुलविक्रममेकं कथयतीव विदलनटङ्कारः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ काशीराजकाननशतकम् ॥

यात्रादिने निकटवर्तिनि जीवितेशे,
भीत्या ह्रिया गुरुजनस्य गृहस्य कर्म ।
हा कुर्वती विकलहृत् सततान्यचेता
मामन्तरेण नहि कं कुरुते गृहस्थम् ॥ ६१ ॥

नाथ त्वमेव मम सर्वधनं नचान्यत्,
याचे न याहि विजहत् सुरतावसाने ।
सप्रेम कातरगिरेति मुहुर्वदन्ती,
विस्मर्यसे न पुनरेव मया कथंचित् ॥ ६२ ॥

गत्वा पुनस्त्वरितमेमि ममेति वाचम्,
श्रुत्वा गुरोः सदसि कातरमीक्षयन्त्याः ।
मालिन्यमाननविधोरिममन्तरेण
वश्यं करोति न पुनर्बत चेतनं कम् ॥ ६३ ॥

धाता विधास्यति कदा समयं ममैवम्,
जाने न चन्द्रवदने तव तत् प्रसन्नम् ।
द्रक्ष्यामि चारुवदनं श्रृणुयां कलोक्तिम्,
संसारसाररमणीयतनुं स्पृशेयम् ॥ ६४ ॥

यन्मे प्रिये त्वयि पुरा हृदि संस्थितायाम्,
जातो युगान्तरसमः पलकप्रपातः ।
सोऽहं सुदारुणविधेर्घटनावशेन,
वर्षान्तरेऽपि मुखमीक्षितुमक्षमोऽस्मि ॥ ६५ ॥

श्रेयान् प्रिये प्रणयतो विरहस्त्वदीयः,
शङ्के सुधांशुवदने यत एव पूर्वम् ।
मुग्धं चकार तव सङ्गवशात् प्रियत्वम्,
त्वामद्य नित्यमवलोकयते वियोगः ॥ ६६ ॥

श्रुत्वा पुराणकविकर्म वियोगिपक्षे,
ज्ञातास्त एव बहुशो विफलाः प्रलापाः ।
जानेऽधुना विरहदारुणवह्निलेश-
व्यक्तौ समस्तकरयो बलवत्प्रमोहाः ॥ ६७ ॥

धन्यस्त्वमेव विरहानलतीक्ष्णतेजा
नास्तेऽपरस्त्वदुपमस्त्रिषु विष्टपेषु ।
दृष्टो न वा न खलु दुष्टतमो न मूर्तो,
ज्ञातो जगद् दहसि तत्क्षणमेव सर्वम् ॥ ६८ ॥

लज्जावशाद्गुरुजनस्य गतावशक्ते,
मत्प्रेमकर्षितभवच्चलचित्तवृत्ते ।
शय्यास्थितोऽस्थिरतनुः सततोर्ध्वकर्णो,
हाहा पुनस्तव कदागमनं प्रतीक्षे ॥ ६९ ॥

Digitized by Google

रत्युत्सवं जनयता ददतातिशर्म,
वीणादिवादमवसादयता सुवस्त्रे ।
संचाररञ्जितदिशा भविता कदैष,
दासस्तवाङ्घ्रिवलयध्वनिना कृतार्थः ॥ ७० ॥

निद्रां गतोऽसि किमु नाथ निशेयमल्पा,
प्रोच्येति मन्दहसितेन तनुं स्पृशन्ती ।
स्पर्शेन निन्दितसुधाकमलाम्बुनाहो,
पार्श्वे स्थिता तु सुखयिष्यसि मां कदा त्वम् ॥ ७१ ॥

वर्षापयोधरगभीररवं निशम्य,
प्रोद्यन्मनोजशरपीडितकाययष्टे ।
भीतिच्छलेन सहसा निजबाहुपाशै-
रालिङ्गितं प्रियतमे नहि विस्मरामि ॥ ७२ ॥

हाहा कदा प्रियतमे सुरतान्तघर्म-
नाशाय पार्वणशरन्मृगलाञ्छनस्य ।
शीता गवाक्षपतिता विशदा मयूखा
योग्या भवन्ति हतभाग्यजनस्य पत्ते ॥ ७३ ॥

तीक्ष्णानिलेन हिमराशिवहेन तन्वि,
भूत्वा कदा सुनयने घनकम्पिताङ्गी ।
गाढानुलिङ्गनकरी कुटिलाङ्गयष्ट्या,
संतोषयिष्यसि सुधांशुमुखि स्वदासम् ॥ ७४ ॥

किं किं सखे त्यज रदच्छदकम्पनेन,
संभाष्य सीत्कृतिसमुल्लसिताननेन ।
शीतव्रणव्यथितमोष्ठयुगं प्रचुम्ब्य,
दासो भविष्यति कदैष पुनः कृतार्थः ॥ ७५ ॥

बालातपारुणरुचा वसनेन युक्ता,
ताम्बूलरागपरिरञ्जितचारुवक्त्रा ।
पुष्पस्रजा ग्रथितकेशकलापमूला,
साक्षादनङ्गरमणीव कदैष्यसि त्वम् ॥ ७६ ॥

यत्नं विनापि पुनरेव कदा त्वदीया-
मापादमस्तकमयीं सुषमां सुवक्त्रे ।
दृष्ट्वा चिरन्तनमिमं नयनीयतापं
शान्तं करोमि घनघर्मनिपीडिताङ्गि ॥ ७७ ॥

किंवा सुधांशुवदने निखिला ममैत-
दाशालताम्बरप्रसूनकरी भवित्री ।
दीनां मदेकहृदयां यत एव हित्वा,
किंचित्करद्रविणवासनया भ्रमामि ॥ ७८ ॥

साक्षात्कृतिस्तव पुनर्विरला विशङ्के,
तां चेद्विधास्यति विचित्रकरो विधाता ।
याचेऽहमेतदधुना न पुनर्ममैष,
उक्तेति दातुमुचिता सरले त्रपा मे ॥ ७९ ॥

किंवा प्रिये मरणमाप्स्यसि मां विना त्वम्,
प्रार्थ्यं त्वयैव सति धर्मसमीप एतत् ।
स्वीयैर्गुणैः सुमुखि येन पुनस्तदुक्तम्,
श्रोतव्यमल्पसुकृतेन मया भवेत्र ॥ ८० ॥

॥ रामनगरराजधानी ॥

प्रतिपादितं च श्रीतारानाथप्रदर्शितशिवपुराणोत्तरखण्डे वर्षपञ्चकपर्यन्तं गर्भधारणदुःखमसहमाना दशवर्षानन्तरं प्रसूतिर्भवितेति नारदवचनेनाल्पीकृतदुःखा मेनका पूर्णवर्षा पुत्रीं सुषुवे" इति, तत्र पार्वतीजन्मारभ्य कामदहनपर्यन्तं शिवपुराणोत्तरखण्डीययोस्त्रयोदशचतुर्दशाध्याययोर्विद्यमानानां शब्दार्थकल्पनानां साम्यमप्येतत्काव्यस्याभिस्ताभिः सह वर्तते, यथा

शिवपुराणोत्तरखण्डस्य १३ अध्याये ।

दिशः प्रसेदुः पवनः सुखं ववौ शङ्खं निदध्मुर्गगनेचरास्तदा ।
पपात भूमौ कुसुमाञ्जलिर्मुदा बभूव तज्जन्मदिनं सुखप्रदम् ॥१॥

कुमारसम्भवस्य १ सर्गे ।

प्रसन्नदिक् पांसुविविक्तवातं शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ १ ॥

शि० १३ अध्याये ।

मेना तया पूर्णनिशेशवक्त्रा स्फुरत्प्रभामण्डलया रराज सा ।
यथा विदूराचलभूमिरम्बुदस्वनोत्तरा रत्नशलाकया मुने ॥ २ ॥

कु० १ सर्गे ।

तया दुहित्रा सुतरां भवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ २ ॥

शि० १३ अध्याये ।

तां पार्वतीत्याभिजनाच्च नामतो जुहाव सद्बन्धुजनः स्वभावतः ।
मात्रा निषिद्धा तपसे यदा तु सा ययावुमाख्यां भवभक्तिभाविनी ॥ ३ ॥

कु० १ सर्गे ।

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।
उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥३॥

शि० १३ अध्याये ।

गङ्गां यथा हंसगणाः शरत्सु वै रात्रौ स्वभासस्तु यथा महौषधीः ।
गुरूपदेशादुपदेशपण्डितां तां पूर्वसंस्कारगणा ययुर्मुदा ॥ ४ ॥

कु० १ सर्गे ।

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां महौषधीं नक्तमिवात्मभासः ।
स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥ ४ ॥

Digitized by Google

शि० १३ अध्याये ।

यदा देहं सती देवी दक्षरोषात् ससर्ज ह ।
ततो विमुक्तसङ्गोऽभूत् शङ्करस्त्वपरिग्रहः ॥ ५ ॥

कु० १ सर्गे ।

यदैव पूर्वे जनने शरीरं सा दक्षरोषात् सुदती ससर्ज ।
तदाप्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥ ५ ॥

शि० १३ अध्याये ।

समाधेरनुमेने तां गिरिशः परिपन्थिनीम् ॥ ६ ॥

कु० १ सर्गे ।

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने ॥ ६ ॥

शि० १४ अध्याये ।

ततस्ते लोकधातारं वागीशं सर्वतोमुखम् ।
प्रणिपत्य यथान्यायमिदमूचुस्ततो मुने ॥ ७ ॥

कु० २ सर्गे ।

अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।
वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥ ७ ॥

शि० १४ अध्याये ।

दर्शयन् महिमानं त्वं तिसृभिर्मूर्तिभिः प्रभो ।
उत्पत्तिस्थितिनाशानामेकोऽभूः कारणं स्मृतः ॥ ८ ॥

कु० २ सर्गे ।

तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन् ।
प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥ ८ ॥

सहैवं शिवपुराणीयपूर्वोक्ताध्यायद्वयमात्रस्याभिः कतिपयशब्दार्थकल्पनाभिरेतत्काव्यस्थानां तासां साम्यं वर्तते तथापि नैतत् काव्यं तत्पुराणकथामूलकं यतोऽस्यैव काव्यस्य ३ सर्गे,

स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं पश्यन्नदूरान्मनसाप्यधृष्यम् ।
नालक्षयत् साध्वससन्नहस्तः स्रस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥ ५१ ॥

शिवरहस्यैकादशाध्याये ।

अथ क्षणेन निर्मुक्तं मोहात् पञ्चशरस्तदा ।
पुनश्चादाय सशरं वेपमानः शरासनम् ॥

इत्थमस्मत्पक्षे कथासाम्यं स्पष्टमेव, तत्पक्षे तन्नास्ति, एवं शिवपुराणे रतिविलापनामापि न दृश्यते किंतु शिवस्यान्तर्धानानन्तरमाकाशवाणीवारितात्पदुःखाया रतेः पूजया प्रसन्नो महादेवस्तस्यै वरं ददावित्युक्तम् ।

अथ चेदेवं न स्यात्, कालीपुराणकथामूलकत्वमप्यस्य स्यात्, यतस्तत्रापि कालीतपसा संतुष्टो महादेवः सह काल्या तपःकरणादिकमाभाष्य नाहं पित्राज्ञां विना विवाहकरणक्षमेति तया निवेदितस्तत्पर्वतसानावेव वसतिं चक्रे । एवं स्मरणमात्रेणागतं सप्तर्षिमण्डलं विवाहनिर्णयार्थं प्रेषयामासेत्यादिकथा समा वर्तते ।

अपिच,

तदिदानीं वदास्माकं स्कन्दस्य चरितं महत् ।
के वा दनुसुतास्तेन निहता वीर्यशालिना ॥

एतच्छिवरहस्यप्रथमाध्यायस्थश्लोकेनास्मिन् पुराणेऽवच्छेदकावच्छेदेन कुमारलीला वर्ण्यते, नच कालीपुराणशिवपुराणयोरप्येवमस्त्विति वाच्यम्, पार्वतीपरिणयादिकथानां प्रसङ्गादेव तत्र निरूपणीयत्वात् ।

उत्तरकुमारनवमादिसर्गाणां कविवरकालिदासकृतित्वाभावं स्फुटयितुं श्रोतॄणां प्रकृतविवादोपयोगिकथाबोधाय नवमादिकतिपयसर्गाणां पूर्वोक्तपुराणकतिपयाध्यायानां च कथासंक्षेपः क्रियते । यथाहि,

अथ नवमादिसर्गकथासंक्षेपः ।

श्रीपार्वत्याः संभोगगृहं प्रविशमानेन विचित्रतरविलासासक्तकपटपारावतरूपेण चिरतरविहारासक्तमहादेवगतिं विज्ञातुकामेन पार्वतीपरमेश्वरदर्शनजनितभयेनाग्निना सूयमानस्यातिप्रसन्नस्य कुमारसम्भवं चिन्तयतो महादेवस्य रेतोनिर्गमः समजायत, तेन च रुष्टपार्वत्या शापोऽग्नयेऽदायि, स चाग्निस्तत् स्मराररितेः प्रगृह्य जगाम, अथ जगदानन्दकन्दो महादेवः पूर्वोक्तक्रमेण रुष्टां हिमाद्रिजां परितोष्य कबरीभारप्रभृतीन् सर्वावयवान् स्वयमेवालंचकार, ततः सेवार्थमागतमहेन्द्रादिसकलसुरमण्डलं महादेवाय निवेद्य सह पार्वत्या द्वारि समागताय महादेवाय नन्दी तद् दर्शयामास, अनन्तरं तद्विसृज्य वृषमारुह्य महादेवः सह पार्वत्या कैलासं जगाम, तदनु पार्वतीकरकलितात्मकरो महादेवो विकटं नृत्यन्तौ कालीभृङ्गिणौ दृष्ट्वा भयभीतया पार्वत्या समालिलिङ्गे ।

महादेवरेतोधारी रेतोदग्धाखिलदेहोऽग्निस्ततो देवसभामागत्य देवेन्द्रेण सह गङ्गामज्जनरूपं स्वतापोपशमनोपायमामन्त्र्य स्वर्धुनीं जगाम, गङ्गा चाग्निनिक्षिप्तं शार्वं रेतो दुःखेन बभार, गङ्गावारिसिक्ताङ्गोऽग्निरपि परां निर्वृतिमुपलेभे, अथ यदृच्छया गङ्गास्नानार्थमागतानां षण्णां कृत्तिकानां गङ्गाम्भःसंबन्धात् तद्रेतोधारणं बभूव, तदनन्तरं तद्धर्तुमन्योन्यमसहमानास्ताः शरवणे तत् तत्यजुः, तच्च शार्वं रेतः कृत्तिकाभिः शरवणोपन्यस्तं षण्मुखतामुपलेभे ।

अथ षट् कृत्तिकास्तं स्तन्यमपाययन्, गङ्गाग्निकृत्तिकानां परस्परं कलहश्च समजायत, तदा यदृच्छया विहारार्थे प्रवृत्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ बालभावमापन्नं षण्मुखं ददृशतुः, अम-

Digitized by Google

न्तरं पार्वती परमेश्वरं पप्रच्छ, कोऽयं बालः, कस्य वा तनूजः, किमर्थं वा कलहश्चैतेषामिति, ततः षण्मुखोऽयं तवैव पुत्रो नान्यस्याः, कलहश्चैतेषां स्वकीयत्वभ्रान्त्येति शिवस्तामुदीरयामास, कथमिदमिति पुनस्तया पृष्टः प्रोवाच, निक्षिप्तमदीयबीजोऽग्निस्तद्गङ्गां निनाय, ततश्च स्वीयाम्भसि स्नातानां कृत्तिकानां तत्संबन्धात्तद्धारणम्, ताश्चासहमानास्तत् शरवणे चिक्षिपुरिति, ततो विमानादवतीर्य जगन्माता पार्वती तमङ्कमारोप्य स्तन्यं पाययामास, सोऽपि तदा तन्मुखमवलोकयांचक्रे, अथ पार्वतीपरमेश्वरौ सह पुत्रेण विमानमारुह्य कैलासमाजग्मतुः, तत्र तदा महानुत्सवोऽभूत्, गिरिजा चाजातदन्तानि षण्मुखमुखानि चुचुम्ब, अथ षण्मुखोऽपि पित्रोर्निकट एव विविधललितबालक्रीडां विरचयामास ।

अथ देवेन्द्रोऽपि पयोदपथेन नानागणैर्विराजमानं कैलासं नाम नगमाजगाम, तत्र द्वारे विराजमानं नन्दिनमाप्रेक्ष्य तदाज्ञयैवान्तः प्रविष्टो महेन्द्रो नानालङ्कारमण्डलेनालंकृतं ददर्श, अपिच लब्धावसरो नन्द्याज्ञया महेशं सह देवैः शक्रः प्रणनाम तुष्टाव च, तया स्तुत्या प्रसन्नो महादेवोऽहमेव तन्निरोधे समर्थो नान्य इत्युदीरयामास, तेन च प्रसन्नवदना इन्द्रादयो देवा ब्रह्मवरातिगर्वितस्य त्रैलोक्यलक्ष्मीहृदयैकशल्यस्य तारकस्य समूलोत्खननं त्वदीयोऽयं पुत्रोऽवश्यं करोत्विति निवेदयामासुः, ततो महादेवो निकट एव विहरन्तं षण्मुखं देवसेनानीभूत्वा संहराशु तारकं समूलं देवानां च भयं व्यपोहयेत्याज्ञापयामास, सोऽपि कुमारस्तामाज्ञां शिरसा स्वीचकार, पार्वती च तेनातितरां तुतोष ।

शिवरहस्यकथासंक्षेप; ।

बहुकालपर्यन्तं शूल्येवं विचित्रोद्यानादिषु शनैः शनैस्त्यक्तव्रीडया नवोढया सह क्रीडासक्तमनाः समभवत्, तदोत्सवान्ते स्वं स्वं लोकं प्रति शूल्युत्सृष्टा महामेरुगुहावासा हरिमुखा देवाः संभूय मन्त्रयामासुः, सत्यवाक् सत्यप्रतिज्ञो महादेवः स्वमात्मजमुत्पाद्याद्य वो रक्षिष्य इत्यवोचत्, तदेवं तस्याः प्रतिज्ञाया महान् विलम्बो जात इति देवीदिव्यान्तःपुरवासी जगत्पतिः किं करोतीति ज्ञातुं सदागतेः प्राणिमात्रप्राणत्वात् तत्र वायुरेव प्रेष्य इति, परंतु कामस्येव स्वस्यापि गतिं मन्यमानः प्रभञ्जनो देवकार्यं कर्तुं नानुमेने, तदा ब्रह्मादिसकलसुरलोकप्रार्थनया रजताचलं स गन्तुमनाः प्रभुर्बभूव, तदा वायुर्द्वारस्थैर्भीमैर्गणैरलक्षितः सर्वज्ञकल्पस्य चन्द्रचूडान्तःपुरं चोरवत् किमिति प्रविशसीति वाचा भर्त्सयतोऽन्तःपुराधिपतेर्नन्दिनो निकटं जगाम, अथास्ति ममापराधो महांस्त्वयैव क्षम्यतां चन्द्रचूडान्तःपुरं च मां नयेति वायुनिवेदितः क्रुद्धो नन्दी न तेऽयं समयः समीरणेति तं निवारयामास, ततः सुराश्रितं रत्नसानुमाश्वाशुगः खिन्नो जगाम, परमेश्वरगतिमजानता वायुना निवेद्यमाना देवाधिदेवद्वारदेशसमाश्रयणमेवोपायत्वेन निश्चिन्वन्तः सुरगणाः सुमेरुशैलतः कैलासशैलमागत्य तत्र यदृच्छया बहिर्द्वारदेशमाश्रितं सिद्धगन्धर्वगणपसेवितं नन्दिनं संतानकप्रसूनकैरभ्यर्च्य स्तुतिभिस्तोषयित्वा च तारककृतशोकमहार्णवमग्नजगदुद्धरणकारणं परमेश्वरमुपसेवितुं निवेदयामासुः, अथ नन्दी तस्मै सुरान् सेवार्थं समागतान् व्यजिज्ञपत्, अथ नन्दी तदाज्ञां संप्राप्य पश्चात् सुरान् प्रापयत्, सह देव्या दिव्यसिंहासनारूढः स्मयमानमुखाम्बुजो महादेवः प्रीतिकण्टकितत्वग्भ्यो देवेभ्यो दर्शनं प्रददौ, अवशान्तरात्मानस्तेऽपि स्तुत्यं तं स्तुतिभिरस्तुवन्, अथ दिविषत्प्रार्थितो वदनषट्कालंकृततनुः पार्वतीं साकाङ्क्षं व्यलोकयत्, तदैवोर्ध्वरेतसो नयनषट्केन कोटिसूर्यकालाग्निसंनिभं तेजः षोढा निरगात्, तेनातितरां भीतानां देवानां प्रार्थनया संतुष्टस्य महादेवस्य स्मृतिमात्रेण चराचरजगद्व्याप्तमपि शार्वं रेतस्तदन्तिकं तत्क्षणमेव संप्राप, अथातिशान्तं सूक्ष्मीभूतं तत् तेजो देवांश्च विलोक्य हे वह्निवायू इदं मत्तेजो नयताश्वापगाम्, अन्ते शरवणं च, इति महादेवोऽवोचत् ।

एवं मुरारिप्रभृतयोऽमरा अप्यनुयान्त्विदमिति महादेव आज्ञापयामास, पवमानः पावकोऽपि परस्परं षड्विधं तत् समूह्य कथंचिद्गङ्गां नयतः स्म, सा च शार्वं रेतोऽसहमाना शरतटाकमध्यस्थपद्ममध्यमनयत्, तदैशं तेजस्तत्राल्पेनैव कालेन वदनषट्केन द्वादशभुजैः पादद्वयेन च विराजमानं वपुः पुपोष, ततश्च सर्वं जगत् तुतोष, अथ समाहूय कृत्तिकाषट्कं विष्णुरेनं स्तन्यमपाययत्, अथ एकोऽपि बालः षट्कृत्तिकानाग्रे तदैव षोढामूर्तिरभवत्, अथ पुत्रवक्त्राम्बुजेक्षणोत्सुको महादेवः सह पर्वतराजपुत्र्या वृषमारुह्य प्रतस्थे, तदनु शरवणान्तिकमागता पार्वती परमेश्वराज्ञया षडपि बालानालिलिङ्ग, पूर्ववदेव षड्वक्त्रमेकमेवैकीचकार, अथ पितरौ पुत्रेण सह कैलासमाजग्मतुः, बालस्त्वचिरेणैव कालेन सकलविद्याः समभ्यस्य सकललोकालोकनविस्मयकरं मल्लयुद्धादिकं विधायैकदा सुमेरुशृङ्गविक्षेपक्रीडां कुर्वंस्तन्मायापहृतज्ञानेन देवेन्द्रेण सह समरविलासमारचयन् गीष्पतिस्तुत्या तुष्टो भूत्वा तत्प्रार्थितं सेनापत्यमङ्गीचकार, तदनु मुरारिप्रभृतयोऽमरा अपि कैलासस्यैवैकस्मिन् शिखरे सर्वसौभाग्यभाजनं स्कन्दपुरं विरचय्य तत्र हरात्मजं सेनापत्येऽभ्यषिञ्चन्, एवं गते महति काले मुरारिप्रभृतिदेवप्रार्थनया संतुष्टमानसौ पार्वतीपरमेश्वरौ सर्वशत्रुनिबर्हिणीमेकां शक्तिं मनसोत्पाद्य तत्संपन्नं पुत्रमा-

लिङ्ग मूर्ध्नि चाघ्राय सुरारातीन् संहरेत्याज्ञापयामासतुः, नानास्त्रसंपन्नमेनं प्रस्थापयामासतुश्च ।

एवमुत्तरकुमारसम्भवस्य कालिदासकृतित्वाभावसाधनार्थम्, ईसवीय १८६६ वर्षस्य अक्तूबरमासीयपत्रे केनचित् पण्डितेन विलिखिता युक्तयोऽप्यतिप्रबलाः । तत्रैतावान् संदेहः, नवमादिकृतिः कस्य वेति, प्रथमाद्यष्टमसर्गपर्यन्तं मल्लिनाथटीकासहितं कुमारसम्भवं नाम काव्यं तेलुगुदेशे चिरान्मुद्रितमुपलभ्यते, तत्रत्याश्च मन्यन्ते मल्लिनाथटीकोपलब्ध्याऽष्टमसर्गपर्यन्तं कालिदासस्यैव कृतिरिति, नवमादितत्कृतेरनुपलब्धिकारणोपन्यासश्च श्रीप्रेमचन्द्रतारानाथयोरष्टमाद्यनुपलब्धिवदेव समान एवास्ते ॥

न्यायशास्त्राध्यापको रामनारायणशास्त्री ॥

THE APHORISMS
OF THE
YOGA PHILOSOPHY,
OF
PATAÑJALI

WITH ILLUSRATIVE EXTRACTS FROM THE COMMENTARY BY BHOJA RAJA.

(In continuation of the work begun by the late Dr. Ballantyne.)

BOOK III.

a. May that Lord of Spirits (Śiva)—by the recollection of whose Lotus-Feet the superhuman faculties, Aṇimá &c., are (at the disposal) of devotees, be (helpful) for (the attainment) of prosperity !*

b. Thus then, to discuss the three Yogáñgas, Dháraṇá &c, which have been generally stated before (see Aph. 29th book 1. P. 35) and to explain, by stating the appellation of Sañyama, the external and internal and other Siddhis (the superhuman faculties), Patañjali begins to define the three Yogáñgas of which he declares (first) the nature of Dháraṇá (attention). †

Dháraṇá defined. देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

Aph. 1.—Fixing the internal organ (chitta) on a place is Dháraṇá (attention).

a. "On a place" i. e. at the circle of the navel, &c. The fixing of the internal organ, by abstracting it from all other objects, is called Dháraṇá (attention) of the internal organ, (chitta). ‡

b. Having defined Dháraṇá, he (Patañjali) proceeds to state Dhyána (contemplation). *

Dhyána defined. तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

Aph. 2.—A course of uniform (fixed on only one object) modification of knowledge at that place (where the internal organ is fixed in Dháraṇá) is Dhyána (contemplation).

a. A course of uniform modification of knowledge at that place where the internal organ is fixed in attention, by avoiding the otherwise (not uniform) modification of knowledge, is called Dhyána (contemplation.). †

b. [It is to be observed here that in this philosophy the usual tenet is, that knowledge in the shape of Dhyána does not take place unless it has recourse to a certain place. Therefore, the definition speaks of a course of uniform modification of knowledge at that place, where the internal organ is fixed in attention, Dháraṇá.]

a. He explains (now) Samádhi, the last of the Yogáñgas, (things subservient to the Yoga). ‡

Samádhi defined. तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

Aph. 3.—The same (contemplation) when it arises only about a material substance or object of sense, (and therefore) is (then) like a non-existence of itself (that is like ignorance) is Samádhi (meditation).

b. [The true meaning of this aphorism is this, that knowledge in the shape of contemplation always takes place about the following three, i.e. the material substance whether it be animate or inanimate, such as a cow, a jar &c., the term cow, jar &c, and the knowledge itself; but when it takes place only about the material substance and not about the latter two, then, such a knowledge in the shape of contemplation is called Samádhi.]

c. The term Samádhi means literally that state (of knowledge) in which the mind, having avoided the obstacles (see Aph. 30th book 1), is well fixed on, or confined to one object only. §

a. In order to give a technical term for the use of the three Yogáñgas just defined, he says. ||

Sañyama defined. त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

Aph. 4.—These three (when they operate only) on one object, constitute Sañyama.

b. The three which are characterised as Contemplation, Attention and Meditation, when they operate on

---

* यत्पादपद्मस्मरणादणिमादिविभूतयः । भवन्ति भाविनामस्तु भूतनाथः स भूतये ॥

† तदेवं पूर्वोद्दिष्टं धारणाद्यङ्गत्रयं निर्णेतुं संयमसंज्ञाभिधानपूर्वं बाह्याभ्यन्तरादिसिद्धिप्रतिपादनाय लक्षयितुमुपक्रमते । तत्र धारणायाः स्वरूपमाह ।

‡ देशे नाभिचक्रादौ चित्तस्य बन्धो विषयान्तरपरिहारेण यत् स्थिरीकरणं सा चित्तस्य धारणेत्युच्यते ।

* धारणामभिधाय ध्यानमभिधातुमाह ।

† तत्र तस्मिन् देशे यत्र चित्तं धृतं तत्र प्रत्ययस्य ज्ञानस्य या एकतानता विसदृशपरिणामपरिहारद्वारेण यदेव धारणायामालम्बनीकृतं तदालम्बनतयैव निरन्तरमुत्पत्तिः सा ध्यानमुच्यते ।

‡ चरमं योगाङ्गं समाधिमाह ।

§ सम्यक् आधीयत एकाग्रीक्रियते विक्षेपान् परिहृत्य यत्र मनः स समाधिः ।

|| उक्तलक्षणस्य योगाङ्गत्रयस्य व्यवहाराय तान्त्रिकीं संज्ञां कर्तुमाह ।

Digitized by Google

only one object, are called in this philosophy by the appellation of Sanyama.*

a. He explains the fruit (result) of Sanyama.†

The fruit produced by Sanyama.

तज्जयात् प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥

Aph. 5.—By subduing Sanyama, a discerning principle is developed.

b. "By subduing Sanyama" i. e. by rendering it natural (easily attainable) through endeavours, a principle, distinguishing things from others, is developed; that is to say, the intellect well apprehends a thing to be known.‡

a. He explains the use of Sanyama.§

The use of Sanyama.

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

Aph. 6.—Sanyama is to be used in the modifications (of the internal organ, chitta).

b. "In the modifications (of the internal organ)" in the shapes characterised by the rough (Sthúla) and fine (Sûkshma) objects, Sanyama is to be used, that is, to make the modifications fit, by Sanyama, for the future fruit just defined. When it is known that the lower modifications of the internal organ are subdued, Sanyama is then to be used in the superior modifications to subdue them, because, the Soul would never gain the fruit (aimed at) without subduing the lower modifications, though attempting to subdue the superior ones by Sanyama. ||—[The meaning of the whole is this, that a man should proceed towards concentration by gradually acquiring control over the modifications of the internal organ, in the shapes of rough and fine objects. When the superhuman faculties Aṇimá &c., attainable by the conquest of the respective modifications of the internal organ, are at his disposal, he is to know that those modifications are subdued, and then he should proceed further to subdue the other ones, otherwise, he is not to expect to gain access to Concentration (Yoga)].

a. In (the Second Book called) Sádhanapáda, he, having enunciated the eight Yogángas—things subservient to concentration (See Aph. 29), has defined (only) five (of them, i. e. forbearance—Yama &c.); but why has he not (there) defined the last three, attention &c.? With reference to this, he declares as follows:¶—

The three Yogángas interior to the meditation called Samprajnátasamádhi.

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥

Aph. 7.—The three Yogángas (i. e. attention, contemplation, and meditation) are more interior (i. e. immediately subservient to that kind of meditation in which there is distinct recognition, i. e. Samprajnátasamádhi,—See Aph. 17 Book 1.) than the first (five Yogángas, forbearance &c.)

b. The first (five) Yogángas, forbearance (Yama) &c, are not immediately subservient to that kind of meditation in which there is distinct recognition (i. e. Samprajnátasamádhi) but as the three (Yogángas, attention &c.) are immediately subservient to accomplish its nature, these three therefore are more interior—Antaranga—to it than the first five.*

a. He declares (now) that these three (Yogángas) also are exterior (Bahiranga) to the other kind of meditation in which distinct recognition is lost (i. e. Asamprajnátasamádhi—See Aph. 18. book. 1.)†

Those very three are exterior to the meditation called Asamprajnátasamádhi.

तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥

Aph. 8.—Those three also are exterior to the meditation without a seed (Nirbíja.)

b. "Nirbíja" i. e. that which has no support to depend on, that is to say, that kind of meditation in which recognition of an object is lost. To this kind of meditation, these three Yogángas are not immediately subservient, and therefore these also are exterior (Bahiranga) to this kind of meditation.‡

a. Now, being desirous to explain the Siddhis (superhuman faculties which arise from the Yogángas); to bring under discussion the particular circumstances of Sanyama (which has been defined before—See Aph. 4. Book III.) he declares the three modifications (of the internal organ) successively.§

The modification in the shape of Nirodha defined.

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

Aph. 9.—Out of the two trains of self-reproductive thought, resulting from the Vyutthána and the Nirodha, when the former is subdued and the latter is manifested and, at that moment of manifestation, the internal organ (chitta) is concerned in both of the trains, then, such modification of the internal organ is the modification in the shape of Nirodha.

b. "Vyutthána" consists of the three modifications of the internal organ in the shape of Kshipta (cast), Múḍha

* एकस्मिन् विषये ध्यानधारणासमाधिलक्षणं त्रितयं प्रवर्तमानं संयमसंज्ञया शास्त्रे व्यवह्रियते ।

† तस्य फलमाह ।

‡ तस्य संयमस्य जयादभ्यासेन सात्म्योत्पादनात् प्रज्ञाया ज्ञातव्यविवेकस्वरूपाया आलोकः प्रसरो भवति । प्रज्ञा ज्ञेयं सम्यगवभासयतीत्यर्थः ।

§ तस्योपयोगमाह ।

|| तस्य भूमिषु स्थूलसूक्ष्मालम्बनभेदेन स्थितासु चित्तवृत्तिषु विनियोगः कर्तव्यः । अधरामधरां चित्तभूमिं जितां ज्ञात्वोत्तरस्यां भूमौ संयमः कार्यः । नह्यसावात्माऽजिताधरभूमिरुत्तरस्यां भूमौ संयमं कुर्वाणः फलभाग् भवति ।

¶ साधनपादे योगाङ्गान्यष्टावुद्दिश्य पञ्चानां लक्षणं विधाय त्रयाणां कथं न कृतमित्याशङ्क्याह ।

* पूर्वेभ्यो यमादिभ्यो योगाङ्गेभ्यः पारम्पर्येण समाधेरुपकारकेभ्यो धारणादियोगाङ्गत्रयं संप्रज्ञातस्य समाधेरन्तरङ्गं समाधिस्वरूपनिष्पादनात् ।

† तस्यापि समाध्यन्तरापेक्षया बहिरङ्गत्वमाह ।

‡ निर्बीजस्य निरालम्बनस्य शून्यभावनापर्यायस्य समाधेरेतदपि योगाङ्गत्रयं बहिरङ्गं पारम्पर्येणोपकारकत्वात् ।

§ इदानीं योगाङ्गसिद्धीराख्यातुकामः संयमस्य विषयपरिशुद्धिं कर्तुं क्रमेण परिणामत्रयमाह ।

Digitized by Google

(darkened) and Vikshipta (better than kshipta): [That is the first is that modification of the internal organ in which it, by passion, is entirely cast in, i. e. engaged in the thought of an object; the second is that in which it, by darkness, takes the shape of sleep; and the third is that in which it is better than kshipta, i. e. in which, though it is inclined towards concentration, still it, every now and then, becomes engaged with other objects—see the sentence, given below, of the Commentary on the Yogabháshya, by Vijñanabhikshu.] * "Nirodha," is that modification in which the internal organ has only a pure element (Sattva) as an object of thought. From these two, result the two trains of self-reproductive thought, out of which, in succession, when the former is overcome, i. e. become incapable of producing any effect on account of its being hidden, and the latter is manifested, i. e. come in view in the present way and at that moment of Nirodha (just expounded,) the connection of the internal organ with both of the trains is called the modification (of the internal organ) in the shape of Nirodha.—The meaning is this, that when the quality in the shape of the train resulting from the Vyutthána has disappeared, and that in the shape of the train resulting from the Nirodha becomes manifest, and the internal organ appears to be connected with both of the trains, then, such modification of the internal organ is (technically) termed Nirodhapariṇáma. Though the internal organ is not fixed (because it consists of) the three principles of existence, i. e. Sattva (truth or existence), Rajas (passion or foulness) and Tamas, (darkness or ignorance) which always vary (according to the technicality of the Yoga and Sáṅkhya Philosophies) still this modification of the internal organ is called the fixed modification (of it).†

a. He states the (special) fruit of it ‡

The fruit resulting from the Nirodha-pariṇáma.

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

Aph. 10.—A uniform flow (of modifications of the internal organ arises) from the (aforesaid) train of self-reproductive thought.

b. "A uniform flow &c." that is to say, the internal organ takes a uniform shape on account of its being deprived of the obstacles (Vikshepas or Antaráyas, sickness, languor &c.—see Aph. 30 book 1).*

RAGHU'S CAMPAIGN.

(Continued from page 66.)

Now, bent on triumph, with his chosen train
He seized near MALAYA'S feet the spacious plain
Where round the spicy trees doves ever fly.
Here, while his horses gallop swiftly by,
The pollen, shaken from the odorous boughs,
Falls on his elephants' sweet-streaming brows.
Here, in this southern land, though men can bear
The sunbeams striking in their noon-tide glare,
The PANDYA princes sank before the sight
Of RAGHU coming in his conquering might.
The fairest pearls that lay beneath the wave
Where TÁMRAPARNÍ meets the sea, they gave,
As 'twere their own beloved glory stored,
To give new honour to their sovereign lord.
On two fair hills, the country's lovely breasts,
Scented with sandal-wood, his army rests,
Then reaches SAHYA'S chain whose naked side
Boasts not the garment of the veiling tide.
The dames of KERALA in wild alarm
Cast off their earrings and each borrowed charm,
And on their tresses, once with sandal sweet,
Lay the dust flying 'neath the soldiers' feet.
Refreshing breezes from the woody shore
Of MURALÁ came gently, breathing o'er
The march-worn hero's weary limbs, and lent
Sweet perfume for his arms, the jasmine's scent.
Loud was the rustling of the Betel trees,
Stirred to quick motion by the morning breeze,
But louder, as the war-steeds paced along,
Rattled the harness of the mail-clad throng.
TRIKÚTA'S mountain, with his triple crest,
Showed lasting tokens of his might imprest.
The hero's elephants his sides had rent,
And left him a triumphal monument.

By knowledge of the Truth, the holy sage
Controls his foes, the senses, and their rage;
True to the Law thus RAGHU marched by land
To PÁRASÍKA with his conquering band.
He saw, indignant, to the lotus eyes
Of YAVAN dames the wine-cup's frenzy rise,
Angry as when some early cloud looks down
On opening lotuses with jealous frown.
Mad was the onset of the western horse,

† व्युत्थानं क्षिप्तमूढविक्षिप्ताख्यं भूमित्रयं निरोधः प्रकृष्टसत्त्वस्याङ्गितया चेतसः परिणामस्ताभ्यां व्युत्थाननिरोधाभ्यां यौ जनितौ संस्कारौ तयोर्यथाक्रममभिभवप्रादुर्भावौ यदा भवतः। अभिभवो न्यग्भूततया कार्यकरणासामर्थ्येनावस्थानम्। प्रादुर्भावो वर्तमानेऽध्वन्यभिव्यक्तरूपतयाऽवस्थानं तदा निरोधक्षणे चित्तस्योभयवृत्तित्वादन्वयो यः स निरोधपरिणाम इत्युच्यते। अयमर्थः। यदा व्युत्थानसंस्काररूपो धर्मस्तिरोभूतो भवति निरोधसंस्काररूपश्चाविर्भवति धर्मिरूपतया च चित्तमुभयत्रान्वयित्वेनावस्थितं प्रतीयते तदा स निरोधपरिणामशब्देन व्यवह्रियते। चलत्वाद्गुणवृत्तस्य यद्यपि चेतसो निश्चलत्वं नास्ति तथाप्येवंभूतः परिणामः स्थैर्यमुच्यते।

* क्षिप्तमित्यादि। क्षिप्तं रजसा विषयेष्वेव वृत्तिमत्। मूढं तमसा निद्रादिवृत्तिमत्। क्षिप्ताद्विशिष्टं विक्षिप्तं सत्त्वाधिक्येन समादधदपि चित्तं रजोमात्रयाऽन्तरान्तरा विषयान्तरवृत्तिमत्। विज्ञानभिक्षुः।

‡ अस्यैव फलमाह।

* तस्य चेतस उक्तान्निरोधसंस्कारात् प्रशान्तवाहिता भवति। परिहृतविक्षेपतया सदृशप्रवाहपरिणामशालि चित्तं भवतीत्यर्थः।

And wild the fury of the conqueror's force ;
No warrior saw—so thick the dust—his foe,
But marked him by the twanging of his bow.
Then RAGHU's archers shot their keen shafts well ;
The bearded head of many a soldier fell,
And covered closely all the battle-ground
Like heaps of honey that the bees surround.
The rest, dismayed, aside their helmets threw,
And gained the grace for which they bent to sue ;
For the fierce anger that the mighty feel
Turns to soft pity when the suppliants kneel.
Stretched on the grass, with costly skins outspread,
Where leafy vines their branches laced o'erhead,
The weary victors at the close of day
Chased with the goblet all their cares away.

Then to the north he led his conquering train
Where proud KUVERA rules his rich domain ;
Fierce as the thirsty sun that drinks the flood,
He with his shafts will drain his foemen's blood.
Then bathed his weary steeds in SINDHU's tide
The crest all drooping and the foam-flecked side,
Then stamped in joy, and from their shoulders flung
The chains of golden flowers that round them hung.
Pale grew the cheek of every HÚNA dame,
Trembling in wild alarm at RAGHU'S name,
Had she not seen her warrior husband yield
To the young conqueror on the fatal field ?

Before his might KAMBOJA'S chieftains fled,
And bent in humble fear the suppliant head ;
By him subdued, they forced their pride to bring
Coursers and gold as gifts to KOSAL's King.
Borne by those steeds he climbed HIMÁLAYA's hill,
Whose crest now clothed with dust rose loftier still.
He told his warriors how the lions, brave
E'en as themselves, couched in the mountain cave,
Feared not the din as all the host went by,
But gazed unmoving, with untroubled eye.
Cold on his head the mountain breezes blew,
Shaking the birches as they whistled through ;
Waking the reeds to song, and on their wings
Wafting cool drops from GANGÁ's distant springs.
His soldiers rested 'neath the leafy screen,
Lying on mossy rocks, where deer had been
And left them sweet with musk. For him by night
Herbs, nature's torches, poured their trembling light,
Casting their radiance on the chains that tied
His weary elephants their trees beside.
How woodmen marvelled when they saw the mark
Left by those chains upon the pine-tree's bark !

Fierce was the battle with the mountaineers
Armed with their bows and arrows, stones and spears.
The thick sparks flying as they met. Then ceased,
Slain by his arrows, from the mirth and feast
The mountain revellers, and minstrel bands,
That walked as demi-gods those lofty lands,
Were taught the hero's victories to sing,
And each hill-tribe brought tribute to the King ;
And thus young RAGHU'S might HIMÁLAYA knew,
And bared his treasures to the conqueror's view.

Down from the mountain-top the hero came,
Leaving its crest crowned with immortal fame,
Neglected KAILÁS mourning his disgrace,
Uptorn by RÁVAN from his ancient base.
As o'er LAUHITYA's flood the army poured,
Trembled in wild alarm PRÁGJOTIS' lord ;
E'en as his saplings shook, too weak to bear
The chains of elephants assembled there.
The dust that flew before the victor's car
Frightened the monarch as it rose afar ;
The sun grew dark and gloomy, and on high
A tempest gathered in the rainless sky.
He saw and yielded : RAGHU'S power confessed,
And gave his youthful conqueror the best
Of KÁMARÚPA's elephants, whose might
Had vanquished neighbouring kings in many a fight.

Thus when all princes owned the conqueror's sway,
He turned his chariot on his homeward way,
Letting the dust, beneath his wheels that rose,
Fall on the diadems of humbled foes.
Then in that solemn sacrifice, ordained
For boundless triumph o'er the nations gained,
He shared among the Priests his treasured store ;
For righteous men are like the clouds that pour
The borrowed waters down in gentle rain,
And gather tribute but to give again.

The rite was ended, and the royal chief
Gave worthy honours to assuage the grief
Of those who mourned the fallen. To the brave,
Victorious warriors of his host he gave
Long leave, and bade them to their homes repair,
And soothe the longing dames left pining there.
Before his royal feet, well marked with lines
That told of conquest, and all happy signs,
The joyful soldiers bowed them ere they went,
Staining them yellow, as their heads they bent,
With fragrant dust and honey falling down
From the fair blossoms in each soldier's crown.

Raghuvansa. IV.

Digitized by Google

SITA IN PRISON.

(Ramayana III 61.)

As some poor solitary deer,
When eager dogs are pressing near,
Lies sobbing in an alien wood
Far from her soft-eyed sisterhood;
So in King Ravan's hall, a prey
To fear and anguish, Sita lay,
With none to aid her in distress,
Girt round by many a giantess.

Pierced by the shaft of Love, the King
Strode to the centre of the ring.
He bade the captive lady rise,
And, lifting up her streaming eyes,
View all the glorious house that vied
With heavenly homes in pomp and pride:
Hall, bower, and chamber, bright with throngs
Of gay-robed dames, and cheered with songs
Of countless birds whose swelling throats
Blent sweetly their delicious notes
From gold and crystal pillars bright
With studs of pearl and lazulite.
Near lay a royal garden, fair
With terrace, lawn, and gay parterre,
Where roses glowed and peacocks played,
Delighted, in the Mango's shade.
Like cloudy pile, in skies of June,
That hides the path of sun and moon;
Or soaring up like Meru's head
All flaming with the morning's red,
So vast, so high that palace raised
Sky-cleaving pinnacles, and blazed
In the sun's path, from floor to spire
A shape of beauty clothed in fire.

He led her up the stair whereon,
Inlaid in gold, large diamonds shone,
And to her eyes that marked not showed
The glory of his rich abode:
The lattice with its ivory frame,
Where softened light through silver came;
And curtains, bound with golden braid,
Cast on the floor a rosy shade:
The car, obedient to his will,
That bore him over flood and hill:
Long galleries and stately halls
Where pictures lived upon the walls:
The mazy rill that murmured round
The grotto and the pleasure-mound:
Pools where the lily flushed, the lake
Where played the cygnet and the drake.
Thus with delight, from view to view,
The undelighted dame he drew,
And, as she trembled by his side,
'Look, Sita!' at each step he cried.
'Now, fair one, learn my power and might:
Ten million Rovers of the Night,
And lesser Fiends, a countless band,
Millions of millions, round me stand,
Who joy in fight and scorn to fly;
Of all this host sole lord am I.
Whose legions are so vast and bold?
What King so rich in gems and gold?
What earthly city can compare
With Lanka, fairest of the fair?
To thy sweet hand I yield the whole,
O dearer than my life and soul.
Thousands of women wait my sign:
O large-eyed, be their queen and mine.
My earnest prayer no longer spurn,
For Love's hot fires within me burn.
Sea-girt, three hundred leagues in length,
My Lanka lies, and if the strength
Of heavenly hosts her walls assail,
Though Indra lead, their might would fail.
No spirit of the earth or air,
No God can with my strength compare.
No longer let thy fancy dwell
On Rama in his hermit cell;
Leave the poor mortal to his fate,
And wed thee with a worthier mate.
Thy youth will not for ever stay,
Come, use it ere it glide away.
Let no vain hopes thy breast beguile
Of rescue from the Giants' isle.
Less vain the toil that sought to tame
The glory of the quenchless flame:
Less vain the toil that strove to bind
The gale that wanders swift as mind.
Man, Fiend, or God would find it hard
To rescue thee whom I would guard.
Spurn not, fair queen, a realm like this,
But dwell with me and reign in bliss.
Thy hermit life has washed away
What stain upon thy bright soul lay;
Now come, with me enjoy the meed
Of each high thought and noble deed.

(To be continued.)

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

Digitized by Google

SUPPLEMENT
TO THE PANDIT.

No. 28. A. Benares September 1st, 1868. Vol. III.

MEMO:

The late Professor Wilson bitterly complained of the havoc and confusion created by the want of system, or I may say, of desire to follow any system of Transliteration of Oriental words and phrases into the Roman Characters. He says: "The extreme and contradictory variety which prevails in the spelling of Oriental words has been often made the subject of remark and not unfrequently of censure. The latter may not be always undeserved; yet those who condemn are not always qualified to judge, and they often exhibit in themselves a most perverse determination not to be set right. Above a century ago the most unexceptionable authorities established by their example how Mohammed should be spelled, or nearly so, but to so little purpose that it still is most common to write it Mahommed, and even Mahomet is still far from unfrequent. As long as this disregard of exactitude is so universal it little imports what animadversion may be passed upon the want of it by incompetent judges; but those who should know better, those who are acquainted with the original languages, are inexcusable when they write the native words without reference to their proper form, and without any consistent or systematic mode of expressing them, each individual writing it as he hears, or thinks he hears it articulated, and without paying any attention to its original alphabetical structure. It is undoubtedly true that many of those who are in the habit of hearing and uttering native words in the course of official duty are unfamiliar with their written forms, and will not take the trouble to acquire a knowledge of their Alphabet. Even, however, when acquainted with the characters they will not be at the pains of acquiring a systematic plan of representing them, but write them according to the fancy of the moment, and with a total indifference to consistency, which produces the most needless and incompatible misrepresentations of one and the same word, to an extent that would scarcely be thought possible if it were not substantiated by daily experience, even in the most ordinary and simple words. It would, for instance, be thought impossible to represent *Lakhiraj* (from *la*, "without" and *khiraj*, "tax") by any other letters and the disciples of the two chief propounders of schemes of Oriental Orthography, Sir William Jones and Dr. Gilchrist, would unhesitatingly concur in the representation; yet notwithstanding the concurrence of the two systems, and the simplicity of the original word, we meet with *Lakhiraj* under the monstrous disguises, of *Lakerage, Lackeradge, Lackiraz, Lackerage, Laqueerauz* and *Leeakeerazee*. It is high time that such monstrosities should no longer be perpetrated or tolerated, and that the only remedy of which it admits should be applied; the authoritative enforcement of a uniform system for the representation of the original letters by those of the English Alphabet."

One would think that as far as the system was concerned the matter was set at rest for ever, but no, the doctors disagree. Not being content with the improvements of Professor Wilson on Sir William Jones's system, many of the savans of Europe have taken into their learned heads to have their own systems; some write one letter in one way some the same in another. See what a Correspondent of the Pioneer of the 27th July 1868 says on the subject:

Digitized by Google

"TO THE EDITOR OF THE PIONEER.

SIR,—Can you tell me whether any new Canons have been adopted as to the transliteration of the Sanskrit Character into English? I see that Max Müller adopts two forms which are quite new to me. He uses (*in his Chips from a German Workshop*) the Italic *k* for *ch*, writing *Kaitra* for the month of *Chaitra*; and also the Italic *g* for *j*; writing *gyotishi* for *jyotishi*, astrologer. Max Müller is a strict purist in such matters, but these forms are not, I think, adopted in Sir W. Jones's system. So too, the Bengal Asiatic Society have taken to using the French letter *ç in* lieu of the Italic accented *ś* which Max Müller still uses, and which Jones inculcates. If our learned Pandits alter their system they might as well agree about it, and let the public know. By the bye, Max Müller says queerly enough, "Pandits, or, as they used to be called, Pundits" [I, 118]. Does he suppose the pronounciation has altered?

Yours faithfully,
IGNORAMUS."

There is something in European elements to make the spelling as bad as possible. But surely we ought not to introduce the same evil into Oriental words and phrases, written in Roman Character, which we have to deplore in the spelling of English. Bháú Śástrí, being told by Sir William MacNaghten one day about the superiority and civilization of the English, could not refrain from saying that he still found "four great absurdities" committed by the people of England, one of which he said was to write s, h, o, u, l and d, and read shud (शुड) or to write t, h, o, u, g and h, and read tho (थो); just as if one were to write stick, brick, horse and cow and read ant. To plead the convenience of a few European printers for the sake of their types or to bring forward other such lame excuses, would be no justice to the twenty millions of India, whose taste and convenience must be, or at least ought also to be, now consulted. What I urge and ask for is the unanimity of all European Scholars in following some one system of transliteration and the enforcement of it throughout India by the Government. Often have men like Sir Charles Trevelyan and others tried to put a stop to this evil but to no purpose. I hail with joy the 22nd of July 1868, on which the Supplementary Government Gazette N. W. P. was published containing the Roman Alphabets adapted for Indian languages; thus a stir has been made to introduce a system and thus to remove, though gradually, a long standing grievance. I say gradually because the system has not been made universal; but unfortunately a few letters have crept in with such carelessness that I am afraid they, instead of making our work easy, may complicate it still further.

For instance in representing (ع) they have written (A'A â a') which they seem to have meant to write (Â A' â a') but which correctly would be written ('Â' â) because (') only represents (ع) otherwise واقعی would be transliterated Vákia'í instead of Váki'í, and the foot note* of the third list of "Persian with its Equivalents" will become meaningless. When however (â) is taken as the representative of (ع), it will of course be written and written more correctly, Vákiâí.

Again I do not know why for (غ) instead of a dotted (g) they have given dotted (g) with (h); (g) according to the established and acknowledged system is the substitute of (ग), and (gh) is that of (घ), and as in Hindi they put a dot below (ग़) to make it pronounced like (غ) it cannot fail to create confusion, if we use in the Roman Characters the substitute of (घ), instead of that of (ग) with a dot; and besides when one letter can sufficiently answer our purpose, what's the use of writing two?

For (ه) and (ह) they have given (Ḥ H ḥh) and for (ح) (HḤ hḥ). This I cannot understand. It was simple enough to have given (H h) for (ه) and (Ḥ ḥ) for (ح), but they have left no distinction, and thus made the dot superfluous.

In Hindi when (H) (ह) is not followed by any vowel, it is written (:) as (R) (र) under a similar circumstance is written (ॅ) if followed by a Consonant, or (्) if preceded by a consonant and followed by a vowel. (:) and (ॅ) do not require different letters in the Roman Alphabet, however they have given (Ḥh) for (:), I cannot say why (H) with two dots and (h) with no dot.

Leaving out the unsatisfactory arrangement of all the dotted (Nn) and (Ss) I now conclude my remarks with (Sh) and (v) and (w), but before

* "To be indicated by the vowel with which it may be associated, with an apostrophe placed before it."

Digitized by Google

taking them up, I may be allowed to point out for the sake of uniformity and the completeness of the system the desirableness of having (R̤r) for (ऋ) as Wilson had, instead of (R̤ r̤) as given in the Gazette, and (R̤I r̤i) for (ॠ) instead of (RI ri). If we adhere to the Gazette (RI) will read for (ॠ) and (रि) both at the same time, if we follow through and through Wilson's system, his (R̤I) will read for (ॠ) and (रृ) both.

The most urgent change for which I press is to have the same representative for (श) and (ش) which have an exactly similar pronunciation. It won't do to give for (ش) the same letter which represents (ष), as they have done in the Gazette; (ष) has a peculiar pronunciation. It is a cerebral.

What I ask is simply this, if you give (sh) for one of these two letters, namely (श) and (ش), give the same to the other; if you give (Ś or ś) for one, give the same to the other also.

(W) is never to be used in transliteration. Hindi and Persian has no equivalent for it; (व) and (و) have nothing to do with it. It can be partially represented in Hindi and Persian only by (उ अ) and (ا أ) respectively. As the Bengalees cannot pronounce (अ) (a) they cannot pronounce (व) and (و), though in writing they write both as they are; for (a) (अ) they write (a) (अ) but pronounce (o), (ओ) so for (v) (व and و) they write (v) (व &و) but pronounce (w) (उ अ). Thus Navváb (نواب) becomes with them Nauwáb, Nowáb or Nobáb and Íśvar (ईश्वर) becomes Íśwar &c. The English finding the Bengalee pronunciation of (व) and (و) so closely coming up to their (w) at once began to use (w) promiscuously with (v) for (व) and (و). Just the other day I found a gentleman, an acknowledged Oriental Scholar, having great faith in Shakespear's Dictionary, taking the utmost trouble, at the time of romanizing a vernacular book, to look in the Dictionary for each word with (व) and (و) whether it was spelt with (v) or (w). I told him (v) and (w) both were meant for (v), he did not believe me, but when I showed him several words in the same Dictionary spelt in several places with (v), and in others with (w) he seemed to be quite bewildered.

When (c) (x) and (ê) are admitted in the Gazette which have no equivalents, I do not know why they have excluded (q) from it; (q) would answer better for (ق) than (ḳ).

I am sorry I have no room here to prove my assertions with exhaustive illustrations. The Memo. has already swelled beyond my anticipation.

The two lists in the end of the Gazette namely "the Hindi Alphabet, with its Roman Equivalents" and "Persian, with its Roman Equivalents" are very carelessly printed. For instance in the first list (Roman Alphabet) (ri) and (rí) are given for (ऋ) and (ॠ) and in the second list (Hindi Alphabet) (ṛi) and (ṛí) are given for the same; (lṛi) and (lṛí) have been added, (औ) has been left out, (·) occupies the place of (औ) and (:) has taken the place of (·). The place of (:) has been left vacant; moreover a new letter (ñ) has been introduced for (·). In the third list (Persian Alphabet) no dot or any diacritical mark has been used throughout except for (آ) and (ص).

BENARES: 1st *August* 1868. } ŚIVAPRASÁD.

ADVERTISEMENT.

Just Published.

SCENES FROM THE RAMAYAN, &c.

BY

RALPH T. H. GRIFFITH, M. A.

8vo. Crown, Cloth; price 2 *Rs. cash: by Book Post* 2 *Rs.* 4 *ans.*

CONTENTS.

PREFACE.
AYODHYA.
RAVAN DOOMED.
THE BIRTH OF RAMA.
THE HEIR APPARENT.
MANTHARA'S GUILE.
DASARATHA'S OATH.
THE STEP-MOTHER.
MOTHER AND SON.
THE TRIUMPH OF LOVE.
FAREWELL!
THE HERMIT'S SON.
THE TRIAL OF TRUTH.
THE FOREST.
THE RAPE OF SITA.
RAMA'S DESPAIR.
THE MESSENGER CLOUD.
KUMBHAKARNA.
THE SUPPLIANT DOVE.
TRUE GLORY.
FEED THE POOR.
THE WISE SCHOLAR.

Benares: E. J. LAZARUS & Co. Calcutta: W. NEWMAN & Co. London: TRÜBNER & Co., PATERNOSTER ROW.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

Digitized by Google

Digitized by Google

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
सद्गुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 29. Benares October 1st, 1868. Vol. III.

॥ ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्याः ॥

॥ क्रियाधिकारस्य तृतीयमाह्निकम् ॥

प्रमाणानि प्रमावेशे स्वबलाक्रमणक्रमात् ।
यस्य वक्त्रावलोकीनि प्रमेयं तं स्तुमः शिवम् ॥

एवं क्रियाशक्तिविस्फारनिरूपणप्रसङ्गेन संबन्धपुरःसरं सामान्यादीनां तत्त्वमुपपादितमधुना तु संबन्धतत्त्वमेवैकघनतया व्युत्पादनीयम् । तच्च द्विविधमेव परमार्थतो, ज्ञाप्यज्ञापकता कार्यकारणता च, तत्र पूर्वस्यां मानमेयभावादिचिन्तास्पन्दभूतायां सर्वमुत्तरं च वक्ष्यमाणं न्यायत्तं, प्रमाणाधीना वस्तुसिद्धिरिति तत्रतत्र प्रसिद्धेः, एवं च प्रकृतसमर्थनीयवस्तूपयोगितया स्वयं च संबन्धरूपतया ऽवश्यं विचार्यां वर्तमानादिस्थितिं निरूपयितु"मिदमेतादृगि"त्यादौ"शादिव्यवहारः प्रवर्तते" इत्यन्तं श्लोकसप्तदशकेनाह्निकान्तरमारभ्यते । तत्र श्लोकद्वयेन प्रमाणतत्फलस्वरूपं, ततः प्रमेयस्य स्वरूपं निरूपयितुं प्रत्याभासं प्रमाणस्य व्यापारो न तु स्वलक्षणात्मकवस्त्वेकनिष्ठता नियमेनेति दर्शयितुं प्रत्यवमर्शबलेन आभासव्यवस्थेति दशभिः श्लोकैरुच्यते, तत्प्रसङ्गाद् मिथ्याज्ञानस्वरूपं श्लोकेन, प्रमेयस्वरूपसिद्धिश्च प्रकृतमपीश्वरवादमवलम्ब्य घटत इति श्लोकेनोपदर्श्यते, स चैष सर्वः प्रमाणतत्फलप्रमेयादिविभागः सति प्रदर्शितरूपे प्रमातरि ततो न तस्य प्रमेयता येनात्रापि प्रमाणव्यापारसंभवः केवलं व्यवहारमात्रसिद्धिफलं प्रमाणमत्रेति श्लोकत्रयेणेति तात्पर्यार्थः ॥

यदुक्तं "क्रियासंबन्धादिबुद्धयो न भ्रान्तिस्वभावा" इति तदेव निर्णेतुं प्रमाणतत्फलस्वरूपं तावत्प्रसिद्धमनुवदति ।

(१) इदमेतादृगित्येवं यद्वशाद्व्यवतिष्ठते ।
वस्तु प्रमाणं तत्सो ऽपि स्वाभासो ऽभिनवोदयः ॥
सो ऽन्तस्तथा विमर्शात्मा देशकालाद्यभेदिनि ।
एकाभिधानविषये मितिर्वस्तुन्यबाधिता ॥

यस्य वशात्सामर्थ्याद्वस्तु नीलसुखादिकं व्यवतिष्ठते नियतां प्रकाशमर्यादां नातिवर्तते इदमिति स्वरूपेण एतादृगिति च विशेषणभूतनित्यानित्यत्वादिधर्मान्तरयोगेन तल्लोके प्रमाणमिति स्थितम् । तच्च विवेचकेन विचार्यमिह वस्तुनः स्वरूपं स्वात्मवशेनैव न तावद्व्यवतिष्ठते, जडत्वात्, मम नीलं प्रकाशते चैत्रस्य वेति च तदा कथमवभासः । तस्मादन्यवशेन व्यवतिष्ठते । अन्यो ऽपि चेज्जडस्तदन्धेनान्धस्य हस्तादानम् । तस्मादन्यो ऽसौ संविदात्मा । सो ऽपि यदि शुद्धो निर्विशेषो न तर्हि नीलस्यैव व्यवस्थाहेतुर्भवेत्पीतादावपि तस्य तथात्वात् । तदसौ नीलोपरक्तो नीलोन्मुखो नीलप्रकाशस्वभाव इत्याभासः सन्नीलव्यवस्थापकः, तत्प्रकाशस्वभावतैव हि तद्व्यवस्थापकता । स च नीलस्य प्रकाशो यद्यतिरिक्तस्य तत्पीतस्यापि स्यात्, प्रकाशात्मकचित्तत्त्वतादात्म्याविशेषात् । तेन व्यतिरिक्तीकृतस्य नीलस्य स प्रकाशः । नीलं चेत्थं ततो व्यतिरेकाभासयोग्यं, यदि सो ऽप्याभासो महतः प्रकाशाद्व्यतिरिच्येत, महाप्रकाशाद्व्यतिरेके तस्य ततो नीलादेर्व्यतिरेकाभावप्रसङ्गात्, महाप्रकाशश्च न व्यतिरेकं किं चिदपि सहते इति नूनं महाप्रकाशेन संकोच आत्मनि निर्भासनीयः संविदो वस्तूनां चान्योन्यसंकोचप्राणो नञर्थरूपो ऽसौ शून्य इत्युच्यते । संकोचावभास एव च मायीयप्रमातुरुत्थानम् । अत एकया सृष्टिशक्त्या प्रमातृप्रमाणप्रमेयोल्लासः परमार्थतः, तेन शून्य-

Digitized by Google

धीप्राणदेहाद्युपाध्याश्रयस्वीकारात्मकसंकोचपरिग्रहसंकुचितान्मायाप्रमातुरनन्तकालान्तर्मुखसंवेदनरूपात्स प्रमाणाभिमत आभासो यावत्प्रमेयोन्मुखतास्वभावस्तावत्प्रमेयस्य देशकालाकाराभाससंभेदवत्त्वात् सो ऽपि तथैव क्षणेक्षणे ऽन्यान्याभासरूपः स्रष्टव्यः । तदुक्त"मभिनवोदय" इति । अभिनवः क्षणवासपरिम्लान्यापि न कलङ्कितस्तेन नवनवोदय इत्युक्तं भवति । सोपि यदि तथाभूतो मायाप्रमातृलग्नो न भवेत्, ततो मम नीलावभासो यस्य तस्यैव पीताभासो ममेति न स्यात्, अस्ति चेदं स्वसंवेदनं यत्सर्वत्राबाध्यमानमित्येव स्वत्वेनावभासमानो य आभासो नवनवप्रमेयोन्मुख्यान्नवनवोदयः स प्रमाणं यतः प्रमां विधत्ते । कासौ प्रमा, फलस्वभावेति चेद्, आह, स एव बोधरूप आभासो मितिः प्रमाणफलमिति संबन्धः । नन्वेवं पर्यायत्वमुक्तं भवेन्न तु फलस्वरूपम्, आह, बाह्योन्मुखतया, प्रकाशरूपया तत्र तत्प्रमाणं, या तु तस्यैवान्तर्मुखात्मा विमर्शरूपता प्रागुपपादिता तत्स्वभावेन केवलं विषयदशासंकुचितेन स एव बोधः फलं, यथा हि यः शूरोहं स एव विजयीत्येकनिष्ठे शूरत्वविजयित्वे विवेकवता हेतुफलभावेन व्यवस्थाप्येते यतो ह्यहं शूरस्ततो विजयीत्येवं यतो नीलप्रकाशस्ततो नीलमिदमिति परामर्श इत्येकरूपत्वेपि हेतुफलभावो, यथोक्तं तद्वशात्तद्व्यवस्थानादिति । किं चेह व्यापाररूपमेव फलं, व्यापारश्च व्याप्रियमाणाद्व्यापार्यमाणाद्वा ऽनन्याकार एव सिद्ध इत्यभेदः प्रमाणफलयोः, विमर्शबलेन च यतः प्रमाणं, विमर्शश्च शब्दजीवितः, शब्दश्च आभासान्तरैर्देशकालादिरूपैरनामृष्ट एकत्रैवाभासमात्रे प्रवर्तते, घट इति, लोहित इति, ततो देशकालाभासयोः स्वलक्षणात्मार्पणप्रवणयोरनामिश्रणात्सामान्यायमाने आभासे प्रमाणं प्रवर्तते । अयमित्यपि ह्यवभास आभासान्तरानामिश्रे पुरोवस्थिताभासमात्रे इत्युक्तं श्रीमदाचार्यपादैरेव ।

नियतेप्ययमित्येव परामर्शः पुरः स्थिते ।
सर्वभावगतेदंतासामान्येनैव जायते ॥

इति । तत एवाभासमात्रं वस्तुस्वलक्षणं तु तदाभाससामानाधिकरण्याभासरूपमाभासान्तरमेकमन्यदेव, अत्र च पृथगेव च प्रमाणं तत्परं मिश्रीकारेषु तेष्वाभासेषु गृहीतग्राहि न प्रमाणमित्यपि भविष्यति, अध्यवसायस्यास्मदुक्तनयेन शब्दप्राणितस्य प्रत्याभासविश्रान्तौ तदपेक्षमपि प्रामाण्यं वदता प्रत्याभासनिष्ठमेव प्रामाण्यमुपेत्यमित्यास्ताम्, किमवान्तरेण । ननु यदि विमर्शः प्रमाणव्यापारः स तर्हि द्विचन्द्रेप्यस्ति, मैवम् । स हि संस्कारयोगादात्मानमभिमतप्रसिद्धार्थक्रियाप्राप्तिपर्यन्तमनुवर्तयन्ननुन्मूलितवृत्तिः स्थिरः संस्तथा भवति, मध्ये पुनरुन्मूलनं चेत्सहते न तर्ह्यसौ तथा विमर्शः, नायं विमर्शः पूर्वमप्येकेनान्तर्मुखेण वपुषा पूर्वमेव तस्य निर्मूलनात्, स्वसंविदत्र च साक्षिणी तदेवेदं नेदं रजतमिति वृत्तपूर्वस्यैव विमर्शस्याविमर्शीकरणं संवेद्यते । उक्तं चैतद्बाधविचारे । वक्ष्यते च "रजतैकविमर्श" इत्यत्र । एवं स्थिते द्विचन्द्रेपि यावत्परकुतूहलसंपादनमर्थक्रियासंमतमपूर्ववस्तुदर्शनया चिकीर्षति तावदवज्ञोपहासशोकादिविवशपरजनवचनाकर्णनेन समुन्मूल्यमानं प्राच्यं द्विचन्द्रोयमिति परामर्शं स्वसंवेदनादेवाभिमन्यते । नन्वेवं यत्रार्थक्रियां नान्विच्छति तत्र कथं बाधाबाधव्यवहारः, मा भूत्, किं नस्त्रुटितं, प्रवृत्तिर्हि न सर्वत्र प्रमाणात एव, किं तर्हि क्व चन संशयत एवा*र्थपक्षाधिक्याद्† अर्थित्वतारतम्यादपि वा कृष्यादौ, सविषान्नभोजने, निश्चितसंभावितदृष्टप्रत्यवाये च चौर्यादौ प्रवृत्तिदर्शनात्तदर्थित्वातिशयः प्रवृत्तौ तावन्निबन्धनम्, लोकश्च प्रवृत्तः क्व चनानुन्मूलितप्रमितिकः प्रमाणतां प्रतिपद्यते क्व चिदन्यथा भवन्विपर्ययमिति । एवमाजन्म यतो ऽनेनाभ्यस्त आ पूर्वजन्मशतेभ्योपि वा प्रमाणाप्रमाणविभागस्ततो मणिरूप्यादिवत्तत्स्वरूपमायातमात्र एव विलक्षणमीक्षते । अस्ति हि तस्य परमार्थतो वैलक्षण्यं कारणभेदादिकृतं, ततश्च यदार्तिं परिमितां सह्यामभिमन्यते तत एवार्थितामहाग्रहेण यत्र तत्र न प्रेर्यते तदा विसंवादभीरुर्निश्चितप्रामाण्याद्बाधादृष्टे दृष्टे ऽपि वा प्रवर्तमानो न विसंवाद्यते इति स प्रेक्षापूर्वकारी भण्यते, तेन लौकिकं प्रमाणस्वरूपमनूदितं सामान्यसंबन्धादिज्ञानेपि मोहादप्रामाण्यशङ्कां शमयितुम् । अत एव विभागविशेषलक्षणपरी-

---

* प्रवृत्तिं प्रति हीष्टसाधनत्वोत्कटविषयताकज्ञानत्वेन कारणता, न त्विष्टसाधनत्वप्रमात्वेन । इष्टसाधनत्वभ्रमेणापि विषसंपृक्तान्नभोजनादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । विषयतागतमौत्कट्यं च समानकोटिकसंशयीयविषयताव्यावृत्तः प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरप्रयोजकतावच्छेदकतावच्छेदको धर्मविशेषः । तादृशधर्मवद्विषयतानिरूपक एव संशयः संभावनेत्युच्यते । स एव चार्थपक्षाधिकः संशयो ज्ञेयः । प्रदर्शितमौत्कट्यं चाहार्यस्य विषयतायां न स्वीक्रियते । तस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्योरप्रयोजकत्वेन तद्विषयतायास्तदनवच्छेदकतया कल्पकाभावात् ।

† अर्थाद्यासंनिहित इत्यनुशासनादर्थस्यासांनिध्यमिना प्रत्याय्यम् । तच्चेन्घटितवाक्यप्रयोगकालिकमेव प्रत्यासत्त्या विवक्षणीयम् । सांनिध्यं च यस्मादर्थशब्दादिन् प्रत्ययाभिव्यक्तोर्पितस्तेन बुबोधयिषितो यो ऽर्थस्तस्य मत्वर्थीयेन प्रतिपिपादयिषितो यः संबन्धस्तद्वत्त्वम् । तदभावश्चासांनिध्यम् । स च संबन्धः प्रायेण स्वस्वामिभाव एव, यथा धान्येनार्थी हिरण्येनार्थीत्यादौ । क्व चिच्च तदतिरिक्तो ऽपि ज्ञातृज्ञेयभावादिः, यथा विद्यार्थीत्यादौ । असंनिहितपदेन चेच्छाविषयत्वमुपलक्ष्यते । संनिहितस्य सिद्धतया सिद्धेश्चेच्छां प्रति प्रतिबन्धकत्वेनासंनिहितस्यैवेच्छाविषयत्वस्य संभवात् । तेनानिच्छत्यर्थीति न प्रयोगः । यद्वा असंनिहित इत्यस्यार्थशब्दविशेषणतया ऽर्थशब्दस्यैव विशेषणतयेच्छाबोधकत्वमिनप्रकृतिभूतस्य । ततश्चार्थीत्यस्य यत्किंचिदुद्देश्यकेच्छावानिति पर्यवसितो ऽर्थः । एवं चार्थित्वमिच्छारूपमेव पर्यवसितं, तस्य च तारतम्यमतिशयः, औत्कट्यमिति यावत् । तच्च प्रत्यवायजनकत्वदर्शननिष्ठप्रवृत्तिसामग्रीविघटकत्वोन्मूलकतावच्छेदकत्वरूपोत्तेजकतावच्छेदकत्वं, तद्विशिष्टविषयतानिरूपकेच्छायाश्च फलबलात्प्रवर्तकत्वमुपेयते इति भावः ।

Digitized by Google

क्षादिभिरिह नायासितो लोकः । यद्यदबाधितस्थैर्यमत एवाप्रतिहतानुवृत्तिकं विमर्शफलं विधत्ते तत्तद्बोधरूपं बोध्यनिष्ठं प्रमातृस्वरूपविश्रान्तं प्रमाणमिति । तच्चैन्द्रियके बोधे सुखादिसंवेदने योगिज्ञाने चाविवादमेव । मुख्यतयैव प्रमेयरूपे आभासे साक्षाद्विश्रान्तेः । अनुमानजातप्रतीतिराभासान्तरा * त्कार्यरूपात्स्वभावभूताद्वा आभासान्तरे प्रतिपत्तिः, वस्त्वन्तरस्य च तेन साकं कार्यकारणभावनियमः सामानाधिकरण्यनियमश्चेश्वरनियतिशक्त्युपजीवन एवावधार्यो भवति नान्यथा, तेन यावति नियतिर्ज्ञाता तावति देशे काले वा ऽनुमानं प्रमाणम् । आगमस्तु नामान्तरः शब्दनरूपो दृढीयस्तमविमर्शनात्मा चित्स्वभावस्येश्वरस्यान्तरङ्ग एव व्यापारः प्रत्यक्षादेरपि जीवितकल्पस्तेन यद्यदामृष्टं तत्तथैव, यथा नैतद्विषं मां मारयति गरुड एवाहमिति, तत्र तु तथाविधशब्दनात्मनि विमर्शे आनुकूल्यं यो भजते शब्दराशिः सो ऽपि प्रमाणं, यथा वेदसिद्धान्तादिः, अन्यो ऽपि वा बौद्धार्हतागमादिः,तेन हि यच्छब्दनमुत्पादितं ज्योतिष्टोमकार्यहं स्वर्गं गन्तेति, दीक्षितो ऽहमपुनरावृत्तिभागीति, कारुणिको ऽहं बुद्धपदं गन्तेति, गाढक्लेशसहिष्णुरहमर्हत्पदं प्रतिपत्तेति, तत्र न विपर्यय उदेति, तदाश्वस्तस्यैव तत्रानुष्ठानयोग्यत्वात्, अन्यस्य तु दृढप्रतिपत्तिरूपत्वाभावादप्रमाणमेव तथा विमर्शनात्मकं शब्दनं । नन्वेवं तदेवशास्त्रं कं चित्प्रति प्रमाणं कं चित्प्रति नेति स्यात् न चैतद्युक्तमपक्षपातित्वात्प्रमाणस्येति, । अतत्त्वज्ञो ऽसि प्रतीतिवृत्तस्य, । तथापि नोपेक्ष्यसे, । अपक्षपाति प्रमाणमिति को ऽस्य वचनस्यार्थः, किं यदेकस्य नीलज्ञानं प्रत्यक्षरूपं तत्किं सर्वस्य नीलं भासयति, धूमज्ञानं वाह्निं, त्वं प्रातर्निर्धिमनेन विधिना लप्स्यासे इति च यस्सिद्धादेशरूप आगमः, स किं सर्वान्प्रति प्रमाणम् अथ कस्यापि कदा चित्किं चित्, तथा इहापि दृढविमर्शरूपं शब्दनमासमन्तादर्थं गमयतीत्यागमसंज्ञकं प्रमाणं सर्वस्य तावद्भवति, तत्र यथा मिथ्याज्ञाने सहायतां भजमानमालोकेन्द्रियादिकमप्रमाणतासचिवमप्रमाणं, न चैतावता सम्यग्ज्ञानस्वरूपस्य प्रत्यक्षस्य का चित्पक्षपातिता, तथा स एव ज्योतिष्टोमादिशब्दः शूद्रादेरदृढविमर्शात्मनि अत एवाप्रमाणे आगमाभासे साचिव्यं विदधदपि दृढविमर्शात्मकसत्यागमरूपशब्दनलक्षणप्रमाणोपयोगितायां प्रामाण्यं भजच्च पक्षपातापक्षपातदोषप्रतिक्षेपयोग्यः, सर्व एव ह्यागमो नियताधिकारिदेशकालसहकार्यादिनियन्त्रितमेव विमर्शं विधत्ते विधिरूपो निषेधात्मा वा, अत एव ।

प्रसिद्धिरविगीता हि सत्या वागीश्वरी मता ।
तयेति यत्र हि यदा यत्तद्ग्राह्यमशङ्कितैः ॥

इति श्लोके यत्र यदेत्युक्तं तेन प्रत्यक्षागमौ बाधकावनुमानस्येति तत्रभवद्भर्तृहरिन्यायभाष्यकृत्प्रभृतय,स्तस्मात्प्रमाणलक्षणे ज्ञाते सर्वं प्रमाणस्वरूपं ज्ञातं भवति, किं विशेषलक्षणैः "यस्त्वविसंवादकत्वं तस्य लक्षणमाह" तेनापि प्रापकत्वं प्रवर्तकत्वं प्रवृत्तियोग्यशक्यप्राप्तिकवस्तूपदर्शकत्वं प्रमाणलक्षणं ब्रुवता न किं चित्प्रमाणाभिमतबोधविश्रान्तं स्वरूपमुक्तं, तच्चेदनेन लक्षणेन निर्वाह्यते तच्चिव्यूढं भवत्यन्यथा मुखभङ्गमूर्धकम्पाङ्गुलीमोटनादिमात्रतत्त्वं तदित्यलं विस्तरेण ॥

ननु चैकाभिधानविषये मितिरिति यदुक्तं तत्रैकमभिधानं बाह्यस्वलक्षण एव प्रवर्तते यदि, तत्कथमुक्तं प्रत्याभासं प्रमाणमाभासमिश्रीकरणाभासस्तु स्वलक्षणमित्याशङ्कां शमयन्प्रमाणस्य यत्प्रमेयं तत्परमार्थतो निरूपयितुमाह ।

(२) यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्ति भिद्यते ।
आभासोप्यर्थ एकस्मिन्ननुसंधानसाधिते ॥

यद्यपि घट इति बहिः परिदृष्ट एकोर्थस्तथापि तावानेवासौ न, अपि तु पृथग् निर्भज्यमानतामपि सहते, तथाहि स्वतन्त्रं वा विवेचन,मर्थित्वानुसारेण वा, पूर्वप्रसिद्ध्युपजीवनेन वा, तत्र त्रिधापि विवेचने क्रियमाणे पृथगेव भान्त्याभासाः । नन्वेवं चेत्कथमेकं स्वलक्षण,मुच्यते, तेषां पृथग्भासमानानामप्याभासानां यो विमर्शानुप्राणितभूतः स कदा चित्प्रत्याभासमेव विश्राम्यति तदा परापरसामान्यव्यवहारः, कदा चित्पुनर्गुणप्रधानतापादनेनात्रेदमित्थमिति व्यामिश्रणाप्राणो विमर्श,स्तदा तदेकं स्वलक्षणम्, अपिभिन्नक्रमः । अनुसंधानेन मिश्रताविमर्शनेन साधितो य एकोर्थः स्वलक्षणात्मा तत्रैकस्मिन्नपि सति रुचिं स्वातन्त्र्यमर्थित्वमर्थक्रियाभिलाषपरवशतां व्युत्पत्तिं वृद्धव्यवहारशरणतां चानतिक्रम्य भिद्यत एवाभासः ॥

क्व यथेति निदर्शयितुमाह ।

* कार्येण स्वभावेन वा कारणं स्वभावि वा ऽनुमीयते । तत्र कार्येण यथा । नदीपूरेण वृष्टिः, धूमेन वह्निः । अत्र च नदीपूरधूमाभ्यां कार्याभ्यां स्वकारणीभूतौ वृष्टिवह्नी अनुमीयेते । स्वभावाद्यथा । औष्ण्येन तेजः । भवति चौष्ण्यं तेजसः स्वभावः । यस्य सत्ता यत्सत्तेतरसत्तां नापेक्षते यत्सत्तां चापेक्षते स तस्य स्वभावः । औष्ण्यस्य हि सत्ता तेजः सत्तेतरसत्तानधीना भवतीति भवत्यौष्ण्यं तेजसः स्वभाव इति तेन तेजो ऽनुमीयते । तथा च श्लोकः ।

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनात् ॥

इति । इदमुदाहरणमात्रम् । घटत्वस्य द्रव्यत्वानुमापकत्वदर्शनात् । तस्य च द्रव्यत्वकार्यत्वस्वभावत्वयोरभावात् । अत्र च श्लोके स्वभावपदेन तादात्म्यं विवक्षणीयमिति सर्वदर्शनसंग्रहस्वरसतः प्रतीयते । तद्रीत्या तु घटत्वद्रव्यत्वयोरपि तादात्म्यप्रयुक्तमेव सुग्रहत्वमविनाभावस्य शक्यते वक्तुम् । जातेः सकलव्यक्त्यनतिरिक्तत्वनये घटत्वद्रव्यत्वयोरपितादात्म्यस्य संभवाद् इति ॥

Digitized by Google

(३) दीर्घवृत्तोर्ध्वपुरुषधूमचान्दनतादिभिः ।
यथा ऽऽभासा विभिद्यन्ते देशकालाविभेदिनः ॥
तथैव सङ्कटद्रव्यकाञ्चनोज्ज्वलतादयः ।
आभासभेदा भिन्नार्थकारिणस्ते पदं ध्वनेः ॥

इह तावदेकस्मिन्नपि चेतनतया प्रसिद्धे पुरुषस्वलक्षणे विततदेशव्यापितां दीर्घतामेव कदा चिद्विमृशति, या तरूणामप्यस्ति, निःसंधिबन्धरूपतां वा वृत्ततां, या शिलानामपि संभविनी, ऊर्ध्वदिगाक्रमणरूपां वा ऊर्ध्वतां, या स्थाणोरपि सम्बन्धिनी, गमनागमनादिस्वतन्त्रताभावयोग्यतारूपं वा पुरुषत्वं, यदन्यपुरुषसाधारणं, तथाहि स्वतन्त्रया वा इच्छया रुचिरूपया एवं कुर्यात् । यथोक्तम् ।

या तु स्वाक्षेपसारत्वाच्चेतसः स्वरसोद्गता ।

इति, विततदेशव्यापिन एव वार्धात्तिरोधिलक्षणामर्थक्रियामर्थयमानो विभजेदेवं व्यवहारे वृद्धैः कीदृग्दीर्घं गीयते इति व्युत्पित्समानो व्युत्पादयितुमिच्छुर्वा विभागं कुर्यादित्येवं तत्राभासानां भेदः, एकस्वलक्षणे तु एकस्मिन् देशाभासे कालाभासे च विश्रान्तेः, देशकालाभासावेव हि सामान्यरूपताप्रयोजकव्यापित्वनित्यत्वखण्डनाविधातृसविधवृत्ती विशेषरूपतां वितरतः, एवं पुरुषत्ववदन्येपि ब्राह्मणत्वाद्याभासा अपि निरूप्याः । एवमत्र तावत्प्रसिद्धतर आभासभेदो जडाजडसाधारणबहुतरधर्मास्पदत्वात् । अनेन निदर्शनेन धूमेपि धूमत्वचन्दनत्वश्रीखण्डचन्दनोत्थितत्वादयः प्रसिद्धा आभासभेदा विभजनीयाः । अनेन तु प्रसिद्धेन दृष्टान्तेनाप्रसिद्धभागोपि यो घटस्तत्राप्याभासभागभेदो भवति । तथाहि, किं चिदप्यत्र नास्तीति हृद्रुङ्गमिवापद्यमानो घटं पश्यन्नस्तीदमिति सत्त्वाभासमेव पश्यति, अपरानाभासांस्तान्नापि तु नाद्रियते, तथा उदकाहरणार्थी घटाभासं, स्वतन्त्रनयनानयनयोग्यवस्त्वर्थी द्रव्याभासं, मूल्यार्थी काञ्चनावभासं, कृत्यतार्थी चौज्ज्वल्याभासम्, आदिग्रहणाद्दृढतरभावार्थी दार्ढ्याभासमिति द्रष्टव्यम् । एवं रुचिव्युत्पत्स्योरपि योजनीयम् । एवमेते आभासभेदा एव वस्तु, आभासमानतासारत्वाद्वस्तुतायाः, योप्याभासस्य प्राणभूतो विमर्शः सोपि प्रत्याभासमेव शब्दस्यापि जल्पात्मनो बोधजीवितप्रायस्य प्रत्याभासमेव विश्रान्तेः, सङ्कटो लोहित इत्याद्यर्थक्रियाकारित्वमप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्याभासमेव नियतं, सदाभासेन हृद्रुङ्गपरिहारमात्रस्य संपादनात् । तत्राभासान्तरस्य या ऽपेक्षा सान्याभासेनार्थक्रियायां साध्यायां यत्राभासस्येव तदाभासनान्तरीयकत्वेनाभासान्तरस्यानियतस्यापेक्षणात् । एवं येनयेन मुखेनार्थो विचार्यते तेनतेनाभासमात्रात्मैव तथैव प्रतिभासनाद्विमर्शनादर्थक्रियाकारणाच्चेति सिद्धम् । एवं प्रसिद्धतरप्रसिद्धाप्रसिद्धत्वातिशयेनैकोप्यर्थो ग्रन्थकारेण त्रेधं निरूपितो दीर्घवृत्तेति धूमेति सङ्कटेति ॥

नन्वेवं प्रत्याभासमेव वस्तुत्वे एको घटात्मा न वस्तु स्यादित्याशङ्क्याह ।

(४) आभासभेदाद्वस्तूनां नियतार्थक्रिया पुनः ।
सामानाधिकरण्येन प्रतिभासादभेदिनाम् ॥

आभासानां मिश्रं यद्रूपं तत्रावश्यं कश्चिदाभासः प्रधानत्वेनान्याभासानां विश्रान्तिपदीकर्तव्यः, स तेषां समानमधिकरणं तेन सह यस्तेषां संबन्धस्तत्सामानाधिकरण्यं तेनोपलक्षितो यः प्रतिभासोर्थोन्मुखः प्रकाशस्तदनुप्राणकश्च कश्चन पदात्मा परामर्शस्तस्य सर्वस्यैकाभासविश्रान्ततानियमात्, तस्मात्तं सामानाधिकरण्याभासं समनुप्राणयति वाक्यात्मा वाक्यार्थपरामर्शरूपो विमर्शः, इहेदानीमेष घटोस्तीत्येवंरूपः, ततो हेतोर्ये अभेदिन एकस्वलक्षणतामाप्ताः, न तु स्वरूपभेदमुज्झन्तः तेषामन्याविशिष्टा समुदितरूपा अर्थक्रिया आभासविमर्शभेदे पुनरन्या नियता एकैकमात्ररूपा आभासप्रतिभासशब्दाभ्यां सूत्रे विमर्शोप्याक्षिप्तो मन्तव्यः, पुनः शब्दो विशेषद्योतकः काकाक्षिवदुभयत्र योज्यः, बहुवचनेनैक्येपि स्वरूपभेदापरित्याग उक्तः, तत्र चैक्यावभासे परतन्त्रं सत् पृथक्त्वं यदा ऽऽभासानां तदा समानरूपव्यक्त्युपरञ्जकत्वेन पारमार्थिकं सामान्यरूपत्वं, घटाभासस्य तु शुद्धस्य स्वतन्त्रपरामर्शे योग्यतामात्रेण सामान्यरूपता, न वस्तुतो, द्रव्यादन्यो हि सर्वः पदार्थः परतन्त्रतासारः । एवमेको घटात्मेत्यपि सत्यमेव आभासविमर्शार्थक्रियाबलेन तथावस्थापनादिति ॥

नन्वेकेनैवार्थक्रिया न तत्र, अपि चाभाससमुदायादर्थक्रियासमुदायः, आभासाश्च भिन्ना अपि यदेकामर्थक्रियां कर्तुं मिश्रीभवन्ति तदा कस्तेषामियत्तावधिरिति चोद्यमपवदति ।

(५) पृथग्दीपप्रभासानां स्रोतसां सागरे यथा ।
अविरुद्धावभासानामेककार्या तथैक्यधीः ॥

पृथग्वर्तिन्यो या दीपस्य प्रभाः सूक्ष्मतमा अवलोकनसामर्थ्याधानलक्षणां यामर्थक्रियां न कृतवत्यस्तामेवैकभवनाभ्यन्तरं संमूर्छितात्मानो विदधते, न तत्रार्थक्रियाणां समुदायोस्ति, सागरपतितानि च स्रोतांसि बहुतरङ्गारम्भार्थक्रियाकारीणि तद्वद्घटः काञ्चनो लोहितस्ततोयं शिवलिङ्गशिरःसंमार्जनोचितसलिलाहरणार्थक्रियोचितो दृष्टमात्र एव तीव्रप्रीतिलक्षणार्थक्रियाकारीति सिद्धमेकार्थक्रियाकारित्वं, "यत्पुनराभासानां मिश्रणा का सीमेति" तत्रोच्यते, येषामविरोधस्त एवाभासा मिश्रीभवन्ति, नहि रूपाभासो मारुताभासेन मिश्री-

Digitized by Google

भवति, विरोधात्। सो ऽपि नियतिशक्त्युत्थापितः पृथग्ये दीपप्रकाशास्तेषां सम्बन्धि यदेकं सागरे स्रोतसां च यदेकं वस्तु तेन कार्या यथा ऐक्यधीस्तथा विरुद्धा ये ऽवभासा घटलोहितकाञ्चनादयस्तेषां सम्बन्धि यदेकं स्वलक्षणं तत्कार्या ऐक्यधीरिति संबन्धः। ऐक्यधिया प्रतिभासो विमर्शार्थक्रिया चेति स्वीकृतम् ॥

नन्वेवं प्रत्याभासं प्रमाणस्य विश्रान्तत्वादग्न्याभासेग्निज्ञानं प्रमाणं धूमज्ञानं च धूमाभासमात्रे कार्यकारणभावाभासोपि तावन्मात्रे ततश्च धूमाभासोप्यग्न्याभासं व्यभिचरेदित्यादि बहुतरोपप्लवप्रसङ्ग इति शङ्कां व्यपोहितुमाह।

(६) तत्राविशिष्टे वन्ह्यादौ कार्यकारणतोष्णता-
तत्तच्छब्दार्थतादात्मा प्रमाणादेकतो मतः ॥

तत्रेति प्रत्याभासं प्रमाणं विश्राम्यतीति अमुष्मिन्नपि पक्षे न कश्चिद्दोषः। तथाहि। अविशिष्टो यद्यपि वह्न्याभासो देशकालाभासप्रमुखैराभासैरसङ्कीर्णत्वेन सामान्यमात्ररूपत्वा,-तथापि स एवाभासो यावद्भिराभासैरविनाभूतो भगवत्या नियतिशक्त्या नियमितस्तावतोऽवभासान्स्वीकृत्यैव प्रमाणकृतां निश्चयपदवीमवतरति, तथा च वह्न्याभास इन्धनकार्यत्वाभासेन धूमकारणताभासेन उष्णस्वभावत्वाभासेन च स्वाभाविकाव्यभिचरितसाहचर्यः प्रतीयमानो विश्वत्रैव सर्वदैव च तथा प्रतीतो भवत्येकस्मात्तस्यास्वाभाविकोपि यः स्वभावः पुरुषकृतसमयादिमुखप्रेक्षी, तद्यथा अग्निशब्दवाच्यत्वं घटप्रतिपत्तिकारित्वमित्येवमादिः सोपि एकप्रत्यक्षादेव निश्चीयते, तस्य हि प्रमातुः कृत्रिमेणेतरेण वा रूपेणाभासान्तरनान्तरीयकतया, ऽसौ वह्न्याभासः संविदितः सर्वदेशकालगतस्तथैव संविदित इति तत्र किं प्रमाणान्तरेण, तस्यतस्य यथेच्छं पुरुषसमयेन नियुज्यमानस्य शब्दस्यार्थोऽयं ज्वलद्भास्वराकार आभास इत्यनेन नियतिशक्तिरेव सर्वत्र शरणमिति पिशुनयति। एतदुक्तं भवति, यत्किं चित्कृत्रिममितरद्वा भावाभासस्याभासान्तरेण नान्तरीयकत्वं प्रतिभाति, तत्र नियतिशक्तिमात्रमेव परं विजृम्भते, तत्तु नियतिरूपं पूर्वापरविततकालम् इन्धनकार्यत्वे धूमकारणत्वे उष्णस्वभावत्वे चाभासमाने,अनतिचिरकालं तु वह्न्यादिशब्दवाच्यत्वाभासादाविति विशेषः। ततश्च नियतिशक्त्युपजीवनेन धूमाभासोप्यग्न्याभासाव्यभिचारीति कश्चिन्न विप्लवः। कार्यता कारणता उष्णता च तस्यतस्यार्थता तत्तच्छब्दाभिधेयता, आदिग्रहणाद्गन्धरसशून्यता ऊर्ध्वदिक्संयोगिता जलविरोधिता च इत्येवंभूतो य आत्मा स्वभावो वह्न्यादौ स एकस्मादेव प्रमाणान्मतः संविदित इति यावत्। अर्धच्छेद इति काव्ये ऽयं समयो न बन्धे इति द्वितीयतृतीयपादयोः सामस्त्येप्यदोषः, पृथग्भावप्रत्ययप्रयोगो वस्त्वन्तरापेक्षानपेक्षातः कृतकत्वाकृतकत्वाभ्यां वर्गभेदं सूचयितुम् ॥

एवंभावस्वभावव्यवस्थापनं प्रत्याभासं विश्रान्तेनैकेनैव प्रमाणेन क्रियते, तेषामप्याभासानां यथोचितं यदन्योन्यनान्तरीयकत्वं तदेकेन संवेदनरूपेण, तदनेकप्रमिताभासविषयपूर्वप्रवृत्तसंवेदनकलापानुप्राणकान्तर्मुखस्वरूपेण निश्चीयते, तच्चैक्याभासमात्रे ऽनुसंधानरूपं प्रमाण,मनुसंधीयमानेषु स्वाभासेषु गृहीतग्राहित्वादप्रमाणं, तत्र तु प्रत्येकं प्राच्यमेव प्रमाणं भावस्वभावव्यवस्थापनात्मकं, मानसप्रवृत्त्यतिरिक्तकायप्रवृत्त्युपयोगस्तु यथा प्रमाणविषयस्तं प्रकारं दर्शयितुमाह।

(७) सा तु देशान्तराध्यक्षान्तरभिन्ने स्वलक्षणे।
तात्कालिके प्रवृत्तिः स्यादर्थिनः

बाह्या तावदर्थक्रिया स्वलक्षणतः, स्वालक्षण्ये च देशकालाभासयोजनस्यैवान्तरङ्गत्वं, तत्रापि च विशेषरूपतापि परामर्शं विना न किं चित्, परामर्शद्वारेण तु प्रमातरि विश्राम्यन्ती प्रमातुः संवेदनैकरूपस्य देशकालयोगेनैक्यादभ्युऽफत्येव विशेषरूपतामिति सर्वत्राद्वयं परमार्थतः, तथापि तु या विशेषरूपता भाति तस्याः परमेश्वरस्वातन्त्र्यमेव निमित्तं, यत् तन्मायाशक्तिरित्युच्यते, तत्र विशेषसाध्यार्थक्रियाविशेषेण यो ऽर्थी तस्य या स्वलक्षणे तस्मिन्विशेषरूपे ऽर्थे तत्कालभाविनी वाङ्मनःकायप्रवृत्तिः, सा देशे, आदिग्रहणात्काले, स्वरूपान्तरे, स्वरूपानुसन्धानादौ, च यान्यध्यक्षान्तराणि बहूनि प्रत्यक्षाणि तेषां भिन्ने भेदे निमित्ते सति भवति नान्यथा, नैकैकतः प्रमाणात् सा प्रवृत्ति,रपि तु प्रमाणसमूहादेव, समूहता च परस्य नोपपन्ना, अस्माकं तु एकस्वसंवेदनविश्रान्तिमयी सा युज्यते इत्युक्तं प्राक् "न चेदन्तःकृत" इत्यत्र। इयमेव च सा प्रमाणानां योजना योजिका च युक्तिरित्युच्यते, गन्धद्रव्यादियुक्तिवत्। एवं प्रत्यक्षसमूहादेव प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम्। देशादिकेष्वप्यध्यक्षेषु सत्सु देशाभासयोजनायामप्यन्तः प्रमातरि अभिन्नं यत्स्वलक्षणं तत्रेति वा सङ्गतिः। देशादिकैरध्यक्षान्तरैः प्रत्यक्षीभूतैराभासान्तरैर्भिन्ने स्वलक्षणे निमित्ते सति प्रवृत्तिरिति वा योजना। अत्रापि प्रमेयबहुत्वनिरूपणदिशा तदनुयायित्वेनाभिधीयमानः प्रमाणसमूहो निमित्तत्वेनोक्तो भवति ॥

ननु किं प्रात्यक्ष्यामेव प्रवृत्तौ प्रमाणसमूह उपयोगी, नेत्याह।

(८) अप्यनुमानतः ॥

न केवलं प्रत्यक्षतः प्रवृत्तिर्देशाधिकाध्यक्षान्तरभेदरूपप्रमाणसमूहनिमित्ता, यावदनुमानतो ऽपि तथैव धूमाभासमात्रे

Digitized by Google

अग्न्याभासमात्रे धूमाग्न्याभासाव्यभिचारित्वे पर्वताभासे च यानि प्रत्यक्षान्तराणि यच्च तद्गृहीतातिरिक्ते ऽयोगव्यवच्छेदे अग्निरत्रेत्येवंभूते पृथगनुमानं प्रमाणं तत्समूहादेवार्थिनस्तात्कालिकी प्रवृत्तिरिति संबन्धः ॥

एवं विमर्शबलादेव भेदाभेदव्यवस्था, तदेव हि परमेश्वरस्य संवेदनात्मनः शिवनाथस्य स्वातन्त्र्यशक्तिविजृम्भितं, ततश्च परैर्यदुच्यते "दूरान्तिकादावर्थस्याभेद" इति तदप्युपपद्यते, न त्वन्यथा कथं चिदिति निरूप्यते ।

(९) दूरान्तिकतया ऽर्थानां परोक्षाध्यक्षतात्मना ।
बाह्यान्तरतया दोषैर्व्यञ्जकस्यान्यथापि सा ॥
भिन्नावभासच्छायानामपि मुख्यावभासतः ।
एकप्रत्यवमर्शाख्यादेकत्वमनिवारितम् ॥

प्रतिभासमात्रेण व्यवस्थां कुर्वतः कथं दूरादूरयोर्वस्तुनोरभेदः, प्रतिभासस्य सकलासकलावृत्तानावृत्तादितया यथा कथंचिदपि भेदात्, "ननु विमर्शे ऽपि प्रत्याभासं तथैव भिन्नता" सत्यं, तथापि तु परो यो विमर्शः स एवायं पदार्थ इत्येकप्रत्यवमर्शरूपः तेन प्राणितकल्पेन आ समन्तात् ख्यानं प्रथनं यस्य मुख्यावभासस्य एकरूपभावाभासस्यैकप्रत्यवमर्शे तदुचितो ऽपि ह्यस्त्येवैकावभास आभासविमर्शयोरन्योन्यमवियोगात्, तस्मान्मुख्यावभासादेकत्वमप्रतिहतमास्ते, यदेवानुमितं तदेव दृष्टमित्यत्र प्रत्यक्षपरोक्षतारूपेणात्मना स्वभावेन भिन्ना अवभासच्छाया अमुख्यो ऽवभासो येषां तेषामेकत्वं मुख्यावभासत एकप्रत्यवमर्शानुप्राणितादिति संगतिः । बाह्यान्तरतया भिन्नावभासानामैक्यं यथा, यदेव दृष्टं तदेवान्तरहमुल्लिखामीति, व्यञ्जकानां दीपालोकादीनां दोषैर्भिन्नावभासानामैक्यं यदेव रक्तोत्पलं दीपेन नीलं दृष्टं तदेव सूर्यांशुभिर्लोहितं पश्यामीति । अन्येन वापि प्रकारेणेन्द्रियापाटवादिना एकपार्श्वसंमुखत्वादिना वा येषामवभासच्छाया भिन्ना तेषामपि मुख्यप्रत्यवमर्शानुवर्त्यवभासस्वरूपबलादैक्यमेवेति स्थितम् ॥

ननु दूरादूरादावस्तु स एवार्थः, प्रमात्रध्यवसितार्थक्रियांशे तथैवोपयोगात्' बाह्यान्तरत्वादौ कथमान्तरस्यार्थक्रियायां प्रमात्रध्यवसितायामनुपयोगादिति भ्रान्तिं भङ्क्तुमाह ।

(१०) अर्थक्रियापि सहजा नार्थानामीश्वरेच्छया ।
नियता सा हि तेनास्या नाक्रियातोन्यता भवेत् ॥

इह कार्यकारणतोक्तेत्यत्र स्वरूपमिवार्थक्रियापि या मध्ये गणिता सा सहजार्थस्वरूपभूता न भवति, तत्कारित्वं हि यस्मादीश्वरेच्छया नियतं भवने चाभवने च यतो नैषां स्वरूपं तेन तस्या अकरणाद्धेतोर्भावस्यान्यत्वं नाशङ्कनीयं, स्वरूपभेदाद्धि संभाव्येतान्यत्वं, न च स्वरूपमर्थक्रियाकारित्वमित्युक्तं वक्ष्यते च बहुशः, स्वरूपं च प्रत्यवमर्शबलादेकमेव बाह्यान्तरादावपीति ॥

ननु विमर्शबलादेव यदि वस्तूनां भेदाभेदव्यवस्था तर्हीदानीं त्रिजगति निवृत्ता भ्रान्तिसंकथाः, शुक्तिकायामपि सत्यरजततैवापतति, इदं रजतमिति विमृश्यमानत्वात्, ततश्च भ्रान्त्यभावे बाधानुपपत्तेः किमर्थमुक्तं "मितिर्वस्तुन्यबाधितेति" व्यभिचाराभावे ह्यबाधितेत्यस्य विशेषणस्य व्यवच्छेद्यं न लभ्यत इत्याशङ्कां निरस्यति ।

(११) रजतैकविमर्शे ऽपि शुक्तौ न रजतस्थितिः ।
उपाधिदेशासंवादाद्द्विचन्द्रे ऽपि नभो ऽन्यथा ॥

इदं रजतं स्थिरं सर्वप्रमातृसाधारणमर्थक्रियायोग्यमिति इदमंशे रजताद्यंशेषु त * त्संमेलनांशे चाभासविमर्शबलाच्च तावत्किंचिन्मिथ्यात्वम्, किं तूत्तरकालं यो भविष्यति विमर्शो नेदं रजतं वस्तु स्थिरं प्रमात्रन्तरगम्यमभिमतकार्यकारीति तद्विमर्शविमर्शनीयं यत् तत्पूर्वविमर्शकालसमुचितमेव रूपं तत्तस्मिन्पूर्वविमर्शकाले नैवामृश्यते भाव्यं च तेनामर्शनीयेन, तत्रैव काले नेदं रजतं ह्यभूदिति ह्युत्तरः परामर्शः, न तूदितप्रत्यस्तमितायां शतह्रदायामिवेदानीमेवेदं नेति विमर्शः, ततो यावता पूर्णेन रूपेण प्रख्यातव्यं विमर्शपर्यन्तं तावन्न प्रख्यातीति अपूर्णख्यातिरूपा ख्यातिरेव भ्रान्तितत्त्वं, तद्वशेनासद्विपरीतानिर्वाच्यादिख्यातयोऽप्युच्यन्ताम् । "ननु सत्यरूप्यज्ञानमप्यपूर्णख्यातिः" ततस्तर्हि किम्, इदमतः सर्वं भ्रान्तिरित्यागच्छेत् । दिष्ट्या दृष्टिरुन्मिमीलिषत्यायुष्मतः । मायापदं हि सर्वं भ्रान्तिः, तत्रापि तु स्वप्ने स्वप्न इव गण्डे स्फोट इवापरेयं भ्रान्तिरुच्यते, अनुवृत्त्युचितस्यापि विमर्शस्यास्थैर्यात्, अतश्च पृथगिदंताद्याभासेषु न का चन भ्रान्तिः, † मेलनांशे तु विमर्शानुवृत्तिनिर्मूलनं विमर्शोदयकालादेवारभ्य बाधकेन क्रियत इति तत्रैव भ्रान्तिभाव इति सिद्धम् । रजतस्य शुक्तिकया सह यद्यप्येको विमर्शस्तथापि शुक्तौ रजतस्य तेन ज्ञानेन या दत्ता स्थितिरिदं रजतमिति सा न, यत उपाधिरूपो यो देशो ऽत्र रजतमिति रजतच्छायामात्मना उपरञ्जयञ्छुक्तिदेशस्तस्यासंवादात्सम्यग्विमर्शनाच्च वृत्त्याभासने संवेदनं, बहिरवभासनविषयः, तस्याभावात्कारणात् । नन्वेवं भवतु शुक्ति-

---

* संबन्धांशे ।

† मेलनं संबन्धः । इदमंशस्य शुक्त्यादेस्तत्राभेदेन प्रतीयमानस्यापणादिस्थरजतादेरवस्तुत्वस्य संभावयितुमशक्यत्वात् । ननु तादात्म्यस्यापि नीलोत्पलादेर्वास्तविकस्यात्रावभासनसंभवेन कथं तदंशे ऽपि विमर्शानुवृत्तिनिर्मूलनं क्रियतामिति चेत् । रजतप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नशुक्त्यनुयोगिकत्ववत्तादात्म्यस्यावस्तुत्वादिति बुध्यताम् ।

Digitized by Google

का रजते, द्विचन्द्रज्ञाने तु द्वौ चन्द्रावित्याभासे शुक्तिकयेव मेलनं न केन चित्साकमाभासते यत्र बाधः स्यात्, एकाभासांशे च न बाध इत्युक्तं भवत्येव, क एतदाह, मेलनं न केन चित्सहेति, एवं हि सति स्वालक्षण्येन नियतदेशकालतया कथमाभास,स्तद्देशकालाभ्यां सह तत्राप्यस्ति मेलनाभासः, यद्विमर्शानुविवृत्त्युर्निरूप्यते, द्वित्वाभासचन्द्राभासयोरपि मेलनाभासे विमर्शानुवृत्तिव्यावर्तनं वाच्यम्, तदेतदाह । द्विरूपे चन्द्रे ऽपि न केवलं रजत एव, नभ इति देशविशेषः कश्चित्, अन्यथेति द्विचन्द्रावरुद्धो यो ऽनवमृष्टस्स न तथेति बाधकेनोन्मूलितप्राच्यविमर्शानुवृत्तिकः क्रियत इति । एवमाभासास्तन्मेलनं च नियमानुप्राणितमित्येतावदेव प्रमेयम्, । एतान्येवा*गमे तत्त्वानि वक्ष्यन्ते । वस्तु तत्त्वं प्रमेयमिति पर्यायः । तथा च काठिन्याभास इति पृथिवी, लोहिताभास इति रूपं तेजश्च, मेलनाभासो रजः, सन्निवेशस्तु नियतिरूपः, नियतिर्हि नियमः, स चाभावप्राणो ऽभावस्फुरणमेव च पृथिव्याभासस्य विचित्रतया चकासत्पृथुबुध्नोदराकारता, भेदाभासश्च माया, तत्पृष्ठे सत्यप्रकाशाभासश्च शिवतत्त्वमित्यास्तांतावदये भविष्यत्येतत् † । सर्वथा तावदत्र प्रमेये भगवत एव भेदने चाभेदने च स्वातन्त्र्यं, घटगताभासभेदाभेददृष्टिरेव च परमार्थाद्वयदृष्टिप्रवेशे उपायः समवलम्बनीयः, न तु व्यवहारोप्ययं परमेश्वरस्वरूपानुप्रवेशविरोधीति प्रतिपादितम् ॥

एतदेव स्फुटयन्सकलप्रमेयसिद्धिः परमेश्वर एवायत्तेति निरूपयति ।

(१२) गुणैः शब्दादिभिर्भेदो जात्यादिभिरभिन्नता ।
भावानामित्थमेकत्र प्रमातर्युपपद्यते ॥

इहानुगतं व्यावृत्तं च चकासद्वस्तु कतरेण वपुषा न सत्यमुच्यता,मुभयत्रापि बाधकाभावात्, । सत्यतो हि यदि बाधक एव एकतरस्य स्यात्तत्तदुदये स एव भागः पुनरुन्मज्जनसहिष्णुतारहितो विद्युद्विलायं विलीयेत, न चैव,मत एव भेदाभेदयोर्विरोधं दुःसमर्थमभिमन्यमानैरेकैरविद्यात्वेनानिर्वाच्यत्वमपरैश्चाभासलग्नतया सांवृतत्वमभिदधद्भिरात्मा परश्च वञ्चितः, संवेदनविश्रान्तं तु द्वयमपि भाति, संवेदनस्य स्वातन्त्र्यात्, सर्वस्य तिरश्चोप्येतत्स्वसंवेदनसिद्धं यत्संविदन्तर्विश्रान्तमेकतामापाद्यमानं जलज्वलनमप्यविरुद्धं, तत एवोक्तम् । "अत एव यथाभीष्टसमुल्लेखेति" अतश्च गुणैरुपाधिरूपैर्विशेषाधायितया विवक्षितैः शब्दादिभिर्वा दण्डादिभिरपि वा यो भेदो जातिवशात्सादृश्याद्भेदाग्रहणाद्वा यश्चाभेदो भावानामित्थमित्युक्तनीत्या क्रियासम्बन्धेत्यतः प्रभृतिनिरूपितः, स एकत्र प्रमातरि सकलप्रमाप्रमाणसंयोजनवियोजनादिविविचित्रासंव्यवहारप्रपञ्चोचितस्वातन्त्र्ये भगवत्यस्मदीयहृदयैकान्तशायिनि शिवशब्दव्यपदेश्ये सत्युपपद्यते,नान्यथा, । विशेषणान्येव च भेदकानीति किमन्यैर्विशेषैः, । अयं स परमाणुर्य एतद्देशादिविशिष्टघटारम्भकाले पश्चात्तनसंघटिततद्व्यणुकारम्भकाले पूर्वं मिलितः । अयं स आत्मा यः पुरा स्वर्गसदने सुरयोषितमिमामित्थं परिरब्धवानितीयतैव योगिसर्वज्ञादीनां सिद्धः परमाण्वात्मादिषु भेदावभास इत्यलमवान्तरेण । सिद्धं तावद् भेदाभेदरूपं प्रमेयतत्त्वमेकप्रमातृविश्रान्त्या निःशङ्कतां श्रयतीति ॥ १४ ॥

॥ शेषं श्लोकत्रयमुत्तराङ्के ॥

* आगमाधिकारे ।

† स्पष्टमागमाधिकारे ।

॥ अथ बालरामायणाख्यनाटकस्य ॥

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

अतः परमुन्मत्तदशाननो भविष्यति ।

प्रविश्य मायामयः परिक्रम्य च साक्षेपम् । हंहो निसर्गनिरर्गलचरितैकनिबन्धन विधे इदमुपालभ्यसे कः पुनः प्रकारस्तव यद्रत्नाकरेऽपि क्षारभावः सुधादीधिताविव लाञ्छनच्छाया पुलस्त्यापत्येऽपि मतिविपर्यासो यदादिष्टोऽस्मि राक्षसराजेन यदुत गच्छ त्वं रघुराजधानीमयोध्यां तत्र च चण्डीशकोदण्डनिर्दलनलब्धजानकीजनितगर्वगरिमा प्रथमदाशरथिर्वाच्यः ।

मैथिली यदि धनुर्लघो भवे-
त्तद्गुणात् प्रथमतस्तदीशिनः ।
राम विद्धि तव मोहमित्यमु
विष्टपत्रयपतेर्ममास्तु सा ॥ १ ॥

किञ्च रे राजन्यपोत न श्रवणगोचरं गता राक्षसराजप्रतिज्ञेयम् । कुर्वन्मौर्वीत्यादि पठति । भद्र मायामय स इत्यभिहितस्त्वामर्पयिष्यति सा तु तदर्पिता ।

अस्मद्विक्रमचेष्टितानि निखिलत्रैलोक्यहेलाजय-
प्रह्वीभूतसुरासुराणि भवतो भूमेः सुता शृण्वती ।
पत्यौ द्वेषकषायितेन मनसा स्निग्धा मयि स्थास्यति
स्त्रीणां प्रेम यदुत्तरोत्तरगुणग्रामस्पृहाचञ्चलम् ॥ २ ॥

विचिन्त्य । तत्कथमसौ निसर्गनिशाचरशत्रुर्वसिष्ठविश्वामित्रसनाथ इत्थमभिधातव्यो भवति सोऽयं कालकूटकवलनयहस्तदिदं यमदंष्ट्राङ्कुरशलाकाकर्षणं विभाव्य भवतु तदिदमसमञ्जसं चेष्टितं देवस्य नयज्ञानवते माल्यवते निवेदयामि स खल्वस्माकं मतिनौविप्लवे कर्णधारः । सपरिक्रममवलोक्य

कथमयममात्यो माल्यवान् किमपि चिन्तयन् लेखहस्त आस्ते । विभाव्य तन्महाराजरावणदुर्नीतिपरम्परायत्तचित्तेनानेन भवितव्यं न हि तरणिकिरणस्पर्शादन्यो व्याधिरिन्दीवरवनस्य । सुखिनः परसौख्येन परदुःखेन दुःखिता जायन्ते कवयः काव्ये नयतन्त्रे च मन्त्रिणः ।

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो माल्यवान् ।

माल्यवान् । मिथिलापुरीनिवासिना स्पशेन लेखः प्रहितस्तदमुं निरूपयामि । उन्मुच्य वाचयति । स्वस्ति लङ्कायां मतिमन्तं माल्यवन्तं विदेहनगरीतः कश्चित् सविनयमवबोधयति श्रेयोऽन्यत् ।

सीतास्वयंवरविधौ धनुरीश्वरस्य
चक्रीकृतं भुजबलेन बभञ्ज रामः ।
श्रुत्वा च तन्मुनिवृषा वृषकेतुशिष्यो
रोषाज्ज्वलन्निव पुरीं मिथिलामवाप ॥ ३ ॥

तदेतद्वो विदितमेव । इदमिदं निवेद्यते तत्र च शरनिकरवर्षणे क्षितितलनिघर्षणे सुभटवर्षणे कातरमनोधर्षणे परस्परप्रतिहतिमर्षणे कीलालपकर्षणे लोमहर्षणे च महारम्भे समरसंरम्भे ।

शम्भोः शिष्यं कुशिकमुनितः प्राप्तविद्योपविद्यः
क्षुण्णक्षत्रं दशरथभुवामग्रणीः क्षत्रियाणाम् ।
वृद्धं बालश्च्यवनकुलजं भास्वतो वंशजन्मा
रामं रामो व्यजयत गतिच्छेदिना सायकेन ॥ ४ ॥

विचिन्त्य । महती वार्ता । विभाव्य । तस्यापि कलत्रे राक्षसराजोऽनुरज्यत इति न सुखोदर्कं तर्कयामि ।

मायामयः । विलोक्य कथमधीतलेखस्तद्यावदुपसर्पामि । परिक्रम्य कनिष्ठमातामह मायामयोऽभिवादयते ।

माल्यवान् । अपि सुखं भद्रस्य महाराजरावणः किं कुरुते ।

मायामयः । यदपङ्कजासनसंभवान्वयः कुरुते ।

माल्यवान् । किमिव ।

मायामयः । यदादिष्टोऽस्मीति पठति ।

माल्यवान् । हसित्वा वृद्धबुद्धिर्हि प्रथमं पश्यति चरमं कार्यदुर्योगोऽवतरति यन्मया धूर्जटिधनुरधिक्षेपणतः प्रभृति मतिचक्षुषा दृष्टमेव यदुत दशकन्धरोऽनुधास्यति सीताहरणम् ।

मायामयः । ततस्ततः ।

माल्यवान् । ततश्च मया मन्दोदरीपितुर्मायागुरोर्मयस्य प्रथमशिष्यो विशारदनामा यन्त्रकारः सबहुमानं नियुक्तः सीताप्रतिकृतिकरणाय विरचिता च सा तेन रावणोपच्छन्दनार्थमभिहितं च ।

सूत्रधारचलद्वाग्गात्रेयं यन्त्रजानकी ।
वक्त्रस्थसारिकालापा लङ्केन्द्रं वञ्चयिष्यति ॥ ५ ॥

मायामयः । सकौतुकम् । दृष्टा मातामहेनासौ कीदृशी यन्त्रजानकी ।

माल्यवान् । मायामय मया दृष्टा यादृशी सत्यजानकी तस्मादेव च सीताधात्रेयिकाऽपि कारिता सिन्दूरिका नाम । प्रतिशिरसि परामृश्य तद्वैवस्य मिथिलागमनं शीतविघ्नोपशमनं तद्वचनादुचितं तदुपवर्णनं तेन च कृतकसंविधानेन निरन्तरप्रेमोपार्जनं च सत्यापयितुमिदानीं निशाचरपतिर्वाच्यः । देव परपरिणीताऽपि सा ।

तव त्रिलोकीविजयैकजन्मभि-
र्गुणैरुदारैरनुरञ्जितापि सा ।
अनभ्यनुज्ञाजनितं करग्रहं
निषेधते हन्त नतेन मौलिना ॥ ६ ॥

मायामयः । अप्येवं प्रतिपत्स्यते दशाननः ।

माल्यवान् । प्रतिपत्स्यते वचसा न मनसा । उभौ हसतः ।

माल्यवान् । तदितिर्प्रतिपच्चवते दर्शनीया ।

मायामयः । एवं कृते किं कृतं भवति ।

माल्यवान् । शृणु यत्कृतं भवति सीताप्रतिकृतिदर्शनेन दशाननः प्रलोभितो भवति प्रलोभनेन च काललाभः काललाभो हि नयविदां प्रयोगग्रामं कन्दलयति प्रयोगपरतन्त्रा च कार्यसिद्धिः ।

मायामयः । यथादिष्टमार्येण ।

माल्यवान् । प्रयोगक्षमश्च कालो विलम्बनीयः सत्यापनाय ।

मायामयः । यदादिशत्यार्यः ।

माल्यवान् । तद्गच्छ त्वं यथाभिमतसिद्धये । अहमपि मन्त्रिमण्डपिकामध्यासिष्य इति निष्क्रान्तौ । विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति रावणः प्रहस्तश्चामरधारिणी च ।

रावणः ।

न प्रीते परमेश्वरेऽपि शिरसां छेदेन होमेन वा
ज्यावल्लीनहनेन चामरपतौ द्वारार्गलासङ्गिनि ।
संयत्यैलबिलात्तथा न च हृते विश्वातिथौ पुष्पके
दृष्टव्या जनकात्मजेत्यथ यथा लङ्केश्वरो मोदते ॥ ७ ॥

विचिन्त्य हंहो हृदय न प्रस्मर्तव्यं यदावेदितममृतमयाक्षरं मायामयेन यथा किल ।

सौधादुद्विजते त्यजत्युपवनं द्वेष्टि प्रभामैन्दवीं
द्वारात्त्रस्यति चित्रकेलिसदसो वेषं विषं मन्यते ।
आस्ते केवलमब्जिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातले
संकल्पोपनतत्वदाकृतिरसायत्तेन चित्तेन सा ॥ ८ ॥

Digitized by Google

तत्प्रहस्त शीघ्रं प्रवेशय जानकीं न कालहरणक्षमाः प्रियजनसमागममहोत्सवाः ।

प्रहस्तः । निष्क्रम्य सीतासिन्दूरिकामायामयैः सह प्रविष्टः ।

मायामयः । इयं सा ।

रावणः । इयं सा विभाव्य ।

चक्षुः स्मेरमवारिजं कुवलयं वक्त्रस्य मित्रं विधु-
र्भूलेखा स्मरतोरणं स्मितलवो लीलालतापल्लवः ।
उच्छिष्टं कलकण्ठवाक् च वचसां शङ्के तदेणीदृशः
सर्वाङ्गीणमहो विधेः परिणतं विज्ञानचित्रं चिरात् ॥९॥

सिन्दूरिका । देव दसाणण चावारोहणदिअहम्मि ईसि दिट्ठाइं जाणई तुज्झ वअणाइं कुणइ एह्निं दंसणपुणरुत्तणेआइं * ।

रावणः । भद्रे जानासि मदनपराधीनं जनमवस्थापयितुम् ।

सिन्दूरिका । अण्णधा वा रक्खसचक्कवत्तिणो विण्णवीअदि † ।

रावणः । सोल्लासम् । तत्कथय येन युगपदनुभवामि विंशतिधा श्रोत्रामृतम् ।

सिन्दूरिका । इदं विण्णवीअदि ‡ । संस्कृतमाश्रित्य ।

यन्मुग्धामपि चन्द्रिकां गमयति प्रावृत्य चीनांशुकं
स्वस्मै कुप्यति पञ्चमं रचयते यत्कण्ठनालाय च ।
यच्चान्यत्परिहृत्य पक्ष्मलदृशस्त्वत्संकथास्वादरो
लोकस्तत्र निरर्गलं प्रलपति त्वं ब्रूहि किं मन्यसे १० ॥

रावणः । सहर्षम् । ततस्ततः ।

सिन्दूरिका । भूयः संस्कृतमाश्रित्य ।

एतस्याः स्मरसंज्वरः करतलस्पर्शैः परीक्ष्यो न यः
स्निग्धेनाऽपि जनेन दाहभयतः प्रोषप्रदः पाथसाम् ।
निर्वीर्यीकृतचन्दनौषधिविधौ तस्मिंस्तहत्कारिणो
लाजस्फोटममी स्फुटन्ति मणयो विश्वेऽपि हारस्रजाम् ॥११॥

रावणः । अयि सीताधात्रेयिके तत्किमिति मैथिली मां प्रति साचीकृतवक्त्रमास्ते ।

धात्रेयी । णवाणुराओ एत्थ अवरज्झइ ण उण पिअसही जदो ।

वङ्कं च वत्तितंसं णिमेन्ति देहेण झत्ति वलिएण ।
पठमुवणअवल्लहसङ्गमेण णडिआओ मुद्धमहिलाओ * ॥१२॥

रावणः । किमुच्यते सीतायाः प्रियसखी खल्वसि केतकसम्पर्क्किसिचयमपि किमप्यामोदाय । सीतां प्रति अयि स्वागतं जनकराजजन्मनो जनस्य ।

सीता । सख्याः कर्णे एवमेवम् ।

सिन्दूरिका । लङ्केसर सहीसञ्चारिदक्खरा जाणई विण्णवेदि अज्ज साअदं मन्दोदरीदइददंसणेण † ।

रावणः । स्वगतम् । बाढं स्निह्यति मयि वैदेही ईर्ष्यायितं हि स्त्रीणां प्रकाशकं प्रेमभरस्य । विहस्य प्रकाशम् । ननु जानकीदयितदर्शनेनेति संप्रति वक्तव्यं भवति सहर्षम् । हंहो हृदय मनोरथानामुपरि वर्तसे यतः ।

प्रेमरम्यमुभयोः समं दिशोः
कामिनां यदिह चापपिच्छवत् ।
एकतस्तु न चकास्ति साध्वपि
श्यामपृष्ठमिव बर्हिणश्छदम् ॥ १३ ॥

सीता । सख्याः कर्णे एवमेवं भण ।

सिन्दूरिका । विसज्जिअलज्जाकण्ठबन्धं अप्पणा भण जदो सअं दूदी दूदीणं वरिट्ठा ‡ ।

सीता । सवाक्स्तंभम् । जधा समत्थिदं लङ्केसरेण ता एत्थ वत्थुणि मए विरइदाइं कदिचि वअणाणि सुणीअदु ।

एक्कदिसारम्मेणवि अलं सिणेहेण सिहिदलच्छविणा ।
थुणिमो समदोवासं पेच्छं अ पिच्छोवमं पेम्मम् § ॥ १४ ॥

रावणः । तर्हि घनप्रेमनिबिडप्रेमा दशकण्ठो विजयते ।

सीता । सुदरं जअदि दसकण्ठो ।

समपेम्मरसं समरूवजोव्वणं समविलासवेअट्टम् ।
समसुहदुःखं च जणं समपुण्णेहिं जणो लहइ ‖ ॥१५॥

* देव दशानन चापारोपणदिवसे ईषद्दृष्टानि जानकी तव वदनानि करोति इदानीं दर्शनपुनरुक्तयेयानि ।

† अन्यथा वा राक्षसचक्रवर्तिनो विज्ञाप्यते ।

‡ इदं विज्ञाप्यते ।

* नवानुरागोऽत्रापराध्यति न पुनः प्रियसखी । यतः

वक्रं च वर्तितासं नियमयन्ति देहेन झटिति वलितेन ।
प्रथमोपनतवल्लभसङ्गमेन नटिता मुग्धमहिलाः ।

† लङ्केश्वर सखीसंचारिताक्षरा जानकी विज्ञापयति अद्य स्वागतं मन्दोदरीदयितदर्शनेन ।

‡ विसर्जितलज्जाकण्ठबन्धमात्मना भण यतः स्वयं दूती दूतीनां वरिष्ठा ।

§ यथा समर्थितं लङ्केश्वरेण । तदत्र वस्तुनि मया विरचितानि कतिचित् वचनानि श्रूयन्ताम् ।

एकदिक्रम्येणापि अलं स्नेहेन शिखिदलच्छविना ।
स्तुमः समद्विपार्श्वं प्रेक्ष्यं च पिच्छोपमं प्रेम ॥

‖ सुतरां जयति दशकण्ठः ।

समप्रेमरसं समरूपयौवनं समविलासविशिष्टम् ।
समसुखदुःखं च जनं समपुण्यैर्जनो लभते ॥

Digitized by Google

रावणः । अहो सूक्तिपाको जनकसुतायाः । यतः ।

स्वादूनां प्रथमाय रूपविभवं मिथ्या मिथस्तन्वते
प्रेम्णे स्वस्ति मनोभवैकसुहृदे यस्य प्रसादादिह ।
दम्पत्योरनपेक्षितप्रियसखीचित्रप्रकारोक्तयो-
र्जायन्ते प्रहरान्तरेऽपि शतशः कोपप्रसादोदयाः ॥ १६ ॥

सीरध्वजात्मजे देवि तदिदं विज्ञाप्यसे ।

दृग्लीलासु सकौतुकं यदि मनस्तन्मे दृशां विंशति-
र्निःसन्धौ परिरम्भणे रतिरथो दोर्मण्डली दृश्यताम् ।
प्रेमा चेत्परिचुम्बने दशमुखी वैदेहि सज्जा पुरः
पौलस्त्यस्य च राघवस्य च महत् पश्योपचारेऽन्तरम् ॥१७॥

अपिच जानकि लङ्कास्वामित्वे सति ।

मदनघभुजदण्डश्यामचण्डप्रताप-
प्रतिहतदयितानां खेचरीणां शिरःसु ।
तव करपुटचेष्टासज्जसेवाञ्जलीनां
चरणनखशिखाली शेखरीभावमेतु ॥ १८ ॥

सीता । आं दसाणण आं पुरिसविसेसपरिसंकुक्करिसिणीओ जेव्व पुरन्धीओ होन्ति * ।

रावणः । किञ्चिदुपसृत्य सुन्दरि किमद्यापि संदिह्यते । तदेहि ।

लीलोद्याने यदि सुरपतेरस्ति वाञ्छा विहर्तुं
मेरोः शृङ्गे यदि च विसरत्तारकाचन्द्रदाम्नि ।
चण्डाभोगोड्डमरपुलकां देहि वैदेहि तन्मे
लङ्काभर्तुर्निबिडितकुचामादरादङ्कपालीम् ॥ १९ ॥

इति धारयति । सचमत्कारम् । कथमयमस्त्रैणः संस्पर्शः ।

रूपसंपदमरीषु नेदृशी
स्पर्श एष च दृषत्सहोदरः ।
तन्मतिर्मम विदेहजन्मनो
मां परीक्षितुमियं विजानता ॥ २० ॥

पुनर्निरूप्य । अये सारिकाधिष्ठितवक्त्रं सीताप्रतिकृतियन्त्रम् । अहो मतिमान् मायामयश्छलितोऽस्मि जनकराजपुत्र्याः प्रतिकृतिसमर्पणेन तद्गच्छ मद्विनोदार्थमिमां भवनस्थां कुरु । इति सीतासिन्दूरिके मायामयश्च निष्क्रान्ताः ।

रावणः । मदनाकूतमभिनीय प्रभञ्जनिके लीलोद्यानमार्गमादिश येन युगपदुपस्थितरात्रिंदिवे युगपदभ्युदितसूर्याचन्द्रमसि युगपद्विभक्तसर्वर्तुनि तत्र सीताविरहदुःखिनमात्मानं विनोदयामि । भोः प्रहस्त तदितो गत्वा सन्निधीयतां शिशिरः पदार्थसार्थो विप्रकृष्यतां तदितरः ।

प्रहस्तः । परिक्रामन् ।

कस्त्वं चैत्र किमत्र पुष्पधनुषः का शक्तिरिन्दोरपि
व्यावर्तस्व वसन्तवात विरम त्वं काकलीपञ्चम ।
देवेऽस्मिन् दशकन्धरे भवत मा संरम्भगर्भक्रमाः
प्रागल्भी भवतां हरौ विजयिनी तस्मिन्नहल्यापतौ ॥२१॥

निष्क्रान्तः । नेपथ्ये ।

राहो तर्जय भास्करं वरुण हे निर्वाप्यतां पावकः
सर्वे वारिमुचः समेत्य कुरुत ग्रीष्मस्य दर्पच्छिदम् ।
प्रालेयाचल चन्द्र दुग्धजलधे हेमन्तमन्दाकिनि
द्राग्देवस्य गृहानुपेत भवतां सेवाक्षणो वर्तते ॥ २२ ॥

प्रतीहारी । इदोइदो एदु देवो इमं लीलुज्जाणम् * ।

उभौ प्रविशतः ।

रावणः । भद्रे सकलर्तुसमलङ्कृतानुद्यानोद्देशान्द्रष्टुमिच्छामि ।

प्रतीहारी । ता इदोइदो एदु दसाणणदेवो † ।

रावणः । परिक्रामति ।

प्रतीहारी । एसो सलिलसोसदुक्खुप्पिडदपुण्डरीअमण्डलो जलद्दासंदाणिदसुन्दरीदेहकन्दलसलीलपरिरम्भपक्खलिदकामिअणाणुन्हो गिम्हो ‡ ।

रावणः । अये ग्रीष्मः । इह हि ।

यावच्चालं कमलकलिकाः प्रातरेव स्फुटन्ति
श्यामामध्ये विकचयति चेच्चीलमब्जं मृगाङ्कः ।
ग्रीष्मेऽमुष्मिन् जरठितरवौ रागिणां गात्रदेयाः
सद्यः शुष्कैरिव च सलिलैः संस्क्रियन्ते जलार्द्राः ॥ २३ ॥

अपिच ।

कर्णे स्मेरं शिरीषं शिरसि विचकिलस्रग्लताः पाटलिन्यः
कण्ठे माला विशाला वपुषि च नलिनीमूलकाण्डाःकलापाः ।
सामोदं चन्दनाम्भः स्तनभुवि नयने स्नानमाञ्जिष्ठपृष्टे
गात्रं लोलज्जलार्द्रं जयति मृगदृशां ग्रैष्मिको वेष एषः ॥ २४ ॥

तापातिरेकमभिनीय ।

अयि शिशिरतरोपचारयोग्ये
द्वितयमिदं युगपच्च सह्यमेव ।
जरठितरविदीधितिश्च कालो
दयितजनेन समं च विप्रयोगः ॥ २५ ॥

तदवतो दर्शय ।

* आं दशानन आं पुरुषविशेषपरिशङ्कोत्कर्षिण्य एव पुरन्ध्यो भवन्ति ।

* इतइत एतु देवः एतल्लीलोद्यानम् ।

† तदितइत एतु दशाननदेवः ।

‡ एष सलिलशोषदुःखपिण्डितपुण्डरीकमण्डलो जलार्द्रासंदानितसुन्दरीदेहकन्दलसलीलपरिरम्भपक्ष्मलितकामिजनानुष्णो ग्रीष्मः ।

प्रतीहारी । पदान्तरे स्थित्वा एस णीसेसमिलिदबन्धवो भमापथिअमग्गो लङ्गलीकुसुमालिङ्गिदचक्कत्तणो विआसजज्जरिज्जन्तजरठकेसरकुडुम्बडम्बरो कुसुमाउहविलासविक्कमेक्कारम्भो वरिसारम्भो § ।

रावणः । अपि वर्षा ऋतुः । इह हि ।

पञ्चाषेर्गुणघोषणाय गुणकस्त्रैलोक्यचिन्तातिथे
सूर्यं ताण्डवसंविधासु शिखिनां हंसप्रवासानकः ।
सूतिस्वस्त्ययनं विदूरवसुधारत्नाङ्कुराणामयं
गम्भीरस्तनितध्वनिर्जलमुचां रोदोगृहं गाहते ॥ २६ ॥

अपिच ।

संपिण्डीकृतजीर्णजीरककणश्रेणीश्रियः केशरान्
संनद्धं परितो निरन्तरदलद्रोणीनिवेशैस्त्रिभिः ।
भ्रान्तभ्रान्तमधुव्रतीवलयितं स्वस्ति प्रियासंकटे
गन्धयाह्यमबाह्यवृत्ति दलति क्रीडावने केतकम् ॥ २७ ॥

सोत्कण्ठम् ।

विरम जलदकाल स्वस्ति ते भद्र भूया-
दनुचितपरिवारस्त्वं तवैते तथा हि ।
विरहमविरहं वा नानुबधन्ति मेघाः
सुखिनमसुखिनं वा सर्वमुत्कण्ठयन्ति ॥ २८ ॥

तदयतो दर्शय ।

प्रभञ्जनिका पदान्तरे स्थित्वा एस करन्दिओदारसुन्दरो दलितनीलेन्दीवरवणो बन्धूअविच्छाइदमहिन्दकोअण्डो विरलीकदकेअइकुसुमवासप्पसरो मनोहरीकदणीसेससरओ सरओ || ॥

रावणः । अये शरत् ।

अवतरति घनात्ययः किमन्य-
द्विकसितकुङ्कुमकेसरावतंसः ।
परिसरपुलिनेषु निम्नगानां
सपदि समागतराजहंसयूथः ॥ २९ ॥

अपिच ।

कुर्वाणाः कैरवाणां मधुकणहरणं कूजितं रञ्जयन्तो
हंसालीकण्ठनालीष्वविकलकलमामोदमैत्रीपवित्राः ।
शेफालीफुल्लपालीपरिमलमिलनाश्चुम्बिताश्चञ्चरीकैः
कह्लाराह्लादकाराः कुवलयसुहृदः शारदा वान्ति वाताः ॥ ३० ॥

§ एष निःशेषमिलितबान्धवो भग्नपथिकमार्गो लाङ्गलीकुसुमालिङ्गितसौन्दर्यो विकासजर्जरज्जरठकेसरकुटुम्बडम्बरः कुसुमायुधविलासविक्रमैकारम्भो वर्षारम्भः ।

|| एषा करन्दिकावतारसुन्दरी दलितनीलेन्दीवरवना बन्धूकविच्छायितमहेन्द्रकोदण्डा विरलीकृतकेतकीकुसुमवासप्रसरा मनोहरीकृतनिःशेषसराः शरत् ।

साभिलाषम् ।

कुवलयमप्सु विवीन्दुः सिन्धुषु पुलिनानि वाक्च हंसीषु ।
इत्यवयवैर्विभक्तां सीतां दर्शयति शरदेषा ॥ ३१ ॥

तापमभिनीय सोऽयमपरः शरन्नामा ग्रीष्मः । तदयतो दर्शय ।

प्रतीहारी । पदान्तरे स्थित्वा एस अणहिणन्दिदलीलामज्जणुम्मज्जणो पसरिदणीरन्धलोद्धरअपुञ्जपिञ्जरिददिम्मुहो अणियन्तिदकोञ्चीकुलकोलाहलाडम्बरकरम्बिदसीमन्तो हेमन्तो * ।

रावणः । अये हेमन्तः ।

इह हि वहति कामं कामकोदण्डयष्टि-
र्द्रविडयुवतिगण्डश्यामिकां कोशकारः ।
चिरविरहितहंसीकण्ठकाण्डावपाण्डुः
स्फुरति च रुचिमत्ता पर्वणां पुण्ड्रकस्य ॥ ३२ ॥

अपिच ।

लम्पाकीनां किरन्तश्चिकुरविरचनां रल्लकांश्छादयन्त-
श्चुम्बन्तश्चन्द्रभागासलिलमविकलं भूर्जकाचैकचण्डाः ।
एते कस्तूरिकैणप्रणयसुरभयो वल्लभा बाह्लवीनां
कौन्तालीकेलिकाराः परिचयितहिमं हैमना वान्ति वाताः ॥ ३३ ॥

तापमभिनीय ।

सर्वाङ्गमदनोद्गाहः स कोऽपि मम वर्तते ।
अप्येष हन्त हेमन्तो यत्रोष्मसमयायते ॥ ३४ ॥

तदयतो दर्शय ।

प्रतीहारी । पदान्तरे स्थित्वा एस हिमुल्लसिदतवणदमणअकन्दलो णिबिडपडन्ततुहिणकणुक्केरणिव्विग्घमहग्घिदपरिरम्भो अवदंसीकदतरुणतरणिकिरणुक्केरो पुराणदप्पणविच्छाअमअलञ्छणो णिज्जिदणीसेससिरी सिसिरो † ।

रावणः । अये शिशिरः । इह हि ।

वक्त्रैः शक्तिर्जलमिव गता दर्शनाद्वाहवृत्ते-
र्नित्योत्संधो नवमवयके वर्तते पुष्पकार्यम् ।
शीतात्रासं दधदिव रविर्याति चाशां कृशानो-
र्नीहारार्तैरिव च दिवसाः सांप्रतं संकुचन्ति ॥ ३५ ॥

अपिच ।

चूडागर्भनिवेशि दामविकलं मुक्ताफलैर्भूषणं
स्त्रीणां कुङ्कुमपिच्छिलः स्तनभरो गूढोदरं मन्दिरम् ।

* एष अभिनन्दितलीलामज्जनोन्मज्जनः प्रसारितनीरन्ध्रलोध्ररजःपुञ्जपिञ्जरितदिङ्मुखोऽनियन्त्रितक्रौञ्चीकुलकोलाहलाडम्बरकरम्बितसीमान्तो हेमन्तः ।

† एष हिमोल्लसिततरुणदमनककन्दलो निबिडनिपतत्तुहिनकणोत्कारनिर्विघ्नमहर्घितपरिरम्भोऽवतंसिततरुणकिरणोत्करः पुराणदर्पणविच्छायमृगलाञ्छनो निर्जितनिःशेषश्रीः शिशिरः ।

द्विवाः स्थूलपटाः प्रसर्पदगुरुश्यामश्च धूमोद्गमः
संभोगाय भवन्ति चाच कृतिनां दीप्रा विलासाप्तयः ॥३६॥

सखेदम् ।

नगरपरिघदीर्घा बाहुदण्डा ममैते
विजितकलभकुम्भा सा च तस्याः कुचश्रीः ॥
तव शिशिर समीरश्चैव नीहारसार-
स्वयमिति हि समेतं दुर्लभं रावणेन ॥ ३७ ॥

मदयतो दर्शय ।

प्रतीहारी । पदान्तरे स्थित्वा एस फलितफलिणीवणन्तरो णिरन्तरपल्लविदकङ्केल्लिलदादण्डो णिविडुग्गीदकलकण्ठक-कण्ठो कुडजगण्ठिजडिलपुण्णाअणिवहो भग्गकुसुमिदसोहञ्जण-साही मरणसंदेहारोविदसअलपविसन्तो वसन्तो * ।

रावणः । अये वसन्तः । इह हि ।

सूते संप्रति दुग्धमुग्धसुभगं पुष्पोद्गमं मल्लिका
बाह्लीकीदशनप्रणाकर्णदलैः पत्रैरशोकोऽर्चितः ।
भृङ्गीलङ्घितकोटि किंशुकमिदं किञ्चिद्विवृन्तायते
माञ्जिष्ठैर्मुकुलैश्च पाटलितरोरन्यैव काचिल्लिपिः ॥३८॥

किञ्च ।

सपदि सखीभिर्निभृतं विरहवतीस्त्रातुमत्र भज्यन्ते ।
सहकारमञ्जरीणां शिखोद्गमग्रन्थयः प्रथमे ॥ ३९ ॥

सस्पृहमिव्य सोत्कण्ठम् । सीतावयवशोभासंवादात्तद्विगुण-प्रणयिनी मे मधुलक्ष्मीः । तथा हि ।

लावण्याढ्यं मधूकान्यनुवदति वृथावुत्पलानां सनाभी
दन्तश्रीर्मल्लिकाभिः सह चरति मुहूर्त्सौरभं केसरस्य ।
वैदेह्याः पाटलानां सृजनयति शोचं किञ्च बिम्बाधरोष्ठः
क्रीडाभिश्चित्र चैत्रत्वमसि तदिह मे वल्लभो दुर्लभश्च ॥४०॥

प्रभञ्जनिका । अलं दूमिणा । उक्कण्ठाकारीणं धुरन्धरो एसो † ।

रावणः । उत्कण्ठामभिनीय ।

घर्मर्त्तो दमय वसन्तमुत्कवन्तं

संतापमभिनीय ।

द्राग्ग्रीष्मं स्थगयतु वार्मुचामनेहा ।

उत्कण्ठामभिनीय ।

त्वं वर्षाः शमय घनान्त

भूयः संतापमभिनीय ।

* एष फलितफलिनीवनान्तरो निरन्तरपल्लवितकङ्केल्लिलतादण्डो नि-बिडोद्गीतकलकण्ठीकण्ठः कुटजग्रन्थिजटिलपुन्नागनिवहो भग्नकुसुमितसौ-भाञ्जनशाखी मरणसंदेहारोपितसकलप्रवसन् वसन्तः ।

† अलमनेन । उत्कण्ठाकारिणां धुरन्धर एषः

वारिदान्तं
हेमन्तः सह शिशिरेण हन्त हन्तु ॥ ४१ ॥

प्रभञ्जनिका । देव दिट्ठं सअलं रिदुचक्कवालं ता किम्पि मअरन्दमुच्चन्तबहलसीअरासारं सअं परिब्भमन्तजन्ततालविन्तं णिग्गण्ठिदगण्ठिरकणअकेरिआकअललुद्धगन्धहरिणणाहिको-ससुअन्धदसदिसं जाणइविरहवेदणाविणोदत्थाणत्थरअणसि-लाचउक्किअं अलङ्करेदु देओ * ।

रावणः । यदभिरुचितं भवत्यै परिक्रामितकेन सखेदम् ।

श्रान्तं श्रान्तमिदं विषण्णममुना नीचैरनेन स्थितं
कम्पोऽस्मिन्विह जृम्भिना प्रलपितं चैतेन तूष्णीमदः ।
एतद्ध्यानपरं घनोऽत्र पुलकः स्रस्तं च बाष्पैरितः
सीतादुर्विनयेन मे दशमुखी हा धिक्कथं वर्तताम् ॥४२॥

प्रभञ्जनिका । स्वगतं जधा मअणो आणावेदि । प्रवेशना-टितकेन अअं रअणचउक्किआकेलिपल्लङ्को ता उअविसदु देवो † ।

रावणः । उपविश्य सकोपम् ।

तां गाढं प्रहरस्व मां परिहरन्

सावज्ञम् ।

तां मां च मा वा वधीः

सानुकम्पम् ।

तां हंतु परिकल्पितैरपि शरैर्मामेव वा ताडय ।

सानुरागम् ।

यद्वा मन्मथ तां च मां च युगपद्विध्येः समप्रायुधो
येनाहं जनकात्मजा च सदृशं प्रेम प्रपद्यामहे ॥ ४३ ॥

तद्द्रुतं सन्निधापय शिशिरोपचारसामग्री ।

प्रभञ्जनिका । देव देवदाओ आअदाओ तण्णिवेदिदा दाव सिसिरोवआरसामग्गी सव्वा सण्णिहिदा ता किं णाम ण चि-न्तिदोवणदं लङ्केसरस्स ‡ ।

रावणः । पुरोऽवलोक्य ।

सलिलकलशपाणिर्जायतां मन्दरस्त्री
तुहिनगिरिकुटुम्बिन्यस्तु नीहारहस्ता ।
सपदि मलयजाया चन्दनाम्भो निधत्तां
व्यजतु चमरदण्डैः किञ्च नेपालपाली ॥ ४४ ॥

* देव दृष्टं सकलमृतुचक्रवालं तत्किमपि मकरन्दमुच्यद्बहलसीकरा-सारां स्वयं परिभ्रमद्यन्त्रतालवृन्तां निर्ग्रन्थितग्रन्थिलकनककदलिकाकवल-लुब्धगन्धहरिणनाभिकोशसुगन्धदशदिशां जानकीविरहवेदनाविनोदस्था-नस्थरत्नशिलाचतुष्किकामलङ्करोतु देवः ।

† यथा मदन आज्ञापयति । अयं रत्नचतुष्किकाकेलिपल्यङ्कस्तदुपविशतु देवः ।

‡ देव देवता आगताः । तन्निवेदिता तावत् शिशिरोपचारसामग्री सर्वा संनिहिता तत् किं नाम न चिन्तितोपनतं लङ्केश्वरस्य ।

Digitized by Google

किञ्चित्तापमभिनीय । अलमलं भवतीभिः । पर्वतकलत्राणि यूयं युष्मदङ्गसङ्गः सुतरां तापाय । अन्यतोऽवलोक्य ।

यासां जन्म विवस्वतो भगवतश्चण्डाच्च मार्तण्डत-
श्चण्डीशेक्षणतश्च मन्मथमयस्ताः सन्तु हर्म्याद्बहिः ।
याः सार्द्धं सुधया समं कमलया साकं मृगाङ्केण च
क्षीराब्धेरमराङ्गनाः समभवंस्तास्त्वन्तिके सन्तु मे ॥४५॥

ततश्च ।

रम्भा रम्भादलाग्रैर्व्यजतु विहरतां दावदानेन हारा
तारा ताराधिपश्रीरधितनु तनुतां चन्दनस्यन्दमेकम् ।
अश्लोचा मोचपाकच्छविरवतु बिसन्यासभङ्ग्या ममाङ्गा-
न्यञ्जुद्राद्राग्दलार्द्रामुरसि च दधतां मेनका मे न का च ॥४६॥

पुनः संतापितकेन यासां मद्विजितवल्लभविरहिणीनां भवतीनां सन्निधिरपि संतापाय किं पुनरुपचारः । अन्यतोऽवलोक्य ।

पार्श्वं मुञ्चतु वेत्त्यनङ्गगृहिणी नाङ्गोपचारक्रियां
चण्डी चामरभूषणैर्व्यजतु मां द्वात्रिंशता पाणिभिः ।
भास्वत्पत्नि सरोरुहैरलमलं घर्मो यदेषां प्रियः
स्वान्दाराश्चय सन्निधिं जलनिधे नद्यस्तवान्तःपुरम् ॥४७॥

सहर्षमवलोक्य ।

पादौ पीडय ताम्रपर्णि मुरले हस्तौ हृदि स्थाप्यतां
भोः कावेरि मृणालदाम वितर द्राङ्नर्मदे वीजय ।
त्वं गोदावरि देहि चन्दनरसं हे तापि तापोष्मणः
शान्त्यर्थं सृज यन्त्रवारि विरही लङ्केश्वरः सीदति ॥४८॥

भूयःसंतापमभिनीय एता अपि मदनाङ्कुरितमदङ्गसङ्गात्यरिक्तयन्ति । सक्रोधम् । प्रभञ्जनिके मत्प्रसाददुर्ललिताः खल्वेते ममाप्याज्ञां न गणयन्ति तदादिश्यन्तां किङ्करा यदुत ।

कम्पाघातैः सुरभिरभितः सत्वरं ताडनीयो
गाढाक्रान्तं मलयमरुतः शृङ्खलादाम दत्त ।
कारागारे क्षिपत तरसा पञ्चमं रागराजं
चन्द्रं चूर्णीकुरुत च शिलापट्टके पिष्टबिम्बम् ॥ ४९ ॥

द्वाराभिमुखमवलोक्य काः पुनरिमा द्वारि ।

प्रभञ्जनिका । वारुणी लच्छी सरस्सई * ।

रावणः । सावज्ञम् ।

दूरे तिष्ठतु वारुणी विरहिणां का नाम रत्नस्पृहा
लक्ष्मीः क्षीरमहोदधेरपि सुता स्वाहेव दाहे पटुः ।
वाचालासि सरस्वति व्रज गृहान्कः सूक्तिगोष्ठीक्षणो
यत्सत्यं न ममाद्य किञ्च न मुदे सीताप्रसादं विना ॥ ५० ॥

* वारुणी लक्ष्मी सरस्वती ।

ऊर्ध्वमवलोक्य स्वगतं तथाप्येवं तावत् । प्रकाशम् । हंहो विबुधापसदाः किमिदं येन शिशिरोपचारं कर्तुमुद्दिष्टा उष्णोपचारं रचयथ तर्हि विस्मृतो वः प्रकृत्यमर्षणो दशकण्ठः । विचिन्त्य यद्वा प्रसादचिन्तकाः खल्वेते मम तत्र तेषु परुषमभिधास्ये जलार्द्रामभिनीय ।

चन्द्र ज्योत्स्नाजलार्द्रामपनय यदिदं दह्यते देहदाहैः सेकमभिनीय ।

क्षीराब्धे दुग्धसेको मदनहुतभुजा पिण्डभावं बिभर्ति । नलिनोपचारमभिनीय ।

हेमाम्भोज स्रजस्ते विशद महते ग्रीष्मपोषाय निष्ठाः हिमतापानुभवमभिनीय ।

प्रालेयाद्रे दवीयांस्त्वव हिमदवथुर्दृष्ट एवाम्बुजेषु ॥ ५१ ॥

प्रभञ्जनिका । अहो मम्महवामदा अहो देव्वपडिउलदा जं दाणिं रमणिज्जं वि उव्वेअणिज्जं सिसिरं वि उह्णं पडिहाअदि * ।

रावणः । साभ्यर्थनावज्ञम् ।

शेषाहे त्वत्फणानां पिबतु दशशती मारुतं चैत्रमित्रं
एहो जिह्वालता ते शशधरवपुषश्चन्द्रिकामेव लेढु ।
संकोचं पुष्पवन्तौ सपदि वितरतं पङ्कजेन्दीवराणां
त्वां याचे पञ्चबाणः पुरदहन पुनर्दह्यतामर्द्धदग्धः ॥५२॥

विचिन्त्य कथममी तापोत्कर्षेऽपि मम प्रत्यनीकमेत्साहनेनापि न विरमन्ति तदेवं तावत् साक्षेपम् ।

मास्म श्वाससटाः समीर क्षिपतः का कैतवी रावणे
धाराश्रूणि कृशीकुरुष्व वरुण त्वत्केलयः खल्विदम् ।
हंहो पावक तापमल्पय तनौ त्वत्तो जगद्दाहिका
व्यावर्तस्व वसन्त हन्त मदनः स्यात्त्वेन वीतायुधः ॥ ५३ ॥

स्वगतम् । तत्कः पुनरत्र प्रकारस्तापोपशमने । विचिन्त्य भवत्वेवं तावत् । प्रकाशम् ।

हे संवर्ताः कुरुत करकावृष्टिभिर्मा विकीर्णं
द्राक्संभूय व्यजनचरितं धत्त कल्पान्तवाताः ।
क्रीडावापी भव हिमगिरे बुध्नवन्धाद्विलीनो
लङ्काभर्तुर्मनसिजशिखी नान्यथा शंशमीति ॥ ५४ ॥

सविशेषतापमूर्ध्वमवलोक्य किञ्च ।

सूत्रीकृतासु तरुणेन्दुकरच्छटासु
नक्षत्रबिम्बमयमौक्तिकगुम्फनाभिः ।
सीतावियोगविधुरस्य नवीनमार्गैः
संपाद्यतां दशमुखस्य विलासहारः ॥ ५५ ॥

+ अहो मन्मथवामता अहो दैवप्रतिकूलता यदिदानीं रमणीयमप्युद्वेजनीयं शिशिरमप्युष्णं प्रतिभाति ।

Digitized by Google

अथवा किमेभिः क्षुद्रनक्षत्रमणिभिः । ततश्च ।

हस्ताङ्गुलीनिबिडपीडितपार्वणेन्दु-
निस्यन्दितामृतरसेन निषिञ्च किञ्चित् ।
अङ्गानि मे स्मरमहाज्वरतापभाञ्जि
स्वस्मै स्वयं ननु भिषज्यति राक्षसेन्द्रः ॥ ५६ ॥

प्रभञ्जनिका । देवस्स देवेण वेज्जत्तणं पडिवण्णं मअलञ्छणस्स उण का वत्ता * ।

रावणः । यद्वा किमनेनापि सीतावदनबन्धुना विधुरीकृतेन चन्द्रं प्रति सकरुणम् ।

हंहो चन्द्र विमुच्यतां चरणयोः पर्यन्तसेवाक्रम-
स्त्वं पीयूषरसस्य रागशशिनः पात्रं तु लङ्केश्वरः ।
तन्मे वक्रपरम्परापरिचिताः प्रोषं करिष्यन्त्यमी
मा कच्चिद्व्रतोऽपि बिम्बवलये श्वासाश्चमत्कारिणः ॥५७॥

मदनवेदनामभिनीय ।

आः काम मय्यपि विमुञ्चसि नाम बाणान्
किं रावणो न विदितः शमितामरो यः ।
यद्वा स एव तव राघवपक्षपात-
स्तत्त्वामसौ प्रतिकरिष्यति चन्द्रहासः ॥ ५८ ॥

प्रभञ्जनिका । विडजणमाणसणिवासिणं विब्भमच्छमगुणगारविअं मणहरीकदकादम्बरीमदुम्माणं पञ्चबाणं विणासअन्तेण देवेण दिज्जदु णिहुअणविण्णाणविसेसाणं जलञ्जली † ।

रावणः । विरसं विहस्य मकरध्वज यविवारितेऽपि मां प्रहरसि तदवगतस्तवार्थः । यत्किल ।

किं करिष्यति कोपेन देवो मे दशकन्धरः ।
यदनङ्गतया नास्मि चन्द्रहासासिगोचरः ॥ ५९ ॥

तत्किं न जानासि रावणः सर्वङ्कषप्रभाव इति । विचिन्त्य यद्वा मत्प्रसाददुर्ललितोऽयं सर्वदा तपस्वी तदेकवारमपराधमस्य क्षमे । ऊर्ध्वमवलोक्य सहसोत्थाय च ।

हे पाकशासन विसर्जय वारिवाहां-
स्त्वं कार्तिकेय कुरु दूरतरं मयूरम् ।
हे शक्र संवृणु निजानि तडिन्महांसि
लङ्केश्वरो विरहितः सहते न वर्षाः ॥ ६० ॥

अग्रतोऽवलोक्य के पुनरमी ।

प्रभञ्जनिका । देव सेवागदा भुअङ्गमा अत्ताणं दंसअन्ति ‡ ।

* देवस्य देवेन वैद्यत्वं प्रतिपन्नं मृगलाञ्छनस्य पुनः का वार्ता ।

† विटजनमानसनिवासिनं विभ्रमवाङ्मयगौरवितं मनोहरीकृतकादम्बरीमदोन्मानं पञ्चबाणं विनाशयता देवेन दीयतां निधुवनविज्ञानविशेषाणां जलाञ्जलिः ।

‡ देव सेवागता भुजङ्गमा आत्मानं दर्शयन्ति ।

रावणः ।

हे पन्नगाः किमपि रोषविषस्वरूपं
रूपं तु वेणिमनुयाञ्चति वल्लभायाः ।
तेनैष दुर्धरतरस्त्वरते कृपाणो
युष्मानियं नमति तेन च मौलिमाला ॥ ६१ ॥

परिक्रामन्नग्रतोऽवलोक्य कथमियं केलिकमलिनी । सहर्षम् ।

नवमरकतपात्रीरोचिषः पत्रपङ्क्ती-
स्तव कमलिनि वन्दे चक्षुषोश्चार्पयामि ।
यदिह नयनलेह्यं दोर्लतामध्यरोध-
स्तनतटपरिणाहं सूत्रयन्ति प्रियायाः ॥ ६२ ॥

अन्यतोऽवलोक्य अये कथममी ब्रह्मविमानहंसाः सीताविभ्रमगमनमवहृत्य परिक्रामन्तो मह्यमात्मानं रोचयन्ते । साक्षेपम् । आः क्षीरजलपृथक्करणपाण्डित्यसंगृहीताः सितशकुनयः कीयं लुण्ठाकता । विचिन्त्य भवतु नलिनासनमेव तावदभिदधे । अञ्जलिं बद्ध्वा ।

हंहो पितामह निषेध विमानहंसान्
लीलागतं मृगदृशस्त इमे हरन्ति ॥
नोचेन्ममोपदिश तेषु यदाचरामि
त्वं येन दण्डनविधेः प्रथमप्रणेता ॥ ६३ ॥

विलोक्य कथं सत्वरं मामवलोक्य स्थितास्तन्मन्ये मद्भयाद्गतिस्तैयं परित्यक्तमेतैः । तत्र प्रत्यादिशामि । यदित्थं कथयन्ति सकृद्विहितदोषं दोषेभ्यो विनिवर्त्तमानं साधुवद्वीक्षेत । अन्यतोऽवलोक्य रे पुरन्दर मम पुरतः सीतामालिङ्गसि तन्नेयमहल्यामुनिपत्नी चन्द्रहास इतइत एष बिडौजसि समादिश्यसे ।

प्रभञ्जनिका । पुरतः स्थित्वा देव कहिं इह महेन्दो कहिं वा सीदा * ।

रावणः । निपुणं निरूप्य हन्तहन्त सादृश्याद्विप्रलब्धोऽस्मि । इन्दीवराकरोऽयं न विकस्वरलोचनः शचीरमणः । जलचन्द्रप्रतिमैषा तरङ्गदीर्घा न वैदेही ।

प्रभञ्जनिका । स्वगतम् । अण्णदो दंसिअ अवक्खिवामि से हिअआवक्खेवम् । प्रकाशम् । इदोइदो पेक्खदु दसाणणो देवो † ।

रावणः । साक्षेपम् । आः पन्नगाः प्रियतमामादाय पातालं प्रविशथ वैनतेयवैनतेय निवारयैतान् यद्वा ममापि रावणस्य सहायापेक्षा । तदेषोऽहमेव परिसर्पामि । इति संरम्भते ।

* देव क्वेह महेन्द्रः क्व वा सीता

† अन्यतो दर्शयित्वावक्षिपाम्यस्य हृदयाक्षेपम् । इतइतः प्रेक्षतां दशाननो देवः ।

Digitized by Google

प्रभञ्जनिका । पादयोर्निपत्य कहिं एत्थ पवणग्गा कहिं एत्थ जाणई * ।

रावणः । निरूप्य यथाह भवती ।

अयं तोयावर्तो बत न वितलं नागवसते-
रयं वीचीच्छेदो न खलु फणिनामेव निवहः ।
इयं भृङ्गश्रेणी न पुनरलकानां विरचना
इदं हेमाम्भोजं विकसति न सीतामुखमिदम् ॥ ६४ ॥

विचिन्त्य तदितः स्थलकमलिनीमतो विलासकरिमृगपक्षि-जातांश्च नीलोद्यानैकदेशाद्विरूपयामि परिक्रामितकेनाव-लोक्य ।

सारङ्ग दृष्टिलसिते कलभाषिते च
पुंस्कोकिल स्मितसरोरुह सौरभे च ।
दिव्येभ विभ्रमगतौ च सदैव यस्याः
शिष्याः स्थ तां कथयत स्वगुरुं प्रियां मे ॥ ६५ ॥

विलोक्य कथममी मद्भयात्सर्वेऽप्यप्रतिपत्तिमुखाः स्थिष्टन्ति केवलमैरावतो मदवशात्कण्ठगर्जं करोति जाने प्रेयस्या याव-दपहृतमनेन भवत्वेनमेव तावदाभाषे ।

कुम्भाभ्यां कुचसंपदूरुविभवो हस्तेन लीलागतं
केलीचङ्क्रमितेन गण्डतलयोः कान्तिश्च दन्तद्युता ।
स्वःस्तम्बेरमनाथ पक्ष्मलदृशो यस्यास्त्वयेदं हृतं
तां मे दर्शय येन संमदवता स्तेयं मया क्षम्यते ॥ ६६ ॥

विलोक्य कथं मामनादृत्य निजप्रियासम्मुखं प्रति प्रवृत्तः । साक्षेपम् । रेरे कात्यायनीकेसरिकिशोर शिक्षयैनम् । विचिन्त्य अथवा शिक्षितचर एवायम् ।

कण्ठार्पितमहापाशश्चरणार्पितशृङ्खलः ।
बध्यते वृकरी द्वारि कोऽस्त्यस्य दण्डडम्बरः ॥ ६७ ॥

अन्यतोऽवलोक्य कथमद्याप्यपर्वणि चन्द्रग्रहणं वसुमतीवर्ति तदेतदद्भुतम् ।

प्रभञ्जनिका । देव किसणपक्खदिअसेसु चन्दग्गहणंति झत्ति जुत्तं ण पडिहाअदि † ।

रावणः । प्रभञ्जनिके यथात्थ सम्यग्विलोक्य च किञ्चि-द्विहस्य च ।

जितनवनवनीतं धाम नो चन्द्रिकेयं
स्मितकुवलयनीले चक्षुषी नो कलङ्कः ।
सरलभुजगभङ्गीर्वेणिरेषा न राहु-
र्मुखमिदमिह तस्या नैव राकामृगाङ्कः ॥ ६८ ॥

विचिन्त्य क्व पुनरत्र सीतावदनेन्दुरपि विमृश्य ज्ञातं ध्याना-

* क्वात्र पवनगाः क्वात्र जानकी ।

† देव कृष्णपक्षदिवसेषु चन्द्रग्रहणमिति झटिति युक्तं न प्रतिभाति

नीतया सीतया मुहुर्मुहुर्विप्रलभ्यामहे । अन्यतोऽवलोक्य । अयं विलासकुरङ्गाग्रणीः समीरणसारङ्गः । विचिन्त्य कथं जान-कीनयनलीलामलिम्लुचः । साक्षेपम् ।

शास्योऽसि मारुत हृते त्वन्मृगेण तदीक्षणे ।
स्वामी भृत्यापराधेन दण्डनीय इति स्थितिः ॥ ६९ ॥

पुरतोऽवलोक्य सरीसृपचक्रवर्तिन् वासुके गण्डूषयैनं यद्वा समानपरिग्रहदोषं चन्द्रमपि तावदाक्षिपामि ।

रजनीश विमुञ्च लाञ्छनेयं
दयितालोकन हृन्ममैष वध्यः ।
यदि चास्य परिग्रहं दधीथा-
स्तदितो मूढ दशाननं न पश्येः ॥ ७० ॥

सैंहिकेयसैंहिकेय कवलीकुरु कुरङ्गलाञ्छनम् ।

प्रभञ्जनिका । केलीकन्दोट्टवणविसट्टवण्णं परिपिक्कक-प्पूरपिण्डपण्डुरत्तं मअलञ्छणमुच्छिन्दन्तेण देवेण माणंसिणी-माणमुद्दाविद्दावणे किं कादव्वम् * ।

रावणः । भवति प्रभञ्जनिके सर्वदैव प्रसादपात्रं ममैषः । तदेकवारं तावच्छिनयामि ।

हे चन्द्रमस्त्यज मृगं कुरु रक्षणाज्ञां
तत्कारिणस्तव मुखद्वितयेन योगः ।
तन्मैथिलीनयनकान्त्यपहारदोषो
लुप्तश्चते भवति बिम्बमलाञ्छनं च ॥ ७१ ॥

पुरतोऽवलोक्य जानकि जानकि किमिव मायाऽपकृतं यद-वगुण्ठ्य स्थिताऽसि । यद्वा प्रसादरसोन्मुखमनसोऽपि विलास-हेतोः कामिन्यः कुप्यन्ते तत्प्रसादयामीति प्रणमति ।

प्रभञ्जनिका । का पुण एत्थ जाणई † ।

रावणः । इयमियम् ।

प्रभञ्जनिका । कहिं सा ‡ ।

रावणः । हस्तं व्यापारयन् हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

इयं लता कापि निरन्तरच्छदा
प्रसूनगन्धाहृतषट्पदावलिः ।
अधो दधाना हरितं नवांशुकं
न मैथिली नीलदुकूलगुण्ठना ॥ ७२ ॥

अन्यतोऽग्रेऽवलोक्य कथममी चकोराः शकुन्तयः । अहो चारुचरितं चित्रमेतेषामन्यविहङ्गमवर्गासाधारणं यत्किल च-न्द्रिकाचान्तिचातुर्यम् । तान् प्रति ।

* केलीकमलवनविकसितवर्णं परिपक्वकर्पूरपिण्डपाण्डुरं मृगलाञ्छन-मुच्छिन्दता देवेन मनस्विनीमानमुद्राविद्रावणे किं कर्तव्यम् ।

† का पुनरत्र जानकी ।

‡ क्व सा ।

Digitized by Google

अयि पिबत चकोराः कृत्स्नमुन्नामिकण्ठ-
क्रमकवलनचञ्चच्चन्द्रकान्तीरमिश्राः ।
विरहविधुरितानां जीवितत्राणहेतो-
र्भवति हरिणलक्ष्मा येन तेजोदरिद्रः ॥ ७३ ॥

किञ्च रे हतशकुनयः ।

चेतोभुवश्चरितविभ्रमसंविधानं
नूनं न गोचरमभूद्दयितानन्नं वः ।
तत्कान्तिसम्पदमवाप्स्यथ चेच्चकोराः
पानोत्सवं किमकरिष्यत चन्द्रिकासु ॥ ७४ ॥

प्रविश्य पटाक्षेपेण छिन्ननासा कृतावगुण्ठना शूर्पणखा सा-क्रन्दं पादयोर्निपत्य अज्ज एक्कमादुक पेक्ख तक्खअचूडामणी उप्पाडिदो वडवाणलजालाकलावअं घुल्लालिदं दसकण्ठक-णिट्ठबहिणीए अच्चाहिदम् * । इति शिर उद्घाट्य दर्शयति ।

रावणः । सक्रोधम् ।

पौलोम्याप्यत्र वीरे समरभुवि भयाद्याचिते भर्तृभिक्षां
वैदेहीदत्तशौर्यव्रतमदनजिते यत्प्रभून्मय्यवज्ञा ।
तत्किं कस्यापि तस्य त्वयि विधुरमिदं कुर्वतः कर्म भग्न-
स्वर्गेभोद्दामदानस्रुतिरयमपि मे विस्मृतश्चन्द्रहासः ॥ ७५ ॥

तद्वत्से कथय ।

परस्परविघट्टनामुखरदन्तपत्रान्तर-
प्रवृत्तरसनं महाकहकहारवैर्भैरवैः ।
इदं मम महोद्भटं सभयशेषवक्त्रेक्षितं
प्रचण्डकुटिलोत्कटभ्रुकुटि भुग्नभालं मुखम् ॥ ७६ ॥

शूर्पणखा । स्वगतम् । रहुउलराअहाणीपरिट्ठिदे रामल-क्खणे अहिसारअन्ती अणिच्छन्तेहिं तेहिं बलक्कारक्कमेण एत्थावत्था कदत्ति कधं जेट्ठभादुणो कधइस्सं ता एव्वं दाव प्रकाशम् । देव अओज्झाणअरीए रामेत्ति खत्तिअकुमारो अत्थि † ।

रावणः । स्वगम् । अस्ति यः सीतायाः पतिः । प्रकाशम् किं तस्य ।

शूर्पणखा । तस्स भरिआ भुवणेक्कसुन्दरी सीदा णाम ‡

रावणः । सावज्ञमात्मगतम् । त्रिभुवनसुन्दरीतिवक्तव्ये भु-वनसुन्दरीत्याह । प्रकाशम् । ततः किं तस्याः ।

शूर्पणखा । लङ्केसरस्स समुचिदत्ति अपहरन्ती तेहिं कवा-लघट्टजोग्गा कदह्मि § ।

* आर्यैकमातृक प्रेक्षस्व तक्षकचूडामणिरुत्पाटितो वडवानलज्वालाक-लापकं चूर्णितं दशकण्ठकनिष्ठभगिन्या अत्याहितम् ।

† रघुकुलराजधानीपरिस्थितौ रामलक्ष्मणावभिसरन्ती अनिच्छद्भ्यां ताभ्यां बलात्कारक्रमेणेदृशावस्था कृतेति कथं ज्येष्ठभ्रातुः कथयिष्यामि । तदेवं तावत् देव अयोध्यानगर्यां राम इति क्षत्रियकुमारोऽस्ति ।

‡ तस्य भार्या भुवनैकसुन्दरी सीता नाम ।

§ लङ्केश्वरस्य समुचितेति अपहरन्ती ताभ्यां कापालिकव्रतयोग्या कृतास्मि ।

रावणः । अये दाशरथिविनाशाय कारणद्वयं संपन्नं सीता शूर्पणखा च । प्रकाशम् । वत्से मा विषीद निर्जितजामदग्न्य-शस्त्रव्यापार एवासौ ततश्च ।

त्रुट्यद्दोर्दण्डखण्डोड्डमरपुरुपतत्कण्ठकोष्ठप्रकोष्ठं
स्फारस्फिक्पृष्ठपीठीहठदलितशिराकन्धराकाण्डखण्डम् ।
सस्तम्भं त्वत्रडिम्भं चटदिति विचटन्मुण्डपिण्डं प्रचण्ड-
श्चण्डीशोच्चण्डदंष्ट्राक्रकच इव दृढं चन्द्रहासस्तृणेढु ॥ ७७ ॥

इति परिक्रम्य निष्क्रान्तः ।

॥ उन्मत्तदशाननो नाम पञ्चमोऽङ्कः ॥

॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥

॥ यथोद्देशकार्यकालपक्षटिप्पणीपरीक्षाशेषः ॥

यत्तु "प्रदेशैकवाक्यतया इतः प्रतीते"रिति प्रतीकमुपादाय "सर्वशास्त्राभिज्वलनं चैकवाक्यतया संस्कारकत्वमिति भावः । इदं चिन्त्यम् । संस्कारमात्रस्यैव ज्वलनशब्दार्थत्वे बाधकाभावेनैकवाक्यतयेति निवेशे मानाभावात् । स्वदेशे गृहीतवाक्यार्थस्य तत्रतत्र विधौ स्मृतिमात्रेण तत्तत्संस्काराभिप्रायेणैवैकदेशस्य इत्युक्तेरुपपत्तेश्च । एकवाक्यतया संस्कारकत्वे हि अधिकारस्यापि तथात्वेन ततो विशेषाभिधित्सया तथोक्त्यसंगतिः । प्रदीपदृष्टान्तस्तु एवमेतत् स्वबुद्धिजननद्वारेत्यन्तेन ग्रन्थेनैकवाक्यतामन्तरा त्वयैव योजितः । स्वबुद्धिजननद्वारेति त्वदुपपादनं चैकवाक्यतायां नानुकूलम् । कार्यकालपक्षे तवाप्येवमेव वक्तव्यत्वात् । नहि तवापि कार्यकालपक्षे परिभाषाणां स्वदेशे वाक्यार्थबोधाभावः । बाधकाभावात् । संज्ञाशास्त्रस्य त्विति वक्ष्यमाणविशेषोक्त्ययोगाच्च । नहि स्वबुद्धिरेकवाक्यतया बोधः, किं तु स्मृतिमात्रम् । संस्कार्यविधीनामनेकत्वेन युगपच्छ्रोतृबुद्ध्यनारोहेण तावतामुपस्थानासंभवाच्च । प्रधानेन गुणाकर्षणेऽपि गुणेन प्रधानाकर्षणस्यायुक्तत्वाच्च । नहि प्रयाजादिवाक्यैः पूर्णमासादिवाक्यमाकृष्यते । क्ङिति चेति सूत्रस्थकैयटस्तु एकदेशिपक्षाशयवर्णनाय प्रवृत्तः । इत एवारुच्या भाष्ये ऽथवेति पक्षान्तरमुपन्यस्तमिति दिग्" इति त्रिपथगायामभिहितम् ॥

तत् प्रत्युच्यते । परिभाषया विधेः संस्कारो हि शक्त्या संकेतेन वा विधिशास्त्रघटकपदैरुपस्थाप्यो यो ऽर्थस्तदितरार्थावगाही यो ऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितो बोधस्तत्प्रयोजकः कस्य चित् पदस्य लक्षणाग्रहः, पदविशेषस्याध्याहारो वा, विधिशास्त्रघटकस्य सन्दिग्धतात्पर्यकपदस्यार्थविशेषे तात्पर्यस्य निश्चयो वा, । तत्रार्थोपस्थापकपरिभाषाणां विधिशास्त्रघट-

Digitized by Google

कपदविशेषस्य लक्षणावाहकत्वं यथा तस्मिन्निनीत्यादेः । इको गुणवृद्धी इत्यादीनां तु इक इत्यादिपदाध्याहारप्रयोजकत्वम् । एवं स्थिते पदोपस्थापकपरिभाषाविधेयेन पदेन विधिशास्त्रघटकपदानां परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताप्रयोजकत्वलक्षणस्य पदैकवाक्यत्वस्यार्थोपस्थापकपरिभाषाविधेयेनार्थेन सह विधिशास्त्रघटकपदोपस्थाप्यानामर्थानां परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताश्रयत्वरूपस्यार्थैकवाक्यार्थत्वस्य चावश्यस्वीकर्तव्यत्वेनैकवाक्यतयैवेति नियमे मानाभावादित्यस्य को ऽर्थः । एकवाक्यतयैवेति मूलं त्वर्थैकवाक्यार्थताया अप्युपलक्षणमिति तद्व्याख्यावसर एवावोचाम ।

अधिकारत्वपरिभाषात्वयोः स्वरूपनिरूपणं तु मूलव्याख्यावसर एव स्पष्टमकुर्मेति तद्विधा ऽधिकारापेक्षया विशेषाभिधित्सया प्रवृत्तस्य भाष्यग्रन्थस्य नासंगतेः शङ्का ऽप्यौचित्यमावहति ।

स्वबुद्धिजननद्वारेत्यत्रत्यस्वशब्दस्यात्मीयपरस्य विधेयार्थकतया परिभाषाविधेयार्थविषयकविधिशास्त्रजनितशाब्दबोधस्यैव स्वबुद्धिपदेन विवक्षणीयतया प्रदर्शितैकवाक्यताशयकत्वस्य सुव्यक्तं प्रतीततया केनाशयेन स्वबुद्धिजननद्वारेति ग्रन्थस्यैकवाक्यतायामननुकूलतां प्रतिपादयितुं प्रावर्तत भवान् ।

स्वदेशे तस्मिन्निनीत्यादेर्वाक्यार्थबोधे किं सप्तमीनिर्देशघटितं शास्त्रमिति जिज्ञासायां यावन्तः सप्तमीनिर्देशघटितविधयो बुद्ध्युपारूढास्तावतामेव तत्र संस्कारेण तद्विषय एव च यथोद्देशपक्षस्य संभवेन तावतैव परिभाषाशास्त्रस्य साफल्यपर्यवसानोपपत्तायाः कारणाभावेनावशिष्टविधीनां तत्तद्देशे एव जननीयस्य संस्कारस्य कृते परिभाषाशास्त्रस्य बोधान्तरस्यानावश्यकत्वेन पाठदेशे बोधमात्रेणैव विधिदेशे विधिशास्त्रस्य संस्कार इत्येव नागेशानुमतः परिभाषाविषये कार्यकालपक्षः संभाव्यते । तस्मिन्निनीत्यादिपरिभाषायां शास्त्रघटकसप्तमीनिर्देशाद्युद्देश्यकत्वस्येव संज्ञाशास्त्रघटकवृद्ध्यादिपदस्य शास्त्रघटकवृद्ध्यादिपदार्थकत्वस्याभावेन परिभाषास्थल इव जिज्ञासाया अनुत्थितौ साफल्यज्ञानाभावाद् विशेषप्रतिपत्त्युपेक्षाधियः संभवात्पुनर्बोधस्यावश्यकत्वेन पाठदेशे जातस्यापि बोधस्य विधिशास्त्रीयवाक्यार्थबोधाकारत्वेन न तत्संस्कारोपयोगित्वमित्याशयेन संज्ञाशास्त्रस्य तु कार्यकालपक्षे न पृथग् वाक्यार्थबोध इति ग्रन्थः प्रवृत्ते । एवं स्थिते कार्यकालपक्षे इत्यारभ्य विशेषोक्तयोगाच्चेत्यन्तो ग्रन्थः कस्य भवदभिप्रेतार्थस्य साधने समुपयुज्यतेत्युच्यताम् ।

इदं तु चित्रं, यद् विनैव परिभाषार्थस्य विधिशास्त्रीयवाक्यार्थबोधे प्रवेशं स्मरणमात्रेणैव संस्कारकत्वमिष्यते । स्मृतेनार्थशतेनापि विना शाब्दधीविषयतां विषयसंकोचादिलक्षणस्य विधेः संस्कारस्यासंभवात् ।

“यच्च संस्कार्यविधीनामनेकत्वेन युगपच्छ्रोतृबुद्ध्यनारोहेण तावतामुपस्थानासंभवाच्चेत्युच्यते” तत्र ब्रूमो माभूच्छ्रोतृबुद्धौ युगपद्भानं क्रमेण तत्तद्बुद्धिस्वीकारे ऽपि का क्षतिः, । अनेकत्वे ऽपि संस्कार्यविधीनां समूहमालम्बयन्त्या बुद्धेरारोहस्य वक्तुं शक्यतया युगपच्छ्रोतृबुद्ध्यनारोहे ऽनेकत्वस्य हेतुतयोपन्यसनमपि रभसप्रलपितमेवेति ।

यदपि “गुणेन प्रधानाकर्षणस्यायुक्तत्वमुच्यते” तत्र च नहि प्रयाजादिवाक्यैरित्यादि दृष्टान्ततयोपन्यस्यते” तद् द्वयमपि न समीचीनम् । आकर्षणं हि प्रकृते उपस्थितिः सा च जिज्ञासितार्थस्य पर्यालोचनायां तदौपयिकसामग्रीसंघटने निराबाधैव । नहि गुणशास्त्रीयवाक्यार्थमितिकालिकत्वं जिज्ञासाया जिज्ञासितार्थप्रतिपत्तिप्रयोजकतां विहन्तुमुत्सहते । नहि कस्य चिदप्रधानपुरुषस्यापि को ऽस्य देशस्य राजेत्यादिजिज्ञासायां जिज्ञासाया अप्रधानपुरुषसमवेतत्वमात्रमन्त्रस्य जिज्ञासितविशेषप्रतिपत्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वं केनाप्यभ्युपेयते । एतावदेव हि तान्त्रिकव्यवहारतः प्रसिद्ध्यति । यद् “गुणे त्वन्याय्यकल्पना” इति । गुणप्रधानयोरेकतरबाधकल्पनाया नाप्राप्तौ गुणबाध एव कल्प्य इति च तदर्थः । प्रयाजादिवाक्यानामपि समभिव्याहृतपदैः प्रकरणादिना वा शेषत्वप्रतीतौ शेषिणो जिज्ञासायामुपतिष्ठन्त एव पौर्णमासादिवाक्यानि । केवलं पौर्णमासादिविधावाकाङ्क्षिततृतीयांशपूरकत्वमात्रेणाप्रधानत्वमेषाम् । अत एव प्रवर्ग्यादिवाक्येष्वनारभ्याधीतेषु शेषिण आकाङ्क्षायां प्राथम्यात् प्रकृतेरेवोपस्थितेस्तस्या एव शेषित्वमिति मीमांसकसमय इति कृतं पल्लवितेन ॥ शम् ॥

काशीस्थराजकीयपाठशालायाम्
धर्मशा० राजारामशास्त्री
सांख्यशा० बालशास्त्री

॥ श्रीः ॥

॥ काशीराजकाननशतकम् ॥

प्राणाः प्रयान्तु नहि तेन ममास्ति दुःख-
मिष्टं तदेव मम यद् विरहात् त्वदीयात् ।
हाहा हतस्तदभिमानवशस्त्वदीयं
कस्मिन् समाप्स्यति सतीति पुनर्विचिन्त्य ॥ ८१ ॥
प्राणा हि मे न नवियत्पतितस्य यान्ति,
एकं चिराय भवति स्थिर आत्मनीह ।

Digitized by Google

द्रक्ष्यामि ते मुखविधोर्विरहान्तरूपं
तत्रेक्षितं विषममेतदवार्य्यदुःखम् ॥ ८२ ॥

उत्तेजिता गुरुजनेन नितान्तधीरे,
कस्मै वदिष्यति कृशाङ्गि मनोऽभिमानम् ।
आकर्णयं तत् प्रियगिरा परिचुम्ब्य वक्त्रं
को वा तदेव दवयिष्यति दुःखजातम् ॥ ८३ ॥

सेयं लता कुसुमिता स हि शीतरश्मिः,
सोऽसौ सुगन्धपवनो मृदुमन्दगामी ।
त्वामन्तरेण शरदिन्दुनिभानने मे
त्वेडं समत्यविरतं दृशयोर्ममाद्य ॥ ८४ ॥

केनैव ते प्रियतमेऽजनि कायमेतद्
जाने न येन बत सङ्गवशेन यस्य ।
तीक्ष्णं विषं विकिरतां द्विषताममीषां
सङ्गः सुधामय इव प्रतिबोधितो मे ॥ ८५ ॥

हाहा प्रिये बहिरपे हि हृदो मदीया-
दस्मि च वस्तुमुचितं तव हन्त किञ्चित् ।
प्राणावलम्बनकरीह परं त्वमद्य
दग्धासि चेद्धृदनलेन मृतो मृतोऽस्मि ॥ ८६ ॥

सोढुं न चैतमनलं तव कोमलाङ्गि,
शक्तिर्विलोक्य बहिः परिवर्तमाना: ।
तप्ता मदङ्गदहनस्य तु सङ्गभाजः
कीलालपल्लवप्रसूनसमीरणाद्याः ॥ ८७ ॥

त्यक्तुं समर्थहृदयस्य भवत्कटाक्षं
प्राणेश्वरि प्रणयरञ्जकतात्महारे ।
भिल्लीरवत्खरकठोरकृतेर्ममापि,
दुःसह्य एष विरहानलतापलेशः ॥ ८८ ॥

नास्ते त्रिशूलिसमवीर्य्यधरस्त्रिलोके,
पीत्वा हि जीवति विषं य इदं वदन्ति ।
मूढास्त एव न पुनर्मम तुल्यतेजाः
आस्तेऽपरस्तव वियोगसहो मृतो न ॥ ८९ ॥

एवं विलप्य पथिको धरणीशयानो
मूर्च्छान्वितोऽथ मृदुमारुतलब्धसंज्ञः ।
दृष्ट्वा समीपगतकाननसौम्यशोभां
दग्धो वियोगदहनैः पुनरेव वक्ति ॥ ९० ॥

ये पक्षिणः परभृता वितरन्तु दुःखम्,
ते सन्ततं भवति तेन न मे विचित्रम् ।
संचारिणोऽपि अलयः कृततीक्ष्णरावाः
कुर्वन्तु खण्डनमहो हृदयस्य नित्यम् ॥ ९१ ॥

दोषाकरो दहतु मां विषसोदरोऽसौ
हन्ताशुगो भवतु वह्निसखस्तथैव ।
पुष्पाणि वः समुचितं ननु तापदत्वं
यद्वा जगत्सु प्रथितं सुमनस्त्वमस्ति ॥ ९२ ॥

एतद्भूपं स्थानम्,
जानीत दस्यवो न यूयम् ।
राजति काशिनरेशः
श्रीमदीश्वरीनारायणसिंहः ॥ ९३ ॥

वचःश्रुतेर्वाक्यमुपेतु दूरं
यदीयवक्त्राम्बुजदर्शनोत्थम् ।
वक्तुं न शक्नोति सुखं त्रिलोकी
कदा स वो नावति तीक्ष्णरूपान् ॥ ९४ ॥

तमेव गत्वा कथयामि सद्यो
नासौ पुनः हन्तुमिदं समर्थः ।
दीनस्य तातः कुजनस्य हन्ता
पाता सतां यदुसुधेश एषः ॥ ९५ ॥

नीतिशक्तिमवलोक्य यदीया-
मन्धवद् भृगुसुतस्य तु कार्यम् ।
यद्बुधेन निरणायि ततोऽन्धः
ख्यात एष न पुनः फलतोऽन्धः ॥ ९६ ॥

यदीयतेजोविभवं विभावसु
द्वयं समालोक्य बुधाः पतङ्गवत् ।
समेतमन्तं विविदुर्यदन्तरं
पतङ्गनामा तरणिस्ततोऽजनि ॥ ९७ ॥

नासौ साधारणो ज्ञेयो राजा काशीश्वरः स्वयम् ।
यदि स्यादस्य कोपाग्निः क्व यूयं तृणवज्जगत् ॥ ९८ ॥

बाल्याज्जरावधि यदीययशो दिगन्ते
गायन्ति दोषमिलितां रिपवोऽपि यस्य ।
वार्त्तां वदन्ति न पुनः स तु किं मलाब्धौ
मग्नो भविष्यति चिरं परिरक्ष्य युष्मान् ॥ ९९ ॥

सामान्यो न पुनर्धरापतिरयं धर्मः स्वयं मूर्तिमान्
किं ब्रूमः कृतिमस्य यां कथयितुं शक्तो न धाता स्वयम् ।
यस्माज्ज्ञानहतानन्यगतिकानस्याश्रये वासिनः
कृत्वा दुःखहतान् ददाति जगतामुच्चैः पदं सर्वदा ॥१००॥

का कथा मानवानां तु अस्याश्रयनिवासिनाम् ।
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं श्रितमेति परं पदम् ॥ १०१ ॥

पापारण्यनिवासिनो बलभृतो यूयं महातेजसो
दीनोऽहं प्रकृशोऽस्मि चेन्नृपतिना हन्तुं न योग्याः पुनः ।
काशीनायक एष चास्य विमले राज्ये समस्ताः समाः

काको निर्जरनायको नरपतिर्दीनः पतङ्गस्तथा ॥ १०२ ॥
राज्ञो भयं न पुनरेष महाबलं वः
किञ्चिच्च तिष्ठत महत् फलमस्य दास्ये ।
इत्यवेति कश्चिद्दयितं गदितुं स पान्थो
निर्याति विन्ध्यगिरिकाननभूमिभागात् ॥ १०३ ॥
आस्वादयन्तु रसिकाश्चतुरा रसक्रियास्वखिलासु ।
साक्षात् प्रतीयमानप्रतीपरूपकगर्भं निबन्धम् ॥ १०४ ॥
रन्ध्राङ्काश्वधराजिचन्द्रविमिते ख्याते शकाब्दे शुभे
वाशिष्ठान्वयजन्मनो द्विजनुषो वङ्गाश्रये वासिनः ।
श्रीकाशीशसभाबुधाग्रपदवीं प्राप्तस्य तर्कप्रियश्रीता-
राचरणस्य साम्प्रतमियं निष्ठां गता सत्कृतिः ॥ १०५ ॥

॥ समाप्तम् ॥

॥ रामनगरराजधानी ॥

THE APHORISMS OF THE YOGA PHILOSOPHY, OF PATANJALI.

(Continued from page 90.)

a. Having described the modification in the shape of Nirodha (hindrance) he declares (now) the modification in the shape of Samádhi (meditation).*

The modification in the shape of Samádhi (meditation) defined.

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

Aph. 11.—Out of the two (properties) of the internal organ—chitta—which consist of Sarvárthatá (that is its comprehension of several objects) and Ekágratá (i. e. its intentness on a single point); (when) the first is utterly destroyed and the second is manifested—(at that time the connection of the internal organ with both of the properties or the state in which it exists as Dharmí, i. e. endowed with the two properties) is the modification of the internal organ in the shape of Samádhi (meditation).

b. "Sarvárthatá" i. e. that property, in the shape of an obstacle, of the internal organ—chitta—which consists of its comprehension of several objects on account of its being changeable. "Ekágratá" (literally means intentness on a single point, but here it) means a uniform modification of the internal organ having its support on only one object. This also is a property of the internal organ. Out of these two, (when) the destruction (of the first) and the manifestation (of the 2nd) i.e. the destruction or an utter conquest of the first property characterised as Sarvárthatá and the manifestation or development of the 2nd one distinguished as Ekágratá, take place successively, (at that time, the connection of the internal organ, which has (then) an abundance of the principle Sattva—truth—with both of the properties or its existence as Anvayí (or Dharmí i.e. endowed with the two properties just mentioned) is technically called the modification in the shape of Samádhi—meditation. This modification differs from the former one only in this respect that, there, the subjugation and manifestation of the Sanskáras—trains of self-reproductive thought, that is, the subjugation of the former train of self-reproductive thought, resulting from Vyutthána before defined and the manifestation or the state of not being subdued, of the latter one, resulting from Nirodha—hindrance—are to take place. But here, (i.e. in the modification in the shape of Samádhi—meditation) the destruction and manifestation of the properties—Dharmas (and not of the Sanskáras), that is, the destruction or entering the past way, on account of utter regligence, of the property of an obstacle in the shape of Sarvárthatá and the production or manifestation, in the present way, of the property characterised as Ekágratá, (are to take place). †

a. (He) declares (now) the third modification of the internal organ (in the shape of) intentness on a single point (Ekágratá.)*

The third modification in the shape of intentness on a single point defined.

शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

Aph. 12.—(When) the two particular states or modifications (pratyayas), the one tranquil (Śánta) and the other risen (udita), of the internal organ become equal, then its connection with both of the states is (its) modification in the shape of an intentness on a single point (Ekágratá).

b. The one particular state of the obstructed internal organ is tranquil (Śánta) i.e. entered the past way; and the other risen i.e. agitated in the present way. (When) both of these states also become equal or similar; as the internal organ, being abstracted from all other objects, has only one object, as its support, to contem-

---

* निरोधपरिणाममभिधाय समाधिपरिणाममाह ।

† सर्वार्थता चलत्वान्नानाविधार्थग्रहणं चित्तस्य विक्षेपो धर्मः । एकस्मिन्नेवालम्बने सदृशपरिणामितैकाग्रत्वं तदपि चित्तस्य धर्मः । तयोर्यथाक्रमं क्षयोदयौ सर्वार्थतालक्षणस्य धर्मस्य क्षयोऽत्यन्तमभिभव एकाग्रतालक्षणस्य धर्मस्य प्रादुर्भावोऽभिव्यक्तिश्चित्तस्योद्रिक्तसत्त्वस्यान्वयितया ऽवस्थानं समाधिपरिणाम इत्युच्यते । पूर्वस्मात् परिणामादस्यायं विशेषः । तत्र संस्कारलक्षणयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावौ पूर्वस्य व्युत्थानसंस्कारस्य न्यग्भावः । उत्तरस्य निरोधसंस्काररूपस्योद्भवोऽनभिभूतत्वेनावस्थानमिह तु क्षयोदयाविति । सर्वार्थतारूपस्य विक्षेपस्यात्यन्ततिरस्कारादनुत्पत्तिरतीतेऽध्वनि प्रवेशः क्षयः । एकाग्रतालक्षणस्य धर्मस्योद्भवो वर्तमानेऽध्वनि प्रकटत्वम् ।

* तृतीयमेकाग्रतापरिणाममाह ।

Digitized by Google

plate with, (then) the abiding (Avasthána) of the internal organ in both the states as Anvayí i.e. connected with both of them, is called the modification (of the internal organ) in the shape of intentness on a single point (Ekágratá.) †

a. To explain the (same) nature (of the modifications) about other things, as has been stated as to those of the internal organ, (he) says (as follows.)*

The modifications of the Elements and organs explained.

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

Aph. 13.—By this (exposition of the modifications of the internal organs) the (three) modifications in the shape of property (Dharma), indication (Lakshaṇa) and position (Avasthá) in (or of) the Elements and organs, have been (sufficiently explained.

b. "By this (exposition)" of the threefold modification of the internal organ (see Aphs. 9, 11, 12) the three modifications under the distinction of property, indication and position, have been explained or are to be understood, in (or of) the gross (Sthúla) and subtle (Súkshma) Elements and both the organs i.e. those of perception and action as they are characterised. [Now, the commentator explains these three successively.]

1st (When) a Dharmí (i.e. that which is endowed with a property) taken into consideration, leaving its former property, embraces another one (then) this its embracing of another property is the modification (of it) in the shape of property. As for example. [Take a lump of clay which is called Dharmí, as it is endowed with a property in the shape of lumpiness.] (When) the Dharmí clay (as it is called) by quitting the property in the shape of lumpiness, assumes another one in the shape of jar-hood (then) this modification (which the clay has now undergone) is called the modification of property.

2nd The modification in the shape of indication is as follows. (when) the same jar, by leaving the way called Anágata (not come in view) embraces the way called Vartamána (present) and, again by quitting it when it takes the way called Atíta (past), (then), this sort of modification is called the modification in the shape of indication. [The following example will sufficiently illustrate this. A stone has a statue already hidden in it and the sculptor only removes the outer parts of it to make it apparent. In the same manner, the jar exists already in the lump of clay and it only becomes visible when the potter removes the superfluous parts from it; therefore, according to this technicality of this Philosophy, the jar is said to exist in the Anágata way, before it becomes visible. On its being visible, it is said to be in the present way and when it is destroyed it is said to be in the way called Atíta—past.]

3rd The modification in the shape of position is as follows. In any two similar—i.e. belonging to the present way—moments, the same jar exists (and hence it is said) to be Anvayí (to the moments i.e. connected with both of them, but not without being changed, because, comparatively speaking, the jar was new in the first moment and became old in the next one), for the three visible principles of existence (Guṇa) cannot exist even in a single moment without being changed. (This kind of modification which the jar, existing in the present way, undergoes every moment, is called the modification in the shape of position.) †

a. Well then, what is a Dharmí? with reference to this query, he declares the definition of Dharmí. *

Dharmí what?

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥

Aph. 14.—A Dharmí is that which follows upon (or has) the properties in the shape of Śánta (tranquil), Udita (risen) and Avyapadeśya (incapable of denomination).

b. "Śántas" are those (properties) which have done their respective functions, i.e. entered the past (Atíta) way; "risen" are those (properties) which having abandoned the way not come in view (Anágata) perform their own functions, and "incapable of denomination" are those (properties) which exist in the shape of Śakti (literally power, but here the Anágata way as the word is used here according to the technicality of the Mímánsá Philosophy and consequently) these cannot be particularly denominated. As for example, these are those properties which stand in this form) "all consists

† समाहितस्यैव चित्तस्यैकः प्रत्ययो वृत्तिविशेषः शान्तोऽतीतमध्वानं प्रविष्टः । अपरस्तूदितो वर्तमानेऽध्वनि स्फुरितो द्वावपि समाहितचित्तत्वेन तुल्यावेकरूपालम्बनत्वेन सदृशौ प्रत्ययावुभयत्रापि समाहितस्यैव चित्तस्यान्वयित्वेनावस्थानं स एकाग्रता परिणाम इत्युच्यते ।

* चित्तपरिणामोक्तं रूपमन्यत्रातिदिशन्नाह ।

† एतेन त्रिविधोक्तेन चित्तपरिणामेन भूतेषु स्थूलसूक्ष्मेषु इन्द्रियेषु बुद्धिकर्मलक्षणभेदेनावस्थितेषु धर्मलक्षणावस्थाभेदेन त्रिविधः परिणामो व्याख्यातोऽवगन्तव्यः । अवस्थितस्य धर्मिणः पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरापत्तिर्धर्मपरिणामः । यथा मृल्लक्षणस्य धर्मिणः पिण्डरूपधर्मपरित्यागेन घटरूपधर्मान्तरस्वीकारो धर्मपरिणाम इत्युच्यते । लक्षणपरिणामो यथा तस्यैव घटस्यानागताध्वपरित्यागेन वर्तमानाध्वस्वीकारस्तत्परित्यागेन चातीताध्वपरिग्रहः । अवस्थापरिणामो यथा तस्यैव घटस्य प्रथमद्वितीययोः सदृशयोः क्षणयोरन्वयित्वेन । यतश्चलं गुणवृत्तं नापरिणम्य क्षणमप्यस्ति ।

* ननु कोऽयं धर्मीत्याशङ्क्य धर्मिणो लक्षणमाह ।

Digitized by Google

of all" &c. [It will be clear from the following tenet of this Philosophy that "all things are eventually dissolved into nature—Prakriti; and consequently a jar can easily be denominated a cloth and conversely. So, in short, it can be said that all consists of all and hence they cannot be particularly named, as jar, cloth &c.]

By the word Dharma (property) is meant here a power itself limited, as being capable of doing a fixed action. (Thus) a Dharmí is that which follows upon (at different times) or has, being Anvayí (i.e. connected with them), all the three properties (just defined). As for example, gold in the form of a Ruchaka (chain) has a property in the shape of a chain and by quitting that property assumes another one in the shape Svastika (a particular kind of ornament). Then, though the properties (in question) differ from each other in some way, still the gold follows when it is commonly taken in the shape of Dharmí; but when it is particularly taken in the shape of Dharma (property) it appears then to follow as a distinct one, [because every body can easily perceive that a garland differs from the Svastika, though both of them are nothing but gold.]†

a. To remove the doubt how the same Dharmí is to undergo the various modifications, (he) declares (as follows).*

(To be continued.)

SITA IN PRISON.

(Continued from page 92.)

'What still reluctant, cold, and coy!
Still loving grief and hating joy!
Hear, lady of the faultless brow,
Ravan ne'er stooped so low till now.
Down at thy perfect feet I kneel,
And pity beg for all I feel:
My heads beneath thy feet, I crave
Some mercy for thy loving slave.'

'My large-eyed Rama, dear to fame,
Of mighty arm and lion frame,
And Lakshman, will not tarry long,
But slay thee though thy walls are strong.
Soon will he hurry on thy track,
And with thy life take Sita back.
Small aid 'gainst him thy hosts will bring,
Like snakes seized by the Feathered King,
Though they be terrible and fierce.
The arrows from his bow will pierce
Thy body through, from flank to flank,
As Ganga rends away the bank.
Though girt by hosts of demon shape,
Thou canst not from his hand escape.
Thou, when he holds thee with his eye,
Scorched with his shafts shalt fall and die.
He who can dry the mighty deep
May bid poor Sita moan and weep,
But the great sun shall cease to shine
Ere her pure soul to sin incline.
Repent, ere yet it be too late,
The crime thy death shall expiate,
Or soon shall seas of blood be spilt,
And widowed Lanka mourn thy guilt.
When Rama's shaft has laid thee low,
Far other words thy tongue shall know:
Thou scarcely then wilt boast in pride
That thou hast torn me from his side.
He comes; and 'neath his anger all,
Thyself, thy host, thy town shall fall.
I spurn thee: can the altar dight
With vessels for the sacred rite,
O'er which the priest his prayer has said,
Be sullied by an outcast's tread?
My body lies within thy power:
Torture it, chain it, kill, devour;
Ne'er will I meet thy base desire,
Or lay mine honour in the mire.'

With looks of fury Ravan cried:
'Come, Ogresses, and tame her pride;'
He spoke; and quicker than the word,
The coming of the Fiends was heard.
Shuddered the air as on they sped,
And the earth shook beneath their tread.
Before their lord they humbly bowed,
And pressed round Sita in a crowd.
'To the Asoka-garden bear
My prize,' he cried, 'and guard her there
Until her stubborn pride be bent
By mingled threat and blandishment:
See that ye watch her well, and tame,
Like some wild thing, the haughty dame.'
They bore her to that garden, bright
With every flower that charms the sight,

† शान्ता ये कृतस्वस्वव्यापारा अतीतेऽध्वन्यनुप्रविष्टाः। उदिता येऽनागतमध्वानं परित्यज्य स्वंस्वं व्यापारं कुर्वन्ति। अव्यपदेश्या ये शक्तिरूपेण स्थिता व्यपदेष्टुं न शक्यन्ते यथा सर्वं सर्वात्मकमित्येवमादयः। नियतकार्यकरणोपयोग्यतयाऽवच्छिन्ना शक्तिरेवेह धर्मशब्देनाभिधीयते तत्त्रिविधमपि धर्मं योऽनुपतत्यनुवर्तते ऽन्वयित्वेन स्वीकरोति स शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपातो धर्मीत्युच्यते। यथा सुवर्णं रुचकरूपधर्मपरित्यागेन स्वस्तिकरूपधर्मान्तरपरिग्रहे सुवर्णरूपतयाऽनुवर्तमानं तेषु धर्मेषु कथञ्चित् भिन्नेषु धर्मिरूपतया सामान्यात्मना धर्मरूपतया विशेषात्मना स्थितमनुयायित्वेनावभासते।

* एकस्य धर्मिणः कथमनेके परिणामा इत्याशङ्कामपनेतुमाह।

Digitized by Google

Where sweet streams under branches flowed,
And fruit through all the seasons glowed.
Prostrate, before those fiendish eyes,
Like a poor trembling deer that lies
Beneath a tiger's paw, she lay
Thinking of Rama far away.

TO THE EDITOR OF THE PANDIT.

SIR,—In the Supplement to the PANDIT for the current month, there is a Memorandum on the transliteration of Indian words in the Roman character, in which Bábu Śivaprasád criticises certain tables published in the *Government Gazette* of the North Western Provinces, for the 22nd of July last. As those tables, though printed anonymously in the *Gazette*, were originally compiled by me, and have since been adopted by the Asiatic Society of Bengal and the Government of India, I feel myself called upon to say a few words on the subject and therefore request the favor of your inserting the following remarks in your next issue.

In compiling the tables my only object was to secure uniformity in transliteration, partly by authority and partly by agreement; and to effect it I felt it was necessary to avoid discussion as much as possible by the adoption of an old and well-known system, instead of offering a new one. Accordingly, I selected Professor H. H. Wilson's scheme which appeared to me to be the best, as it was founded entirely upon the English alphabet, was remarkable for its simplicity and precision, had extensive currency both in India and Europe, and was more likely to be accepted by the public generally than any other. My part of the work was limited to arranging the tables in a convenient form; and this reply therefore will be confined to such parts of Bábu Śivaprasád's criticisims as relate to the few unimportant changes in the use of diacritical marks suggested by me. As the Bábu had written to me privately on the subject, and had my replies to his queries before him when he wrote his paper, much of what I have now to say will not be new to him.

The first objection raised by the Bábu refers to the representation of the letter (ع) in the Roman character. He says "in representing (ع) they have written (A'A â'a) which they seem to have meant to write (A A' â a') but which correctly would be written ('A' â) because (') only represents (ع) otherwise (واقعي) would be transliterated Vákia'í instead of Váki'í, and the foot note of the third list of "Persian with its equivalents" will become meaningless. When however (â) is taken as the representative of (ع) it will of course be written, and written more correctly, Vákiâí." As far as I can understand the drift of this passage, the Bábu seems to think that (ع) would be correctly represented by an a with a circumflex accent over it and an apostrophe before it, and "more correctly" by an a with only the circumflex accent. How the former becomes "correct," and the latter "more" so, the Bábu does not explain. He is indifferent too as to whether (ع) is represented by an apostrophe only, or by an accented a, but he will not accept an apostrophized a on any account. As a matter of taste the Bábu is welcome to adopt any form of romanizing he chooses, but I deny his right to stigmatize as incorrect what he dislikes. The letter (ع) has no representative in the Roman alphabet, and therefore whatever is used in English to represent it must necessarily be arbitrary, and arbitrary signs can have no inherent claims to special accuracy. One may be more convenient, but not more accurate, than another. Professor Max Müller, the highest authority on the science of language in the present day, recommends an h with an apostrophe before it ('h) as the representative of the letter in question, and that cannot be said to be less correct than the one recommended by the Bábu. In English the apostrophe is used to mark the omission of a letter, and the Bábu wishes to take it as the representative of an unelided semi-vowel; but by what parity of reasoning a mark for an omitted letter is recommended to do duty for an unomitted one he does not tell. As an arbitrary sign it may be used for B or C or D just as well as for (ع).

Linguists are unanimously of opinion that (ع) by itself has the sound of a deep guttural a. As such it should be represented by an a with a mark of some kind to indicate its guttural character. Accordingly in India it has been generally represented by an (अ) with a dot under it (अ़), and this appears the most convenient form. In words like (رفع) and (دفع) the Romanized Raf'a and Daf'a are much more easily pronounced than raf' daf', and I can perceive no objection to their use, except the inconsistency of using the same form for the (ع) when a semi-vowel and final, as when it is associated with the short vowel a.

As to the sign which would be the most convenient, the circumflex accent recommended by Professor Wilson and accepted by Bábu Śivaprasád is now extensively used in Europe for the Sanskrit (आ,) and cannot be made to do duty for (ع) without causing confusion. The grave and the acute accents are equally objectionable, as they have their own special uses, and the only sign ready at hand and available in every printing office, is the apostrophe which has, besides, the special recommendation of being a fit symbol for (ع) when it loses its individuality by association with the vowels e, i o, &c., to which it imparts its guttural character. But whether we adopt the apostrophe or the circumflex accent, certain it is that the use of the two together on one letter for the indication of a single peculiarity would, to ordinary common sense, appear preposterous; but Bábu Śivaprasád says that (ع) "would be correctly written" (with both the marks thus) "'â." This opinion appears to me to be the

Digitized by Google

more inconsistent as I find that he himself says with reference to (غ) that "when one letter can sufficiently answer our purpose what's the use of writing two?"

For (غ) Bábu Śivaprasád would have a dotted g. Professor Max Müller recommends an h with two apostrophes before it, thus" h. But Sir William Jones, Professor Wilson, Sir Charles Trevelyan, Mr. Shakespear, Dr. Forbes, Dr. Ewald, Dr. Eli Smith and a host of other oriental scholars prefer gh, and, with every deference to the opinion of Bábu Śivaprasád, I feel disposed to side with them. G alone, whether dotted or not, cannot convey to ordinary Englishmen the true idea of the sound of (غ) whereas gh does, and I cannot but take that as a conclusive argument in the case.

"For (ه) and (ह)" says Bábu Śivaprasád, "they have given (Ḥ H h ḥ) and for (ح) H. Ḥ h ḥ. This I cannot understand. It was simple enough to have given (H h) for (ه) and (Ḥ ḥ) for (ح), but they have left no distinction, and thus made the dot superfluous." The difficulty of understanding in this case is due to the Bábu's want of care in reading the tables on which he undertook to comment, for had he not been wanting in that respect he would have seen that there was a note attached to the first Table which says, "the alternative forms are not Wilson's. They are recommended as the diacritical marks attached to them can be produced with greater ease and saving of time; or are more convenient than those proposed by him:" and reading with the light of that note, he would have found that the compiler of the tables recommended a dotted ḥ for (ح) for which Wilson has an undotted h, and an undotted one for (ه) which Wilson represents by a dotted letter. The object was to economize the use of dots. (ح) occurs but rarely, whereas (ه) is an element in at least 25 per cent. of Urdu words, and the change suggested therefore is, in my humble opinion, a most desirable one. At any rate Bábu Śivaprasád is mistaken in supposing as shewn above, that the compiler of the tables had "left no distinction between (ح) and (ه) and given a dot superfluous."

Having all along cherished a high respect for Bábu Śivaprasád's knowledge of the Hindui language, it was not with ordinary surprise that I read the passage in his paper which says that "in Hindi when (H) (ह) is not followed by any vowel it is written (:)." Such a remark from such an author I was not at all prepared to meet. The merest tyro in Hindui can prove that it is utterly incorrect, and that by innumerable quotations even from the published writings of the Bábu himself. In a paper of questions on the subject of going to England lately published by him, and a copy of which he has kindly sent to me, I find such words as निगाह (nigáh) वह (vah) यह (yah) उहदा (uhdá) मुहताज (muhtáj) महसूल (mahsúl) पहचान (pahchán) &c., in all which h (ह) occurs without a following vowel, but no where has it been converted into a *visarga*. In the Bábu's *Bhúgol Hastámalak* there are many more instances of the same kind, but none in which that letter has been converted into a *visarga*. Indeed in the course of my reading of Hindui (which I must admit is limited) I doubt if I have ever met with a single instance of an h final having been so converted. In Sanskrit there is a rule which requires that s and r final should change into *visarga*, and it obtains also to a great extent in Hindui and Bengali; and in Urdu and English the *visarga* is changed into an h; but there is no rule that I am aware of in the Sanskrit or the Hindui grammar which enjoins the conversion of an H into a *visarga*.

I think the Bábu is also wrong in supposing that the *visarga* and the *repha* "do not require different letters in the Roman Alphabet." The latter is a lingual semi-vowel, and is identical with the English r in "ornament" or "permanent," and the former, a sharp flatus (spiritus asper) equal to h, and it would be as reasonable to represent the two by the same symbol, as to represent B. and D. with the same letter. As to the difficulty about "h with two dots and h with no dot" which seems to trouble the Bábu much, the remedy lies in the foot-note which says "the alternative forms are not Wilson's," but which he has so sadly overlooked.

Professor Wilson uses a dotted ṛ for both (ऋ) and (ड़): for the sake of distinction, I recommended a dotted ṛ for the first letter, and an r with a line under it for the second. Bábu Śivaprasád would reverse the order, and have a dotted ṛ for (ड़) and lined one for ऋ.) I fail to see the superior advantages of this arrangement for I can reckon them only at six on the one side and half a dozen on the other, but if it will please the learned Bábu I shall gladly accept the proposed alteration.

"The most urgent change," says Bábu Śivaprasád, "for "which I press is to have the same representative for (श) "and (ش) which have exactly a similar pronunciation. "It won't do to give for (ش) the same letter which re- "presents (ष) as they have done in the Gazette; (ष) has "a peculiar pronunciation. It is a cerebral." This short sentence involves three assumptions every one of which is wrong. The first is that (श) and (ش) have exactly similar pronunciation; this is not true. The Sanskrit (श) is a flatus that comes from the throat, and has a sharp hissing sound quite different from that of the Persian (ش) according to Professor Wilson, "the palatal S of the Nágari alphabet has no exact equivalent in English." The second assumption is that the Sanskrit (ष) "has a peculiar pronunciation" very different from that of the Persian (ش.) I shall not deny that (ष) has a peculiar sound, for every letter has its own characteristic peculiarity and ष cannot be without it;

Digitized by Google

but I cannot admit that peculiarity to be the way in which the letter is pronounced by some of my friends at Benares who take it for kh. "The sh of the Nagari alphabet," says Professor Wilson, "finds its exact representation in the English sh;" and "the main objection to the representation" of the (ष) by sh, he adds, "is its being confounded with the more genuine representation of sh in the Sanskrit cerebral, and in our "shore" "shun." The third assumption is that the Persian (ش) is not a cerebral, and therefore cannot be represented by the same symbol which stands for a Sanskrit cerebral. The fact, however, is that the Sanskrit (ष,) the Persian (ش,) and the English sh are all cerebrals, and exactly alike in sound, and therefore they are the best representatives of each other. Nor is this opinion peculiar to myself. If Bábu Śivaprasád will refer to European orientalists he will find that Wilkins, Jones, Wilson, Schlegel, Humboldt, Burnouf, Lassen, Pott, Brockhaus, Weber, Roth, Böhtlingk, Rawlinson, Trevelyan, Shakespear, Forbes, Max Müller, Ewald, Eli Smith, and a host of others use the sh for both (ष) and (ش). Halhed and Gilchrist are the only two men who have used sh for (ष,) but they have used the same letters for (श,) and therefore their opinion, not of much value at any time, can be of little avail in this instance. Bábu Śivaprasád may feel the change proposed by him "urgently" wanted, but in demanding it he has placed himself in opposition to the scholars named above, who think it neither proper nor expedient.

Bábu Śivaprasád accounts for the use of w for (و) by Bengali inability to pronounce the letter (व) (v). He says "as the Bengalies cannot pronounce (अ) (a) they cannot pronounce (व) and (و) *** and the English finding the Bengali pronunciation of (व) and (و) so closely coming up to their (w) at once began to use (w) promiscuously with (v) for (व) and (و)." This as a theory is ingenious enough, but it has, I am sorry to say, no substratum of truth to support it. The Sanskrit (व) (v) began, on the one hand, to harden into (ब) (B) and, on the other, to soften into u and o, and sometimes melted away altogether, leaving occasionally only a trace on its nearest neighbour, at a very early period in Indian history, and in places far away from Bengal. Nineteen hundred years ago a grammarian laid down a rule that in the vernacular of Benares, Magadha &c. the letter V optionally changed to B (बो वा) , and at his time, we find the Sanskrit words *dvara* (द्वार) changed to *duára* (दुआर) *dvitíya* (द्वितीय) to *duia* (दुइअ) *dvidhákrita* (द्विधाकृत) to *doháia* (दोहाइअ) *Íśvara* (ईश्वर to Issara (इस्सर) and dhvaja (ध्वज) to dhao (धओ) in the same vernacular. These shew most clearly that the mutability of the letter V is due to some inherent peculiarity of its own, and not to any awkwardness of Bengali pronunciation. As a matter of fact, the Bengali organs of speech are more delicately formed, and are capable of producing a greater variety of nice shades of sounds, than any other in India, and, though as a Kanaujite by descent, I am sorry to admit it, it cannot be denied that the Hindus of Benares, Oudh, Agra and Delhi, have much more extensively corrupted the Sanskrit elements of the Indian vernaculars than the Bengalies. Least of all are they chargeable with the corruption of v or (و) into w.

Even in Sanskrit v when following a consonant has a very soft sound, considerably nearer that of w than of v, and in Hindui under the same circumstance it is sounded exactly like that letter. I am willing to submit to the dictum of Bábu Śivaprasád that (व) and (و) "have nothing to do with" w, but I cannot divest myself of the idea that were he to pronounce Íśvar or Dvárká with the full sound of v he would not be intelligible even to his own left rib. In the same way were he to pronounce the (نوروزه) of Akbar as if written *navrozah* few Muhammadans would understand what he meant. The tendency of the Muhammadans throughout India is to soften their (و) into w, and not to harden it into a perfect v (و) and hence it is that Captain Holroyd at Lahore has adopted w for (و) in his scheme of romanizing. It is remarkable, however, that in the Tables published in the North West *Gazette* the v alone occurs for (و) and not w, and Bábu Śivaprasád has therefore created his giant to destroy it.

As regards the inability of the Bengalies to pronounce the letter (अ) I can only say that Bábu Śivaprasád is labouring under a huge mistake. No nation in India pronounce that letter more correctly than they do.

I have myself no objection to the use, suggested by Bábu Śivaprasád, of q instead of k for (ق,) as it obviates the necessity of using a diacritical mark, which I dislike; but I cannot help reminding him that since he accepts k to be the symbol of (क,) and does not deny (ق) to be only a guttural form of that letter, analogy would suggest that a modified k would be the most appropriate symbol for it.

In his concluding paragraph Bábu Śivaprasád comments on certain misprints in the Tables published in the *Gazette*, with which I have nothing to do, but I am surprised to find him say that "in the third list (Persian alphabet,) no dot or any diacritical mark has been used throughout except for (ٹ) and (ص)." In the copy of the *Gazette* now before me there are thirteen letters with diacritical marks.

I remain Sir

Yours faithfully

MANIKTOLLAH,
Calcutta 20th Sept. 1868.

RAJENDRALALA MITRA.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

Digitized by Google

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 30. Benares November 2nd, 1868. Vol. III.

॥ ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्याः ॥

क्रियाधिकारे तृतीयाह्निकस्य पूर्वाङ्कप्रक्रान्तस्य शेषांशो
ऽवशिष्टान्तिमांशं चतुर्थमाह्निकं च ।

नन्वेवंभूतो यद्ययं प्रमाता तत्रैव तर्हि प्रमाणोपन्यासे प्रयतनीयं, न प्रमेये, यदाह "प्रधाने हि यत्नः फलवानिति" तदेतदाशङ्क्य प्रथमोपक्षिप्तमेव प्रमेयं स्मारयत्याचार्यः । तथाहि ।

"अजडात्मा निषेधं वा सिद्धिं वा विदधीत कः"

इति । यद्वस्तु, तदेवेदानीं ज्ञाते प्रमाणस्वरूपे परमेश्वरस्वरूपे च निर्वाहणार्हमेवंभूतं हि प्रमाणं, तदेवंभूते हि भगवति कथं क्रमतामिति, तदेतत् स्फुटयितुमाह ।

(१३) विश्ववैचित्र्यचित्रस्य समभित्तितलोपमे ।
विरुद्धाभावसंस्पर्शे परमार्थसतीश्वरे ॥
प्रमातरि पुराणे तु सर्वदा भातविग्रहे ।
किं प्रमाणं नवाभासः सर्वप्रमितिभागिनि ॥

*परिमितप्रमातृलग्नो नवनव आभासः प्रमेयोन्मुखः प्रमाणमित्युक्तं, तच्च प्रकाशवपुषि † प्रकाशमात्रस्वभावे पूर्वसिद्धे ...ऽः प्रमाणस्योपयोगः सम्भावना वा,तथा च पूर्वसिद्धे प्रमा...तरि सति तल्लग्नप्रकाशान्तर्भूतविमर्शमयीमभूतपूर्वां ‡ प्रमेयस्य सिद्धिं वितरति प्रमाणं, * प्रमातुश्चादिसिद्धस्य किं लग्ना सिद्धिरस्तु, विश्ववैचित्र्यं हि तत्र परमेश्वरे प्रकाशैकात्मनि सति भाति, यथा चित्रं भित्तौ, यदि हि नीलपीतादिकं पृथगेव परामृश्यते, तदा स्वात्मविश्रान्तेषु तेषु तथैवान्योन्यविषये जडान्धबधिरकल्पानि ज्ञानानि स्वविषयमात्रनिष्ठितानि विकल्पाश्च तदनुसारेण भवन्तस्तथैवेति चित्रमिदमिति कथंकारं प्रतिपत्तिः । एकत्र तु निम्नोन्नतादिरहिते भित्तितले रेखाविभक्तनिम्नोन्नतादिविभागजुषि गम्भीरनाभिरुन्नतस्तनीयमिति चित्रावभासो युक्तस्तद्वदेकप्रकाशभित्तिलग्नत्वेन वैचित्र्यात्मकभेदोपपत्तिरिति भावभेदग्रहणप्रकाशभित्तेरनपायिनीं स्वप्रकाशतामाह । तत्र स्वप्रकाशे किं प्रमाणेन, "अथोच्यते । पूर्वमस्य प्रकाशो न भवति," तर्हि स एव नास्तीति स्यात्प्रकाशमात्ररूपत्वात्तस्य, न चास्य नास्तीत्यभावेन स्पर्श उपपन्नो, यतो ह्यसावेव परमार्थतः सन्, प्रकाशस्यैव सत्त्वात्, सतश्चासद्रूपत्वायोगात्, "अथोच्यते ईश्वरता तस्य अप्रमिता प्रमास्यते" तदपि न, यतो ह्यसौ प्रमातृत्वेन चेन्न चकास्यात्कस्यायमुद्यमः, चकास्ति चेत्तर्हि प्रमातृतैवेश्वरता, तदाह "ईश्वरे प्रमातरि सर्वदा भातविग्रह इति" विशेषेण गृह्यत इति विग्रहो ऽसाधारणं स्वरूपमत एव स्वतन्त्रप्रकाशरूपत्वाद-

---

* परिच्छिन्नेत्यर्थः ।

† प्रकाशवपुषीत्यस्यैव विवृतिः प्रकाशमात्रस्वभाव इति ।

‡ अत एवानधिगताबाधितार्थविषयकं ज्ञानं प्रमा, तज्जनकं प्रमाणम् इत्युदयनाचार्याः । यत्र ज्ञाने सजातीयज्ञानोत्तरत्वनियमस्तद्भिन्नत्वमनधिगतार्थविषयकत्वम् । नैतदीश्वरज्ञाने संभवति ।

* ननु यथा भगवतः पूर्वसिद्धत्वात् प्रमाणं न क्रमेतेत्युद्भाव्यते, एवं विश्वस्मिन्नपि तत् कथं क्रमताम्, सर्वोऽपि भावराशिः प्रकाशान्तर्निमग्न इति पूर्वप्रदर्शितदिशा भगवत इव विश्वस्यापि पूर्वसिद्धत्वात् । मैवम् । यतः प्रकाशान्तर्निमग्नत्वे ऽपि विश्वजातस्य वह्नेर्विस्फुलिङ्ग इव ततो महाप्रकाशादर्शविमर्शाख्यात् पृथक् कृतो नीलसुखादिः प्रकाशो वस्तुतस्तस्मादभिन्नोऽपि प्रमाणव्यापारेण मायामयेन विषयविषयिभावेन भेदसंबन्धेन यत् संबन्धी क्रियते, एषैव प्रमा नाम । तदेतद् भगवति न संभवितुमर्हतीति ।

Digitized by Google

भावस्पर्शायोग्ये अभावानुप्रवेशेन यः कालव्यवहारः सोऽत्र नास्तीति पुराणे इत्युक्तं, तत्र किं प्रमाणं, कुतः प्रयोजनात्प्रमाणं, कस्तत्र प्रमाणस्योपयोग इति, तत्र च किं प्रमाणं न किं चिदुपपत्त्या घटत इत्यर्थः । यतः प्रमाणं नामाभिनवाभासरूपं प्रमातरि प्रमितिलक्षणां विश्रान्तिं विदधत्प्रमाणं भवति, प्रमाता चाविच्छिन्नाभासः, सर्वाश्च प्रमितीः स्वात्मन्यन्तर्मुखरूपे भजते, तत्तस्मिन्कथमभिनव आभासः, तत्प्रमितिश्च कुत्र विश्राम्यतु । तस्माद्देहप्राणपुर्यष्टकशून्यप्राय एव प्रमातरि प्रमाणमुच्यताम्, तत्रापि च वेद्यांशे यदि नाम, न तु कथं चित्संविदंशे, तत्रापि विषयोन्मुखे, तत एव संकुचितत्वादभिनवाभासे संकोचविहीनसत्यप्रमातृलग्नतापेक्षया कथ्यतां, स्वसंवेदनं प्रमाणम् । सौगतेनापि ममेदं ज्ञानमिति कल्पितप्रमातृलग्नमेव तदुपेत्यम्, न तु परमार्थप्रमातरि प्रमाणेन किं चित् । उक्तं च मयैव ।

यत्प्रमेयीकृतोऽस्मीति सर्वोऽप्यात्मनि लज्जते ।
कथं प्रमेयीकरणं सहतां तन्महेश्वरः ॥

"नन्वेवं यदि भगवति प्रमाणमनुपयोग्यनुपपत्ति च किमर्थं तद्विषयं शास्त्रं, तद्धि प्रमाणमेव, परार्थानुमानात्मकं हि शास्त्रम् । तत्र च प्रमाणादिषोडशपदार्थतत्त्वमयत्वमेव परमार्थः । "यत्तु सौगतैः पञ्चावयवत्वादि दूष्यते" तदाग्रहमात्रं, षोडशसु हि पदार्थेषु निरूप्यमाणेषु सम्यक्प्रतिपाद्यं परः प्रतिपद्यते, हिताहितप्राप्तिपरिहारयोरित्यादिना च यत्नेन परस्य किं प्रयोजनं तद्धि परस्य प्रतिपत्त्यै, सा च परार्थानुमाना, तत्र च प्रतिज्ञादेरुपयोग इति तत्परिपूर्णपरप्रतिपत्तिकारि परमार्थतः सकलमेव शास्त्रं परार्थानुमानमागमव्यतिरिक्तं न्यायनिर्माणवेधसाऽक्षपादेन * निरूपितमिति" । अत्रापि पूर्वोक्तमेव † "किं तु मोहवशा"दिति स्मारयितुमाह ।

(१४) अप्रवर्तितपूर्वोऽत्र केवलं मूढतावशात् ।
शक्तिप्रकाशेनेशादिव्यवहारः प्रवर्त्स्यते ॥

इह परमेश्वरस्येदमेव परं स्वातन्त्र्यं यदस्मादृशप्रख्यपशुदशाविशेषासम्भाव्यमानातिदुष्करवस्तुसंपादनं नाम, इतश्च किमतिदुष्करं भविष्यति, यत्प्रकाशात्मन्यखण्डिततद्रूप्ये एव प्रकाशमाने प्रकाशननिषेधावभासः प्रकाशमानः । तस्मात्परमेश्वरस्यैवं तत्परं स्वातन्त्र्यं यत्तथावभासनं पशुरूपतावभासनं नाम ग्राहकांशसमुत्थानं तद्द्वारेण च ग्राह्योल्लासनमपि । सैषा भगवतो मायाशक्तिरुच्यते । यथोक्तं "मायाविमोहिनीनामेति" ।

तदेवंभूतान्मायाशक्तिरूपात्स्वातन्त्र्यादस्य मूढता विनष्टपूर्णचेतनता स्वात्मवर्त्तिन इच्छास्पन्दोदयस्फुटस्फुरितैकस्वभावनिर्भरतात्मनः पूर्णत्वस्य स्मृत्यादिशक्त्यात्मनः स्वातन्त्र्यस्य देशकालसंकोचवैकल्यादयवसिद्धवैभवनित्यताधर्मस्य च प्रकाशमानस्यापि यदप्रकाशमानतयाऽभिमननं तस्या वशात्सामर्थ्यात् । पूर्वं यो न प्रवर्तितः समनन्तरश्लोकद्वयोक्तस्वरूपे प्रमातरि भगवति ईश्वरत्वादिना उक्तेनैव पूर्णत्वादिना व्यवहारो यः खल्वहमिति भाति स पूर्णः विभुः स्वतन्त्रो नित्य इत्येवमादिरूपः तं प्रवर्तयन्तु व्यवहारं लोका इत्येतेन शक्तीनामिच्छाज्ञानक्रियाणां प्रकाशकेन प्रत्यभिज्ञारूपेण व्यवहारसाधनपरार्थानुमानात्मना शास्त्रेण तं व्यवहारं प्रवर्त्तयतां तत्समर्थाचरणं क्रियते । प्रवर्त्स्यते इति द्वौ णिचौ, केवलमिति न तु किं चिदपूर्वं क्रियते, नापि तत्त्वतोऽप्रकाशमानं प्रकाश्यते, प्रकाशमान एव यत्र प्रकाशत इत्यभिमननं तदपसार्यते, * तदपसरणमेव हि परमेश्वरतालाभो मुक्तिः, तदनपसरणमेव संसारः, अभिमननमात्रसारं ह्येतद् द्वयम्, † उभयमपि चेदं भगवद्विजृम्भितमेव । एतदुक्तं भवति । यथा ‡ भीतस्य भासमाने एवात्मन्यपहारितोऽहमिति मोहान्मन्यमानस्य मोहोपसार्यते, कः खलु त्वं यस्येदृशं वस्त्रं मुखमादृशमिति चेत्यस्य तदस्ति भवत इति पुनःपुनरभिदधता न चास्यापूर्वं किंचन रचितं, तथा पशुलोकस्य भासमान एवात्मनि नाहमीश्वर इत्यादिमोहादभिमन्वतो मोहोऽपोह्यते, यो हि ज्ञानक्रियास्वातन्त्र्ययुक्तः स ईश्वरो, यथा सिद्धान्तपुराणादिषु प्रसिद्धः, तथा च त्वमिति, यदि वा यस्मिन्यदायत्तं स तत्रेश्वरो, राजेव स्वमण्डले, तथा च त्वयि विश्वमितीश्वरताव्यवहारो नान्यनिमित्तक इति व्याप्तिः, यत्खलु यल्लग्नं भाति तत्तेन पूर्णं, निधानमिव मणिभिः, त्वल्लग्नं च विश्वमिति, यस्य यदन्तर्वर्ति भाति स तावति व्यापकः, समुद्र इव मणिषु, त्वयि च संविद्रूपे धरादिसदाशिवान्तं शास्त्रप्रक्रियोक्तं विश्वमिति, यस्मिन्स्थिते यदुदेति लीयते च तत्पूर्वापरभागव्यापि, यथा भूमावङ्कुरः, तथा च त्वयि प्रकाशे विश्वमिति । एवमन्येऽपि धर्माः सहस्रशोऽप्यागमादिसिद्धा योज्याः । तदेवं व्यपोहिते व्यामोहे स्थितेऽपि तत्संस्कारमात्रविधृते § शरीरादावनात्म-

* गोतमेन

† किं तु मोहवशादस्मिन् दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते ।
शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते ॥

* निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति पातञ्जलसूत्रेण तद्भाष्यवार्त्तिकाभ्यां च स्फुटमेतदेव प्रतिपाद्यते । ज्ञानप्रक्रियावैलक्षण्यादृते न ततोऽत्र किमपि वैलक्षण्यं लक्ष्यताम् ।

† मुक्तिसंसाररूपम् ।

‡ भूतग्रस्तस्य ।

§ आह चेश्वरकृष्णः ।
सम्यग् ज्ञानाधिगमाद् धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः ॥
इति ।

ताभिमानपुरःसरे एवात्मताभिमाने घटादौ च प्रकाशमान एवानात्मताभिमाने ज्ञातेन्द्रजालतत्त्वस्य पश्यतोपीन्द्रजालं यथा न तत्त्वतो व्यामोहः, तथा प्रत्यभिज्ञातात्मस्वरूपस्य ततो निवृत्ते प्रयाणप्रापितपर्यन्ते देहे परमेश्वरतैव, अभ्यासभावनाबलेन तु शिवशासनोपदिष्टेन देहघटादावेव परमेश्वरतासमावेशमभिनिविश्य पश्यत इहैव शरीरे पारमेश्वर्यांशधर्मोद्गमः, न तु वस्तुतः पूर्णता, देहत्वस्यैव संकोचप्राणस्य गलने यथास्थितविश्वात्मकता * पत्तेः। यस्य तु व्यवहारसाधने हेतुकलापेप्यसिद्धताभिमानस्तस्य तत्रापि व्यवहारसाधनैरेव व्यामोहोपसार्यः†। यस्य तु सर्वथा नापसरति तत्रेश्वरशक्तिबलात्मूढतैव। तस्यापि कर्णपथगमनात्संस्कारपाकेनावश्यं कदाचिद्भविष्यत्येव लाभः‡ ॥ तदेवं कर्तरीत्यादिश्लोकद्वयेन यदुक्तं तदेव विश्ववैचित्र्येत्यादिश्लोकत्रयेणोपस्कृत्य पुनर्निरूपितम्। एवंभूतं तावत्प्रमाणं तदेवंभूते भगवति कथमुपपद्यताम्, ततश्च युक्तमुक्तं शास्त्रादाविति भङ्ग्यन्तरेणेदानीं तदेव निर्वाहितमिति शिवम् ॥ १७ ॥

॥ आदितः सूत्रश्लोकाः १२० व्याख्याताः ॥

इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे मानतत्फलमेयनिरूपणं तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥

॥ इत्येकादशमाह्निकम् ॥

॥ श्रीः ॥

भावानाभासयन्कर्ता निर्मले स्वात्मदर्पणे।
कार्यकारणभावं च यश्चित्रं तं स्तुमः शिवम् ॥

क्रियाशक्तिस्फारप्रायसंबन्धाभिधानप्रसङ्गाज्ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य तत्त्वं प्रसाध्य कार्यकारणभावस्य तत्त्वं प्रसाधयितुं श्लोकैकविंशत्या ऽऽह्निकान्तरमारभ्यते। "एष चे"त्यादि "एवमिच्छैव हेतुता कर्तृता क्रिये"त्यन्तं, तत्र श्लोकेन स्वमते कर्तृकर्मभाव एव कार्यकारणभाव इत्युपपादिष्यते, ततः श्लोकत्रयेण जडस्य कारणत्वं पराक्रियते, ततः श्लोकषट्केन चेतनस्यैव कर्तृतारूपा कारणता प्रसाध्यते, ततः प्रसङ्गादनुमाने नियतिशक्तिरवश्योपजीव्येति श्लोकत्रयेणोच्यते, सौगतोक्तकार्यकारणभावपरमार्थो ऽप्यस्मत्पक्षमेवावलम्बते नो चेत् किं चिदिति त्रिभिः श्लोकैः, सांख्योपदर्शितो ऽपि कार्यकारणभावो नोपपद्यते यद्यस्मदुक्तं चेतनस्य कर्तृत्वं नाङ्गीक्रियत इति त्रिभिः, चेतनस्याप्यनीश्वरतायां नैतद्घटत इति द्वाभ्यामिति संक्षेपार्थः।

ग्रन्थार्थस्तु व्याख्यायते ॥

एवं क्रियाशक्तिमुखेन प्रमातृैकरूपतां भगवति व्यवहर्तव्यां प्रसाध्य कर्तृरूपतापि तत एवायत्नसिद्धेति दर्शयितुमाह।

(१) एष चानन्तशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून्।
भावानिच्छावशादेषा क्रिया निर्मातृता ऽस्य सा ॥

चोऽवधारणे, एष एव पुराणः प्रमाता ऽमून् भावानाभासितपूर्वान् आभासमानान् आभासयति अविच्छिन्नेन प्रबन्धेन कथमिच्छाया ईशितुरभिन्नाया अविकल्परूपाया अक्रमाया वशेन सामर्थ्येन, कुत्रास्य ते भावाः स्थिता, आह, अनन्तशक्तित्वादिति, विश्वे हि भावास्तस्यैव शक्तिरूपेण स्वरूपात्मत्वेन स्थिता इत्युक्तं "स्वामिनश्चात्मसंस्थस्ये"त्यत्र। यदेतदाभासनं या ऽसाविच्छा सा क्रिया ऽस्य भगवतो निर्मातृत्वम् ॥

ननु बीजादङ्कुर उद्भवन्दृश्यते, न चात्र कश्चिच्चेतनो ऽनुप्रविशन्दृष्टस्तत्कथमेतदुक्तमित्याशङ्क्याह।

(२) जडस्य तु न सा शक्तिस्सत्ता यदसतस्सतः।
कर्तृकर्मत्वतत्त्वैव कार्यकारणता ततः ॥

जडस्य बीजस्यैवंभूतं सामर्थ्यं नास्ति, यदसद्रूपं सद्रूपं वा ऽङ्कुरं परिदृश्यमानसत्तावन्तं करोति। बीजादङ्कुरो जायत इति नाङ्कुरस्य महिमा, असत्त्वात्, अङ्कुरो जायत इति च महिमा कथं बीजस्य, ततो ऽङ्कुरादन्यत्वात्, यत एवं तस्मात्कार्यं क्रियाशक्त्या ऽवभास्यमानं कर्मैवेति * कृत्येनैवाविष्कृतम्। कार्यते ऽनेन कर्ता तत्समर्थाचरणेनेति कारणमपि कर्तरि चेतने विश्राम्यति। असतः सत इत्यसद्रूपस्य सत इत्यर्थः। वार्थो वात्र गर्भीकृतः, असतो ऽङ्कुरस्य सतो वा बीजस्येति, अङ्कुरस्य सतो ऽसतो वेत्येवं वा ॥

---

* प्राप्तेः

† भवति चागमः।

निष्कम्प आत्मसंवित्तौ जीवन्मुक्तो ऽभिधीयते।
तत्त्वे विकल्पमानस्तु पिण्डपाताच्छिवं व्रजेत् ॥

इति।

‡ स्वरूपस्य।

* कृत्यप्रत्ययेन यक्ता।

"नन्वेतच्चेतने ऽपि तुल्यम्, तथाहि, यदि सन्नेवाङ्कुरस्तर्हि कृतं चेतनेन, अथासंस्तर्हि जायत इत्येवं महिमा तस्यासत्त्वादेव न संभवितुमर्हति, चेतनस्येति चेत्, तस्यापि बीजवदङ्कुरादन्यत्वादेव नेति चेत्" न, सकलविश्वस्य चेतनान्तर्भेदितत्वनिरूपणेन दत्तोत्तरत्वात्। तथा च सूत्राणि।

चिदात्मैव हि देवो ऽन्तः स्थितमिच्छावशाद्बहिः।
योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत् ॥

इत्यादीनि।

Digitized by Google

* ननु जडस्य कथमेषा शक्तिर्न भवतीत्याह ।

(३) यदसत्तदसद्युक्ता नासतः सत्स्वरूपता ।
सतो ऽपि न पुनः सत्ता लाभेनार्थः ।

सद्वा कार्यमसद्वा सम्भाव्यते उभयात्मकमनुभयात्मकमनिर्वाच्यमिति तु स्ववाचैव विरुध्यते, तत्किमनेन, यद्यसन् घटस्तर्हि तस्यासद्रूपतैव परमार्थ इति कथं स्वरूपविरुद्धं सत्त्वमभ्युपगच्छेत्, नहि पादपतनशतैरपि नीलमात्मनि पीतिमानं मृष्यते, अथ सन्नेव घटस्तर्हि किमन्यदुपयाच्यते दण्डचक्रसूत्रात्, अभिव्यक्तिविषयत्वस्फुटत्वादयो ऽपि सदसद्रूपतया चिन्त्याः † ॥

नन्वेवं तूष्णीमास्यतां नैतदपि युक्तमित्याह ।

(४) अथ चोच्यते ॥
कार्यकारणतालोके ‡

तदवश्यसमर्थ्यो ऽयमर्थ इति यावत् ॥
ततश्चेत्थमुपपद्यत इति दर्शयति ।

(५) सान्तर्विपरिवर्तिनः ।
उभयेन्द्रियवेद्यत्वं तस्य कस्यापि शक्तितः ॥

कुम्भकारहृदये ऽन्तर्मनोगोचरत्वात्पूर्वमपि स्वसंविदेकात्मतया विचित्रत्वेन विश्वस्य भेदाभेदात्मना परिवर्तमानस्य स्पन्दनेन स्फुरतो यदन्तःकरणबहिष्करणद्वयवेद्यत्वमाभास्यते एषैव सा कार्यकारणता, उभयग्रहणमुपलक्षणम् । यस्य यावति पूर्णार्थक्रियासमाप्तिरिति यावत् । सुखादीनामन्तःकरणैकवेद्यतापादानमेव निर्माणम् । न च कुम्भकारे प्राणपुर्यष्टकबुद्धिशून्यदेहप्राये तदेतत्स्थितं, तस्यापि जडत्वात् । ततः संविदेव विश्वमात्मनि भासयति, शक्तिवैचित्र्यात्, तस्य कस्यापीति पूर्वमुक्तस्याचिन्त्यापर्यनुयोज्यमहिम्न इत्यर्थः । न च वाच्यमुभयेन्द्रियवेद्यत्वमपि सदसद्वेति, यतो ऽयमत्र परमार्थः, यथा दर्पणान्तः कुम्भकारनिर्वर्त्यमानघटादिप्रतिबिम्बे दर्पणस्यैव तथावभासनमहिमा, तथा स्वप्नदर्शने संविदस्तथापि तन्महिम्नैव एतेनेदं बहिः स्फुटरूपं क्रियत इत्यभिमान उल्लसति' एवं संविन्महिम्ना कुम्भकृति दण्डचक्रादौ घटे ऽवस्थिते तन्महिम्नैवाभिमानो जायते, यथा मयेदं कृतमनेनेदं कृतं मम हृदये स्फुरितमस्य हृदये स्फुरितमिति । तत्र जडस्य मृदादेर्दूरापेतो ऽभिमान इति संवित्स्वभावे कर्तृत्वं व्यवस्थाप्यते । "ननु भावरूपमेवेत्थं भास्यतां किं द्वयेन्द्रियवेद्यत्वेन" उक्तमत्र स्फुटमर्थक्रियाक्षमं रूपमनेनोक्तमिति को विरोधः ॥

अनेन च विचारेण प्रकृतमपि क्रियास्वरूपं सिद्धं भवतीति दर्शयति ।

(६) एवमेका क्रिया सैषा सक्रमान्तर्बहिः स्थितिः ।
एकस्यैवोभयाकारसहिष्णोरुपपादिता ॥

सैषेति, यस्याः स्वरूपत आश्रयतश्च नोपपद्यत इत्युपालम्भः कृतः, सा उपपत्त्या स्थापिता । यतः संविद्रूपादान्तरात्प्रभृति इन्द्रियगोचरतया बहिष्पर्यन्ततया स्थितिराभासरूपा तत एव वेद्यात्मककर्मालिङ्गनेन सक्रमता तावदुपपन्ना कर्तृकर्मैकाश्रयतादात्म्याच्चैका सचैक आश्रयः संविद्रूपत्वेन स्वच्छत्वस्वतन्त्राभ्यामुभयमप्यन्तर्बहीरूपं सहत इति ॥

ननु भवतु घटादावेवं यत्र तु बीजाङ्कुरादौ चेतनानुप्रवेशो न दृश्यते तत्र कथं * बीजस्यैवाङ्कुरः कार्यो न भवतीत्याशङ्क्याह ।

(७) बहिस्तस्यैव तत्कार्यं यदन्तर्यदपेक्षया ।
प्रमात्रपेक्षया चोक्ता द्वयी बाह्यान्तरस्थितिः ॥
मातैव कारणं तेन स चाभासद्वयस्थितौ ।
कार्यस्य स्थित एवैकस्तदेकस्य क्रियोचिता ॥

अन्तराभासमानस्य तथारूपापरित्यागेनैव बहिराभासनं निर्माणं, ततश्च यद्वस्तु यमपेक्ष्यान्तरित्युक्तं तद्वस्तु तस्यैवान्तरवस्तुरूपविपरिवृत्तिमात्रस्य बहिष्करणार्हं भवति, संविद्रूपं च प्रमातारमपेक्ष्य अन्तराभासिनो भावास्तदपेक्षयैव बाह्याभासा इति तेनैव तेषां बहिष्करणावभासनं युक्तं, ततश्च प्रमातैव कारणं भवति, न जडः । स्थार्थे चः । यस्मात्स प्रमाता कार्यस्यान्तर्बहिराभासनद्वयनिमित्ततया स्थितः, तेन विना तदपेक्षस्याभासद्वयस्यानुपपत्तेः, तस्मादेकस्य प्रमातुरेव न तु कथं चिज्जडस्य उचिता प्रसाधितरूपा क्रिया निर्मातृता भवतीति ॥

(८) अत एवाङ्कुरे ऽपीष्टो निमित्तं परमेश्वरः ।
तदन्यस्यापि बीजादेर्हेतुता नोपपद्यते ॥

---

* जडैव प्रकृतिः कर्त्री, चेतनस्य कर्तृत्वे परिणामितापत्तेः, तथा च स्मर्यते ।

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥

इति । इति कापिलास्तदनुसारी प्रत्यवतिष्ठते । नन्विति ।

† अभिव्यक्त्यादिकमपि घटादेः सदसद्वा । आद्ये पुनः कारणव्यापारवैयर्थ्यमेव । अन्त्ये च कथमसतो घटादेरभिव्यक्तिः सती भवेत् । असतः सत्त्वानुपपत्तेः । तथात्वे किमपराद्धमसत एव घटादेः सत्त्वेन कारणभवाच्चरणोपगतेन, किमिति घटादेः सत्त्वमुपगम्यायास्यत इति भावः ।

‡ लोके हीदं कार्यमिदं कारणमिति प्रचुरं व्यवह्रियते, तत् प्रदर्शितदिशा कार्यस्य सदसद्भावविकल्पासहत्वे कथमुपपद्यत इत्यर्थः ।

* बीजमत्रोपलक्षणं कतिपयबीजावयवानां सन्निहितभूमिजलादेश्च, बीजस्य समवायिकारणत्वस्यासंभवात्, तस्यैव च वक्तव्यत्वेनाभिप्रेतत्वात्

Digitized by Google

यत एवं चेतन एव निर्माता, अत एव नैयायिकादिभिरङ्कुरादौ बुद्धिमानेव परमेश्वरो हेतुत्वेनेष्टः । "ननु तैर्निमित्तकारणता ऽस्याङ्गीकृता, क्रियाविभागादिक्रमायातपरमाण्वादिद्वारकतया समवायिकारणनिजावयवारम्भपरम्परया तु तत ईश्वरादन्यस्यापि बीजभूमिजलादेर्हेतुता कथिता" । सत्यं कथिता, सा तु नोपपद्यते, उक्तयुक्त्या जडस्य हेतुत्वायोगात् । ततश्चेश्वर एव बीजभूमिजलाभाससाहित्येनाङ्कुरात्मना भासत इतीयानत्र परमार्थः ॥

ननु परिदृष्टबीजादिव्यतिरिक्तबुद्धिमत्कारणकल्पनेन विना किमुपहीयत इति परस्य भ्रान्तिं भिन्दन्नाह ।

(९) तथाहि कुम्भकारो ऽसावैश्वर्यैव व्यवस्थया ।
तत्तन्मृदादिसंस्कारक्रमेण जनयेद्घटम् ॥

तथाहीति निदर्शनोपक्रमेण व्याप्तिरेवंभूतैव दृष्टेति द्रढयति, जडा हेतवश्चेतनप्रेरिताः कार्यं कुर्वन्ति, मृदादयो यदि सन्निधिमात्रेण विदध्युः कुम्भकारेण किमत्र कृतम्, शिबिकस्तूपकादिपरम्परया ते जनयन्ति सा च कुम्भकारायत्तेति चेत्सिद्धं नः साध्यं, शिबिकसंपादने ऽपि ते चेतनप्रेरणामपेक्षन्त इति तज्जडकारणानां चेतनप्रेरणामन्तरेण न क्वचित्कार्यकारित्वम् । यदि हि स्यान्मृदादीनामपि स्यादित्येकान्त एषः । ततश्च यदचेतनं कार्यकारि तच्चेतनापेक्षं, मृदादय इव, तथा च बीजादीति स्वभावः । अचेतनकार्यकारित्वं हि कादाचित्कत्वात्सनिमित्तं, न चान्यदस्य निमित्तमुपपद्यते ऽनुपलम्भादिति, चेतनप्रेरणां यदि न निमित्तीकुर्याद्व्यापकविरुद्धमन्यनिमित्तकत्वं प्रसज्येत, न च युक्तं त,न्मृदादावपि तस्य प्रसङ्गादिति सिद्धा व्याप्तिः, अतश्च कुम्भकृदेव तत्रेश्वरः । तदेतदाह, ईश्वररूपा या व्यवस्था तया यः स स मृद्दण्डचक्रादीनां संस्कारः मृदो मर्दनं दण्डस्य प्रगुणत्वं चक्रस्य परिवर्तनमित्यादिस्तदारम्भो यः क्रमः शिबिकस्तूपकादिरूपः तेन घटं नियोगतो जनयति नान्यथेति, नियोगे लिङ् ।

किं च यदि न क्रुध्यते, वस्तुतः कुम्भकारो ऽपि ऐश्वर्यैव स्वतन्त्रविश्वात्मतारूपया व्यवस्थया मृदादिसंस्कारापेक्षया प्रदर्शितनियत्यभिधाननिजशक्तिविजृम्भातो घटं जनयेत् अन्यथा ऽचेतना मृदादयः कथं कुम्भकारेच्छामनुरुध्येरन्, तन्तवो ऽपि वा घटसंपादनेच्छां किं नाश्रयेरन् । तदेतदप्युक्तमनेनैव सूत्रेण । तथाहीति ।

"नन्वेवं कुम्भकृतो नास्ति कर्तृत्वमिति समुत्सीदेद् * धर्माधर्मव्यवस्था" यदि प्रत्येषि युक्त्यागमयोस्तदेवमेव, तथापि समस्तेतरनिर्माणमध्य एवेदमपि परमेश्वरेणैव निर्मितं, यद्विचलस्तस्य कुम्भकारपशोर्मिथ्याकर्तृत्वाभिमानः, प्रतिभुव इवाधमर्णताभिमानः, जडा हेतवो बीजभूमयश्चेतनप्रेरिता भवितुमर्हन्ति, कार्यारम्भकत्वात्, योयो जडः कार्यारम्भकस्स स चेतनप्रेरितः, यथा मृदादिः, तथा चैते मृदादयः कार्यारम्भकत्वाभिमानाः, यदि पुनरीश्वरस्येच्छैवेयमीदृशी मा ऽस्याभिमानो ऽयमुद्गमदिति तदा नासौ कर्ता कश्चित्, तदिदमप्युक्तं सूत्रेणैव, तथाहीति । कुम्भकारस्यापि मृदादिसंस्कारक्रमेण किं घटं जनयाम्युत न जनयामीति य एकपक्षनिश्चयाय संप्रश्नात्मा विचारः, स ईश्वरसम्बन्धिन एव विविधात्स्वरूपाच्छादनतत्त्वप्रकाशनरूपादवस्थानादिति, संप्रश्ने लिङ् । तस्माद्वस्तुत ईश्वर एव सर्वत्र कर्ता अहं च स एवेति न परिमिते कर्तापि तु सर्वत्र कर्तेत्येतावति सर्वथा हृदयेनावधातव्यमिति स्थितम् ॥

दृश्यते चास्य चेतनस्य स्वातन्त्र्यमेव सर्वत्र जृम्भमाणं, जडानपि यत्स्वात्मतामापादयति, न तु जडानां वस्त्वन्तराविष्करणे सामर्थ्यमिति यदुक्तं तत्सर्ववादिप्रसिद्धनिदर्शनेन द्रढयति ।

(१०) योगिनामपि मृद्बीजे विनैवेच्छावशेन तत् ।
घटादि जायते तत्तत्स्थिरस्वार्थक्रियाकरम् ॥

यदिह चेतनप्रेरितं कारणमिति प्रसिद्धं मृदादि, यच्च तदनपेक्षं बीजादि, घटादेरङ्कुरादेश्च जनकं, तदेव यदि परमार्थतः कारणं स्या,त्तद्व्यतिरेकेण घटाङ्कुरादेः कथं योगीच्छामात्रेण जन्म स्यात्, अकारणत्वप्रसङ्गस्तेषां वा ऽकारणत्वापत्तेः । अथोच्यते "अन्ये एव ते घटाङ्कुरादयो मृद्बीजादिजन्याः, अन्ये एव च योगीच्छादिजन्याः, इति," तत्रापि प्रबोध्यसे, विमर्शाभेदात्तावदभेद इति पूर्वमेवोक्तं, तत्रापि योगी खल्वप्रतिहतेच्छस्तस्य चेच्छा तादृगेव घटो भवतु यो मृदादिकृतकुम्भसंभवभूयर्थक्रियाकरणचतुरवृत्तिरिति, तदेतदाह, तस्य तस्य स्थिरस्यार्थक्रियान्तरानुबन्धिनः कालान्तरानुबन्धिनश्च स्वस्यात्मीयस्यार्थक्रियाविशेषस्य करणे हेतुतच्छीलानुकूलरूपं घटादि जायते इति । "ये त्वाहुः, नोपादानं विना घटाद्युत्पत्तिर्योगी त्विच्छया परमाणूनपश्यन्संघट्टयतीति" । ते वाच्याः । यदि खल्वन्वयव्यतिरेकागमादिपरिदृष्टः कार्यकारणभावो योगिषु न विपर्येतीति हृदयमावर्जयति वः, तत्किं परमाणुग्रहेण, नो चेद्घटस्य कपालादिशरीरस्य स्वावयवाः तेषां निजंनिजं प्रसिद्धं तृणशस्तिलशो ऽप्यन्यथा भवनमसहमानं लौकिकमेव कारणमिति घटे मृद्दण्डचक्रादि देहे स्त्रीपुरुषसं-

* सुकृती स्वर्गं प्राप्नोति दुष्कृती च नरकमिति च व्यवस्था परमेश्वरस्य कर्तृत्वे न घटेत, यदि न किं चित् कुम्भकारादिना क्रियते तर्हि ज्योतिष्टोमब्रह्महत्यादिकर्मापि न केन चित् क्रियते, ऽपि तु परमेश्वरेणैव, तस्य च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वेन स्वर्गनरकयोरसंभवाद् विधिप्रतिषेधात्मकशास्त्रस्यानर्थक्यापत्तिरिति भावः ।

एतदभ्युपगममुखेन प्रतिक्षिपति । यदीत्यादिना ।

योगादि सर्वमपेक्ष्यं परिदृष्टदीर्घतरकालपरिवासमिति योगीच्छया तु समनन्तरोदितघटदेहादिसम्भवो दुस्समर्थ एव * । चेतन एव तथातथा भवति भगवान्भूरिभर्गो महादेवो नियत्यनुवर्तनोल्लङ्घनघनतरस्वातन्त्र्य इत्यत्र पक्षे नियत्यनुवर्तिनि लौकिके प्रसिद्धे कार्यकारणभावे स्वातन्त्र्यं तदुल्लङ्घनमाद्रियमाणस्य तु योगिप्रायप्रसिद्धे लोकोत्तरे इति न कश्चिद्विरोधः, इयांश्च लोक एव, परमार्थतस्तु सक्रमाक्रमरूपविश्वसृष्ट्यादिकृत्यपञ्चकप्रपञ्चस्वभावः प्रकाशते, चेतनो हि स्वात्मदर्पणे भावान्प्रतिबिम्बवदाभासयतीति सिद्धान्तः यदाह पूर्वगुरुः ।

निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते ।

जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥ इति ॥

ननु यदि प्रसिद्धकारणोल्लङ्घनेनापि तत्कारणजन्यकार्यविशेषतुल्यवृत्तान्येव कार्याणि जायन्ते, भग्नास्तर्ह्यनुमानकथाः,। तथाहि, कथमन्यदन्यत्र नियमवद्भवेदित्याशङ्क्य प्रामाणिकतरंमन्यैस्तादात्म्यतदुत्पत्ती नियमनिदानमुपगते, नहि निःस्वभावं वस्तु भवति, नापि भिन्नस्वभावं, स्वभावभेदेन भेदात्पर्यायशस्तत्स्वभावद्वयाभावे च निःस्वभावताप्रसङ्गात्, एवं निर्हेतुके भिन्नहेतुके च कार्ये वाच्यम्, उभयत्रापि च हेतुकृतैव व्यवस्था स्वहेतुत एव हि शिंशपा वृक्षस्वभावाव्यभिचारिणी जाता स्वहेतुतश्च हुतभुग्धूमजननस्वभावः, तदिदानीं नियत्प्रलम्बिनि कार्यकारणभावे सर्वमिदं विघटेत, योगीच्छया हि शिंशपाप्यवृक्षस्वभावा भवेत्, धूमे तु द्विगुणं चोद्यम्, † अग्न्यादिसामग्री योगीच्छोद्भूता धूमं न जनयेद्योगीच्छा वा ऽनग्निकं धूममिति न स्यादनुमाने, अस्ति च तल्लोक इत्याशङ्क्याह ।

(११) योगिनिर्माणताभावे प्रमाणान्तरनिश्चिते ।

कार्यं हेतुः स्वभावो वा ऽत एवोत्पत्तिमूलजः ॥

योगीच्छापि सर्वथा तादृशमेव न तु वृश्चिकगोमयादिसम्भूतवृश्चिकादिन्यायेन कथं चिद्रसवीर्यादिना भिन्नं कार्यं जनयतीति यत्कथित,मत एवास्मादेव हेतोः कार्यं वा धूमाद्यग्न्यनुमाने शिंशपात्वादिस्वभावो वा वृक्षत्वाद्यनुमाने एवं हेतुर्भवति, यदि प्रमाणान्तरेण लोकप्रसिद्ध्या योगिनिर्माणत्वस्याभावो निश्चितो भवति, नान्यथा । अत एवानुमाने जन्मान्तराभ्यासलोकप्रसिद्ध्यादिकमवश्योपजीव्यं, "सा च श्रुतानुमानप्रज्ञयोर्बीजमिति च * ऋतम्भराविषयमुवाच पतञ्जलिः"। "अन्ये च यौक्तिकाः योगिप्रत्यक्षकल्पसद्भावं समस्तग्रहणाय कल्पितवन्तः," सांव्यवहारिके च प्रमाणे नास्माकं भरः, प्रकृतं ह्यस्माकमीश्वरस्वरूपं तच्च स्वप्रकाशमेवा न्यप्रमेयोपरोधेपि नोपरुध्यत इत्युक्तमसकृत् । ननु स्वभावहेतौ किमनया चिन्तया, आह, वृक्षत्वाव्यभिचारिण्याः शिंशपाया उत्पत्तेर्यन्मूलं कारणं तत एव स तन्मात्रानुबन्धी स्वभावो जायत इति । ततश्च ।

एकसामग्र्यधीनस्य रूपादेरसतो गतिः ।

हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धनविकारवद् ॥

इति स्वभावहेतुन्यायः । "ननु च वृश्चिकादीनां कीटगोमयाद्यनेककारणकत्वं तावद्दृष्टं रसवीर्यादिभेदस्तु तत्रेत्यन्यदेतत्, तद्योगिजन्यत्वमवह्निकस्यापि धूमस्य सह्यं नाम, स्वभावस्य तु कथं विपर्याससम्भावना, नहि नीलं सदेवानीलं योगीच्छया भवति इति कश्चित्प्रामाणिकः प्रतीयात्" उच्यते । इह द्विविधो हि स्वभावहेतुरन्तर्लीनकार्यकारणभावस्तद्विपरीतश्च, वह्निमानयं पर्वतो धूमवत्वादिति, अनित्यो ऽयं कृतकत्वादिति। तत्राद्यस्य तावत्कार्यकारणभाव एव मूलमिति किं तत्रोच्यते । अपरस्तु विचार्यते। यदि तावत्कृतकत्वस्य कारणायत्तत्वं नाम स्वभावः कथमभवनपरिच्छिन्नभवनस्वभावता नामानित्यत्वं स्वभावः स्यात्, आभासभेदात्, अभेदे त्वाभासस्य हेतुसिद्धावेव साध्यस्य सिद्धत्वात् । यदि परं व्यवहारः साध्यते तहरयं वृक्षत्वादिति न्यायेन, व्यवहारश्च ज्ञानाभिधानात्मा कार्य एव, तत्रैव नियति शक्तिरङ्गीकृता भवता ऽपि । तस्मात्सर्वेषु स्वभावहेतुष्वाभासभेदं विना व्यवहारमात्रसाधनमेव, हेत्वाभासमयत्वादेवानधिको हि तत्र साध्याभासो, † व्यावृत्तीनामेषैव वार्ता । सामान्यानामियमेव सरणिः । तस्मान्नियति शक्त्या यतः शिंशपाभासवृक्षाभासयोः पूर्वनीत्या सामानाधिकरण्याभासो हेतुबलात्ततः स्वभावोयं हेतुहेतुमद्भावमूल

* स्पष्टमुपपादितं चैतद्योगीव निरुपादानमित्यस्य व्याख्यानावसरे तथा च योगी कुम्भं निर्मिमाणः कुम्भकार एव स्यादित्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण ।

† सामग्र्याः कार्योत्पत्तिव्याप्यत्वं धूमस्य वह्निव्याप्यत्वं च न घटेतेत्यर्थः । योगी यदि प्रसिद्धकारणोल्लङ्घनेन कार्यमुत्पादयेत् तर्हि विना ऽपि वह्निमुत्पादिते योगिना धूमे वर्त्तमाने ऽपि वह्नेरसत्त्वस्य संभावनाद् धूमे वह्निव्यभिचारित्वसंभावनया न तेन पामरपर्यन्तं प्रसिद्धं वह्न्यनुमानं घटेतेति भावः ।

एतच्च व्याप्यतावच्छेदकदले योगिनिर्मितेतरत्वविशेषणदानेन निराकरिष्यति ।

* निर्विचारवैशारद्ये जायमानाया योगिप्रज्ञाया ऋतंभरेति तान्त्रिकी परिभाषा । सा च शब्देनानुमानेन च जायमानं यज्ज्ञानम् (अर्थाच्छ्रवणमननदशायां यज्ज्ञानं) तद्व्यावृत्ता, शाब्दबोधस्यानुमितेश्च सामान्यविषयत्वाद् अस्याश्च निदिध्यासनजन्याया अशेषविशेषसाक्षात्काररूपत्वादिति प्रतिपादितम् ।

"ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा ४८
सा पुनः श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ४९"

इति सूत्राभ्यां पतञ्जलिना । तद्भाष्ये च श्लोकः ।

आगमेनानुमानेन तथा ऽभ्यासरसेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥

इति । अत्र च पूर्वार्द्धे क्रमेण श्रवणमनननिदिध्यासनान्युक्तानि ।

† विशेषाणाम् ।

Digitized by Google

एव, तत एव सामान्येनेदमुक्तं द्रष्टव्यम् । सर्वः स्वभावहेतुरुत्पत्तिमूलश्च इति । आभासा एव च वस्त्विति च समर्थितं प्राक् । ततश्च शिंशपायामेकस्यामेव सृज्यमानायां शाखादिपदार्थान्तराणामस्पृष्टेर्वृक्षाभासस्य सामान्यात्मनः साध्यस्य नामापि नास्तीति संभाव्यत एव । यत्तु तदेकरूपं विशिष्टं वृक्षत्वं तत्खलु शिंशपात्वमेव' तच्च सिद्धमिति न साध्यं, कारणायत्तमिदमित्याभासेपि न स्यादनित्यताभासः । एवमर्थक्रियाकारित्वाभावेपि क्षणिकत्वाभासाभाव इति नियत्यपेक्षयैव सर्वे स्वभावहेतवो नान्यथेत्येकान्त एषः ॥

नन्वाभासवस्तुत्ववादेनाभातस्याग्नेरवस्तुत्वमिति अनाभातेन कथं धूमो जन्यते, ततश्च धूमादग्नेः कारणस्य कथमनुमानमित्याशङ्क्य समर्थयितुमाह ।

(१२) भूयस्ततत्प्रमात्रेकवह्न्याभासादितो भवेत् ।
परोक्षादप्यधिपतेर्धूमाभासादि नूतनम् ॥
कार्यमव्यभिचार्यस्य लिङ्गम्

एकवारं तावन्महानसे प्रत्यक्षानुपलम्भबलेनाग्न्याभासधूमाभासयोः कार्यकारणभावो गृहीतः, तत्र विज्ञानवादिनो दर्शने प्रतिसंतानमन्यश्चान्यश्चाभासः इति स्वाभासयोरेव कार्यकारणता गृहीता, न तु संतानान्तरगतयो,स्तदीयवृत्तान्तस्यासंवेदनात् । ततश्चेदानीमनुमानं न भवेत् स्वसंतानगताद्धूमाभासात्क्रिमिसर्वज्ञादिप्रमातृसंतानान्तरनिष्ठस्याग्न्याभासस्येति निश्चयः । इह तु दर्शने व्याप्तिग्रहणावस्थायां यावन्तस्तद्देशसम्भाव्यमानसद्भावाः प्रमातारस्तावतामेको ऽसौ धूमाभासश्च वह्न्याभासश्च * बाह्यनये इव, तावति तेषां परमेश्वरणैक्यं निर्मितमिति ह्युक्तं, ततः स्वपरसन्तानविशेषत्यागेन धूमाभासमात्रं वह्न्याभासमात्रस्य कार्यमिति व्याप्तौ गृहीतायां भूयो ऽपि पर्वते यो धूमाभासः सो ऽपि वह्न्याभासादेवेति व्याप्तिं स्मृत्वा अनुमिमीते अत्र पर्वते ऽग्न्याभास इति, तावति धूमाभासविशेषे प्रमात्रन्तरैः सहैकीभूय वह्न्याभाससामान्यांशे परोक्षरूपांशसहिते विशेषाभासान्तरविविक्ते प्रमात्रन्तरैस्साकमेकीभवतीति यावत् । भूय इति व्याप्तिं गृहीत्वा पुनरपि यो धूमाभास आदिग्रहणादङ्कुराभासादिर्गृह्यते सो ऽप्याभासो नूतनो ऽपूर्वो, न तु धूमवद्धूमवदप्रत्ययः, स चाधिपतेरसंचेत्यमानाद्वह्न्याभासाद्बीजाभासादेव वा भवेत्, तत एव जनितुं शक्नोति, नान्यतः, शकि लिङ् । स चाभासस्तेषु तेषु प्रमातृष्वेक एव, अनेकत्वे न तु युज्यत एवैतदित्याशयः । यतश्च स एको ऽधिपतिश्च वह्न्याभासो धूमकारणं, ततो धूमाभासो ऽस्यैवाग्न्याभासस्याव्यभिचरितं कार्यं लिङ्गं, योगिकृतत्वाभावे निश्चिते सतीति, तस्मात्कार्यात्सो ऽनुमीयते यतः परोक्षो ऽसावधिपतिस्तस्मादेव ॥

नन्वेवं गोपालघटिकान्तरालचिरोषितनिर्गतादपि धूमाभासाद्वह्न्याभासानुमानमित्याशङ्क्याह ।

(१३) अन्यप्रमातृगात् ।
तदाभासस्तदाभासादेव त्वधिपतेः परः ॥

परो नूतनादन्यो यो धूमाभासस्स धूमाभासादेव प्रमात्रन्तरवर्तिनो ऽधिपतिरूपात्परोक्षादिति तथाभूताद्धूमाभासात्कथमकारणभूतो वह्न्याभासो ऽनुमीयतामित्यभिप्रायशेषः । कुशलाश्च लक्षयन्त्येव विवेकम् । अस्यार्थस्यानुमानिकबहुतरव्यवहारोपयोगिनो यत्नेन व्युत्पत्तिः कार्यत्वाशयेन नूतनमिति यदेवसूचितं तदेव व्यवच्छेद्यद्वारेण स्फुटीकृतम् ॥

ननु चैवं धूमाभासो वह्न्याभासादित्यङ्गीकृतं चेत्तर्हि चेतनस्यैव कर्तृत्वमिति यदुक्तं तत्कथं, तथाहि, बीजे सत्यङ्कुरो भवतीति यदेतद्दृष्टं धूमाग्निवदेव तत्कथमनादरास्पदमित्याशङ्क्याह ।

(१४) अस्मिन्सतीदमस्तीति कार्यकारणतापि या ।
साप्यपेक्षाविहीनानां जडानां नोपपद्यते ॥

एक एव भावस्तावन्न कार्यकारणभावः, भावद्वयमपि च न युगपद्भावि कार्यकारणरूपं घटपटवत्, क्रमभाव्यपि ना ऽनियतक्रमं नीलपीतादिज्ञानवत्, नियतक्रमिकत्वेपि न पूर्वभावि कार्यमुत्तरकालभावि च कारणमित्येवं, नियतपूर्वभावं कारणं नियतपरभावं च कार्यमिति परस्य तावन्मतम् । तत्र स्वरूपादनधिका चेत्पूर्वता परता च तद्भावद्वयमात्रं स च स चेति, चार्थोपि वा न कश्चित्तस्याप्यपेक्षारूपत्वात्, सम इत्येव हि स्यात्, अथ पूर्वता नाम प्रयोजकसत्ताकत्वं, परता च प्रयोज्यसत्ताकत्वं, तर्हि बीजस्याङ्कुरप्रयोक्त्री सत्ता ऽङ्कुरविश्रान्ता अङ्कुरान्तर्भावमात्मन्यानयति, अङ्कुराभावे प्रयोक्तृत्वमात्रं स्या,-त्तदपि न किं चिदन्यापेक्षत्वात्तस्य, एवं प्रयोज्यसत्ताकेपि वक्तव्यम् । केवलं भावमात्रमेव कार्यकारणतेत्यादयः पक्षा नोपपन्नाः । यावदस्मिन्सतीति भूतविभक्त्या सप्तम्या प्रयोजकसत्ताकत्वमिदमस्तीति भाव्यमानविभक्त्या प्रयोज्यसत्ताकत्वमित्येवंरूपापि या कार्यकारणता सापि नोपपद्यते, प्रमाणेन न संभवति जडानाम् अन्योन्यापेक्षा ह्यत्र जीवितं, सा च जडानां न संभवति ॥

कथमिति चेदुच्यते ।

(१५) नहि स्वात्मैकनिष्ठानामनुसंधानवर्जिनाम् ।
सदसत्तापदेप्येष सप्तम्यर्थः प्रकल्प्यते ॥

* नैयायिकमते ।

जडाः किलान्योन्यरूपमनुसंधातुमप्रभविष्णवः, अन्योन्यानुसंधानरूपत्वं जडविरुद्धेन व्याप्तं चैतन्येन, अनुसंधानं चापेक्षा चैतन्यस्वरूपमेव, अन्यत्र तु सोपचरिता, ऽतोऽनुसंधानविहीनत्वाज्जडो भावः स्वात्ममात्रविश्रान्तिसंतोषसंकुचितशरीरः कथं परत्र प्रसरेत् । ततश्च यदि बीजं सदङ्कुरो ऽस,द्यापि विपर्ययः, उभयमपि वा सद्यदि वा ऽस,दथापि एकं सोपाख्यमन्यन्निरुपाख्यं, द्वयमपि वा * सोपाख्यं निरुपाख्यं वा, तथापि प्रातिपदिकार्थमात्रे धर्मान्तरेण समुच्चयादिनाप्यनालिङ्गितमवतिष्ठते, तस्य समस्तस्यापेक्षारूपत्वेन चैतन्यविश्रान्तत्वात् ॥

यस्मादचेतनेषु नापेक्षोपपद्यते ।

(१६) अत एव विभक्त्यर्थः प्रमात्रेकसमाश्रयः ।
क्रियाकारकभावाख्यो युक्तो भावसमन्वयः ॥

सप्तमीरूपाया विभक्तेरन्यस्या अपि वा योऽर्थः क्रियाकारकभावलक्षणः स एव तावद्भावानां समन्वयः, नान्यः शुष्कः कश्चित्, स च यदि स्वतन्त्रे चिद्रूपे भावद्वयं विश्राम्यति, तदोपपद्यते, अन्यथा तु न कथं चित् तथाहि, विकल्पेनाप्यसौ व्यवह्रियमाणो न वस्तुनिष्ठतयोपपद्यते, वस्त्वनुसरणप्राणो हि विकल्पोऽनुभवानुसारितयैव भवति, सा चेह नास्ति, वस्तुप्रभवत्वेन वस्त्वनुसारी ह्यनुभवो, वस्तु च स्वात्मनिष्ठमित्युक्तम् । तस्माद्बीजे सत्यङ्कुरो वह्नौ सति धूम इति च स्वतन्त्रचिद्रूपप्रमातृविश्रान्तत्वे सर्वमेतद्युज्यते नान्यथेति ॥

शेष उत्तराङ्के

॥ अथ बालरामायणाख्यनाटकस्य ॥

॥ षष्ठोऽङ्कः ॥

अतः परं निर्दोषदशरथो भविष्यति ।

ततः प्रविशतः शूर्पणखामायामयौ ।

शूर्पणखा । अज्ज अहिण्णादं तए मादामहस्स तक्कालमन्तिदं जधा किल रामे सुबद्धवेरा सुप्पणहा कुलउत्तओ माआमओ ता दुवेवि एदे कज्जसिद्धीए कारणेत्ति णिउत्ता † ।

मायामयः । बुद्धिप्रकर्षं प्रति किमुपवर्ण्यंते तत्रभवतो माल्यवतः । किमभीष्टं चन्द्रमसः कुमुद्वतीवल्लभस्येति ।

नीतितन्त्रे द्वयं दृष्टं सिद्धये कृत्यवस्तुनः ।
समानः कार्ययोगश्च प्रभुशक्तिश्च निश्चला ॥ १ ॥

तदेहि दशाननमातामहमेवोपतिष्ठावहे ।

शूर्पणखा । एवं करेम्ह * । परिक्रम्यावलोकितकेन ।

मायामयः ।

नैरृताधिपकार्याणामुपायोपायकर्मणि ।
आर्यो यन्माल्यवानास्ते ऽव्यस्तलक्षेण चक्षुषा ॥ २ ॥

ततः प्रविशति माल्यवान् ।

माल्यवान् । स्मृतिमभिनीय शूर्पणखानिकारदर्शनसमुत्तेजितोऽपि दशकण्ठो रघुराजधानीयात्रातो निवर्तितस्तावदिदमुपदिश्य चारकैर्यदुत देवस्य वैदेह्या संदिष्टं यथा ।

स्वयं मया प्रेमपरीक्षणाय
प्रवर्तितः स्वाकृतियन्त्रयोगः ।
अथाहमेवागणितैरहोभि-
र्दशाननान्तं नियतं प्रवत्स्ये ॥ ३ ॥

विचिन्त्य ।

इत्थं मिथ्या विप्रलब्धोऽपि देव-
स्त्यक्त्वाशंके सोदरीवैकृतेऽपि ।
जातः सीतासङ्गमायत्तचित्तो
न्यक्कृत्यान्यज्जृम्भते मन्मथाज्ञा ॥ ४ ॥

स्मृतिनाटितकेन । न जाने किं वृत्तं वा कैकेयीदशरथयोः ।
उपसर्पितकेन ।

मायामयः । जयतिजयत्यार्यः ।

शूर्पणखा । जअदुजअदु कणिट्ठमादामहो † ।

माल्यवान् । अथ तत्र किं वृत्तम् ।

मायामयः । यथादिष्टमार्येण ।

माल्यवान् । सहर्षं तद्विस्तारतः कथ्यताम् ।

मायामयः । अथैकदा दयितस्नेहमय्या तया सममसुरानीकविजयाय पूरितसुहृन्मनोरथे दशरथे त्रिविष्टपतिलकभूतं पुरुहूतं प्रभाववति समुपस्थितवति तद्रूपधारिणौ कुवलयदलाभिरामं रामं सपदि छलयितुमयोध्यां शूर्पणखाऽहं च प्राप्तवन्तौ । विहितजनरञ्जनेन वृन्दारकवन्दिव्यञ्जनेन गीतसंस्मृतसहचरेण निशाचरेण ।

दैत्यग्रामं रणपरिगमे कुर्वता नामशेषं
येन न्यस्ता दिशिदिशि यशःकन्दलीनां प्ररोहाः ।
हासज्योत्स्नां सुरपतिवधूवक्त्रचन्द्राय दत्त्वा
सार्द्धं दारैर्दशरथनृपः स्वां पुरीं सोऽयमेति ॥ ५ ॥

माल्यवान् । ततस्ततः ।

---

* उपाख्या ऽभिधानसंबन्धः तया सहवर्त्तमानं सोपाख्यं, नामरूपयुतम्, अर्थक्रियाकारित्वलक्षणवर्तमानावस्था ऽवस्थितमिति यावत् । तद्भिन्नं निरुपाख्यम् ।

† आर्य अभिज्ञातं त्वया मातामहस्य तत्कालमन्त्रितं यथा किल रामे सुबद्धवैरा शूर्पणखा कुलपुत्रको मायामयस्तौ द्वावप्येतौ कार्यसिद्धेः कारणे इति नियुक्तौ ।

* एवं कुर्मः ।

† जयतुजयतु कनिष्ठमातामहः ।

Digitized by Google

शूर्पणखा । तदो तस्स वश्रणप्पसरणमाश्रणिश्र सव्वदो वज्जन्ततूरिश्रचउक्कतुरं गाश्रन्तगन्धव्वजणचुम्बिश्रणच्चन्तणटीसत्थं उब्भिज्जन्तविश्रडद्धश्रवडाश्राजुश्रं तोरणणिबज्झन्तचित्तवन्दणमालश्रं सच्छरत्थाचत्तरचउप्पहपइण्णपिट्ठातश्रचुण्णं तं पुरं चउद्दिसं श्रासि * ।

माल्यवान् । ततस्ततः ।

मायामयः । ततश्च यावत् मायाकैकेयी शूर्पणखा मायादशरथो मायामयश्च यथास्थानमुपविष्टौ तावत्कैकेय्याः प्रियसखी मन्थरा नाम तद्रूपधारिणी शूर्पणखापरिचारिकैव तदा मामुपेत्योक्तवती ।

माल्यवान् । किम् ।

मायामयः । इदम् ।

यस्त्वयाऽस्या महाराज प्रतिपन्नं वरद्वयम् ।
व्योमयात्रासहचरी कैकेयी याचतेऽद्य तत् ॥ ६ ॥

यथाभिहितं किं तत् । उक्तं च मन्थरया ।

वरेणैकेन लभतां रघुराज्यं सुतो मम ।
चतुर्दश समा रामो वने वन्येन तिष्ठतु ॥ ७ ॥

माल्यवान् । सहर्षम् । ततस्ततः ।

शूर्पणखा । विहस्य सुदसच्चदसरहेण वि मात्रामएण तथा करुणं विरोइदुं प्रउत्तं जधा जदि णाम तरुणो परं ण रोवविदा गावगण्ठीणं परं जदि ण दलइ हिश्रश्रम् † ॥

माल्यवान् । विहस्य भद्र मायामय त्वमेव शेषं कथय कविमुखादेव शृणुमः ।

मायामयः । विहस्य ।

तथा मया प्रस्तुतमार्य रोदितुं
निबद्धधाराप्रसरेण चक्षुषा ।
स्थिता यथा स्वर्गनदीव दक्षिणे
यथा च वामे यमुनेव चक्षुषि ॥ ८ ॥

माल्यवान् । किं हि दुष्करं स्वामिभक्ते किमसाध्यं वैदग्ध्यस्य ततस्ततः ।

मायामयः । तदिति प्रतिपन्नवता मया निर्वासितो राजपुत्रः प्रवृत्तश्च गन्तुं वनाय ।

शूर्पणखा । लक्खणजाणईमेत्तपरिवारस्स से किदा जत्ता ‡ ।

मायामयः । आर्य किमपि द्विषतामुदात्तजनचरितमात्रर्जकं पश्य ।

क्रूरक्रमं किमपि राक्षसजातिरेका
तत्रापि कार्यपरतेति मयि प्रकर्षः ।
रामेण तु प्रवसता पितुराज्ञयैव
बाष्पाम्भसामहमपीह कृतो रसज्ञः ॥ ९ ॥

अपिच । दशकण्ठमातामह ।

अभ्युज्झतो निजगृहान् सुखसारबन्धून्
कान्तारवासमनसः पितृशासनेन ।
रामस्य सा स्थितवती मुखमेत्य लक्ष्मीः
पद्मस्य या शरदि या च निशाकरस्य ॥ १० ॥

शूर्पणखा । तदो अह्मे तं पविसाविश्र सच्चदसरहागमणासङ्किणो दडिदि जणरूश्रा भविश्र किं हविस्सदित्ति जाणिदुं तक्खणं तहिं जेव्व ठिश्रा श्रह तत्थ पउत्ता पोरलोश्रस्स हलहबुल्लावा जधा केहिं वि किरकेकईदसरहरूवधारीहिं छलिदो रामभद्दोत्ति * ।

माल्यवान् ततस्ततः ।

मायामयः । ततश्च वामदेवप्रभृतिभिर्यथावृत्तमभिधाय सपादोपग्रहं वारितोऽपि तदिदमभिधाय स्थितः ।

मया मूर्ध्नि प्रह्वे पितुरिति धृतं शासनमिदं
स यक्षो रक्षो वा भवतु भगवान् वा रघुपतिः ।
निवर्तिष्ये सोऽहं भरतकृतरक्षां निजपुरीं
समाः सम्यङ्नीत्वा वनभुवि चतस्रश्च दश च ॥ ११ ॥

कार्यशेषनिष्पत्तये यथोचितं मातामह एव जानातीति निष्क्रान्ताः । विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति मातलिसारथिना रथेन कैकेय्या सह दशरथः ।

दशरथः । आर्य मातले कियद्दूरमद्यापि रघुराजधानी ।

मातलिः । य एष दृश्यते सरयूसरितः स्रोतसा परिक्षिप्तप्राकारो धरणितलैकदेशः सात्वियमयोध्या । रथवेगनाटितकेन ।

कैकेयी । पणमामि भअवदिं सरऊं जा पुव्वं दीसमाणा णअणपेऊसगण्डूसकवलं करेन्ती आसि सा संपदं हलाहलकवडपडिरूआ पडिहाअदि किं पुण मे अण्णोऽण्णादंसणे वि अकारणपज्जाउलं हिअअं ता अदि वच्छाणं रामभद्दभरदलक्खण-

* ततस्तस्य वचनप्रसरणमाकर्ण्य सर्वतो वाद्यमानचतुष्टूर्यं गायद्गन्धर्वजनचुम्बितनृत्यन्नटीसार्थं उद्भिद्यमानविकटध्वजपताकायुगं तोरणनिबध्यमानचित्रवन्दनमालकं स्वच्छरथ्याचत्वरचतुष्पथप्रकीर्णपिष्टातकचूर्णं तत् पुरं चतुर्दिशमासीत् ।

† श्रुतसत्यदशरथेनापि मायामयेन तथा करुणं प्ररोदितुं प्रवृत्तं यथा यदि नाम तरवः परं न रोदिताः । ग्रावग्रन्थीनां परं यदि न दलति हृदयम् ।

‡ लक्ष्मणजानकीमात्रपरिवारस्यास्य कृता यात्रा ।

* ततो वयं तं प्रवास्य सत्यदशरथागमनशङ्किनो झटिति जनरूपा भूत्वा किं भविष्यतीति ज्ञातुं तत्क्षणं तत्रैव स्थिताः । अथ तत्र प्रवृत्ताः पौरजनस्य मन्द्रोल्लापा यत् काभ्यामपि कृतकैकेयीदशरथरूपधारिभ्यां छलितो रामभद्र इति ।

Digitized by Google

सत्तुग्घाणं बहूणं च सीदामण्डवीउम्मिलासुदकित्तीणं दंसणेण णिव्वासइस्ससि * ।

दशरथः । अयि कैकेयि ।

एतत्क्रान्तविविक्तवत्सरपथं विश्रान्तवैतालिक-
श्लाघाश्लोकमगुञ्जिमञ्जुमुरजं विध्वस्तगीतध्वनि ।
व्यावृत्ताध्ययनं निवृत्तसुकविक्रीडासमस्यं नम-
द्विद्वद्वादकथं कथं पुनरिदं मौनव्रते वर्त्तते ॥ १२ ॥

अवतरणनाटितकेन ।

मातलिः । सत्यंमहाराज सम्भावयस्व सदनमहमपि निविडौजसं बिडौजसमुपतिष्ठामीति निष्क्रान्तः ।

परिक्रामितकेन दशरथः । कः कोऽत्र भोः ।

नेपथ्य अयमहं काम्पिल्लः सौविदल्लः ।

दशरथः । आहूय सुमन्त्रवामदेवौ ।

प्रविश्य वामदेवः । स्वस्ति महाराजदशरथाय देव सन्निहितोऽत्रसुमन्त्रः ।

दशरथः । अनाकर्णितकेन एतत्क्रान्तमित्यादि पठति ।

वामदेवः । सास्रं स्वगतं च ।

हे मद्वाणि निजां विमुञ्च वसतिं द्रागेहि यात्रां बहिः राजानं प्रति ।

देव स्तम्भय चेतनावचनयोरप्येति शुष्काशनिः ।

दम्पती आकुलं नाटयतः ।

वामदेवः ।

त्वद्रूपाद्विपिनाय चीवरधरो धन्वी जटी शासनं
रामः प्राप्य गतः कुतश्चन वनं सौमित्रिसीतासखः ॥ १३ ॥

उभौ मूर्च्छतः ।

वामदेवः । देव समाश्वसिहिसमाश्वसिहि । देवि कैकेयि समाश्वसिहिसमाश्वसिहि ।

दशरथः । केन पुनः कारणेन ।

वामदेवः । येन केकयकुलस्योपरि दुर्यशःपांशुपातः ।

कैकेयी । ण हु जादभरदस्स दुच्चरिदं किंपि अथवा दसरहणरिन्दो से पिदा † ।

वामदेवः । शान्तं क्व पुनः सुधादीधितिएतपस्यन्दी ।

दशरथः । स्फुटं कथय पर्याकुलोऽस्मि ।

वामदेवः ।

* प्रणमामि भवतीं सर्वं या पूर्वं दृश्यमाना नयनपीयूषगण्डूषकवलं कुर्वन्ती आसीत् सा साम्प्रतं हालाहलकवलप्रतिकृया प्रतिभाति । किं पुनर्मेऽयोध्यादर्शनेऽप्यकारणपर्याकुलं हृदयं तत् यदि वत्सानां रामभद्रभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानां वधूनां च सीतामाण्डवीऊर्मिलाश्रुतकीर्तीनां दर्शनेन निर्वापयिष्यति ।

† न खलु जातभरतस्य दुश्चरितं किमपि । अथवा दशरथनरेन्द्रोऽस्य पिता ।

केकयस्य सुतया वरयुग्मं
याचितोऽसि भवता च वितीर्णम् ।

दशरथः । किं तत् ।

वामदेवः ।

यत्किलास्तु भरतो युवराजः

कैकेयी । हा हदम्हि मन्दभाइणी * ।

दशरथः । किम् ।

वामदेवः ।

स प्रयातु वनमद्य च रामः ॥ १४ ॥

दशरथः । हाहा धिक्कष्टम् ।

नरेन्द्रो वृद्धः स्त्रीवश इति मयि न्यस्तमयशो
निषण्णा दौरात्म्ये ध्वनति मलिनिता केकयसुता ।
मतं तस्याप्यस्मिन्निति च भरते लक्ष्म लिखितं
न जाने वा कोऽस्मिन् रघुकुलकलङ्कं कविरभूत् ॥ १५ ॥

क्व पुनस्तौ कैकेयीदशरथौ ।

वामदेवः । रामभद्रं प्रवास्यापसृतौ ।

कैकेयी । ता किंति ण वारिदो वच्छो मे रामभद्दो † ।

वामदेवः । निवेदितवृत्तान्तः सपादोपग्रहं वारितोऽपि तदिदमभिधाय स्थितः ।

मया मूर्ध्नि प्रह्वे पितुरिति धृतं शासनमिदं
स यत्तो रक्तो वा भवतु भगवान् वा रघुपतिः ।
निवर्तिष्ये सोऽहं भरतकृतरक्षां निजपुरीं
समाः सम्यङ्नीत्वा वनभुवि चतस्रश्च दश च ॥ १६ ॥

दशरथः । हाहा वत्स रामभद्र अति हि नामासाम्प्रतिकता यत्तवापि गुरुजनाज्ञातिक्रमः । कैकेयि हा हताऽसि तीए दुज्जसदाई सुट्ठु चउत्थीचन्दो दिट्ठोत्ति ‡ ।

कैकेयी । सक्करुणं भअवदि रामभद्दसासुए सीदाजणणि वसुन्धरे रन्धं देहि अअं पणइजणो मागादि रहुउलवधूसमागमे पडिक्खिदा ण जीविदुं पारिस्सं । हा जाद भरद अलिअदुज्जसकलङ्किदा कधं दे मुहं दंसइस्सं हा ताद संभाविदोऽसि दुक्खेण हा अम्ब विडम्बिदाऽसि हा कोसल्ले सल्लिदाऽसि हा सुमित्ते सरीरमेत्तीकदाऽसि § इति रोदिति ।

* हा हतास्मि मन्दभागिनी ।

† तत् किमिति न वारितो वत्सो मे रामभद्रः ।

‡ त्वया दुर्यशदायी सुष्ठु चतुर्थी चन्द्रो दृष्ट इति ।

§ भगवति रामभद्रश्वश्रूः सीताजननि वसुन्धरे रन्ध्रं देहि अयं प्रणयिजनो याचते । रघुकुलवधूसमागमे प्रतिक्षिप्ता न जीवितुं पारयिष्ये । हा जात भरत अलीकदुर्यशकलङ्किता कथं ते मुखं दर्शयिष्यामि । हा तात संभावितोऽसि दुःखेन । हा अम्ब विडम्बितासि । हा कौशल्ये शल्यितासि । हा सुमित्रे शरीरमात्रीकृतासि ।

Digitized by Google

ततः प्रविशतः कौशल्यासुमित्रे ।

कौशल्या । सहि सुमित्ते अलं संतप्पिदेण संपदं सो जाद-रामभद्दो दिणणाहस्स उले उप्पण्णो जेण मायागुरुअणस्स वि सासणणिव्वाहणेण बालराहवेण भविअ जरापरिणदराहवाणं पच्छाकदं चरिदम् * ।

सुमित्रा । अइ अलिकावट्ठम्हसुत्थिदे किदं आआवित्थरेण एहि पढमपलत्तदूसहमहादुक्खं महाराअं संभावेम्ह † इति परिक्रामतः ।

दशरथः । अवस्थोचितं परिक्रम्य अयि हृदय सान्त्वविलायं विलीयस्व कौशल्यासुमित्रे दृश्येते ।

कैकेयी । संमुखमुत्थाय अइ हिअअणिहितदूसहदुःखसल्ले कोसल्ले अइ रामाणुसरणसलक्खणलक्खणपवित्ते सुमित्ते एसा रामणिव्वासिणी भरधवुज्जससंपादिणी कैकेई सीददु ‡ इति सर्वा रुदन्ति ।

दशरथः । सखे वामदेव अथ तदाकर्ण्य किमभिहितं वत्सलक्ष्मणेन ।

वामदेवः । हृदयक्षोभंकषं कथमपि लक्ष्मणवचनं देवादेश इति निवेद्यते ।

तातः प्रेम यतः करोत्यनुचितं त्याज्यः स पूज्योऽपि सन्
कैकेय्याः कुचरित्रमित्थमथचेत्तत्राऽस्मि कुण्ठक्रमः ।
आर्यश्चेद्रतो विकर्त्तनकुले कर्तुं कलङ्कं स्थितो
गुञ्जज्ज्यामुखरं धनुर्ननु मयाप्यत्रैव संभाव्यते ॥ १७ ॥

सुमित्रा । किं पुण अविदिदवुत्तन्तो मायामअसुप्पणहाणं वच्छलक्खणो § ।

दशरथः । रामभद्रेण किं प्रतिपन्नम् ।

वामदेवः । इदं कथ्यते ।

तातादेशात् कियदिदमहो यद्वनान्ते निवासो
यस्मिन् सेव्याः प्रशमनिधयो धाम निःश्रेयसानाम् ।
अप्येकाकी किमु पितृगिरा गाढगूढाचलेन्द्रै-
र्बद्ध्वा सेतुं लवणजलधौ हेलया संचरामि ॥ १८ ॥

दशरथः । प्रकृतिसुकुमारया तु जानक्या किमभिहितम् ।

वामदेवः । वत्से जानकि पितृश्वशुरसंपादितस्वस्थस्थितिरिहस्थैव त्वं रामभद्रागमनं प्रतिपालय गर्भेश्वरीभिर्भवादृशीभिर्दुरतिक्रमणीया विन्ध्यमहीध्रभुव इत्युभयकुलमहत्तरिकाभिरभिहिता यदुक्तवती सीता तदिह पत्रिकायामास्ते सा दृश्यतां कण्ठावरोधादवाचनीयान्यक्षराणि इति पत्रिकां क्षिपति ।

सुमित्रा । गृहीत्वा वाचयति ।

किं तादेण णरेन्दसेहरसिहालीढग्गपादेण मे
किं वा मे ससुरेण वासवसहासींहासणद्धासिणा ।
उद्देसा गिरिणो अ ते वणमही सा चेअ मे वल्लहा
कोसल्लातणअस्स जत्थ चलणे वन्दामि णन्दामि अ * ॥ १९ ॥

कौशल्या । संस्तभ्यात्मानम् ।

रामे वणाअ चलिदे पिदुसासणेण
तं लक्खणे अणुगदे सह जाणईए ।
आणन्दवाहसमए विहुरासुपूर-
मुज्झन्तएहिं णअणेहिं विडम्बिदह्मि † ॥ २० ॥

विचिन्त्य सकरुणप्रमोदम् ।

किं अण्णेण सुएण णाम जणणीतारुण्णणिव्वासिणा
एक्कं मण्णध जादमत्थ विमले रामं रहूणं कुले ।
रज्जं वज्जिअ तादसासणपरो को पत्थिदो काणणं
किं वुड्ढेण वि राहवेण चरिदं एदं किदं केण वि ‡ ॥ २१ ॥

दशरथः । क्व पुनस्तापसगृहस्थवेषयोर्विनिमयः कृतो वत्सेन ।

वामदेवः ।

क्षिप्ता दाम जटाकृतास्तत्र सुतस्यास्मिन्घनाः कुन्तलाः.

दशरथः । हन्त हृदय किमद्यापि श्वसिषि ।

वामदेवः ।

क्षिप्ता चात्र दुकूलमत्र वसितं रामेण तद्वल्कलम् ।

कैकेयी । एस पोम्मराअमणिणो कंचणबन्धविद्धंसणेण आरिआक्खेवणपरिक्खेवो § ।

---

* सखि सुमित्रे अलं संतापितेन साम्प्रतं स जातरामभद्रो दिननाथस्य कुले उत्पन्नो येन मायागुरुजनस्यापि शासननिर्वाहणेन बालराघवेण भूत्वा जरापरिणतराघवाणां पश्चात् कृतं चरितम् ।

† अयि अलीकावष्टम्भसुस्थिते कृतं वाचाविस्तरेण । एहि प्रथमपतत्दुःसहमहादुःखं महाराजं संभावयामः ।

‡ अयि हृदयनिहितदुःसहदुःखशल्ये कौशल्ये । अयि रामानुसरणसलक्षणलक्ष्मणपवित्रे सुमित्रे एषा रामनिर्वासिनी भरतदुर्यशःसंपादिनी कैकेयी सीदतु ।

§ किं पुनरविदितवृत्तान्तो मायामयशूर्पणखानां वत्सलक्ष्मणः ।

* किं तातेन नरेन्द्रशेखरशिखालीढाग्रपादेन मे
किं वा मे श्वशुरेण वासवसभासिंहासनार्द्धासिना ।
उद्देशा गिरयश्च ते वनमही सा चैव मे वल्लभा
कौशल्यातनयस्य यत्र चरणौ वन्दे च नन्दामि च ॥

† रामे वनाय चलिते पितृशासनेन
तं लक्ष्मणेऽनुगते सह जानक्या ।
आनन्दबाष्पसमये विधुराश्रुपूर-
मुञ्चद्भ्यां नयनाभ्यां विडम्बितास्मि ॥

‡ किमन्येन सुतेन नाम जननीतारुण्यनिर्वासिना
एकं मन्यध्वं जातमत्र विमले रामं रघूणां कुले ।
राज्यं वर्जयित्वा तातशासनपरः कः प्रस्थितः काननं
किं वृद्धेनापि राघवेण चरितमिदं कृतं केनापि ॥

§ एष पद्मरागमणेः काञ्चनबन्धविध्वंसनेन चारित्राक्षेपणपरिक्षेपः ।

Digitized by Google

वामदेवः ।

भ्रातृस्वीकृतमन्त्रयानुविहितं सौमित्रिणाऽपि व्रतं

दशरथः । वत्स लक्ष्मण त्वच्चरितेनामुना विषीदति प्रसीदति च मे मनः ।

वामदेवः ।

भर्तुश्चानुगताविह क्षितिभुवा श्वश्रूजनो वन्दितः ॥२२॥

कैकेयी । सासूणं परं अहं मन्दभाइणी जा पवसन्तराम-भद्दवहूपादवन्दणेण वञ्चिदा * ।

वामदेवः । इयमपरा विषादहर्षयोरुत्कर्षसीमा ।

याः स्नेहाज्जनकेन वेणिरचनां नीताः स्वयं विभ्रमान्
मैत्रेय्या परिचुम्बिताः प्रणमने या याज्ञवल्क्येन च ।

कैकेयी । सोत्कम्पम् । ता किं ताणम् † ।

वामदेवः ।

ताः सीताप्यतिकान्तकुन्तलसटाः कर्तुं जटाः प्रस्तुता
पादौ मूर्ध्नि निधाय संभ्रमवशात् सौमित्रिणाऽस्मिन् धृताः ॥२३॥

कैकेयी । अम्मो पच्चुज्जीविदम्हि अज्ज वामएव वक्कलणिएसणपसारिदहत्थे रामभद्दे वहूए किं पडिवण्णं आसि ‡ ।

वामदेवः । देवि जनकजाता यत् प्रतिपद्यते । पश्य ।

सीताप्युपाहिततरुत्वचि रामभद्रे
वल्काांशुकं हृदयसीम्नि समर्पयन्ती ।
कौशल्यया चरणयोः प्रणिपत्य शीघ्र-
माघ्राय मूर्ध्नि विधृता शपथैश्च तैस्तैः ॥ २४ ॥

दशरथः । रामजननि महदुपकृतं यद्द्विधाभवद्धारितं हृदयं दशरथस्य ।

वामदेवः । किं नाम धारितं हृदयमद्यापि बहु श्रोतव्यमस्ति । पश्य ।

दयितमनुसरन्तीं मैथिलीमीक्षमाणा
गृहिणमनुयियासुर्जानकी सा कनिष्ठा ।
गुरुगुरुजनलज्जानम्रवक्त्राम्बुजेन
भ्रुकुटिपुटनिबन्धाद्वारिता लक्ष्मणेन ॥ २५ ॥

दशरथः । किमुच्यते सच्चरितेषु रामभद्रस्यान्तेवासी लक्ष्मणः । ततस्ततः ।

वामदेवः ।

निष्कर्णिकाऽसवलयोज्झितहारयष्टि-
र्निर्नूपुराप्यपहृताङ्गदमेखला च ।

* श्वश्रूणां परमहं मन्दभागिनी या प्रवसद्रामभद्रवधूपादवन्दनेन वञ्चिता ।

† तत् किं तासाम् ।

‡ अहो प्रत्युज्जीवितास्मि आर्य वामदेव वल्कलनिवेसनप्रसारितहस्ते रामभद्रे वध्वा किं प्रतिपन्नमासीत् ।

त्वत्कः प्रसाद इति केवलमेव वेणौ
चूडामणिं निदधती चलिता वधूस्ते ॥ २६ ॥

ततश्च ।

स्मर्तव्यासि चिरं चकोरदयिते दात्यूहि तुभ्यं नमो
दृष्टस्त्वं शितिकण्ठ संहर गिरो गच्छाम्यहं सारिके ।
हे लीलाशुक विस्मरिष्यसि न मामेकैकमत्यादरा-
दित्यामन्त्र्य तया विलासवयसां विश्वे वयं रोदिताः ॥२७॥

कैकेयी । पिअकेलिसउन्ता ज्जेव्व मे वच्छा * ।

वामदेवः ।

केलीहंसो गतिमनुसरन् कारितः पञ्जरे यत्
पश्चाल्लग्ना प्रमदहरिणी वारिता यत् सखीभिः ।
यद्वैदेह्या गृहशुकगिरो नावृताश्च व्रजन्त्या
तत्केनास्यां पुरि न रुदितं नोज्झितः साधुवादः ॥ २८ ॥

विचिन्त्य देव अयमपरः ननु तारावसेको यदिदमपि राजपुत्रीवचनं निवेद्यते ।

तुभ्यं स्वस्ति विलासवापि भवतीं प्रेक्षे पुनर्दर्शनं
क्रीडाक्रोड विमुच्यसेऽद्य कथितं हे केलिदोले तव ।
वासागार नमोऽस्तु ते गुणनिकाः सर्वाः सुखं स्थीयता-
मेषा वःपरिचारिका वनभुवं रामानुगा गच्छति ॥ २९ ॥

दशरथः । हा रघुकुलचन्द्र रामचन्द्र कोऽयं दिलीपकुले चरितविपर्यासः ।

वृद्धो दशरथः सोऽयमुपास्ते गृहमेधिताम् ।
त्वया तु चीरकण्ठेन वनवासो निषेव्यते ॥ ॥ ३० ॥

वामदेवः । सखे भूकाश्यप रामभद्रप्रवसनव्यसने तु पौराणां कथं कथ्यतां विक्लवता ।

गाढोरःस्थलताडनत्रुटिधृतैर्हारावलीमौक्तिकैः
संदिग्धीकृतबाष्पबिन्दुरुदितं पौराङ्गनाभिस्तथा ।
आमूलश्लथपक्षतिस्थितिनतग्रीवाग्रतुण्डं यथा
वीथीपञ्जरवर्तिभिः शुककुलैरप्युत्कमुत्कूजितम् ॥ ३१ ॥

दशरथः ।

हे प्राणाः स गतो रामस्तदनु व्रजत द्रुतम् ।
जरसा जर्जरैरङ्गैः शक्तिर्दशरथस्य का ॥ ३२ ॥

संतापमभिनीय । अयि रामजननि कौशल्ये ।

शशिकान्तः कथं ग्रावा भजते वह्निरूपताम् ।
रामस्तु चन्दनं भूत्वा जातो मे दावपावकः ॥ ३३ ॥

वामदेवं प्रति सखे ततस्ततः ।

* प्रियकेलिशकुन्तैव मे वत्सा ।

Digitized by Google

वामदेवः । ततश्च कृतानुगमनाग्रहमन्यिमपि भरतं निजपादुकाराधनाय नन्दिग्रामे निवेश्य पितृरहितराज्यरक्षणक्षमो शत्रुघ्नं स्वशपथैः संस्थाप्य मां च तच्चिन्तने नियुज्य सुमन्त्रमात्रपरिकरः प्रस्थितस्ते पुत्रः ।

ततः प्रविशति सुमन्त्रः ।

सुमन्त्रः । आर्यावर्तमतिक्रम्य दक्षिणां दिशं प्रव्रसता कुमाररामभद्रेण निर्वर्तितोऽस्मि द्राघीयसीं च तीर्थयात्रां कृत्वा पुनरयोध्यां प्राप्तस्तत्र जाने महाराजदशरथः स्वर्गनगरीतो निवर्तितो न वेति । राजप्रवेशितनाटितकेनावलोक्य कथमागत एव भगवतो मघोनः सखा । उपसृत्य स्वस्ति महाराजदशरथाय देव सुमन्त्रसंचारिताक्षरो दुस्तरकान्तारपथिको रामभद्रोऽभिवादयते ।

दशरथः । सवाक्स्तम्भम् । पूर्णवनवासव्रतो भवतु मे वत्सः ।

राज्ञ्यः । अवि कुसलं तस्स सकलत्तस्स रामभद्दस्स लक्खणस्स अ * ।

सुमन्त्रः । कथं न नाम कुशलं येषां चरितानि जनानामाशिषो भवन्ति ।

दशरथः । सखे सुमन्त्र निवेदय वैदेशिकत्वं गर्भरूपाणाम् ।

सुमन्त्रः । देव रघुराजधानीत इदं निवेद्यते ।

सद्यः पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्वी
गत्वा जवात्त्रिचतुराणि पदानि सीता ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥ ३४ ॥

राज्ञ्यः । सास्रम् । वच्छे जाणइ लीलाभवणमणिकुट्टिमकेलिपरिक्कमणदुल्ललिआ भविअ पामरीजणजोग्गे णिवडिदासि † ।

दशरथः । अहह निष्करुणो विधिः । मालतीमुकुलैर्न कूलं कल्पयति । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः । पुरीपरिसरस्थाने तु ।

कल्लोलपस्तृतवतीषु वसुन्धरासु
दाक्षिण्यतः प्रचलितामवलोक्य सीताम् ।
रामाशयेऽपि परिपन्थिनि यत्तदुक्त्या
सौमित्रिणाऽद्भुपथ एव कृतो निवासः ॥ ३५ ॥

कैकेयी । सोम्ममुह जाद लक्खण अवसरमन्तणाअ किं भणामि ‡ ।

सुमन्त्रः । तत्र च कुशशयने निशामतिवाह्य प्रत्यूष एव पुनः प्रवृत्ता गन्तुं तत्र च ।

* अपि कुशलं तस्य सकलत्रस्य रामभद्रस्य लक्ष्मणस्य च ।

† वत्से जानकि लीलाभवनमणिकुट्टिमकेलिपरिक्रमणदुर्ललिता भूत्वा पामरीजनयोग्ये निपतितासि ।

‡ सौम्यमुख जात लक्ष्मण अवसरमन्त्रणाक किं भणामि ।

मसृणचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा
विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि घर्मः कठोरः ।
तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुगर्भैः
पथि पथिकवधूभिर्वीक्षिता शिक्षिता च ॥ ३६ ॥

कतितिथेऽपि च प्रयाणे भागीरथ्याः परं पारं निश्चित्य प्रचलिताः । संतताध्वपरिश्रान्तया च सीतया कलमगोपीजनः स्त्रीस्वभावसुलभेन विश्रम्भेण मार्गं पृष्टः । निवेदितं च तेन ।

पुरो भूः शालेयी कलमपरिपाकोत्सुकशुका
पुरः फुल्लाम्भोजा तिलकयति वो वर्त्म सरसो ।
अपाये सीमानो हलदलितमुस्तासुरभय-
स्ततोऽदूराद्दिव्या नयनविषयं यास्यति सरित् ॥ ३७ ॥

राज्ञ्यः । कधं जा सा अह्माणं पुराणससुरस्स भअवदो भगीरधस्स जसवडाआ गङ्गादेवी विहुमहेसिमुहादो सुवन्ती आसि तस्सिं जाव संपत्तं राहवकुडुम्बं तदो तदो * ।

सुमन्त्रः । ततश्च त्रियामासमये समासाद्य त्रिस्रोतसं नावमारूढाः ।

कैकेयी । साकूतम् । भअवदि भाईरधि भईरधाराहणं सुमरिअ सुहुत्तारा होइ † ।

दशरथः । ससंभ्रमम् । अयि सुमन्त्र प्रस्थितकर्णधारा नौः ।

सुमन्त्रः । किमुच्यते लक्ष्मणमित्रं निषादाधिपतिर्गुहः कर्णधारः ।

कौशल्या । तदो तदो ‡ ।

सुमन्त्रः ।

शम्भोर्मौलौ शशितिलकिते क्लृप्तकेलिप्रचारा
स्रोतःसूत्रैः कृतविरचनां भूर्भुवःस्वस्त्रयस्य ।
तामुत्तीर्य त्रिदशसरितं लोचनैरश्रुगर्भै-
रन्तर्वेदीप्रवचनविदां ते पदं प्राप्तवन्तः ॥ ३८ ॥

राज्ञ्यः । अम्मो सुट्ठाणे ठिदा ते जणा तदो तदो § ।

सुमन्त्रः । ततश्च पश्चिमेन प्रयागं रात्रिमेकामतिवाह्य समुत्तीर्य कलिन्दनन्दिनीं नानाधातुविचित्रं चित्रकूटाचलं गताः ।

दशरथः । देवि दक्षिणकोशलाधिपतिपुत्रि सुकुमारा राजपुत्री दुःसञ्चारा चित्रकूटगिरेररण्यानी ।

सुमन्त्रः । तत्र च ।

* कथं या साऽस्माकं पुराणश्वशुरस्य भगवतो भगीरथस्य जयपताका गङ्गा देवी वृद्धमहर्षिमुखात् श्रूयमाणा आसीत् तस्यां तावत् सांप्रतं राघवकुटुम्बम् । ततस्ततः ।

† भगवति भागीरथि भगीरथाराधनं स्मृत्वा सुखोत्तारा भव ।

‡ ततस्ततः ।

§ अहो सुस्थाने स्थितास्ते जनाः ।

Digitized by Google

आर्द्रालवालाकृत्तनवोटजानां
सौमित्रिणा नीतफलोदकानाम् ।
कथाप्रसङ्गस्मृतबान्धवानां
तेषामभूत्तत्र चिरं प्रवासः ॥ ३९ ॥

किञ्च ।

त्वक्सारवी निवसनं मृगचर्म शय्या
गेहं गुहा विपुलपत्रपुटा घनाश्च ।
मूलं दलं च कुसुमं च फलं च भोज्यं
पुत्रस्य जातमटवीगृहमेधिनस्ते ॥ ४० ॥

कौशल्या । अज्ज कधेसु कीदिसं पुणणं वणवासिणीए सीदाए घरिणित्तणं * ।

सुमन्त्रः । इदं निवेद्यते ।

यदास्वाद्यं सीता वितरति तदग्रे स्वगृहिणी
सुमित्रापुत्राय प्रणिहितमशेषं च तदनु ।
यदामं वा नामं यदनतिरसं यच्च विरसं
फलं वा मूलं वा रचयति तु तेन स्वशमनम् ॥ ४१ ॥

कौशल्या । पुत्ति सीदे कहिं पुण महाराजराजजादाए भविअ णिसग्गदरिद्दघरिणित्तणं तए सिक्खिदम् † ।

दशरथः । देवि दैवं शिक्षयति ।

सुमन्त्रः । इदमपरमावेद्यते हृदयकरीषं वचो यदुताध्वखेदजनकेषु प्रयाणकेषु ।

उत्थाय संभ्रमवशस्खलितोत्तरीया
कृत्वा धनुर्निचुलके मृगयानिवृत्तौ ।
सीताऽञ्चलेन तरलेन समुल्लसन्ती
रामाननाश्रमितपक्ष्मरजः प्रमार्ष्टि ॥ ४२ ॥

दशरथः । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः । ततश्च जानकीहरणकृतोद्यमविराधविध्वंसनेन सीतागात्रनिवेशितनखरोल्लेखस्य च धाराधरवायसस्य काणीकरणेन सुस्थान्याश्रमपदानि विधाय दक्षिणं महाकान्तारमधिकृत्य प्रस्थितास्ते ।

दशरथः । अयि सुमन्त्र नववधूटीलक्ष्मणयोः प्रथमपथिकता विक्लवयति ।

सुमन्त्रः । किं नाम विक्लवयति न पुनरानन्दयति ।

धरणितलनिषण्णं वर्त्मविश्रान्तिहेतो-
र्व्यजति जनकपुत्री वाससः पल्लवेन ।
अगणितनिजखेदः पादसंवाहनाभिः
परिचरति हृष्यं लक्ष्मणो रामभद्रम् ॥ ४३ ॥

* आर्य कथय कीदृशं पुण्यं वनवासिन्याः सीताया गृहिणीत्वम् ।

† पुत्रि सीते कुत्र पुनर्महाराजराजजातया भूत्वा निसर्गदरिद्रगृहिणीत्वं त्वया शिक्षितम् ।

राज्ञ्यः । हा देव कहिं उण गब्भेसरीहिं भविअ जाणईलक्खणेहिं पहिअजणजोग्गं गुरुसुस्सूसणं सिक्खिदम् * ।

सुमित्रा । उचिदकारित्तणे वस्सुदसिक्खिदाइं महाभाअजणचरित्ताइं † ।

दशरथः । जाने जानकीतोऽपि प्रसादवान् वत्सलक्ष्मणो रामभद्रः ।

सुमन्त्रः । यथादिष्टं देवेन ।

ताराप्रेङ्खणपीतबाष्पपयसो यत्नेन संचारिताः
सीतायाः सविधस्थितेषु च मृगद्वन्द्वेषु वीरुत्सु च ।
बाले वर्त्मकृते प्रवासिनि जवादुल्लङ्घ्य गम्भीरतां
सौमित्रौ निपतन्ति वत्सलतया पुत्रस्य ते दृष्टयः ॥ ४४ ॥

दशरथः । अपि शिवाः पन्थानो वत्सानां सुशकुनया सीतया ।

सुमन्त्रः । देव रामचन्द्रदर्शनमेव सर्वेषामपि सुशकुनम् । करुणाकौतुकाभ्यामागताभिर्वैखानसवधूभिर्हस्तचिबुकेन चिबुके चुम्बन्तीभिरभिहिता सीता पुत्रि पतिव्रते वैदेहि अप्रमत्तजनसंचारणीयानि गिरिकान्ताराणि तत्पादवेदनावत्यप्यनुरामभद्रं संचर किं न पश्यसि ।

वप्रे यूथं चरति करिणां कन्दरास्वच्छभल्लाः
कुञ्जे सिंहैः स्थितिरुपहिता द्वीपिभिर्मेखलासु ।
गोलाङ्गूलास्तरुषु सरणौ भ्रान्तिमन्तः पुलिन्दै-
र्विन्ध्ये सत्त्वं तदिह कतरद्यत्र हिंस्रं न रौद्रम् ॥ ४५ ॥

अपिच । सीरध्वजसुवासिनि ।

यावद्वन्यं परिहर पुरः कण्टकिन्यत्र वीरु-
द्दुस्तप्रान्तं दववदहनतः किञ्चिदुच्चैः कुरुष्व ।
शाखास्तिर्यग्विनमय शिरः पश्य वल्मीकरन्ध्रं
वंशस्तम्बे चरति च करी तत्स्थिरा तावदास्व ॥ ४६ ॥

सुमित्रा । अहह कधं णु क्खु कक्करोक्केरवक्कलणिविलासु गिरिवसुन्धरासु वसुन्धरापुत्ती णिसग्गसुकुमारा संचरदि ‡ ।

सुमन्त्रः । इदं कथ्यते यथा संचरति ।

मुञ्चत्यग्रे किसलयचयं लक्ष्मणो याति सीतां
पादाम्भोजे विसृजदसृजी तत्र संचारयन्ती ।
रामो मार्गं दिशति च ततस्तेऽखिलेनाऽपि चाङ्गा
शैलोत्सङ्गप्रणयिनि पथि क्रोशमेकं वहन्ति ॥ ४७ ॥

* हा देव क्व पुनर्गर्भेश्वराभ्यां भूत्वा जानकीलक्ष्मणाभ्यां पथिकजनयोग्यं गुरुशुश्रूषणं शिक्षितम् ।

† उचितकारित्वेऽश्रुतशिक्षितानि महाभागजनचरित्राणि ।

‡ अहह कथं नु खलु कर्करोत्करवल्कलनिबिडासु गिरिवसुन्धरासु वसुन्धरापुत्री निसर्गसुकुमारा संचरति ।

ततश्च ।

जरदजगरश्वासत्रासप्रनष्टमृगाङ्गनं
हरिनखमुखन्यासादस्तद्विपोज्झितचीत्कृतम् ।
शबरवनितोत्खातैः कन्दैः स्फुटस्थपुटान्तरं
तदनु सरितां बन्धुं विध्यं गतास्तु दमे गिरिम् ॥ ४८ ॥

कैाशल्या । जा कविञ्जलकेलिजुज्भे वि बिब्भन्ती आसि सा कधं पुण वाणरमुक्कबुक्कारवसङ्किअपहिअं किराअजालभल्लाहअवेल्लमाणअच्छभल्लकीलालकवलणकेलिकोदूहलिल्लकेसरिकिसोरदीहजीहालिहिज्जन्तपोम्मराअखाणिं विञ्भगिरिं पेक्खन्ती सुणा मे पदाइं धारइस्सदि हा हददेव्व सांतं केलिकदलीकन्दली मत्तकरिसुण्डावेठं सहावीअदि हंहो दिलीपकुलदेवदाओ सुरक्खिदं कुणध वणे एहवकुडुम्बम् * ।

दशरथः । किं करोतु वराकी क्व पुनर्मालतीकलिका दर्भगुणग्रथनाकदर्थनां क्षमते ।

सुमन्त्रः । शृणु यथा क्षमते ।

मूलेमूले पथि विटपिनां खेदिनी दीर्घमास्ते
शुष्यत्कण्ठी पिबति सलिलं निर्झरेनिर्झरे च ।
जातत्रासा निमिषति दृशं कन्दरेकन्दरे च
स्थानेस्थाने वहति च मतिं बद्धवासाभिलाषा ॥ ४९ ॥

निःश्वस्य देव इदं पुनरतिकष्टतरं श्रावयामि ।

विन्ध्याध्वाने विरलसलिलास्तर्षिणी तत्र सीता
यावन्मूर्छां कलयति किल व्याकुले रामभद्रे ।
द्राक्सौमित्रिः पुटककलशीं मालुधानीदलानां
तावत्प्राप्तो दधदतिभृतां वारिणा नैर्झरेण ॥ ५० ॥

सर्वे समुच्छ्वसन्ति ।

कैाशल्या । लक्खणलक्खण उवणेहि चलणकमलाइं सीसेण ते धारइस्सं † ।

कैकेयी । सहि कोसल्ले उट्ठेहिउट्ठेहि कहिं एत्थ रामो लक्खणो वा अदिक्कन्तं क्खु भणीअदि ‡ ।

दशरथः । एष विषादहर्षयोरन्तरे वर्ते ।

कैाशल्या । हा रामभद्द केण उण दिणअरकुलकुमारएण भविअ विंझगिरिवासदुःखं अणुभूदम् * ।

सुमित्रा । सहि कोसल्ले ण सव्वो रामभद्दो † ।

कैकेयी । णअरेणअरे कैकेयी ‡ ।

कैाशल्या । तदोतदो § ।

सुमन्त्रः । ततश्च ।

विहितशयनोऽनेकन्यासैरनोकहपल्लवैः
कलितकलशीपाणिः कुम्भोदलैश्च पुटीकृतैः ।
अथ विरचितः किंचित्तालप्रभेऽह्नि सुतेन ते
परिसरसरिज्जम्बूकुञ्जे निकेतपरिग्रहः ॥ ५१ ॥

दशरथः । सविशेषकरुणम् । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः । तदित्थं कतितिथे च प्रयाणे ।

गिरिषु जयपताका विन्ध्यशैलस्य पाणिद्विपकुलनिचिताम्भाः प्रेयसी पश्चिमाब्धेः ।
नयनपथमयागान्नर्मदा देव तेषां
शिशिरितजलमिन्दोश्चन्द्रिकेव प्रसूता ॥ ५२ ॥

दशरथः । या किल भगवत्यार्यावर्त्तदक्षिणापथयोर्विभागरेखा ।

सुमन्त्रः । ततश्चाहमनुगमनकृताग्रहयन्त्यिरपि देव द्रागहं निगदता रामभद्रेण विनिवृत्तये स्थापितः । किञ्च देव ।

कृत्वा पाणी शिरसि जटिले पद्मकोशायमानैा
रामेण प्राक्प्रणतिविनयो देव विज्ञापितस्ते ।
बाष्पस्ताराततरलनयनस्तम्भितोप्युज्जिहानः
पश्चात् मुक्तः श्वसितविधुतो वन्दितेनाननेन ॥ ५३ ॥

कैाशल्या । अज्ज तए विमुक्को रामभद्दो ‖ ।

सुमन्त्रः । देवि सर्वे वयं रामभद्रेण परित्यक्ताः ।

कैाशल्या । तदोतदो ¶ ।

सुमन्त्रः । ततश्च ।

नीत्वा कालं तरुणतरणिं स्निग्धजम्बूनिकुञ्जे
धारादत्तोन्नमितसिकतासद्मनां क्रीडनेन ।
रेवां देव स्खलितचरणा पिच्छिलाभिः शिलाभिस्तामुत्तीर्णा पथिकतरलन्यस्तहाहा वधूस्ते ॥ ५४ ॥

सुमित्रा । तदोतदो ** ।

---

* या कपिञ्जलकेलियुद्धेऽपि बिभ्यत्यासीत् सा कथं पुनर्वानरमुक्तबुक्कारवशङ्कितपथिकं किरातजालभल्लाहतवेल्लदच्छभल्लकीलालकवलनकेलिकौतूहलितकेसरिकिशोरदीर्घजिह्वालिह्यमानपद्मरागखनिं विन्ध्यगिरिं प्रेक्षमाणा स्नुषा मे पदानि धारयिष्यति । हा हत दैव शान्तं केलिकदलीकन्दली मत्तकरिशुण्डावेष्टनं सह्यते हंहो दिलीपकुलदेवताः सुरक्षितं कुरुत वने राघवकुटुम्बम् ।

† लक्ष्मणलक्ष्मण उपनय चरणकमले शीर्षेण ते धारयिष्यामि ।

‡ सखि कैाशल्ये उत्तिष्ठोत्तिष्ठ क्वात्र रामो लक्ष्मणो वा अतिक्रान्तं खलु भण्यते ।

* हा रामभद्र केन पुनर्दिनकरकुलकुमारकेण भूत्वा विन्ध्यगिरिवासदुःखमनुभूतम् ।

† सखि कैाशल्ये न सर्वो रामभद्रः ।

‡ नगरेनगरे कैकेयी ।

§ ततस्ततः ।

‖ आर्य त्वया विमुक्तो रामभद्रः ।

¶ ततस्ततः ।

** ततस्ततः ।

Digitized by Google

सुमन्त्रः । ततोऽहं तानवलोकयन्नर्वाक्कूल एव तां रजनीमुषितस्ते तु परपारे । अथान्येद्युः ।

जित्वा बाष्पं किमपि कलया स्फारितैर्नेत्रपात्रै-
रर्वाक्कूले विहितवसतिं वीक्षमाणाः क्षणं माम् ।
ते दिग्भागं स्तिमितवचसो नर्मदायाः परस्ता-
ल्लोपामुद्रापतितिलकितं देव गन्तुं प्रवृत्ताः ॥ ५५ ॥

दशरथः । वत्स रामभद्र मन्ये ममेव मलयाचलवासिनः प्रियवयस्यस्य जटायोरपि सर्वङ्कषो भविष्यसि ।

ततः प्रविशति गगनादवतरणनाटितकेन सप्रहारव्यथो रत्नशिखण्डः ।

चन्द्रहासप्रहारोत्थां जयन् मूर्च्छां नभोनिलैः ।
अयोध्यामवतीर्णोऽस्मि कथंचित् क्षतपक्षतिः ॥

विचिन्त्य एवं स्थितोऽपि ।

एषोऽहं जलमयरत्नकामधेनुं
पक्षाभ्यां सपदि विघूर्ण्य ताम्रपर्णीम् ।
द्राक्कृत्वा मलयतरून् द्रुताहिपाशा-
नादेशाद्दशरथमागतो जटायोः ॥ ५६ ॥

तद्यावत्तत्रभवन्तं भूकाश्यपं पश्यामि गगनादुत्क्रमेणावलोक्य । एष महाराजदशरथः । कः कोऽत्र भोः । निवेद्यतामजनन्दनाय नरेन्द्राय ।

जटायोर्गृध्रराजस्य सुहृदस्तव शैशवात् ।
दूतो रत्नशिखण्डोऽस्मि तन्निदेशादुपागतः ॥ ५७ ॥

सुमन्त्रः । इत इतः ।

रत्नशिखण्डः । अवतरणनाटितकेन स्वस्ति महाराजदशरथाय ।

दशरथः । अपि कुशलं जटायोर्वयस्यस्य ।

रत्नशिखण्डः । प्रियसुहृदुपयोगेन न पुनः शरीरेण ।

दशरथः । भद्र समुपविश्य कथ्यतां व्याकुलोऽस्मि ।

रत्नशिखण्डः । उपविश्य अद्य प्रगेतनप्रचारविनिर्गतैरन्वयशकुन्तिभिर्वान्तधाराश्रुविसरैरागत्य करुणं क्रन्दद्भिरावेदितं शकुन्तराजाय जटायवे यदुतोपासितप्रथमसन्ध्ये साकं जानक्या लक्ष्मणलक्ष्मपुटजाङ्गणमधितिष्ठति सप्रमदमुद्रे रामभद्रे तत्प्रदेशवर्तिभिरुदघोषि ।

संचारी रोहणाद्रिः किमयमविकलः केलिसंप्राप्तमूर्त्तिः
कोदण्डः पिण्डिताङ्गः किमुत सुरपतेर्जङ्गमत्वं गतोऽसौ ।
चित्रं वा भूतधात्र्याः प्रकृतिबलमिदं कल्पयद्वाग्वितर्को
नित्यं वैखानसीनां तिलकितभुवनं भूतमभ्येति किञ्चित् ॥ ५८ ॥

अभिहितं च रामभद्रेण जानकि कारय चक्षुषी पारणां प्रपश्यपश्य ।

श्रेणीपर्युप्तरत्नव्यतिकरकलनाचित्रिताङ्गः कुरङ्गः
कान्त्या दूरस्थितानामपि सलिलमुचां संदधच्चापविभ्रमम् ।
वेगेनान्वीतमार्गो मुनिबटुभिरलं कौतुकोत्तानिताक्षै-
र्भूयो भूसन्निवेशे चरति रचयति व्योम्नि किञ्चित्प्लुतानि ॥ ५९ ॥

तदवलोकनकुतूहलिना चाभिहितं लक्ष्मणेन । आर्ये दृश्यतां द्रष्टव्यम् ।

आपुच्छादाचतुण्डान्मरकतरचितां पृष्ठपीठीं दधानो
नीरन्ध्रासक्तमुक्ताफलपटलचयापाण्डुरां क्रोडपालीम् ।
पादैर्बालप्रवालच्छदपुटघटितैरच्छवैडूर्यमय्या
दृष्ट्याऽयं दण्डकायां भुवि वनहरिणोऽभ्येति विस्मापयन्नः ॥ ६० ॥

कौशल्या । तदो तदो * ।

रत्नशिखण्डः । ततश्च विचित्ररचनाकर्मणि तच्चर्मणि सीताकौतूहलिकतामवगत्य तद्ग्रहणार्थं लक्ष्मणमवस्थाप्य तमनुपृष्ठस्ततो रामभद्रः कियतीषु च कालकलासु गतासु किं तत्राद्भुतभूते भविष्यत्यार्यस्येति जाताशङ्कां वैखानसपत्नीनां समर्प्य जानकीं सौमित्रिरपि राममनुसृतः ।

कौशल्या । किञ्चिदुत्थाय जाद लक्खण अलमलं माणिक्ककुरङ्गेण माक्खु माक्खु एदाणिं जाणइं अटईकन्तारे परित्तअसु † इति धारयितुमिच्छति ।

सुमन्त्रः । देवि अतिक्रान्तवर्णनायामलमलमतिसंमोहेन ।

दशरथः । ततस्ततः ।

रत्नशिखण्डः ।

आकर्णाकृष्टचापार्पितविशिखभृतानुद्रुतश्चानणीया-
न्माणिक्याङ्कः कुरङ्गः सपदि धृतजवो जानकीवल्लभेन ।
सीतां चाधाय मध्येमणिवलभि बली रावणः पुष्पकेण
स्वां गन्तुं राजधानीं सकलसुरवधूचण्डवृत्तः प्रवृत्तः ॥ ६१ ॥

दशरथः । धनुर्धनुः ।

सुरेन्द्रवैरिशिरसां छेदविद्यापरीक्षिताः ।
दशवक्त्रस्य वक्त्राणि लुनन्तु मम सायकाः ॥ ६२ ॥

इत्युत्थातुमिच्छति ।

सुमन्त्रः । देव तदिदमपक्रान्तोपवर्णनं कोयमायुधग्रहणकालः ।

दशरथः । उपविश्य । हाहा धिक्कष्टमयमपूर्वो रघुराजकुलकलङ्कावतारः । विचिन्त्य तर्हि मायामयः ।

मायामृगेण रामोऽपि हृत इत्यद्भुतं महत् ।
मतिर्वा खर्वभाग्यानां पश्यन्त्यपि न पश्यति ॥ ६३ ॥

---

* ततस्ततः ।

† तात लक्ष्मण अलमलं माणिक्यकुरङ्गेण मा खलु मा खल्विदानीं जानकीमटवीकान्तारे परित्यज ।

सुमित्त्रा । पुत्ति सीदे कवलितहालाहलस्स जणस्स एस संपदं सोम्रो । जा देसन्तरे वि रक्खसेण हीरसि * ।

कैकेयी । केकेईदुज्जसमहाकन्दस्स एस दुदीम्रो कन्दलुब्भेम्रो † ।

दशरथः । उपविश्य सवैलक्ष्यम् । ततस्ततः ।

रत्नशिखण्डः । एतद्व्यतिकरमन्वयवयोवदनेभ्यः श्रुत्वा स ते सखा गृध्रकपोतैः परिवृतो दुःसहस्नुषापहारतिरस्कारो मलयाचलादुच्चलितः । अत्रान्तरे त्रिदशवक्रविमुच्यमानदृग्गोचरस्य रजनीचरभर्तुरग्रे मार्गं निरुध्य कृतवान् गगनावगाहमामूलविस्तृतपतत्रपुटो जटायुः ।

दशरथः । साधु वयस्य साधु ततस्ततः ।

रत्नशिखण्डः ।

यत्संवर्ते द्विनमणिरयं वासरस्यैककर्ता
यद्विस्तारे भवति रजनीरञ्जितो जीवलोकः ।
ताभ्यां रुन्धन्नरुणतनयो रोदसी पक्षतिभ्यां
जातो योद्धुं त्रिभुवनरिपोरग्रतो रावणस्य ॥ ६४ ॥

दशरथः । किमुच्यते संपातिसहोदरो मन्मित्त्रमारुणिरसि । ततस्ततः ।

रत्नशिखण्डः । ततश्चाभिहितमभिमानोद्धुरं गृध्रराजेन ।

संप्राप्तोऽहं जटायुर्मलयगिरिगुहाकन्दरक्रोडनीड-
स्तद्वाः सीतापहारिन् बिभृहि करचये केनचिच्चन्द्रहासम् ।
येन त्वत्कृत्तचूडारुणमणिनिकरं मत्कचण्डायतुण्ड-
व्यापारैः स्रंसमानं सपदि शकुनयो मांसगर्धा ग्रसन्ताम् ॥ ३५ ॥

दशरथः । अहो निरुपममोजायितं वेगविजितवायोर्जटायोः ।

कौशल्या । भअवदि सङ्गामसिरि जई भोदु तत्तभवं जडाऊ । तदोतदो ‡ ।

रत्नशिखण्डः । तत्सर्वैरेवास्माभिररुणगरुडान्वयप्रसवैः शकुन्तिभिरन्तरितस्तातजटायुर्योद्धुं चारब्धं ततश्च ।

कर्णाभ्यर्णोच्चलिककफलकेष्वायते नेत्रतन्त्रे
नासावंशेष्वधरपुटकेष्वंसवक्षःस्थलीषु ।
योयो भागः सुरपतिरिपोः स्वामिनः स्पष्ट आसीत्
तंतं गृध्राः कवलकलितं लूनवन्तो नखाग्रैः ॥ ६६ ॥

ततश्च सकलैरेव शकुन्तिवीरैराकुलितेन राक्षसराजेन चन्द्रहासव्यापारेणास्याभिमुखं प्रवृत्तं हन्यमानेषु च महापतत्त्रिभटेषु जटायुना पुनः सर्वे वयमन्तरिताः । ततश्च ।

* पुत्रि सीते कवलितहालाहलस्य जनस्य एष साम्प्रतं शोको या त्वं देशान्तरेऽपि राक्षसेन ह्रियसे ।

† कैकेयीदुर्यशमहाकन्दस्य एष द्वितीयो कन्दलोद्भेदः ।

‡ भगवति संग्रामश्रीर्जयी भवतु जटायुः । ततस्ततः ।

छिन्ने तत्र पतत्त्रिशाखचरणे नाङ्गं जटायोरभू-
द्यो कृत्तं दशकन्धरेण कणशो यच्चन्द्रहासासिना ।
लङ्काभर्तुरपि प्रचण्डकुलिशव्यापारनीराजितं
यत्तुण्डेन न खण्डितं खगपतेर्यद्वा न लूनं नखैः ॥ ६७ ॥

कौशल्या । भअवदि सङ्गामसिरि मुच्चदु सीदां बन्दिग्गहादो * ।

दशरथः । ततस्ततः ।

रत्नशिखण्डः ।

तदनु दिवि जटायुश्चञ्चुसंदंशमुद्रा-
कवलनविधिवेगप्रस्खलच्चन्द्रहासः ।
दशभिरपि नखाग्रैर्दिग्गजेन्द्राङ्कुशाभैः
सपदि दशमुखानि प्राद्रवद्रावणस्य ॥ ६८ ॥

दशरथः । साधु गरुडाग्रज साधु साधु दिनमणिसारथे साधु जटायुना पुत्रेण ।

कौशल्या । तं कदं अज्ज जटाउणा जं सहिसुसाहरणे कीरदि तदोतदो † ।

रत्नशिखण्डः । ततश्च ।

द्राक्चन्द्रहासपरिखण्डितचञ्चुकोटि-
श्चञ्चुप्रहारपरिखण्डितचन्द्रहासः ।
नाहिन्ध्मे तडिति कण्ठतटे स तेन
कुन्तेन कुन्तनखरः प्रहतः शकुन्तः ॥ ६९ ॥

ततश्च तदिदमपश्चिमं तव कण्ठगतप्राणेन जटायुना मंदिष्टम् ।

यत्संपातिसहोदरस्य सदृशं यच्चारुणेः साम्प्रतं
यच्चाधीननखायुधस्य च समं युक्तं च यद्रावणे ।
तन्मैत्रीमनुरुन्धता तव मया तत्सङ्गरागे कृतं
न व्रीडां गमितोऽसि येन न पुनः स्यां संभवे येन च ॥ ७० ॥

दशरथः । हा अरुणकुलालङ्करण हा संपातिवल्लभ हा गरुडप्रसादवित्त कामवस्थां नीतोऽसि प्रियसुहृदा दशरथेन ।

कौशल्या । हा देव्व तए कदविलम्बं समत्थअं वणगदं राहवकुडुम्बम् ‡ ।

सुमित्त्रा । ण केवलं वणगदं भुवणगदं वि § ।

रत्नशिखण्डः । तदनुजानातु मां महाराजो निजकुलकुलायगमनाय ।

दशरथः । साधु एतु भवान् ।

रत्नशिखण्डः । परिक्रम्य निष्क्रान्तः ।

* भगवति संग्रामश्रीः मुञ्चतु सीतां बन्दिग्रहात् ।

† तत् कृतं जटायुना यत् सखीस्नुषाहरणे कीर्त्यते । ततस्ततः ।

‡ हा देव त्वया कृतविडम्बं समस्तं वनगतं राघवकुटुम्बम् ।

§ न केवलं वनगतं भुवनगतमपि ।

Digitized by Google

कैकेयी । उत्तरकोसलपारिन्द्र किमवसितं रघुवंशस्य *। अत एवाऽहम् ।

यस्मिन्नापः सह परिणताः सूर्यपुत्रीपयोभि-
र्मन्दाकिन्याः कुमुददवयो मेचकेन्दीवराभैः ।
तीर्थे तस्मिन् मम विशदितं देवताभूय भूयः
स्वाङ्गत्यागात् स्पृहयति मनो वासवाधासनाय ॥ ७१ ॥

इति परिक्रम्य सर्वे निष्क्रान्ताः ।

॥ निर्दोषदशरथो नाम षष्टोऽङ्कः ॥

गोविन्ददेवशास्त्री ।

THE APHORISMS
OF THE
YOGA PHILOSOPHY,
OF
PATAÑJALI.

(Continued from page 113.)

An indication of the various modifications of the same Dharmí.

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

Aph. 15.—The altered state of the order (of the threefold modification just defined) is indicative of the variety of the modifications (which the same Dharmí is to undergo).

b. The apparent state, changeable in every moment, of the order (of the modifications) of the properties defined before, is indicative of the variety of the modifications. The meaning is this, that the apparent order (of the modifications of the properties) that a lump of clay (is produced) from the powder of earth, thence the several parts of the jar and then the jar, indicates the state of the variety of the modifications. By the same argument, the order of the modifications of the indication and position, is also to be understood indicative of the variety of the modifications of the same Dharmí (i. e. as a jar). (In this manner) all things appear to undergo a certain change according to a fixed order, and hence it is proved that the variety of the modifications (of the same Dharmí) is indicated by that of the order (just explained.) Some of the properties of the internal organ and all of its objects &c., are apprehended by perception (Pratyaksha) as happiness &c. and position and others (respectively) and some are understood only by inference (Anumána) as property, train of self-reproductive thought, the way not come in view &c. It is always to be observed that Dharmí differs and does not differ from itself † (accordingly as it is connected with the modifications of the position and the way not come in view—as the compound word Anágatádhvá means).

---

* उत्तरकोशलनरेन्द्र किमवसितं रघुवंशस्य ।

† धर्माणामुक्तलक्षणानां यः क्रमस्तस्य यत्प्रतिक्षणमन्यत्वं परिदृश्यमानमस्योक्तलक्षणस्यान्यत्वे नानाविधत्वे हेतुर्लिङ्गं ज्ञापकं भवति । अयमर्थः

a. Now, in order to explain the Siddhis—Superhuman faculties—by showing (first) the particular circumstances of the before-mentioned Sañyama—restraint (i. e. the circumstances where Sañyama is to be used to attain to the Siddhis, he) declares (as follows).*

The superhuman faculty which consists in a knowledge of past and future events.

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

Aph. 16.—A knowledge of past and future events (comes to an ascetic) from (his rendering) Sañyama—restraint—about the three modifications (just explained).

b. "From rendering Sañyama about the three modifications (just explained)" in the shape of property, indication and position (i. e. from acquiring control over them from rendering Sañyama regarding them) an ascetic knows well the past and future events. The true meaning is this that this (particular) property is in this Dharmí, this is the way which it belongs to, and this is the position it possesses. Moreover, on its coming from the Anágatádvá—the way not come in view—, it has performed its respective function in the present way and entered now the past way. When all this the ascetic (clearly perceives) by getting rid of the obstacles from Sañyama—restraint—, then he knows whatever is past and whatever is to come or arise (in future) because the capacity of the internal organ to comprehend all objects, on account of its consisting of the manifestation of the pure truth (Sattva) is taken away by (i. e. is hidden under) the obstacle ignorance (Avidyá) &c. and when these obstacles are removed by (adopting) special measures, then the capacity of holding all objects, is manifested in the internal organ (which then becomes) like a cleared mirror by the force of intentness on a single point (Ekágratá). †

GOVINDA DEVA ŚÁSTRI.

योऽयं नियतक्रमो मच्चूर्णान्मृत्पिण्डस्ततः कपालानि तेभ्यश्च घट इत्येवंरूपः परिदृश्यमानः परिणामस्यान्यत्वमावेदयति । तस्मिन्नेव धर्मिणि यो लक्षणपरिणामस्यावस्थापरिणामस्य च क्रमः सोऽप्यनेनैव न्यायेन परिणामान्यत्वे गमकोऽवगन्तव्यः । सर्व एव भावा नियतेनैव क्रमेण प्रतिक्षणं परिणममाना दृश्यन्ते । अतः सिद्धं क्रमान्यत्वात्परिणामान्यत्वम् । सर्वेषां चित्तविषयादीनां परिणममानानां केचिद्धर्माः प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यन्ते यथा सुखादयः संस्थानादयश्च । केचिच्चैकान्तेनानुमानगम्याः । यथा धर्मसंस्कारशक्तिप्रभृतयः । धर्मिणश्च भिन्नाभिन्नरूपतया सर्वत्रानुगमः ।

* इदानीमुक्तस्य संयमस्य विषयप्रदर्शनद्वारेण सिद्धीः प्रतिपादयितुमाह ।

† धर्मलक्षणावस्थाभेदेन यत्परिणामत्रयमुक्तं तत्र संयमात् तस्मिन्विषये पूर्वोक्तस्य संयमस्य करणादतीतानागतज्ञानं योगिनः सम्यगाविर्भवति । इदमत्र तात्पर्यम् । अस्मिन् धर्मिण्ययं धर्म इदं लक्षणमियमवस्था चानागताध्वनः समेत्य वर्तमानेऽध्वनि स्वं व्यापारं विधायातीतमध्वानं प्रविशतीत्येवं परिहृतविक्षेपतया यदा संयमं करोति तदा यत्किञ्चिदतिक्रान्तमनुत्पन्नं वा तत्सर्वं योगी जानाति । यतश्चित्तस्य शुद्धसत्त्वप्रकाशरूपत्वात्सर्वार्थग्रहणसामर्थ्यमविद्यादिभिर्विक्षेपैरजस्रं परिह्रियते यदा तु तैस्तैरुपायैर्विक्षेपाः परिह्रियन्ते तदा निवृत्तमलस्येवादर्शस्य सर्वार्थग्रहणसामर्थ्यमेकाग्रताबलादाविर्भवति ।

Digitized by Google

RÁMA IN THE SPRING.

(Rámáyana, III. 79.)

'I sought thee there,
And, mourning for my darling, scarce could bear
The sweet cool smell of lakes and pleasant showers,
The beauty and the perfume of the flowers,
And all delights of sight, and sound, and smell;
For, without Sita, Heaven itself were Hell.'
KALIDASA.

'Look, brother, at that grove,' he cried,
'That lines sweet Pampá's shelving side.
Those trees of giant girth that rear
Their heads so high, like hills appear.
These are the pleasant days that fire
The youthful bosom with desire;
When soft winds, breathing balm, dispense
Wood odours that enthral the sense,
And pour a ceaseless rain of flowers
As drops the cloud his summer showers.
Look, even as I speak, my head
Is covered with the blooms they shed.
How soft the west wind moves along
To music of the wild bee's song;
His breath is of the woodland spring,
The sandal's odour lades his wing.
Look up, there hardly glimmers through
These arching trees one speck of blue.
Look there, the Cassia's bloom behold,
A giant clad in burning gold.
O happy spring, whom birds rejoice
To welcome with their gladdest voice!
O happy time, but not to me,
For I am wandering far from thee,
My darling of the large soft eye.
That Koïl with his loud shrill cry
Of joy and freedom and desire
That the first days of spring inspire,
Seems calling, as he cheers his mate,
To me all lone and desolate.
See, where the joyous mallard leads
His partner through that fringe of reeds.
Each happy bird, and none alone,
Hails the spring air with gladdest tone,
All revelling in bliss alike,
The swan, the hawk, the dove, the shrike.
Look, brother, in that shady glen
The peacock dances round his hen:
No Giant's hand has reft away
The mate with whom he loves to play.
There, round the Mango blossom, press
Wild bees, with lovers' eagerness.
But ah! the blissful life around,
Each lovely sight, each pleasant sound,
Pierces my very heart, and slays
With memory of perished days,
That flew in heavenly rapture by
With Sita of the roe-deer's eye!'

TARA'S LAMENT.

(Rámáyana, IV. 22.)

Tara, widowed of her spouse,
Kissed him on the cheek and brows;
O'er her fallen hero bent,
Called him with this wild lament:
'Still, my lord, without reply?
Is the earth more loved than I,
That thou choosest to recline
On her breast, forsaking mine?
Lord and keeper, good and brave,
Sage to guide and strong to save,
See, thy chiefs, a mournful ring,
Wait around their silent king.
Wilt thou still be stern and mute?
Must they miss thy kind salute?
Dearest, when the morning's red
Calls thee from thy royal bed,
'Tis thy wont to welcome each
With a gift or pleasant speech.
Must thy lords unheeded stay?
Will thou not arise to-day?
Wilt thou not awake from sleep
While thy friends around thee weep?
Look, thy child before thee stands;
Lifts to thee his little hands.
Wilt thou, silent yet, despise
That appeal of wistful eyes?

Ah! my love is dead, is dead.
Look ye, how his wounds have bled;
How the crimson torrents make
Round his limbs a rising lake.
Death, my child, has hurried hence
Him who was our sure defence.
Come, and look on him who thus
Slain in fight has gone from us.
Kiss thy sire and say farewell!'

Came the little child and fell
On his knees and fondly pressed
Those cold feet with arm and breast:
'Here is Angada,' he cried;
'Father, speak!' but none replied.

Digitized by Google

Weeping, as her child she viewed,
Tara thus her plaint renewed:
'Hast thou not a word—not one—
Father, for thy darling son?
Canst thou still and silent lie,
Hear him call, and not reply?
Husband, by thy bloody bed,
Thus I sit and mourn thee dead;
Like some mother of the herd,
By the lion undeterred,
Mourning in the grassy dell
Where her lord and leader fell.'

INGRATITUDE.

(Rámáyaṇa, III. 34.)

O monarch, hear with mind and ear
The words that Brahma spake.
The thankless man lives under ban;
Who will, his life may take:
'Man for all sin may pardon win,
How deep soe'er the guilt;
Yea, for the stain of Brahman slain,
Whose blood must ne'er be spilt.
Slave to the bowl that kills the soul,
He turns and gains relief;
The liar yet may pardon get,
The perjured, and the thief.
But never can the thankless man
Be pardoned for his crime:
Disgrace and shame shall hunt his name
Through life and endless time.
When, reft of friends, his days he ends
In profitless remorse,
E'en beasts of prey shall turn away
And scorn his loathed corse.'

NOTICES OF BOOKS.

*Dr. Haug on the word Brahma.**

This is an able and interesting article on the original meaning of the word 'brahma' or 'brahman,' which, as the author justly observes, is the most important word of Hindu theology and philosophy. 'Brahma,' says Dr. Haug, occurs twice in the *Nighaṇṭavas* as a name for 'food' (*Annanáma* 2. 7.), and for 'riches' (*dhananama* 2, 10). In Sáyaṇa's commentary on the Hymns of the Rig-veda it is sometimes explained with reference to this signification and sometimes in other ways, *ex. gr.* (a) food, in general; 1, 10, 4. *brahma cha no vaso sachendra yajnam cha vardhaya*, "Increase, O Vasu, our *brahma* and also our sacrifice, O Indra." Schol. *anna*, food, in general. More frequently, sacrificial food, as in 4, 22, 1. Schol. *brahma havirlakshaṇa puro ḍáśádikam annam* (b) Performance of the song of the Soma singers, 7, 35, 7. Sáy. *brahma stotram.* (c) Magic charm, spell, *mantra.* 2, 23, 1. *brahmaṇám brahmaṇaspate, i. e.* Lord of the *brahma*, of the *brahmas* (Brihaspati, later called *Ganeśa*) *Schol. brahmaṇám-mantráṇám.* (*d*) Ceremonies, having a song of praise as their characteristic, *Karmáṇi stuti-lakshaṇáni.* (e) Performance of song and sacrifice (both ideas expressed by one word *brahma*) 7, 23, 1. *Sáy. brahmáṇi stotráṇi havíṅsicha.* (f) The recitation of the Hotri-priests, *brahma stutaśastrátmakam.* (g) Great, 6, 23, 1. *Sáy. brahmaṇi brihati mahati.* These all seem to point to two principal meanings, namely "food," in particular "sacrificial food," and the performance of the song at the sacrifice.

The author proceeds to show that the meaning "devotion" given to the word *brahma* in the St. Petersburg lexicon is quite inapplicable, that feeling in our sense of the word being as foreign to the Veda as it is to modern Hinduism.

The root of the word is *bṛih* which in its simple form does not appear to be found in the Veda in the sense of to "increase." It is always there found compounded with propositions, as *udbṛih, parivṛiḍha* &c. The original meaning of *vṛih, bṛih,* which is to be considered as a mere modification of the root *vṛidh* "to increase," seems to have been "to raise oneself up." The idea of "devotion" cannot, without forcing, be arrived at from this signification.

In the language of the Zendavesta, so closely connected with the Veda, we find, as far as sound is concerned an absolutely identical word namely *baresman.* By it the Parsís understand a regularly cut bundle of twigs tied together with grass, and used at their Fire-ceremonies exactly as the little clipped bundle of Kuśa grass is used by Brahmans at the Soma-sacrifices. This latter is called *veda* (*Aśval. Śraut. Sútr.* 1, 11.) which passes later as a synonym of *brahma.* This bunch of grass, as well as the *baresman* of the Parsís, has a symbolical meaning. They both represent "growing" "increase," "prosperity." The original meaning of the word was "growth," "sprout" (cf Lat. *virga*). Hence came the meaning "prosperity," "success." As the success of the sacrifice entirely depended upon the holy texts, the chanting, the sacrificial forms and offerings, the word could be used for any one of these essentials. As the chanting of the hymns of praise was the most important of these the word was most frequently employed in this sense. As sacrifice with the Vedic Indians was the chief means to obtain all earthly and spiritual blessings, but was itself useless without the *brahma i. e.* success, the latter was at last regarded as the original cause of all being.

* *Ueber die ursprüngliche Bedeutung des Wortes brahma. Von Dr. Martin Haug, München,* 1868

BENARES,

ANCIENT AND MEDIEVAL:

A MONOGRAPH.

BY FITZEDWARD HALL, M.A., D.C.L., OXON.

Reprinted by Permission.

Alike as to limits and as to influence, the Indian kingdoms of former times were, with few exceptions, inconsiderable; such of them as lay conterminous were often at open feud; and their cities, or fortified towns, constituted, in fact, their only stable boundaries. It was, probably, with the dominion of the Káśis as it was with other seats of Hindu power. Deriving its origin from some city, as Pratishṭhána,[1] or Váráṇasí,[2] it must have acquired extent and consideration by very gradual development.

At least since a hundred and twenty years before our era, Váráṇasí, as denoting a city, has been a name familiar to Brahmanical literature.[3] The word is crudely referred, by modern inventiveness, to a combination of Varaná and Asi;[1] and all the other explanations which we have of its source are equally questionable.

[1] *Vide infra*, p. 139, col. 2, note 4.

[2] Also called Varáṇasí and Varaṇasí, according to the *Haima-kośa* and the *Śabdaratnávali*, respectively. The latter of these vocabularies is of small authority.

A rational system of Romanized spelling would give us, instead of Benares, Banáras. The form बनारस was the work, perhaps, of the Muhammadans. It should appear that the metathesis of the semi-vowel and nasal of the original word must be later than the times of Fá Hian and Hiouen Tsang. *Vide infra*, p. 140, col. 2, note 5, p. 141, col. 1, note 1.

In the ordinary belief of the vulgar of Benares, the name of their city is connected with Raja Banár,—a mythical magnate whom we find legendarily associated with the reformer Kabír, of the beginning of the fifteenth century. *Asiatic Researches*, Vol. XVI., p. 57. "According to some of the Muhammadan accounts," says Mr. James Prinsep, but without naming his voucher for the statement, Benares "was governed by a Raja Banár, at the time of one of Mahmúd's invasions, or in A.D. 1017, when one of its generals penetrated to the Province, and defeated the Raja."—*Benares Illustrated*, p. 9. General Cunningham reports that Raja Banár is traditionally believed to have re-built Benares about eight hundred years ago. *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, for 1863, Supplementary Number, p. xcvi.

[3] Váráṇasí is specified more than once in Patanjali's *Mahábháshya*. On the age of that work, see my edition of Professor Wilson's translation of the *Vishṇu-puráṇa*, Vol. II., p. 189, *ad calcem*.

[1] So allege the Pandits of the present day; repeating, no doubt, a long-current conceit of their predecessors: see the *Asiatic Researches*, Vol. III., pp. 409, 410. This notion, though it has found expression in the *Araish-i-mahfil* and other recent Muhammadan books, is, I believe, only implied in the Puráṇas. It is said, for instance, in the third chapter of the *Vámana-puráṇa*, that Váráṇasí lies between the Varaṇá and the Asi:

हरिरुवाच ।

महेश्वर शृणुष्वेमां मम वाचं कलस्वनाम् ।
ब्रह्महत्याक्षयकरीं शुभदां पुण्यवर्धिनीम् ॥
योऽसौ ब्रह्माण्डके पुण्ये मदंशप्रभवोऽव्ययः ।
प्रयागे वसते नित्यं योगशायीति विश्रुतः ॥
चरणाद्दक्षिणात्तस्य विनिर्गता सरिद्वरा ।
विश्रुता वरणेत्येव सर्वपापहरा शुभा ॥
सव्यादन्या द्वितीया च असिरित्येव विश्रुता ।
ते उभे च सरिच्छ्रेष्ठे लोकपूज्ये बभूवतुः ॥
तयोर्मध्ये तु यो देशस्तत्क्षेत्रं योगशायिनः ।
त्रैलोक्यप्रवरं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ॥
न तादृशं हि गगने न भूम्यां न रसातले ।
तत्रास्ति नगरी पुण्या ख्याता वाराणसी शुभा ।
यस्यां हि भोगिनो माश्वं प्रयान्ति भवतो लयम् ॥

There is a statement to the like effect in a section of the *Padma-puráṇa*, the *Káśí-máhátmya*, V., 58:

वाराणसीति यत्ख्यातं तन्मानं निगदामि वः ।
दक्षिणोत्तरयोर्नद्यौ वरणासिश्च पूर्वतः ॥

The same idea occurs more than once in a putative appendage to the *Skanda-puráṇa*, the *Káśí-khaṇḍa*. It will suffice to quote XXX., 20, 21:

दक्षिणोत्तरदिग्भागे कृत्वासिं वरणां सुराः ।
क्षेत्रस्य मोक्षनिक्षेपरक्षां निर्वृतिमाययुः ॥

Particular reference may, also, be made to stanzas 69 and 70 of the same chapter; and similar passages might be extracted from other Puráṇas.

The Asi—now known as the Así, and still trickling during the rainy season, despite Father Vivien de Saint-Martin's scepticism as to its existence,—has a niche in the *Haima-kośa*, a work of the twelfth century. The Varuná (*si*) and Así are named in the Calcutta edition of the *Mahábhárata*, *Bhíshma-parvan*, *śl.* 338. But, in my annotations on the English translation of the *Vishṇu-puráṇa*, Vol. II., p. 152, it is surmised that this stanza is an interpolation; and it may be added that is omitted from the text of the *Mahábhárata* as accepted by the commentator Nílakaṇṭha; while the scholiast Arjunamiśra reads, at least in my manuscript, Charuná and Así.

Dr. Schwanbeck—*Megasthenis Indica*, p. 36, note,—is reminded, by Arrian's 'Ερέννεσις, of Váráṇasí. Hereupon, Professor Lassen—*Indische Alterthumskunde*, Vol. I., Appendix, p. LIV.,—precipitately took the two for one; and he still holds to this opinion; for, in the second edition of his great work, Vol. I., p. 161, note 1, (1867), he writes: "Des Megasthenes Erennesis ist die vereinigte Varáṇasí." This "conjunct Varáṇasí"—or, rather, what he unwarrantably calls its modern name, Baráṇasí,—he compounds, incautiously, after Mr. Walter Hamilton, of two unknown streams, the Vará and the Nasí.

Digitized by Google

Convertible, in later usage, with Váráṇasí is the designation Kási [1] or Kásí. [2] Whence it arose history has

The *Jábá'a-upanishad* places Avimukta—which is a Pauráṇik title of Benares,—between the Varaṇá and the Násí or Násí; and the commentator, Śánkaránanda, disciple of Ánandátman, etymologizes the words. An anonymous expositor of the same Upanishad, whose work I consulted in India, reads *varaṇá* and *así*, explains them by *pingalá* and *idá*, and makes the result of their combination, *váráṇasí*, in some acceptation or other, to be equivalent to *sushumṇá*. One need not pause to expatiate on such trifling.

Something of the same sort is to be seen in the fifth chapter of the *Kásí-khaṇda.*

Father Vivien de Saint-Martin—the genesis of whose fictitious river I trace in note 2 to p. 12, *infra*,—began with being disposed to make the Así an affluent to the Varáṇá, with a Varáṇasí below their confluence, and the city Varáṇasí therefrom denominated. *Mémoires sur les Contrées Occidentales*, Vol. II., p. 361. Here "il serait très-possible que l'un de ces ruisseaux se fût nommé Así, et qu'après sa réunion à la Varáṇála petite rivière eût pris le nom composé de Varáṇasí qu'elle aurait communiqué à la ville." This, as speculation, will pass; but, to this writer. with his bias in favour of the ecclesiastical or mythopœic method of geographizing, what are, at first, only suggestions very soon ripen into indubitable certainties: "Cette rivière [the 'Ερέννεσις], la dernière de la liste d'Arrien, se reconnaît sans difficulté dans la Varánasí, petite rivière qui se jette dans la gauche du Gange à Bénarès, qui en a pris son nom (en sanscrit Váránásí)." *Etude sur la Géographie Grecque et Latine de l'Inde*, p. 236.

This author more than inclines to see Váránásí in the words Erarasa (or Cragausa) metropolis, foisted into the Latin translation of Ptolemy. *Ibid.*, pp. 227, 351. Here, very much as above, having to do with a Latin interpolation, he sets out with describing it as such, and as offering "un reste de ressemblance qu'on entrevoit encore à travers la corruption du mot;" and, a little while afterwards, as if process of time necessarily stood for an accession of facts and reasons, persuades himself that he may speak of "une ville que Ptolémée énumère sous le nom altéré d'Erarasa," and that he finds, therein, "la trace bien reconnaissable de Váránási, forme sanscrite de notre Bénarès."

I have everywhere scrupulously reproduced the varieties of spelling indulged in by the writer just cited.

The final *á* and the initial *a* of two words coalescing into a compound might, possibly, yield *a*; and Varaṇá and Así would, therefore, combine into Varaṇasí. But this form seems to be the peculiar property of a single recent and very indifferent lexicographer; and, moreover, the name of the second stream is, correctly, Asi, not Así. In the *Kásí-khaṇda*, XXX., 18, it is the subject of a pun, in connexion with *asi*, "a sword."

[1] This is the oldest form, and that recognized in the *Haima-kośa* and by Ujjwaladatta's commentary on the *Uṇádi-sútra*.

[2] Kási is not so markedly feminine as the more usual Kásí, its derivative. Most Indian cities have feminine appellations.

Kásiká is found in the *Kásí-khaṇda*, XXX., 70, and elsewhere. Compare Avantiká, for Avantí, as in note 1 to p. 142, col. 2., *infra*.

long forgotten; [1] but conjecture may, possibly, unravel its etymology. [2]

Among the descendants of Áyus[3] was Káśa, whose son is noticed under the patronyms[4] of Káśeya, [5] Káśíya,[6] and Káśi.[7] The regal successors of Káśi, and also their subjects, were called Káśis.[8] Though at first a masculine appellation, Káśi, as applied to the city so styled, is feminine.[9] An exact parallel to this hypothetical evolution is not far to seek. The name of King Champa, femininized, became that of the metropolis of Anga, Champá.[10]

[1] The vocabularists refer the word to *Káś*, "to shine." And herewith agrees the *Káśí-khaṇḍa*, XXVI., 67:

काशते ऽत्र यतो ज्योतिस्तदनाख्येयमीश्वर ।
अतो नामापरं चास्तु काशीति प्रथितं विभो ॥

In the stanza immediately preceding this, the city is called Muktikshetra. Kṛishṇa is speaking; and he says that the radiance of Káśi emanates from Śiva.

If, where they interpret Káśi by "splendid," Colonel Wilford and his numerous followers intend to take the word from the adjective *káśin*, they have forgotten that the feminine is not *káśi*, but *káśiní*. See the *Asiatic Researches*, Vol. III., p. 409.

[2] Professor Wilson has already written: "It seems probable* that the city [of Káśi] was founded, not by him [Kshattravṛiddha], but by his grandson or great-grandson, denomintated Káśa and Káśiràja." Mr. James Prinsep's *Benares Illustrated*, p. 8. It is meant, here, I suppose, to hint a derivative connexion of Káśi with Káśa or Káśiràja. The latter name Professor Willson everywhere puts, erroneously, for "King Káśi." See note 7 in the present page.

[3] See the English *Vishṇu-puráṇa*, Vol. IV., pp. 30-32.

[4] Compare Máṇḍúkeya, from Máṇḍúka; and Śwáphalki, from Śwaphalka.

[5] So reads the *Harivaṁśa*, *śl.* 1734, in the best MSS. accessible to me.

[6] *Gaṇa* on Páṇini, IV., II., 90; and the *Brahma-puráṇa*.

[7] *Bhágavata-puráṇa*, IX., XVII., 4. In the *Vishṇu-puráṇa*, he is called *Káśiràja*; but the term, a compound, is there to be explained "Raja Káśi." Differently, *Káśiràja*, *Káśipati*, ect., descriptive of Ajátaśatru, Divodása, Pratardana, and others, signify "Raja of the Káśis." That काशिराजः may be the same as काशिषु नृपः is clear from the *Mahábhárata*, *Anuśásana-parvan*, *śl.* 1949 and 1952.

[8] Káśi's successors were likewise known as Káśyas and as Káśikas. These terms are, all, actually employed. The last is, also, applied to persons or things pertaining to Káśi.

[9] Kunti, a woman, was so called from Kunti, a man.

Káśí, according to the *Vishṇu-puráṇa*,—see the English translation, Vol. IV., p. 159,—was the name of the wife of Bhímasena. The reading is, however, erroneous, most probably. I find, as a variant, Káseyí. This like the corresponding Káśyá of the *Mahábhárata*, *Ádi-parvan*, *śl.* 3829, is a derivative of Káśi.

[10] See the English *Vishṇu-puráṇa*, Vol. IV., p. 125.

I am not unaware of the *gaṇa* on Páṇini, IV., II., 82.

Digitized by Google

The term Káśi, denominating, if not a city,[1] a people and its chieftains, occurs repeatedly in Sanskrit works of all but the highest antiquity.[2] Of Káśi, in whatever sense of the word, we cannot, however, collect, from indigenous records, materials from which to construct anything approaching a history. The kingdom of the Káśis, and its rulers, as is evinced by the frequency of reference to them, enjoyed, from distant ages, more or less of notoriety; and this is, substantially, all that the Hindu memorials teach us.

[1] "In the *Mahábhárata*, frequent mention of Káśí occurs," according to Professor Wilson, as quoted in *Benares Illustrated*, p. 8. I should be much surprised to find Káśí mentioned even once in the *Mahábhárata.*

Not till medieval times, it seems, do we read of the city of Káśí. To the authority, on this behalf, of the Puráṇas may be added that of an inscription which I have deciphered and published in the *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, for 1862, pp. 14, 15. The document in question, a land-grant was issued by Vináyakapála, Raja of Mahodaya or Kanauj, about the middle of the eleventh century, it may be. Káśí is there indirectly described as in the *vishaya* of Váráṇasí, in the *bhukti* of Pratishṭhána. For Pratishṭhána, *vide infra*, col. 2, note 4.

It is, in my judgment, very doubtful indeed that Ptolemy's Κασσίδα metamorphoses Káśi, as has been confidently asserted by Colonel Wilford and very many others. See the *Asiatic Researches*, Vol. III., p. 410; Vol. IX., p. 73.

Fă Hian may have intended to reproduce *Káśirájya*, "kingdom of the Káśis," in his words rendered by "le royaume de *Kiachi.*" *Vide infra*, p. 140, col. 2, note 5.

The expression काशिपुरीं वाराणसीं, in the *Daśa-kumára-charita*, means "Váráṇasí, a city of the Káśis." In the subjoined verse, from the *Rámáyaṇa*, *Uttara-káṇḍa*, XXXVIII., VI., 17, Váráṇasi is qualified by an expression meaning, the commentator says, "a city in the country of the Káśis:"

तत्प्रयाताद्य काशेयपुरीं वाराणसीं व्रज ।

Finally, in the *Mahábhárata*, *Ádi-parvan*, *śl*. 4083, 4084, we read of the king of the Káśis as dwelling in the city of Váráṇasí.

[2] The oldest among them, probably, is Páṇini, IV., II., 116; with which compare IV., II., 113. Then come the *Śatapatha-bráhmana*, the *Brihad-áranyaka* and *Kaushítaki-bráhmana Upanishads*, etc., etc. In some of these works, the substantive is involved in the adjective Káśya. This word, like Káśika,—for which see the *Mahábhárata*, *Udyoga-parvan*, *śl.* 5907,—means, etymologically, Káśian. But scholiasts on old writings explain it, and rightly, to signify "king of the Káśis." Káśirája and Káśya are used of the same person in the *Bhagavad-gítá*, I., 5, 17.

The *Rigveda* affords no warrant for connecting with the Káśis any person whom it mentions. It speaks of Divodása, and it speaks of Pratardana; but only in later literature are they called father and son, and rulers of the Káśis; and, where Kátyáyana, in his *Rigvedánukramaṇiká*, characterizes the latter as *Káśirája*, he may have expresssed himself metachronically, under the influence of a modern tradition which he and his contemporaries accepted. As to the former, we find, indeed, in post-vaidik books, two Divodásas; into whom a single personage seems to have been parted. One of them is son of Badhryaśwa, as in the *Rigveda;* but it is the other, the son of Bhímaratha, and father of Pratardana, that is called king of the Káśis. It may be added, that there is no ground for considering Badhryaśwa and Bhímaratha to be two names of one and the same person. See the English *Vishṇu-puráṇa*, Vol., IV., pp. 33, and 145, 146. Badhryaśwa, not Bahwaśwa, is the reading of the *Vishṇu-puráṇa.* Correct accordingly Professor Wilson's translation of the *Rigveda*, Vol. III., p. 504, note 1. See, further, the *Mahábhárata, Anuśásana-parvan*, Chapter XXX.

The Puráṇas specify but one dynasty of Káśi kings; a goodly catalogue, beginning, in the most authoritative of those works, with the son of Káśa.[1] To Káśa, after a lapse of perhaps two centuries, succeeded Divodása, in whose reign Buddhism seems to have been still acting on the aggressive.[2] In this synchronism there is no discernible improbability; and, with some likelihood, it embodies an historic fact. A reflexion of actual events may, likewise, be afforded in the story of the burning of Váráṇasí by the discus of Vishṇu.[3] Of the age of Ajátaśatru, as of other very early leaders of the Káśis, none but most vague indications have, as yet, been discovered. Some of these personages ruled, not at Benares, but at Pratishṭhána;[4] and, at the time of

[1] A Káśa is named in the *gaṇa* on Páṇini, IV., I., 110. According to my five wretched copies of the *Váyu-puráṇa*, Káśa was followed by Káśayya (???), Ráshtra (??), Dírghatapas, Dharma, Dhanwantari, Ketumat, Bhímaratha, Divodása,

The *Brahmáṇḍa-puráṇa* has, in one place, Káśa and Káśiya, as sire and son, and, a little further on, in lieu thereof, Káśika and Káśeya. Káśika, as evolving Káśeya, must be considered as an optional elongation of Káśi.

[2] See the English *Vishṇu-puráṇa*, Vol. IV., pp. 30–40. We read, in the *Váyu-puráṇa* :

दिवोदास इति ख्यातो वाराणस्यधिपोऽभवत् ।
एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं पुरा ।
शून्यां विवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः ॥

Then follows an account of the expulsion of Divodása from Váráṇasí. To all appearance, he was the only king of the Káśi family that had to do with that city.

[3] See the *Vishṇu-puráṇa*, Book V., Chapter XXXIV.

[4] Its site was near Allahabad. Púru's capital was Pratishṭhána, in the kingdom of the Káśis, according to the *Rámáyaṇa*, *Uttarakáṇḍa*, LIX., 18, 19:

त्रिदिवं स गतो राजा ययातिर्नहुषात्मजः ॥
पूरुश्चकार तद्राज्यं धर्मेण महतावृतः ।
प्रतिष्ठाने पुरवरे काशिराज्ये महायशाः ॥

Before Púru, his father, Yayáti, "lord of all the Káśis," reigned at Pratishṭhána. *Mahábhárata*, *Udyoga-parvan*, *śl.* 3905 and 3918.

Purúravas received Pratishṭhána in gift from his father Sudyumna. English *Vishṇu-puráṇa*, Vol. III., p. 237. Also see Burnouf's *Bhágavata-puráṇa*, Vol. III., Preface, pp. XCVII.-XCIX.

Pratishṭhána appears as a district of the kingdom of which Kanauj was the metropolis, in comparatively recent times *Vide supra*, col. 1, note 1.

Digitized by Google

the Muhammadan conquest, Benares and the surrounding country appertained to the throne of Kanauj.[1]

Flagrant as is the exaggeration of the Hindus, it is surpassed by that of the Buddhists. The Brahmadatta who figures so largely, in their sacred writtings, as king of Benares[2] very likely was not a myth;[3] but there is no ground for crediting that Gautama ever governed that city at all, notwithstanding that they represent him to have reigned there during nineteen several states of existence.[4] In a similar spirit, they assert, that, at the same capital ruled, in turn, eighty-four thousand monarchs descended from Aśoka.[5] From these specimens it is manifest that the Buddhist scriptures are little to be trusted for throwing light on the history of Benares. That Buddhism, or any Buddhism, or any Buddhist king, ever dominated there is altogether problematical.

Some relevant details, scant, but interesting as far as they go, are derivable from the itinerary of Hiouen Tsang,[1] a Buddhist pilgrim from China, who visited India in the first half of the seventh century. At that date, as he informs us the kingdom of Váráṇasí had a circuit of eight hundred miles,[2] while its capital measured nearly four miles by somewhat more than one. The inhabitants of the kingdom were, for the most part, Hindus. These were, mainly, worshippers of Śiva; and among them were two classes of ascetics.[3] Their temples amounted to a hundred, which gave lodgement to about ten thousand devotees.[4] The Buddhists, who are stated to have been much in the minority, kept up thirty religious houses, tenanted by three thousand inmates, all of the Sammatíya sect. In the capital[5] were twenty Hindu temples, and a latten statue of Śiva, a hundred feet in height. We are not apprised whether

Pratishṭhána is the name of a kingdom, or of part of one in the *Kathá-sarit-ságara*, VI., 8.

[1] *Vide supra*, p. 139, col. 1, note 1. Several Sanskrit land-grants have been published,—two, among them, by myself,—from which it appears that the kings of the latest dynasty of Kanauj, from Madanapála to the unfortunate Jayachandra, were masters of Benares, like their predecessors; and that they were so is, further, to be inferred from the Muhammadan historians.

In the fifth volume of the *Asiatic Researches* is a professed transcript of a short inscription from a stone, now long disappeared from sight, which was exhumed near Benares, in 1794. We read, therein, of a king of Gauḍa, Mahípála, father of Sthirapála and Vasantapála; and, at the end, the date 1083. An easy credulity may accept these statements no longer possible of verification; but there still remains the question as to the era of the year 1083, whether Vikramáditya's, or Śáliváhana's—better Sátaváhana's,—or Harsha's, or whose. Not only are the blunders in this inscription, as printed, so many and so gross that we are forbidden to suppose they were in the original; but they provoke the surmise that the interspersed patches of the record which read as if correct may be, to a large extent, equally products of ignorant mistake and misrepresentation. A good deal of weight has been allowed to this inscription; and it has been, from time to time, honoured as a piece of genuine historic evidence. Uncritically enough, I once followed the herd, myself, in this respect: see the *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, for 1862, p. 8, first foot-note. It now appears to me rash to see, in it, proof that Benares was subordinate to Gauḍa, or anything else whatever claiming reliance.

[2] Burnouf's *Introduction à l' Histoire du Buddhisme Indien*, Vol. I., p. 140; and Mr. R. S. Hardy's *Manual of Buddhism*, p. 101.

[3] Two other kings of Benares, unknown to the Hindu chronicles, are spoken of by the Buddhists. Their names are Bhímaśukla and Brihanmanas (??). See *Der Buddhismus*, translated from the Russian of Professor Wassiljew, Part I., p. 54; and the *Foĕ Kouĕ Ki*, p. 230.

[4] Mr. R. S. Hardy's *Manual of Budhism*, p. 134.

[5] So states the *Dípavaṃśa*. See the *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, for 1838, p. 927.

[1] *Mémoires sur les Contrées Occidentales*, Vol. I., pp. 353, *et seq.*

[2] "About four thousand *lis*." On the length of the *li*, consult Father Vivien de Saint-Martin, in *Mémoires*, etc., Vol. II., pp. 356-259.

[3] On M. Julien's own showing, both in the *Mémoires* and in the *Méthode*, one of these classes, that of naked mendicants, has the name, in Chinese transliterating, of *ni-kien-t'o*, *i.e.*, *niggantha*, or even *niganth*,—a Prakrit word softened from the Sanskrit *nirgrantha*, which the French translation exhibits. Nowhere in his works does M. Julien acknowledge, what he must have known full well, that he constantly puts into the mouth of Hiouen Tsang Sanskrit vocables, where he really used Prakrit. But there was a theory to support; and facts must be fitted to it.

[4] In the first instance, M. Julien wrote: "On compte une centaine de temples des dieux *(Dévá'ayas)* où habitent environ dix mille hérétiques, qui, la plupart, adorent le dieu *Ta-tseu-t'sä-t'ien (Mahéçvara déva).*" And there should seem to be no improvement in his subsequent rendering: "On voit une centaine de temples des Dieux. Il y a environ dix mille hérétiques qui, la plupart, révèrent le dieu *Tatseu-thsaï* (Mahéçvara Déva)."

The Chinese does not, to be sure, as the translator at first expressed it, literally quarter the aforesaid heretics in the temples, or, rather, monasteries; and yet its indefiniteness easily endures this interpretation. So I am informed by Professor Summers, my obligations to whom I shall presently acknowledge in connexion with a matter of graver import. And this construction alone quadrates with the previous context. For Hiouen Tsang makes Benares a large kingdom, and one in which the Hindus much outnumbered the Buddhists; and there must, then, have been many times ten thousand of the former.

One need do no more than collate M. Julien's two versions of Hiouen Tsang's short account of Benares, to be satisfied that the translator's notion of the sense of his original is, sometimes, of the vaguest.

[5] Its name is not specified. Fă Hian—of the beginning of the fifth century, and so an earlier traveller than Hiouen Tsang,—is translated as speaking of "la ville de *Pho lo naï*, dans le royaume de *Kia chi*." *Foĕ Kouĕ Ki*, p. 304.

Digitized by Google

there were any sacred edifices of the pilgrim's fellow-religionists in the capital itself; and the obvious inference is, that there were none, or none worth commemorating. On the monasteries, towers, and reservoirs of the immediate vicinity,[1] hallowed by Buddhist associations, Hiouen Tsang dwells at great length, and with that lingering and minutiose reminiscence which marks a credulous and fervid piety.

[1] Two of these remembrancers of the Buddhist faith, towers at Śárnáth, beyond the Varaná or Burna, are still conspicuous landmarks. The larger of them is called, by the natives, Dhamekh,—a corruption, in all likelihood, of an old word involving *dharma* as its first factor.

On the word of M. Stanislas Julien, Hiouen Tsang locates a monument "au nord-est de la capitale, et à l'occident du fleuve de *Po-lo-ni-sse* (Váráṇaçi)," and tells of a certain monastery at the distance of "environ dix li au nord-est du fleuve de *Po-lo-ni-sse* (Váráṇaçi)." In a foot note, the phrase "à l'occident du fleuve de *Po-lo-ni-sse* (Váráṇaçi)" is explained to signify "à l'occident du Gange."

As the Chinese pilgrim again and again names the Ganges, it seemed to me unlikely that he should anywhere speak of it by a periphrasis like that of "the river of London." I had observed, too, that, instead of "environ," etc., M. Klaproth had written: "Au nord [*sic*] de la ville coule la rivière *Pho lo nă* (Varaṇá); sur son bord, à dix *li* de la ville," etc.; *Pho lo nă sse* being, as he says just before, Hiouen Tsang's name for Benares. Moreover, in M. Julien's "Liste des Mots Abrégés ou Corrompus," I noticed the entry "*Po-lo-naï*, faute pour *Po-lo-ni-sse* (Váráṇaçi);" and I was thereby, unavoidably misled to the conclusion that *Po-lo-naï*, the so-called shortened or depraved form of *Po-lo-ni-sse*, must be employed in the original, the passage or pages containing it being left undesignated by the translator.

No one can give much thought to the labours of M. Julien without detecting that they were never executed in contemplation of circumspect perusal. Warned by my past experience, and weighing the premisses just recited, I at once suspected management, issuing in the obliteration, in two places, of the river Varaṇá. I had recourse to Professor James Summers, a distinguished Sinologist; and my suspicion was changed into certitude.

Especially ought M. Julien to have abstained from mending his text here by guess,—above all unconfessedly,—inasmuch as, where the name *Po-lo-ni-sse* is first introduced there is, in the Chinese, a gloss,—delusively appropriated by the translator, as we have seen,—notifying that the kingdom so named had aforetime been called, by mistake, *Po-lo-naï*; the spelling, in passing, of the *Foĕ Kouĕ Ki*. It was not surely, to be expected, that, close to this notification, we should find—and not once only, but twice,—*Po-lo-nie* (Varaṇá), of *Po-lo-ni-sse* (Váráṇasi), had been intended. M. Julien, however, deemed otherwise; and he unavowedly took for granted, besides, that, in both these instances, *Po-lo-nie* was a corruption of the already corrupt *Po-lo-naï*.

Father Vivien de Saint-Martin, in his geographical commentary on M. Julien's translation, is pleased to substitute, or "fleuve de *Po-lo-ni-see* (Váráṇaçi)," "rivière *Po-lo-ni-ssé* Váráṇasi);" and he proceeds to suggest,—as I have shown above, in note 1 to p. 137, col. 2,—that the city of Benares borrowed its appellation from that of this imaginary stream, held, by him, to be identical with the 'Ερέννεσις of Arrian.

That, in very early days, Benares came short of prominent fame is a conclusion apparently indicated by all extant evidence. And so it was during the period of the Buddhists. So far as we know, these sectaries, unlike the Muhammadans, never assumed an attitude of vehement hostility as against the Hindus. Not only was the character of their religion pacific, but at no time during their presence in India[1] were they, however in the ascendant, beyond doubt a majority of the people. It was but natural for their founder, in the course of his mission, to take thought of the centres of population;

More than this, M. Julien, in one of his Indexes, writes "Váráṇaçi, rivière, aujourd'hui Bana, l'Erinésès des Grecs;" and the violence which Father Vivien de Saint-Martin does to his text has, thus, his implied acquiescence. So important an alteration of opinion as that herein involved certainly called for specific acknowledgment in his "Errata Alphabétique," a list which extends to seven pages.

In fine, M. Julien has no Sanskrit authority whatever for his "Váráṇaçi," *i.e.*, Váráṇaśí. *Po-lo-ni-sse* may, indeed, stand for Váráṇaśí, but—so indeterminate is the Chinese alphabet,—may just as well disguise Váráṇasí, Varáṇasí, Varaṇasí, Báráṇaśí and scores more of quadrisyllables. M. Julien allows us an option between *Po-la-na-sse*, *Po-lo-ni-sse* *Po-lo-ni-se* and *P'o-lo-ni-sse*, and between "Váráṇaçi" and "Váráṇaçí." It cannot be proved that Hiouen Tsang did not hear, and do his best to spell, as the names of the river and city, Barṇá—the very word now used,—and Baráṇas. Indeed, the balance of probability is overwhelmingly in favour of the position, that the Indian proper names translettered by Hiouen Tsang were Prakrit, not Sanskrit. Perhaps it is not strange that M. Julien, in drawing up his suicidal *Méthode*, and even earlier, chose to shut his eyes to this presumption. *Vide supra*, p. 140, col. 2, note 3.

"With M. Julien's method, mathematical certainty seems to have taken the place of learned conjectures." So we read, in the *Saturday Review*, Vol. XI., p. 247 (1861), in an article lately republished as Professor Max Müller's. Finding M. Julien's method to be much more precarious than it appears at first sight, I took occasion, some years ago, with ample exhibition of reasons, to reclaim against this heedless hyperbole of panegyric. Continued examination has multiplied my arguments of protest; and I am convinced that one will do well to use M Julien's volumes, valuable and instructive as they are, with constant caution.

That M. Julien, for all the self-complacent air of his *Méthode*, has truck out a single idea, save of detail that was unknown to M. Rémusat and the editors of the *Foĕ Kouĕ ki*, I have not succeeded in discovering.

Memoires sur les Contrées Occidentales, ect., Vol. I., p. 354; Vol. II., pp. 345, 360, 361, 479, 562: *Foĕ Kouĕ Ki*, p. 307: *Histoire de la Vie de Hiouen-Thsang*, ect., pp. 83, 132, 429, 464: *Chips from a German Workshop*, Vol. I., p. 296: *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, for 1861, pp. 334-336.

[1] How the Buddhists came to leave India has not yet been shown satisfactorily. The *Śankara-digvijaya* of Mádhava—which professes to abridge an older work, but which, perhaps, has no better basis, for the most part, than oral tradition, eked out by romance,—bears witness, it is true, to a ferocious spirit of opposition to those religionists; and such a spirit, if entertained after they had become strangers to the country, may have been entertained while they were still face to face with Hindus. Nevertheless, we have no historical proof that India was ever the theatre of a Buddhist persecution. Few Sanskrit manuscripts exist that were copied more than four or five centuries ago, at which time Indian

Digitized by Google

and the spots which he and his disciples signalized by their teachings were reverently regarded, in after ages, as consecrated ground. These spots were, however, in the neighbourhood of cities,—as Gayá, Mathurá, Ayodhyá, and Benares, [1]—rather than in the cities themselves; and it was not till after Buddhism had passed its prime on Indian soil, that these towns acquired the special repute which now attaches to them. As for Benares, the attribution to it of peculiar sanctity seems to date from the period of the Puráṇas; [2] and some of these compositions may, unquestionably, claim a very respectable antiquity.

A diligent perusal of the copious inanity of the *Kásí-khaṇḍa* might lead to the discovery of its era,[3] and to other chronological determinations. In so recent a

Buddhists must have been very rare, if there were any at all. Neither among the Hindus nor among the Jainas has one ever observed anything like that liberality of literary curiosity which would be at much pains to perpetuate, by transcription, the holy writ of an antagonist creed; and the fact of a persecution of the Buddhists cannot, accordingly, be deduced from the fact that their books are now but very rarely met with in the possession of natives of India.

Considering the character of their respective beliefs, the Buddhists and the Hindus were under no obligation to be truculently inimical to each other. There is even reason to believe that there were medieval Indian kings who, from motives of policy, adiaphorized between the two great classes of the faithful into which their subjects were divided. For instance, a position of practical indifference in respect of the prevailing superstitions seems to be ascertained with reference to Harsha, king of Kanauj in the seventh century. Hiouen Tsang speaks of him much as if he were a Buddhist; and Báṇa, in the *Harsha-charita*, writes of him as if of a Hindu. Further, we find that monarch figuring as dedicatee of the *Nágánanda*, and also of the *Ratnávalí*, two dramas, severally Buddhist and Brahmanical.

For the *Harsha-charita*, and the *Nágánanda*,—of which I discovered copies, after these works had slumbered neglected for many generations,—see my *Vásavadattá*, Preface, pp. 12-18 and 50-51; and the *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, for 1862, pp. 12, 13. See further, on the Buddhists in Southern India, Professor Wilson's *Mackenzie Collection*, Vol. I., Introduction, pp. lxiii.-lxvi.

[1] It is very true, that, all the way between Benares and the towers at Sárnáth, the fields are thickly strewed with bricks and other remains of former buildings. But I am not aware that Colonel Wilford has any authority for speaking of "the old city of Benares, north of the river Burna," which old city, he says, is sometimes called Śoṇitapura. *Asiatic Researches*, Vol. IX., p. 199.

[2] Professor Wilson asserts, characteristically, that Benares "has been, from all time, as it is at present, the high place of the Śaiva worship." Translation of the *Vishṇu-puráṇa*, Book V., Chapter XXXIV., last note.

In the twelfth century, as we learn from the *Haima-kośa*, Benares was already distinguished as Śivapurí, "the city of Śiva;" and we may thence gather that the worship of Śiva especially predominated there at that time.

[3] "There is every reason to believe the greater part of the contents of the *Kásí-khaṇḍa* anterior to the first attack upon Benares by Mahmúd of Ghazní." Thus pronounces Professor Wilson, in his translation of the *Vishṇu-puráṇa*, Vol. I., Preface, pp. LXXII., LXXIII. It would be interesting to be put in possession of even a single reason out of those to which the Professor alludes.

composition, and one having to do with real localities, there must, almost of necessity, be many facts interwoven with the fictions: the attempt to discriminate them would, perhaps, be remunerated. The Benares of the present day offers numerous and varied objects of interest[1] to the contemplation of the devout Hindu; and yet, a very few of them excepted, to speculate touching their age, in reliance on the data hitherto made available, would be much too perilous for prudence.

[1] Unless we are deceived by identity of names, scores of these are enumerated in the *Kásí-khaṇḍa*.

In the last chapter of that work, cycles of pilgrimages are prescribed, as means to particular ends, precisely as at this hour. Thus: there is one round to warrant the practitioner from liability to further metempsychosis; another, to secure the attainment of Rudrahood; a third, to ensure emancipation before death. These for samples.

Saints whose aspirations are less ambitious are promised store of good things in future for repeating the *Panchatírthiká* daily. This consists in: (1) ablution, without disrobing, in the pool of Chakrapushkariṇí, with a propitiation-service addressed to the gods, manes, Brahmans, and beggars; (2) reverential salutation to Áditya, Draupadí, Vishṇu, Daṇḍapáṇi, and Mheśwara; (3) visual contemplation of Ḍhuṇḍhi-vináyaka; (4) a dip of the fingers in the Jnánavápí well with adoration of Nandikeśa, Tárakeśa, and Mahákáleśwara and, finally, (5) a second visit to Daṇḍapáṇi.

Of seven pre-eminently holy places Káśí is named first; the others being Kántí, Máyá, Ayodhyá, Dwáravatí, Mathurá, and Avantiká:

काशी कान्ती च मायाख्या त्वयोध्या द्वारवत्यपि ।
मथुरावन्तिका चैताः सप्त पुर्यो ऽत्र मोक्षदाः ॥

VI., 69.

Máyá is Hurdwar. I am not sure whether or not Kántí is the same as Kánchí. The rest are well known. These places are, all, named in the *Ayeen Akbery*, in Mr. Gladwin's translation of which,—Vol. III., pp. 255, 256,—Mathurá and Avantiká are disguised as Mehtra and Ownitka.

At least thirty or forty epithetical designations of Benares are scattered through the *Kásí-khaṇḍa*. Half of that number, or thereabouts, from this or some other work or works, have been noted by native lexicographers. One of them, Panchanadatírtha, "the quinquamnian resort," refers to five rivers, the Kiraṇá, Dhútapápá, Saraswatí, Gangá, and Yamuná:

किरणा धूतपापा च पुण्यतोया सरस्वती ।
गंगा च यमुना चैव पञ्च नद्यो ऽत्र कीर्त्तिताः ॥
अतः पञ्चनदं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

LIX., 114, 115.

Four of these streams, in small quantities, are believed to emerge into the Ganges, through subterraneous channels, just in front of the Panchaganga landing.

(To be continued.)

ADVERTISEMENT.

NOW READY.

PRASANNARAGHAVA a Sanskrit Drama, in 7 Acts, by JAYADEVA, carefully edited with Sanskrit renderings of the Prakrit passages, by PUNDIT GOVINDA DEVA SASTRI, Professor of Hindú Astronomy in the Benares Sanskrit College.

Price Rs. 1-12 excluding postage. To be had direct from the Editor of the book.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

Digitized by Google

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 31. Benares December 1st, 1868. Vol. III.

॥ ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्याः ॥

क्रियाधिकारस्यावशिष्टोंशः । आगमाधिकारस्या-
वशिष्टान्तिमांशमाह्निकद्वयं च ।

नन्वु प्रयोज्यप्रयोजकसत्ताकत्वलक्षणापेक्षा यदि स्वात्मैकनिष्ठत्वे नोपपद्यते, तर्हि कार्यकारणयोस्तादात्म्यवादिनां सांख्यानां मते सा संभवत्येव, तत्किं चैतन्यविजृम्भात्मककर्तृवादसमर्थनेनेत्याशङ्क्याह ।

(१७) परस्परस्वभावत्वे कार्यकारणयोरपि ।
एकत्वमेव भेदे हि नैवान्योन्यस्वरूपता ॥

यदि बीजस्याङ्कुरः स्वभावस्तर्ह्यङ्कुर एव न बीजं स्यात्किंचिद्विपर्ययो वा स्यादिति किं कारणं किं वा कार्यम्, अथान्यद्बीजमङ्कुरोन्यस्तर्हि न परस्परात्मकत्वं, भेदाभेदौ ह्येकदेकविषयौ विरुद्धावेव ॥

नन्वेकमपि बीजमङ्कुरादिविचित्रमवभातं दीर्घदीर्घपरामर्शशालिभिः स्रोतोवदविच्छिन्नस्वरूपमेव निर्बाधं प्रत्यवमृश्यते, तथा च क्व गतं बीजमिति प्रश्ने वक्तारो भवन्ति, न क्वचिद्गत,मङ्कुरात्मना वर्तते ऽङ्कुरीभूतमयमङ्कुरस्तदि,त्येवं प्रधानं महदादिधरान्तीभूतं यावद्विततीभूतमनन्तसर्गप्रलयपरम्परात्मतां प्राप्तमिति विततग्राहिणी प्रतीतिर्भागाभिनिवेशवशात्तु कार्यकारणतापरिकल्पनं तस्यैव भावस्य विशसनप्रायमित्याशङ्क्याह ।

(१८) एकात्मनो विभेदश्च क्रियाकालक्रमानुगा ।
तथा स्यात्कर्तृतैवेवं तथा परिणमत्तया ॥

इह दीर्घदर्शिनां प्रत्यक्षानुमानागमान्यतमप्रमाणमूलां प्रत्यभिज्ञामाश्रित्य तदेवेदं सुखदुःखमोहसाम्यमनन्तप्रकारवैषम्यावलम्बनेन विश्वीभूतमिति समर्थ्यते, तत्र प्रत्यभिज्ञाबलेन यदेकात्मकमेकस्वभावं तस्य यो भेदोन्यान्यरूपता इयमेव सा क्रियोच्यते, यतः काललक्षणेन क्रमेणानुगता, ते ह्यन्यान्यस्वभावा न युगपद्भान्ति, पूर्वापरीभूतरूपतैव च क्रियोच्यते, यत एवं क्रिया तथेति तेन प्रकारेण प्रधानादेः क्रियाविशेषलक्षणेन कर्तृतैव स्यात्, न तु शुष्कं कारणतामात्रम्, यतो हेतोस्तथेति तेनतेन महदादिप्रकारेण सततमेव क्रमिकां तथाभासनरूपां परिणामलक्षणां क्रियामाविशतः परिणमता किंचिद्रूपं परिवर्ज्यं त्यक्त्वा व्यावर्त्यमनुवर्तयितव्यं च व्यवस्थाप्य निर्वर्त्यमानतृतीयरूपं प्रह्वता प्रधानादेस्तया हेतुभूतया ॥

ननु प्रधानं परिणामक्रियायां कर्तृरूपमियता समर्थितमिति को दोषः नहि पुरुषवदस्याः कर्तृत्वमिष्यते इत्याशङ्क्याह ।

(१९) न च युक्तं जडस्यैवं भेदाभेदविरोधतः ।
आभासभेदादेकत्र चिदात्मनि तु युज्यते ॥

एवमित्यभिन्नरूपस्य धर्मिणः सततप्रवहद्बहुतरधर्मभेदसद्भावस्वातन्त्र्यलक्षणं परिणमनक्रियाकर्तृकत्वं यदुक्तं, तत्प्रधानादेर्न युक्तं, जडत्वात् । जडो हि नाम परिनिष्ठितस्वभावः प्रमेयपदपतितः, स च रूपभेदाद्विधा व्यवस्थापनीयो नीलपीतादिव,देकस्वभावत्वाच्चाभिन्नो नीलवत्, न तु स एव स्वभावो भिन्नश्चाभिन्नश्च भवितुमर्हति, विधिनिषेधयोरेकत्रैकदा विरोधात् । कश्चित्स्वभावो भिन्नः कश्चित्त्वभिन्न इति चेत्, द्वौ तर्हीमौ स्वभावावेकस्य स्वभावस्य भवेताम्, न चैवं युक्तं, ।

Digitized by Google

भेदाभेदव्यवस्थैवमुच्छिन्ना सर्ववस्तुषु ।

इति न्यायात् । एवं जडस्येदमिति परिनिष्ठिताभासतया सर्वतः परिच्छिन्नरूपत्वेन प्रमेयपदपतितस्य नायं स्वभावभेद एकत्वे सत्युपपद्यते । यत्तु प्रमेयदशापतितं न भवति, किं तु चिद्रूपतया प्रकाशपरमार्थरूपं चिदेकस्वभावं स्वच्छं तत्र भेदाभेदरूपतोपलभ्यते, अनुभवादेव हि स्वच्छस्यादर्शादेरखण्डितस्वस्वभावस्यैव पर्वतमतङ्गजादिरूपसहस्रसंभिन्नं वपुरुपपद्यते, न च रजतद्विचन्द्रादि यथा शुक्तिकैकचन्द्रस्वरूपतिरोधानेन वर्तते तथा दर्पणे पर्वतादि, दर्पणस्य हि तथावभासे दर्पणतैव सुतरामुन्मीलति निर्मलोयमुत्कृष्टो ऽयं दर्पण इत्यभिमानात्, नहि पर्वतो बाह्यस्तत्र संक्रामति, स्वदेशत्यागप्रसङ्गादस्य, न चास्य पृष्ठे ऽसौ भाति, दर्पणानवभासप्रसङ्गात्, न च मध्ये, निबिडकठिनसप्रतिघस्वभावस्य तत्रानुप्रवेशसंभावनाभावात्, न पश्चात्तत्रादर्शनात्, दूरतयैव भासनात्, न च तन्निपतनोत्फलितप्रत्यावृत्ताश्चाक्षुषा मयूखाः पर्वतमेव गृह्णन्ति, प्रतिबिम्बबिम्बयोरुभयोरपि पर्वतपार्श्वगतदर्पणावभासे ऽवलोकनात् । तस्मान्निर्मलतामाहात्म्यमेतद्, यदनन्तावभाससम्भेदश्चैकतानता च । गिरिशिखरोपरिवर्तिनश्च एकत्रैव बोधे नगरगतपदार्थसहस्राभास इति चिद्रूपस्यैव कर्तृत्वमुपपन्नमभिन्नस्य भेदावेशसहिष्णुत्वेन क्रियाशक्त्यावेशसम्भवात् ॥

नन्वेतावता विज्ञानमेव ब्रह्मरूपमिमां विश्वरूपतावैचित्र्यीं परिगृह्णातु, किमीश्वरतापरिकल्पनयेत्याशङ्क्याह ।

(२०) वास्तवेपि चिदेकत्वे न स्यादाभासभिन्नयोः ।
चिकीर्षालक्षणैकत्वपरामर्शं विना क्रिया ॥

चिद्रूपस्यैकत्वं यदि वास्तवं, भेदः पुनरयमविद्योपप्लवादित्युच्यते, कस्यायमविद्योपप्लव इति न संगच्छेत । ब्रह्मणो हि विद्यैकरूपस्य कथमविद्यारूपता, न चान्यः कश्चिदस्ति वस्तुतो जीवादिर्यस्याविद्या भवेत्, अनिर्वाच्येयमविद्येति चेत्कस्यानिर्वाच्येति न विद्मः, स्वरूपेण भाति च न च निर्वाच्येति किमेतत्, युक्त्या नोपपद्यत इति चेत्, संवेदनतिरस्कारिणी का खलु युक्तिर्नाम । अनुपपत्तिश्च भासमानस्य कान्या भविष्यति, सद्रूपमेव ब्रह्माभिन्नं चकास्त्यविकल्पेन, विकल्पबलात्तु भेदोयमिति चेत्कस्यायं विकल्पनव्यापारो नाम, ब्रह्मणश्चेद्विद्यायोगः, न चान्योस्ति, अविकल्पकं च सत्यं विकल्पकमसत्यमिति कुतो विभागः, भासमानत्वस्याविशेषात्, भासमानोपि भेदो बाधित इति चेदभेदोप्येवं, भेदभासनेन तस्य बाधात्, विपरीतसंवेदनोदय एव बाधो नान्यः कश्चित्, बाधो ऽपि च भासमानत्वादेव सत्यायत इति भेदोपि भासमानः कथमविद्या, भासनमवधीर्यागमैकप्रमाणकोयमभेद इति चेदागमोपि भेदात्मक एव वस्तुभूतः प्रमातृप्रमाणप्रमेयविभागश्चेति न किं चिदेतत् । तस्माद्वास्तवं चिदेकत्वमभ्युपगम्यापि तस्य कर्तृत्वलक्षणा भिन्नरूपसमावेशात्मिका क्रिया नोपपद्यते । परामर्शलक्षणं तु स्वातन्त्र्यं यदि भवति तदा उपपद्यते सर्वं, परामर्शो हि चिकीर्षारूपा इच्छा, तस्यां च सर्वमन्तर्भूतं निर्मातव्यमभेदकल्पेनास्तीत्युक्तं "स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य"त्यत्र, तेन स्वात्मरूपमेव विश्वं सत्यरूपं प्रकाशात्मतापरमार्थमत्रुटितप्रकाशाभेदमेव सत्प्रकाशपरमार्थेनैव भेदेन प्रकाशयति महेश्वर इति तदेवास्यातिदुर्घटकारित्वलक्षणं स्वातन्त्र्यमैश्वर्यमुच्यते । आभासभिन्नयोरिति क्रियापेक्षा सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, पश्चाद्यथोचितं विभज्यते, आभासेन भिन्नौ जडाभासो जडो घटादिः कर्मरूपः, चिदाभासः कर्तृरूप, इति तयोः क्रिया एकस्य क्रियमाणत्वमपरस्य कर्तृत्वं न भवेत् चिकीर्षारूपेण निर्मातव्यभाववर्गाभेदपरामर्शात्मना विना, एका चासौ क्रिया कथं भिन्नयोस्स्वभावभूता भवेत्, कार्यकारणताप्रस्तावात् । कर्तृकर्मणी उक्ते, कारकान्तराण्यपि तु एककर्तृत्वानुप्रवेशीनि परमार्थतो ऽन्यथा करणादौ भिन्ने कारकजाते कथमभिन्ना सा, यद्वा आभासेन यौ भिन्नौ जडचेतनौ तयोर्या चिकीर्षा एकास्यैष्यमाणता परस्यैषितृता तत्स्वभावत्वमेकपरामर्शं विनेति, यद्वा आभासभिन्नयोरहमिदमिति यः परामर्श एकविश्रान्तिरूपश्चिकीर्षात्मा तं विनेति, आभासभिन्नयोरैक्यपरामर्शं विना चिकीर्षालक्षणा कथं क्रियेति वा । एवं क्रियां वा चिकीर्षां वा परामर्शं वा ऽपेक्ष्य षष्ठी, नित्यसापेक्षत्वात्समासः ॥

एतदुपसंहरति ।

(२१) इत्थं तथा घटपटाद्याभासजगदात्मना ।
तिष्ठासोरेवमिच्छैव हेतुता कर्तृता क्रिया ॥

यतो न जडस्य कारणता न कर्तृता, तथा ऽनीश्वरस्याचेतनस्यापि इत्यनेनैव प्रकारेणेदं जातं, य एव तथा चिकीर्षुस्तस्यैव सा चिकीर्षा बहिष्पर्यन्ततां प्राप्ता क्रियेत्यभिधीयते, सैव च कर्तृता तदेव हेतुत्वं, नान्यत्किं चित् । तेन घटस्तिष्ठतीत्ययमर्थः, घटात्मना तिष्ठासुः स्वातन्त्र्यात्स्थानमभ्युपगच्छंस्तद्रूपमसहमानो यो महेश्वरः प्रकाशः स तिष्ठतीति, घटपटाद्याभासरूपजगत्तदात्मना यस्तथेति तेनतेन तज्जगद्गतजन्मस्थित्यादिभावविकारतद्भेदक्रियासहस्रेण यः स्थातुमिच्छुः स्वतन्त्रस्तस्य या एवमिति विचित्ररूपा इच्छा सैव क्रियेति संबन्धः । तेन महेश्वर एव भगवान्विश्वकर्तेति शिवम् ॥ २१ ॥

॥ आदितः सूत्रश्लोकाः १४१ व्याख्याताः ॥

Digitized by Google

इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे कार्यकारणतत्त्वनिरूपणं चतुर्थमाह्निकम् ॥ ४ ॥

॥ इति द्वादशमाह्निकम् ॥

॥ संपूर्णश्चायं क्रियाधिकारो द्वितीयो विमर्शः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथागमाधिकारः ॥

यं प्राप्य सर्वागमसिन्धुसंघः
पूर्णत्वमभ्येति कृतार्थतां च ।
तं नौम्यहं शाम्भवतत्त्वचिन्ता-
रत्नौघसारं परमागमाब्धिम् ॥
शिवाच्चिन्मात्राख्यादतिसिततनोरागतमथो
शिवायास्तन्मूर्तेरनुवदनमामर्षवपुषः ।
मतं सद्भिस्सर्वैर्विमलमिह गाङ्गेयजलवद्
बहुस्रोतोयुक्तं परममिह शास्त्रं हृदि भजे ॥
श्रीमत्सदाशिवोदारप्रारम्भं वसुधान्तकम् ।
यदन्तर्भाति तत्त्वानां चक्रं तं संस्तुमः शिवम् ॥

एवमधिकारद्वयेन ज्ञानक्रियास्वरूपं वितत्य निर्णीतम्, अथेदं वक्तव्यं, क्रिया नाम विश्वपदार्थावभासनलक्षणेत्युक्तं समनन्तरमेव, के च ते विश्वे पदार्था इति, तत्राभासरूपा एव जडचेतनलक्षणाः पदार्थास्ते च कियता रूपेण संगृह्यन्ते, नहि प्रत्यक्षं मायाप्रमातुः सर्वत्र क्रमते, अनुमानमप्येवं, नहि यद्यदस्ति तत्रतत्र लिङ्गव्याप्त्यादिग्रहणसंभवः, आगमस्त्वपरिच्छिन्नप्रकाशात्ममाहेश्वरविमर्शपरमार्थः किं न पश्येदिति तदनुसारेण पदार्थनिर्णयं विश्वप्रमेयीकरणप्रतिलब्धपद्विश्वोत्तीर्णप्रमातृपदहृदयङ्गमीकरणाभिप्रायेण निरूपयितुमाचार्य आगमाधिकारं तृतीयमारभते । तत्र श्लोकैकादशकेन "एवमन्तर्बहिर्वृत्ति"रित्यादिना "स्थूलसूक्ष्मत्वभेदत" इत्यन्तेनागमसिद्धं शिवादिधरणीप्रान्तमेकैकाभासरूपतात्मकं दर्शनान्तरे सामान्यमिति यद्व्यवहृतं यस्य सामानाधिकरण्ययोगादनन्तस्वलक्षणावभासनव्यूहविशेषपूर्वकः समस्तोयं शरीरभुवनादिविभवस्तं परमेश्वरागमसिद्धं युक्त्याऽप्यनुगतं प्रतीकृतस्तत्त्वग्रामं दर्शयतीत्याह्निकतात्पर्यम् ॥

तत्राधिकारसंगतिं योजयन्पूर्वपक्षप्रतिक्षेपं चोपसंहरञ्शिवतत्त्वस्वरूपमेव दर्शयितुमाह ।

(१) एवमन्तर्बहिर्वृत्तिः क्रिया कालक्रमानुगा ।
मातुरेव तदन्योन्याविमुक्ते ज्ञानकर्मणी ॥

एवमिति, यतः परदर्शनेक्तः कार्यकारणभावो जडरूपप्रतिष्ठो न कथं विदुपपन्नः, किं तु चिद्रूप एवान्तर्बहिरात्मना प्रकाशपरमार्थेनापि वपुषा तथा भासनरूपेण वर्तमानः कालक्रममाक्षिपन्क्रियाभिधीयते, तस्य प्रमातुरेव ज्ञानशक्तिवपुषो धर्मस्तद्दिति, तस्मादवियुक्तं ज्ञानं क्रिया च, ज्ञानं विमर्शानुप्राणितं विमर्श एव च क्रियेति, न च ज्ञानशक्तिविहीनस्य क्रियायोग इति, तदेतदवियुक्तज्ञानक्रियारूपं क्रियाद्वारेण सकलतत्त्वराशिगतसृष्टिसंहारशतसहस्रप्रतिबिम्बनसहिष्णु यत्तदुपदेशभावनादिषु तथा भासमानमनाभासरूपमपि वस्तुतः शिवतत्त्वमित्युक्तं भवति ॥

नन्वेवंभूतं शिवतत्त्वं चेत्तर्हि ततोऽनतिरिच्यमानमिदं विश्वमिति किमन्यत्तत्त्वं स्यात्, एकचित्तत्त्वविश्रान्तौ च तत्त्वानां कथं क्रमो भवेद्देशकालाभेदादेवमेवैतत् ।

(२) किं त्वान्तरदशोद्रेकात्सादाख्यं तत्त्वमादितः ।
बहिर्भावपरत्वे तु परतः पारमेश्वरम् ॥

यद्यप्येकमेव शिवतत्त्वं, तथापि तदीयमेव स्वातन्त्र्यं स्वात्मनि स्वरूपभेदं तावत्प्रतिबिम्बकल्पनतया दर्शयति, स्वरूपवैचित्र्यमेव देशकालक्रमः, मूर्तिक्रियावैचित्र्यमयो ह्यसौ, ततश्चान्तरी ज्ञानरूपा या दशा तस्या उद्रेकावभासने सादाख्यं सदाख्यायां भवं, यतः प्रभृति सदिति प्रख्या, सदाख्यायाश्च सदाशिवशब्दरूपाया इदं वाच्यं तत्त्वं सृष्टिक्रमोपदेशादौ प्रथममुचितं तत्सादाख्यं तत्त्वं, बहिर्भावस्य क्रियाशक्तिमयस्य परत्वे उद्रेकाभासे सति पारमेश्वरं परमेश्वरशब्दवाच्यमीश्वरतत्त्वं नाम, ततश्च सादाख्यस्य पश्चादुचितावभासनम् । एतदुक्तं भवति, इह तस्य भावस्तत्त्वमिति भिन्नानां वर्गाणां वर्गीकरणनिमित्तं यदेकमविभक्तं भाति तत्त्वं, यथा गिरिवृक्षपुरप्रभृतीनां नदीसरःसागरादीनां च पृथिवीरूपत्वम् अब्रूपत्वं चेति, ततश्च शुद्धचैतन्यवर्गो यो मन्त्रमहेश्वराख्यस्तस्य प्रथमसृष्टावस्माकमन्तःकरणेऽङ्कुरमिव ध्यामलप्रायमुन्मीलितमात्रचित्रकल्पं यद्भावचक्रं संहारे च ध्वंसोन्मुखतया तथाभूतमेव चकास्ति प्रतिबिम्बप्रायतया तस्य चैतन्यवर्गस्य तादृशि भावराशौ तथा प्रथनं नाम यच्चिद्विशेषत्वं तत्सदाशिवतत्त्वम् । मन्त्रेश्वरादिरूपस्य तु चैतन्यराशेः स्फुटीभूतमस्मद्बहिष्करणसरणिसम्प्राप्तभाववर्गप्रतिबिम्बतया भाति तस्य तु तत्तथाप्रथनमीश्वरतत्त्वम् । यस्तु सदाशिवभट्टारक ईश्वरभट्टारकश्च ध्येयोपास्यादिरूपतया स ब्रह्मविष्णुरुद्रतुल्यः पृथगेव मन्तव्यो न तु नामसारूप्याद्भ्रमितव्यम् । यथाहुरेके, "ब्रह्मविष्णुरुद्रा अपि तत्त्वमध्ये किं न गणिता" इति ॥

नामधेयान्तरमप्यत्र तत्त्वद्वये दर्शयति ।

Digitized by Google

(३) ईश्वरो बहिरुन्मेषो निमेषान्तः सदाशिवः ।

यस्योन्मेषादुदयो जगत इत्यत्र ईश्वरतत्त्वमेवोन्मेषशब्देनोक्तं, विश्वस्य हि स्फुटत्वं बाह्यत्वमुन्मेषणं, निमेषणं त्वस्फुटत्वापादनम् अन्तारूपतोद्रेचनमिति निमेषः सदाशिवतत्त्वं, यतो जगतः प्रलय इति, शुद्धोयं स्पन्दः परमेश्वरस्याचलस्यापि अप्ररूढरूपान्तरापत्तिलक्षणः किंचिच्चलनात्मतया स्फुरद्रूपत्वात् । परमेश्वरस्य हि परमार्थत एताः शक्तयो यस्तास्वधामः का चित्तु शक्तिरन्यबहुतरशक्तिक्रोडीकारं कुर्वती निकटत्वादुपास्या घटस्येव घटत्वात्मिका, का चिदन्यापेक्षिणी स्वरूपमात्रनिष्ठा दूरा घटस्येव सत्तात्मिका । एवं निमेषोन्मेषशक्ती एव सदाशिवेश्वरौ, तयोस्त्वधिष्ठातृदेवते अपि तथा नाम ॥

अथ तदधिष्ठातृदेवताद्वयगतं करणं विद्यातत्त्वमाह ।

(४) सामानाधिकरण्यं च सद्विद्याहमिदंधियोः ।

प्रकाशस्य यदात्ममात्रविश्रमणमनन्योन्मुखस्वात्मप्रकाशताविश्रान्तिलक्षणो विमर्शः, सोहमित्युच्यते । यस्त्वन्योन्मुखः स इदमिति, स च स्वप्रकाशमात्रे पुनरप्यनन्योन्मुखरूपे विश्राम्यति परमार्थतः । तत्राद्ये विमर्शेपि शिवतत्त्वम्, द्वितीये विद्येशता, मध्यमे तु रूपे अहमिदमिति समधृततुलापुटन्यायेन यो विमर्शः स सदाशिवनाथे ईश्वरभट्टारके च, इदम्भावस्य श्यामलाश्यामलताकृतो विशेषः । ये एते अहमिदमिति धियौ तयोर्मायाप्रमातरि पृथगधिकरणत्वमहमिति ग्राहके इदमिति च ग्राह्ये, तन्निरासेन एकस्मिन्नेवाधिकरणे यत्संगमनं सम्बन्धस्वरूपप्रथनं तत्सती शुद्धा विद्या ऽतो ऽशुद्धविद्यातो माया प्रमातृगता या अन्यैव तत्र यदाहमित्यस्य यदधिकरणं चिन्मात्ररूपं तत्रैवेदमंशमुल्लासयति तदा तस्यास्फुटत्वात्सदाशिवता अहमिदमिति इदमहमिति तु इदमित्यंशे स्फुटीभूते ऽधिकरणे यदाहमंशविमर्शो निविशते तदेश्वरता इति विभागः ॥

ननु कस्मादियं शुद्धा विद्येत्याह ।

(५) इदम्भावोपपन्नानां वेद्यभूमिमुपेयुषाम् ।
भावानां बोधसारत्वाद्यथावस्त्ववलोकनात् ॥

अवलोकनं प्रथनं, वेदनं विद्या, यथावस्तुत्वं वस्त्वनुसारित्वं च तस्याः शुद्धिः अविपरीतता, वेद्यदशां चोपगतवतामङ्गीकृतवतामत एव इदमित्येवंभूतेनोचितेन परामर्शेनोपपन्नानां परामृश्यमानानां भावानां बोध एव प्रकाशात्मा साररूपं वस्तु, प्रकाशश्चानन्योन्मुखविमर्शात्मा अहमिति । तदेषां यद्देव पारमार्थिकं रूपं तत्रैव प्ररूढत्वादहमित्यस्य शुद्धवेदनरूपत्वम् ॥

अधिष्ठातृरूपाद्देवताद्वयात्तत्त्वद्वयं विभक्तमित्येतद्बुद्ध्या प्रतिपादयत्यागमव्यवहारेण ।

(६) अत्रापरत्वं भावानामनात्मत्वेन भासनात् ।
परताहंतयाच्छादात्परापरदशा हि सा ॥

परत्वं पूर्णत्वमनन्यापेक्षाहमिति, अपरत्वमपूर्णता ऽन्यापेक्षा इदमिति, अत्र च तत्त्वद्वये भावानां श्यामलाश्यामलरूपाणामुभयांशस्पर्शात्परात्परत्वमिति,वेद्यभावनिष्ठा दशा तत्त्वस्वरूपा तदवभासयितृमन्त्रेश्वरादिशुद्धप्रमातृसंवेद्यवस्तुमारा, या तु तन्निष्ठसंवेदनदशा सा शुद्धा विद्या, तत्प्रमातृवर्गाधिष्ठातृत्वं श्रीसदाशिवेश्वरभट्टारकरूपतेति संक्षेपः ॥

एवमेकेषां मते अहमित्याच्छादको यो भागस्तत्प्रधाना शुद्धविद्या, अन्ये तु मन्यन्ते, योसाविदम्भाग आच्छादनीयस्तस्य यदवभासनं तत्प्रधाना शुद्धविद्या, अन्यथा हि स इदमंशः केन भास्यतां,मायायास्तत्राभावा,द्भावे वा प्ररोहप्रसङ्गात्,अत एवेयं प्ररोहासहिष्णुं यत इदन्तां भासयति ततः शुद्धा,भासनाच्च विद्येति, तत एवाप्ररूढमायाकल्पत्वान्महामायेयं श्रीरौरवादिगुरुभिरुपदिष्टा, तदेतदाह ।

(७) भेदधीरेव भावेषु कर्तुर्बोधात्मनो ऽपि या ।
मायाशक्त्येव सा विद्येत्यन्ये विद्येश्वरा यथा ॥

मायाप्रमातरि शून्यादिरूपेप्यनुल्लसिते चिन्मात्र एव प्रमातरि कर्तरि च सति चिदेकरूपेष्वपि भावेषु यदचिद्रूपतया तद्प्रकाशनलक्षणं स्वातन्त्र्यं सा शुद्धविद्या, मायाशक्त्या तुल्या, वेद्यभागे भेदप्रकाशनात् । न च मायेव, ग्राहकस्य चिन्मात्रभागे तावदविपर्यासनात्,येन प्रकारेण विद्येश्वरा भगवन्तोनन्ताद्या वर्तन्ते,ते हि शुद्धचिन्मात्रगृहीताहम्भावाः, स्वतस्तु भिन्नं वेद्यं पश्यन्ति, यथा द्वैतवादिनामीश्वरः,एवं ग्राहके अंशतश्चैतन्यरूपात्परमार्थरूपे ग्राह्यविपर्यासनशक्तिः शुद्धविद्या विद्येश्वराणाम् ॥

परे प्राहुर्भगवतः परमशिवस्याप्ररूढभेदावभासनं सदाशिवेश्वरता,तत्रास्फुटत्वे इच्छाशक्तिरीश्वरस्य व्याप्रियते, स्फुटत्वे ज्ञानशक्तिः, प्ररूढे तु भेदे ग्राह्यविपर्यासेपि ग्राहकचिन्मात्रतायां विद्येश्वरेषु क्रियाशक्तिः, ग्राहकग्राह्यविपर्यासद्वयप्ररूढे तु मायाशक्तिः, सा च पशुप्रमातृषु ग्राहकग्राह्योभयविपर्याससंस्कारेत्वनिवृत्तेपि यदेतद्वस्तुपरमार्थप्रथनं तत्र विद्याशक्तिव्यापारो योगिज्ञानिप्रभृतिष्वपशुप्रमातृषु । तदेतद्दर्शयति ।

(८) तस्यैश्वर्यस्वभावस्य पशुभावे प्रकाशिका ।
विद्याशक्तिः

Digitized by Google

पशुभावे विपर्यासैकरसत्वलक्षणे पाशनीयत्वे अस्वतन्त्रत्वे दृश्यद्रष्टृदर्शनभेदे सत्यपि ज्ञाते पूर्वोक्तयुक्तिबलेन यदेतदैश्वर्यमुक्तं तस्य या प्रकाशिका परमेश्वरशक्तिर्यद्वशात्के चिदेव ता युक्तीरादृत्य तदाश्वस्तहृदयाः कृतिनो भवन्ति सा विद्याशक्तिः, अयमेव च षडर्धसारादिदृष्टोप्यस्याचार्यस्य हृदयमावर्जयति पक्षः, अन्ये इत्यनुक्तेः, एतदानन्तर्यौचित्येन च मायातत्त्वनिरूपणात् ॥

तदाह ।

(६) तिरोधानकरी मायाभिधा पुनः ॥

मायाशक्तिः पुनरचिद्रूपे शून्यादौ प्रमातृताभिमानं प्ररूढं दधती भावानपि चिन्मयाद्भेदेनाभिमानयन्ती सर्वथैव स्वरूपं तिरोधत्ते आवृणुते विमोहिनी सा तिरोधानमत्र न विलयरूपं मन्तव्यं यत्कृत्यपञ्चकमध्ये आगमेषु गण्यते । दीक्षितस्यापि गुरुमन्त्रादिनिन्दनप्रायमपि त्वावरणमेव ॥

तिरोधानमावरणरूपं स्फुटयति ।

(१०) भेदे त्वेकरसे भाते ऽहंतया ऽनात्मनीक्षिते ।
शून्ये बुद्धौ शरीरे वा मायाशक्तिर्विजृम्भते ॥

सुषुप्ते प्रलये नेत्यभावसमाधौ च तावच्छून्यमाकाशकल्पमनात्मरूपं वेद्याभावोचितमहमित्यात्मत्वेन वीक्ष्यते, उच्छ्वसननिःश्वसनादौ वा ऽहमुच्छ्वसामीति प्राणो वायुकल्पः, स्थावरजङ्गमजिघत्सामन्युप्रज्वलनादौ वा प्राण एव तेजःसमुपबृंहितः, स्वच्छोदकाशयकल्पा वेद्यप्रतिबिम्बनवती वा बुद्धिरभिनिविश्यते अन्तरहं वेद्मि दुःख्यहमिति चिन्ताद्यवस्थासु, शरीरमेव पृथिवीप्रायं कृशोहमित्य दिदशास्वहमित्यात्मतया भाति, सर्वं चैवेदं शून्यादि वस्तुतश्चिन्मात्रसारमेव माययैव तावदचिद्रूपतया भासितं तथाविधमेव तु सदहमिति संविद्रूपताभिनिवेशस्थानं संपादितमप्रशान्तजडभावमेवेति दुष्करतमवस्तुसम्पादनाऽप्रतीघातरूपा परमेश्वरस्य मायाशक्तिरित्येतद्विजृम्भते इत्यनेन दर्शितं, वाग्रहणेन वेद्यरूपाणां सुतधनदारादीनामप्यहन्ताभिनिवेशविषयत्वमसंख्यातं सूचयति ॥

नन्वचिद्रूपत्वादनात्मा यदि शून्यादिस्तदात्मतया ऽसावभिनिविश्यमानश्चिद्रूप एवेति सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिविशुद्धैश्वर्यधर्मैवस्यादित्याशङ्क्याह ।

(११) यश्च प्रमाता शून्यादिः प्रमेये व्यतिरेकिणि ।
माता स मेयः सन्कालादिकपञ्चकवेष्टितः ॥

स्यादैश्वर्यधर्मयोगः शून्यादेर्यद्यहमित्यभिनिविश्यमानोपि मेयतां जह्यात् । तथाहि सति प्रमेयमप्यस्य नीलादि व्यतिरिक्ततया नैव भासेत, यावता यः शून्यादिः प्रमाता कथितः स यावदेव स्वरूपाद्व्यतिरेकाभिमते नीलादौ प्रमेये माता तावदेव स्वयमपि मेयभूत एव सन्माता, मेयं हि मीयमानत्वादेव परिमितमिति तादृशादेव मेयान्तरादुपपन्नव्यतिरेकम् । नन्वेवं चिद्रूपमपरिमितत्वात् परिमितत्वं च शून्यादेरहम्भावस्य यतदेव कालादिपञ्चकम्, तथाहि कालः क्रममासूत्रयन् प्रमातरि विजृम्भमाणस्तदनुसारेण प्रमेयेपि प्रसरति, योहं कृशो ऽभवं स स्थूलो वर्ते भविष्यामि स्थूलतर इत्येवमात्मानं देहरूपं क्रमवन्तमिव परामृशन् तत्सहचारिणि प्रमेये ऽपि प्रसरति भूतादिरूपं क्रमं प्रकाशयति, अस्य शून्यादेर्जडस्य विद्या किंचिज्ज्ञत्वोन्मीलनरूपा बुद्धिदर्पणसंक्रान्तं भावराशिं नीलसुखादिं विविनक्ति, कला किंचित्कर्तृत्वोपोद्बलनमयी कार्यमुद्भावयति किं चिज्जानामि किं चित्करोमीति, अत्र चांशे तुल्ये किंचित्त्वे ऽकस्मादिदमेव किंचिदित्यत्रार्थेभिष्वङ्गरूपः प्रमातरि देहादौ प्रमेये च गुणारोपणमय इव रागो व्याप्रियते, न च तद्बुद्धिगतमवैराग्यमेव, तद्धि स्थूलं वृद्धस्य हि प्रमदायां न भवेत्, अपि रागस्तु भवत्येव, बुद्धिधर्माष्टकेपि च दृष्टोभिष्वङ्गः, अत्रैव कस्मादभिष्वङ्ग इत्ययमर्थो नियत्या नियम्यते, इत्येवं कालविद्याकलारागनियतिभिरोतप्रोतो माययापहृतैश्वर्यसर्वस्वः सन्पुनरपि प्रतिवितीर्णतत्सर्वस्वराशिमध्यगतभागमात्र एवंभूतोयं मितः प्रमाता भाति । इदानीमिदं किंचिज्जानान इदं कुर्वाणोत्र रक्तोत्रैव च यः सोहमिति । एषां च भिन्नविषयत्वमपि भवति कदाचित् । यथा अन्यत्र रक्तोपि नियत्यान्यत्कार्यते इति । एते च प्रमातृलग्नतयैव भान्तीति तस्यैव शक्तिरूपाः प्रतिप्रमातृभिन्ना एव, कदाचित्तु नटमल्लप्रेक्षादावीश्वरेच्छया एकीभवेयुरपि, नह्येषामीश्वरेच्छातिरिक्तं निजं किमपि जीवितमस्तीत्यसकृदुक्तं वक्ष्यते च ॥

यदुक्तमिदमित्यत्र प्रमेये व्यतिरेकिणि मातेति तत्र तत्प्रमेयं दर्शयति ।

(१२) त्रयोविंशतिधा मेयं यत्कार्यकरणात्मकम् ।
तस्याविभागरूप्येकं प्रधानं मूलकारणम् ॥

यत्कार्यकरणरूपं त्रयोविंशतिप्रकारं यच्च तस्य मूलभूतं कारणं सर्वकार्यकरणाविभागरूपं प्रधानं नाम तत्सर्वं मेयमिति संबन्धः, योगिमन्त्रतदीश्वरप्रभृतीनां हि भूततन्मात्रकरणप्रधानवशीकारयोगित्वात्सर्वमेव प्रमेयम् । संसारिणामपि अनुमानागमादिदिशा प्रमेयमेवेति इयत्प्रमेयम् । कालादयस्तु प्रमेया अपि प्रमातर्येव लग्ना इति प्रमातृशक्तिस्वभावत्वाच्च प्रमेयत्वेनेहावसरे मायाप्रमातृव्यतिरिक्तप्रमेयप्रस्तावात्मनि गणिताः ।

Digitized by Google

वस्तुतो ह्यत्र योयं प्रमातापि प्रमेय एव स तु प्रमात्रीक्रियमाण आच्छादितप्रमेयताक इहोच्यते ॥

नन्वत्र त्रयोविंशतौ किं कार्यं किं करणमित्याशङ्क्याह ।

(१३) त्रयोदशविधा चात्र बाह्यान्तःकरणावली ।
कार्यवर्गश्च दशधा स्थूलसूक्ष्मत्वभेदतः ॥

प्रमातुः पूर्वं करणोपयोग इत्यत्रादौ त्रयोदश करणानि, तत्र बुद्धिरध्यवसायसामान्यमात्ररूपा, ग्राह्यग्राहकाभिमानरूपोहंकारः, संकल्पादिकरणं मन, इत्यन्तःकरणं त्रिधा । बुद्धौ शब्दाद्यध्यवसायरूपायामुपयोगीनि बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च, श्रोत्रं त्वक्चक्षुर्जिह्वा घ्राणमिति । कर्मण्युपयोगीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, तथाहि,त्यागो ग्रहणं द्वयमिति बहिर्विषयं यत्तत्र तु पाणिः पायुः पाद इति करणानि, एतदेवान्तःप्राणे येन क्रियते तद्वागिन्द्रियम्, तत्प्रक्षोभप्रशान्त्या विश्रान्तिक्रियोपयोग्युपस्थः, सर्वदेहव्यापकानि च कर्मेन्द्रियाण्यहंकारविशेषात्मकानि,तेन च्छिन्नहस्तो बाहुभ्यामाददानः पाणिनैवादत्ते,एवमन्यत्,केवलं तत्तत्स्फुटपूर्णवृत्तिलाभस्थानत्वात्पञ्चाङ्गुलिरूपमधिष्ठानमस्योच्यते,इत्येवं करणानि त्रयोदश । एषां च कार्यत्वेपि असाधारणेन करणत्वेन व्यपदेशः, स्थूलं कार्यं पृथिवी आपस्तेजो वायुर्नभ इति भूतानि पञ्च, सूक्ष्ममेषामेव रूपं गन्धो रसो रूपं स्पर्शः शब्द इति, तत्रैकैकगुणमाकाशादि एकैकवृद्धगुणं वेति दर्शनभेद इह न विवेचितो ऽनुपयोगात् । तत्र स्थूलं विभक्तमविभागस्यानुमापकमिति स्थूलोपक्रममुक्तम् । तत्र पृथिव्याद्याभासा एव मिश्रीभूय घटादिस्वलक्षणीभूताः कर्मेन्द्रियैरुपलक्षिताः बुद्धीन्द्रियैरालोचिताः अन्तःकरणेन संकल्पिताभिमतनिश्चितरूपा विद्यया विवेचिताः कालादिभिरनुरञ्जिताः प्रमातरि विश्राम्यन्तीति तात्पर्यम् । एतच्च विस्तरतः तत्प्रधानेषु तन्त्रालोकसारादिषु मया निर्णीतमितीहानुपयोगाच्च वितानितमिति शिवम् ॥ ११ ॥

॥ आदितः सूत्रश्लोकाः १५२ व्याख्याताः ॥

इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यामागमाधिकारे तत्त्वनिरूपणं नाम प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

॥ इति त्रयोदश माह्निकम् ॥

॥ श्रीः ॥

अखण्डितस्वभावोपि विचित्रां मातृकल्पनाम् ।
स्वहृन्मण्डलचक्रे यः प्रथयेत्तं स्तुमः शिवम् ॥

एवं तत्त्वराशौ निर्णीते एतदन्तर्भावेनोक्तमपि मुख्यतया निर्णेतव्यं प्रमातृतत्त्वं वितत्य निर्णेतुं "तत्रैतन्मातृतामात्रे" त्यादि "व्यानो विश्वात्मकः पर" इत्यन्तैर्विंशतिश्लोकैराह्निकान्तरं प्रस्तूयते । तथाहि प्रमातुरत्र स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमुपदिश्यते शास्त्रे, स हि हेयमुपादेयं स्वं स्वभावं विद्वान्परमोपादेयरूपं शिवस्वभावं स्वात्मानमभेदेनाविशञ्जीवन्नेव मुक्तो भवतीति, तत्र श्लोकेन ब्रह्मादित्रयस्वरूपं ततोपि द्वयेन हेयोपादेयप्रमातृतत्त्वम्,ततस्तदुपयोगिमलस्वरूपं तत्कृतं च प्रमातृभेदं श्लोकसप्तकेन,द्वयेन समावेशस्वरूपं,श्लोकपञ्चकेन प्रमातुरेव सुषुप्ताद्यवस्थाः, त्रयेण तासां हेयोपादेयत्वविभागं निरूपयतीत्याह्निकस्य तात्पर्यम् ॥

ग्रन्थार्थस्तु निरूप्यते ।

(१) तत्रैतन्मातृतामात्रस्थितौ रुद्रोऽधिदैवतम् ।
भिन्नप्रमेयप्रसरे ब्रह्मविष्णू व्यवस्थितौ ॥

तत्रेति, एवंभूते ऽस्मिन्नागमसिद्धे युक्त्यनुगते च तत्त्वस्वरूपे सति यदेतत्कालादिपञ्चकवेष्टितं प्रमातृतारूपं तदेव यस्यां शुद्धमुपसंहृतप्रमेयजातं भवति दशायां संहाराख्यायां तस्यामधिष्ठातृदेवतात्वं तद्दशासंपादनेन स्वापासकलोकस्य तद्दशादानेन तद्दशाध्यानावेशसमापन्नस्य स्वाभिमुख्यसंपादनेन च भजमानो भट्टारक ईश्वर एव रुद्रो भगवान्यो मायापदेपि प्राणापानात्मकधर्माधर्मसूर्येन्दुदिननिशादिविमुक्तमध्यमज्योतीरूपप्रमातृस्वरूपस्पर्शादुन्मीलिततृतीयनेत्रो भिन्नस्य तु प्रमेयस्य प्रसरे सति सम्पादनेधिष्ठातृदेवतात्वं भजन् ब्रह्मा प्रसूते भिन्ने प्रमेये तत्सन्तानप्रवहणलक्षणे प्रसरेधिष्ठातृदेवता विष्णुः । अत एव तयोः प्रमेयप्रसररूपस्येदं नीलमित्येव प्रकाशात्मनः प्राधान्यादहमिति प्रमातृदशावेशशून्यत्वाच्च तृतीयनेत्रान्मीलनम् । देवतैव च दैवतम् । प्रसर उत्पत्तिस्सन्तानश्च ॥

यदेतन्मातृतामात्रमुक्तं तस्य विभागमागमिकं च संज्ञाभेदं निरूपयति ।

(२) एष प्रमाता मायान्धः संसारी कर्मबन्धनः ।
विद्याभिज्ञापितैश्वर्यश्चिद्घनो मुक्त उच्यते ॥
स्वाङ्गरूपेषु भावेषु प्रमाता कथ्यते पतिः ।
मायातो भेदिषु क्लेशकर्मादिकलुषः पशुः ॥

मायया ऽन्धो विमोहितः, अत एव कर्माणि स्वात्मनो बन्धकान्यभिमन्यमानः, एष इति, कालादिवेष्टितः शून्यादिप्रमाता, संसरतीत्यतः संसारी' देहेपि हि स्वरूपसादृश्यं बाल्ययौवनादिष्वनुवर्तयन्संसरतीव, बुद्ध्यादेस्तु जन्मान्तरेपि संसरणं, विद्यया तु स्वरूपप्रकाशनशक्त्या प्रत्यभिज्ञापदं प्रापितमैश्वर्यं यस्यात एव शरीराद्यपि विश्वमपि संवेदनमेवाभिमन्यमानो ऽत एव चिदेकघनान्याचिद्रूपव्यामिश्रणशून्या यस्य

रूपं, स पुनर्जन्मबन्धविरहाद्देहेपि स्थिते मुक्त इति व्यपदेशयोग्यः, पतिते तु शिव एकघन इति कः कुतो मुक्तः, भूतपूर्वगत्या तु प्रमात्रन्तरापेक्षया मुक्तः शिव इति व्यवहारः, यश्चासौ मुक्तस्स भावान्स्वाङ्गवदभिमन्यमानः प्रमिमीत इति स तेषां स्वामी, स्वरूपपरमार्थसमर्पणाच्च पालक इति पतिरुपदिष्टः शास्त्रे, मायाशक्तिकृतभेदान्व्यतिरिक्तानेव सतो यदा मिमीते तदा तैरेव मेयैः पाशरूपैः पाशित इति पशुरुक्तः, तथा वेद्यराशिवशादेवास्याविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशादयः क्लेशा, धर्माधर्मादिरूपाणि कर्माणि, आदिपदादाशयरूपा वासना, फलभोगरूपो विपाक इति कालुष्यमनन्तप्रकारं यतः पाशितस्वात्पशुरित्युक्तः ॥

यद्देवैतत्पशुरूपं तदेवागमेषु त्रिविधं मलमित्याह ।

(३) स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधता ।
द्विधाणवं मलमिदं स्वस्वरूपापहानितः ॥
भिन्नवेद्यप्रथात्रैव मायाख्यं जन्मभोगदम् ।
कर्तर्यबोधे कार्मं तु मायाशक्त्यैव तत् त्रयम् ॥

इह ज्ञातृकर्तृरूपं तावच्चित्तत्वस्य स्वरूपं, तस्यापहारो नामाणवं मलं, येनासावणुः संकुचितो जातः, तत्र स्वरूपस्य निमीलनं संकोचः, तत्स्थिते बोधरूपे कर्तृत्वलक्षणस्य स्वातन्त्र्यात्मनः स्वरूपान्तरस्य निमीलनं विपर्ययो वेत्युभयथापि आणवं मलं स्वरूपापहानिरूपमेकमेवात्रैवेति हि सत्याणवे मले द्विप्रकारे स्वरूपसंकोचे वृत्ते भिन्नस्य यत्प्रथनं तस्य मायीयमिति संज्ञामात्रं, मायाकृतत्वेन हि मायीयता मलत्रयस्यापि, तत्र कर्तुरबोधरूपस्य देहादेर्भिन्नवेद्यप्रथने सति धर्माधर्मरूपं कार्मं मलं, यतो जन्म भोगश्च, स च नियतावधिक इति जात्यायुर्भोगफलं कर्मेत्युक्तं भवति ॥

अथैषां मलानां विविक्तविषयनिरूपणात्स्वरूपं स्फुटीकर्तुं स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्येत्यस्य भागस्य तावद्विषयमाह ।

(४) शुद्धबोधात्मकत्वे ऽपि येषां नोत्तमकर्तृता ।
निर्मिताः स्वात्मनो भिन्ना भर्त्रा ते कर्तृतात्ययात् ॥

एषां चिन्मात्रमेव परमार्थतो न त्वहमिति स्वात्मविश्रान्त्यानन्दरूपं परमं स्वातन्त्र्यं, ते परमेश्वरेण तथा निर्मिताः स्वात्मनः सकाशाद्व्यतिरिक्ताः। अत्र हेतुः कर्तृताया उत्तमस्वातन्त्र्यलक्षणाया अत्ययादभावात्। परमेश्वरस्यतूत्तमस्वातन्त्र्यावियुक्तबोधरूपत्वमित्यभिप्रायशेषः ॥

नन्वस्माद्धेतोर्भवतु परमेश्वरात्तेषां भिन्नत्वम्, अन्योन्यतस्तु कथं भेदः, बोधरूपस्य व्यापित्वनित्यत्वकृतस्य च देशकालाभेदस्य समानत्वादन्योन्यभेदाभावेपि च निर्मितास्ते इति कथं बहुवचनमित्याशङ्कां व्यपोहति ।

(५) बोधादिलक्षणैक्येपि तेषामन्योन्यभिन्नता ।
तथेश्वरेच्छाभेदेन ते च विज्ञानकेवलाः ॥

इह हि सर्वत्राप्रतिहतशक्तिः परमेश्वर एव हि तथा बुभूषुस्तथातथा भवति न त्वन्यः कश्चित्परमार्थतोस्तीति असकृदुक्तं,ततश्च व्यापकनित्यबोधस्वभावोप्यहंभेदेन निर्भासे इत्येवंभूतेनेश्वरेच्छाविशेषेण तेषां शरीरादिशून्यान्तप्रमातृपदोत्तीर्णानां बोधत्वनित्यत्वविभुत्वादिधर्मजातस्यैक्येप्यन्योन्यं भेदः, ते च शास्त्रे विज्ञानकेवला उक्तास्तत्र विज्ञानकेवलो मलैकयुक्त इत्यादौ विज्ञानं बोधात्मकं रूपं केवलं स्वातन्त्र्यविरहितमेषामिति ॥

एवं "स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्ये"त्यस्य भागस्य विज्ञानाकलविषयतामुक्त्वा "स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधता" इत्यमुमंशं विषयप्रदर्शनेन स्पष्टयति ।

(६) शून्याद्यबोधरूपास्तु कर्तारः प्रलयाकलाः ।
तेषां कार्मो मलोप्यस्ति मायीयस्तु विकल्पितः ॥

शून्ये जडत्वादबोधरूपे एव यदि वा प्राणे बुद्धौ वा येषामहमिति चमत्कारयोगात् कर्तृत्वं, ते प्रलयेन कृताः अकलाः, कलातत्त्वोपलक्षितकरणकार्यरहिताः अबोधरूपाः कर्तारश्च, प्रलयावधि हि ते तथाभूता, उत्तरकालं तु कार्यकारणसम्बद्धा एव भवन्ति.यतस्तेषां न केवलमुक्तरूप आणव एव मलो यावत्कार्मोऽपि वासनासंस्काररूपो धर्माधर्मादिरूपो ऽस्त्येव "यद्येवं भिन्नवेद्यप्रथाप्येषां स्यात्"सत्यं, संवेद्यरूपे सुषुप्तपदे, अपवेद्ये तु न भवति, तेन मायीयो मल एषां विकल्पितो व्यवस्थितविषयत्वेन, तथाहि, केपि शून्यादिभागविश्रान्ता गाढनिद्राजडीकृताः अपवेद्यसुषुप्तपदभाजः अन्ये तु बुद्ध्यादिनिष्ठाः सुखदुःखाद्यशेषसामान्यात्मकभिन्नवेद्यसंवेदनयोगिनः संवेद्यसौषुप्तपदलीनाः,स्थूलदेहेन्द्रियात्मककार्यकारणवियोगरूपत्वं प्रलयाकललक्षणं सर्वेषां तुल्यम् ॥

एवं "स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधते"त्येवमंशः स्फुटीकृतः, प्रसंगाच्च कार्ममलस्य विषयोदर्शितः, मायामलस्य च पाक्षिकत्वमुक्तम्, अधुना पुनराणवकार्ममलद्वयाभावेपि शुद्धोस्ति मायाख्यस्य मलस्य विषय इति दर्शयति ।

(७) बोधानामपि कर्तृत्वजुषां कार्ममलक्षतौ ।
भिन्नवेद्यजुषां मायामलो विद्येश्वराश्चते ॥

ये चिन्मात्रमेवात्मतया पश्यन्ति अहमिति चमत्कारोल्लासात्कर्तारस्तत एव सर्वज्ञाः सर्वकर्तारश्च ते विद्येश्वराः, किं

Digitized by Google

तु तनुकरणभुवनादि यद्वेषां वेद्यतया कार्यतया च भाति तत्कुविन्दपटवृष्ट्या भिन्नमेव सदित्यस्ति विद्येश्वराणां मायाख्यमलयोगः ॥

अथ मलत्रयस्यापि यौगपद्येन यो विषयस्तं दर्शयितुमाह ।

(८) देवादीनां च सर्वेषां भविनां त्रिविधं मलम् ।
तथापि कार्ममेवैकं मुख्यं संसारकारणम् ॥

इह विद्येश्वरविज्ञानाकलास्तावन्न भविनः मायान्ताध्वातिक्रमणात्, प्रलयाकला अपि कं चित्कालमविद्यमानभवाः, ये त्वेते मायातत्वान्तरालपरिवर्तिनो देवादयः स्थावरान्ताश्चतुर्दशधा शास्त्रेषु परिगणितास्ते सर्वे भविनः संसारिणः तेषां च त्रयोपि युगपन्मलाः । "ननु मलत्रयमध्ये कतमो मलः संसरणमेषां संपादयेत्" आह, तत्रापि तेषु त्रिष्वपि सत्सु कार्मं मलं मुख्यतया सन्निपत्य संसरणे कारणम् । यथोक्तम् ।

कर्मतस्तु शरीराणि विषयाः कारणानि च ।

इति । तनुकरणविषयसंबन्ध एव वर्तमानोभविष्यंश्चेत्यनवरतं प्रबन्धतो वर्तमानः संसरणमुच्यते, आणवमायामलौ तु यद्यपि नन कारणं संसारे, तथापि कार्मेण विना तौ देहादिविचित्रभावाभिनिर्वर्तनशक्तिशून्यौ विज्ञानाकलादिष्विति मुख्यं कार्ममेव मलं संसारकारणं तत्रतत्र शास्त्रे गण्यते, अत एव तदुपक्षये वृत्ते दत्तस्तावदसंसरणसोपानपदबन्ध इत्याशयेन कर्मबन्धाभिमानपरिहानिरेव यत्नतः सांख्यपुराणभारतादिशास्त्रेषूपदिश्यते । एवं मलत्रयस्यैकैकभेदैस्त्रिभिर्द्विभेदैस्त्रिभिस्त्रिभेदेनैकेनेति सप्त प्रमातार उत्तिष्ठन्ति । तथा च शास्त्रे "शिवादिसकलान्ताश्च शक्तिमन्तः सप्त" त्युक्तं तत्राप्यावान्तरभेदेन मुख्यामुख्यताभेदेन विकल्पसमुच्चयतादिभेदेन चानन्तप्रकारत्वमिति ॥

अस्य च मलत्रयस्योद्भवतिरोभावभेदात्संसारिणां प्रकारद्वयमिति दर्शयति ।

(६) कलोद्वलितमेतच्च चित्तत्वं कर्तृतामयम् ।
अचिद्रूपस्य शून्यादेर्मितं गुणतया स्थितम् ॥
मुख्यत्वं कर्तृतायाश्च बोधस्य च चिदात्मनः ।
शून्यादौ तद्गुणे ज्ञानं तत्समावेशलक्षणम् ॥

एतच्चेति यन्निदशादीनां भविनां चैतन्यं कर्तृतांशस्य प्राधान्यान्मलेन संविद्भागस्य निमज्जितत्वात्कर्तृतामयं चिद्रूपस्य तत्त्वं स्वातन्त्र्यं, कलाख्येन परमेश्वरशक्त्यात्मना तत्त्वेनोपोद्वलितमनुप्राणितं, मलेन न्यक्कृतं सदुद्बोधितं, शून्यादेर्देहपर्यन्तस्य मायाप्रमातुः सम्बन्धि,तद्गुणत्वेनाप्रधानत्वेन स्थितं, यतो मितमिदंतापन्नदेहादिशून्यान्तमप्रमेयभागनिमग्नत्वात् प्रमेयं, यो गौरो यः सुखी यस्तृषितो यः सर्वरूपरहितः सो ऽहमिति हीदंतैवान्तर्लीना ऽहम्भावासंसारिणां परिस्फुरति सेयं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तरूपा संसारावस्था । यदा तूक्तगुरूपदेशाभिमतेनैवाहम्भावेन स्वातन्त्र्यात्मना व्यापकत्वनित्यत्वादिधर्मपरामर्शमात्मनि विदधता ततः शून्यादेः प्रमेयादुन्मज्ज्यैवास्यते तदा तुर्यातीतावस्था । यदापि परामृष्टतथाभूतवैभवनित्यैश्वर्यादिधर्मसम्भेदेनैवाहम्भावेन शून्यादिदेहधात्वन्तं सिद्धरसयोगेन विद्धयते तदास्यां तुर्यदशायां तदपि प्रमेयतामुज्झतीव सेयं द्वय्यपि जीवन्मुक्तावस्था समावेश इत्युक्ता शास्त्रे, सम्यगावेशनमेव हि तत्रतत्र प्रधानं, तत्सिद्धये तूपदेशान्तराणि । यथा गीतं, "मय्यावेशमनो ये मा"मिति "अथावेशयितुं चित्तं न शक्नोमि" इत्यादि च, समावेशपल्लवा एव च प्रसिद्धदेहादिप्रमातृभागप्रह्वीभावनानुप्राणिताः परमेश्वरस्तुतिप्रणामपूजाध्यानसमाधिप्रभृतयः कर्मप्रपञ्चाः । यद्गीतमपि ।

"अभ्यासेप्यसमर्थः सन्मत्कर्मपरमो भव"

इति । देहपाते तु परमेश्वर एवैकरस इति कः कुत्र कथं समाविशेत् । तदेतदाह, यत्पुनः कर्तृताया मुख्यत्वं तन्नान्तरीयकश्च शून्यादेर्गुणभावस्तस्मिंश्चाचिद्रूपे गुणीभूते स्वातन्त्र्यस्याप्यवबोधतेति मलव्यापारस्यापहस्तनाच्चितो यो ऽपरो ऽप्यात्मभागो बोधलक्षणो मलेन न्यक्कृतो ऽभूत्तस्याप्यधुनोन्मग्नत्वेन मुख्यत्वं, यच्च कर्तृताया मुख्यत्वमुन्मग्नता इदमेव ज्ञानमज्ञानात्मकमलप्रतिपक्षत्वात्, तदेतन्मुख्यत्वं समावेशस्य लक्षणं, येन देहस्थितो ऽपि पतिरिति मुक्त इति शास्त्रेषूक्तः ॥ १२ ॥

॥ शेष उत्तराङ्के ॥

॥ अथ बालरामायणाख्यनाटकस्य ॥

॥ सप्तमोऽङ्कः ॥

अतः परमसमपराक्रमो भविष्यति ।

ततः प्रविश्य वैतालिकः समन्तादवलोक्य नेपथ्यं प्रति भद्र चन्दनचण्ड परित्यज निद्रां मुद्रां विमुञ्च निजोटजाभ्यन्तरं प्रभातप्राया रजनी तथाहि ।

ताराणां नगरत्विषां परिकरः संख्येयशेषः स्थितः
स्पर्धन्तेऽस्तरुचः प्रदीपकशिखाः सार्धं हरिद्राङ्कुरैः ।
मन्त्रस्तम्भितपारदद्रवजडो जातः प्रगे चन्द्रमाः
पौरस्त्यं च पुराणशीधुमधुरच्छायं नभो वर्तते ॥ १ ॥

नेपथ्ये । अज्ज कप्पूरचण्ड एसा मिट्ठा पभादनिद्दा ता सुविस्सं दाव * ।

---

* आर्य कर्पूरचण्ड एषा मिष्टा प्रभातनिद्रा तत् स्वप्स्यामि तावत् ।

कर्पूरचण्डः । अहो उत्साहशक्तिर्भवतोऽमन्दशीलो मही-
पतिरनपरप्रबन्धदर्शी कविरपाठकश्चित्रं बन्दी न चिरं नन्दति ।

नेपथ्ये ता एत्थ सत्थरत्थिदो निमीलिदनयणो ज्जेव्व सु-
प्पभादं पढिस्सं * ।

कर्पूरचण्डः । एतदपि भवतो भूरि ।

नेपथ्ये । सच्चं पच्चक्खीकदसरस्सईपरिमलो बम्हो मुहुत्तो
वट्टदि तधा अ ।

जा गब्भे वि घरस्स दीवअसिहा सा वि च्छविच्छुड्डिआ
जं दण्डाहिं वि खण्डिदं कुवलयं संमीलिदं तं वि अ ।
जं गोट्ठीचरिदं वि तं वि सहसा भासाए सव्वङ्किदं
ता मण्णे ण चिरा भविस्सदि रई पुव्वादिसो मण्डणम् † ॥ २ ॥

कर्पूरचण्डः । तावदुपश्लोकयामो रामभद्रं परपरितोषो-
पपाद्यफलं हि वैतालिकव्रतं किञ्चिदुच्चैः ।

मार्तण्डैककुलप्रकाण्डतिलकस्त्रैलोक्यरत्नामणि-
विश्वामित्रमहामुनेर्निरुपधिः शिष्यो रघुग्रामणीः ।
रामस्ताडितताडकः किमपरं प्रत्यक्षनारायणः
कौशल्यानयनोत्सवो विजयतां भूकश्यपस्यात्मजः ॥ ३ ॥

नेपथ्ये ।

कन्दप्पुद्दामदप्पप्पसमणगुरुणो बम्भणो कालदण्डे
पाणिं देन्तस्स गङ्गातरलिदससिणो पव्वदीवल्लभस्स ।
चावं चण्डाहिसिञ्जारवभरिअणहं कड्ढणारुद्धमज्झं
जं भग्गं तस्स सद्दो णिसुणिअ तिहुअणे वित्थरन्तो न माइ ‡ ॥ ४ ॥

कर्पूरचण्डः ।

यो जम्भं जितवान् स येन विजितो देवः सुरग्रामणी-
र्ज्याबद्धं विदधे निशाचरपतिं तं कार्तवीर्यार्जुनः ।
तद्दोःखण्डदवानलो भृगुपतिर्निर्जित्य तं च त्वया
मालेयं जयसंपदी विरचिता स्वस्मादनयेसरी ॥ ५ ॥

नेपथ्ये ।

हेलासिञ्जिदसिञ्जिणीझणझणारावेण वीणाइदं
कोदण्डं तुह पाणिपीडनणादं जुज्झे णिअं ताखणम् ।
ते सव्वे खरदूसणप्पभुदिणो जीवेहिं मुक्का पुरो
पच्छा भल्लपवेल्लिएहिं सहसा देहेहिं भूमिं गदा * ॥ ६ ॥

कर्पूरचण्डः ।

जात्यन्धत्वमधिष्ठितं सपदि तैर्दत्तं बलं तैर्दृशो
दृष्टिं सृष्टवतो विधेर्भगवतः क्लेशश्च तैर्भावितः ।
येषां ताडयितुं स्थिते त्वधिजवान्मारीचमायामृगं
द्राग्दैवादनुपेयुषां दिविषदां जाते वृथा चक्षुषी ॥ ७ ॥

अपिच ।

नाद्याप्यस्ति तदीययोर्नयनयोः संकोचदुःस्थं वपु-
स्तेषां गण्डतटे स्फुटत्पुलकता नाद्यापि विश्राम्यति ।
ते नाद्यापि वहन्ति हर्षणतया रिक्तं च चेतो निजं
दृष्ट्वा देव कबन्धदैत्यनिधनं यैस्त्वत्कृतं कौतुकात् ॥ ८ ॥

नेपथ्ये ।

पुञ्जीभूदहरट्टहासजइणा रूपेण रुद्धं वरं
खीणं वालिजसं व दुन्दुभिमहाकङ्कालसेसं जहा
पेल्लन्ता चलणेण विञ्झगिरिणो हेलायिदं तं तुए
अम्हे एव्व दुवे परं ण हु गदा वेरी त्ति बन्दित्तणम् † ॥ ९ ॥

अविअ ।

लीलामुक्केक्कबाणव्वणविवरगुहामज्झमुच्छन्तवाआ
जाआ जे सत्त ताला तिहुअणजइणो चावचारेण तुज्झ ।
णिच्चं गाअन्ति हेलाभरिदणहअलब्भन्तरं ताररावा
सत्तेहिं तेण तेहिं तुह जसपसरं सत्तलोअट्ठिदव्व ‡ ॥ १० ॥

कर्पूरचण्डः ।

पौलस्त्यस्यावमन्ता त्रिदशपतिसुतश्चक्रवर्ती कपीनां
कर्ता संध्यासमाधेर्जलनिधिषु चतुर्दिक्कुञ्जाश्रितेषु ।
किष्किन्धां राजधानीं भुजपरिघबलाच्चायमानस्त्वयाऽसौ
वाली हेमाब्जमाली गुणनिधिरिषुणा निर्मितो दक्षिणेर्मा ॥ ११ ॥

नेपथ्ये ।

---

* तदत्र संस्तरस्थितो निमीलितनयन एव सुप्रभातं पठिष्यामि ।

† सत्यं प्रत्यक्षीकृतसरस्वतीपरिमलो ब्राह्मो मुहूर्तो वर्तते तथा च ।
या गर्भेऽपि गृहस्य दीपकशिखा साऽपि छविमुक्ता
यद् दण्डादपि खण्डितं कुवलयं संमीलितं तदपि च ।
यद् गोष्ठीचरितमपि तदपि सहसा भाषया सर्वाङ्कितं
तन्मन्ये न चिराद् भविष्यति रविः पूर्वदिशो मण्डनम् ॥

‡ कन्दर्पोद्दामदर्पप्रशमनगुरोर्ब्रह्मणः कालदण्डे
पाणिं दातुर्गङ्गातरलितशशिनः पार्वतीवल्लभस्य ।
चापं चण्डाहिसिञ्जारवभरितनभः कर्षणारुद्धमध्यं
यद् भग्नं तस्य शब्दो निश्रूयते त्रिभुवने विस्तरन् न माति ॥

* हेलासिञ्जितसिञ्जिनीझणझणारावेण वीणायितं
कोदण्डं तव पाणिपीडनरतं युद्धे निजं तत्क्षणम् ।
ते सर्वे खरदूषणप्रभृतयो जीवैर्विमुक्ताः पुरः
पश्चात् भल्लप्रवेल्लितैः सहसा देहैर्भूमिं गताः ॥

† पुञ्जीभूतहराट्टहासजयिना रूपेण रुद्धं परं
क्षीणं वालियशश्च दुन्दुभिमहाकङ्कालशेषं यथा ।
प्रक्षिपता चरणेन विन्ध्यगिरेर्हेलायितं तत् त्वया
आवामेव द्वौ परं न खलु गतौ वैरिणाविव बन्दित्वम् ॥

‡ अपिच
लीलामुक्तैकबाणव्रणविवरगुहामध्यमूर्च्छद्वाता
जातास्ते सप्त तालास्त्रिभुवनजयिनश्चापचारेण तव ।
नित्यं गायन्ति हेलाभरितनभस्तलाभ्यन्तरं ताररावाः
सप्तभिस्तेन तैस्तव यशः प्रसरं सप्तलोकस्थितमिव ॥

जे कैलासे कलिन्दे मलअमहिहरे मन्दरे मेरुसेले-
सह्ये विंझे महेन्दे तह अ हिमवहे पव्वदे वाणरेन्दा ।
सव्वे सुग्गीवपादप्पणदिपणइणो ते वि जं स प्पसादो
सेवातुट्ठस्स सच्चं तुह जसजलधेर्भूलदावेल्लिदाणाम् * ॥ १२ ॥

कर्पूरचण्डः ।

भीमं यज्जलधिं जवेन हनुमानुल्लङ्घ्य लङ्कां गतो
यच्चाशोकमहावनं दलितवानक्षं च यत्तुण्णवान् ।
सीतोपायनमौलिरत्नसहितः प्राप्तश्च यत् त्वामसौ
तत्राप्येष भवत्प्रभावमहिमा निर्यन्त्रणः कारणम् ॥ १३ ॥

नेपथ्ये ।

किं अण्णेहिं विराधप्पहुदिविदरणाडंबरुग्घट्टणेहिं
एदं ते वण्णआमो जलनिधिसविधावासिदे जं तुमम्मि ।
वट्टन्ते रक्खसीणं तरलकरदलप्फारतुट्टन्तहारा
हारावक्कन्तकण्ठा णवणअणजलुप्पीलिणो विप्पलावा † ॥ १४ ॥

कर्पूरचण्डः ।

नानानिर्व्याजवीर्यस्तुतिशतसदृशं कुम्भकर्णानुजोय-
द्राग्देवेनाभिषिक्तो रजनिचरमहाराज्यलाभाय तेन ।
लङ्केन्द्रस्यापि जातान्यतिनिभृतस्रुतश्वासबन्धावधूत-
श्मश्रुश्रेणीनि चिन्तामुकुलितनयनस्रञ्जि सर्वाननानि ॥ १५ ॥

प्रविश्य । पटीक्षेपेण प्रतीहारः । रेरे अलीकवैतालिक कोऽयं कलकलः ।

कर्पूरचण्डः । आर्य रामदेवस्य शौर्यगुणभोगावली गीयते ।

प्रतीहारः । ननु रामदेवेन निषिद्धमात्मोपवर्णनमादशरथ-स्वर्गारोहणश्रुतेरादशकण्ठबन्धम् ।

कर्पूरचण्डः । विभीषणवैतालिको वैदेशिकोऽस्मि । तदेकवारं मर्षय एष त्यक्तो भोगावलीपाठः । सप्रश्रयम् । कथं पुनरधिगतपितृमरणशोकशङ्कुस्तत्रभवान् रामदेव एवंविधे समुद्योगकर्मणि प्रवर्तते

प्रतीहारः । विहस्य अप्यनभिज्ञोऽसि सच्चरितानाम् ।

वहन्ति शोकशङ्कुं च कुर्वन्ति च यथोचितम् ।
कोप्येष महतां हन्त गाम्भीर्यानुगुणो गुणः ॥ १६ ॥

बन्दी । आर्य कोपेनान्तरितोऽसि । कथय किं पुनः कुरुते रामभद्रः ।

प्रतीहारः । पुलिनोपरि रचितकुशप्रस्तरोपविष्ट उपोषितश्च भगवन्तं भागीरथीवल्लभमुपास्ते । तत्र च ।

सुग्रीवे प्रणयोल्लसाः शशधरे बद्धाभ्यसूयाश्चिरं
साश्चर्याः पवनात्मजे धृतरुषः पौलस्त्यवत्यां दिशि ।
सोत्साहाश्च शरासने जलनिधौ लुब्धाश्च कृत्वा निशां
रामस्याद्य नियन्तुमेव न गता नानारसा दृष्टयः ॥ १७ ॥

बन्दी । आर्य एवमपि समुद्रो न किञ्चित्प्रतिपद्यते ।

प्रतीहारी । जडराशिरसौ ।

बन्दी । तथाविधे उदन्वति किमाह रामदेवः ।

प्रतीहारः । इदं कथ्यते ।

रामे तटान्तवसतौ कुशतल्पशायि-
न्येवं तु नाम भवतो भगवन्ननास्था ।
स्मृत्वा तदेहि सगरं च भगीरथं च
दृष्ट्वाऽथ वा मम धनुश्च शिलीमुखांश्च ॥ १८ ॥

बन्दी । तर्हि लङ्घितो गोष्पदवत्समुद्रः ।

प्रतीहारः । समंतादवलोक्य भोभोः सकलप्लवङ्गमयूथपतयः समस्तगोलाङ्गूलसेना निःशेषाच्छभल्लचमूपरिवृढाश्च किमिदमवीरजनोचितमाचरितं यद्दूरात् परिहृतवेलावनालीनिवासकेलिभिः पराङ्मुखं पदात्पदमपक्रम्यते ।

कर्पूरचण्डः । विलोक्य कथमगणितनिजकुलक्रमाचारास्त्वद्वचनमप्यवधीरयन्तो मकराकरं दुस्तरमवलोक्य यथागतं प्रस्थिता एव ।

प्रतीहारः । भवतु संस्थापयामि ।

पीतोऽयं कलशोद्भवेन चुलुकं कृत्वैकमम्भोनिधि-
र्नो वेलामपि लङ्घते नियमितयासावयं वाडवात् ।
कल्पान्तेषु वहत्ययं च विपुलं श्वभ्रावशेषं वपु-
स्तत्पूर्वाकलितेष्वमुत्र भवतां कोऽयं विषादोदयः ॥ १९ ॥

किञ्च ।

अप्येकैके पिबत चुलुकं यद्यपां सैन्धवीनां
यद्वैकैकं क्षिपथ जलधौ गण्डशैलोपलं वा ।
तेन श्वभ्रं भवति सकलोऽप्यम्बुराशिः स्थलं वा
तत्किं मिथ्या भजत विधुरं व्यस्ततन्द्राः कपीन्द्राः ॥ २० ॥

बन्दी । हंहो सुग्रीवप्रतिहार भवद्वचनमाकर्णयन्तः सर्वेऽप्येते यूथपतयो जलनिधिवेलावनालीषु विहितोत्साहं व्यवस्थिताः ।

प्रतीहारः । समन्तादवलोक्य ।

नीलेन सैन्यपतिना भुजताडनान्ते
मुक्तस्तथा किलकिलाध्वनिरेष रौद्रः ।

---

* ये कैलासे कलिन्दे मलयमहीधरे मन्दरे मेरुशैले
सह्ये विन्ध्ये महेन्द्रे तथा च हिमवहे पर्वते वानरेन्द्राः ।
सर्वे सुग्रीवपादप्रणतिप्रणयिनस्तेऽपि यत् स प्रसादः
सेवातुष्टस्य सत्यं तव यशोजलधेर्भूलतावेल्लितानाम् ॥

† किमन्यैर्विराधप्रभृतिविदरणाडम्बरोद्घाटने-
रेतत्ते वर्णयामो जलनिधिसविधावासिते यत् त्वयि ।
वर्तन्ते राक्षसीनां तरलकरतलस्फारत्रुट्यद्धारा
हारावाक्रान्तकण्ठा नवनयनजलोत्पीडिनो विप्रलापाः ॥

अष्टापि वाञ्छति विरिञ्चिरसौ श्रवांसि
शङ्के यथा करयुगेन मुधा पिधातुम् ॥ २१ ॥

धूम्रो विजृम्भणविदारितसृक्कदृष्ट-
दंष्ट्राङ्कुरक्रकचसंपुटवक्त्रयन्त्रम् ।
लाङ्गूलवेष्टितमयं मलयं महाद्रि-
मुत्पाट्य वाञ्छति निधौ पयसां निधातुम् ॥ २२ ॥

यावन्न विक्रमतनुं न हरिर्जहाति
तावत्प्रदक्षिणपरिभ्रमणस्य कर्ता ।
आकर्ण्य संक्रमविधिक्रममम्बुराशा-
वृक्षाधिपः किमपि कुप्यति वार्धकाय ॥ २३ ॥

अप्यङ्गदः स्वनखदारितपाकपाण्डु-
कर्पूरगर्भरजसां पटलेन सख्युः ।
उद्धूलनं निजयशःपरिपाण्डुरेण
प्रस्वेदवारिशमनं कुरुते कुमारः ॥ २४ ॥

आमोदभाजि वनशालिनि केसराढ्ये
तारापतिस्फुरणतः प्रविजृम्भमाणे ।
लाङ्गूललम्बतरनालविशेषहृद्ये
दृष्टं न केन कुमुदे कुमुदस्य रूपम् ॥ २५ ॥

मैन्दः समुद्रपुलिनादयमश्विसूनु-
र्दृष्टो मनाक्कुलया द्विविदेन दृष्ट्या ।
आदाय दन्तिमकरद्वितयं कराभ्यां
युद्धाय योजयति सान्द्रमदार्द्रगण्डम् ॥ २६ ॥

वक्तीव वानरबलानि हसन् हनूमान्
मद्रोमवल्लिषु दृढं कुरुतावलम्बम् ।
येनैष सागरमहं लघु लङ्घयामि
श्यामाचरैश्च समरं सह योजयामि ॥ २७ ॥

तारास्तनत्रुटितचन्दनपङ्कलेप-
माबद्धकाञ्चनसरोजसहस्रमालम् ।
वक्षः प्लवङ्गपतिना विपुलं विलोक्य
संभावितश्चुलुकपेयपयाः पयोधिः ॥ २८ ॥

कर्पूरचण्डः । एवमेवैतत् । सचमत्कारं पुरोऽवलोक्य पश्य शबलीयमानजलमानुषमिथुनमत्यर्थकदर्थ्यमानशङ्खिनीयूथमितस्ततः पुनरुक्तायमानवाडवदहनडम्बरमम्बरोन्मुखतरङ्गताड्यमानमार्तण्डमण्डलमुच्चण्डतापविवशमुक्ताशुक्तिसंपुटप्रकटमुक्तमौक्तिकमकरमुच्छलद्वनक्रकच्छपमत्स्यं लोठमानपाठीनपृष्ठममन्दाक्रन्दितमकरमपसृतनक्रचक्रमुड्डीयमानसपक्षशिलोच्चयसंचयं तटावटप्रविष्टनष्टपन्नगं क्रन्दत्कारिविमुच्यमानमद्यप्रवाहावगाहमम्भस्तम्भनिविष्टमहामुनिविधीयमानपावकप्रशमं विबुधसाध्यसिद्धविद्याधरजनविमुक्तोपरिगमनं नभसि समारुह्यावलोकितं तीरतरुकुलायलालितैः शकुनिभिरपसृत्य दृष्टं कपिकुटुम्बकैर्निर्गत्य निरीक्षितं गर्भवासदुर्ललिताभिरसुरसुन्दरीभिरुत्थाय निभालितं मथनोद्गतशेषाभिरप्सरोभिः स्मृतचिरपरित्यागं मृगलाञ्छनैरावतपारिजातकौस्तुभप्रभृतिभिरुदन्वन्तं तत्किमयमेवंविधः । किञ्च ।

गूढस्फारस्फुलिङ्गोऽश्ममणिषु घनं लब्धधूमप्रबन्धो
नीलास्वश्मस्थलीषु स्फुटपिहितरुचिर्विद्रुमेषु द्रुमेषु ।
यत्सत्यं छन्नभस्मा गिरिपतिदलिते मण्डले मौक्तिकानां
दुःखेनोन्नीयतेऽग्निः सलिलवसतिभिः प्रज्वलत्यम्बुराशौ ॥२९॥

प्रतीहारः । सवितर्कम् ।

त्रैयम्बकात्किंस्विदक्ष्णः क्षयसमयशिखी निर्गतश्चञ्चदर्चिः
किंस्विद्विश्वार्णवार्णांस्युपरि परिणतः सर्वतोऽप्यौर्ववह्निः ।
किंस्वित्कालाग्निरुद्रः स्थगयति जगतीमेव पातालमूला-
दाज्ञातं धाम्नि वारां रघुपतिविशिखाः प्रज्वलन्तः पतन्ति ॥ ३० ॥

तदेह्युपस्थितमहासंरम्भं सुग्रीवविभीषणसहितं रामदेवमनुवर्तावहे इति परिक्रम्य निष्क्रान्तौ । विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशतो रामलक्ष्मणौ सुग्रीवविभीषणौ हनूमांश्च ।

रामः । सशरसंधान एवाकाशे शिरसा प्रणम्य ।

यत्खातः सगरेण मर्त्यसरितं मन्दाकिनीं कुर्वता
पूर्णो यच्च भगीरथेन तदयं नः कीर्तनं सागरः ।
अप्यस्मिन् प्रतिकूलवर्तिनि मया कीर्णाः शरश्रेणयो
हे वृद्धाः प्रणतोऽस्मि मुञ्चत रुषं रामस्य कान्या गतिः ॥३१॥

विभीषणः । सखे सुग्रीव अतिशशाङ्कशेखरमिदं चेष्टितं रामदेवस्य यदनेन ।

निर्वाणं जलपानपीडितजलैर्यस्मिन् युगान्तानलै-
र्यस्याभाति कुकूलमुर्मुरमृदुः क्रोडे शिखी वाडवः ।
तस्याप्यस्य कृशानुसंक्रमकृतज्योतिःशिखण्डैः शरै-
र्दत्तश्चण्डदवाग्निडम्बरविधिर्देवस्य वारांनिधेः ॥ ३२ ॥

सुग्रीवः । सखे विभीषण अदृष्टपूर्वमश्रुतचरं च रामभद्रचरितं कं न विस्मापयति । यज्जलान्यपि ज्वलन्ति ततश्च ।

अन्योन्याश्लेषरक्षाविधिवलितवपुर्वेष्टितुष्टं भुजङ्ग-
द्वन्द्वैरुद्दामदाहप्लुतसलिलमहागर्भमभ्रैर्ज्वलायि ।
सर्वत्रावर्तमुद्रां विदधति जलधौ सायकैः पावकीयै-
रक्तापाथ्यादसां च त्रिजगदभिभवन्निःसृतो विस्रगन्धः ॥३३॥

हनुमान् । साश्चर्यं पुरोऽवलोक्य प्रणम्य च ।

सेयं देव भ्रुकुटिरचना मुञ्चतु त्वल्ललाटं
ज्योतिश्चक्रस्तबकितशिखश्चापदण्डं च बाणाः ।

वारां मध्यादयमुदयते पन्नगीगीतकीर्तिः
साधं दारैर्नद्रपरिवृतः साञ्जलिर्यत्समुद्रः ॥ ३४ ॥

सर्वे सकौतुकमवलोकयन्ति ।

रामः । तर्हि संहृतं चैत्रभानवमिदमस्त्रम् ।

लक्ष्मणः । आर्य एव संधानसंहाररहस्यवेदी ।

ततः प्रविशति सौषधिनिषेको बद्धव्रणपट्टश्च समुद्रो गङ्गायमुने च।

गङ्गा । सखि सावित्रि न स्वैरं संचरणविधिपरिक्रमणाक्षमस्तरङ्गिणीनाथः । पश्य ।

न क्षुण्णानि मुरारिशूकरखुरैर्यानि क्षमाकर्षणे
मन्थानाद्रिविघट्टनैरपि चिरं भग्ना न येषां त्वचः ।
शान्तं यत्र च वासुकेर्विषशिखाज्योतिर्भिरस्याम्बुधे-
स्तान्यङ्गानि रघूद्वहस्य विशिखैर्विद्धानि दग्धानि च ॥३५॥

सर्वे यथोचितं परिक्रामन्ति ।

समुद्रः । सखेदम् । देवि हैमवति प्रिये कालिन्दि कथमपराधी रामभद्रं द्रक्ष्यामि ।

गङ्गा । रत्नाकर स एव रामभद्रोऽपराधी येन सगरभगीरथयशोराशौ त्वय्यपकृतम् ।

यमुना । भाईरहीणाह किं णाम अवराहित्तणं जहिं तक्खणमणुवत्तणम् * ।

समुद्रः । तर्हि बालनारायणं रामदेवमुपसर्पामः । न हि राकामृगाङ्कमण्डलमन्तरेण चन्द्रमणेरानन्दजलस्यन्द इति सर्वे परिक्रामन्ति ।

यमुना । उपसृत्य दसरहणन्दण रामचन्द सअरभगीरहसरिसगोरवो दे समुद्दो संमुहो एस † ।

समुद्रः । साभ्यर्हणम् ।

इन्दुर्लक्ष्मीरमृतमदिरे कौस्तुभः पारिजातः
स्वर्मातङ्गः सुरयुवतयो देव धन्वन्तरिश्च ।
मन्थाखेदैः स्मरसि तदिदं पूर्वमेव त्वयात्तं
संप्रत्यब्धिः शृणु जलधनस्त्वां प्रपन्नः प्रशाधि ॥ ३६ ॥

रामः । सगौरवं भगवन् रत्नाकर नमस्ते नन्वहं प्रशास्यो भगवतः सागरस्य तदेकवारमविनयो नयो वा क्षम्यतां रामस्य ।

बिभीषणः । किमुच्यते । ननु निसर्गनिर्गलः पक्षपातो भवति भागीरथीनाथस्य ।

पीयूषाकर एष नित्यममुना धन्वन्तरिः सान्वयो
गङ्गावल्लभमस्य चेष्टितमयं शोभासुधादीधितिः ।
इत्यस्त्येव सतां मनःसु लिखिता सिन्धोः प्रशंसावलि-
र्जामाता भवतैव किं पुनरसौ लक्ष्मीगुरुः श्लाघ्यते ॥३७॥

रामसमुद्रौ सलज्जमासाते ।

बिभीषणः । देव का पुनरसौ वर्णनावर्णिका यया रत्नाकरचरित्रमावेद्यते । पश्य ।

धत्ते यत्किलकिञ्चितैकगुरुतामेणीदृशां वारुणी
वैधुर्यं विदधाति दम्पतिदृशां यच्चन्द्रिकार्द्रं नमः ।
यत्पीयूषभुजां च मन्मथसुहृन्नित्यं वयः सम्पदां
यल्लक्ष्मीरधिदैवतं च जलधेस्तच्चित्रमाचेष्टितम्॥३८॥

सुग्रीवः । ईदृश एव महिमा भगवतः सागरस्य । यतः ।

या स्त्रीणामधिदैवतं गिरिसुता तत्सोदरः सानुमान्
मैनाको रजताकरः सुतनयः शैलेश्वरो येन सः ।
पक्षच्छेदसमुद्यतेन्द्रकुलिशत्रासाद्विलीय स्थितः
सोऽप्येतस्य करालकुक्षिकुहरे पातालजम्बालिनि ॥ ३९ ॥

अपिच ।

वहति भुवनश्रेणीं शेषः फणाफलकस्थितां
कमठपतिना मध्येपृष्ठं सदा स च धार्यते ।
तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोधिरनादरा-
दहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः ॥ ४० ॥

समुद्रः । सप्रणयासूयम् ।

मुञ्चद्विश्वमनलं विशिखप्रकाण्डै-
र्मुद्राहडम्बरसमर्पणकेलिकाले ।
देव स्मृतं न कथमित्यपि यत्किलाहं
लक्ष्मीसखः क्व नु युगान्तशयः शयिष्ये ॥ ४१ ॥

रामः । साञ्जलिं बद्ध्वा मा पुनरविनयोद्घट्टनेन मां लज्जयतु नदीनाथः ।

समुद्रः । गङ्गायमुने प्रति ।

कमण्डलोर्ब्रह्मकराग्रभूषणा-
दियं प्रसूता भवमौलिभूषणम् ।
इयं च देव द्युमणेस्तरङ्गिणी
त्वदन्वयस्य प्रथमा सुवासिनी ॥ ४२ ॥

रामः । देवि अम्बिकापतिधृते मन्दाकिनि मातर्मार्तण्डनन्दिनि यमुने एष रामोऽभिवादयते ।

उभे । रविकुलालङ्करण राम अविरलं समरसंभारं वह ।

समुद्रः । रामं प्रति नियुज्यतामयं जनः ।

रामः । नन्वहं नियोज्यो भगवतः किं पुनः प्रकृते कर्मणि सहायमिच्छति रामः ।

समुद्रः । विशेषं श्रोतुमिच्छामि ।

गङ्गा । कृतं वाग्विस्तरेण ।

दृढार्णवमहार्णस्सु पोतपात्रमिव स्थिरम् ।
द्रुतमारभ्यतां सेतुरखर्वैः पर्वतोत्तमैः ॥ ४३ ॥

---

* भागीरथीनाथ किं नामापराधित्वं यदि तत्क्षणमनुवर्तनम् ।

† दशरथनन्दन रामचन्द्र सगरभगीरथसदृशगौरवस्ते समुद्रः संमुख एषः ।

सर्वे विस्मयन्ते ।

समुद्रः । यथाऽऽवेदितं त्रिस्रोतसा मणिमच्चक्रवालाचलमध्यमध्यासीनं वाडवदहनमुत्तरेणानन्तनागाङ्कपर्य्यङ्कशायिनं भगवन्तं दक्षिणेन योऽयं द्रुतेन्द्रनीलश्यामलः सलिलस्कन्धः स प्रदेशो निर्विबन्धः सेतुबन्धस्येति ।

रामः । विहस्य भगवन् किल पाषाणाः कथं प्लवन्ते ।

समुद्रः । महामुनिवितीर्णवरस्य विश्वकर्मसूनोरारातिवनदावानलस्य नलस्य करतलस्पर्शप्रभावेन ।

सर्वे महदाश्चर्यम् ।

नेपथ्ये । महान् कलकलः ।

समाकर्णितकेन हनुमान् । तदिदमत्रभगवतो मकरालयस्य वचनमुपश्रुत्य हृष्यतां कपिबलानामेष हराट्टहाससमांसलः कलकलः ।

समुद्रः । रामभद्र किमपि वाञ्छन्तु वानरवीराः सकलकपिकुलानुग्राही पुनरयं मार्गो न सर्वे हनूमन्तस्तदमुं मलयतटीविटङ्कमधिरुह्य पश्यतु सेतुबन्धप्रदेशं रामः ।

रामः । यथाह धन्वन्तरेः प्रसविता । सप्रश्रयम् । अपार भगवन्नकूपार रामदुर्विनयसव्रणान्यङ्गानि तत्साधयतु निजं पातालनिलयं परमनुगृहीतोऽस्मि ।

समुद्रः । यथाह सप्तमो वैकुण्ठावतार इदं गम्यते गङ्गायमुनाभ्यां सह निष्क्रान्तः । सर्वे समारोहणं नाटयन्त्युपविशन्ति च ।

नेपथ्ये ।

भो नागनाथ हरिकच्छप दिव्यमत्स्य
स्वस्त्यस्तु वः क्षणमितः कुरुतापसर्पम् ।
अब्धावयं ननु रघूद्वहकीर्तिहेतुः
सेतुः प्रसर्पति दशाननधूमकेतुः ॥ ४४ ॥

अपिच ।

यादांसि हे चरत सङ्गतगोत्रतन्त्रं
वामेन चन्दनगिरेरुत दक्षिणेन ।
नोचेच्चिरन्तरधराधरसेतुसूति-
राकल्पमेव न विरंस्यति वो वियोगः ॥ ४५ ॥

सुग्रीवः । हनूमन् आदिश्यन्तां सेनापतयः पर्वतानयनाय ।

हनूमान् । यदादिशति स्वामी । सर्वतो निरूप्य ।

दृप्यद्विक्रमकेलयः कपिभटाः शृण्वन्तु सुग्रीवजा-
माज्ञां मौलिनिवेशिताञ्जलिपुटाः सेतोरिह व्यूहने ।
दोर्दण्डद्वयताडनश्लथधराबन्धोद्धृताभूधरा-
नानेतुं सकलाः प्रयात ककुभः किं नाम वो दुष्करम् ॥ ४६ ॥

सुग्रीवः ।

आनयन्तु कपयो महागिरी-
नङ्गदस्तु सपदि प्रतीच्छतु ।
त्वं नलः प्रबलबाहुविक्रमः
सेतुबन्धविधये नियोजय ॥ ४७ ॥

सर्वे समाकर्णितकेन ।

हनूमान् । विहस्य । आपाद्विनीतः किमपि वर्तते वारिराशिः । यत्सेतुबन्धविहितये निजप्रतीहारशोणमुखेन शिक्षति जलचरमहासत्त्वानि ।

सुग्रीवः । सखे हनूमन् गच्छ आहूय वानरद्वयं यन्निवेदयति सेतुबन्धविधिं रामदेवाय ।

हनूमान् । निःसृत्य वानराभ्यां सह प्रविश्यैतौ कपित्थदधित्थौ निवेदयतः ।

कपित्थः । देव पेक्ख एसा वेलावणुम्मूलिदसए णिवेसिदपव्वदपब्भाराणं वाणराणं णिरन्तरा रिञ्छोली चदुद्दिसं गयणङ्गणे सेउबन्धविधिमासुत्तयन्ती विअरदि ।*

रामः । अहो पराक्रमातिशयः शाखामृगाणामहो महिमा महार्णवस्य यदेतेऽपि वसुन्धराधरा उह्यन्ते यच्चानेनाप्येवंविधे भूयसि भारे दत्तः स्वहस्तः ।

दधित्थः । एष सेतुकन्दलैककन्दो भवत्पराक्रममहीरुहमहाकुसुमं सीताविरहविच्छेदसमारम्भस्वस्त्ययनं रत्नाकरलाञ्छनप्रथमावतारो निवेशितः शिलोच्चयोच्चयो नलेन ।

कपित्थः । णिव्वाविददावदहणडम्बरा णिद्धोदुद्धोत्तमदप्पहा पअट्टिदपञ्चवण्णधातुद्दवा खणपडिचिअसअलकविकुला णिट्ठाविददुट्ठमइन्दविन्दा गयणङ्गणागदपवङ्गमपुङ्गवाणं पक्खेवणारएण णिव्वुदबुब्बुडा णलकरयलग्गतुलणतारिदा सञ्चरन्ति सेउसीमन्तम्मि धरणीधरा † ।

दधित्थः । एवमेवैतत् । यथा निवेदितं कपित्थेन ।

और्वस्यात्यशनं विधाय शिखिनः कृत्वा च वारां निधे-
र्मर्यादास्खलनं नलप्रणिहिताः प्राप्तास्तलं रंहसा ।
उन्मज्जन्ति महावराहमलिनात् पातालजम्बालतो
वेदोद्गारितिमिङ्गिलैकवसतेर्द्राक्सर्वतः पर्वताः ॥ ४८ ॥

विमृश्य ।

---

* देव प्रेक्षस्व एषा वेलावनोन्मूलितशरा निवेशितपर्वतप्राग्भाराणां वानराणां निरन्तरा पङ्क्तिश्चतुर्दिशं गगनाङ्गणे सेतुबन्धविधिमासूत्रयन्ती विचरति ।

† निर्वापितदावदहनडम्बरा निर्धौतदुग्धोत्तमदर्पाः प्रकटितपञ्चवर्णधातुद्रवाः क्षणपरिचितसकलकपिकुला निस्तापितदुष्टमृगेन्द्रवृन्दा गगनाङ्गणागतप्लवङ्गमपुङ्गवानां प्रक्षेपणारयेण निर्वृत्तबुद्बुदा नलकरतलाग्रतुलनतारिताः संचरन्ति सेतुसीमन्ते धरणीधराः ।

उत्खातः कपिभिर्गिरिर्नभसि यः संभाव्यते विस्तरा-
देकोप्येष करोति सेतुघटनं नीरन्ध्रमब्धाविति ।
सोऽपि व्यञ्जितयोगनिद्रकपिलव्यापारपूतात्मसु
प्रक्षिप्तोऽप्सु सहस्रभागभरणोऽप्यस्य क्व नाम क्षमः॥ ४९॥

कपित्थः । गुरुगुहाकुहरपइट्ठदुट्ठमअरा तरुक्खन्धणिसण्णसंखिणिलक्खका विसमसिलाअलफुडिदसिप्पिसंपुटमुक्कमोत्तियकरम्बिदणिअम्बा तलप्परूढसेवालजडिलबन्धा जलणिविडपक्खपालिमन्दसंचरणा चिरवीसम्भपसविअकमलणाहमच्छकुलतिमिङ्गिलरुद्धकन्दरद्धन्ता उवरि णिवडन्तमहिहरपब्भारल्लिडणभएण किंकिं ण कुणन्ति सिलुच्चयसंचया * ।

दधित्थः । सखे साधु निवेदितं राम देवाय। रामं प्रति।

यस्मिन्नयं किलिकिलामुखरो विमर्द-
स्तत्र ध्रुवं धृतमहीधरपातशङ्काः ।
दम्भोलिपातभयतः खमनुत्पतन्तः
सर्पन्त्यधो निभृतमद्रिमहाशकुन्ताः ॥ ५० ॥

हनूमान् ।

यंयं गिरिं क्षिपति वानरवर्ग एष
वारां निधौ निपतता ननु तेनतेन ।
द्राङ्मन्दराहतसुधाकवलामराणां
संस्थाप्यते मथनधीर्जलमानुषाणाम् ॥ ५१ ॥

लक्ष्मणः । साश्चर्यम् । आर्य कथापरम्परोपश्रुतानि प्रत्यक्षय समुद्रयादांसि ।

क्षिप्तो गिरिः कच्छपपृष्ठपीठात्
संघट्टवेगोच्छलितोऽनुपाती ।
ग्रासीकृतोऽयं तिमिना किमन्यत्
सचापि लोलेन तिमिङ्गिलेन ॥ ५२ ॥

रामः । वत्स लक्ष्मण अत्यल्पमिदमुच्यते ।

अस्ति मत्स्यस्तितिर्नाम तथा चास्ति तिमिङ्गिलः ।
तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघवः॥ ५३ ॥

अपिच ।

क्षिप्ते गिरिर्जलधिबन्धविधौ नलेन
यात्येकतः शकुलशावविवर्तनाभिः ।
अप्यन्यतः कमठडिम्भनिशुम्भनेन
सेतुः कथञ्चिदिति सर्पति मध्यमब्धेः ॥ ५४ ॥

दधित्थः ।

यद्ग्रावाणः प्लवन्ते यदपि च जलधिर्बध्यते लोष्ठलीलां
बिभ्राणा यत्कपीन्द्रैः करतलतुलनादाह्रियन्ते महीन्द्राः।
यचष्टं दिव्ययोर्द्राक्कमठशकुलयोः पुत्रपौत्रप्रपौत्रै-
र्मार्गात्तद्वैव सिन्धौ रजनिचरपतेर्नाशहेतुः स सेतुः ॥५५॥

सुग्रीवः । इदमपरमुपस्थितं सेतुबन्धे विघ्नान्तरम् ।

तावत्क्व नाम गिरयः श्रितसेतुबन्धा
रुन्धन्ति पाथसि समुत्थितपाञ्चजन्ये ।
यावत्तदुच्छलितदिव्यनदीसहस्रै-
रापूर्य दुस्तरतरः क्रियते समुद्रः ॥ ५६ ॥

विभीषणः । इदं चाद्भुततरम् ।

यावन्निपातरयकीर्णमशेषमर्णो
व्यावृत्य संलगति नो ककुभां मुखेभ्यः ।
तावत्स्वमुक्तमपि चित्रमपां निधाना-
दाकृष्य शैलमयमुत्पतितः प्लवङ्गः ॥ ५७ ॥

अपिच ।

और्वः शिखी वसति यत्र हरिश्च यत्र
यत्रासुराः शिखरिणश्च पतत्रभाजः ।
आमूलतोऽम्बुधिरयं प्रकटीकरोति
तत्तन्महाकपिविमुक्तमहीध्रकर्णः ॥ ५८ ॥

सुग्रीवः ।

ये गोत्रे सुरवारणस्य करिणो यः कौस्तुभीये कुले
कान्तो रत्नचयः श्रियश्च निभृता ये केचन ज्ञातयः ।
ये चन्द्रस्य च बान्धवाः किमपरं तानप्ययं दर्शये-
दब्धुद्धृत्य हनूमताऽमरगिरिर्वैमादिहाऽऽक्षिप्यते ॥५९॥

रामः । सखे सुग्रीव मामैवं त्रयस्त्रिंशतो देवकोटीनां वासः स खल्वसौ ।

कपित्थः । एदे विन्दारअविन्दविलासवसा कुङ्कुमपङ्कल्लविअहूणतरुणीगण्डपासच्छविणो मेरुमहीहरस्स एदे अट्ठणारीसरविसमसंणिवेसचरणपडिबिम्बचुम्बिअसिलाअलद्धन्ता णीहारणिवहणिविडणिवडणवित्तपण्डुरत्तणा गोरीगुरुणो गिरिचक्कवट्टिस्स एदे सुराहूदसुधारसोक्करिसणिच्चतरुणतरुणीकोत्थुहमिअङ्कमदूरासुरद्दुमसिरिसमुप्पत्तिसक्खिणो मन्दरगिरिन्दस्स एदे कुवेरमित्तत्तणकिअणिवासकित्तिवासणिव्विग्घमहग्घिअगुणा णित्थलिअजरठमियङ्कमण्डलच्छाआ केलाससेल्लस्स एदे कंचणकमलघट्टचङ्कोट्ठिअमाणसा गन्धहरिणणाहिसुगन्धिणो गन्धमादणस्स एते हणुमन्तबालभावचावलविलुत्तलवलीकन्दलकुडप्पा तक्कालपक्खालिअकेरलीकवोलकालकन्तिणो अञ्जणाधरित्तीहरस्स एदे मत्तपण्डमण्डलमग्गभङ्गक्कदायिणो णम्मद्दाणाईसोत्तसित्तसिहरसिहण्डमण्डणा विंझधराह-

* गुरुगुहाकुहरप्रविष्टदुष्टमकरास्तरुस्कन्धनिषण्णशङ्खिनीलक्षका विषमशिलातलाञ्छितस्फुटितशुक्तिसंपुटमुक्तमौक्तिककरम्बितनितम्बास्तलप्ररूढशैवालजटिलबन्धा जलनिबिडपक्षपालिमन्दसंचरणाश्चिरविश्रम्भप्रसूतकमलनाभमत्स्यकुलतिमिङ्गिलारब्धकन्दरध्वान्ता उपरिनिपतन्महीधरप्राग्भारोल्लोडनभयेन किंकिं न कुर्वन्ति शिलोच्चयसंचयाः ।

Digitized by Google

रस्स एदे विविहवण्णमणोहरमणिप्पभाप्पसरविरइआखण्डलकोअण्डदण्डमण्डला अगत्थिमुणिसीमन्तिणीमज्जणपवित्तिअतित्थवित्थारा रोहणाअलस्स एव्वमण्णस्स वि भुवणगब्भसंभवस्स गिरिणो साणुसंघाआ पवङ्गमपुङ्गवेहिं समोद्धरिआ सेउबन्धं विरअयन्ति * ।

दधित्थः । सहसा विलोक्य ।

पादोनवर्तिनि महोदधिसेतुबन्धे
पारे परे कपिबलैरवलोक्य लङ्काम् ।
अत्युल्लसत्किलिकिलारवमुत्प्लुतं च
यातं च सौधशिखरेषु निशाचरीभिः ॥ ६० ॥

नेपथ्ये महान् कलकलः । सर्वे समाकर्णितकेन ।

रामः । किं पुनरयं प्रलयकालोत्तालवैकुण्ठकालकण्ठकोलाहलकालः कलकलः ।

कपित्थः । पुरतो ऽवलोक्य । देव सेउबन्धपडिबन्धणिमित्तं कीरन्तरअणारोहणमाणिक्कपाइक्कस्स वित्थरन्तवाहिणीतरङ्गतुरङ्गमसंघट्टस्स ओत्थरन्तजङ्गमदुग्गमहामयंगअस्स पसरन्तजलहिजलवत्तरहवरस्स दोलन्तगअणकेलिकाणणधअवडायाडम्बरस्स कड्ढिज्जन्तजिम्भायमाणकयन्तवयणबाणासणस्स पडन्तसेणाविलासिणीकडक्खलक्खस्स समुज्जन्तरणलच्छिकङ्कणचक्कचक्कचक्कवालस्स उब्भिज्जन्तजयसिरिवेणिदण्डचण्डासिणो उवहिदस्स चउरङ्गस्स वि पढमक्खणप्पहाविदस्स रक्खसलोअस्स सुग्गीवसासणसमासादिदविचित्तहुंकारेहिं णिसग्गसंगअगिरिसिहरतरुप्पहरणपाणिजुअलेहिं वाणरेहिं पडिक्खलिज्जन्तस्स रक्खसाणीअस्स एस हलबोलो † ।

* एते वृन्दारकवृन्दविलासवासाः कुङ्कुमपङ्कचर्चिततरुणतरुणीगण्डपाण्डवच्छवयो मेरुमहोधरस्य । एतेऽर्द्धनारीश्वरविषमनिवेशचरणप्रतिबिम्बचुम्बितशिलातलार्द्धान्ता नीहारनिवहनिबिडनिपतनवित्तपाण्डुरत्वा गौरीगुरोर्गिरिचक्रवर्तिनः । एते सुरानुभूतसुधारसोत्कर्षनित्यतरुणतराः कौस्तुभमणाङ्कमदिरासुरद्रुमश्रीसमुत्पत्तिसाक्षिणो मन्दरगिरीन्द्रस्य । एते कुबेरमित्रत्वकृतनिवासकृत्तिवासनिर्विघ्नमहर्घितगुणा निर्जितजरठमृगाङ्कमण्डलच्छायाः कैलासशैलस्य । एते काञ्चनकमलपत्रशोभितमानसा गन्धहरिणनाभिसुगन्धिनो गन्धमादनस्य । एते हनूमद्बालभावचापलविलुप्तलवलीकन्दलसमूहास्तत्कालप्रक्षालितकेरलीकपोलकालकान्तेरञ्जनधरित्रीधरस्य । एते मार्तण्डमण्डलमार्गकृभङ्गदायिनो नर्मदानदीस्रोतःसिक्तशिखरशिखण्डिमण्डना विन्ध्यधराधरस्य । एते विविधवर्णमनोहरमणिप्रभाप्रसरविरचिताखण्डलकोदण्डदण्डमण्डला अगस्त्यमुनिसीमन्तिनीमज्जनपवित्रिततीर्थविस्तारा रोहणाचलस्य । एवमन्यस्यापि भुवनगर्भसंभवस्य गिरेः सानुसंघाताः प्लवङ्गमपुङ्गवैः समुद्धृताः सेतुबन्धं विरचयन्ति ।

† सेतुबन्धप्रतिबन्धनिमित्तं कीर्यद्वरोहणमाणिक्यपदातिकस्य विस्तीर्यद्वाहिनीतरङ्गतुरङ्गमसंघस्योह्यमानजङ्गमदुर्गमहामतङ्गजस्य प्रसरज्जलधिजलवद्रथवरस्य दोलायमानगगनकेलिकाननध्वजपताकाडम्बरस्य कृष्यमाणजृम्भायमाणकृतान्तवदनबाणासनस्य पतत्सेनाविलासिनीकटाक्षलक्षस्य समुह्यद्रणलक्ष्मीकङ्कणचक्रचक्रचक्रवालस्योपह्यमानजयश्रीवेणिदण्डचण्डासेरुपस्थितस्य चतुरङ्गस्यापि प्रथमक्षणप्रधावितस्य राक्षसलोकस्य सुग्रीवशासनसमासादितविचित्रहुंकारैर्निसर्गसंगतगिरिशिखरतरुप्रहरणपाणियुगलैर्वानरैः प्रतिक्रियमाणस्य राक्षसानीकस्यैष कलकलः ।

लक्ष्मणः । साधु लङ्केश्वर साधु षाड्गुण्योचितमुपक्रान्तं न पुनर्निरूपमाननिजसाहसोचितम् ।

सुग्रीवबिभीषणौ । तदग्रतः किंचिदुपसृत्योपविशतु देवः ।

रामः । तथा करोति ।

कपित्थः । परिमिलिअवलीमुहपडिकवलिज्जन्ते णिसायरसेणे सुण्णीकदुअ दिअन्तराइं समकालपधाविएहिं पवङ्गमेहिं पडिक्खदसिलुच्चआणं दससहस्सेहिं पूरिआ सा सेउखण्डी उत्तीण्णं अ संपुण्णं वाणराणीअं दिण्णो लङ्काउरीए सण्णाहपडहो वज्जियाइं पुरन्दरजआणीदाइं समरतूराइं पढिआ रावणरणभोगावली वन्दिविन्देहिं गीअं च केलासुद्धरणपमुहं चरिदुच्चयं चारणगणेहिं वाणरपडिपक्खभावेण अ सुणिज्जन्ति पयट्टहासाइं रक्खसीणं वअणाइं ता कुणह जहजह काअव्वम् * ।

लक्ष्मणः । भद्र विश्रब्धो भव नाद्याप्यायुधग्रहणकालो निर्दशाननानि निर्मेघनादानि च निःसृतानि बलानि ।

दधित्थः । सुभटसमाकृष्टकोदण्डदण्डं निहतवानराच्छभल्लभल्लं रभसनिक्षिप्तनिरन्तरभिन्दिपालमालं वेगप्रवर्तितचक्रचक्रं खण्डितविपक्षशक्ति शक्तिनिर्दारितपरशुकपरशुकं कुवलयवनभ्रमनिपातिसितशकुन्तकुन्तं परहृदयप्रकम्पनं द्विधाकृतकरीन्द्रकरालकरवालं समरप्रचारचतुराङ्गचतुरङ्गं निर्मर्यादप्रसृतमातङ्गमातङ्गं योधजयैकस्पन्दनस्यन्दनं समासादितविपत्तिनिर्भरं प्रवृत्तमेव व्रणितसकलानीकसमनीकम् । विभाव्य अये परस्परं संवलनादति तुमुलं वर्तते । विहस्यैकतो निरूप्य ।

अमी कबन्धैः प्लवगा रणाङ्गणे
शिरस्सु कण्ठात्पतितेषु रक्षसाम् ।
मिथो विरोधात् जनहासदायिनीं
सृजन्ति सृष्टिं कपिराक्षसात्मिकाम् ॥ ६१ ॥

अन्यतो ऽवलोक्य ।

निशाचरोऽयं गमितः कबन्धतां
करीन्द्रवक्त्रे पतितेऽधिकन्धरम् ।
प्रवृत्तनृत्तक्रमभीमदर्शनैः
करोति हेरम्बवपुर्विडम्बनाम् ॥ ६२ ॥

अपरतो ऽवलोक्य ।

अच्छभल्लकपयः स्वकबन्धै-
र्व्यत्ययादधिनिविष्टशिरस्कैः ।

* परिमिलितवलीमुखप्रतिकवलीयमाने निशाचरसैन्ये शून्यीकृत्य दिगन्तराणि समकालप्रधावितैः प्लवङ्गमैः प्रतिक्षिप्तशिलोच्चयानां दशसहस्रैः पूरिता सा सेतुखण्डी । उत्तीर्णं च संपूर्णं वानरानीकम् । दत्तो लङ्कापुर्यां सन्नाहपटहः । वादितानि पुरन्दरजयानीतानि समरतूर्याणि । पठिता रावणरणभोगावली बन्दिवृन्दैः । गीतश्च कैलासोद्धरणप्रमुखश्चरितोच्चयश्चारणैः । वानरप्रतिपक्षभावेन च श्रूयन्ते प्रकटहासानि राक्षसीनां वचनानि तत् कुरुत यथायथा कर्तव्यम् ।

Digitized by Google

मायया रचितचित्रशरीरा
राक्षसा इव विभान्ति मुहूर्तम् ॥ ६३ ॥

अन्यतोऽवलोक्य ।

गतं परप्रणतिपरायणं शिर-
स्समित्सुहृत्करयुगलं च तिष्ठति ।
इतीव हो विकसितसंमदोत्सवं
प्रवर्तते किमपि कबन्धताण्डवम् ॥ ६४ ॥

कपित्थः । देव पेक्खदु अणवरअविप्पइण्णघुसिणचुण्णं विअ अम्बरं विरअअन्तं भुवणगब्भप्पसरिदं रअसमुद्दमट्ठमं विअ वित्थारअन्तं तिदिवदंसणदिण्णप्पआणं विअ धरणिमण्डलं दंसअन्तं विहिअवसुन्धराफंसभअं रवितुरङ्गाणं उच्छलियधूलिवलयतलिणीकअभूमिभारत्तणेण किअमहानुग्गहं भुअङ्गवइणो सेसस्स वीरजणदंसणणिवेसिअवेसविसेसपंसुलत्तणेण असूइयवित्थारं विज्जाहरीहिं पओसविसट्टणअणकन्दोट्टभरणिवारणदिण्णपाणिपिहिदवअणत्तणेण जुउच्छिअं अच्छराहिं घण्टाटङ्कारसुणिज्जन्तकरिन्दं कणअकिङ्किणीझणक्कारजाणिज्जन्तसन्दणं हेसारवसूइज्जन्ततुरङ्गं कट्ठिअगुणणिविडणमन्ताटणिमुक्ककडक्कारकलिज्जन्तधाणुक्कं अङ्गपरिफंसपडिजाणिज्जन्तरिक्खरक्खसवाणरं चउरङ्गबलचडुलचरणक्खोहसमुत्तम्भिअरेणुविरइअणीरन्धान्धआरं समरङ्गणं वट्टइ * ।

दधित्थः । देव यथाऽऽवेदितं कपित्थेन अति हि निर्भरो भूपरागप्रसरः । तथाहि ।

हेलाचण्डचलच्चमूपरिकरक्षुण्णक्षमाजन्मभिः
पक्कैलाफलगर्भचूर्णरुचिभिः कीर्णेऽम्बरे रेणुभिः ।
एतस्मिन् समराङ्गणे गुणनिधिर्विश्वप्रदीपोऽप्ययं
तूर्णात्तानितकांस्यतालकरणिर्जातो दिनानां पतिः ॥ ६५ ॥

अपिच ।

युद्धोत्थे रजसामुदञ्चति चये द्वाभ्यां दृशोयोऽन्तरान्
पाणिभ्यां युगपच्च लोचनपुटानष्टौ पिधातुं क्षमः ।
एकैकं दलमुच्चमय्य गमयन् वासाम्बुजं कोशतां
धाताप्यावरणाकुलः स्थित इतः स्वाध्यायवन्ध्याननः ॥ ६६ ॥

* देव प्रेक्षतामनवरतविप्रकीर्णघुसृणचूर्णं वियदन्तरं विरचयन्तं भुवनगर्भप्रसृतं रजःसमुद्रमष्टममिव विस्तारयन्तं त्रिदिवदर्शनदत्तपर्याणमिव धरणिमण्डलं दर्शयन्तं विहितवसुन्धरास्पर्शभयं रवितुरङ्गाणां उच्छलितधूलिवलयतलिनीकृतभूमिभारत्वेन कृतमहानुग्रहं भुजङ्गपतेः शेषस्य वीरजननिवेशितवेशविशेषपांशुलत्वेनासूयितविस्तारं विद्याधरीभिः प्रदोषविकसितनयनकमलभरणनिवारणदत्तपाणिपिहितवदनत्वेन जुगुप्सितमप्सरोभिः घण्टाटङ्कारश्रूयमाणकरीन्द्रं कनककिङ्किणीझणत्कारज्ञायमानस्यन्दनं हेषारवसूच्यमानतुरङ्गं कृष्टगुणनिबिडनमदटनिमुक्तकटत्कारकल्यमानधानुष्कं अङ्गपरिस्पर्शप्रत्यभिज्ञायमानर्क्षराक्षसवानरं चतुरङ्गबलचटुलचरणक्षोभसमुत्तम्भितरेणुविरचितनीरन्ध्रान्धकारं समराङ्गणं वर्तते ।

कपित्थः । विहस्य णिरन्तरपसरन्तसरलक्खपुङ्खविकिरणेण विअडधअपडाआवेल्लिरपल्लवपेल्लणेण दंसणागअसुरसुन्दरीचक्कविमुक्कगरिल्लमल्लवेल्लणेण पढमं तणुईकदं रणरेणुचक्कवालं णिट्ठुरप्पहारकयकबन्धकन्धरारन्धणीसरन्तरुहिरधाराधोरणीहिं करिकरखेलावल्लिअसीअरासारप्पसरेण अ णिल्लूणमेव मूलदो धूलिमण्डलम् * ।

दधित्थः । प्रशान्तरेणुनि रणाङ्गणे पुनः संसक्तमेव यथोधनमायोधनं शूराणाम् । विभाव्य । अये महाप्रभावः समराङ्गणप्राणपरित्यागो वीरवर्गस्य यदप्सरसोऽपि स्वयंवरेणोपतिष्ठन्ते । यदुत ।

चण्डासिच्छेदलीलायितहृतशिरसो दिव्यतां संदधाना
न्यञ्चद्भिः कण्ठकाण्डैः समरवशदृशः पूर्वसंस्कारशक्त्या ।
द्राग्दृष्ट्वा नाथमाद्यं सपदि विदधतः फालदानं विमाना-
द्धीराः स्वःसुन्दरीभिः किमिदमिति धृता बन्धुरैर्बाहुबन्धैः ॥ ६७ ॥

सुग्रीवः । यथैव निवेदितमति हि नामाश्चर्यवितरणैकमुष्टियोगः समरसंरम्भो वर्तते । तथाहि ।

वीराश्चण्डासिदण्डप्रहरणसुहृदः संमुखं संपतन्तो
ये जाताः पात्रमाजिष्वनिमिषसुमनोदामदानोत्सवस्य ।
पश्य प्रेङ्खत्क्षुरप्रप्रहृतिभिरमरीभूय तैरेव भूयः
शेषाणां मूर्ध्नि मुक्ताः सुरकुसुममहावृष्टयः पुष्ठभृङ्गाः ॥ ६८ ॥

बिभीषणः । देव इतोऽपि दृश्यतां द्रष्टव्यम् ।

वीरैर्वैमानिकत्वं समरमरणतो लम्भितैः सङ्गराग्रं
दृष्ट्वा स्वस्वामिबाधाप्रहरणविरहात्सर्वतः सूचितोऽयम् ।
दारैः पाशप्रकाशैः सपदि वलयकैश्चक्रवत्संपतद्भिः
स्वर्णापीडैः स्वमुक्तद्रुघणकरणिभिर्नूतनो युद्धमार्गः ॥ ६९ ॥

कपित्थः । णिविडपडन्तकरिकरङ्कसंकटं फारफेक्कारफुल्लिअगल्लसिवासेविआसवं रुहिरपाणपीडणुड्डुमरडाइणीमुक्कडक्कारडामरं रत्तमत्तवेआलविलासिणीकेलिकलिअकिलिकिलाकोलाहलकाहलं समरसंभारसंभाविअपवलवलीमुहबलक्कन्तं रक्खससेण्णं लङ्काभिमुहं पअट्टइ † ।

हनूमान् । विहस्य देव विजितमस्माभिर्यत्प्रमुख एव विमुखं राक्षसबलम् ।

* निरन्तरप्रसरच्छरलक्षपुङ्खविकिरणेन विकटध्वजपताकाचञ्चलपल्लवप्रेरणेन दर्शनागतसुरसुन्दरीचक्रविमुक्तश्रेष्ठमाल्यपेषणेन प्रथमं तनूकृतं रणरेणुचक्रवालं निष्ठुरप्रहारकृतकबन्धकन्धरारन्ध्रनिःसरद्रुधिरधाराधोरणीभिः करिकरखेलाप्रेरितशीकरासारप्रसरेण च निर्लूनमेव मूलतो धूलिमण्डलम् ।

† निबिडपतत्करिकरङ्कसंकुलं स्फारफेत्कारफुल्लगल्लशिवासेविताश्रवं रुधिरपानपीडनोड्डामरडाकिनीमुक्तडात्कारडामरं रक्तमत्तवेतालविलासिनीकेलिकलितकिलिकिलाकोलाहलसंकुलं समरसंभारसंभावितप्रबलवलीमुखबलाक्रान्तं राक्षससैन्यं लङ्काभिमुखं वर्तते ।

Digitized by Google

रामः । प्रवृत्ते रणकर्मणि सेनयोः सारणापसरणानि गणशो भवन्ति कस्तत्र जयः पराजयो वा ।

हनूमान् । देव नैवं यत्किल प्रमुखविमुखं बलं द्वादशवर्षाणि न संमुखीभवतीति प्रायोवादः ।

रामः । विहस्य भद्र हनूमन् किमनेन विमुखेन संमुखेन वा यदिह न धूर्जटिधराधरोद्धारेण्यकुण्ठो दशकण्ठो नापि त्रिनिर्जितमघवा मेघनादः । पुरोऽवलोक्य कथं लङ्काप्रतोलीमतिक्रम्य राक्षसबलं वर्तते । ऊर्ध्वमवलोक्य सकौतुकम् ।

कोऽयं दिव्ये विमाने ।

हनूमान् ।

रजनिचरपतिः ।

लक्ष्मण, ।

साधु पौलस्त्य साधु ।

द्राक् चण्डं चन्द्रहासं कलय सविधगे नास्त्यरातौ तितिक्षा ।

रामः ।

सीताप्यत्रैव तस्याश्चटुषु कृतरतिः सैव भोः कार्मुकं मे

सुग्रीवः ।

शान्तं बाणाः सरन्तो न खलु जनकजां राक्षसं वा विदन्ति ॥७०॥

नेपथ्ये ।

भोः पश्य राम मम पार्श्वगतां च सीतां
सद्यः प्रदर्शय निजं जितवालि वीर्यम् ।
अस्याः स एष ननु मूर्धनि चन्द्रहासो
रम्भाप्रकाण्डदलनोद्यममातनोति ॥ ७१ ॥

रामः । विहस्य हंहो रावण संवृणु जनितजनहासं चन्द्रहासं कः शक्तिमानपि मृगाङ्कमूर्तिं शिलापट्टके पिनष्टि ।

लक्ष्मणः । सविषादम् ।

यावत्करोति न धनुः सशरं ममार्यो
यावच्च सूत्रयति विक्रमणं हनूमान् ।
आर्याशिरो दशमुखेन विलूय तावत्
क्षिप्रं च कल्पितमदर्शनमम्बरे च ॥ ७२ ॥

रामः । ससंभ्रमं कथमिदं दशकण्ठेन विलूय क्षिप्रं सीताशिरः शर्करायां भुवि पतति तत्सत्वरमुपसृत्य स्तनतटपरिपीडनपरिचितस्पर्शं प्रसारितकरयुगजनितेऽञ्जलौ प्रतीच्छामि । तथा कृत्वाऽवलोक्य च हा वैदेहि शिरःशेषा वर्तसे सकरुणं विभाव्य ।

तरुणभुजङ्गलीला सैव वेणी तदेव
श्रवणयुगमनङ्गन्यस्तडोलाद्वयाभम् ।
स्मरकुवलयबाणावीक्षणे ते च तस्या-
स्तदयमकलङ्का वक्त्रचन्द्रः स एव ॥ ७३ ॥

हा प्रिये वैदेहि ।

इन्दोः संप्रति कान्तिरस्तु विमला दीर्घा मृगीणां दृशः
स्वादिष्ठा कलकण्ठवाक्किसलयान्येकान्तरक्तानि च ।
यातायां त्वयि तस्य राक्षसपतेर्दुस्संचरं गोचरं
यद्वा तस्य गभीरमाश्चर्यहरं दुर्मेधसो वेधसः ॥ ७४ ॥

सविशेषकरुणम् ।

देव्याः शिरो मम पुरो यदिदं विलूनं
दृष्टं छलाद्दशमुखो यदसौ प्रणष्टः ।
धिङ्निष्फलं हनुमतः प्लवनं तदब्धौ
धिङ्निष्फलः स च ममाचलसेतुबन्धः ॥ ७५ ॥

सर्वे विषादं नाटयन्ति ।

लक्ष्मणः । सक्रोधम् । अरे रे समरकुण्ठ दशकण्ठ ।

छद्मात्मना जनकजानिधनेन्धनेन
यो दीपितः सपदि नो हृदि शोकवह्निः ।
निर्वापयिष्यति पतिस्समसौ रघूणां
त्वत्कामिनीजनविलोचनवारिपूरैः ॥ ७६ ॥

रामः । अवस्थोचितं स्मित्वा सखे सुग्रीव वयस्य विभीषण रावणवधे विहितप्रतिज्ञाः कृता वयं वत्सेन ।

लक्ष्मणः । आश्चर्यमाश्चर्यम् । निर्लूनमप्यार्याशिरः समुल्लपति तत्सविधवर्तिनो भूत्वा शृणुमः । सर्वे समुपसर्पन्ति ।

लक्ष्मणः । कथं स्फुटाक्षरमिदमभिधत्ते ।

सूत्रधारचलद्दारुगात्रेयं यन्त्रजानकी ।
कण्ठस्थशारिकालापा कृता लङ्केशकेलये ॥ ७७ ॥
तच्छिरस्यैव निर्याता साऽद्याऽहं राम शारिका ।
सच्चरित्ररसप्रीत्या त्वां बोधयितुमास्थिता ॥ ७८ ॥
तेन तेऽद्येऽभिनीताऽस्याः शिरःखण्डननाटिका ।
मृता सीतेति येन त्वं रुजान् प्रति निवर्तसे ॥ ७९ ॥

सर्वे हर्षं नाटयन्ति ।

रामः । स्वस्ति वभत्यै प्रियकारिण्यै तत्समीहितसिद्धये साधय विहस्य अहो शौर्यं दव कूलप्रपञ्चेऽपि चातुर्यं रावणस्य ।

लक्ष्मणः । आर्य सुवेलाचलमेखलासु तावदावसन्तु कपियूथपतयः प्रातर्लङ्कादुर्गमभियोक्ष्यते ।

रामः । यदि न प्रकृत्यमर्षणो राक्षसः संप्रत्येव प्रत्यभियुङ्क्ते ।

नेपथ्ये । महान् कलकलः ।

लक्ष्मणः । किं पुनरयं भैरवाकारशङ्कुरक्षतफेत्कारविकरालः कलकलः ।

विभीषणः । पुरोऽवलोक्य ।

किञ्चिन्मृगाधिपमुखाय करीन्द्रवक्त्रं
कुप्यल्लुलायवदनाय च वाजितुण्डम् ।
आसेधयन् सपदि रात्रिचराननेन
पर्येत्ययं दशभुजो ननु सिंहनादः ॥ ८० ॥

कथय कोऽयं सिंहनादो नाम ।

बिभीषणः । देव मान्दोदरेयो मेघनादावरजश्च समरसीमानमवतरति तेनायमन्ति मांसलः कलकलः ।

रामः । विहस्य तद्वयमथ रावणस्य ।

बिभीषणः । अत्रयत्रसंख्यानेन पराक्रमेण पुनर्द्विगुणो यतः ।

दोर्दण्डोद्दह्यमानाचलचलितभवस्तम्भनारम्भमज्ज-
द्बुध्नप्राग्भारभाराचिरभुजविपिनं कुर्वतो न्यञ्चदुच्चैः ।
लङ्कानाथस्य नन्दिप्रभृतिषु दलयत्स्वङ्गमङ्गं महास्त्रै-
रेकं वेगादनेकेष्वपि रचितरणं सिंहनादं स्मरामि ॥ ८१ ॥

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः सिंहनादः ।

सिंहनादः । पुरोऽवलोक्य कथमन्तरिततापसं वानरसेनापतिभिरभिमुखीभूतम् ।

रामः । किं पुनरयं पुरतोऽन्धकार इव ।

कपित्थः । देव देवादेसमन्तरेणवि जम्बवन्तमुक्कहुङ्कारवाइं हणुमन्तमन्तपरिसरिआइं विप्फुरिअभीमभुअदण्डाइं वित्थरन्ततारतारगलगज्जिदाइं छाआणिज्जिअपरिपिक्कफणसफलपणसपिसङ्गिअगअणङ्गणाइं सुसेणाहिट्ठिअसेणाणिवेसाइं णीलप्पहाणीलिअदसदिसन्तराइं वलीमुहकिलिकिलारअभरिददरीमुहाइं णलप्पहावाणलदुज्जायाइं समुल्लसियकुमुदकन्तिकुमुअकित्तिसन्ताणाइं सिंहणादसंमुहमोत्थरिआइं णीसेसाइं वि वाणरवलाइं * ।

दधित्थः । अथ युगपत् क्षुभितानि दशार्धसंख्यान्यपि सिंहनादमुखानि ततश्च ।

धूत्कारध्वनितं मृगेन्द्रवदनाद्दन्त्याननाद् बृंहितं
बंहिष्ठं च लुलायतुण्डकुहरक्रोडाज्जरद्ध्वान्तकम् ।
जातं घार्वणवक्त्रकन्दरदरादेतस्य हेषारुतं
संख्ये कस्य भयोदयाय न वचो निर्यच्च रक्षोमुखात् ॥ ८२ ॥

कपित्थः । तदो देव णिविडभुअदण्डपीडणाविसट्टटङ्कारं कदुअ कोदण्डं तह वरिसिदुं पउत्तो वाणविट्ठिं वाणरविन्दे जह ण सुरसुन्दरीविमुक्को कुसुमुक्केरो सुभटेसु णिवडइ ण समरङ्गणगअं रेणुचक्कमक्कमइ दिअन्तरालाइं ण दिणअरकिरणवावारपअट्टोवि गअणमाणिक्कस्स पसरइ रहो * ।

सिंहनादः । पुरोऽवलोक्य साट्टहासम् ।

रेरे क्षुत्क्षाः प्लवगपशवः किं भवद्भिर्भवद्भिः
संग्रामाग्रे मम रणरसो लम्भितः सर्वभावम् ।
यस्मिन् कस्मिंश्च खलु समरे राघवौ सिंहनाद-
स्तन्मे रामं कथयत स हि श्रूयते वीरसिंहः ॥ ८३ ॥

कपित्थः । बाणवरिसपीडिअं विअ वाणरवलं पज्जाउलं जंबुद्दीवाहिमुहं वट्टइ † ।

सिंहनादः । भूयो विलोक्य क्रिमेताभिर्विजिताभिरपि वानरकीटकोटिभिः । हस्तानुद्धृत्य ।

हे पाणयो बिभृत पञ्च महाधनूंषि
पञ्चापि येन युगपत्प्रतियोधयामि ।
सुग्रीवमत्त्रदमनं च सहाङ्गदेन
रामं च रामजयिनं सह लक्ष्मणेन ॥ ८४ ॥

भूयः पुरो विलोक्य साट्टहासं कथं तेऽपि महावीरवानरसेनापतयोऽपि नश्यन्ति किञ्चिदुच्चैः ।

सुग्रीवाङ्गदमैन्दनीलकुमुदप्रह्लादताराद्यः
किं मुग्धाः स्थ निजान्गृहान्प्रति यथा दृष्टेन यातात्मना ।
पातालार्पितशैलजालरचनारम्यक्रमोत्तम्भितो
नन्वास्ते विपुलः स वो जलनिधावद्यापि सेतुः स्थिरः ॥ ८५ ॥

रामः । वत्स लक्ष्मण किमेतत् ।

लक्ष्मणः । सगर्वमग्रतो भूत्वा रेरे विकृताकार दुराचार नृमांसकवलनदक्ष राक्षसापसद किमिदमतिप्रगल्भमाभाषसे नन्वदृष्टवीरप्रकाण्डचरितचण्डिमाऽसि ।

सिंहनादः । अनाकर्णितकेन वानरताडनं नाटयित्वा रेरे क्षुत्क्षाः प्लवगपशव इत्यादि पठति ।

रामः । साधु सिंहनाद साधु न क्षेपितस्त्वया वीरवर्गवरिष्ठो दशकण्ठः ।

सिंहनादः ।

रामराम मयि मुञ्च सायकान्
प्राक्प्रहाररुचिरेव रावणिः ।
येन ते चरममाशुदर्शये-
त्कस्त्वतन्त्रमयमेतदम्बरे ॥ ८६ ॥

रामः । सधैर्यमवलोक्य विहस्य च ।

---

* देवादेशमन्तरेणापि जाम्बवन्मुक्तहुङ्कारखाणि हनूमन्मन्त्रप्रसृतानि विस्फुरितभीमभुजदण्डानि निस्तीर्यमाणतारतारगलगर्जितानि छायानिर्जितपरिपक्वपनसफलपनसपिशङ्गितगगनाङ्गणानि सुषेणाधिष्ठितसेनानिवेशानि नीलप्रभानीलितदशदिगन्तराणि वलीमुखकिलिकिलारवभरितदरीमुखानि नलप्रभावानलदुर्जयानि समुल्लसितकुमुदकान्तिकुमुदकीर्तिसंतानानि सिंहनादसंमुखमवतीर्णानि निःशेषाण्येव वानरबलानि ।

* ततो देव निबिडभुजदण्डपीडनाविशदटङ्कारं कृत्वा कोदण्डं तथा वर्षितुं प्रवृत्तो बाणवर्षं वानरवृन्दे यथा न सुरसुन्दरीविमुक्तः कुसुमोत्करः सुभटेषु निपतति । न समराङ्गणगतं रेणुचक्रमाक्रामति दिगन्तराणि । न दिनकरकिरणव्यापारप्रकटोऽपि गगनमाणिक्यस्य प्रसरति रथः ।

† बाणवर्षपीडितमिव वानरबलं पर्याकुलं जम्बुद्वीपाभिमुखं वर्तते ।

धिग्धिङ्ग्रुशाचरपतिं शुकसारणौ धि-
ग्धिक्कुम्भनादमथ धिग्दश राजपुत्रान् ।
येस्त्वं विचित्रवपुषा चिरमीक्षणीय:
क्रूराशयैरपहृतो रणदेवतायै ॥ ८७ ॥

सिंहनाद: । राघव अति हि नाम दृप्यसि किं पुनर्दर्प्प-
कारणं किन्त्व न ते चरितेषु व्रीडिता: स्म: ।

स्त्रीमात्रं ननु ताटका भृगुभवो रामश्च विप्र: शुचि-
र्मारीचो मृग स्म भीतिभक्कं वाली पुनर्वानर: ।
भो: काकुत्स्थ विकत्थसे कथय किं वीरो जित: कस्त्वया
दोर्दर्प्पस्तु तथापि ते यदि तत: कोदण्डमारोपय ॥ ८८ ॥

लक्ष्मण: । विहस्य ।

स्त्री ताटकास्तु परं गुर्वाज्ञा गुरुकारणम् ।
मारीचोऽप्यस्तु स मृग: क्षात्रं हि मृगयारसम् ॥ ८९ ॥

परशुरामब्राह्मणदमने शृणु सूक्तं वैतालिकस्य योऽजभ्रं ज्ञितवानित्यादि पठति वालिविजये पुनरुपालभ्यसे ।

राम: ।

वाली वलीमुख इति ब्रुवता त्वयैव
लङ्कापतेर्मलिनितो यशसां प्ररोह: ।
न्यूनाज्जयो यदिह

लक्ष्मण: ।

स चापि तेन
दोर्मूलपञ्जरशुको विहित: पिता ते ॥ ९० ॥

सिंहनाद: । सक्रोधम् । रेरे कुक्षत्रिय तातमधिक्षिपसि तदेव शितमुखै: शिलीमुखैरवकीर्यसे ।

राम: । धनुरुद्यम्य रेरे राक्षसपोत त्वमपि प्रत्यवकीर्यसे किन्तु लङ्कापुरीगोपुरपरिसरवसुन्धरासु शरविक्षेपाद्विदूतपौरजना उद्विजिता भवन्ति तत् किञ्चिदुपसृत्य समरसंरम्भमारभामहे ।

इति निष्क्रान्ता: सर्वे ॥

॥ असमपराक्रमो नाम सप्तमोऽङ्क: ॥

गोविन्ददेवशास्त्री ।

THE APHORISMS
OF THE
YOGA PHILOSOPHY,
OF
PATAÑJALI.

(*Continued from page* 134.)

a (He) declares (now) another Siddhi*

The superhuman faculty which consists in a knowledge of the speech of all living beings.

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकर-
स्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥१७॥

* सिद्ध्यन्तरमाह ।

Aph. 17.—A confusedness of Śabda (an uttered sound or a word) Artha i.e. (class, quality, action &c.) and Pratyaya (knowledge) arises from comprehending these three indiscriminately. (But when an ascetic views these separately by performing Sañyama—restraint—with regard to them, a knowledge (is produced in him) of the speech of all living beings (i.e. he has a power of understanding their speech.)

b. "Śabda" is that (uttered sound) which is cognizable by the organ of hearing; it consists of letters whose order is fixed and it is productive of knowledge of a fixed object. [This definition of Śabda is given here according to the technicality of the Nyáya Philosophy, and according to that of the gramarians it is as follows] Śabda is (that sound in the utterance of which) no order of its constituent letters is to be conceivable and (hence) which is Sphotátmá (i.e. from which, class, quality, action &c. become plain at once) and which can (only) be understood by a mind cultivated by science. According to both of these technicalities, it (Śabda) consists of term and sentence, because these two can indicate their own fixed objects.

"Artha" (means literally sense, but here it means) class, quality, action &c., "Pratyaya., (means) knowledge i.e. a modification of the internal organ, in the form of an object. A confusedness (arises) by forming the same notion of them or supposing the Śabda, Artha and Pratyaya (just expounded) to be indentical though they are different from each other, in their use. An illustration of this is as follows. (Suppose) when a person is asked to bring a cow, he then comprehends indiscriminately these three, i.e. the material substance indicated by the term cow, possessed of the dewlap &c., and possessing the characteristic implied by the term cow, its indicatory term cow and the knowledge by which the material substance is conceived: but he does not perceive them so discriminately that the term cow, is indicatory of this (material substance); that this is to be declared by the term cow, and that this is the knowledge by which the two former are conceived. Thus, when he is asked what is this substance, what is this term and what is this knowledge, he then, gives the same answer "cow" to all these questions. If he does not conceive the identity of these three, how does he give the same answer to all these questions? In this state, he who, having made this distinction that indicativeness is the essential nature of Śabda (term), that the state of having to be declared is the essential nature of Artha (before defined), and that luminousness is the essential nature of Jñána (knowledge), performs Sañyama—restraint—; acquires the knowledge of

Digitized by Google

or understands the speech or language of all living beings i.e. of animals wild and domestic, birds, reptiles &c., that is whatever cry or whatever word (is uttered) he knows it all, viz., that the sound was uttered with such and such a motive.*

a (He) mentions another Siddhi †

The superhuman faculty which consists in a knowledge of the class &c. experienced in the former birth.

संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम् ॥१८॥

Aph. 18.—A knowledge of the class (&c., experienced) in a former birth (arises) from presenting to our mind (Sákshátkaraṇa)—the trains of self-reproductive thought—Sanskáras (of the internal organ.)

6. Sanskáras—the trains of self-reproductive thought which consist of the present consciousness of past perceptions of the internal organ are twofold. Some of these produce only a memory (of the events formerly experienced) and others are the causes of the modifications in the shape of class, age, and experience of pleasure and distress as they are called virtue and vice. When (an ascetic) performs Sanyama—restraint—with regard to the Sanskáras (just illustrated); that is, when he remembers only through an abstract meditation and without any exciting cause, all that is past, reflecting that he has experienced such and such thing—this is the result of the former set of the Sanskáras—and that he has performed such and such action, then he clearly sees the class &c., experienced in the former birth when the trains of self-reproductive thought are thus gradually awakened. ‡

a. (He) explains (now) another Siddhi.*

The superhuman faculty which consists in the penetration of the mind of other persons.

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

Aph. 19.—The mind of other persons becomes known to (an ascetic when he performs Sanyama—restraint) with regard to the Pratyaya—knowledge—(contained in it i. e. in the mind of other persons.)

b. When (an ascetic) performs Sanyama with regard to the Pratyaya—knowledge—obtained by any characteristic such as complexion of the face; then he knows the mind of another person that is, (he) knows even the qualities which have entered into the mind of others, whether their mind is impassioned (Sarága) or dispassionate (Virága.)†

a. (He now) declares a peculiarity of this same knowledge of the mind of other persons.‡

The mind of other persons is comprehended without its object.

न तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥

Aph. 20.—It i.e. (the mind of other persons) is not comprehended with its Álambana—support i. e. object (to an ascetic) because it was not the object (of Sanyama which he, the ascetic, made use of in comprehending the mind.)

b. The mind of other persons cannot be understood together with its Álambana—support—i.e. object, because it is not recognized by any characteristic. For by the characteristic the mind only of others is understood, but it is not known what is its object and whether it be blue or yellow. It cannot be known what that object is because Sanyama cannot be performed with regard to it since it is not recognized. Hence the mind of others is not comprehended together with its Álambana, object—as it is not recognized. But the properties of the internal organ—chitta i.e. mind—are comprehended. When an ascetic performs Praṇidhána, i.e. Sanyama with a view of discovering what mind has for its object, then a knowledge of that object also arises in him by that Sanyama (restraint.) §

---

* शब्दः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यो नियतक्रमवर्णात्मा नियतैकार्थप्रतिपत्त्यवच्छिन्नः । यदि वा क्रमरहितः स्फोटात्मा शास्त्रसंस्कृतबुद्धिग्राह्यः । उभयथापि पदरूपो वाक्यरूपश्च तयोरेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यात् । अर्थो जातिगुणक्रियादिः प्रत्ययो ज्ञानं विषयाकारा बुद्धिवृत्तिः । एषां शब्दार्थज्ञानानां व्यवहारे इतरेतराध्यासाद्भिन्नानामपि बुद्ध्येकरूपतासंपादनात्संकीर्णत्वम् । तथाहि गामानयेत्युक्ते कश्चिद्गोलक्षणमर्थं गोत्वजात्यवच्छिन्नं सास्नादिमत्पिण्डरूपं शब्दं च तद्वाचकं ज्ञानं च तद्ग्राहकमभेदेनैवाध्यवस्यति न त्वस्य गोशब्दो वाचकोऽयं गोशब्दस्य वाच्यस्तयोरिदं ग्राहकं ज्ञानमिति भेदेन व्यवहरति । तथाहि कोऽयमर्थः कोऽयं शब्दः किमिदं ज्ञानमिति पृष्टः सर्वत्रैकरूपमेवोत्तरं ददाति गौरिति स यद्येकरूपतां न प्रतिपद्यते कथमेकमेवोत्तरं प्रयच्छति । एतस्मिन् स्थिते योऽयं प्रविभाग इदं शब्दस्य तत्त्वं यद्वाचकत्वं नाम । इदमर्थस्य यद्वाच्यत्वम् । इदं ज्ञानस्य यत्प्रकाशकत्वमिति प्रविभागं विधाय तस्मिन् प्रविभागे यः संयमं करोति तस्य सर्वेषां भूतानां मृगपशुपक्षिसरीसृपादीनां यद्रुतं यः शब्दस्तत्र ज्ञानमुत्पद्यतेऽनेनाभिप्रायेणैतेनायं शब्दः समुच्चारित इति सर्वं जानाति ।

† सिद्ध्यन्तरमाह ।

‡ द्विविधाश्चित्तस्य वासनारूपाः संस्काराः केचित् स्मृतिमात्रोत्पादनफलाः के चिज्जात्यायुर्भोगलक्षणविपाकहेतवो यथा धर्माधर्माख्याः । तेषु संस्कारेषु यदा संयमं करोति एवं मया सोऽर्थोऽनुभूत एवं मया सा क्रिया निष्पादितेति पूर्ववृत्तं सर्वमनुसंदधानो भावनैवावबोधकमन्तरेणोद्बुद्धसंस्कारः सर्वमतीतं स्मरति क्रमेण साक्षात्कृतेषु बुद्धेषु संस्कारेषु पूर्वजन्मानुभूतानपि जात्यादीन् प्रत्यक्षेण पश्यति ।

* सिद्ध्यन्तरमाह ।

† प्रत्ययस्य केन चित् मुखरागादिना लिङ्गेन गृहीतस्य यदा संयमं करोति तदा परकीयस्य चित्तस्य ज्ञानमुत्पद्यते । सरागमस्य चित्तं विरागं वेति परचित्तगतानपि धर्मान् जानातीत्यर्थः ।

‡ अस्यैव परचित्तस्य विशेषमाह ।

§ तस्य परस्य यच्चित्तं तत्सालम्बनं स्वकीयालम्बनेन सहितं न शक्यते ज्ञातुमालम्बनस्य केन चिल्लिङ्गेनाविषयीकृतत्वात् । लिङ्गाच्चित्तमात्रं परस्यावगतं न तु नीलविषयमस्य चित्तं पीतविषयमिति वा । यच्च न गृहीतं तत्र संयमस्य कर्तुमशक्यत्वात् न भवति परचित्तस्य यो विषयस्तत्र ज्ञानं तस्मात् परकीयं चित्तं नालम्बनसहितं गृह्यते तस्यालम्बनस्यागृहीतत्वात् । चित्तधर्माः पुनर्गृह्यन्त एव यदा किमनेनालम्बितमिति प्रणिधानं करोति तदा तत्संयमात् तद्विषयमपि ज्ञानमुत्पद्यत एव ।

Digitized by Google

a. (He now) states another Siddhi.*

The superhuman faculty which consists in the disappearing of an ascetic.

कायरूपसंयमाद् ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्धानम् ॥ २१ ॥

Aph. 21.—By performing Sanyama—restraint—about form (the property) of body (defined in Aph. 11. See the Nyáya Philosophy p. 16). Its power of being apprehended (by the organ of sight) being checked, and luminousness, the property of the organ of sight having no connection (with its object i. e. the form, the result) is the disappearance of the ascetic.

b. The form (Rúpa) of the body (Káya) is a property to be apprehended by the organ of sight. By performing Sanyama with the reflection "Form consists in this body" (and no-where else) the power belonging to that form of being apprehended by the organ of sight is arrested through being subjected to that notion. On the cessation of the connection of the organ of sight with luminousness, luminousness being a property of *Sattva,* [that is to say] when there is no function of apprehending that [form], the disappearance of the ascetic takes place i. e. he is not seen by any body.†

Govinda Deva Śastri.

(To be continued.)

NOTICES OF BOOKS.

KÁVYAPRAKÁŚIKÁ.*

We have pleasure in acknowledging the receipt of the 4th fasciculus of an intended collection of Sanskrit poems and dramas, accompanied with notes and Bengali versions, entitled Kávya-Prakáśiká. If we may allow ourselves to judge from the specimens before us, we think the undertaking deserves every encouragement, as it promises not only to supply us with neat and handy editions of standard poetical works in Sanskrit, but, by chaste and idiomatic translations to contribute to the progress of Bengali literature.

SANSKRITA-PRATHAMAŚIKSHÁPUSTAKAM *

We can say nothing in favour of this little Reading Book. The lessons it contains are inaccurate, inelegant, and to a Hindu unintelligible translations of extracts from the Pentateuch, the Book of Job, the Psalms, the Sermon on the Mount &c. Better Sanskrit and equally good morality might have been offered to the beginner from the Hitopadeśa or the Mahábhárata. For instance, in what we suppose is meant for a translation of the Tenth Commandment the reader is forbidden to covet the house, wife, ox, or ass *of the man who lives near him* (samípavásimánushasya. The laws of Sandhi and all grammar are ignored and the book concludes appropriately with this monstrous blunder "Samápto'-*yam* Prathamaśikshápustakam."

* सिद्ध्यन्तरमाह ।

† कायः शरीरं तस्य रूपं चक्षुर्ग्राह्यो गुणस्तस्मिन्नस्मिन् काये रूपमिति संयमात् तस्य रूपस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वरूपा या शक्तिस्तस्याः स्तम्भे भावनावशात्प्रतिबन्धे चक्षुःप्रकाशासंयोगे चक्षुषः प्रकाशः सत्त्वधर्मस्तस्यासंयोगे तद्ग्रहणस्य व्यापाराभावे योगिनोऽन्तर्धानं भवति । न केन चिद्दृश्यत इत्यर्थः ।

* Moozumdár's Series. Kávyaprakáśiká Part IV. Sakuntalá and Kumára-Sambhava with notes and Bengali translations. By Varadáprasád Moozumdár, Calcutta.

* The first Reading Book in Sanskrit, Compleid by the Rev. B. C. Chuckerbutty, Calcutta.

BENARES, ANCIENT AND MEDIEVAL: A MONOGRAPH.

BY FITZEDWARD HALL, M.A., D.C.L., OXON.

Reprinted by Permission.

(Concluded from page 142.)

To the early Arab and Persian travellers Gangetic India was an unexplored tract.[1] Albirúní, who wrote about A.D. 1000, had, however, heard of the holy fame of Benares, which he compares, not inaptly, to Mecca.[2] Mahmúd of Ghazní is said, by a late writer, to have advanced as far as Benares, and to have made a few converts there, during his ninth incursion.[3] In 1194, Shihábuddín, after defeating the Kanaujan monarch, Jayachandra, marched on that city, where he is reported to have demolished near a thousand Hindu temples.[4] The subsequent history of the place, for many centuries, is well-nigh a blank. Its religious character was not, in the eyes of its Islamite masters, a thing to recommend it; and commercial or political importance it had none.[5] Even Akbar, with all his toleration of Hinduism, and occasional partiality to it, did nothing to prop the sinking fortunes of Benares. Its decline was uninterrupted; and, under Aurangzeb, who

[1] "La partie de l' Inde avec laquelle les Arabes avaient le moins de rapports était l' Hindostan proprement dit, c'est-à-dire la contrée baignée par la Djomna et le Gange, depuis le Pendjab jusqu'au fond du golfe du Bengale. Le grand rôle joué jadis par les rois de Canoge, près du confluent du Gange et de la Djomna, avait retenti jusqu'à eux; mais ils n'avaient qu'une idée confuse de ces belles et riches contrées, et il paraît que telle était la politique ombrageuse des radjas et des brahmanes que, jusqu'au commencement du XIᵉ siécle de notre ére, lors des conquêtes de Mahmoud le Gaznévide, aucun Arabe n'avait pu pénétrer dans ces régions."—*Relation des Voyages,* etc., by M. Langlès and Father Reinaud, Vol. I., Preliminary Dissertation, pp. XLVIII., XLIX.

[2] "Benarès était aussi, suivant Albyrouny, un lieu réputé pour sa sainteté, et où les personnes pieuses venaient des provinces les plus lointaines pour se livrer à des exercices de religion, à peu prés comme les musulmans étaient dans l'usage de se rendre à la Mekke, auprès de la Kaaba. La plus grande ambition des Indiens était de pouvoir mourir dans cette ville. En effet, dit Albyrouny, tout criminal qui parvenait à mettre les pieds dans cette enceinte, était à l'abri de toute poursuite; à plus forte raison, les personnes qui y mouraient n'avaient plus de crainte à concevoir, de la part de Dieu, pour leurs fautes passées."—Father Reinaud's *Mémoire Géographique, Historique et Scientifique sur l'Inde,* etc., p. 288.

[3] English *Ayeen Akbery,* Vol. II., p. 35.

[4] Major Stewart's *History of Bengal,* p. 36. Elsewhere we read, that, "having broken the idols in above a thousand temples, he purified and consecrated the latter to the worship of the true God." Colonel Briggs's translation from Farishta, Vol. I., p. 179.

[5] Fiscally, too, it had come, in the days of Akbar, to be of very secondary note. See the *Ayeen Akbery,* Vol. II., Appendix, p. 28.

Digitized by Google

changed its name to Muhammadábád,[1] it reached, at last, the depth of its abasement. At the command of that harsh bigot, its principal temples were laid in ruins,[2] and mosques, constructed from their materials, were reared on their half-destroyed foundations. The Observatory, built by Mánasimha[3] about A. D. 1600, is, probably, the only noteworthy Hindu edifice of the city, still entire, of so great antiquity. For almost all that is striking in its architectural embellishment, Benares is beholden to the Marathas; and the recent resuscitation of its former celebrity, in the decadence of Hinduism is due, in large measure, to the zeal and enterprise of the same energetic race. As to the rest, there is no ground whatever for believing that Benares, in comparison of what we now find it, with its thousand temples,[4] and their thronging concomitants of holy harpies and willing victims, can ever have boasted a larger population, a more potent prestige, or more affluent prosperity.

India Office, London,
July, 1868.

[1] I have met with this substitute for Benares in an Urdú book written within the last hundred years. It was originally meant, of course, as a poignant insult. Deservedly, it never obtained, it is believed, any currency.

The Muhammadan names of Dehli, Agra, and Patna are of every-day use. Less familiar are Jahángírábád, Mustafa'-ábád, Islámábád, and Múminábád, for Dacca, Rampoor, Chittagong, and Brindabun.

[2] Captain Orlich, in the tenth letter of his *Reise in Ostindien*, says that Akbar entertained the project of establishing a mosque over the Jnánavápí well. No one at all acquainted with Akbar's character could give this silly legend the least credence. The story looks like an appendix to the tale, that, when Aurangzeb threw down the old temple of Viśweśwara, its phallus cast itself, unassisted, into the Jnánavápí.

[3] Raja of Ambherí. One of his descendants, Jayasimha II., who flourished rather more than a century after him, provided the Observatory with astronomical instruments. From Raja Mánasimha the building was called, from the first, Mánamandira, now corrupted into Mánmandil.

Bishop Heber uninquiringly states that the Observatory was "founded before the Musalmán conquest." Captain Orlich says it was founded by Jayasimha: he does not distinguish which Jayasimha. But it would be endless to point out the unweighed assertions of incautious travellers.

Even Mr. James Prinsep,—*Benares Illustrated*, Second Series,—from consulting Tavernier with insufficient attention refers the conversion of the Mánmandil into an Observatory to Jayasimha I.

An excellent account of the Benares Observatory, by the learned Pandit Bápú Deva Śástrin, is given in the *Transactions of the Benares Institute for the Session* 1864-65, pp. 191-196.

[4] Such was Mr. James Prinsep's estimate in 1828-1829. As to the extent of the city, "the measured length along the banks of the river, by survey, is barely three miles; and the average depth does not exceed one mile." *Benares Illustrated*, p. 12. Hiouen Tsang found Benares, in the seventh century, of not far from the same dimensions. *Vide supra*, p. 140.

Paris, le 3rd November 1868.

Sir,

My brother-in-law, Mr. Goubaux, Professor of Anatomy in the Veterinary School at Alfort, is very desirous to get precise informations concerning a question now discussed about among the Anatomists, and I esteem I cannot direct him better than to you, Sir, who are surrounded with so many men possessing of so various kinds of knowledge.

The question is the following one:—

Many Naturalists, likely desirous to ground upon a sample their theory about the plurality of human races, say, that there are also many races, two at least, among the *horses*, distinguished between each other by the number of the vertebrœ belonging to the loins: the first, originating from Africa, and introduced in the various countries of the West of Europe by the Arabs, has seven of those vertebrœ; the second, indigenous in Asia, and imported into Europe by the Aryas themselves, possesses only six or five vertebries in the loins. Mr. Goubaux, who slaughtered in his life many hundred horses, has found those numbers of vertebrœ in the loins varying from one individual to another without any variation of origin, and thinks consequently that the character invoked by the naturalists is not fit to establish a distinction of race.

But, the horses in Europe, according to the theory quoted above, being produced by mingling the African race with the Asiatic one, it might be that the indiference with which the numbers observed by my brother-in-law were obtained, be occasioned by that mingling. Therefore, in order to get rid of the matter, Mr. Goubaux wishes to know if horses living in the original countries of the supposed races show the character in question constantly, or, as the horses in Europe do, accidentally. For that purpose, he would be very satisfied to get the following informations, which you are able, I imagine, to procure him by the learned men meeting at Benares; viz:

1st—If there is in India, perhaps in the mountains of Himálaya or Ghondwana or even of Malaya (the Ghâts) *a peculiar race of horses, differing by any character soever* from the races known *in Europe*.

2nd—*How many vertebrœ* that peculiar race of horses possesses *in the loins*; whether *seven* or *six*; whether *constantly* or *accidentally* the first or the second of those numbers.

Questions of that description being of a general interest, you would most conveniently, without trouble for you, give the answer in your most valuable Journal, "The Pandit," of which I am an assiduous reader.

It is useless to add that my brother-in-law fixes no time to have those informations: the sooner, the better; but within the limits of secure observation.

I take the liberty to say that, for my particular, I would be very glad to possess, for the imperial Library at Paris, a copy, printed or in hand writing, of the treatise in Sanskrit concerning the Veterinary, like the Aśwaáyurveda, the treaty about the diseases of the elephant existing at Berlin, something concerning the humped Ox, or Śiva-Ox, and generally every kind of beasts, in order to procure to my brother-in-law the indigenous observations about those animals.

Give me leave, Sir, to tell me your most devoted servant and admirator of your most learned journal.

LÉON RODET,
Ingénieur des Manufactures de l'Etat,
Service des Tabacs à Paris.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

Digitized by Google

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 33. Benares February 1st, 1869. Vol. III.

॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥

॥ उपदेशसहस्रीप्रस्तावना ॥

अत्र भवान् भगवान् परमकारुणिकः श्री ६ शंकराचार्यो विस्तरेण ब्रह्ममीमांसां व्याख्याय निबन्धविस्तरदर्शनसंजातालस्यमात्रतस्तत्तत्पठनादावधिकारिणो ऽप्यप्रवर्त्तमानान् धीमतः समनुग्रहीतुकामो वेदान्तशास्त्रमहोदधेः सारसुधां समुद्धृत्य पाययन्निव वेदान्तनिबन्धानां शिरोभूषणमुपदेशसहस्रीसमाख्यं निबन्धमुपनिबबन्ध। तस्मिंश्च श्रोतृबुद्धिसमवधानाय प्रथमतो गद्यप्रबन्धेन संक्षेपतः प्रतिपाद्यं संगृह्य पुनः पद्यप्रबन्धेन तदेव नानाविधप्रमाणोपन्यासपुरःसरं विशदीचकार। अथ च तस्य स्थानेस्थाने गम्भीरार्थतया दुरवगमत्वं समीक्ष्य श्रीमान् रामतीर्थनामा विबुधो व्यक्तार्थामत्यक्तव्याख्येयभागां पदयोजनिकां नाम टीकां रचयामास। तस्य चास्य निबन्धस्य टीकासहितस्य जीर्णमेकं पुस्तकं कस्य चिन्महाराष्ट्रस्य पुस्तकालये ऽहमुपलभ्य प्राचीनप्रौढनिबन्धदर्शनरसिकजनान् मोदयितुकाम एतत्पत्रद्वारा टीकासहितमेतन्निबन्धं प्रकाशयितुमुत्सहे। अवश्यं चायं निबन्धो रसिकानां हृदयंगमीभावमापन्नस्तान् प्रमोदयेत् सफलयेच्च तेन मामकं परिश्रममिति निर्भरेणाशासे। नमस्यामि चैतदारम्भे मङ्गलाय श्रीपरमेश्वरं भगवत्पादं शङ्कराचार्यं च बद्धाञ्जलिपुटः परमादरपुरस्सरमिति शम्॥

सांख्य॰बालशास्त्री

॥ उपदेशसहस्र्या गद्यप्रबन्धः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ समस्तब्रह्मविद्यासंप्रदायप्रवर्त्तकाचार्येभ्यो नमः ॥

॥ ओंनमो भगवते सर्वात्मने वासुदेवाय नमः ॥

प्रणम्य रामाभिधमात्मधीप्रदं
जगत्प्रसूतिस्थितिसंयमायनम्।
तदात्मकाञ्छंकरपूर्वकान् गुरून्
मयोपदेशार्थविभाग उच्यते॥

इह भगवत्पादाभिधो भगवान् भाष्यकारः सर्वोपनिषदर्थसारसंग्राहिकामुपदेशसहस्रीं गद्यपद्यविभागग्रन्थरचनया प्रकटीकुर्वन्नादौ गद्यबन्धमारभमाणः प्रारिप्सितपरिसमाप्तिप्रचयगमनादिप्रयोजनं शिष्टाचारविशेषपरिप्राप्तं मङ्गलमाचरति। अथेति।

(१) अथ मोक्षसाधनज्ञानोपदेशविधिं व्याख्यास्यामो मुमुक्षूणां श्रद्दधानानामर्थिनामर्थाय, तदिदं मोक्षज्ञानं साधनसाध्यादनित्यात्सर्वस्माद्विरक्ताय त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणाय प्रतिपन्नपरमहंसपारिव्राज्याय शमदमदयादियुक्ताय शास्त्रप्रसिद्धशिष्यगुणसंपन्नाय शुचये ब्राह्मणाय विधिवदुपसन्नाय शिष्याय जातिकर्मवृत्तविद्याभिजनैः परीक्षिताय ब्रूयात् पुनःपुनर्यावद्ग्रहणं दृढीभवति॥

ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ॥

Digitized by Google

इति स्मृतावथशब्दस्य माङ्गलिकत्वावगमाद्, अथ वा आनन्तर्यार्थे एवायमथशब्द उच्चारणमात्रेण मङ्गलप्रयोजनो ऽपि भवति, अन्यार्थं क्रियमाणमृदङ्गादिध्वनिश्रवणादिवत् । किमानन्तर्यार्थतेति चेद्, विस्तरेणानेकशास्त्रार्थनिबन्धनिर्माणानन्तर्यार्थतेति वदामः । प्रश्नप्रतिवचनाक्षेपसमाधानप्रकारैरनेकप्रमाणयुक्तिविशेषैर्निपुणतरमवधारिते समस्तोपनिषच्छास्त्रार्थे ऽनेकवाक्ययुक्त्यनुसन्धानव्यवधानमन्तरेण साक्षादनुभवोदयाय संग्रहनिरूपणप्रवृत्त्युपपत्तेरिति । अत्र चिकीर्षितं प्रतिजानानः प्रवृत्त्यङ्गतया शास्त्रीयानुबन्धजातं संगृह्णाति मोक्षसाधनेति । अर्थविस्तरेण शास्त्रार्थनिरूपणानन्तरं मोक्षो निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मताविर्भावस्तस्य साधनमौपनिषदाद्वितीयात्मतत्त्वज्ञानं तस्योपदेशः उपदेशनमुपदेशस्तदर्थवाक्यानामर्थविभागेन शिष्यं प्रति प्रतिपादनं तस्य विधिः प्रकारविशेषस्तैर्विस्पष्टमाख्यास्यामः कथयिष्यामः । मोक्षशब्देन प्रत्यक्तत्त्वं ब्रह्म विषयो निर्दिष्टः । साधनशब्देन तत्त्वज्ञानस्योक्तत्वात् तत्साध्याज्ञानादिबन्धनिवृत्तिः प्रयोजनं सूचितम् । उपदेशविधिशब्देन संबन्धो बोध्यबोधकलक्षणः शास्त्रविषयो दर्शितः । इदानीमधिकारिणमाह । मुमुक्षूणामिति । मुमुक्षूणां मोक्षमात्रमिच्छतामित्यनेनैहिकामुष्मिकार्थतृष्णालेशवतामप्यत्रानधिकार इति सूचितं, श्रद्दधानानामस्मिन्नुपदेशशास्त्रार्थे विश्वासवतामित्यनेन मुमुक्षवो ऽपि सन्तो ये कर्मस्वन्यशास्त्रेष्वपि वा श्रद्दधते तेषामिहानधिकारः सूच्यते, अर्थिनामेतच्छास्त्रार्थज्ञानार्थिनामित्यनेन श्रद्दधाना अपि ये पाण्डित्यविस्तरप्रवणमतयस्तेषामिहानधिकारो ध्वनितः । तथा चैवंविधानामधिकारिणामर्थायोपकाराय व्याख्यास्याम इत्यन्वयः । संग्रहेणोक्तमर्थं विवृणोति । तदिदमिति । तदिदं मोक्षसाधनं ज्ञानं विधिवदुपसन्नाय शिष्याय ब्रूयादित्यन्वयः, तद् ग्रन्थान्तरेषु विस्तरेण प्रतिपादितमिदमिदानीमिह वक्ष्यमाणमित्यर्थः, किं तद्, मोक्षसाधनं सहेतुबन्धनिवृत्त्या ब्रह्मात्माविर्भावस्य निमित्तं यदुक्तं तदिदं ज्ञानं वक्ष्यमाणमित्यर्थः । मोक्षसाधनपदं व्याख्यातमुपदेशविधिपदमग्रे शिष्याचार्यप्रश्नादिपरंपरया व्याख्यास्यन्मुमुक्षूणामित्याद्युक्तमधिकारिणं व्याचष्टे । साधनेत्यादिना । संग्रहे ऽधिकारिबहुत्वनिर्देशः प्रदर्शनार्थो न तु विवक्षितो ऽत एव विवरण एकवचनम्, एकात्मवादे बहूनां निरपेक्षाणां मुमुक्षूणामसंभवादिति ।

"नाविरक्ताय संसारान्नानिरस्तैषणायच" ।

इत्यादिशास्त्रमुररीकृत्याह । साधनसाध्यादिति । साधनैर्दृष्टादृष्टार्थैः कृष्यादियागादिभिः साध्यादैहिकादामुष्मिकाच्च भोग्यजातादत एवानित्यादशाश्वतात्सर्वस्माद्ब्रह्मलोकान्तादपि विरक्ताय विगतरागाय निवृत्ताभिलाषायेत्यर्थः । कथमवगम्यते ऽयं विरक्त इत्यपेक्षायां विशेषणान्तरेण विरक्तचिह्नमाह । त्यक्तेति । अत्रैषणाशब्देन कामापरपर्यायेण तत्प्रयुक्ता प्रवृत्तिर्लक्ष्यते । तत्र पुत्रार्थं दारसंग्रहे प्रवृत्तिः पुत्रैषणा, कर्माद्यनुष्ठानार्थमपरविद्यागवादिरूपोभयविधवित्तपरिग्रहो वित्तैषणा, पुत्रकर्मापरविद्यासाध्यैतल्लोकपितृलोकदेवलोकफलैषणा लोकैषणा, एता एषणास्त्यक्ता येन तस्मै साधनेषु प्रवृत्त्यौत्सुक्यत्यागादेव साध्याभिलाषशून्यता गम्यत इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः ।

"न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैकेनामृतत्वमानशुः" ।

इति । इदानीम् "एतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति" "तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयद्" इत्यादि शास्त्रमनुरुध्याह । प्रशान्तचेतसे इति । परमहंसविशेषणं कुटीचकादिस्मार्त्तसंन्यासिव्यावृत्त्यर्थं, नहि द्वैताद्वैतवादिनामद्वितीयात्मतत्त्वोपदेशग्रहणाधिकार इति भावः । एतावता मुमुक्षुपदं व्याख्यातम् । अत्राप्याश्रमधर्ममात्रनिष्ठस्याधिकारो नास्तीति विवक्षन् पुनर्विशिनष्टि । शमदमदयादियुक्तायेति । शमो ऽन्तःकरणस्यानात्मविषयेभ्यो व्यावृत्तिः, दमो बाह्येन्द्रियाणां, दया भूतेष्वद्रोहः, आदिपदेनोपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धाः संगृह्यन्ते । एतेन श्रद्दधानानामित्येतद् व्याख्यातम् ।

"अमान्यमत्सरो दक्षो निर्ममो दृढसौहृदः ।
असत्वरो ऽर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाग्" ॥

इत्यादिवचनमनुसृत्य पुनर्विशिनष्टि । शास्त्रप्रसिद्धेति । एतेनार्थिनामिति व्याख्यातम् । "नाशुचिर्ब्रह्म कीर्त्तयेत्" "त्रिसंध्यादौ स्नानमाचरेद्" इत्यादिशास्त्रमाश्रित्याह । शुचय इति । सबाह्याभ्यन्तरशौचसंपन्नायेत्यर्थः । "ब्राह्मणो निर्वेदमायाद्" "एतद्ध स्म वै तत्सर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजा न कामयन्ते" "एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणा" इत्यादिशास्त्राण्यनुसृत्याह । ब्राह्मणायेति । विविदिषवो ऽपि क्षत्रियादयो न पारमहंस्ये संन्यासधर्मे ऽधिक्रियन्त इति भावः । अत एवोत्पन्नज्ञाना अपि जनकादयो न गार्हस्थ्यं परित्यक्तवन्त इति श्रूयते । इदं च शास्त्रं यथोक्तसंन्यासाधिकारिकमेव नाश्रमान्तराधिकारिकम् । आश्रमान्तरस्य प्रवृत्तिधर्मपरत्वेन तदत्यागे तद्विरुद्धनिवृत्तिनिष्ठापरत्वायोगात्, त्यागे चाश्रमान्तरत्वानुपपत्तेः । वक्ष्यति च भगवान् भाष्यकारः ।

अहं ब्रह्मा ऽस्मि कर्त्ता च भोक्ता चास्मीति ये विदुः ।
ते नष्टा ज्ञानकर्मभ्यां नास्तिकाः स्युर्न संशयः ॥

इति ।

संन्यासिभ्यः प्रवक्तव्यः शान्तेभ्यः शिष्टबुद्धिना ।

इति च । अतः पारिव्राज्यविशेषणं नित्याधिकारित्वख्यापनार्थं नाश्रमान्तरव्यावृत्त्यर्थमिति केषांचिद्व्याख्यानं चिन्त्यं, "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियम्" इत्यादिश्रुतिमाश्रित्याह । विधिवदुपसन्नायेति । विद्याग्रहणार्थं गुरुपादग्रहणपूर्वकम् "अधीहि भगव" इत्यादिमन्त्रोच्चारणेनाभिसंवादनमुपसत्तिस्तां कृतवत इत्यर्थः । शिष्याय शासनार्हाय पूर्वश्रुतत्वादिनिमित्तौद्धत्यरहिताय विनययुक्तायेत्यर्थः । "किंगोत्रो नु सोम्यासि तान् ह स ऋषिरुवाच । भूय एव तपसा श्रद्धया ब्रह्मचर्येण संवत्सरं संवत्स्यथ नासंवत्सरवासिने प्रब्रूयाद्" इति श्रौतलिङ्गमवष्टभ्याह । जातिकर्मेत्यादिना । जातिपरीक्षणं कुण्डगोलकक्षत्रियादिव्यावृत्त्यर्थं, कर्मपरीक्षणं पतितत्वाभिशस्तत्वादिराहित्येन शिष्टताज्ञानाय, वृत्तमाचारः शीलं वा तत्परीक्षणं विद्याग्रहणोत्तरकालमपि तत्परिपालनयोग्यताज्ञानार्थं, विद्या पूर्वाधीतवेदशास्त्रादिरूपा उपास्यदेवतादिविशेषविषया वा सापि परीक्षणीया उक्तार्थग्रहणधारणादियोग्यत्वायोग्यत्वनिश्चयाय, । तथा च श्रुतिः ।

"नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रायाशिष्याय वा पुनः"

इति । अभिजनः कुलं जन्मस्थानं तदपि परीक्षणीयं मातापितृभ्यां गुरुभिश्च शिक्षितत्वाशिक्षितत्वज्ञानार्थं, "यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयाद्" इति श्रौतलिङ्गाद् । एवं विशिष्टाय शिष्याय ब्रूयादित्याचार्यं शिक्षयति । उपदेशस्य दृष्टार्थतामभिप्रेत्याह । पुनःपुनरिति । अवधिमाह । यावद्ग्रहणं दृढीभवतीति । शिष्यस्येतिशेषः ॥ १ ॥

एवमुक्तविशेषणेन शिष्येण गुरूपसत्तिः कार्या गुरुश्च तमुपदिशेद्विद्यामित्युक्तेऽर्थे श्रुतिमुदाहरति । श्रुतिश्चेति ।

(२) श्रुतिश्च, परीक्ष्य तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति, दृढगृहीता हि विद्याऽऽत्मनः श्रेयसे संतत्यै च भवति, विद्यासंततिश्च प्राण्यनुग्रहाय भवति नौरिव नदीं तितीर्षोः, शास्त्रं च, यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इति ॥

"परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायाद्"

इत्युपक्रम्य ।

"येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्"

इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तोऽर्थो निरूपित इत्यर्थः । शिष्यस्य दृढग्रहणपर्यन्तं गुरुणा पुनःपुनर्विद्योपदेष्टव्येत्यत्र हेतुमाह । दृढगृहीता हीति । आत्मनः श्रेयोऽविद्यादिदोषसंसारनिवृत्तिः, संततिः शिष्यप्रशिष्यादिसंचारेण विद्याया अविच्छेदः । विद्यासंततेः क्वोपयोग इत्यत्राह । विद्येति । यथा नदीतरणाय तत्र प्रविष्टस्यागाधे निमज्जतो नरस्य पारं प्रापयितुं नौरुप' स्थाप्यते कृपालुना, तथा संसारसागरे निमज्जतः प्राणिन उद्धरणेन तत्पारं विष्णोः परमं पदं प्रापयितुं विद्यासंतानसंरक्षणमित्यर्थः । पूर्वोक्तशिष्यगुणसंपन्नाय परीक्षिताय विधिवदुपसन्नायैव विद्या देया न यथाकथंचित्प्राप्ताय धनादिलोभाद्वेति गुरोर्नियमार्थं श्रुतिशासनमुदाहरति । शास्त्रं चेति । नियामकं शास्त्रं चात्रास्तीत्यर्थः । तदेवाह । यद्यपीति । इमां पृथिवीमद्भिः परिगृहीतां समुद्रपरिवेष्टितां धनस्य पूर्णां वित्तेनोपचितां दद्यात्कश्चिद्यद्यपि तथापि नैतद्दर्शनं तस्मै दद्याद्यत एतत्ततो वित्तपूर्णपृथिवीदानादपि भूयोऽधिकतरमिति योजना । नह्याकाशादिसमस्तभूतभौतिकाधिष्ठानस्य ततोऽप्यधिकतरस्यापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणो दानस्येदमनुरूपमिति भावः । तथा च श्रुतिः ।

"पादोस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" ।

इति । तदेवमाचार्येण परीक्षिताय शिष्याय कृपयैव विद्या वक्तव्येत्युक्तम् ॥ २ ॥

तत्र किमाचार्योपगमनेन कार्यं, स्वयमेव जिज्ञासोर्न्यायाद्यनुसरणतो विद्योदयसंभवादिति शङ्कायामाहान्यथेति । यद्वा किमित्येवं संकटमवष्टभ्याचार्येण विद्या देया, शिष्यः स्वयमेव तां किं न संपादयेदित्यत आह । अन्यथा चेति ।

(३) अन्यथा च ज्ञानप्राप्त्यभावादाचार्यवान् पुरुषो वेदाचार्याद्धैव विद्याचार्यप्राविता सम्यग्ज्ञानं प्लव इहोच्यते इत्यादिश्रुतिभ्यः, उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानमित्यादिस्मृतेश्च ॥

तत्र श्रुतिस्मृती प्रमाणयत्याचार्यवानित्यादिना । आचार्याद्धैव विद्या विदिता साभीष्टं प्रापयतीति वाक्यशेषः । आदिपदात्

"तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः" ॥

इत्यादिवचनं गृह्यते । तथा चातिसूक्ष्मपरमार्थनिर्णयस्य स्वबुद्धिसामर्थ्यमात्रेण संपादयितुमशक्यत्वमेतैर्वाक्यैर्गम्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु जिज्ञासोरुक्तविशेषणस्य शिष्यस्य सकृदुपदेशग्रहणादेव विद्यादार्ढ्योपपत्तेः किमिति पुनःपुनरुपदेशः कार्य इत्युक्तमत आह । शिष्यस्येति ।

Digitized by Google

(४) शिष्यस्य ज्ञानाग्रहणं च लिङ्गैर्बुध्वा ऽग्रहणे हेतून् अधर्मलौकिकप्रमादनित्यानित्यवस्तुविवेकविषयासंजातदृढपूर्वश्रुतत्वलोकचिन्तावेक्षणजात्याद्यभिमानादींस्तत्प्रतिपक्षैः श्रुतिस्मृतिविहितैरपनयेदक्रोधादिभिरहिंसादिभिश्च यमैर्ज्ञानाविरुद्धैश्च नियमैरमानित्वादिगुणं च ज्ञानोपायं सम्यग् ग्राहयेत् ॥

शिष्यस्य ज्ञानाग्रहणं चकाराद्विपर्ययग्रहणं च मुखादिचेष्टावचनव्यत्ययादिलिङ्गैर्बुध्वा ऽग्रहणादिहेतूंस्तत्प्रतिपक्षैस्तन्निवर्तकैः श्रुतिस्मृतिविहितैरपनयेदिति संबन्धः । तानेवाहाधर्मेत्यादिना । अधर्मः संचितः, लौकिक इदानींतनः, प्रमादः कामचारवादभक्षणादिः, तत्र सूर्यादिदेवतोपासनादिनियमोपदेशेनाधर्मक्षपणं कारणीयं, वर्ज्यावर्ज्यादियतिधर्मशास्त्रेण प्रमादनिरासः, नित्यानित्यविवेकस्य यो विषयश्चेतनाचेतनरूपस्तस्मिन्नसंजातं तत्पर्यन्तं न प्रसृतं यद्दृढपूर्वश्रुतत्वं तद्युक्तिविशेषाद्युपन्यासेनापनीयविवेकपर्यन्ततां नयेदित्यर्थः । लोकचिन्तावेक्षणं लोकानां व्यवहारसाधुत्वासाधुत्वविचारलक्षणं, लोकेभ्यः पूजासन्मानाद्यपेक्षया तत्संसर्गोपरोधेन व्यवहरणं वा । एतच्च वक्ष्यमाणामानित्वमदम्भित्वमित्यादिशास्त्रोक्तनिष्ठोपदेशेनापनेतव्यम् । जात्यादीत्यादिपदात्कुलविद्यादि गृह्यते । त्वंपदार्थपरिशोधनोपदेशेन जात्याद्यभिमानं त्याजयेदित्यर्थः । अभिमानादीनित्यादिपदेन तत्प्रयुक्तो व्यवहारो ऽन्यधिक्करणादिर्गृह्यते । अक्रोधादिभिरित्यत्रादिपदेनाकामादयो गृह्यन्ते । अहिंसादिभिश्चेत्यादिपदात्सत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा गृह्यन्ते । अक्रोधादीनामहिंसादीनामुपायोपेयभावेनोपदेशो बोद्धव्यः । शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा उच्यन्ते । तेषां ज्ञानाविरुद्धैरिति विशेषणेन तीर्थयात्राचान्द्रायणोपवासादिकर्मकाण्डपरायणबाह्यसाधनक्रियाप्रधानेश्वरपूजानिष्ठादि च यज्ज्ञाननिष्ठाविक्षेपकरं तस्यानादरणीयतां दर्शयति । यमनियमोपदेशस्तु सर्वदोषनिराससाधारणोपाय इति द्रष्टव्यम् । एवं ज्ञानग्रहणप्रतिबन्धकनिवर्तकमुपदिश्य ज्ञानोदयहेतुजातमुपदिशति । अमानित्वादिगुणमिति । आदिपदाददम्भित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं गृह्यते । यद्वा ऽमानित्वेनादम्भित्वादिकं सह पठितत्वेनोपलक्ष्यादिपदेनाद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिनोक्ता अद्वेष्टृत्वादयो धर्मा ग्राह्याः । अत्र सम्यक्पदमेतन्निष्ठसर्वदोषपरिहारेणायत्नलभ्यं ज्ञानदार्ढ्यमिति दर्शयितुम् । अयं भावः । नहि सकृद्ग्रहणमात्राद्विद्या दृढोत्पद्यते, आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति न्यायात्, श्रवणोत्तरकालं मननादिविधानसामर्थ्याच्च । दृढत्वं हि फलपर्यन्तत्वं विद्याया विवक्षित,मतः फलानुकूलतया यावन्निर्विचिकित्सं तत्संजायते तावद्गुरुणा शिष्यं कृतार्थं कर्तुं प्रवृत्तेन विद्योपयोगार्थं वा प्रवृत्तेनोपदेशः कार्य एवेति ॥ ४ ॥

एवमाचार्यकृत्यमुक्त्वा तस्य लक्षणमाह । आचार्यस्त्विति ।

(५) आचार्यस्तूहापोहग्रहणधारणशमदमदयानुग्रहादिसंपन्नो लब्धागमो दृष्टादृष्टभोगेष्वनासक्तः त्यक्तसर्वकर्मसाधनो ब्रह्मविद्ब्रह्मणिस्थितो ऽभिन्नवृत्तो दम्भदर्पकुहकशाठ्यमायामात्सर्यानृताहङ्कारममत्वादिदोषविवर्जितः केवलपरानुग्रहप्रयोजनो विद्योपयोगार्थी पूर्वमुपदिशेत् ॥

एतच्च तत्त्वजिज्ञासुनाधिकारिणा एवंविध आचार्य उपगन्तव्यो नान्यादृश इति दर्शयितुं, न त्वाचार्येणैवंविधगुणेन भवितव्यमिति नियोगः क्रियते, तस्य कृतार्थत्वादिति द्रष्टव्यम् । शिष्येणानुक्तस्याप्यूहनमूहः, उपदेशसमसमयं शिष्यप्रतिपत्त्यनुकूलाऽपूर्वयुक्तिकल्पनं वा । शिष्यस्य मिथ्याग्रहणापाकरणसामर्थ्यमपोहः, सिद्धान्तप्रतिपक्षनिराकरणसामर्थ्यं वा । शिष्यकृतप्रश्नाश्रयवाक्यार्थानां सद्योऽवधारणसामर्थ्यं ग्रहणं, गृहीतानां तेषां सारासारावधारणपूर्वकं प्रत्युक्तिसमये स्मरणयोग्यतापादनं धारणं, शमदमौ व्याख्यातौ, दया दुःखिनं प्रत्यनुजिघृक्षा, तदनन्तरं दुःखिनो दुःखापाकरणे प्रवृत्तिरनुग्रहः । आदिशब्दादुपसन्नस्य विनीतस्यानुगृहीतस्यापरित्यागो गृह्यते । यस्तु हिंसानुग्रहयोरनारम्भीति गौतमेन संन्यासिधर्मो दर्शितो, यच्च न व्याख्यानपरो यतिरित्यादिवचनं, तत्ख्यातिलाभपूजापाण्डित्यवृद्ध्यादिहेतुप्रवृत्तिविषयमित्यदोषः । संपन्न इति पूर्वोक्तगुणैराढ्यतोच्यते, लब्धागमः स्वगुरुभ्यः प्राप्तविद्योपदेशः, अनेन विशेषणेन गुरोः साम्प्रदायिकत्वमपि शिष्येणान्वेषणीयमिति सूचयति । दृष्टा भोगा ऐहिकाः, अदृष्टाः पारलौकिकास्तेष्वनासक्तस्तत्साधनलोकाराधनतपोयज्ञादिप्रवृत्तिशून्य इत्यर्थः । यतस्त्यक्तानि सर्वकर्मणां साधनानि धनदारसंग्रहशिखायज्ञोपवीतादीनि येन स तथा, अतो भोगानासक्त इति विदित इत्यर्थः । ब्रह्मविद् महावाक्यार्थप्रत्यगात्मतत्त्वज्ञानवानित्यर्थः । तत्किं परोक्षतयैव, नेत्याह । ब्रह्मणि स्थित इति । ब्रह्मणि स्थितिर्नाम नित्यापरोक्षं ब्रह्मैवाहमस्मीति स्फुटानुभावेनावस्थानम् । एवंविधो ऽपि न यथेष्टचेष्टावानित्याहाभिन्नवृत्त इति । न भिन्नं नोल्लङ्घितं वृत्तमाचारो येन स तथा शिष्टविगर्हितो न भवतीत्यर्थः । दम्भो धर्मध्वजित्वमात्मनो लोके धार्मिकत्वख्यापनमिति यावत् । कुहकं परप्रतारणं, शाठ्यं नैष्ठुर्यं, माया परव्यामोहनं, मात्सर्यं गुणेषु दोषख्यापनम्, अनृतं मिथ्याभाषणम्, अहंकारो देहा-

Digitized by Google

भिमानः, ममत्वं पुत्रशिष्यादिषु स्वत्वाभिमानः, एतैर्दम्भादिभिर्दोषैर्वर्जित इत्यर्थः । एवंविधस्य किमित्यन्योपदेशे प्रवृत्तिरित्यत आह । केवलेति । परस्य संसारसागराच्चिर्विषण्णस्य यः परमपदप्रापणरूपो ऽनुग्रहस्तदेव प्रयोजनं यस्य स तथा, केवलविशेषणेनानुषङ्गिकमपि प्रयोजनान्तरं प्रवृत्तिहेतुं वारयति । तर्हि किं निर्निमित्तमेव परानुग्रहे ऽस्य प्रवृत्तिरुन्मत्तप्रवृत्तिवद्यादृच्छिकी, नेत्याह । विद्योपयोगार्थीति । उपयोगो विनियोगः, चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीत्यादिवत् ।

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज ॥

इत्यत्र येन ज्ञानेन धर्मादिषु प्रवृत्तिनिरोधेन तानि परित्यजसि तज्ज्ञानं परित्यजेत्युक्ते ज्ञानस्यामूर्त्तत्वात्स्वरूपेण त्यागायोगाद्विशिष्टे शिष्ये प्रतिपादनं प्रतिपत्तिकर्म क्रियते, तच्च वस्तुमहिम्ना परानुग्रहतां प्रतिपद्यत इति भावः ॥ ५ ॥

एवंविध आचार्यः पूर्वमुपदिशेदित्युक्तं तत्रोपदेशक्रमं दर्शयति । प्रथमं किमुपदिशेदित्यपेक्षायामात्मैकत्वप्रतिपादकवाक्यान्युपदिशेदिति वाक्यानि पठति । सदेवेत्यादिना ।

(६) सदेव सोम्येदमग्र आसी, देकमेवाद्वितीयं, यत्र नान्यत्पश्यति, आत्मैवेदं सर्वं, ब्रह्मैवेदं सर्वम्, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्याद्या आत्मैक्यप्रतिपादनपराः श्रुतीरुपदिश्य च ग्राहयेद् ब्रह्मणो लक्षणं, य आत्मापहतपाप्मा यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयोशनायापिपासे, नेति नेति अस्थूलमनणु स एष नेति नेति, अदृष्टं द्रष्टृ विज्ञानमानन्दं, सत्यं ज्ञानमनन्त,मदृश्ये नात्म्ये, स वा एष महानज आत्मा ऽप्राणो ह्यमनाः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजो विज्ञानघन एवानन्तरमबाह्यमन्यदेव तद्विदितादथो विदितात् ॥

इत्यात्मैकत्वप्रतिपादनपराः श्रुतीः पूर्वमुपदिशेदिति संबन्धः । यत्र नान्यत्पश्यतीत्यत्र नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति वाक्यशेषः । ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठमिति शेषः । अत्र सद्भूमात्मब्रह्मशब्दाः पर्यायाः । अनेकशाखादिगतवाक्योदाहरणं गतिसामान्यादिति न्यायेनाविरोधतः स्वार्थपरत्वख्यापनार्थम् । किं तद्ब्रह्मादिशब्दैर्वस्तूच्यते, कथं च तदद्वितीयमवगम्यत इत्यपेक्षायामाह । उपदिश्य च ग्राहयेद् ब्रह्मणो लक्षणमिति । योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति शेषः । आनन्दमनन्तमित्युभयत्र ब्रह्मेति वाक्यशेषः । एवं सर्वत्र वाक्येषु शेषाक्षराणि श्रुतिपरिचयेन पूरणीयानि, ग्रन्थभूयस्त्वाच्च सर्वत्र प्रदर्श्यन्ते । य आत्मापहतपाप्मेत्यादिप्राजापत्यवाक्येन जाग्रदाद्यवस्थासु द्रष्टृत्वेनानुगतः अवस्थाधर्मरहितो ऽशरीरः प्रियाप्रियाभ्यामसंस्पृष्टः प्रत्यगात्मैव परं ज्योतिः परं ब्रह्म उपास्यं ज्ञेयं चेति प्रकरणार्थोपन्यासेन प्रत्यग्ब्रह्मैक्यमुपलक्षयेदित्यर्थः । य आत्मा सर्वान्तरो दृष्टेर्बुद्धिवृत्तिलक्षणाया द्रष्टा प्राणनादिव्यापारोपलक्षितः स एवाशनायादिप्राणान्तःकरणशरीरधर्मातीतः साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति द्वितीयवाक्यार्थः । नेतिनेत्यादिवाक्यानां सकलदृश्यप्रविलापनेनाद्वितीयात्मतत्त्वोपलक्षणपरत्वम् । अदृष्टं द्रष्टृ इत्यादिना नान्यदतोऽस्ति द्रष्ट्रित्यादिवाक्यैः सह सर्वसाक्षिप्रत्यगात्मैवाक्षरं यस्मिन्नव्याकृताकाशादिधरिण्यन्तं जगदोतं च प्रोतं चेत्युपलक्षितं तत्त्वमित्यर्थः । विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति ।

कोन्वेनं जनयेत्पुनः ।
मर्त्यः सन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥

इति पृष्टस्य जगन्मूलकारणत्वेनोपलक्षितस्य स्वरूपं विज्ञानानन्दलक्षणमिति तत्पदार्थतत्त्वमुपलक्षितमित्यर्थः । एवं "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मिति प्रकृतस्य ब्रह्मणः "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" स्वरूपं निर्दिश्य "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत" इत्यादिना जगत्कारणत्वेनोपलक्ष्य तस्यैव सृष्टेषु कार्यकारणसंघातेषु प्रवेशं दर्शयित्वा "अदृश्येनात्म्ये निरुक्त" इत्यादिना प्रपञ्चापवादेन सर्वाधारं सर्वसाक्षिणमात्मानमानन्दरूपं "ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति", "अथ सो ऽभयं गतो भवति" "स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक" इति च तत्त्वमुपलक्षयेदित्यर्थः । "स वा एष महानज आत्मा यो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषो ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते स सर्वस्य वशी"त्यादिना जाग्रदाद्यवस्थाधर्मैरनन्वागतस्यासङ्गस्य कामाकामाभ्यां संसारमोक्षावनुभवतो बुद्ध्यादिसाक्षिणश्चिदात्मनो ऽन्तर्हृदये आकाशशब्दवाच्याजरामराभयादिलक्षणब्रह्मभेद इति तत्त्वमुपलक्षितमित्यर्थः ।

"दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ऽक्षरात्परतः परः" ॥

इति । "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रृश्य"मित्यादिना ग्राह्यग्राहकाद्यनेकोपाधिप्रतिषेधेनोपलक्षितस्य सर्वभूतयोनित्वेन च संभावितस्य सर्वज्ञस्य सर्वविदोग्निविस्फुलिङ्गादिवज्जीवरूपेण विभक्तत्वात्तया प्राप्तपरिच्छेदशङ्कानिराकरणेन प्रत्यक्तत्त्वमुपलक्षितं "ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठ"मित्यन्तेनेत्यर्थः । "इदं सर्वं यदयमात्मे"ति सर्वस्य दृश्यस्यात्मव्यतिरेकेण स्वरूपाभावमुक्तं दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैरुपपाद्य किं तदात्मनः स्वरूपमित्यपेक्षायां महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन

एवेति तत्त्वमुपदिष्टमित्यर्थः । “तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभू”रिति तत्त्वं पदार्थपरिशोधनपूर्वकं वाक्यार्थो दर्शितः । तत्रापूर्वमित्यादिना कार्यकारणत्वादिधर्मरहितत्वेन तत्पदार्थ उपलक्षितः, सर्वानुभूरिति सर्वसाक्षितया त्वंपदार्थः, अयमात्मा ब्रह्मेति वाक्यार्थ, इति विभागः । मनःप्राणादिषु प्रकाशकत्वेन प्रेरकत्वेन चोपलक्षितमात्मतत्त्वं ब्रह्म, विदिताविदिताभ्यां कार्यकारणाभ्यामन्यदिति तत्स्वरूपं निवेद्यते “ऽन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधी”त्यनेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥

क्व चिदाकाशशब्देनापि ब्रह्म लक्ष्यत इत्याह । आकाशो वै नामेति ।

(७) आकाशो वै नामेत्यादिश्रुतिभिः, स्मृतिभिश्च, “न जायते म्रियते” “नादत्ते कस्य दित्पापं” “यथाऽऽकाशः स्थितो नित्यं” “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि” “न सत्तन्नासदुच्यते” “अनादित्वान्निर्गुणत्वात्” “समं सर्वेषु भूतेषु” “उत्तमः पुरुष” इत्यादिभिः श्रुत्युक्तलक्षणाविरुद्धाभिः परमात्मासंसारित्वप्रतिपादनपराभिस्तस्य सर्वानन्यत्वप्रतिपादनपराभिश्च ॥

नामरूपयोर्जगद्बीजभूतयोरव्याकृतयोर्यो निर्वहिता व्याकर्ता ते नामरूपे यदन्तरा यस्य मध्ये वर्त्तेते न ततः पृथक् स्वतन्त्रे तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति वाक्यशेषाद्दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्राकाशशब्देनापि ब्रह्म लक्ष्यत इत्यर्थः । आदिपदा“त्प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा प्राण इति होवाचे,,त्याद्याः श्रुतयो गृह्यन्ते । न केवलं श्रुतिभिरेव ब्रह्मणो लक्षणं ग्राहयेदपि तु स्मृतिभिश्चेत्याह । स्मृतिभिश्चेति, श्रुत्युक्तलक्षणाविरुद्धाभिरिति स्मृतिविशेषणं, श्रुत्युक्तेर्थे स्मृत्युदाहरणं प्रतिपत्तिदार्ढ्यार्थं, न श्रुतेः प्रामाण्यसिध्यर्थं, विशेषणं च सांख्यादिस्मृतावतिप्रसङ्गव्यावृत्त्यर्थमिति च द्रष्टव्यं, परमात्मासंसारित्वप्रतिपादनपराभिरित्यादिविशेषणद्वयं श्रुतिस्मृत्योः साधारणं, परमश्चासावात्मा च परमात्मा, परमत्वं चास्याविद्यातत्कार्यसंघाततदवस्थासाक्षितया ऽव्यभिचार्यलुप्तप्रकाशस्वभावत्वं, तस्यासंसारित्वप्रतिपादनं संघातादवस्थात्रयोपाधेः सम्यग्विवेचनं तत्पराभिरित्यर्थः । तस्य शोधितस्य त्वंपदार्थस्य सर्वेण सर्वमस्मिंश्चिति सर्वं सर्वाधिष्ठानं ब्रह्म तेनानन्यत्वं तदेकात्मत्वं तत्प्रतिपादनपराभिरित्यर्थः । न्यायानुगृहीताभिश्चेत्यस्मिन्नर्थे चकारः ॥ ७ ॥

एवं वाक्योपदेशेन तदर्थोपलक्षणपरश्रुतिस्मृतिव्याख्यानेन च प्रतिबोधितं शिष्यमज्ञानसंशयविपर्यासापोहेनोपदिष्टार्थे मतिनैश्चल्याय पुनः पृच्छेदाचार्य इत्याचार्यकृत्यमाह । एवं श्रुतिस्मृतिभिश्चेति ।

(८) एवं श्रुतिस्मृतिभिर्गृहीतपरमात्मलक्षणं शिष्यं संसारसागरादुत्तितीर्षुं पृच्छेत्, कस्त्वमसि सोम्येति, स यदि ब्रूयाद्, ब्राह्मणपुत्रो ऽदोन्वयो ब्रह्मचार्यासं गृहस्थो वेदानीमस्मि परमहंसपरिव्राट् संसारसागराज्जन्ममृत्युमहाग्राहादुत्तितीर्षुरि,त्याचार्यो ब्रूया,दिहैव ते सोम्य मृतस्य शरीरं वयोभिरद्यते मृद्भावं चापद्यते तत्र कथं संसारादुद्धर्तुमिच्छसीति, नहि नद्याः अवरे कूले भस्मीभूतो नद्याः पारं तरिष्यतीति, स यदि ब्रूयाद्, अन्यो ऽहं शरीरात् ॥

तथा च शिष्यप्रतिपत्तिपरीक्षणार्था श्रुतिर्भवति “यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूप” मित्याद्या । हे सोम्य प्रियदर्शन कस्त्वं किमात्मक इति गुरुणा पृष्टो यदि शिष्यो ऽप्रतिपत्त्यादिदोषप्रतिबन्धवशाद् ब्रूयाद्ब्राह्मणपुत्र इत्यादि, तदाचार्यो ब्रूयादिति संबन्धः । असावन्वयो वंशो यस्य सोहमदोन्वयः, अमुकदीक्षितवंश्यो ऽहमित्यर्थः, महाग्राहो नक्रः तिमिङ्गिलो वा, अहो ऽयमद्यापि देहाभिमानप्रतिबद्धज्ञानोदय इति तं त्याजयत्याचार्यः । इहैव तव इत्यादिना । वयोभिः पक्षिभिर्गृध्रादिभिरित्यर्थः । एवं स्थूलदेहाभिमाने त्याजिते ततो विविक्तमात्मानं मन्यमानः सन्स यदि शिष्यो ब्रूयादन्यो ऽहं शरीरादित्यादि तदा इत्याचार्यो ब्रूयादित्युत्तरेणान्वयः ॥ ८ ॥

कथं शरीरादन्यत्वमवगतमित्यत आह । शरीरं तु जायत इत्यादिना ।

(९) शरीरं तु जायते म्रियते वयोभिरद्यते मृद्भावमापद्यते शस्त्राग्न्यादिभिश्च विनाश्यते व्याधिभिश्च प्रयुज्यते, तस्मिन्नहं सुकृतधर्माधर्मवशात्पक्षीव नीडमिव प्रविष्टः पुनःपुनः शरीरविनाशे धर्माधर्मवशाच्छरीरान्तरं यास्यामि पूर्वनीडविनाशे पक्षीव नीडान्तरम्, एवमेवाहमनादौ संसारे देवमनुष्यतिर्यङ्निरयस्थानेषु स्वकर्मवशादुपात्तमुपात्तं शरीरं त्यजन्नवंनवं चान्यदुपाददानो जन्ममरणप्रबन्धचक्रे घटीयन्त्रवत्स्वकर्मणा भ्राम्यमाणः क्रमेणेदं शरीरमासाद्य संसारचक्रभ्रमणादस्मान्निर्विण्णो भगवन्तमुपसन्नो ऽस्मि संसारचक्रभ्रमणप्रशमायेति, तस्मान्नित्य एवाहं शरीरादन्यः, शरीराण्यागच्छन्त्यपगच्छन्ति च वासांसीव पुरुषस्येति । इत्याचार्यो ब्रूया,त्साध्ववादीः सम्यक् पश्यसि ॥

Digitized by Google

शरीरावस्थाद्रष्टृत्वाद्दृश्याद्विकारिणो ऽहं द्रष्टा ऽविकार्यन्य इत्यर्थः । कथं तर्हि देहादन्यस्य तव देहाभिमानपूर्वको व्यवहार इति चेदविद्याप्रयुक्तकामप्रवर्त्तितधर्माधर्मवशादित्याह । तस्मिन्नहमिति । सुकृतविशेषणेनाहंकारपूर्वकत्वद्योतनादहंकारस्य चाविद्यां विना केवले आत्मन्यसंभवादविद्याप्रयुक्ताभिमानमूलत्वं धर्माधर्मयोरिति भावः । यद्येवं जानासि मा तर्हि कर्म कार्षीरिति चेत्पूर्वकृतकर्मवासनापरवशतयोत्तरोत्तरकर्मप्रवृत्तेर्न शक्नोम्यहं निरोद्धुमित्यभिप्रेत्याह । अनादाविति । ह्रियमाणकालनद्याः क्व चित्तरति क्व चिच्चेत्यादिन्यायेनाह । क्रमेणेदं शरीरमासाद्येति । बहूनां कर्मणां संचितत्त्वे ऽपि क्रमेणैव फलारम्भो न युगपदित्यैकभविकत्ववादः क्रमशब्देन निरस्यते । एतेन नित्यानित्यविवेक आत्मनो जात इति फलितमाह । तस्मान्नित्य एवेति । आचार्यस्तु विवेकोक्तिं प्रशंसन्नभ्यनुजानाति, साध्ववादीरिति ॥ ९ ॥

एवं विवेकवतस्तव वर्णाश्रमाद्यभिमानो भ्रान्तिमूल एवेत्याह । कथं मृषावादीरिति ।

(१०) कथं मृषावादी,ब्राह्मणपुत्रो ऽदोन्वयो ब्रह्मचार्यासं गृहस्थो वेदानीमस्मि परमहंसपरिव्राडिति, स यदि ब्रूयाद् भगवन्कथमहं मृषावादिषमिति, तं प्रति ब्रूयादाचार्यो, यतस्त्वं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं जात्यन्वयसंस्कारवर्जितस्यात्मनः प्रत्यभ्यज्ञासीर्ब्राह्मणपुत्रो ऽदोन्वय इत्यादिना वाक्येनेति, स यदि पृच्छेत्कथं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं, कथं वा जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इत्याचार्यो ब्रूयाद्, शृणु सोम्य, यथेदं शरीरं त्वत्तो भिन्नं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं त्वं च जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इत्युक्त्वा, तं स्मारयेत्स्मर्तुमर्हसि सोम्य परमात्मानं सर्वात्मानं यथोक्तलक्षणं श्रावितो ऽसि, "सदेव सोम्येद"मित्यादिभिः श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च लक्षणं च तस्य श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च ॥

कथं भ्रान्तिर्ममेति पृष्टवन्तमाचार्यो ब्रूयादित्याह । तमिति । किं ब्रूयादित्येतदाह । यतस्त्वमित्यादिना । जातिर्जन्म, अन्वयः पित्रादिः, संस्कारो जातकर्मादिरुपनयनादिश्च, भिन्ना अनात्मभूता जात्यन्वयसंस्कारा यस्य शरीरस्य तत्तथा जात्यन्वयसंस्कारवर्जितस्यात्मनः कूटस्थस्य स्वरूपं मयाऽहमित्युल्लिखन् शरीरं प्रति ज्ञातवान् ब्राह्मणपुत्र इत्यादिना वाक्येन, अतो विपर्ययदर्शित्वान्मृषावादीरित्यर्थः । उक्तमर्थं विशदीकर्तुं शिष्यप्रश्नमुत्थापयति । स यदीति । गुरोरुत्तरदानाय प्रवृत्तिमाहाचार्यइति । वक्ष्यमाणस्यार्थस्यातिसूक्ष्मदृष्टिगम्यत्वात्सावधानो भवेत्याह । शृणु सोम्येति । यथेदमित्यादि वर्जित इत्यन्तं शिष्योक्त्यनुवादवाक्यमुक्त्वा तं शिष्यं पूर्वोक्तं परमात्मलक्षणं स्मारयेदिति योजना । यस्मात् सदेवेत्यादिश्रुतिभिस्तदर्थानुकूलाभिः स्मृतिभिश्च यथोक्तलक्षणं परमात्मानं सर्वात्मानं श्रावितो ऽसि तस्मात्स्मर्तुमर्हसि सोम्येति योजनीयो ग्रन्थः । "य आत्मापहतपाप्मे"त्यादिभिः श्रुतिभिः "न जायते" इत्यादिस्मृतिभिश्च । पूर्वोक्तं ब्रह्मोपलक्षणं च तस्यात्मनः स्मर्तुमर्हसीत्यन्वयः ॥ १० ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ बालरामायणाख्यनाटकस्य ॥

॥ नवमोऽङ्कः ॥

अतः परं रावणवधो भविष्यति ।

ततः प्रविशति यमपुरुषः तत्रभवतो लुलायलक्ष्मणः सकलप्राणभृतां विहितविनाशस्य कीनाशस्य किमपि विश्वातिशायिनी प्रभविष्णुता । यतः ।

नित्यस्मिताम्बुरुहविष्टरसंनिविष्टः
स्वेच्छाविनिर्मितचतुर्दशलोक एकः ।
ब्रह्मेति यः किमपरं कविता श्रुतीनां
तस्यापि निःश्वसितसंहृति न्यकृततान्तात् ॥ १ ॥

परिक्रम्य पार्श्वे विलोक्य च । अहो नक्तंचरचक्रवर्त्तिनो वीरकचूडामणेः किमपि निष्प्रतीपमाज्ञातं यद्देषोऽस्मि तेनापि भगवता भूर्भुवःस्वस्त्रयविहितनियमेन यमेन विजनेऽपि श्रवसि समादिष्टः यथाज्ञापितोऽस्मि पुरुहूतेन यदुत विनतानन्दनः स्यन्दनरूपतामारोप्यास्माभिः परिकल्पितमातलिसूतसुनीतः सारथिर्दाशरथेः समरसीम्नि जैत्रं पत्रं कृतः संप्रति तु तादृशस्य रामभद्रस्य तादृशेन रावणेन सह द्वन्द्वयुद्धमनुमन्यामहे दिदृक्षामहे च तदुद्धृतनिजाक्षपटलपटलीभ्यो लङ्कालोकलेखमानमयेन जानीमः ।

कदा केषां च केभ्यश्च क्षयो लङ्कानिवासिनां ।
रामात्तु दशकण्ठस्य किंविधो भविता वधः ॥ २ ॥

येन तत्रैव क्षणे चारणोपदिश्यमानमहावीरप्रकाण्डप्रचाराः पुत्रदर्शनकुतूहलिना दिव्यरूपेण परमसुहृदा दशरथेन सह संग्रामसीमानमवतराम इति तद्वृद्रमुख महाक्षपटलिकं मद्वचनाच्चित्रगुप्तमादिश येन लङ्कालेख्यकमुद्धृत्य समर्पयति पुरंदरश्रावणाय तद्यावच्चित्रगुप्तमेवोपसर्पामि परिक्रामितकेन विचिन्त्य अहो दशाननः सर्वेषामुपरि पराक्रमेण तथाहि ।

Digitized by Google

यत्र दृष्टे हरेरक्ष्णां सहस्रं कुड्मलायते ।
कृतान्तदण्डः सोऽप्यस्य कण्ठे किमपि कुण्ठितः ॥ ३ ॥

अपि च ।

अवतरति विधाय ब्रह्मदण्डं प्रचण्डं
सकलजननभाजां कल्पितान्ते कृतान्ते ।
समरशिरसि यस्य प्राप भङ्गं धुताङ्गः
खुरदलितधरित्रीचित्रकायो लुलायः ॥ ४ ॥

कथमयं चित्रगुप्तः ।

ततः प्रविशति चित्रगुप्तः अङ्गभङ्गनाटितकेन ।

दिवानिशं राक्षसमण्डलस्य
प्रचण्डरामानुचरैर्जितस्य ।
निबध्नतो मे निधनप्रपञ्चं
स्थितः करः खेदजडाङ्गुलीकः ॥ ५ ॥

पुरुहूतः । उपसृत्य कर्णे एवमेवं ।

चित्रगुप्तः यदादिशति स्वामी इदमर्प्यते निबन्धोद्धरणनाटितकेन न खलु कश्चिदिह प्रच्छन्नो वा मत्तो वा योऽपि मन्त्रं निर्भेदयेत् साक्षात्करणाय तत् प्रतिवाचय । पुरुषो वाचयति ।

अतिक्रान्ते कृते काले प्राप्ते त्रेतादिवत्सरे ।
कृष्णकार्तिकपक्षाद्यदिवसोदययोगिनि ॥ ६ ॥
रामैकरतसुग्रीवप्लवङ्गमबलैर्बलात् ।
लङ्काऽलङ्कारतां बिभ्रत्युपरुद्धा महोदधेः ॥ ७ ॥
धूम्राक्षं क्रोधधूम्राक्षमकम्पनमकम्पनं ।
हतवानञ्जनाजन्मा भिन्नाञ्जनसमप्रभं ॥ ८ ॥
प्रहस्तो दीर्घहस्तेन नीलेनाशु निमीलितः ।
द्वितीयेऽह्नि द्विधा चक्रे कुम्भकर्णं रघूद्वहः ॥ ९ ॥
नरान्तकस्यान्तकोऽभूदङ्गदो रुचिराङ्गदः ।
नीतो देवान्तकश्चान्तं त्रिशिराश्च हनूमता ॥ १० ॥
ऋषभेण महापार्श्वः पार्श्वपीडनतो हतः ।
चक्रेऽतिकायं निष्कायं तृतीयेऽह्नि च लक्ष्मणः ॥ ११ ॥
कुम्भकर्णात्मजौ कुम्भनिकुम्भौ दम्भपण्डितौ ।
हरिराजहनूमद्भ्यां चक्राते यमसेवकौ ॥ १२ ॥
मकराक्षं सरोजाक्षः खरपुत्रं खरान्तकः ।
रामो गुणद्रुमारामो निजघान घनौजसं ॥ १३ ॥
मेघनादं महानादं सायकैर्हतनायकैः ।
लक्ष्मणः सिंहलक्ष्माणं बबाध प्रियबान्धवः ॥ १४ ॥
महोदरो विरूपाक्षो विरूपाक्षो महोदरः ।
चतुरेण चतुर्थेऽह्नि सुग्रीवेण रणे हतौ ॥ १५ ॥
संग्रामे वीरसंग्रामे राजितः समराजितः ।
चक्रे रणमहाचक्रे मार्गणैर्मर्ममार्गणैः ॥ १६ ॥
दशकण्ठो धृतोत्कण्ठो राघवादस्त्रलाघवात् ।
पञ्चमेऽहनि पञ्चत्वं प्रयासेन प्रयास्यति ॥ १७ ॥

युगलकं । चित्रगुप्तः । तदपरिहीणकालं भगवन्तमुपतिष्ठ येन पुरंदरादेशमनुतिष्ठति स्वामी ।

इति निष्क्रान्तौ विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशतः पुरंदरदशरथौ चारणमिथुनं च । चारणः । आर्य मातले सकलदानवेश्वरपराक्रमणं सौत्रामणं अतिदृक्कुतूहलोत्तानितलोकलोचनपक्ष्माणमैरावणलक्ष्माणं गगनाङ्गणसंचरणवेगतरलितमाणिक्यं किंकिणीनिनदनिःस्यन्दनं स्यन्दनमितः कुरु अयमसावतिसुरासुरसंगरनिवेशो रामरावणयोः समरसंरम्भोद्देशः । सर्वे रथवेगं नाटयन्ति ।

दशरथः । भगवन् गीर्वाणनाथ इतः प्रसादं विधाय निधीयन्तां दृष्टयः ।

अयमनुकृतवल्लीफुल्लतापिच्छगुच्छो
रणभुवमवतीर्णः कार्मुकी रामभद्रः ।
अयमपि दशकण्ठः कुण्ठिताम्भोदशोभः
परिकलयति बाणं भ्रान्तकोदण्डदण्डः ॥ १८ ॥

कर्णं दत्त्वा आकाशे । किमाह रभसोल्लासितहृदयामोदमुद्रो रामभद्रः ।

भो लङ्केश्वर दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते
कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किंचिद्गतं ।
नैवं चेत् खरदूषणत्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्किलः
पत्री नैष सहिष्यते मम धनुर्ज्याबन्धबन्धूकृतः ॥ १९ ॥

पुरंदरः । सखे भूकाश्यप कतिहायनः पुनरयं वत्सो रामभद्रः, येनेदृशान्यतिपरिणतप्रणेयानि च वचांसि वक्तुं शिक्षितः ।

दशरथः । सविनयं । देव भवदनुग्रहस्यैष प्रभावः स खल्वयस्कान्तमणेरनुभावो यदपो द्रवति । आकाशे कर्णं दत्त्वा । किमाह राक्षसराजः रेरे रावण दोर्दण्डचण्डिमाहृतराम त्वत्पूर्वपुरुषस्यापि प्रहरणैर्नैव सोढमासीत् तथाहि । स मया ।

भृङ्गः स्तम्बेरमेणेव मदलम्पटचेष्टितः ।
अनरण्यो वरेण्यश्रीश्चपेटी चिपिटीकृतः ॥ २० ॥

किंच रे अनरण्यकुलकुमार ।

चक्रे चक्रं मुरारेर्मयि कुपितवधूकुण्डलक्षेपलीला-
मस्मिन्नंसे विभिन्नस्तडिति बिसलता काण्डवत् कालदण्डः ।
वक्षस्यूर्जस्वि वज्रं गतमिह च तुलां स्त्रैणहारप्रहारै-
र्यत् सत्यं पत्रिणस्ते मम वपुषि घने मन्मथास्त्रीभवन्ति ॥ २१ ॥

Digitized by Google

पुरंदरः । विचिन्त्य । अहो महदन्तरं रामरावणयोर्वचनचातुर्यं प्रति यद्वा मतिः परिणमन्ती पुरुषमुदात्तयति न वयः ।

चारणः । कर्णं दत्त्वा आकाशे । किमाह रामभद्रः तर्हि सन्नामयमनङ्गबाणोपमानो बाणः ।

चारणी । ससंभ्रमं प्रणम्य । भअवं पुरंदर णिवेसीअंतु विसदकंदोदकाणणमणोहरा दूदोद्दो अक्खिविक्खेवा । जदो पढमं कोदंडमंडलादो पलअकेउदंडप्पमाणो बाणो पच्छा कोसलणरिंदणंदणस्स वअणादो वाणी णिग्गता भअवं इंदाणीवल्लह अस्सुदपुव्वं अदिट्ठपुव्वं च रामचंदचरिदं जं दाणिं दसाणणस्स मंदोदरीचडुलचुंबणविलुत्ततिलअबंधे णिडालवट्टे जअधअदंडत्तणमुवणीदो बाणो * ।

चारणः । सुगेहिनि सुदृष्टिरसि ।

यस्मिन्नम्बकमम्बिकापतिरसौ देवस्तृतीयं च हत्
पाद्मं यत्र च रोचनाम्बुतिलकं न्यस्यन्ति पृथ्वीभुजः ।
क्रोधेऽष्टुं भ्रुकुटीपुटेन घटते यच्च त्रिभङ्गात्मना
तत्रैव त्रिदिवद्रुहः प्रथमतो रामेण बाणोऽर्पितः ॥ २२ ॥

चारणी । सविषादं । हध्धीहध्धी हदासदसकन्धरेण विणिब्भरदलदिंदीवरवजाहिरामस्स रामस्स गिरिसिलाविसालं वच्छत्थलमुद्दिसिअ कअंतदाढाजरठो सरो सन्धिदो † ।

दशरथः । कः कोऽत्र धनुर्धनुः पुरंदरप्रसादीकृतसखिभावे सति दशरथे कथमिव रावणो रामभद्रं प्रहरतु ।

पुरंदरः । सखे दशरथ द्वन्द्वयुद्धमनुचितं क्षत्रधर्मस्य दिव्यभावस्य च यद्द्वन्द्ववृत्तिरपि शस्त्रं गृह्णाति ।

दशरथः । तत् कथयतु वन्द्यः किमत्र सांप्रतं ।

पुरंदरः । यदत्र सांप्रतमसांप्रतं वा राघवधुरंधरो रामदेव एव तद्वेद ।

चारणः ।

यन्मैथिलीमदनतल्पतलं यदात्त-
मारीचरत्नमृगचर्मशिलाघनं च ।
रामस्य वक्षसि चिरोज्झितहारदाम्नि
तस्मिन्नयं दशमुखेन शरो निखातः ॥ २३ ॥

दशरथः । कथं रावण निपुणोऽसि यदेकेन बाणेन हृदये द्वयं ताडितं रामो दशरथश्च ।

* भगवन् पुरन्दर निवेश्यन्तां विशदकमलकाननमनोहरा इतस्ततोऽक्षिविक्षेपाः । यतः प्रथमं कोदण्डमण्डलात् प्रलयकेतुदण्डप्रमाणो बाणः पश्चात् कोशलनरेन्द्रनन्दनस्य वदनाद्वाणी निष्क्रान्ता । भगवन्निन्द्राणीवल्लभ अश्रुतपूर्वमदृष्टपूर्वं च रामचन्द्रचरितं यदिदानीं दशाननस्य मन्दोदरीचटुलचुम्बनविलुप्ततिलकबन्धे ललाटपट्टे जयध्वजदण्डत्वमुपनीतो बाणः ।

† हाधिक्हाधिक् हताशदशकन्धरेणापि निर्भरदलदिन्दीवरव्रजाभिरामस्य रामस्य गिरिशिलाविशालं वक्षस्थलमुद्दिश्य कृतान्तदंष्ट्राजरठः शरः संहितः ।

चारणः ।

मन्दोदरीस्तनविसूत्रितकुङ्कुमं य-
द्यद्वज्रघातकणचूर्णविकीर्णहारं ।
लङ्केश्वरस्य हृदि तत्र भवद्भुवाऽपि
मारीचरक्तपिहितो निहितः पृषत्कः ॥ २४ ॥

चारणी । सचमत्कारं आअण्णापादिदकोदंडमंडलनिग्गलंतसरधोरणीणीरंधणिरुध्धभुअणकंदरो सुट्ठु खु रामरावणाणं णिब्भरो समरसंरंभो अहह का वि लक्खणजेट्ठस्स दसरहणंदणस्स धाणुक्कदा जेण अदिक्कमिअ रधवरकेउदण्डं सरप्पदा पअट्टंति * ।

पुरंदरः । सखे महीमहाराज अमुना रामशरविद्यावैशारद्येन देवं त्रिपुरान्तकं शंकरमनुस्मारितोऽस्मि ।

दशरथः । रावणावलोकनाटितकेन कथं रामभद्रचरितप्रमोदवते भगवते महेन्द्रायापि कुप्यति दशास्यः कर्णं दत्त्वा आकाशे । किमाह रावणः ।

स्मर्तुं युक्तः स तव समयः संयतं त्वां विमोक्तुं
शच्या यस्मिन्नहमतिशुचा याचितो भर्तृभिक्षाम् ।
यद्वा क्षुद्रो जन इव कथं कथ्यतां राक्षसेन्द्रः
पाणौ यस्य स्मयगरजुषामौषधं चन्द्रहासः ॥ २५ ॥

अपिच रे कपिललोमशबाहो अहल्याजार ।

बाणान् स्यन्दनकेतुयष्टिसुहृदो रामस्य नामाङ्कितान्
दृष्ट्वा वासव किं वृथा दशशती निःशल्यमुत्फुल्लति ।
सद्यस्तापसकामिनोऽस्य विमतेराज्ञो तु कृत्वा शिरस्त्वां कारागृहदत्तगाढनिगडं कर्ता प्रगे रावणः ॥ २६ ॥

दशरथः । भूय आकाशे कर्णं दत्त्वा । किमाह वत्सो मे रामभद्रः अहो वालिबालवयस्य पौलस्त्य भवादृशेभ्यो वीरवरपरिभावाः प्रवर्तन्ते तत् किमिदं नाम यदन्यः प्रतिपक्षोऽन्यस्मै कुप्यते तदेहि मामेव योधय । यद्दुर्मार्गमार्गणादपि दाशरथिना क्षत्रियेण भवान् विनेय एव । विचिन्त्य, । किमाह रावणः रेरे मानुषीपुत्रायमसावक्षत्रियो रावणः स भवान् क्षत्रियो रामः तद् दृश्यतां कतरो विनेयः कतरो विनेतेति, किमाह रामभद्रः हंहो अमानुषीपुत्र अयमसौ क्षत्रियो रामः स भवानक्षत्रियो रावणस्तदत्र दृश्यतां कतरो विनेयः कतरो विनेतेति ।

चारणः । विलोक्य । कथममर्षेण दर्पिताभ्यां रामरावणाभ्यां परस्परं प्रत्युपक्रान्तमिषुवर्षाद्वैतं ।

* आकर्णाकृष्टकोदण्डमण्डलनिर्गलच्छरधोरणीनीरन्ध्रनिरुद्धभुवनकन्दरः सुष्ठु खलु रामरावणयोर्निर्भरः समरसंरम्भः । अहह कापि लक्ष्मणज्येष्ठस्य दशरथनन्दनस्य धानुष्कता येनातिक्रम्य रथवरकेतुदण्डं शरच्छटाः प्रवर्त्तन्ते ।

चारणी । ससंभ्रमं । सुरपरमेसर भीसणं वट्टदि । जदो णिविडपाडिदपडाआवडा विधुरिदबंधुरधुरावंधा तक्खणादो खंडिदक्खदंडा तारणभंगिभंगुरिदपग्गाहपरिग्गाहा णिग्गिहीदगमणपवलचक्कचंकमणा उद्दामदलिददीहकूवरपवरा इमाणं असमाणा परिप्फुरंति दीहप्पमाणा बाणा । अविअ पडिक्खलिदजरढपक्खा भग्गचारणसंचरणा मंथरिदणिरवज्जविज्जाहरविहारा रभसुम्मूलिदसुरासुरप्पसरा वित्थण्णायणाद्दिअपव्वविवडविच्छारा णिट्ठुरणिट्ठाविदगंधव्वगव्वा पअडविध्धंसिदसिध्धसिध्धा गअणंगणुत्तासिदसउत्तसंताणा कहिं दाणिं पुण इमाणं ण पसरिदा सरसंघाआ * ।

चारणः । सम्यग्विभाव्य । अति हि सुदूरमन्तरं कार्मुककर्मणि विरञ्चिविरोचनकुलतिलकयोरनयोर्हस्तलाघवस्य तथाहि ।

रघुपतिवदनेन्दौ कार्मुकैः पङ्क्तिसंख्यै-
र्दश विकिरति बाणान् यातुधानप्रधानः ।
दशभिरपि च काण्डैरेककोदण्डवाही
प्रहरति दशवक्त्रीं राघवो रावणस्य ॥ २७ ॥

अपिच । सुरचक्रवर्तिन् इह हि कामिनामनुरागपरिग्रहो गुणलवलाभलोभेन दोषप्रमोषमावहति तथाहि ।

रामक्षिप्तान् प्रतीच्छत्ययमिह विशिखान् वक्षसा राक्षसेन्द्रः
सीताहस्ताम्बुजार्पितमलयभवस्थासकान्तर्वनेषु ।
सोल्लासं हारवल्लीकववपरिचिते ते तु तस्मिन् विशन्तः
स्वेदाम्भः प्रारभन्ते पुलकमुपनयन्त्युद्गतं चार्पयन्ति ॥ २८ ॥

आकाशे कर्णं दत्त्वा । किमाह सविचिकित्सक्रोधं ।

रामः । न केवलममुना समबाणवर्षेण रावणप्रमार आरभ्यते अपित्वेतस्य जानकीकरतलस्पर्शकेलिसंभावनोपा गात्रेषु पत्रिषु रोमाञ्चकञ्चुकं यावद्दामोच्यते तद्भवतु विश्वामित्रोपदिष्टमन्त्रैर्दिव्यास्त्रैरमुमायोधयामि ।

चारणी । सचमत्कारं किं उण एदं आमूलफलिदफुलिंगजडिलजालावलीविलीणतुहिणसरणिसारणीपूरिज्जमाणमंदाइणीचंदभाआपहुदिणदीसत्थमंथरिदवित्थारो सअलकुलसेलचक्कवदी कुवेराधिट्ठिदं दिसमधिवसंतो हिमवंतो संतवणुत्तरलसिलाजदुणीसंदणिज्जरद्दुहंतचरणचंकमणक्कंदिदअकरिंदपवेससमूससंतसेत्तसलिलमदप्फालिदतडंतणिवतंडपच्छरविच्छारपअदसद्दसंदोहभरिदगंभीरगुरुगुहाकुहरम्मसे चिंझो सिमिसिमाअंतसंततसिरिखंडमंडलीतड्डपणट्ठभुअंदभोअभरिज्जंतत्तंबवण्णीसोत्तसंत्तासिदसिप्पिसंपुडमुहपलोट्टमोत्ताहलकरंबिदतंरवणीपवणविच्छिण्णणिअंवडंबरालंकिददरिकणमहीवलओ मलओ डाहकुविदकुंभसंभवमहामुणिगेहिणीदिचविवण्णदिट्ठिच्छडाकउप्पसंकोडिदवडुलजालुधीउपीडापरिहरिज्जमाणमाणिक्कचक्कवालवेल्लिअलदाभवणगब्भसंभाविदहदवहुच्छेदमुहुत्तसुहपसुत्तविज्जाहरमिहुणजणिदमणमोहणो रोहणो * ।

पुरंदरः । ध्रुवं शस्त्रमाग्नेयमामन्त्रितं पौलस्त्यदमनविधावस्ततन्द्रेण रामचन्द्रेण । यतः ।

रामनर्तितमहाधनुर्मुखा-
द्यत्रयत्र निपतन्ति सायकाः ।
तत्रतत्र जलधेर्जलोच्चये
कार्यतो विरचयन्ति वाडवं ॥ २९ ॥

अपिच ।

सद्यः कल्पद्रुमाणां मणिकुसुमवतां वर्त्तते दावदाहः
क्रन्दन्त्युत्तप्तधारास्रुतिकृतकरकावृष्टयस्तोयवाहाः ।
रामस्योच्चण्डचापप्रणिहितहुतभुङ्मार्गणार्चिःप्रपञ्चै-
स्तूर्णोत्तीर्णः समुद्रं सरति च त्रिसरो मेरुहेमद्रवस्य ॥३०॥

चारणः । आकाशे कर्णं दत्त्वा । किमाह रावणः कथं दिव्यास्त्रसमरसमारम्भी रामस्तदहमपि समारभे । यद्वा ।

आग्नेयास्त्रं हृदयदवथुर्वारुणं हन्त शास्त्रं
धारावाष्पं पवनशरतां यान्ति च श्वासदण्डाः ।
तज्जानक्या किमिव न कृतं रक्षसां स्वामिनो मे
दिव्यैरस्त्रैर्यदयमपरं तापसः कर्तुकामः ॥ ३१ ॥

चारणी । आमूलुद्धूलिअपारिआअतरुराअराइणो उक्कंपिदाणप्पकप्पपादवा विसुतिदसंताणअतरुसंताणा विमद्दिदामंदमंदारुदुमाणिदलिदणंदणवणहरिअंदणा इमे आसुतिदसत्तभुअ-

* सुरपरमेश्वर भीषणं वर्तते यतो निबिडपाटितपताकापटा विधुरितबन्धुरधुराबन्धास्तत्क्षणातः खण्डिताक्षदण्डास्ताडनभङ्गिभङ्गुरितप्रग्रहपरिग्रहा निगृहीतगमनप्रबलचक्रचङ्क्रमणा उद्दामदलितदीर्घकूबरप्रवरा अनयोरसमानाः परिस्फुरन्ति दीर्घप्रमाणा बाणाः । अपिच परिस्खलितजरठपक्षा भग्नचारणसंचरणा मन्थरितनिरवद्यविद्याधरविहारा रभसोन्मूलितसुरप्रसरा विषण्णापन्नगप्रपञ्चविस्तरविस्तारा निष्ठुरनिष्ठापितगन्धर्वगर्वाः प्रकटविध्वंसितसिद्धसिद्धा गगनाङ्गणोत्त्रासितशकुन्तसन्तानाः क्वेदानीं पुनरेतयोर्न प्रसृताः शरसङ्घाताः ।

* किं पुनरिदमामूलफलितस्फुलिङ्गजटिलज्वालावलीविलीनतुहिनसरणिसारणीपूर्यमाणमन्दाकिनीचन्द्रभागाप्रभृतिनदीसार्थमन्थरितविस्तरः सकलकुलशैलचक्रपतिः कुबेराधिष्ठितां दिशमधिवसन् हिमवान् सन्तपनोत्तरलशिलाजतुनिस्यन्दनिर्भरदह्यमानचरणचङ्क्रमणाक्रन्दितकरीन्द्रप्रवेशसमुच्छ्वसत्स्रोतःसलिलस्फालिततटान्तनिपतत्प्रस्तरविस्तारप्रवृत्तशब्दसन्दोहभरितगम्भीरगुरुगुहाकुहरमध्यो विंध्यः शिमशिमायमानसन्ततश्रीखण्डमण्डलीभ्रष्टभुजगेन्द्रभोगभिद्यमानताम्रपर्णीस्रोतस्सन्त्रासितशुक्तिसंपुटमुखपतितमुक्ताफलकरम्बिततामपर्णीपवनविच्छिन्नचनितम्बडम्बरालंकृतदक्षिणमहीवलयो मलयो दाहकुपितकुम्भसंभवमहामुनिगेहिनीदत्तविवर्णदृष्टिच्छटाकलापसंकोटितचटुलजलौषोडुपरिह्रियमाणमाणिक्यचक्रवालवल्लितलताभवनगर्भसंभावितहुतवहोच्छेदमुहूर्तसुखसुप्तविद्याधरमिथुनजनितमनोमोहनो रोहणः ।

Digitized by Google

णावसाणा वव्रमाणा पवट्टंति * ।

पुरंदरः । नूनमात्मनि कृशानवमस्त्रमसमर्थं समर्थयता त्रिभुवनाभोगभङ्गनिमित्तमग्निमाहतसंयोग इति सामीरणमासूत्रितं राक्षसराजेन तथाहि ।

द्विष्यानां पानपङ्क्तीर्दिशिदिशि विकिरन् भग्नचिह्नोरुदण्डः
पक्वानां स्वर्द्रुमाणाममरमधुलिहां रुग्णशाखाप्रकाण्डः ।
भञ्जन् बर्हावतंसं हरसुतशिखिनः पिच्छविच्छेदनाभि-
र्वायुर्वात्येष चण्डो जलधितटरुहां मर्दनो विद्रुमाणां ॥ ३२ ॥

चारणी । किं पुण मसिणवट्टिदराअवट्टसिणिध्धमुध्धमुध्धेणहामलच्छाएण विच्छाइज्जइ ठाअणं दुद्दिणेण आवज्जिज्जइ कलकलरवुक्कंठाविसंठुलकंठाहिं तंडवाडंवरो सिहिडिमंडलीहिं णिविडिइ मिणालदंडपंडुराहिं मंडिदवह्मंडकंदडहराहिं जलधाराधोरणीहिं गज्जिज्जइ णिविडुल्लासिअवंसकरिकरिल्लविट्ठुरिल्लेहिं फारफालिदगंभीरभेरीभीसणेहिं जलहरेहिं † ।

पुरंदरः । मन्ये पवनोद्दीपितदहनास्त्रशान्तये जलधरास्त्रमिदमाहूतं रामभद्रेण तथाहि ।

तैलस्निग्धान्ध्रनारीचिकुरविरचनामेचकाः शक्रचाप-
ज्योतिर्लक्ष्माण एते निचुलपरिचिताश्चातकाचान्तवारः ।
न्यस्यन्तः केतकीनां मुकुलपरिकरं केकिनां नृत्तकारा-
स्तारावर्त्मावमन्तः कमलकवलनाः पूरयन्त्यम्बुवाहाः ॥ ३३ ॥

ततश्च ।

रोदसीकन्दराभोगमानयष्टिसमक्रमैः ।
क्रियतेऽर्णवमग्नेव धाराम्भोभिर्जगत्त्रयी ॥ ३४ ॥

चारणी । पेक्खदु देवो अण्णोण्णजुज्झंतजलहत्थिसच्छा कल्लोलकेलिणिलुक्कंतगिरिपक्खिणो लक्खिज्जंततिअसिंदसिंधुरबंधवा समुल्लसंतपीऊससेसा दीसंतदेवदुमवादवालवाला अवलोइज्जंतनाराअणसूअरसमुध्धरिदधरणिवेठणिलुक्कणट्ठाणा वित्थरंतकोत्थुहसगोत्तमणिकरंविदपाआलजंबाला उक्कंततलच्छीवालविलासुद्देसा सप्पवंचपंचजणजणणीसंखिणीसणाहा ससंभमभमंतकच्छवडिंभगब्भा पअडिज्जंतदामोदरणिद्दा-

* आमूलोत्खलितपारिजाततरुराजा उत्कम्पितानल्पकल्पपादपाविसूत्रितसंतानतरुसंताना विमर्दितामन्दमन्दारद्रुमा निर्गलितनन्दनवनहरिचन्दना इमे आसूतसप्तभुवनावसानाः पवमानाः प्रवर्त्तन्ते ।

† किं पुनर्मसृणावर्त्तितराजपट्टस्निग्धमुग्धेन श्यामलच्छायेनापि छाद्यते गगनाङ्गणं दुर्दिनेन । आवर्ज्यते कलकलरवोत्कण्ठाविसंष्ठुलकण्ठाभिस्ताण्डवाडम्बरः शिखण्डिमण्डलीभिः । निबिडायते मृणालदण्डपाण्डुराभिर्मण्डितब्रह्माण्डकन्दराभिर्जलधाराधोरणीभिः । गर्ज्यते निबिडोल्लासितवंशकरिकरीन्द्रसदृशैः स्फारोत्स्फारितगम्भीरभेरीभीषणैर्जलधरैः ।

विमद्दसअणिज्जसेसरमणिज्जा माहवमहातिमिगोत्तगिलिज्जंततिमिंगिला णिब्भरं भरंति भुअणाइं इमे समुद्दा * ।

पुरंदरः । नूनमात्मनि वारुणास्त्रमप्यतन्त्रं मन्यमानेन त्रिभुवनाभोगगर्भमहाकन्दरप्लावनाय जलं जलसंपृक्तं महाजलाय कल्पत इत्यौदन्वतमस्त्रमाहूतं पौलस्त्येन तथाहि ।

कुर्वन्तो वाडवाग्नेर्द्रुतकरिमकरग्रासमर्चिःप्रकारं
दैत्यस्त्रीमुक्तहाहारवचकितबलच्छत्तिनिर्मुक्तमुक्ताः ।
पत्नोत्क्षेपेण चण्डाड्डमरितपयसः पक्षिणां क्ष्माधराणां
त्रीन् लोकान् प्लावयन्ति प्रसभविरचितावर्तमुद्राः समुद्राः ॥ ३५ ॥

चारणी । भअवं दससदक्ख पेक्ख पेक्ख कलिदकलिकालकवलणा सत्तसाअरपाणप्पवीणा णिव्वाणणअरराअमग्गा धम्मद्दुममहारामा कोधपाअवप्पसरपरसुणो णिविडिदजडाजूटबंधा कमंडलुमंडिदहत्था पअडिदजोअपट्टा वंभसुत्तपविक्तिदखंधबंधा भअवंतो अगत्थिमहेसिणोऽलक्खसंखा संचरंति † ।

पुरंदरः । मन्ये त्रिभुवनपरिप्लावनपयः पाननिमित्तमगस्त्योपदिष्टमगस्त्यास्त्रं धनुषि संहितं रघुकुलराजपुत्रेण तथाहि ।

लोपामुद्रानिबद्धोपचरणविधयो धौतवल्कोत्तरीया
रत्नानामाधिराज्ये विरचितरतयो ब्रह्मसूत्राञ्चितांसाः ।
एते निर्यान्त्यगस्त्याश्चलचुलुकपुराचान्तसप्ताब्धिवारो
रुद्राक्षाक्षावलीभिर्द्विगुणवलयिता बिभ्रतः कर्णपालीः ॥ ३६ ॥

चारणः । सविस्मयं नमुचिमथनमन्थरितमन्यो शतमन्यो दिव्येनास्त्रजातेन दिव्यमस्त्रजातं विजित्य तत् किमपि कृतं रक्षोलक्ष्मीविरामेण रामेण यदनिशं विमृशतोऽपि मे न चेतः प्रत्येति न वाच उच्चरन्ति निरङ्कुशा दशाननस्याज्ञा विभाव्य सावष्टम्भं । यद्विदं निवेद्यते ।

विश्वाज्ञादानदक्षादरमुखरमुखं चन्द्रहासोपपाद्य-
च्छेदक्रीडारसज्ञं तदिदमनवधिक्रोधहुंकारधारि ।
सार्धं शुद्धान्तनारीनयनजपयसा सूचितं देवदारै-
राकण्ठाद्दाशकण्ठं भुवि पतति शिरो रामभल्लावलूनं ॥ ३७ ॥

* प्रेक्षतां देवः अन्योन्ययुध्यमानजलहस्तिसार्थाः कल्लोलकेलिनिरुत्क्रान्तगिरिपक्षिणो लक्ष्यमाणत्रिदशेन्द्रसिन्धुरबान्धवाः समुल्लसत्पीयूषशेषा दृश्यमानदेवद्रुमपादपालवाला अवलोक्यमाननारायणसूकरसमुद्धृतधरणीपृष्ठनिलयनस्थाना विस्तार्यमाणकौस्तुभसगोत्रमणिकरम्बितपातालजम्बाला उत्क्रान्तलक्ष्मीबालविलासोद्देशा सप्रपञ्चपञ्चजनजननीशङ्खिनीसनाथाः ससंभ्रमभ्रमत्कच्छपकच्छपडिम्भगर्भाः प्रकटायमानदामोदरनिद्राविमर्दशयनीयशेषरमणीया माधवमहातिमिगोत्रगिल्यमानतिमिंगिला निर्भरं भरन्ति भुवनानीमे समुद्राः ।

† भगवन् दशशताक्ष प्रेक्षस्वप्रेक्षस्व कलितकलिकालकवलनाः सप्तसागरपानप्रवीणा निर्वाणनगरराजमार्गा धर्मद्रुममहारामाः क्रोधपादपप्रसरपरशवो निबिडितजटाजूटबन्धाः कमण्डलुमण्डितहस्ताः प्रकटितयोग ट्टा ब्रह्मसूत्रपवित्रितस्कन्धबन्धा भगवन्तोऽगस्त्यमहर्षयोऽलक्ष्यसंख्याः संचरन्ति ।

पुरंदरः । हंहो ऐन्दुमतेय अतिदुष्करं कृतं रामभद्रेण यतः ।

शम्भोरग्रेनिजकरचरच्चन्द्रहासप्रसूतां
लङ्कानाथः किमपि सुबहोर्विस्मरन्नेष कालात् ।
धाराज्योतिस्सरलितशिखैः सांप्रतं रामबाणैः
कण्ठच्छेदव्यतिकररुजं लम्भितः स्मारितश्च ॥ ३८ ॥

दशरथः । शौर्यगाम्भीर्ये त्रिभुवनातिशायिनी राक्षसरा जस्य यदित्थं गते ऽपि न चलितं प्राचाहंकारेण तथाहि ।

एतल्लूनं दशमुखशिरः स्रंसते कण्ठपीठा-
च्च्यसुधंसे धनुषि सशरे चैतदुग्राट्टहासं ।
एतद्रामं प्रति च कुरुते धिक्शतं क्रोधवाचा-
मेतल्लङ्कामभि च भवति स्त्रीजनाश्वासनाय ॥ ३९ ॥

चारणी । विहस्य । ता अज्जपहुदि दसाणणं णवाणणं वाहरिस्सामो * ।

चारणः । प्रिये मञ्जुवादिनि जानाम्यत्रैव निराननमप्यभिधास्यसि नन्वयमोंकारो रावणशिरोमण्डलच्छेदविद्यायाः ।

दशरथः । प्रतिगृहीता प्रतिभोदयिनी दिव्यवाक्, बद्धो वाससि ग्रन्थिः ।

चारणः । कर्णं दत्त्वा आकाशे । किमाह रामभद्रः रेरे राक्षसीपुत्र ।

यद्गौरीचरणाब्जयोः प्रथमतस्त्यक्तप्रणामक्रियं
प्रेमार्द्रेण सविभ्रमेण च पुरा येनेक्षिता जानकी ।
लूनं ते तदिदं च राक्षसशिरोजातं च शान्तं मनः
शेषच्छेदविधिस्तु संप्रति परं स्वर्वैरिमोक्षाय मे ॥ ४० ॥

पुनः कर्णं दत्त्वा आकाशे । किमाह रावणः रेरे क्षत्रियापुत्र सुलभविभ्रमचर्मचक्षुरसि तदवलोकय कतमदत्र लूनं शिरः ।

दशरथः । विमृश्य । सप्रणामं सकलभूर्भुवःस्वस्त्रयैकवीर शुनासीर मायाविनिर्मितलङ्केश्वरशिरोदर्शनेन विलक्षं क्रुद्धो रामः शितकाण्डमण्डलीभिरकाण्डचण्डाभिरन्तरितमार्तण्डमण्डलाभिरखण्डोड्डमरितत्रिभुवनाभोगाभिर्भाभिरभिवर्षितुं प्रवृत्तः ।

चारणी । देव पेक्खपेक्ख निविडभिउडीकोडिकुडिललडालवट्टाइं जरठदाढदंडवरणिट्ठुरदट्ठाहरुट्ठाणाइं रहसणीसरंतदीहहुंकारदारुणणासावंसविवरंतराइं रामसरधाराधोरणीहिं चउद्दिसं स्सहुति निवडंति छिण्णविवण्णप्पाइं लंकेसरसिराइं † ।

दशरथः । चमत्कृत्य ।

यस्यांयस्यां ककुभि रभसस्पष्टदंष्ट्राकरालं
लङ्काभर्तुर्निपतति शिरो भल्लनिर्लूनकण्ठं ।
तस्यास्तस्यास्तरलितदृशा स्वर्गिवर्गेण नष्टं
प्राक्संस्कारक्रमभयवता योजनानां शतानि ॥ ४१ ॥

सहसावलोक्य । अहो मायाविता राक्षसस्य ।

रामबाणकृतः पातो न यावदवधार्यते ।
क्रियते तावदुद्भेदो मूर्ध्नां रावणमायया ॥ ४२ ॥

अतश्च ।

लङ्कावीरस्य मायाचयचतुरमतेर्मैथिलीनाथचाप-
व्यापारोद्भ्रान्तबाणव्रजनधृतरुषः स्वां प्रतिज्ञां विवक्षोः ।
ग्रीवागर्भप्रणालीमरणिसमुचितैकैकवर्णक्रमेण-
च्छिन्नोद्भिन्नैर्मुखाब्जैः कथमपि हि गिरामेति पङ्क्तिः समाप्तिं ॥४३॥

कर्णं दत्त्वा आकाशे । किमाह रामभद्रः प्रतिकूलं हि दैवं स्वारब्धमपि कार्यं विपर्यासयति तथाहि ।

शत्रुध्वंसः किल जनकजासंगमस्यैकहेतु-
स्तेनारब्धं दशमुखवधाडम्बरं राघवेण ।
छिन्नंछिन्नं पतति च शिरो जायते चान्यदन्य-
ल्लङ्काभर्तुस्तदिह करवै हा कथं मन्दभाग्यः ॥ ४४ ॥

पुनराकाशे । किमाह रावणः हंहो राम किमलीकशिरःखण्डनाडम्बरेण विडम्बयस्यात्मानं, क्व पुनः स्वेच्छाजन्मनां रावणावयवानां विच्छेदः, पुनराकाशे । किमाह रामः रावण अयं मे प्रीतये भवज्जम्भकभावः तथाहि ।

यन्मूलतो दशशिरांसि भवन्ति यस्य
छेदेषु तानि शतशोऽथ सहस्रशश्च ।
तत् साधु राक्षसपते कथमन्यथाऽय-
मुत्सृज्यतां जनकजाहरणापवादः ॥ ४५ ॥

पुनराकाशे । किमाह रावणः आः क्षत्रियखेट कापटिकतापस धनुरारोपणसमयप्रथमगृहीतां सीतामभिलषन्नुपपतिरिव शीर्षच्छेद्योऽसि पुनराकाशे । किमाह रामः रेरे पिशाचापसद ।

रम्भोपभोगरभसेन निरर्गलोऽसि
नो मैथिलीहरणनामसहोऽपि रामः ।
नन्वस्मि भास्करकुलप्रभवो वृभूषा
पूषा स एव हि निजान्वयकर्मसाक्षी ॥ ४६ ॥

तदित्थमभिदधाममपवित्रं वक्त्रमितो निर्विशतु ते शुद्धिम् ।

चारणः । विभाव्य संत्रस्य च । किमपि निरुपमानं राघवकोदण्डपाण्डित्यमसदृशाकारश्च पौलस्त्यपुरुषकारः यतः ।

---

* तदद्यप्रभृति दशाननं नवाननं व्याहरिष्यामः ।

† देव प्रेक्षस्वप्रेक्षस्व निबिडभ्रुकुटीकोटिकुटिलललाटपट्टानि जरठदंष्ट्रादण्डवरनिष्ठुरदंष्टाधरोष्ठानि रभसनिस्सरद्दीर्घहुंकारदारुणनासावंशविवरान्तराणि रामशरधाराधोरणीभिश्चतुर्दिशं झटिति निपतन्तिच्छिन्नविवर्णानि लङ्केश्वरशिरांसि ।

छिन्नं शिरो निपतदन्तरतस्तदेत-
दादाय देव निजमेव दशाननेन ।
मुक्तं च वक्षसि ककुत्स्थकुलध्वजस्य
जातश्च कुड्मलितपङ्कजचारुचक्षुः ॥ ४७ ॥

दशरथः । हा वत्स रामभद्र कतरदिदं प्रहरणं यदमुनापि मूर्छितोऽसि ।

पुरंदरः । सखे दशरथ रामभद्रं प्रति कृतं करुणावाणीभिः नन्वेष सकलवीरप्रकाण्डचन्द्रचूडकोदण्डस्य दलयिता ।

चारणः । कर्णं दत्त्वा आकाशे । किमाह रामः तदवयवान्तरच्छेदपुरःसरं शिरःखण्डनकर्म विरचयामि मा कश्चन नियतप्रतिबन्धो मायाविधिः स्यात् ।

चारणः । न केवलमभिहितमनुष्ठितं च । पुनराकाशे कर्णं दत्त्वा । किमाह रामः ।

छिन्नोद्गतो वहति कार्मुकमस्य मुष्टि-
र्लूनोदितः शरवरं च करो बिभर्ति ।
कृत्तोत्थितं च मुखमर्पितदृष्टि लक्ष्ये
धिक् तन्ममैष विफलोऽम्बुधिसेतुबन्धः ॥ ४८ ॥

दशरथः । सद्यश्छिद्यमानमुण्डमण्डलीमायाप्रपञ्चवञ्चितराघवशरलाघवमनवगच्छन्नेव विंशत्यर्धकन्धरो दुर्धरधनुर्धरोऽप्युच्चण्डचित्रकवचसज्जनिजशरीरसहस्रनिर्माणच्छद्मकर्मणि परां प्रवीणतामुपदर्शयति तत्र विद्मः किमत्र प्रतिपत्स्यते रामभद्रः ।

पुरंदरः । यत् कुलाचलसंदोहदहनकर्मणि भगवान् कालाग्निरुद्रः ।

चारणः । ससंभ्रमं । यदादिशति त्रिदशचक्रवर्ती पश्य ।

यावन्तो भुवि चाम्बरे च ककुभां कोणोपकोणेषु च
व्याल्गन्ति धनुर्धराः कवचिनो मायामया रावणाः ।
रामः स्वर्गजनाशिषां पदममावेकोऽपि कोपोद्धत-
स्तावद्गाप्रतिपक्षयोजितशरश्रेणीभिरालक्ष्यते ॥ ४९ ॥

दशरथः । अद्य फलितं मे पुरंदरप्रसादेन यत् समरसीमनि वत्सरामभद्रं दशाननादुत्कर्षवन्तं पश्यामि ।

चारणः । कर्णं दत्त्वा आकाशे । किमाह रामः भवतु भगवतः कुशिकनन्दनाज्जृम्भकास्त्रप्रदानप्रसंगोपात्तं मायाहरमस्त्रं संदधामि ।

चारणः । सम्यगवलोक्य । दशरथं प्रति । महाराज कारय चक्षुषी पारणं दृश्यतां द्रष्टव्यं ।

मायाहरशरन्यासादेष नक्तंचरेश्वरः
एकशेषशिराः संप्रत्येकशेषो रणे स्थितः ॥ ५० ॥

सर्वतोऽवलोक्य । रावणभयशरणागतसमयनाकिनि पिनाकिनि त्रिभुवनस्वस्त्ययननिमित्तमुदाहृतब्रह्मणि ब्रह्मणि निरन्तरचिन्तानिश्चेतसि प्रचेतसि संभावितजगन्नाशे कीनाशे समुपालब्धविधौ भगवति विधौ परिस्वायति रिपुयामनि धनदे धनदे दूरोत्क्षिप्रणे समीरणे विगलितवसौ विभावसौ दुरपत्यजननिन्दितपुलस्त्येऽगस्त्ये कल्याणमनुध्यायति ध्यानचक्षुषि मुनिवरिष्ठे वशिष्ठे गायति सामविश्वाम्बुजविकाशमित्रे विश्वामित्रे भयालापस्फुरिताधरे विद्याधरे निवारणोद्यतचारणहाहारवमुखरवृन्दारकवृन्दं भुवनाभोगं विदधता जीवितनिरपेक्षेण राक्षसराजेन निजस्यन्दन सविधीकृत्य समुद्भ्रान्तसारथिर्दाशरथिरथः सपदि दोर्दण्डमण्डलेन धूर्वन्धे विधृतो भ्रामितश्च ।

दशरथः । साकूतं प्रणम्य । भगवत्यो रघुकुलदेवता दशरथमनुगृह्णीत भगवन्निन्द्र गृहाण दम्भोलिमम्भोधरलाञ्छनं धनुर्वा नन्वेष कवलीक्रियते रामचन्द्रो रावणराहुणेति मूर्छति ।

पुरंदरः । प्रियवयस्य किमाकुलोऽसि कियत्कालं जलदतिरस्कारिणी मार्तण्डमण्डलमन्तरयति ।

दशरथः । ससंभ्रममवलोकयन् हस्तमुद्यम्य समरसुन्दर पुरंदर पश्यपश्य ।

वत्सस्य साश्वः साक्षश्च सचक्रध्वजधूर्युगः ।
व्योम्नि भ्रमरकभ्रामं भ्राम्यतेऽनेन हा रथः ॥ ५१ ॥

इति पतति ।

पुरन्दरः । अये किमपि महाबलपराक्रमो राक्षसराजः ।

चारणः । कियद्वा वर्णनमर्णवस्यायं मकरालय इति ।

वेल्लद्विद्युल्लतालीच्छुरितपरिकरैरम्बुदैर्वान्तवार्भि-
र्दिव्यानां व्योमयानैर्भयचकितवधूवक्त्रमुक्तार्तनादैः ।
लङ्केन्द्रेणाग्रहस्तभ्रमितरथपथप्रस्थितैस्तारकाणा-
मुत्तालैश्चक्रवालैरिव च विरचिता वक्त्रनीराजनश्रीः ॥ ५२ ॥

नेपथ्ये कलकलानन्तरं ।

यद्वक्त्राणां दशानामिव दश ककुभः शासितुं सृष्टिरासी-
द्विंशत्या यश्च दोर्भिर्दशगुणितमिव प्राप्तवान् वीरधर्मं ।
लङ्केन्द्रः संयतेन्द्रो रणभुवि दशभिर्मैथिलीवल्लभेन
ज्योतिर्दीप्रैः क्षुरप्रैः स खलु विरचितो निर्विबन्धः कबन्धः ॥ ५३ ॥

दशरथः । आकर्ण्य । कः पुनरयमकारणबन्धुः श्रवणामृतवर्षिणा वचनेनास्मानाश्वासयति ।

चारणः । नेयमाश्वासना किं पुनर्विभीषणप्रियकरणाय लङ्कावैतालिक एष निवेदयति ।

दशरथः । तत् किमिव नेदं सहस्रचक्षुषापि भगवता नयनाञ्जलिपुटपेयीकृतं ।

चारणः । शृणु यथा ।

यावल्लीलाचक्रध्वजहरितरलालातचक्रायमाणं
भूगोलास्फालहेतोर्भ्रमयति नभसि स्यन्दनं राक्षसेन्द्रः ।
दोर्दण्डैश्चण्डवेगोद्धृतहरगिरिभिः

दशरथः । किंचिदुत्थाय सुप्रपाता रावणकरान्दोलितस्यन्दनभ्रमणभङ्गिः तद्धारय तद्धारय वत्सं ।

चारणः । सहर्षं । द्राक् तुरगेण तावत् ।
तस्यैवाकर्णयं वार्त्तां दशममपि शिरश्छिन्नवान् नाम रामः ।

पुरंदरः । विहस्य शङ्के भवत एव शब्दवेधित्वं शिक्षितमभ्यस्तं च रामभद्रेण किं पुनरुपाध्यायादधिकः संवृत्तः, विमृश्य तदेतदुद्दामरामशरप्रवेशिनो ब्रह्मास्त्रस्य भूर्भुवःस्वःस्वस्तियज्ञामरं मुदितदशकन्धरमदं भद्रमाजृम्भितं ।

दशरथः । तत् प्रियं नः ।

चारणौ । ता किंच पटुपडहझल्लरीविदुरिल्लं सवंसकंसतालमिस्सं णिस्संखसंखं भूरिभेरीविपंचीपवंचझंकारझंकारभंगिगब्भिणीकुसुमवरिसपुव्वं अणवच्छिन्नमप्फालिदो देवदाहिं विजअदुंदुही * ।

चारणः । शृणु यथा ।

हेलाखण्डितचण्डहेमहरिणैर्बाणैः कुलं रक्षसां
शेषीभूतविभीषणं गुणनिधौ कृत्वापि रामे स्थिते ।
प्रत्युज्जीवनशङ्कया यमजितो लङ्कापतेः कातरै-
र्नो मुक्ताः कुसुमस्रजो न च सुरैरास्फालितो दुन्दुभिः ॥

नेपथ्ये ।

बाणैर्लाञ्छितकेतुयष्टिशिखरो मूर्च्छानमत्सारथि-
र्मांसास्वादनलुब्धगृध्रविहगश्रेणीभिरासेवितः ।
रक्षोनाथमहाकबन्धपतनक्षुण्णाक्षदण्डो हयै-
र्दूर्षित्वा स्मृतमन्दुरास्थितिहृतैर्लङ्कां रथो नीयते ॥

पुरंदरः । सखे दशरथ अयमनन्यसदृशाकारो रामभद्रपुरुषकारः, अतश्च ।

निर्दग्धत्रिपुरेन्धनोऽस्तु गिरिशः क्रौञ्चाचलच्छेदने
पाण्डित्यं विदितं गुहस्य किमुतावज्ञातयुद्धोत्सवौ
लूत्वा पङ्क्तिजलावमाननवनं चैतस्य लङ्कापते-
र्वीराणां चरिताद्भुतस्य परमे रामः स्थितः सीमनि ॥

चारणः । विहस्य । अवगतदशकन्धरवधैर्विबुधैरिदानीं सत्वरैर्दाशरथौ हर्षपुष्पवर्षमारभ्यते । नेपथ्ये ।

सर्वा गीर्वाणबन्धा व्रजत निजगृहान् हस्तिमाधोरणा द्राक्
स्वर्गेभस्तम्भशालां नयत सुरकरिणं यामिका यात देवाः ।
भूयो दिव्यद्रुमाणां ननु भवतु वने नन्दने संनिवेशो
द्वारि क्षिप्रं यदैन्द्रे दशवदनशिरः किंकरैरन्तकस्य ॥

चारणः । नाकनरलोकनायकौ दिष्ट्या वर्धेथे पुरंदरप्रतीहारवचनेन अपरिचितेन च रामशरीरसौन्दर्येण । तथाहि ।

रणरसिकसुरस्त्रीमुक्तमन्दारदामा
स्वयमयमवतीर्णो लक्ष्मणन्यस्तहस्तः
विरचितजयशब्दो वन्दिभिः स्यन्दनाङ्का-
द्दिनकरकुललक्ष्मीवल्लभो रामचन्द्रः ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे रावणवधो नाम नवमोऽङ्कः ॥

* तत् क्रमिति न पटुपटहझल्लरीमिश्रं सवंशकांस्यतालमिश्रं निःशङ्कशङ्खं भूरिभेरीविपञ्चीप्रपञ्चझाङ्कारझङ्कारभङ्गिगर्भिणीकुसुमवर्षपूर्वमनवच्छिन्नमास्फालितो देवताभिर्विजयदुन्दुभिः ।

THE VAIŚESHIKA APHORISMS KAṆĀDA.

FIRST BOOK FIRST DAILY LESSON.

(*Continued from page* 185.)

The Veda is authoritative.

तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् ॥ ३ ॥

Aph. 3. Authoritativeness belongs to revelation because it was declared by Him.

[1] The word He (*tat*) signifies God though He has not been previously mentioned, it being inferred from His being universally known, just as in the aphorism of Gautama, 'That is unauthoritative being vitiated by falsity, self-contradictoriness and repetition,' by the word 'That' the Veda is signified though not previously mentioned. Accordingly authoritativeness belongs to revelation—the Veda—, because it was declared by Him—revealed by God. Or else 'That' signifies the contiguous [word] Merit, and accordingly authoritativeness belongs to revelation—the Veda—because it declares—expounds—Merit: for whatever statement expounds a matter held to be authoritative is an authority. U.

[2] By the word 'That' expressive of something already known God is signified, though not previously mentioned. And accordingly the sense is that the authoritativeness of the Veda must necessarily be admitted since it was declared by an everlasting, all-wise, and all holy Spirit. V.

Means of attaining the highest good.

धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ॥ ४ ॥

Aph. 4. The Highest Good [results] from knowledge of the truth which springs from particular Merit [and is obtained] by means of the similarity and dissimilarity of the Categories, Substance, Attribute, Action, Generality, Particularity, and Inhesion.

[1] तदित्यनुपक्रान्तमपि प्रसिद्धिसिद्धतयेश्वरं परामृशति यथा तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति गौतमीयसूत्रे तच्छब्देनानुपक्रान्तोऽपि वेदः परामृश्यते । तथा च तद्वचनात् तेनेश्वरेण प्रणयनादाम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यद्वा तदिति संनिहितं धर्ममेव परामृशति तथा च धर्मस्य वचनात् प्रतिपादनात् आम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यद्धि वाक्यं प्रामाणिकमर्थं प्रतिपादयति तत्प्रमाणमेव यत इत्यर्थः ॥

[2] ईश्वरस्याप्रक्रान्तत्वेऽपि प्रसिद्धार्थकेन तच्छब्देन परामर्शो भवत्येव तथाच नित्यसर्वज्ञनिर्दोषपुरुषप्रणीतत्वात् वेदस्य प्रामाण्यमवश्यमेवाभ्युपेयमित्यर्थः ॥

Digitized by Google

[1] Such knowlege of the truth depends upon the Vaiśeshika system, hence even causation of the Highest Good belongs to that [system.] Between the system and the Highest Good the connection of relation of cause to effect, between the system and knowledge of the truth the connection of relation of agency to the agent, between the Highest Good and knowledge of the truth the connection of relation of effect to cause, between the Categories Substance &c. and the system the connection of relation of matter expounded to exposition, is understood to exist. It is from knowledge of these connections that in this world seekers of the Highest Good apply themselves to this system. The Highest Good is final cessation of pain. Finality of cessation of pain is non-simultaneity with antecedent non-existence (potential existence) of pain in the common substratum, or simultaneity with subsequent non-existence (destruction) of all particular qualities of soul which are produced at the same time and have a common substratum. Or emancipation [of the soul] is potential existence of pain terminated by cessation of all particular qualities [of the soul.] In the second aphorism of Gautama it is stated that on the successive removal of pain, birth, activity, vice, and false knowledge, and on their consequent non-existence emancipation ensues. Here the argument from non-existence of cause to non-existence of effect proves emancipation to be characterised by antecedent non-existence of pain, for with respect to the removal of activity, consequent upon the removal of vice, the removal of birth on the removal of activity and the removal of pain on the removal of birth, such removal is not subsequent non-existence but non-production, and non-production is antecedent non-existence. 'From knowledge of the truth which springs from particular merit,—such is the special character of that [knowledge], and accordingly particular Merit is Merit differentiated by finality: but if by knowledge of the truth the [Vaiśeshika] system be intended (the truth being known by means of that system), then particular Merit must be explained as characterised by the ordinance and grace of God, for it is a tradition that the great saint Kaṇáda revealed the system in consequence of having obtained the ordinance and grace of God. U.

[1] Particular merit is particular good works done either in this life or in a former state of existence. By particular good works knowledge of the truth is produced by means of the similarity and dissimilarity of Substance and the other Categories. Next meditation on the soul is produced, next, by means of meditation, a [mental] representation of the soul is produced, and after that, by means of destruction of false knowledge &c., Emancipation ensues. In this place there is mention of six Categories spoken of as existing, but in reality Non-existence is also implied by the sage as another Category. Accordingly there is no discrepancy in such aphorisms as the following, in the second daily lesson, 'From non-existence of cause is non-existence of effect', and in the ninth book, ['An effect has no antecedent existence] because of the non-existence of ascription to it of actions and attributes.' V.

Division of Substance. पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥

Aph. 5.—Earth, Water, Light, Air, Ether, Time, Space, Soul, and the Internal Organ,—are the Substances.

[2] The particle *iti* is expressive of limitation, therefore the meaning is that there are nine Substances, neither more nor less. If it be objected, What is the use of the particle *iti* when the exclusion of a lesser or greater number [of Substances] is effected by the mere force of the division? this is to be determined, that it is by reason of the use of the particle *iti* after the mere cnunciation [of Substances] in the construction of

---

[1] एतादृशं तत्त्वज्ञानं वैशेषिकशास्त्राधीनमिति तस्यापि निःश्रेयसहेतुत्वं दण्डापूपायितम् शास्त्रनिःश्रेयसयोर्हेतुहेतुमद्भावः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोर्व्यापारव्यापारिभावः निःश्रेयसतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः द्रव्यादिपदार्थशास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धो ऽवगम्यते एतेषाञ्च सम्बन्धानां ज्ञानान्निःश्रेयसार्थिनामिह शास्त्रे प्रवृत्तिः । निःश्रेयसमात्यन्तिको दुःखनिवृत्तिः । दुःखनिवृत्तेश्चात्यन्तिकत्वं समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं युगपदुत्पन्नसमानाधिकरणसर्वात्मविशेषगुणध्वंससमानकालीनत्वं वा । अशेषविशेषगुणध्वंसावधिकदुःखप्रागभावो वा मुक्तिः । गौतमीयद्वितीयसूत्रे दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इत्यत्र कारणाभावात् कार्याभावाऽभिधानं दुःखप्रागभावरूपामेव मुक्तिं द्रढयति नहि दोषापाये प्रवृत्त्यपायः प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः जन्मापाये दुःखापाय इत्यपायो ध्वंसः किन्त्वनुत्पत्तिः सा च प्रागभाव एव । धर्मविशेषप्रसूतादिति तत्त्वज्ञानादित्यस्य विशेषणं तत्र धर्मविशेषो निवृत्तिलक्षणो धर्मः यदि तु तत्त्वं ज्ञायते ऽनेनेति तत्त्वज्ञानं शास्त्रमुच्यते तदा धर्मविशेष ईश्वरनियोगप्रसादरूपो वक्तव्यः श्रूयते हीश्वरनियोगप्रसादादवधिगम्य कणादो महर्षिः शास्त्रं प्रणीतवानिति ॥

[1] धर्मविशेषः ऐहिको जन्मान्तरीयो वा सुकृतविशेषः । सुकृतविशेषेण द्रव्यादिपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं जायते तत आत्ममननं अनन्तरं निदिध्यासनेनात्मसाक्षात्कारो जायते तदनन्तरं मिथ्याज्ञानादिनाशक्रमेण मोक्षो भवतीत्यर्थः । अत्र षट्पदार्थकीर्त्तनं भावाभिप्रायेण वस्तुतो ऽभावो ऽपि पदार्थान्तरतया मुनेरभिप्रेतः । अत एव द्वितीयाह्निके कारणाभावात् कार्याभाव इति सूत्रस्य नवमाध्याये क्रियागुणव्यपदेशाभावात् इत्यादि सूत्राणाञ्च नासङ्गतिः ॥

[2] इतिकारो ऽवधारणार्थः तेन नवैव द्रव्याणि नाधिकानि न न्यूनानीत्यर्थः । ननु विभागबलादेव न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदसिद्धौ किमितिकारेणेति चेत् उद्देशमात्रपरतया ऽपि सूत्रसम्भवे विभागतात्पर्यस्फोरणार्थमेवेतिकाराभिधानात् सुवर्णादीनामीश्वरस्य चात्रैवान्तर्भावात् अन्धकारस्य चाधिकत्वेनाशङ्क्यमानस्याभावत्वव्युत्पादनादेतदध्यवसेयम् । असमासकरणं तु सर्वेषां प्राधान्यप्रदर्शनाय लक्षणमेतेषान्तु वैधर्म्यावसरे सूत्रकृदेव दर्शयिष्यति ॥

Digitized by Google

the aphorism, in amplifying the sense of the division, since gold &c., and God are included in this [enumeration], and since it is explained [in V. 2,19] that darkness suspected [by some] of being additional is a non-existence. The construction without the use of compound words is to shew the importance of all [the Substances]; and the author of the aphorisms himself will point out their differentiæ when treating of their dissimilarities. U.

Note.—Cp. the Muktávalí on Bháshá-parichchheda 3. [1] If it be objected, "There is a tenth substance, Darkness; why is it not enumerated? for it is cognised by preception; and substantiality belongs to it because it is possessed of colour and action; and, because devoid of odour, it is not Earth; and, because it possesses dark colour, it is not water &c.; and the eye deprived of light is the organ [used] in perceiving it." [We reply that] it is not so, because it is illogical to imagine another Substance, when it is necessarily produced by non-existence of light. The notion that it is possessed of colour is erroneous. The notion that it possesses action is also an error occasioned by the departure of light. It will be declared how it is that gold is included in light.'

Darkness was affirmed to be a substance by the Sánkhyas, Gold by the Mímánsakas.

[2] The construction without [the use of] compound words is designed to shew that all [the Substances] independently of one another produce particular effects, or is intended to teach that they all equally produce effects which inhere in them. Among these nine divisions of Substance, Ether, Time, and Space do not form any class since they have only a single existence, but the rest form classes. V.

A. E. Gough.

[1] ननु दशमं द्रव्यं तमः कुतो नोक्तं । तद्धि प्रत्यक्षेण गृह्यते । तस्य च रूपवत्त्वात् कर्मवत्त्वाच्च द्रव्यत्वम् । तच्च गन्धशून्यत्वात् न पृथिवी । नीलरूपवत्त्वाच्च न जलादिकम् । तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुः करणमिति चेत् । न । आवश्यकतेजोऽभावेनोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । रूपवत्ताप्रतीतिस्तु भ्रमरूपा । कर्मवत्त्वप्रतीतिरपि आलोकापसारणौपाधिको भ्रान्तिरेव । स्वर्णस्य यथा तेजस्यन्तर्भावस्तथा वक्ष्यते ॥

[2] असमासकरणं तु सर्वेषामितरनैरपेक्ष्येण कार्यविशेषोत्पादकताप्रदर्शनार्थं स्वसमवेतकार्यजनने सर्वेषां तुल्यताज्ञापनार्थं वा । अत्र नवसु द्रव्यविभाजकेषु गगनत्वकालत्वदिक्त्वानामेकैकमात्रवृत्तित्वान्न जातित्वं शेषाणां पुनर् जातित्वमेवेति ॥

SCENES FROM THE RAMAYANA.

TIDINGS OF SITA.

'As on the breezy hill I stood,
That rises o'er the pathless wood,
High o'er me flew a monstrous form,
Dark as the cloud that heralds storm.
I saw the giant's flashing eye;
I heard a woman's piteous cry.
A voice from out the still air came
Of weeping mixt with Rama's name.
A dove, whom eagle talons grasp,
She struggled in the giant's clasp.
I heard again a wilder shriek:
She saw me on the mountain peak.
An anklet from her foot she drew,
And with it cast her garland too.
The token I have guarded well
Some tidings of thy love may tell.'
Quick to the mountain cave he went,
And brought the treasured ornament.
Then burst the tear from Rama's eyes
As, gazing on the well-known prize,
'O Sita, O my love!' he said;
Then swooned and fell as fall the dead.

RAVAN'S PALACE.

Then sweetly to his ear were borne
The blended notes of drum and horn,
Cymbal and tabour, deep and loud,
Like thunder from a distant cloud.
Awhile he stood, then nearer drew,
Till flashed upon his startled view
The car of Ravan, long and wide,
A measured league from side to side:
The car that flew o'er flood and hill
Obedient to the master's will.
Its jewelled arches high o'erhead
An ever-changing lustre shed
From ruby, pearl, and every gem,
On golden pillars under them.
Delicious came the tempered air
That breathed a heavenly summer there,
Stealing through bloomy trees that bore
Each pleasant fruit in endless store:
Enclosed within that pearly bound,
The wondering chief a palace found,
Of vast extent and stately height
With doors of gold and lazulite,
And decked with every lovely thing,
The mansion of the Giant King.
No check was there from jealous guard,
No door was fast, no portal barred.

Digitized by Google

Only a sweet air breathed to meet
The stranger, as a host should greet
A wanderer of his kith and kin
And woo his weary steps within.
He stood within a spacious hall
With fretted roof and painted wall,
The giant Ravan's boast and pride,
Loved even as a lovely bride.
'Twere long to tell each marvel there,
The crystal floor, the jewelled stair,
The gold, the silver, and the shine
Of chrysolite and almandine.
There breathed the fairest blooms of spring,
There flashed the proud swan's silver wing,
The splendour of whose feathers broke
Through fragrant wreaths of aloe smoke.
'Tis Indra's heaven,' the chieftain cried,
Gazing in joy from side to side:
'The home of all the Gods is this:
The mansion of eternal bliss!'
There were the softest carpets spread,
Delightful to the sight and tread,
Where troops of fairest women lay
O'ercome by sleep, fatigued with play.
The cup no longer cheered the feast;
The sound of revelry had ceased;
The tinkling feet no longer stirred;
No chiming of a zone was heard.
So when each bird has sought her nest,
And swans are mute and wild bees rest,
Sleep the fair daughters of the lake
Till the sun's kiss shall bid them wake.
Like the calm field of autumn's sky
Which stars unnumbered glorify,
So shone the tyrant's sumptuous room
With living stars that chased the gloom.
'These are the stars,' the chieftain cried,
'In summer nights that earthward glide;
In brighter form they re-appear.
To shine in matchless lustre here,'
With wondering eyes awhile he viewed
Each graceful form and attitude.
One lady's head was backward thrown,
Bare was her arm and loosed her zone.
The garland that her brow had graced
Hung closely round another's waist.
Here gleamed two little feet, all bare
Of anklets that had sparkled there.
Here lay a queenly dame at rest
In all her glorious garments dressed.
There slept another whose small hand
Had loosened every tie and band.
In careless grace another lay
With gems and jewels cast away,
Like a young creeper when the tread
Of the wild elephant has spread
Destruction and confusion round,
And hurled it flowerless to the ground.
Here lay a slumberer still as death,
Save only that her balmy breath
Raised ever and anon the lace
That floated o'er her sleeping face.
There, sunk in sleep, an amorous maid
Her sweet head on a mirror laid,
Like a fair lily bending till
Her petals float upon the rill.
Another black-eyed damsel pressed
Her lute upon her heaving breast,
As though her happy arms were twined
Round him for whom she long had pined.
Another pretty sleeper round
A silver vase her arms had wound,
That seemed—so fresh and fair and young—
A wreath of flowers that o'er it hung.
In sweet disorder lay a throng
Weary of dance and play and song:
Where heedless girls had sunk to rest,
One pillowed on another's breast,
Her tender cheek scarce seen beneath
Red roses of the falling wreath,
The while her long soft hair concealed
The beauties that her friend revealed.
With limbs at random interlaced
Round arm and leg and throat and waist,
That wreath of women lay asleep
Like blossoms in a careless heap.

THE DESCENT OF GANGA.

He stood upon the lofty crest
That crowns the Lord of Snow,
And bade the river of the Blest
Descend on earth below.

Himalaya's child, adored of all,
The haughty mandate heard,
And her proud bosom at the call
With furious wrath was stirred.

Down from her channel in the skies
With awful might she sped,
In a giant's rush, in a giant's size,
On Siva's holy head.

'He calls me,' in her wrath she cried
And all my flood shall sweep

And whirl him in its whelming tide
To hell's profoundest deep!'

He held the river on his head,
And kept her wandering where,
Dense as Himalaya's woods, were spread
The tangles of his hair.

No way to earth she found, ashamed,
Though long and sore she strove,
Condemned, until her pride were tamed,
Amid his locks to rove.

At length when many a year had past
He bade her wanderings end;
Bade the delighted flood at last
Upon the earth descend.

With deafening roar upon the rock
Down sped the heavenly tide,
And earth, who trembled at the shock,
With hollow voice replied.

On countless glittering scales the beam
Of rosy morning flashed,
Where fish and dolphins in the stream,
Fallen and falling, flashed.

Then Bards who chant celestial lays,
And Nymphs of heavenly birth,
Flocked round upon the flood to gaze
That streamed from sky to earth.

The Gods themselves from every sphere,
Incomparably bright,
Borne in their golden cars drew near
To see the wondrous sight.

The cloudless sky was all aflame
With the light of a hundred suns,
Where'er the shining chariots came
That bore those holy ones.

So flashed the air with crested snakes
And fish of every hue,
As when the lightning's glory breaks
Through fields of summer blue.

And white foam-clouds and silver spray
Were wildly tossed on high,
Like swans that urge their homeward way
Across the autumn sky.

Now flowed the river calm and clear
With current deep and strong,
Now slowly broadened to a mere,
Or scarcely moved along.

Now o'er a length of sandy plain
Her tranquil course she held:
Now rose her waves and sank again
By refluent waves repelled.

INDRA

AS REPRESENTED IN THE HYMNS

OF THE RIGVEDA.

A METRICAL SKETCH.

BY J. MUIR, ESQ. D. C. L.

(Concluded from page 188.)

VI.—*Indra's Drinking Song.*

"Yes, yes, I will be generous now,
"And grant the bard a horse and cow:
"I've quaffed the Soma-draught.
"These draughts impel me with the force
"Of blasts that sweep in furious course:
"I've quaffed the Soma-draught.
"They drive me like a car that speeds,
"When whirled along by flying steeds.
"These hymns approach me fondly now,
"As hastes to calf the mother-cow.
"I turn them over as I muse,
"As carpenter the log he hews.
"The tribes of men, the nations all,
"I count as something very small.
"Both worlds, how vast soe'er they be,
"Don't equal even the half of me.
"The heaven in greatness I surpass,
"And this broad earth, though vast her mass.
"Come, let me as a plaything seize,
"And toss her wheresoe'er I please.
"Come, let me smite with vigorous blow,
"And send her flying to and fro.
"My half is in the heavenly sphere,
"I've drawn the other half down here.
"How great my glory and my power!
"Aloft into the skies I tower.
"I'm ready now to mount in air,
"Oblations to the gods to bear:
"I've quaffed the Soma-draught.*

VII.—*Indra drinks the libation.*

And not in vain the mortal prays,
For nothing loth the god obeys,
The proffered bowl he takes;
Well trained the generous juice to drain,
He quaffs it once, he quaffs again,
Till all his thirst he slakes.
And soon its power the Soma shows,
Through Indra's veins the influence flows;
With fervour flushed he stands;
His forehead glows, his eyes are fired,
His mighty frame with force inspired,
His towering form expands.
He straightway calls his brave allies,
To valorous deeds exhorts, and cries—
"Stride, Vishnu, forward stride;
Come, Maruts, forth with me to war,
See yonder Vrittra stands afar,

* This "drinking Song" is a translation, nearly literal, of the 119th hymn of the 10th Book of the Rigveda.

Digitized by Google

And waits the coming of my car;
We soon shall crush his pride."

VIII.—*Indra, attended by the Maruts, sets out to encounter Vrittra.*

Amid the plaudits, long and loud,
Which burst from all the heavenly crowd,
Charmed by the sweet and magic sound
Of hymns pronounced by bards renowned,
Viewed by admiring troops of friends,
The valiant god his car ascends.
Swept by his fervid bounding steed,
Athwart the sky the hero speeds.
The Marut-hosts his escort form,
Impetuous spirits of the storm.
On flashing lightning cars they ride,
And gleam in warlike pomp and pride:
Each head a golden helmet crests,
And glittering mail adorns their breasts;
Spears on their shoulders rest, their hands
Bear arrows, bows, and lightning-brands.
Bright tinkling anklets deck their feet,
And thought than they is not more fleet;
Like lions' roar their voice of doom;
With iron force their teeth consume.
The hills, the earth itself they shake,
All creatures at their coming quake;
Their headlong fury none can stay,
All obstacles are swept away.
The forest's leafy monarchs tall
Before their onset crashing fall,
As when in fierce destructive mood
Wild elephants invade a wood.

IX.—*Indra's conflict with Vrittra.*

Who is it that, without alarm,
Defies the might of Indra's arm;
That stands and sees without dismay
The approaching Maruts' dread array;
That does not shun, in wild affright,
The terrors of the deadly fight?
'Tis Vrittra,* he whose magic powers
From earth withhold the genial showers.
Of mortal men the foe malign,
And rival of the race divine,
Whose demon hosts from age to age
With Indra war unceasing wage,
Who, times unnumbered, crushed and slain,
Is ever newly born again,
And evermore renews the strife,
In which again he forfeits life.
Perched on a steep aerial height,
Shone Vrittra's stately fortress bright.
Upon the wall, in martial mood,
The bold gigantic demon stood,
Confiding in his magic arts,
And armed with store of fiery darts.
And then was seen a dreadful sight,
When god and demon met in fight.
His sharpest missiles Vrittra shot,
His thunderbolts and lightnings hot
He hurled as thick as rain.
The god his fiercest rage defied,
His blunted weapons glanced aside,
At Indra launched in vain.
When thus he long had vainly toiled,
When all his weapons had recoiled,
His final efforts had been foiled,
And all his force consumed,—
In gloomy and despairing mood
The baffled demon helpless stood,
And knew his end was doomed.
The lightnings then began to flash,
The direful thunderbolts to crash,
By Indra proudly hurled;
The gods themselves with awe were stilled
And stood aghast, and terror filled
The universal world.
Even Tvashtri sage, whose master-hand
Had forged the bolts his art had planned,
Who well their temper knew,—
Quailed when he heard the dreadful clang
That o'er the quivering welkin rang,
As through the sky they flew.
And who the arrowy shower could stand,
Discharged by Indra's red right hand,—
The thunderbolts with hundred joints,
The iron shafts with thousand points,
Which blaze and hiss athwart the sky,
Swift to their mark unerring fly,
And lay the proudest foemen low,
With sudden and resistless blow,
Whose very sound can put to flight
The fools who dare the Thunderer's might?
And soon the knell of Vrittra's doom
Was sounded by the clang and boom
Of Indra's iron shower;
Pierced, cloven, crushed, with horrid yell
The dying demon headlong fell
Down from his cloud-built tower.
Now bound by Sushna's spell no more,
The clouds discharge their liquid store;
And, long by torrid sunbeams baked,
The plains by copious showers are slaked;
The rivers swell, and sea-ward sweep
Their turbid torrents broad and deep.
The peasant views, with deep delight
And thankful heart, the auspicious sight.
His leafless fields, so sere and sad,
Will soon with waving crops be clad,
And mother Earth, now brown and bare,
A robe of brilliant green will wear.
And now the clouds disperse, the blue
Of heaven once more comes forth to view.
The sun shines out, all nature smiles,
Redeemed from Vrittra's power and wiles;
The gods, with gratulations meet,
And loud acclaim, the victor greet;
While Indra's mortal votaries sing
The praises of their friend and king.
The frogs, too, dormant long, awake,
And floating on the brimming lake,
In loud responsive croak unite,
And swell the chorus of delight.

X.—*Indra's greatness.*

What poet now, what sage of old,
The greatness of that god hath told,

* The demon who personifies drought, and is also called Sushna and Ahi.

Digitized by Google

Who from his body vast gave birth
To father Sky and mother Earth,
Who hung the heavens in empty space,
And gave the earth a stable base,
Who framed and lighted up the sun,
And made a path for him to run?
In greatness who with Him can vie,
Who fills the earth, the air, the sky,
Whose presence unperceived extends
Beyond the world's remotest ends?
A hundred earths, if such there be,
A hundred skies fall short of thee;
A thousand suns would not outshine
The effulgence of thy light divine.
The worlds, which mortals boundless deem,
To thee but as a handful seem.
Thou, Indra, art without a peer
On earth, or yonder heavenly sphere.
Thee, god, such matchless powers adorn,
That thou without a foe wast born.
Thou art the universal lord,
By gods revered, by men adored.
Should all the other gods conspire,
They could not frustrate thy desire.
The circling years, which wear away
All else, to thee bring no decay;
Thou bloomest on in youthful force,
While countless ages run their course.
Unvexed by cares, or fears, or strife,
In bliss serene flows on thy life.

XI.—*Indra's relations to his worshippers.*

Thou, Indra, art a friend, a brother,
A kinsman dear, a father, mother.
Though thou hast troops of friends, yet we
Can boast no other friend but thee.
With this our hymn thy skirt we grasp,
As boys their father's garments clasp.
Our ardent prayers thy form embrace,
As women's arms their lords enlace;
They round thee cling with gentle force,
Like saddle-girth around a horse.
With faith we claim thine aid divine,
For thou art ours, and we are thine.
And be not like a lazy priest,
Who battens at the dainty feast,
Sits still in self-indulgent ease,
And only cares himself to please.
Come, dole not out with niggard hand
The abundant boons at thy command.
If I were thou, and thou wert I,
My suppliant should not vainly cry.
Wert thou a mortal, I divine,
In want I ne'er would let thee pine.
Had I, like thee, unbounded power,
I wealth on all my friends would shower.
Thy strong right hand, great god, we hold
With eager grasp, imploring gold.
Thou canst our longings all fulfil,
All hangs on thy resistless will.
Abundant aids shoot forth from thee,
As leafy boughs from vigorous tree.
To wifeless men thou givest wives,
And joyful mak'st their joyless lives.
Thou givest sons, courageous, strong,
To guard their aged sires from wrong.
Lands, jewels, horses, herds of kine,—
All kinds of wealth are gifts of thine.
Thy friend is never slain; his might
Is never worsted in the fight.
Yes, those who in the battle's shock,
Thine aid, victorious god, invoke,
With force inspired, with deafening shout
Of triumph, put their foes to rout.
Thou blessest those thy praise who sing,
And plenteous gifts devoutly bring:
But thou chastisest all the proud,
The niggard, and the faithless crowd,
Who thine existence doubt, and cry
In scorn, "No Indra rules on high."
The rich can ne'er thy favourites be,
The rich who never think of thee.
When storms are lulled, and skies are bright,
Wine-swillers treat thee with despite.
When clouds collect and thunders roar,
The scoffers tremble and adore.
No deed is done but thou dost see;
No word is said unheard by thee.
The fates of mortals thou dost wield;
To thy decree the strongest yield.
Thou dost the high and fierce abase,
The lowly raisest in their place.
Thine own true friends secure repose,
By thee redeemed from all their woes,
From straits brought forth to ample room,
To glorious light from thickest gloom.
And thou dost view with special grace,
The fair-complexioned Aryan race,
Who own the gods, their laws obey,
And pious homage duly pay.
Thou giv'st us horses, cattle, gold,
As thou didst give our sires of old.
Thou sweep'st away the dark-skinned brood,
Inhuman, lawless, senseless, rude,
Who know not Indra, hate his friends,
And spoil the race which he defends.
Chase, far away the robbers chase,
Slay those barbarians black and base,
And save us, Indra, from the spite
Of sprites that haunt us in the night,
Our rites disturb by contact vile,
Our sacred offerings defile.
Preserve us, friend, dispel our fears,
And let us live a hundred years.
And when our earthly course we've run,
And gain'd the region of the Sun,
Then let us live in ceaseless glee,
Sweet nectar quaffing there with thee.

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: *all letters on business, to the Proprietors,* MESSRS. E. J. LAZARUS & Co., *to whom Drafts should be made payable.* ADVERTISEMENTS *will be inserted at four annas per line.*

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

Digitized by Google

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 34. Benares March 1st, 1869. Vol. III.

॥ उपदेशसहस्र्या गद्यप्रबन्धः ॥

एवमुक्तं स्वरूपं स्मारयित्वा शरीरस्य भिन्नजात्यन्वयसंस्कारत्वज्ञापनाय तदुत्पत्तिप्रकारमुपदिशेदित्याह । लब्धपरमात्मेति ।

(११) लब्धपरमात्मलक्षणस्मृतये ब्रूयाद्योऽसावाकाशनामा नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतोऽशरीरोऽस्थूलादिलक्षणोऽपहतपाप्मादिलक्षणश्च सर्वैः संसारधर्मैरनागन्धितः ॥

लब्धपरमात्मलक्षणविषया स्मृतिरनुसंधानं येन तस्मै शिष्याय ब्रूयादित्यर्थः । उपलक्षणत्वेनोक्तवाक्यार्थमेव प्रकटयन्नात्मनः सकाशात्संघातोत्पत्तिप्रकारमाह । योऽसावित्यादिना । यः शाखान्तरे प्रकरणान्तरे चात्मादिशब्दैः प्रसिद्धो "ऽसावाकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरे" त्यत्र छान्दोग्ये निर्दिष्ट आकाशनामा स्वात्मविलक्षणयोर्नामरूपयोर्व्याकर्त्ता स सर्वस्यात्मेत्यन्वयः । आकाशनामेत्युक्ते भूताकाशशङ्का स्यात्तामाकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादिति न्यायेन परिहरति । नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूत इति । भूताकाशस्य नामरूपान्तःपातित्वात्तयोराधारभूत आत्मा आधेयादाकाशादेरन्य इत्यर्थः । असङ्गत्वादिभिराकाशसाम्यात्परमात्माप्याकाशशब्देन श्रुतिषु क्वचिन्निर्दिश्यते गौण्या वृत्त्येति द्रष्टव्यम् । अत एवाशरीरो मूर्त्तिवर्जितः । अशरीरपदमनिन्द्रियत्वादेरप्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्य विशिनष्ट्यस्थूलादिलक्षण इति । अथ वा अशरीरः शरीरादिसंघातरहित इत्यत्र प्रमाणं सूचयत्यस्थूलादिलक्षण इति । यतः शरीरेन्द्रियमनःप्राणादिरहितोऽत एवापहतपाप्मादिलक्षणोऽभिमन्यमानस्याभावेऽभिमानाभावादित्यर्थः । चशब्देन स्वतो विकाररहित्यं समुच्चीयते । सर्वैर्विशेषणैः सिद्धमर्थमाह । सर्वैरिति । अनागन्धितोऽसंश्लिष्ट इत्यर्थः ॥ ११ ॥

नन्वेवं परमात्मनोऽशरीरादिलक्षणत्वेऽपि जीवः शरीरादिलक्षण एव स्यादित्याशङ्क्य तस्य तेनानन्यत्वश्रवणान्मैवमित्यभिप्रेत्याह । यस्मात्वादित्यादिना ।

(१२) यस्मात्वादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरोऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता नित्यविज्ञानस्वरूपोऽनन्तरोऽबाह्यो विज्ञानघन एव परिपूर्ण आकाशवदनन्तशक्तिरात्मा सर्वस्याशनायादिवर्ज्जित आविर्भावतिरोभाववर्ज्जितश्च स्वात्मविलक्षणयोर्नामरूपयोर्जगद्बीजभूतयोः स्वात्मस्थयोस्तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीययोः स्वसंवेद्ययोः सद्भावमात्रेणाचिन्त्यशक्तित्वाद्व्याकर्त्ताऽव्याकृतयोः ॥

विज्ञातेत्युक्ते प्राप्तं विज्ञानकर्तृत्वं वारयति । नित्यविज्ञानस्वरूप इति । तत्र प्रमाणमाहानन्तर इत्यादिना । आकाशवत्परिपूर्ण इत्यन्वयः । पूर्ण इति निष्ठाप्रत्ययो न कर्मणि, किंतु कर्त्तरि, परिच्छेदाभावद्योतीत्याकाशदृष्टान्तः, कथमेवंलक्षणस्य द्रष्टृत्वादिकमुक्तमित्यत आहानन्तशक्तिरिति । "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत" इति श्रुतेः । अनन्ता अनवच्छिन्ना दुर्लक्ष्या मायावस्थारूपाः शक्तय उपाधयो यस्य सोऽनन्तशक्तिर्मायाकार्यान्तःकरणेन्द्रियोपाधिभिर्द्रष्टृत्वादिव्यपदेशभाग्भवतीत्यर्थः । सर्वस्य स्थावरजङ्गमरूपस्य प्रपञ्चस्यात्मा स्वरूपमित्यर्थः । तस्य नित्यमसंसारित्वं स्वाभाविकमाहाशना-

Digitized by Google

यादीति । आविर्भावतिरोभावसाक्षित्वादेव तद्विवर्जित इत्यर्थः । एवमात्मस्वभावमुक्त्वा नामरूपात्मकानात्मस्वभावं प्रपञ्चयति । स्वात्मविलक्षणयोरित्यादिना । अचेतनयोरित्यर्थः । जगद्बीजभूतयोरित्युपादानत्वमुच्यते । कथं तर्ह्यात्मोपादानत्वश्रुतिरित्यत आह । स्वात्मस्थयोरिति । उपादानाधारतामात्रेण कथमुपादानत्वसिद्धिरित्यत आह । सद्भावमात्रेणेति । सद्भावो नाम सत्त्वं आत्मसत्तामात्रेणैवात्मनि स्थितयोर्न पृथक् सतोरात्मनिष्ठयोरित्यर्थः । तथा च स्वात्मैकतां गतयोर्नामरूपयोर्व्याकर्त्ता स्वात्मन एव व्याकर्त्तृत्युपादानत्वसिद्धिरात्मन इत्यभिप्रायः । कुत एवं चिद्रूपस्यात्मनोऽचिद्रूपेण स्वात्मव्याकरणमित्यत आह । अचिन्त्यशक्तित्वादिति । अव्याकृतयोरनभिव्यक्तयोरित्यर्थः । अनभिव्यक्ततया स्थितं हि व्यक्तीक्रियते न प्रागसदतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ १२ ॥

उक्तलक्षणयोर्नामरूपयोर्यदासौ निष्पादयिता तदा किमात्मके ते प्रथमं निष्पाद्येते इति, तदाह । ते नाम रूपे इत्यादिना ।

(१३) ते नामरूपे अव्याकृती व्याक्रियमाणे तस्मादेतस्मादात्मन आकाशनामाकृती संवृत्ते, तच्चाकाशाख्यं भूतमनेन प्रकारेण परमात्मनः संभूतं, प्रसन्नादिव सलिलान्मलमिव फेनं, न सलिलं न च सलिलादत्यन्तभिन्नं, फेनस्य सलिलव्यतिरेकेणादर्शनात्सलिलं तु स्वच्छमन्यत्फेनान्मलरूपादेवं परमात्मा नामरूपाभ्यामन्यः फेनस्थानीयाभ्यां शुद्धः प्रसन्नस्तद्विलक्षणस्ते नामरूपे अव्याकृते सती व्याक्रियमाणे फेनस्थानीये आकाशनामाकृती संवृत्ते ॥

तस्मादपहतपाप्मत्वादिलक्षणादेतस्मादचिन्त्यशक्तेः सर्वज्ञादाकाश इति नाम वाचकः शब्द आकृतिर्वाच्याकार इत्येवमाकारे संवृत्ते एवं व्यवहारयोग्ये अभूतामित्यर्थः । वाच्यवाचकाकारेण सदात्मकं ब्रह्मैव मायावशादभिव्यक्तमाकाशादिशब्दार्थात्मकमिति तात्पर्यार्थः । ननु कथं चिदात्मनोऽचिदात्मकाकाशात्मना निष्पत्तिरिति शङ्कां दृष्टान्तेन प्रत्याचष्टे । तच्चाकाशाख्यमित्यादिना । दृष्टान्तं विवृण्वन्नात्मनः परिणामित्वशङ्कां वारयति । न सलिलमित्यादिना । सलिलव्यतिरेकेण स्वरूपतः पृथगनुपलम्भादित्यर्थः । फेनस्य सलिलाद्भेदाभावे सलिलस्यापि न ततो भेद इत्यत आह । सलिलंत्विति । अतो न सलिलमेव फेनं नापि ततो भिन्नं किं त्वनिर्वचनीयमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः "वाचारम्भणं विकारो नामधेय" मिति । दार्ष्टान्तिकमाह । एवं परमात्मेति । निरूपितामाकाशोत्पत्तिं निगमयति । ते नामरूपे इति ॥ १३ ॥

इदानीं ततो वाय्वाद्युत्पत्तिं प्रतिपादयति । ततोपीत्यादिना ।

(१४) ततोपि स्थूलभावमापद्यमाने नामरूपे व्याक्रियमाणे वायुभावमापद्येते, ततोप्यग्निभाव,मग्नेरब्भावं, ततः पृथ्वीभाव,मित्येवं क्रमेण पूर्वपूर्वोत्तरोत्तरानुप्रवेशेन पञ्च महाभूतानि पृथिव्यन्तान्युत्पन्नानि, ततः पञ्चमहाभूतगुणविशिष्टा पृथ्वी, पृथिव्याश्च पञ्चात्मक्यो व्रीहियवाद्या ओषधयो जायन्ते, ताभ्यो भक्षिताभ्यो लोहितं शुक्रं च स्त्रीपुंसशरीरसंबन्धि जायते, तदुभयमृतुकालेऽविद्याप्रयुक्तकामखजनिर्मथनोद्भूतं मन्त्रसंस्कृतं गर्भाशये निषिच्यते, तत्स्वयोनिरसानुप्रवेशेन विवर्द्धमानं गर्भीभूतं नवमे दशमे वा मासि संजायते ॥

आकाशात्मना स्थिते नामरूपे तदनुगतेनात्मना व्याक्रियमाणे ततोप्याकाशादपि स्थूलभावमापद्यमाने सती वायुभावमापद्येते इति योजना । स्थूलभावः स्पर्शगुणेनोपचयः, ये नामरूपे आकाशात्मतां प्राप्ते ते एव व्याक्रियमाणे वायुभावमापद्येते इति वदन् विकारस्य विकारान्तरोपादानत्वं वारयति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं । तदेवं भूतोत्पत्तिमुक्त्वा तेभ्यः संघातस्य स्थूलस्योत्पत्तिप्रकारमाह । पृथिव्याश्चेति । पञ्चात्मक्य इति पञ्चीकृतपञ्चभूतनिर्वर्त्तिता इत्यर्थः । तदुभयं, स्त्रियाः लोहितं पुंसः शुक्रं चेत्यर्थः । काम एव खजो विलोडको मन्थास्तेन निर्मथनोद्भूतमित्यर्थः । "गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वती" त्यादिगर्भाधानमन्त्रैः संस्कृतमित्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं शरीरोत्पत्तिमुपोद्घाततयोपदिश्य तस्य भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं पृष्टं प्रतिपादयति । तज्जातमित्यादिना ।

(१५) तज्जातं लब्धनामाकृतिकं जातकर्मादिभिर्मन्त्रसंस्कृतं पुनरुपनयनसंस्कारयोगेन ब्रह्मचारिसंज्ञं भवति, तदेव शरीरं पत्नीयोगसंस्कारयोगेन गृहस्थसंज्ञं भवति, तदेव वनस्थसंस्कारेण तापससंज्ञं भवति, तदेव क्रियाविनिवृत्तिनिमित्तसंस्कारेण परिव्राट्त्संज्ञं भवति, इत्येवं त्वत्तोभिन्नं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारशरीरं मनश्चेन्द्रियाणि च नामरूपात्मकान्येवा"न्नमयं हि सोम्य मन" इत्यादिश्रुतिभ्यः । कथं चाहं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारवर्जित इत्येतच्छृणु, यो ऽसौ नामरूपयोर्व्याकर्त्ता नामरूपधर्मविलक्षणः स एव नामरूपे व्याकुर्वन् सृष्ट्वेदं शरीरं स्वयं संस्कारधर्मवर्जितो नामरूपे इह प्रविष्टः ॥

Digitized by Google

जातमित्यस्य व्याख्या लब्धनामाकृतिकमिति । भूतोपादानकत्वेन पित्रादिनिमित्तकत्वेन च भिन्नजात्यन्वयौ शरीरस्योक्तौ । इदानीं संस्कारमाह । जातकर्मादिभिरिति । एवं स्थूलशरीराभिमानाच्छिष्यं व्युत्थाप्य सूक्ष्मशरीराभिमानमपि तस्य त्याजयंस्तस्यापि भौतिकत्वमाह । मनश्चेत्यादिना । नामरूपात्मकान्येव भौतिकान्येवेत्यर्थः । तत्र प्रमाणमाहान्नमयमिति । अतो मनआदिसूक्ष्मसंघातोऽपि नात्मा भौतिकत्वात् स्थूलवदित्यर्थः । कथं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरमभिधाय, कथं चाहं जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इति शिष्योक्तिमनूद्योत्तरमाह । कथं चेत्यादिना, यस्तु नामरूपविलक्षणः पूर्वोक्तविलक्षणो नामरूपात्मकस्य सर्वस्य स्रष्टा जात्यन्वयसंस्कारवर्जितः स एवाविकृतः सृष्टेषु कार्यकरणसंघातेषु प्रविष्टो जीवात्मेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वाच्च तस्य जात्यन्वयसंस्कारसंबन्ध इति प्रतिपादयन्नाह । योसावित्यादिना ॥ १५ ॥

ननु परमात्मैव चेदिह प्रविष्टः पक्षीव नीडं तर्हि कथं स सर्वैर्नोपलभ्यत इति तत्राह । अन्यैरदृष्ट इति ।

(१६) अन्यैरदृष्टः स्वयं पश्यंस्तथाऽश्रुतः शृण्वन्नमतो मन्वानोऽविज्ञातो विजानन्, सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते, इत्यस्मिन्नर्थे श्रुतयः सहस्रशः, तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां, स एष इह प्रविष्टः, एष त आत्मा स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यते, एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता, इत्याद्याः श्रुतयः । स्मृतयोऽपि, आत्मैव देवताः सर्वाः, नवद्वारे पुरे देही, क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि, समः सर्वेषु भूतेषु, उपद्रष्टाऽनुमन्ता च, उत्तमः पुरुषस्त्वन्यो, ऽशरीरं शरीरेष्वित्याद्याः तस्माज्जात्यन्वयसंस्कारवर्जितस्त्वमिति सिद्धम् ॥

अदृष्टो द्रष्टेत्यादिश्रुतिरिहार्थतो दर्शिता । सर्वस्य यो विज्ञाता सर्वावभासकत्वाच्चान्यैरनवभास्यते सोस्त्येवेह प्रविष्ट इति भावः । अत्र मन्त्रमुदाहरति । सर्वाणीति । रूपाणि शरीराणि विचित्य विरचय्य धीरो धीमान्सर्वज्ञस्तत्र प्रविश्य नामानि कृत्वा देवोहं मनुष्योहमित्यभिवादनादिव्यापारं कुर्वन् यदास्ते यो वर्त्तते तं वेदाहमेतमिति पूर्वार्द्धेनान्वयः । अस्मिन्नर्थे इति । स्रष्टुरेव जीवरूपेण प्रवेश इत्यत्रेत्यर्थः । ब्राह्मणवाक्यान्यप्यत्रोदाहरति । तत्सृष्ट्वेत्यादिना । एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत इति वाक्यशेषः । स ईक्षणपूर्वकं जगत्स्रष्टा एतमेव प्रसिद्धं सीमानं शिरःकपालसंधिं विदार्य भित्त्वा एतया ब्रह्मरन्ध्रवाच्यया द्वारा छिद्रेण प्रापद्यत देहमध्ये प्रविष्ट इत्यर्थः । अन्तः प्रविष्टं कर्त्तारमेतं, भर्त्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्त्ति, एको देवो बहुधा निविष्टः, ।

"इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः" ॥

इत्यादिमन्त्रब्राह्मणवादानप्यत्र सूचयन्तीत्याद्याः श्रुतय इति । परमात्मैव क्षेत्रज्ञ इति श्रुत्युक्तेर्थे स्मृतीरप्युदाहरन्ति । स्मृतयोपीति । शरीरे वर्त्तमानस्यापि शरीरधर्मासंस्पर्शित्वे श्रुतिं प्रमाणयत्यशरीरं शरीरेष्विति ।

"स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्"

इत्यादिश्रुतय आदिशब्दार्थः । यस्मादेवं श्रुतिस्मृतिन्यायैरात्मा देहादेर्भिन्नोऽसङ्गस्तद्धर्मासंस्पृष्टश्च तस्मादिति प्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १६ ॥

एवं परमात्माभेदोपदेशेन जीवस्य जात्यन्वयसंस्कारराहित्यमुक्तमवधार्य तत्र स्वानुभवविरोधं शङ्कते । स यदीति ।

(१७) स यदि ब्रूयादन्य एवाहमज्ञः सुखी दुःखी बद्धः संसार्यन्योसौ मद्विलक्षणोऽसंसारी देवस्तमहं बल्युपहारनमस्कारादिभिर्वर्णाश्रमकर्मभिश्चाराध्य संसारसागरादुत्तितीर्षुरस्मि, कथमहं स एवेत्याचार्यो ब्रूयान्नैवं सोम्य प्रतिपत्तुमर्हसि प्रतिषिद्धत्वाद्भेदप्रतिपत्तेः, कथं प्रतिषिद्धा भेदप्रतिपत्तिरित्यत आह, अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद, ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति, इत्येवमाद्याः ॥

अज्ञत्वादेः स्वात्मन्यनुभवसिद्धत्वात्तद्विलक्षणेश्वरात्मत्वं श्रुत्यादिभिरुक्तमपि न संभावयामि, किं तु भिन्नमेव तमहं मन्ये, उत्कृष्टमीश्वरं निकृष्टसंसार्यात्मना पश्यतः प्रत्यवायापत्तेः, रतस्तं देवं स्वकर्मणा भक्त्या चाराध्य तत्प्रसादान्मुक्तसंसारो भविष्यामीति मे मतिरिति शिष्याभिप्राय इत्यर्थः । नैवं वादीः, भेददर्शन एव प्रत्यवायश्रवणादिति गुरुः परिहरति । नैवं सोम्येति । संग्रहवाक्यमाक्षेपसमाधानाभ्यां विवृणोति । कथमित्यादिना । प्रत्यक्षसिद्धस्य भेदस्य कथं तद्विरुद्धप्रमाणान्तरेण प्रतिषेध इत्याक्षेपार्थः । असंसारीश्वरस्याऽप्रत्यक्षत्वात्तद्भेदस्य स्वात्मनि प्रत्यक्षत्वाभावात्सुखित्वाद्यनुभवस्य भ्रान्त्याप्युपपत्तेस्तद्बलाद्भेदाध्यवसायायोगादनन्यथासिद्धार्थश्रुतिनिषिद्धो भेदो न मानमर्हतीति समाधानाभिप्रायः ॥ १७ ॥

उदाहृताः श्रुतयो न भेददर्शनमात्रं निषेधन्ति, किं तु भेददर्शिनः प्रत्यवायमप्यनर्थप्राप्तिरूपमावेदयन्तीत्याह । एता एवेति,

Digitized by Google

(१८) एता एव श्रुतयो भेदप्रतिपत्तेः संसारगमनं दर्शयन्त्यभेदप्रतिपत्तेश्च मोक्षं दर्शयन्ति सहस्रशः स आत्मा तत्त्वमसीति परमात्मभावं विधायाचार्यवान्पुरुषो वेदेत्युक्त्वा तस्य तावदेव चिरमिति मोक्षं दर्शयन्त्यभेदविज्ञानादेव, सत्यसंधस्यातस्करस्येव दाहाद्यभाववत्संसाराभावं दर्शयन्ति दृष्टान्तेन, भेददर्शनादसत्याभिसंधस्य संसारगमनं दर्शयन्ति तस्करस्येव दाहादिदृष्टान्तेन ॥

तथाहि अन्योऽसौ परमेश्वरो मद्विलक्षणो ऽन्योऽहं तद्विलक्षणः संसार्येवेति योऽन्यां देवतामुपास्ते तात्पर्येण पश्यति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति भेददर्शनस्याविद्यामूलत्वमुक्त्वा यथा पशुरेवं स देवानामिति देवपशुत्वप्राप्तिं तस्य दर्शयन्ति । नहि पराधीनात्मत्वतो ऽन्यद्दैन्यं कष्टं वा वर्त्तत इति । तथा योऽन्यत्रान्यदेवेदमित्यात्मनः पृथगेव ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वेद तं तदेव ब्रह्म ब्राह्मणत्वजातिः परादात्पराकुर्यात् तत्त्वविमुखं कुर्यादात्मरूपं मामनात्मतया पश्यतीति द्विष्टेव न तु हितमावहतीत्यर्थः । एवं क्षत्रं तं परादादित्यादि सर्वं तं परादादित्यन्तमुदाहरणं द्रष्टव्यम् । इहात्मनि यो नानेव पश्यति इवशब्दो नानात्वदर्शनस्याभासत्वद्योतनार्थः, स मृत्योर्मृत्युं संसारात्संसारमनर्थपरंपरामेवाप्नोतीत्यर्थः । इत्येवमाद्या इति । नेह नानास्ति किं चन, उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवती,त्याद्याः श्रुतयो गृह्यन्ते । भेददृष्टिं निन्दित्वा ऽभेददृष्टिं फलवत्तया प्रशंसन्त्या एवोपादेयतां दर्शयति । अभेदप्रतिपत्तेश्चेति । तत्र श्रुत्येकदेशमुदाहृत्य व्याचष्टे । स आत्मेत्यादिना । तत्रैवान्वयव्यतिरेकोपप्रत्तिपरश्रुत्यर्थमुदाहरन्नुक्तमर्थं द्रढयति । अभेदविज्ञानादेवेति । पुरुष सौम्येति हस्तं गृहीतमानयन्तीति खण्डे इममर्थं दर्शयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

सुषुप्तौ परमात्मन्यभेदसंपत्तावपि तथाज्ञानाभावापराधादेव पुनरपि व्याघ्रादिभावेनोत्थितानां संसाराविच्छेदं दर्शयन्ती श्रुतिः परमात्माभेदेनात्मज्ञानमेव मोक्षहेतुरिति सूचयतीत्यभिप्रेत्याह । तदिह व्याघ्रो वेत्यादिना चेति ।

(१९) तदिह व्याघ्रो वेत्यादिना चाऽभेददर्शनात्स स्वराड्भवतीत्युक्त्वा तद्विपरीतेन भेददर्शनेन संसारगमनं दर्शयन्त्यथ ये ऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्तीति प्रतिशाखं, तस्मान्मृषैवैवमवादीब्राह्मणपुत्रो ऽदोन्यः संसारी परमात्मविलक्षण इति, । तस्मात्प्रतिषिद्धत्वाद्भेददर्शनस्य भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानस्य कर्मसाधनत्वाच्च यज्ञोपवीतादेः कर्मसाधनोपादानस्य परमात्माभेदप्रतिपत्त्या प्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः ॥

अत्रैवोदाहरणान्तरमाह । भेददर्शनात्स स्वराडित्यादिना । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये ऽनात्म्ये ऽनिरुक्ते ऽनिलयने ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सो ऽभयं गतो भवति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीत्याद्याः श्रुतयो ऽप्युदाहर्त्तव्या इत्याह । इति प्रतिशाखमिति । यस्मादेवं भेददर्शननिन्दया ऽभेददर्शनस्तुत्या च जीवस्य ब्रह्माभेदो ऽवधारितो ऽतो ब्राह्मणत्वाद्यभिमानस्यात्मनि मिथ्यादृष्टित्वं सिद्धमिति प्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति । यदुक्तं तमहं बल्युपहारनमस्कारादिभिर्वर्णाश्रमकर्मभिश्चाराध्येति सापि दृष्टिर्भेददर्शनापवादादेव न सम्यग् दृष्टिरित्याह । तस्मात्प्रतिषिद्धत्वादिति । भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानस्येति । क्रियाकारकफलभेदाश्रयमन्तरेण कर्मणः स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वेति श्रुतेर्यज्ञोपवीतधारणादेः कर्मसाधनत्वावगमात्साध्यकर्माभावे तत्साधनपरिग्रहो निरर्थक इत्यभिप्रेत्याह । कर्मसाधनत्वाच्च यज्ञोपवीतादेरिति । कर्मसाधनयोरुपादानं कर्मसाधनोपादानं तस्येति विग्रहः ॥१९॥

कथमभेदप्रतिपत्तिमात्रेण कर्मतत्साधनप्रतिषेधसिद्धिः, कर्मण्यप्यभेदप्रतिपत्तिसंभवादित्याशङ्क्याह । कर्मणामिति ।

(२०) कर्मणां तत्साधनानां च यज्ञोपवीतादीनां परमात्माभेदप्रतिपत्तिविरुद्धत्वा,त्संसारिणो हि कर्माणि विधीयन्ते, तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि न परमात्मनो ऽभेददर्शिनः, भेददर्शनमात्रेण च ततोऽन्यत्वं, यदि कर्माणि कर्त्तव्यानि न निविवर्त्तयिषितानि कर्मसाधनाऽसंबन्धिनः कर्मनिमित्तजात्याश्रमाद्यसंबन्धिनश्च परमात्मनश्च आत्मनैवाभेदप्रतिपत्तिं नावक्ष्य,त्स आत्मा तत्त्वमसीत्येवमादिभिर्निश्चितरूपैर्वाक्यैर्भेदप्रतिपत्तिनिन्दां च नाभ्यधास्यदेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्यानन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेनाच स्तेनोऽस्तेन इत्यादिना ॥

ब्रह्माहं कर्त्ता चाहमिति विरुद्धप्रतिपत्त्योरेकस्मिन्पुरुषे समुच्चयायोगादित्यर्थः । तर्ह्यधिकार्यभावाच्चिरालम्बनं कर्मकाण्डमप्रमाणं स्यादिति, नेत्याह । संसारिणो हीति । संसारिणो जात्याद्यभिमानवत इत्यर्थः । न परमात्मनो ऽभेददर्शिन इत्यर्थः । संसारिणोऽपि परमात्मानन्यत्वात्कथं तस्य कर्मविधिरित्यत आह । भेददर्शनमात्रेण च ततोऽन्यत्वमिति । न वस्तुवृत्त्या भेदापेक्षा कर्मविधेरिति भावः । यदुक्तं ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपत्त्या कर्मणां तत्साधनानां च श्रुत्या प्रतिषेधः कृत इति, तद्व्यतिरेकमुखेन साधयति । यदि कर्माणीत्यादिना । परमात्मनश्चेति चकारादात्मनो ब्रह्मणैवाभेदप्रतिपत्तिमिति योज्यम् ।

Digitized by Google

एवमादिभिरित्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यं गृह्यते । निश्चितरूपैर्वाक्यैरिति । संवादिविसंवादिप्रमाणान्तरासिद्धविषयत्वे सत्यनन्यशेषतया च स्वार्थैकपरत्वेन निर्णीतस्वभावैरित्यर्थः । भेदप्रतिपत्तिनिन्दामिति । मृत्योः स मृत्युमित्यादिभिर्वाक्यैरिति शेषः । ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदः स हि मुख्यो ब्राह्मणः स ब्राह्मणः इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ २० ॥

उदाहृतवाक्यानां क्रमेण तात्पर्यमाह । कर्मासंबन्धीत्यादिना ।

(२१) कर्माऽसंबन्धिस्वरूपत्वं कर्मनिमित्तवर्णाद्यसंबन्धतां च नाभ्यधास्यत्कर्माणि च कर्मसाधनानि च यज्ञोपवीतादीनि यद्यपरितित्याजयिषितानि, तस्मात्ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यं मुमुक्षुणा, परमात्माभेददर्शनविरोधादात्मा चापर एवेति प्रतिपत्तव्यो यथाश्रुत्युक्तलक्षणः । स यदि ब्रूयाद्भगवन्दह्यमाने छिद्यमाने वा देहे प्रत्यक्षा वेदना ऽशनायादिनिमित्तं च प्रत्यक्षं दुःखं मम परश्चात्मा ऽयमात्मापहतपाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोको ऽविजिघत्सो ऽपिपासः सर्वसंसारधर्मवर्जितः श्रूयते सर्वश्रुतिषु स्मृतिषु च, कथं तद्विलक्षणो ऽनेकसंसारधर्मसंयुक्तः परमात्मानमात्मत्वेन च मां संसारिणं परमात्मत्वेनाग्निमिव शीतत्वेन प्रतिसंपद्येयं, संसारी च सन् सर्वाभ्युदयनिःश्रेयससाधने ऽधिकृतो ऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनानि कर्माणि तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि कथं परित्यजेयमिति । तं प्रतिब्रूया,द्यदवोचो दह्यमाने छिद्यमाने वा देहे प्रत्यक्षा वेदनोपलभ्यते ममेति ॥

यदि कर्मादीनि न परितित्याजयिषितानि, तर्ह्येवमुक्तं सर्वं नाभ्यधास्यदिति संबन्धः । अभिधत्ते तु श्रुतिस्तंतमर्थमतो ब्रह्मात्मज्ञानमिच्छता कर्मादीनि परित्याज्यानीत्याह । तस्मादिति । तदेवमागमावष्टम्भेन निरूपितं ब्रह्मात्मैक्यं युक्त्यापि व्यवस्थापयितुमुत्तरो ग्रन्थः । तत्राक्षेप्ता शिष्यो जीवपरमात्मानौ वस्तुतो भिन्नौ विरुद्धधर्मसंसर्गित्वाच्छीतोष्णवदित्यनुमानेन प्रत्यवतिष्ठत इत्याह । स यदि इत्यादिना । एवं विरुद्धधर्मवत्त्वहेतुमुपपाद्यानुमानमाह । कथं तद्विलक्षण इति । एवं सति भेदस्य तात्त्विकत्वेन कर्मतत्साधनपरित्यागात्मकस्य संन्यासस्य नास्त्यवसर इत्याह । संसारी चेति । तत्रानुमाने तावद्धेत्वसिद्धिं दर्शयितुमुपक्रमते । तं प्रतिब्रूयादित्यादिना ॥ २१ ॥

जीवपरमात्मानाविति । किमुपाधिभेदविशिष्टं वस्तु यथाप्रतिपत्तिर्निर्दिश्यते, किं वा चैतन्यमात्राकारम्, आद्ये बाधव्यभिचारौ, आकाशभेदवदौपाधिकस्य भेदस्यावास्तवत्वाद्भेदमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वाच्चेत्यभिप्रेत्य द्वितीये ऽसिद्धिमुक्त्वा तामुपपादयति । तदसत्कस्मादित्यादिना ।

(२२) तदसत्कस्माद्दह्यमाने छिद्यमान इव वृक्ष उपलब्धुरुपलभ्यमाने कर्मणि शरीरे दाहच्छेदवेदनाया उपलभ्यमानत्वाद्दाहादिसमानाश्रयैव वेदना, यत्र हि दाहश्छेदो वा क्रियते तत्रैव व्यपदिशति दाहादिवेदनां लोको न वेदनादाहाद्युपलब्धरीति, कथं, क्व ते वेदनेति पृष्टः शिरसि मे वेदनोरस्युदर इति वा यत्र दाहादिस्तत्रैव व्यपदिशति, न तूपलब्धरि इति, यद्युपलब्धरि वेदना स्याद् वेदनानिमित्तं वा दाहच्छेदादि वेदनाश्रयत्वेनोपदिशेद्दाहाद्याश्रयवत् ॥

वृक्ष इव दह्यमाने छिद्यमाने शरीरे दाहच्छेदवेदनाया उपलभ्यमानत्वाद् दाहादिसमानाश्रयैव दाहच्छेदादिवेदनेति योजना । शरीरस्यैव तदुपलब्धृत्वशङ्कां वारयितुं तद्विशिनष्टि । कर्मणीति । कर्मत्वं साधयत्युपलब्धुरुपलभ्यमान इति । उक्तमर्थं लोकप्रसिद्ध्या द्रढयति । यत्र हीति । तत्रैवानुभवमपि प्रश्नपूर्वकमभिनयति । कथमित्यादिना । पुनस्तदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति । यद्युपलब्धरीति । उपदिशेदित्यस्मात्पूर्वमुपलब्धारमित्यध्याहारः,यद्युपलब्धरि वेदना स्यात्तदा दाहाद्याश्रयदेहदेशवद्वेदनानिमित्तं दाहच्छेदादिजवेदनाश्रयत्वेनोपलब्धारमुपदिशेल्लोको, नैवमुपदिशन्नुपलभ्यते, अतो दाहच्छेदादिसमानाश्रयैव वेदनेति योजना ॥ २२ ॥

तत्रैव युक्त्यन्तरमाह । स्वयं चेति ।

(२३) स्वयं च नोपलभ्येत चक्षुर्गतरूपवत्तस्माद्दाहच्छेदादिसमानाश्रयत्वेनोपलभ्यमानत्वाद्दाहादिवत् कर्मभूतैव वेदना भावरूपत्वाच्च साश्रया तण्डुलपाकवद्वेदनासमानाश्रय एव तत्संस्कारः स्मृतिसमानकाल एवोपलभ्यमानत्वाद्वेदनाविषयस्तन्निमित्तविषयश्च द्वेषोपि संस्कारसमानाश्रय एव, तथाचोक्तम् ।

रूपसंस्कारतुल्याधी रागद्वेषौ भयं च यत् ।
गृह्यते धीश्रयं तस्माज् ज्ञाता शुद्धो ऽभयः सदा ॥

किमाश्रयाः पुनः रूपादिसंस्कारादय इ,त्युच्यते यत्र कामादयः, क्व पुनस्ते कामादयः, कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादिश्रुतेर्बुद्धावेव ॥

यथा चक्षुर्गतं रूपं न चक्षुषा गृह्यते तथात्मगता वेदनात्मना न गृह्यते कर्मकर्तृत्वविरोधादित्यर्थः । आत्मनो वेदनाश्रयत्वनिराकरणमुपसंहरति । तस्मादिति । ननु वेदना नाम दुःखं, न तदचेतने देहे संभवति, सुखदुःखादिधर्माणां चेतनाश्रयत्वनियमात् । यदि पुनश्चेतनोऽप्यात्मा न वेदनाश्रयस्तदा शरीरमप्यचेतनं न तदाश्रय इत्यनाश्रयैव वेदनास्तु, बौद्धैरपि तथाभ्युपगमादित्यत आह । भावरूपत्वाच्चेति । भावरूपत्वं कार्यत्वं, वेदना साश्रया कार्यत्वात्तण्डुलपाकादिवद् इत्यर्थः । हेतोरप्रयोजकतामाशङ्क्य विपक्षे बाधकमाह । वेदनासमानाश्रयइति । वेदनाया निराश्रयत्वे तन्नाशे संस्काराभावात्कालान्तरे स्मरणं न स्यादित्यर्थः । यद्वा हेत्वसिद्धिं परिहरति । वेदनासमानाश्रय एव तत्संस्कार इति वेदनाया अकार्यत्वे तत्संस्कारस्मृत्योरसंभवात्कालान्तरे पादे मे वेदनाभूदित्यादिव्यवहारो न स्यादित्यभिप्रायः । अथ वा साश्रया यदि वेदना तर्ह्यात्माश्रयैव स्यादात्मन्येव तत्संस्कारस्मृत्यादेरुपलम्भादित्याशङ्क्याह । वेदनासमानाश्रय एव तत्संस्कार इति । यत्स्था वेदनोपलभ्यते तत्स्थ एव तज्जन्यसंस्कारादिः, वेदनातत्संस्कारस्मृतीनामेकाश्रयत्वनियमाद्वेदनायाश्चोपलब्धिकर्मनिष्ठत्वोपपादनाच्चोपलब्धर्यात्मनि तत्संस्कारादीत्यर्थः । तदेवानुमानेन साधयति । स्मृतिसमानकाल एवेति । स्मृतेर्यः कालो जाग्रत्स्वप्नावस्थारूपस्तत्रैवोपलभ्यमानत्वात्सुषुप्त्यादावनुपलभ्यमानत्वाद्वेदनाविषयो वेदनासमानविषयः समानाश्रय एव तत्संस्कार इति अक्षरार्थः । तथा चायं प्रयोगः । वेदनादिरनात्माश्रयो ऽनात्मप्रत्ययकाल एवोपलब्धिगोचरत्वाद्देहकार्श्यादिवद् इति । इतोऽप्यनात्माश्रय एव वेदनादिरित्याह । तन्निमित्तविषयश्चेति । तत्तस्या वेदनाया यन्निमित्तं दाहच्छेदादि तद्विषयो द्वेषो ऽपि संस्कारतुल्याश्रयो ऽनात्माश्रय इत्यर्थः । अयमिह प्रघट्टकाभिप्रायः । देहे छिद्यमाने दह्यमाने चाहं छिन्नो दग्ध इति च देहाभिन्नमात्मानं मन्यमानः संतप्यते जनस्तन्निमित्तकवेदनातत्संस्कारस्मृतिद्वेषांश्च देहाभिन्न एवात्मन्युपलभते, न देहाभिमानहीनावस्थायां देहश्चोपलभ्यमानत्वादुपलब्धिकर्मैव नोपलब्ध्याश्रय इति संघातस्यैव वेदनादि नासंहतस्य साक्षिण आत्मन इति नित्यशुद्ध एवात्मेति । एवं निरूपितेर्थे वृद्धसंमतिमाह । तथा चोक्तं रूपेति । रूपं नीलपीतादिविषयस्तस्य संस्कारः सूक्ष्मावस्था तदनुभवसंस्कारो वा स्मृतिहेतुः स रूपसंस्कारस्तेन सह तुल्यः समान आधिरुपाधिराश्रयो ययो रागद्वेषयोस्तौ रूपसंस्कारतुल्याधी यच्च भयं त्रासस्तदपि रूपसंस्कारतुल्याधीत्यर्थः । किमाश्रयत्वमेषामित्यत आह । दृश्यते धीश्रयमिति । गृह्यते तन्नयमेतदिति शेषः । संकल्पविचिकित्सादेरप्युपलक्षणमेतत् । यस्माद् रूपादिसंस्कारः तज्जन्यरागादि सर्वं धीसंश्रितमेवोपलभ्यते न तत्साक्षिसंश्रितं तत्तस्माज्ज्ञाता आत्मा सदा शुद्धो रागद्वेषरहितो ऽभयश्च संसाररहित इत्यर्थः । युक्त्या संमत्या चोपपादितं वेदनादीनामप्यनात्मधर्मत्वं पुनः प्रश्नपूर्वकं श्रुत्या प्रतिपादयंस्तदाश्रयविशेषं निर्द्धारयति । किमाश्रया इत्यादिना । इत्यादिश्रुतेरेतत्सर्वं मन एवेत्यवधारणान्मनोबुद्ध्योश्चान्तःकरणात्मनैकत्वाद्बुद्धावेव कामादयो नात्मनीत्यवधारितमित्यर्थः ॥ २३ ॥

कामादेर्बुद्ध्याश्रयत्वेपि कथं रूपादिसंस्कारसमानाश्रयत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य रूपादेरपि बुद्ध्याश्रयत्वे श्रुतिमाह । तत्रैवेत्यादिना ।

(२४) तत्रैव रूपादिसंस्कारादयोऽपि कस्मिन् रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति श्रुतेः कामा येस्य हृदि श्रितास्तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्यासङ्गो ह्ययं, तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा, इत्यादिश्रुतिशतेभ्यो ऽविकार्योयमुच्यते, अनादित्वान्निर्गुणत्वादित्यादि इच्छाद्वेषादि च क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्मा नात्मन इति स्मृतिभ्यश्च कर्मस्थैवाशुद्धिर्नात्मस्थेति ॥

कामादेरन्तःकरणनिष्ठत्वे वाक्यान्तरं पठति । कामा येस्येति । तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्येत्युक्तेः सनिदानानामेव तेषां हृदाश्रयत्वं गम्यते, तस्माच्छोकनिमित्तरूपादिसंस्काराणामपि बुद्ध्याश्रयत्वमुक्तमेव । अन्यथा सर्वविशेषणानुपपत्तेरित्यर्थः । इदानीमात्मनो वेदनाकामद्वेषाद्यसंस्पृष्टत्वे श्रुतिस्मृती पठति । असङ्गो हीत्यादिना । अतिच्छन्दा इति छान्दसं रूपविशेषणत्वादतिच्छन्दः छन्दः कामो ऽतिगतकाममसंस्पृष्टकामादिदोषमेतदात्मरूपमित्यर्थः । निर्गुणत्वादित्यादिस्मृतिभ्यश्चेति संबन्धः । इदानीं सिंहावलोकनेन कामादेरनात्मधर्मत्वे श्रुत्युक्ते स्मृतिमाह । इच्छाद्वेषादि चेति ।

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यश्चेच्छादिः क्षेत्रस्यैव धर्मो नात्मन इति योजना । क्षेत्रस्यानात्मत्वं द्योतयितुं विषयस्येति विशेषणं, श्रुतिस्मृतिसिद्धमर्थमुपसंहरति । कर्मस्थैवाशुद्धिर्नात्मस्थेति इति सिद्धमिति शेषः ॥ २४ ॥

परमप्रकृतमुपसंहरति । अतो रूपादीति ।

Digitized by Google

(२५) अतो रूपादिसंस्काराद्यशुद्धिसंबन्धाभावान्न परस्मादात्मनो विलक्षणत्वमिति प्रत्यक्षादिविरोधाभावाद्युक्तं पर एवात्माहमिति प्रतिपत्तुं तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि एकधैवानुद्रष्टव्यमहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तात्सर्वमात्मानं पश्येद्यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवेदं सर्वं यदयमात्मा ॥

रूपादिसंस्काराद्यशुद्धिसंबन्धाभावादेव प्रत्यक्षादिविरोधाभावाच्च परस्मादात्मनो विलक्षणत्वमिति हेतोः पर एवात्माहमिति प्रतिपत्तुं युक्तमिति योजना । आत्माभेदेनैव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमित्युक्तेऽर्थे श्रुतिवाक्यान्युदाहरति । तदात्मानमेवेत्यादिना । आत्मानं प्रत्यञ्चमेवाहं ब्रह्मास्मीत्यवेदवगतवांस्तद्ब्रह्मेत्यर्थः । एकधैवैकस्वरूपेणैव न तु विषयत्वेन भेदेन वानुद्रष्टव्यमित्याचार्योपदेशानन्तरमनुसंधेयमेतदप्रमेयं ध्रुवमिति वाक्यशेषः । स एवाधस्तादित्यादिना भूमानं परमात्मानं सर्वाधिष्ठानमुपक्रम्य तस्य ताटस्थ्यशङ्कानिवृत्तये अहंकारात्मत्वमुपदिश्य पुनरहमुपरागकृतपरिच्छेदादिनिवृत्तये तत्साक्षिप्रत्यगेकरसतां तस्य निर्दिशति छान्दोग्यश्रुतिरित्याहाहमेवाधस्तादिति । शमादिसाधनसंपन्नः सन् सर्वमात्मानं पश्येदिति निर्दिष्टेऽर्थे हेतुमिव वचनान्तरमाह । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवेति । अभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिर्वाक्यशेषः । इदं सर्वं यद्भोक्तृभोग्यादिलक्षणं विश्वं तत्सर्वमयमात्मा नातोऽन्यद्वस्तुतोऽस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

स एष इति ।

(२६) स एषोऽकलोऽनन्तरमबाह्यं, सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजो, ब्रह्मैवेद,मेतया द्वारा प्रापद्यत प्रज्ञानस्य नामधेयानि, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, तस्माद्वा, तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश,देको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वम् ॥

स एषोऽकलोऽमृत इति प्रश्नोपनिषदुक्तं वाक्यं, स एष प्रत्यगात्मा कलाशब्दवाच्यप्राणाद्युपाधिभिर्वियुक्तोऽमृतोऽमृतं ब्रह्मैवेति तस्यार्थः । तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्मेति वाक्यं बृहदारण्यकमुदाहरत्यनन्तरमबाह्यमिति । मुण्डकवाक्यं च तत्समानार्थमाह । स बाह्येति । अमूर्त्तः पुरुष एव स बाह्याभ्यन्तरः सर्वस्य सह बाह्याभ्यन्तररूपेण वर्त्तते नान्योऽजो न जायते इत्यजः जन्मादिविक्रियारहित इत्यर्थः । ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तादित्यादि चात्रोदाहर्त्तव्यमित्याह । ब्रह्मैवेदमेवेति । इदं सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः । एवं ब्रह्माद्वयात्मप्रतिपादकानि वाक्यान्युदाहृत्य ब्रह्मण एव जीवात्मना कार्यप्रवेशवादिवाक्यानि च जीवस्य ब्रह्माभेदप्रतिपत्त्यर्थमुदाहरति । एतया द्वारेत्यादिना । स एवमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यतेति शिरःकपालयोः संधिगतच्छिद्रेण देहे प्रवेशं स्रष्टुरीश्वरस्य दर्शयन्त्यैतरेयकवाक्यमित्यर्थः । तत्र प्रविष्टस्य स्वरूपनिर्धारणपरं वाक्यं येन वा पश्यतीत्यादिप्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्तीत्यन्तं प्रज्ञप्तिमात्रं तत्स्वरूपं प्रज्ञानं ब्रह्मेति तस्य ब्रह्मात्मत्वं च तत्रोक्तमित्यभिप्रेत्याह । प्रज्ञानस्य नामधेयानीति । स्रष्टुरेव सृष्टे कार्ये जीवरूपेण प्रवेश इत्येतदेव तैत्तिरीयकवाक्येन द्रढयति । सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिना । परमात्मैव सर्वसाक्षी सर्वभूतान्तरात्मेत्यत्र श्वेताश्वतरीयमन्त्रमुदाहरति । एको देव इति ॥ २६ ॥

शरीरादिसंसृष्टतया प्रतीयमानस्यापि आत्मनस्तद्धर्मसंसर्गाभावेन ब्रह्मात्मनो ज्ञेयत्वे काठकवाक्यद्वयमुदाहरति । अशरीरं शरीरेषु न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति च ।

(२७) अशरीरं शरीरेषु, न जायते म्रियते, स्वप्नान्तं जागरितान्तं, स मे आत्मेति विद्यात्, यस्तु सर्वाणि भूतानि, तदेजति तन्नैजति, वेनस्तत्पश्यन्, तदेवाग्नि,रहं मनुरभवं सूर्यश्चा,न्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां, सदेव सोम्य, तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च, पूः प्राणिनो गुहाशयस्य, आत्मैव देवताः, नवद्वारे पुरे, समं सर्वेषु भूतेषु, विद्याविनयसंपन्ने,ऽविभक्तं विभक्तेषु, वासुदेवः सर्वमित्यादिभ्य एक एवात्मा परं ब्रह्म सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्त्वमिति सिद्धम् ॥

अवस्थासाक्षिण आत्मनोऽवस्थाधर्मास्पर्शित्वेन ब्रह्मत्वप्रतिपत्तौ काठकवाक्यमाह । स्वप्नान्तं जागरितान्तमिति । नेम्यरनाभिचक्रनिदर्शनेन दृश्यदर्शनतत्साधनभूतसर्वजगदाश्रयरूपं प्राणशब्दितं ब्रह्मैव स मे म आत्मेति प्रवृत्तं कौषीतकेयोपनिषद्वाक्यमुदाहरति । स मे आत्मेति विद्यादिति । यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति, तदेजति तन्नेजतीति च मन्त्रद्वयमीशावास्यगतमुदाहृतं तत्राद्यो मन्त्रः स्पष्टार्थः । द्वितीयः परोपाधिनिबन्धनं चलनादिप्रतिभानं, स्वतस्तु निर्विकारः शुद्ध एवात्मेति दर्शयितुमित्यर्थः । "वेनस्तत्पश्यन्विश्वा वनानि भुविद्वान्यत्र विश्वं भवत्येकनीड" मिति मन्त्रं तैत्तिरीया आमनन्ति, तस्यार्थः । यत्र यस्मिन्सर्वात्मके सर्वोपादाने पूर्वोत्तरमन्त्रनिर्दिष्टे वस्तुनि विश्वं समस्तमेकनीडं भवति एकायनं भवति तदेव विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुवनानि न ततः पृथक् किमप्यस्तीति पश्यन् श्रुत्याऽऽचार्यप्रसादादनुभवन्विद्वान् ज्ञानी वेनो भवति विनतेः कान्तिकर्मणो वनतेर्वा संभजनीयार्थस्य धातोरिदं रूपं वेनः कान्तिमान्

Digitized by Google

मंभजनीयो वा भवतीश्वर एव भवतीति । पुनरपि विदुषः सर्वात्मत्वे मन्त्रद्वयं पठति । तदेवाग्निस्तदादित्य इत्यादिरेकः, अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति वामदेववाक्यरूपो ऽपरश्चेति । "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामेकः सन्बहुधा विचार इति तैत्तिरीयश्रुतिरेकस्यैवान्तर्यामिणो बहुधा विचरणं संसारव्यवहारं वदन्ती जीवपरयोरभेदं सूचयतीत्यर्थः । तत्रैव सोपक्रमं छान्दोग्यवाक्यं पठति । सदेवेति । श्रुत्युक्ते ऽर्थे स्मृतीरप्याह । स्मृतिभ्यश्चेति । सर्वप्राणिनो गुहाशयस्यैकस्यैवात्मनः पूः पुराणि शरीराणि न प्रतिशरीरमात्मभेद इत्यर्थः । उदाहृतश्रुतिस्मृत्यर्थं संकलय्य प्रकरणार्थमुपसंहरति । एक एवेति ॥ २७ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ बालरामायणाख्यनाटकस्य ॥

॥ दशमोऽङ्कः ॥

अतः परं राघवानन्दो भविता ।

ततः प्रविशति सशोका लङ्का ।

लङ्का । हा दुद्धरतवविसेसपरितोसिदारविन्दासण तिहुअणेक्कमल्ल दसकण्ठ हा हेलाबन्दीकदमहिन्द मेहणाद हा समरसंरम्भसुप्पसण्ण कुम्भअण्ण क्कहिंसि देहि मे पडिवअणम् * ।

प्रविश्य सत्वरा अलका पुरोऽवलोक्य कथमियं लङ्काऽस्तमितेऽपि सच्चरितकुण्ठे दशकण्ठे दुःखिता । विमृश्य । परिपालनाद्धि भृत्यान् स्वामिनः स्मारयति न गुणग्रामः । प्रकाशम् । सखि लङ्के वलीमुखबलबलात्कारमाकर्ण्य निखिलनाकतलतिलकायमानयाऽमरावत्या मर्त्यमण्डलशौण्डया चोज्जयिन्या रसातलभोगभङ्गिभूतया च भोगवत्या तदनुचरेण च त्रिभुवनवासिनाऽपि पुरीचक्रेण कुशलप्रश्नाय भवतीं प्रति प्रहिता । अहं च सखीस्नेहादागतास्मि ।

> छिन्ना न दिव्यतरवस्तव काचिदारात्
> कच्चिद् भृता न परिखाः कनकाम्बुजिन्यः ।
> भ्रष्टानि कच्चन न रत्नमहागृहाणि
> कच्चिच्च काञ्चनमयो दलितश्च सालः ॥ १ ॥

लङ्का । सवाक्स्तम्भम् । सहि केलासुच्छङ्गवासिणि कुबेरसच्चरिदे देवणिलये अलए किं णाम न संपण्णं तधा अ तेण केसरिकलत्तसंभवेण समीरसंभूदेण वाणरेण सुउमारकामिणीकरअलकोमलेहिं किसलयेहिं लाडललणाहरोट्ठमञ्जिट्ठेक्कसुभअकुसुमत्थवएहिं बन्दीकदसुरसुन्दरीचरणप्पहारदोहलअसंकन्तालत्तअलंछिदेहिं उक्खबन्धेहिं लीलामन्दिरं मअरद्धअस्स कुलभवणं मलअमग्गपअट्टिणो दक्खिणसमीरणस्स विस्सामट्ठाणं हिअअस्स पढमणिलओ णिच्चं वसन्तस्स पेरन्तनिवेसिदकप्पपाअवप्पहुदिपंचविहदेवद्दुमा असोअवणिया सव्वा संचुण्णिआ पाआलपरिचुंबी परिहापरिक्खेवोवि त्थलत्थिदिं लंभिदो अविच्छिण्णसंचरणचदुरेणावि मत्तण्डमण्डलेण अलङ्घणिज्जं कणअपाआरचक्कं सुमरणसेसं संपादिदं मणिभवणविध्धंसणदंसणे उण णिक्करुणस्स वि जणस्स किं भणिअदि असुधाराधोरणी किं पुण सिणेहमइं पिअसहिं समासइअ पाणपरिच्चअणववसाएहिं विरदह्मि * ।

अलका । सखि धर्मजेतरि भीषणाविभीषणे विभीषणे विनेतरि तत्रभवती किं सशोकशङ्कुरेव तद्विधिनाथपूर्ववल्लभे लङ्के विरमन्तु मध्यस्थगितैकावलीकल्पा बाष्पजलकणश्रेणयः । विरज्यतु च जरठकाञ्चनारकुड्मलकोटिपाटला दृष्टिः । धौतमाञ्जिष्टपटच्चरदीनाधरमुद्रा समासादयतु स्वां लक्ष्मीं लघूभवन्तु च प्रमाणानुकृतमृणालदण्डाः श्वासदण्डाः ।

लङ्का । जं तिणेत्तमित्तस्स णअरी भणादि † ।

नेपथ्ये ।

> रुद्राणि लक्ष्मि वरुणानि सरस्वति द्यौः
> सावित्रि धात्रि सकलाः कुलदेवताश्च ।
> शुध्यर्थिनी विशति शुष्मणि रामरामा
> तत्संनिधत्त सहसा सह लोकपालैः ॥ २ ॥

लङ्का । आकण्णितकेन किं उण विसुद्धिकारणम् ‡ ।

अलका । राक्षसगृहवासः किल । विचिन्त्य । विहस्य च ।

> कालुष्यहेतु वैदेह्या न राक्षसगृहस्थितिः ।
> ध्वान्तबन्दीकृताऽपीन्दोर्न कला जातु नीलति ॥ ३ ॥

लङ्का । ता एहि गदुअ पेक्खह्म § ।

अलका । कुबेरप्रसादादिहस्थैव दिव्येन चक्षुषा पश्यामि ।

---

* हा दुर्द्धरतपोविशेषपरितोषितारविन्दासन त्रिभुवनैकमल्ल दशकण्ठ हा हेलाबन्दीकृतमहेन्द्र मेघनाद हा समरसंरम्भसुप्रसन्न कुम्भकर्ण क्वासि देहि मे प्रतिवचम् ।

* सखि कैलासोत्सङ्गवासिनि कुबेरसच्चरिते देवनिलयेऽलके किं नाम न संपन्नं तथा च तेन केसरिकलत्रसंभवेन समीरसंभूतेन वानरेण सुकुमारकामिनीकरतलकोमलैः किसलयैर्लाटललनाधरोष्ठमञ्जिष्ठैकसुभगस्तबकैर्बन्दीकृतसुरसुन्दरीचरणप्रहारदोहदकसंक्रान्तालक्तकलाञ्छितैर्वृन्तबन्धैर्लीलामन्दिरं मकरध्वजस्य कुलभवनं मलयमार्गप्रवर्तिनो दक्षिणसमीरणस्य विश्रामस्थानं हृदयस्य प्रथमनिलयो नित्यं वसन्तस्य पर्यन्तनिवेशितकल्पपादपप्रभृतिपञ्चविधदेवद्रुमाऽशोकवनिका सर्वा संचूर्णिता पातालपरिचुम्बी परिखाप्रतिक्षेपोऽपि स्थलस्थितिं लम्भितोऽविच्छिन्नसंचरणचतुरेणापि मार्तण्डमण्डलेनालङ्घनीयं कनकप्राकारचक्रं स्मरणशेषं संपादितं मणिभवनविध्वंसनदर्शने पुनर्निष्करुणस्यापि जनस्य किं भण्यतेऽश्रुधाराधोरणी । किं पुनः स्नेहमयीं प्रियसखीं समासाद्य प्राणपरित्यजनव्यवसायेभ्यो विरताऽस्मि ।

† यत् त्रिनेत्रमित्रस्य नगरी भणति ।

‡ किं पुनर्विशुद्धिकारणम् ।

§ तदेहि गत्वा प्रेक्षामहे ।

Digitized by Google

लङ्का । ता ममावि पिअसही णिवेदेदु * ।

अलका । इयं रामराणी स्वाहावल्लभे भगवत्यात्मानमाहुतीकुर्वाणा कुररीव करुणाक्रेङ्कारकातरया गिरा देवीवाचमभिसंधाय स्तौति विशुद्धिकारणं च ब्रूते ।

लङ्का । किं विअ सुणावेदु † ।

अलका ।

यद्ग्रीवाणाः क्रतुबलिलिहो यत्स्मरश्चित्तजन्मा
सीमोन्माथी न च यदुदधिर्जुव्हते यच्च विप्राः ।
यः कृत्स्नस्य प्रलयदिवसो ये च ये च प्रकाशाः
कृत्स्नः सोऽयं जयति महिमा पावकः पावकस्य ॥ ४ ॥

किञ्च ।

मित्रं मन्त्री गुरुः शिष्यः स्वामी भृत्यश्च मे सदा ।
राम एव यथा नान्यस्तथा मां पातु पावकः ॥ ५ ॥

लङ्कां प्रति नातः परमवज्रहृदयैः श्रोतुं द्रष्टुं च शक्यते ।

लङ्का । तं भणिअं जणअणन्दिणीए जेण रावणप्पदीणं वि दलिआइं हिअआइं गअणङ्गणादो वि बाहबिन्दुसंदोहा णिवडन्ति । तदोतदो ‡ ।

अलका । ततश्च ।

वन्हिर्ज्वालाः सृजति कियतीर्जानकी किं विधत्ते
कीदृक् छाया रघुपतिमुखे कर्म किं लक्ष्मणस्य ।
इत्थं यावद्विमृशति जनः कौतुकोत्तानिताक्ष-
स्तावच्छन्नं गगनमखिलं द्योतमानैर्विमानैः ॥ ६ ॥

ततश्च ।

सीतामुदीक्ष्य सुमुखीं शिखिनः प्रवेशे
मुक्तास्तथा सुमनसः सुरसुन्दरीभिः ।
स्रग्विक्रयः सकलखेचरमालिकानां
जातो यथा चिरतरं त्रिदिवे महार्घः ॥ ७ ॥

ततश्च । प्रोद्घुष्टमरुन्धतीप्रभृतिभिरन्तर्हिताभिः पतिव्रताभिः ।

यत्पौलस्त्यगृहोषिता प्रविशति त्वां देव शुद्ध्यर्थिनी
सीतेयं प्रथमा सतीषु कुरु तज्ज्योतिर्जलार्द्रां जडम् ।
धर्मध्यानमृणालकाण्डमृदुलान्यङ्गानि दग्धानि चे-
देतस्याः क्व नु शोधकोऽपि भगवन् संशुद्धये यास्यसि ॥ ८ ॥

* तन्ममापि प्रियसखो निवेदयतु ।

† किमिव श्रावयतु ।

‡ तद् भणितं जनकनन्दिन्या येन रावणपत्नीनामपि दलितानि हृदयानि । गगनाङ्गणादपि बाष्पबिन्दुसंदोहा निपतन्ति ततस्ततः ।

लङ्का । अहो देवदाणं वि सीदापक्खवादो अधवा सव्वो गुणेसु रज्जदि ण सरीरेसु * ।

अलका । अहो खलु भोः पतिव्रतामयं ज्योतिरनभिभवनीयं ज्योतिरन्तरैः । यतः ।

प्रविशन्त्या चितावह्निं जानक्या परिशुद्धये ।
भेदः कोऽपि न निर्णीतः पयसः पावकस्य वा ॥ ९ ॥

हाहा किमपि निष्करुणचेता हिरण्यरेताः ।

विशुद्धये प्रविष्टाऽसौ वैदेही हव्यवाहनम् ।
अभ्रंलिहानां ज्वालानां चक्रेण च तिरोहिता ॥ १० ॥

लङ्का । कंकेल्लिकेलिकाणणदहणो णिक्करुणाणं पढमोदाहरणं हुदवहो । अलकां प्रति तदोतदो † ।

अलका । सखि लङ्के अतिक्रान्तासु च कतिपयीषु कालकलासु ।

वह्नेः शुद्धिविधायिनो भगवतस्तेजोभिरत्युद्धते-
रम्लानामनसूयया विरचितां मौलिस्रजं बिभ्रती ।
पादाङ्गुष्ठनखाग्रदत्तनयना नीरन्ध्रविन्यासत-
स्तोकालक्ष्यमुखी चितावलयतो द्राङ् मैथिली निर्गता ॥ ११ ॥

नादौ न मध्ये नान्ते च सीताया हव्यलेहिनि ।
शुद्धस्येव सुवर्णस्य जातो वर्णविपर्ययः ॥ १२ ॥

लङ्का । अणुचिदआरी हुदवहो जं जणअतणआसुद्धिकारणं भोदि ‡ ।

अलका । सखि सर्वाङ्गहिरण्मयि यथा ।

शुध्धायाः क इवात्र शोधनविधिः स्वःसैन्धवीनामपां
पूतानां परिपूतये किमपरं तत्ते सखी मन्यते ।
लावण्यामृतसारणीसरणिभिर्निर्वाणरोचिर्लतो
निर्दग्धुं कलयाऽपि हन्त न शिखी शक्तोऽभवन्मैथिलीम् ॥ १३ ॥

नेपथ्ये ।

योगीन्द्रश्च नरेन्द्रश्च यस्याः स जनकः पिता ।

लङ्का । ता किं तिस्स § ।

नेपथ्ये ।

सा शुद्धा रामगृहिणी वह्नौ दशरथस्नुषा ॥ १४ ॥

ततश्च ।

बद्धः सेतुर्लवणजलधौ क्रोधवह्नेः समित्त्वं
नीतं रक्षःकुलमधिगताः शुद्धिमन्तश्च दाराः ।

* अहो देवतानामपि सीतापक्षपातोऽथवा सर्वो गुणेषु रज्यते न शरीरेषु ।

† कङ्केलिकेलिकाननदहनो निष्करुणानां प्रथमोदाहरणं हुतवहः ततस्ततः ।

‡ अनुचितकारी हुतवहो यज्जनकतनयाशुद्धिकारणं भवति ।

§ तत् किं तस्याः ।

तेनेदानीं विपिनवसतावेव पूर्णप्रतिज्ञो
दिष्ट्याऽयोध्यां व्रजति दयिताप्रीतये पुष्पकेण ॥ १५ ॥

तद्भोः प्लवङ्गयूथपतयः सर्वे गोलाङ्गूलसेनानायका निःशेषाच्छभल्लचमूपालकाश्च महाराजसुग्रीवो वः समाज्ञापयति यदुत सज्जीभवन्तु भवन्तस्त्रिभुवनैकमङ्गलकलशेन रघुवंशमुक्तामणिना क्षात्रधर्मरक्षाविधिसिद्धमन्त्रेण रामदेवेन सममयोध्यां गन्तुम् ।

संप्रेषितश्च हनुमान् भरतस्य पार्श्वं
लङ्काङ्गनाचकितनेत्रनिरीक्षितश्रीः ।
यात्येष वारिनिधिलङ्घनदृष्टसारो
राज्याभिषेकसमयोचितकार्यसिद्ध्यै ॥ १६ ॥

अलका । तदावामपि रामभद्रदर्शनसुखमनुभवाव इति निष्क्रान्ते । विष्कम्भः ।

ततः प्रविशतो विमानयानेन रामलक्ष्मणौ सीतात्रिजटे सुग्रीवबिभीषणौ च ।

रामः । सीतां प्रति ।

यत्सख्युः शशिशेखरस्य धनदाल्लङ्केश्वरेणाहृतं
तन्मन्याच्च बिभीषणे परिहृतं दत्तं च तेनाऽपि नः ।
किञ्चिन्त्यञ्चितकन्धरेण शिरसा धृत्वा प्रसन्नां दृशं
तद्भक्त्या ललिताङ्गि पुष्पकमिदं वन्दस्व मोदस्व च॥१७॥

सीता वन्दते ।

रामः । पश्चादवलोक्य ।

यस्यामजर्जरितचन्द्रिकमर्कपादै-
स्त्रासान्निशाचरपतेरुषसि व्यभासि ।
व्यावर्त्य वक्त्रकमलं कमलाक्षि पश्य
लङ्केति तां नवबिभीषणराजधानीम् ॥ १८ ॥

सीता । अवलोक्य । एसा सा विणआणन्दणसमाणीदमेरुमहाजम्बूसाहासमुप्पण्णा सुणीअदि * ।

रामः । आम् । मैथिलि एवं पुराविद आचक्षते । पुरो दर्शयन् ।

अये विलोकय कृशाङ्गि कुतूहलेन
दत्त्वा दृशं तरुणकेतकपत्रदीर्घाम् ।
नानास्त्रमन्त्रणपरं कपिराक्षसानां
युद्धं कचाकचि तलातलि च प्रवृत्तम् ॥ १९ ॥

अन्यतो दर्शयन् ।

अत्रासीत्फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे
गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः ।
दिव्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं लम्भितः
केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी॥२०॥

सीता विहस्य अज्जउत्तो जाणादि को उण एसो * ।

रामो लज्जते । सर्वे स्मयन्ते ।

सुग्रीवः ।

लङ्केन्द्रानुज एष मैथिलि महान् योऽयं कबन्धः पुरो
वारां भर्त्तरि शैलसेतुरपरः प्रोतो यथा राजते ।
निद्रालोरतितुन्दिलस्य खलतेः क्षीबस्य घोणासृजा-
मोघेनास्य भयस्पृशोऽपि निभृतं स्ववासिनो हासिताः ॥२१॥

सीता । अज्जउत्तेण देवा वि पहसणणट्टं पेक्खाविदा † ।

रामः । किञ्चित्स्मित्वा पुष्पकं प्रति हंहो विमानराज विमुच्य वसुधासविधवर्तिनीं गतिं किञ्चिदुच्चैर्भव कुतूहलिनी जानकी दिव्यदर्शनव्यतिकरस्य ।

ऊर्ध्वंगतिनाटितकेन ।

रामः ।

यथायथा रोहति बद्धवेगं
व्योम्नः शिखां पुष्पकमानताङ्गि ।
महाम्बुधीनां बलयैर्विशालै-
स्तथातथा संकुचतीव पृथ्वी ॥ २२ ॥

सीतां प्रति सुरचारणकिन्नरविद्याधरसंकुलं गगनमार्गमीक्षतां मैथिली ।

प्रविश्य विद्याधरः । रामभद्र महेन्द्रादेशादेव रत्नशेखरो विद्याधरकुमारस्ते दिव्यचरितं व्यनक्ति ।

रामभद्रः । अहो महान् प्रसादोऽस्मासु देवराजस्य ।

रत्नशेखरः । सीतां प्रति ।

बन्धे वारिनिधेः कृतेऽपि गिरिभिः सोढः शिरोमण्डल-
च्छेदो राक्षसपुङ्गवेन समरे यस्याः किमन्यत्स्कृते ।
कीदृक् सा जनकात्मजेति रभसाद्विद्याधरैर्द्रष्टुशः
पाणिच्छत्रनिवारितार्ककिरणैस्त्वं कौतुकाद् दृश्यसे ॥२३॥

सीता । अपवार्य ।

विद्याधराः सहचरीचतुरोक्तिमार्गे
रागस्पृशो गगनगर्भयथेष्टचेष्टाः ।
निस्तन्द्रमल्पसमयं निबिडाभ्रखण्ड-
कुञ्जान्तरेष्विह रताद्भुतमाद्रियन्ते ॥ २४ ॥

रामः । प्रिये पृथ्वीपुत्रि नीरन्ध्रबन्धमपि वारिवाहव्यूहं द्विधा विधाय पुष्पकं प्रवर्तते विलोक्य विहस्य ।

---

* एषा सा विनतानन्दनसमानीतमेरुमहाजम्बूशाखासमुत्पन्ना श्रूयते ।

* आर्यपुत्रो जानाति कः पुनरेषः ।

† आर्यपुत्रेण देवा अपि प्रहसननृत्यं प्रेक्षायिताः ।

क्षिप्तं त्वया काञ्चनकान्तिदाम
यन्मत्तवारणमुपेत्य कुतूहलिन्या ।
तेनामुना जलधरोऽयमरालकेशि
सद्यस्तडिद्वलयवानिव पश्य जातः ॥ २५ ॥

अपिच ।

हस्ते त्वया हारिणि हारयष्टिभि-
र्विमानवातायनतः कुतूहलात् ।
कृते विदध्यात्सदृशीं प्रतिक्रिया-
मितीव धाराम्बु घनो निरस्यति ॥ २६ ॥

सीता । अज्जउत्त किं उण एदं करिदन्तच्छेदपण्डुरं पुव्वपच्छिमसिन्धुबन्धोभअपेरन्तं तदुत्तरदिसाकुहरपूरणधुरन्धरं दीसदि * ।

रत्नशेखरः । जनकनन्दिनि किमत्र रावणारिणा रत्नशेखरं पृच्छ हिमालयः खल्वयम् ।

सीता । किं जो सो विन्दारअविन्दवन्दिदरुद्दचरणपडिबिम्बचुंबिदसिलुच्चङ्गो गङ्गासोत्तसीमन्तिदणिअंबो हेरम्बदन्तमुसलुल्लिहिदमेहलाबन्धो णिवडिदहरवुसहवरखुरखण्डिदधरणिवट्टो चित्तसिहण्डिमण्डलावचिदमन्दारकुसुमप्पसरो गोरीगुरुत्ति णिव्विग्घमहग्घिदो सुणीअदि † ।

रत्नशेखरः । स एवायम् ।

श्रीकण्ठश्वशुरः स एष भगवान् मेनापतिः पर्वतः
पुत्रीवानुमया पुरः किमपरं हेरम्बमातामहः ।
यस्यायं महिमा यदत्र शमिनः श्यामाकमुष्टिंपचाः
स्वास्वेवाश्रमभूषु दिव्यवपुषः क्रीडन्ति कामाज्ञया ॥२७॥

अपिच ।

स्त्रीणां जन्ममहातरोः किमपरं सौभाग्यलाभोत्सव-
स्तत्प्राप्तेरधिदैवतं गिरिसुता साप्यस्य कुञ्जान्तरे ।
एकाङ्गुष्ठनिपीडितक्षिति तपस्तप्त्वा सहस्रं समा-
श्चन्द्रापीडशरीरसंविभजनप्रेमाणमापद्यत ॥ २८ ॥

सीता । अज्जउत्त इधज्जेव अद्धनारीसरो हरो संवुत्तो ‡ ।

रत्नशेखरः । आं वासुन्धरेयि ।

अत्रोढायां गिरिदुहितरि प्रीतिमानिन्दुमौलिः
प्रेमावेशाज्झटिति भगवानर्धनारीश्वरः सन् ।

* आर्यपुत्र किं पुनरिदं करिदन्तच्छेदपाण्डुरं पूर्वपश्चिमसिन्धुबन्धोभयपर्यन्तं तदुत्तरदिशाकुहरपूरणधुरन्धरं दृश्यते ।

† किं य एष वृन्दारकवृन्दवन्दितरुद्रचरणप्रतिबिम्बचुम्बितशिलोत्सङ्गो गङ्गास्रोतःसीमन्तितनितम्बो हेरम्बदन्तमुसलोल्लिखितमेखलाबन्धो निपतितहरवृषभवरखुरखण्डितधरणिपृष्ठश्चित्रशिखण्डिमण्डलावचितमन्दारकुसुमप्रसरो गौरीगुरुरिति निर्विघ्नमहार्घितः श्रूयते ।

‡ आर्यपुत्र । इहैवार्धनारीश्वरो हरः संवृत्तः ।

मन्दं देवैः प्रणतचरणः प्रत्यभिज्ञानलेशा-
द्वामे पाणौ तदितरकरं ताडयित्वा जहास ॥ २९ ॥

रामः । किमुच्यते सर्वाश्चर्यनिधानं हि नीहारमहागिरिः ।

रत्नशेखरः । यथाज्ञातं विराधविध्वंसनेन ।

अस्मिन्नूढा मृडानी द्युसरिदिह धृता दन्तिदैत्योऽत्र भिन्न-
श्छिन्नं ब्राह्मं शिरोऽस्मिन्निह गुरुनिधने निर्मिता मातरश्च ।
दृक्श्रोत्रप्रीतिपेयं दलितसुरपुरीदुर्गमद्वारमुद्रं
सिद्धानां पूर्वसिद्धेरिति हरचरितं वर्ण्यते चित्रमत्र ॥ ३० ॥

सीता । इह हिमवन्तमहोहरे चन्दसेहराहिं मअरद्धअणिद्दहणं रहुउलमहत्तरीआओ पसंसंतीओ आसि ता कहिं उण तम् * ।

रत्नशेखरः । यदिदं निर्मितमिव मरकतमणिमरीचिवीचिभिराच्छादितमिव वंशकरीरनीलकान्तिभिः परिकल्पितमिवानूरुसारथिरथतुरङ्गमरोमराजिभिरुत्पादितमिव शितिकण्ठकण्ठमण्डलीमेचकरुचिसंचयैस्तरुभिराश्रमपदं भगवतो वृषभध्वजस्य ।

एतत्सुन्दरि देवदारुविपिनं शैलस्य गौरीगुरो-
रस्मिन् वासवशासनेन रहयन् सद्यः समाधिक्रियाम् ।
प्रत्यग्रं गिरिजन्मनः सुरजने स्तोत्राय सज्जाञ्जलौ
रुद्रस्याम्बकपावकेन मदनो वेगादनङ्गीकृतः ॥ ३१ ॥

सीता । परमेसरसरीरपरिक्खिददतिक्खविसिहस्स मअरद्धअस्स कदमो उण णिवेसो † ।

रत्नशेखरः ।

एतन्मैथिलि मन्मथाश्रमपदं रत्या स्वयं वर्धितै-
र्लीलाशाखिभिरञ्चितान्तिकमितः केलीशकुन्ताश्रयैः ।
शृङ्गारश्च रसो मधुश्च समयो देवश्च ताराधिपो
रागः पञ्चमसंज्ञकश्च ललितैस्ते यत्र सिद्धा व्रतैः ॥ ३२ ॥

सीता । सकौतुकम् । पुञ्जीकदअज्जउत्तकित्तिसंताणाणुआरी रासीभूदहरट्टहाससरिसनिवेसो पलआणलपिण्डीकदक्खीरसमुद्ददुद्धक्कारपडिरूवो कदरो उण एस महिहरो ‡ ।

रामः । रुद्रावासः कैलास इति मे तर्कः ।

रत्नशेखरः । यथावगतं ताडकाताडनेन ।

* इह हिमवन्महीधरे चन्द्रशेखरान्मकरध्वजनिर्दहनं रघुकुलमहत्तरिकाः प्रशंसन्त्य आसन् तत् क्व पुनस्तत् ।

† परमेश्वरशरीरपरीक्षिततीक्ष्णविशिखस्य मकरध्वजस्य कतमः पुनर्निवेशः ।

‡ पुञ्जीकृतार्यपुत्रकीर्तिसन्तानानुकारी राशीभूतहराट्टहाससदृशनिवेशः प्रलयानलपिण्डीभूतक्षीरसमुद्रदुग्धोत्कारप्रतिरूपः कतरः पुनरेष महीधरः ।

Digitized by Google

कैलासः स्फटिकाद्रिरेष भगवानेनं भवानीसखः
सख्याद्वैलबिलस्य भक्तिजनिताचित्यं शिवः सेवते ।
किञ्चास्मिन्वनमेखलं नखमुखच्छेदैः समाविध्यते
हेलोत्पाटनपूर्वकालनिहितैर्लङ्कापतेर्विक्रमः ॥ ३३ ॥

अत्र च ।

कैलासाचलकर्णिकेयमलका नेत्रैकपेया पुरी
देवस्य द्रविणप्रभोः किमपरं शृङ्गाररसस्य भूः ।
यस्यामस्तमितेऽपि राक्षसपतौ यक्षाङ्गनानाममी
वर्तन्ते प्रतिचत्वरं प्रतिगृहं प्रत्यापणं चोत्सवाः ॥ ३४ ॥

रामः । पुरोऽवलोक्य कः पुनरस्तमिताखिलककुद्गन्धः सलिलस्कन्धः ।

रत्नशेखरः । उत्पत्तिसदनं कलहंसवयसामाकरः कनकारविन्दानां विलासदीर्घिका देवदेवस्य समवगाढतटान्तरसमदमहोष्मणा हेरम्बेण रभसाचान्तवीतवीचिभङ्गं गगनाङ्गणपरिभ्रामिणा चन्द्रहरिणेन लीलालीढसीकरकणं कूलकुलायकारिणा कुमारमयूरेण प्रसारितकराकृष्यमाणार्णस्कं करिमकरत्रासादैरावतेभसेवितशाद्वलोपकण्ठं नीलकण्ठवृषेण समध्यासितपरिसरं संतानकारण्ये नारायणवराहेण वर्णितवैभवं वैकुण्ठकमठेनाभिलषितगर्भं पद्मनाभमहामत्स्येन नीतनीरं त्रिसन्ध्यमरुन्धतीकराकलितकमलिनीपत्त्रपात्रैरानन्दितपुरन्दरमानसं मानसं नाम दिव्यं सरः । सीतां प्रति ।

एतन्मानिनि मानसं सुरसरो निर्लूनहेमाम्बुजं
पार्वत्या प्रियपूजनार्थममुतो गङ्गा सरिन्निर्गता ।
अस्माच्चित्रशिखण्डिभिश्च परमे पर्वण्युपादीयते
स्नानोत्तीर्णवृषाङ्कभस्मरजसां सङ्गात्पवित्रं पयः ॥ ३५ ॥

सीता । को उण एसो णिच्चतरुणतरुमण्डलीचुम्बिदमहाणिअम्बनिवेसो मत्तण्डचण्डेक्करहचक्कचुम्बणमसिणसुवण्णसिहरो महीहरो दीसदि * ।

रत्नशेखरः ।

नेत्रं वासुकिरत्र केशवभुजैः संदानितोऽयं पुरा
चक्रुर्बल्लवतां परिभ्रमविधावेतस्य देवासुराः ।
मन्थाः सोऽयमभूत्समुद्रकलशे तच्चीयतां कौतुका
देष श्रोत्रपरम्परापरिचितो दृग्गोचरं मन्दरः ॥ ३६ ॥

* कः पुनरेष नित्यतरुणतरुमण्डलीपरिचुम्बितमहानितम्बसन्निवेशो मार्तण्डचण्डैकरथचक्रचुम्बनमसृणसुवर्णशिखरो महीधरो दृश्यते ।

THE
VAIŚESHIKA APHORISMS
OF
KAṆĀDA.
FIRST BOOK, FIRST DAILY LESSON.

(Continued from page 204.)

Qualities enumerated.

रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः ॥ ६ ॥

Aph. 6. Colour, Taste, Smell and Touch, Numbers, Extensions, Individuality, Conjunction and Disjunction, Priority and Posteriority, Conceptions, Pleasure and Pain, Desire and Aversion, and Volitions are Qualities.

[1] By the particle *cha* he implies in addition to these Gravity, Fluidity, Viscidity, Self-restitution, Merit, Demerit, and Sound; for those being well known to be Qualities are not expressly mentioned. He will explain in the proper place from their characteristic and from their form that these are qualities. The compound 'Colour, Taste, Smell, and Touch,' is intended to point out that there is no common substratum of contemporaneous Colours, Tastes, Smells and Touches. Numbers and Extensions are not made a compound word and are named in the plural number, the design being to indicate that contemporaneous Numbers and Extensions have a common substratum. Although the common substra-

[1] चकारेण गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दान् समुच्चिनोति ते हि प्रसिद्धगुणभावा एवेति कण्ठतो नोक्ताः । गुणत्वञ्चामीषां यथास्थानं लक्षणतः स्वरूपतश्च वक्ष्यति रूपरसगन्धस्पर्शानां समानकालीनरूपरसगन्धस्पर्शसामानाधिकरण्यं नास्तीति सूचनार्थं समासः । संख्यापरिमाणयोस्तु समानकालीनसंख्यापरिमाणसामानाधिकरण्यसूचनायासमासो बहुवचननिर्देशश्च यद्यप्येकत्वसमानाधिकरणं नैकत्वान्तरं न वा महत्त्वदीर्घत्वसमानाधिकरणं महत्त्वदीर्घत्वान्तरं तथापि द्वित्वादीनामन्योन्यं सामानाधिकरण्यं महत्त्वदीर्घत्वादीनाञ्च विजातीयपरिमाणयोः सामानाधिकरण्यमस्त्येव । पृथक्त्वञ्च यद्यपि द्विपृथक्त्वादिसमानाधिकरणं तेन संख्यावद्बहुत्वेनैव निर्देष्टुमर्हति तथाप्यवधिव्यक्तृत्वलक्षणं संख्यातो वैधर्म्यं सूचयितुमेकवचननिर्देशः । संयोगविभागयोर्द्वयोरप्येककर्मजन्यत्वसूचनाय द्विवचनं परत्वापरत्वयोरन्योन्याश्रयनिरूप्यतया दिक्काललिङ्गत्वाविशेषसूचनाय च द्विवचनं बुद्धीनां विद्यादिभेदेन सांख्याभिमतैकमात्रबुद्धिनिराकरणसूचनाय बहुवचनं सुखदुःखयोर्द्वयोरपि भोगत्वावच्छेदेनैककार्यजनकत्वमविशेषेण चादृष्टोपायकत्वं सुखस्यापि दुःखेनापि भावनञ्च ख्यापयितुं द्विवचनं इच्छाद्वेषयोर्द्वयोरपि प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वसूचनाय द्विवचनं प्रयत्नानां विहितनिषिद्धगोचराणां दशविधानां पुण्यहेतुत्वं दशविधानाञ्च पापहेतुत्वमभिसन्धाय बहुवचनमित्युन्नेयम् । यद्वा रूपरसगन्धस्पर्शानां भौतिकेन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वज्ञापनार्थं पाकजप्रक्रियाव्यवस्थापनार्थं वा ते समस्योक्ताः संख्यायां द्वित्वबहुत्वादौ विप्रतिपत्तिरिति तन्निराकरणसूचनार्थं बहुत्वेनाभिधानं पृथक्त्वे तु संख्याबहुत्वेनैवास्यापि बहुत्वमिति सूचनाय विधिज्ञानव्यञ्जनीयत्वं संख्यातो वैधर्म्यमिति सूचनाय च पृथगभिधानं परिमाणे तु दीर्घत्वह्रस्वत्वादिविप्रतिपत्तिनिरासाय बहुवचनं संयोगविभागयोरन्योन्यविरोधज्ञापनाय द्विवचनं ॥

Digitized by Google

tum of unity is not another unity, and the common substratum of greatness and length, is not another greatness and length, yet duality &c. are the common substratum of each other, and greatness, length &c., form a common substratum for extensions of a different kind. Although Individuality is the common substratum for the Individuality of two &c., and should accordingly be specified in the plural like Numbers, yet the singular is employed to indicate its difference from Numbers on account of its being characterised by the implying of limitation. Conjunction and Disjunction are expressed by [one word in] the dual to indicate that though two they are produced by one Action [or Motion.] Priority and Posteriority are expressed in the dual to imply that they are relative to one another, and to imply that they are indifferently properties of Space and Time. The plural 'Conceptions' is intended to imply an objection to the doctrine of the Sánkhyas that Conception [Intelligence] is one only, on the grounds of their division into Knowledge &c. The dual word Pleasure and Pain is used to establish [the doctrine] that they, though two, produce one effect to be distinguished as fruition, that they indifferently bring to pass the consequences of actions done in a former state, and that even Pleasure must be accounted Pain. Desire and Aversion are in the dual to indicate that both are causes of activity. The plural form of Volitions implies that they are the cause of merit from ten kinds of lawful and prohibited objects, and the cause of sin from ten kinds of objects. "Or else Colour, Taste, Smell, and Touch are mentioned in a compound word to teach that they are the cause of the relation between the elements and the organs of sense, or else to establish the effects which are produced by heat. "There is a contrariety in Number which consists of duality, plurality &c.," it is to imply the denial of this that [Number] is mentioned in the plural. Individuality is enumerated separately to denote that it is manifold by reason of the plurality of Numbers, and to imply that its difference from number consists in revealing the knowledge of a limit. In the case of Extension the plural is used to deny that there is any contrariety between length, breadth, &c. Conjunction and Disjunction are in the dual to denote their mutual opposition. U.

Enumeration of Actions.

उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि ॥ ७ ॥

Aph. 7. Throwing upwards, Throwing downwards, Contracting, Expanding, and Going are the Actions.

[1] Actions by reason of their production by Substances and by Qualities, and from their Inhesion in Substances possessed of Colour, are known by perception. Accordingly after the enumeration of Substances and Qualities [Kaṇáda] declared the enunciation and division of Actions. U.

[1] *Iti* as before expresses limitation. Action as a class is cognised by perception, so also are Throwing upwards &c., according to the author of the Muktávalí. Going is a particular class comprising revolution, evacuation, dropping, flaming upwards, bending up and down &c., V.

Common element in Substance, Quality, and Action.

सदनित्यं द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः ॥ ८ ॥

Aph. 8. Existence, transitoriness, inhesion in substance, effect, cause and possession of generality and particularity are the not particular [common element] of Substances, Qualities, and Actions.

[2] After *iti* the word *pratyaya* is to be supplied. The general is existence, the particular is substantiality. The notion 'existence' &c., is applicable to Quality and Action as well as to Substance, in this there is no particularity. Therefore existence, opposition to subsequent non-existence [or to destruction], the possession of Substance as a cause of inhesion, opposition to antecedent non-existence, causality, and the constituting of a class contained in existence, are that which is similar in Substances, Qualities, and Actions. Although transitoriness, inhesion in substance, effect, and cause, are not comprehended in an eternal Substance or Quality, or causality in an atom, yet it is here meant that transitoriness is a condition of such members of the categories as exist in virtue of a being opposed to subsequent non-existence, inhesion in Substance is a condition of such members of the categories as exist in virtue of Substance as the cause of inhesion, the being an effect is a condition of such members of the categories as exist in virtue of a being opposed to antecedent non-existence, and causality is a condition of such members of the categories as exist as inherent or non-inherent causes. V.

---

१ कर्मणां द्रव्यजन्यतया गुणजन्यतया च रूपवद्द्रव्यसमवायाच्च प्रत्यक्षतेति द्रव्यगुणाभिधानानन्तरं कर्मोद्देशविभागावाह ॥

१ इतिः पूर्ववदवधारणपरः । कर्मत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपीति मुक्तावलीकारः । गमनत्वञ्च जातिविशेषो भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्ध्वज्वलननमनोन्नमनादिष्वपि ॥

२ इतीत्यनन्तरं प्रत्यय इत्यध्याहार्यं सामान्यं सद्विशेषो द्रव्यत्वादि तद्वत् । सदित्यादिप्रत्ययो यथा द्रव्ये तथा गुणकर्मणोरपि तत्र न कश्चिद्विशेषः । तथा च सत्तावत्त्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं द्रव्यसमवायिकारणत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं कारणत्वं सत्ताव्याप्यजातिमत्त्वञ्च द्रव्यगुणकर्मणां साधर्म्यमिति भावः । यद्यप्यनित्यत्वादित्रिकं नित्ये द्रव्ये गुणे चाव्याप्तं कारणत्वञ्च पारिमाण्डल्यादौ तथापि ध्वंसप्रतियोगिभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं द्रव्यवत्त्वं प्रागभावप्रतियोगिभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं कार्यत्वं समवाय्यसमवाय्यन्यतरकारणवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं कारणत्वं द्रव्यादीनां साधर्म्यमित्यत्र तात्पर्यम् ॥

Digitized by Google

Common element in Substances and Qualities.

द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम् ॥ ९ ॥

Aph. 9. The common property of Substance and Quality is that they originate things of the same class.

[1] Terrene atoms originate a terrene aggregate of two atoms, blue colour and the like in an atom produce blue colour and the like in an aggregate of two atoms. Such is the origination by Substance and Quality of things of the same class. Although this cannot be predicated of Ether &c., and of simple Substances, and of the Qualities of these, yet the meaning is that there is a similarity in the conditions of the divisions of the Categories existing by reason of the origination of homogeneous things. V.

Cp. Muktávalí on Bháshá-parichchheda 14, [2] That which is of the extent of an atom is not the cause of anything, for that would originate an Extension of Substance commencing by dependence on the extent of the atom itself. But this is impossible, for one Extension is productive of another Extension exceeding that which belongs to things of its own class, as from a great thing a greater is originated, and so consequently that which would be produced from an atom would be smaller than an atom. The same is to be understood to be the case with respect to infinitely great Extension, and Generality transcending sense, and Particularity.

Explanation of the foregoing Aphorism.

द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् ॥ १० ॥

Aph. 10. Substances originate another Substance, and Qualities another Quality.

[3] He elucidates what was said before. [The sense is] obvious. V.

Actions do not originate Actions.

कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते ॥ ११ ॥

Aph. 11. An Action cannot be effected by [another] Action.

[1] The meaning is that there is no proof that one Action can be effected by another, as there is that Substances and Qualities are produced by things of the same class. It is here intended to be said that if one Action produced another, it would produce it after being itself produced, as in the case of Sound. Now, as the former Action produced a Disjunction from conjunct Substances, from what would the second Action produce a Disjunction? For Disjunction is preceded by Conjunction, and there is not another Conjunction produced in the same Substratum; but if [by the subsequent Action] there is no production of Disjunction, the definition of Action is violated. U.

The characteristic of Action is that it is the immediate cause of Conjunction and Disjunction.

A. E. G.

WIDOW-MARRIAGE.

A great social reform has found a new advocate in Vishnu Paraśu-rám Śástrí Pandit of Bombay, who has recently furnished a reply to the Punarudváha-pratishedha a treatise in which the Benares Pandits undertook to refute the arguments of Pandit Iśvar-chandra Vidyáságar and others in favour of the marriage of Hindu widows. The writer of this reply, which is intitled Vidhavodváha-viveka, maintains that the present restrictions on the marriage of Hindu widows may be unexceptionally removed consistently with the strictest orthodoxy. To prove this he quotes a number of authorities, who all sanction the practice under certain conditions; and maintains the plain and literal interpretation of these as opposed to the traditional. The texts cited allow the giving in marriage of a daughter or ward more than once under certain conditions. Such are the cases of a wife being left a virgin widow, being abandoned by her husband, where the marriage has been contracted under false pretences on the part of the bridegroom, when the husband loses his caste, and the like. One text only appears to give an explicit and unconditional sanction to the marriage of widows. This is a śloka of the Nárada-smṛiti which may have existed in a former and more complete form of the *Mánava-dharma-śástra*, and occurs in the Bṛihat-paráśara-smṛiti:

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

---

[1] पार्थिवाः परमाणवः पार्थिवद्व्यणुकमारभन्ते परमाणुनीलरूपादिकञ्च द्व्यणुकादिगतं नीलरूपादिकमारभते इति द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं यद्यपि गगनादावन्त्यावयविनि तद्गुणे चाव्याप्तिस्तथापि सजातीयारम्भकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वस्य साधर्म्यत्वे तात्पर्यम् ॥

[2] अणुपरिमाणं न तु कस्यापि कारणम् । तद्धि स्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् । तच्च न सम्भवति । परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् । महदारब्धस्य महत्तरत्ववत् । अणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गाच्च । एवं परममहत्परिमाणमतीन्द्रियसामान्यं विशेषाश्चेति बोध्यम् ॥

[3] पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति । सुगमम् ॥

[1] सजातीयारब्धद्रव्यगुणयोरिव कर्मसाध्ये कर्मणि प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । इदमत्राकूतम् । कर्म यदि कर्म जनयेत् स्वोत्पत्त्यनन्तरमेव जनयेत् शब्दवत् । तथा च पूर्वकर्मणैव यावत् संयोगिद्रव्येभ्यो विभागे जनिते द्वितीयं कर्म येन सह विभागं जनयेत् विभागस्य संयोगपूर्वकत्वात् संयोगान्तरस्य च तत्राधिकरणे ऽनुत्पन्नत्वात् विभागाजनने तु कर्मलक्षणक्षतेः ॥

Digitized by Google

In examining the application of the words नष्टे मृते it is only fair to consider the Hindu conception of marriage and its duties as set forth everywhere in the later Sanskṛit literature. A woman is to be always in a state of pupilage. The *patria potestas* passes from her father to her husband, and upon the death of her husband devolves upon her sons. While her husband lives she is to obey and worship him as her deity, looking forward to reunion with him in a future state as the reward of her devotion. It is by becoming her husband's partner in another life that she may expect a higher place hereafter. After his death she is to lead a religious life, protected by and subject to her sons, cherishing her husband's memory, and not so much as mentioning the name of any other. There is no provision made for her ceasing to live as a *brahma-chárinị́*, and for her being given in marriage by her sons.

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने ।
पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत् स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥ Manu v. 148.
कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।
न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यौ प्रेते परस्य च ॥ v. 157.
आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
यो धर्म एकः पत्नीनां कांक्षन्ती तमनुत्तमम् ॥ v. 158.

From the time when such became the general, and consequently the legal, conception of women's duties, the marriage of widows must at least have been discouraged. If a more express prohibition of the practice is not found, perhaps the want of one was not anticipated by the various writers, after once prescribing the widow's rule of life. There can be little doubt that the spirit of the later Sanskṛit literature is altogether opposed to widow-marriage. A few texts of doubtful interpretation cannot have been intended to affirm the legality of anything inconsistent with duties already clearly defined. Those, then, who seek a reformation in this as in other matters must appeal elswhere than to the later religious books. Not only the interpretation but the authority of these must be freely questioned, and they must be studied from a critical instead of a religious point of view. It is hardly reasonable to innovate upon a religion of authority in one point, and to submit to it without question on every other. A really free inquirer will be able to satisfy himself, from the Veda and the residuum of history in the legends of the epics, that the early Áryas thought and acted differently in this and other matters from their descendants of the present day.

A. E. G.

RAMAYANA,

BOOK I. CANTO I.

THE ARGUMENT.

To sainted Narad, crown of those
Whose lore in sweetest language flows,
Whose chief delight from youth to age
Was rite austere and Scripture's page,
Valmiki, of earth's saints the best,
These words of questioning addressed :

'In all this world, I pray thee, who
Is virtuous and just and true:
Brave, grateful, pure in act and mind,
To every creature good and kind :
Firm, prudent, bounteous, lofty-souled,
With passions checked and wrath controlled ;
To slanderous tale who lends no ear ;
Whose wrath the gods in battle fear;
For whom the task were not too hard
The triple world from ill to guard?
Who is the best of princes, he
Who loves his people's good to see ?
The store of bliss, the living mine
Where brightest joys and virtues shine :
Queen Fortune's best and dearest friend .
Whose steps her choicest gifts attend.
Who may with sun and moon compare,
With Indra, Vishnu, Fire and Air ?
Grant, Saint divine, the boon I ask—
For thee, I ween, an easy task,
To whom the power is given to know
If such a man breathe here below.'

Then Narad, open to whose eye
The present, past and future lie,
Made ready answer : 'Hermit, where
May virtues dwell so high and rare ?
Yet listen, and my tongue shall tell
In whom alone these virtues dwell.

From old Ikshvaku's line he came,
Known to the world by Rama's name:
Wise, brave, in Scripture deeply read,
Obedient, pure, his foemen's dread.
Well trained to think and act and speak,
He slays the proud and spares the weak.
Tall and broad-shouldered, strong of limb
Fortune has set her seal on him.

Digitized by Google

Graced, like a shell, with triple line,
His neck displays the auspicious sign.
His chest is broad, his steps are free;
His strong arms reach below his knee.
All fairest graces join to deck
His head, his brow, his stately neck,
And limbs in fair proportion set—
The manliest form e'er fashioned yet.
Graced with each high imperial mark,
His skin is beautifully dark.
Large are his eyes that sweetly shine
With majesty almost divine.
His plighted word he ne'er forgets;
On erring sense a watch he sets.
By nature wise, his teacher's skill
Has trained him to subdue his will.
Good, resolute and strong to bear,
His glory is to save and spare;
And lend his aid, and ne'er in vain,
The cause of justice to maintain.
Well has he studied o'er and o'er
The Vedas and their kindred lore.
Well skilled is he the bow to draw;
Well trained in arts and versed in law;
High-souled and meet for happy fate;
Most tender and compassionate;
The noblest of all lordly givers,
Whom good men follow, as the rivers
Follow their own dear lord, the Sea—
So liberal, so just is he.
The joy of Queen Kausalya's heart,
In every virtue he has part:
Firm as Himalaya's snowy steep,
Unfathomed like the mighty deep;
The peer of Vishnu's power and might,
Yet lovely as the Lord of Night;
Patient as Earth, but, roused to ire,
Fierce as the world-destroying fire;
In bounty like the Lord of Gold,
And Justice' self in human mould.

With him, his best and eldest son,
By all his princely virtues won
King Dasaratha willed to share
His kingdom, as the Regent Heir.
But when Kaikeyi, youngest queen,
With eyes of envious hate had seen
The solemn pomp and regal state
Prepared the Prince to consecrate,
She bade the hapless king bestow
Two gifts he promised long ago,—
That Rama to the woods should flee,
And that her child the heir should be.
By chains of duty firmly tied,
The wretched king perforce complied.
Rama, to please Kaikeyi, went
Obedient forth to banishment.
Then Lakshman's truth was nobly shown;
Then were his love and courage known,
When for his brother's sake he dared
All perils, and his exile shared.
And Sita, Rama's darling wife,
The close companion of his life,
Whom happy signs conspired to bless—
A miracle of loveliness—
Followed her husband, like the light
Attendant on the Lord of Night.
The king and people, sad of mood,
The hero's car awhile pursued.
But when Prince Rama lighted down
At Sringavera's pleasant town,
Where Ganga's gentle waters flow,
He bade his driver turn and go.
King Guha there no aid denied,
And bore him to the farther side.
Then on from wood to wood they strayed,
O'er many a stream, through sun and shade,
As Bharadvaja bade them, till
They came to Chitrakuta's hill.
And Rama there, with Lakshman's aid,
A pleasant little cottage made,
And spent his days with Sita, dressed
In coat of bark and deer-skin vest.
And Chitrakuta grew to be
As bright with those illustrious three
As Meru's sacred peaks that shine
With glory, when the Gods recline
Beneath them—Siva's self between
The Lord of Gold and Beauty's Queen.

The aged king for Rama pined,
And for the skies the earth resigned.
Bharat, his son, refused to reign,
Though urged by all the priestly train.
Forth to the woods he fared to meet
His brother, fell before his feet,
And cried: 'Thy claim all men allow:
O come, our lord and king be thou.'
But Rama nobly chose to be
Observant of his sire's decree.
He gave the sandals that he wore—
A pledge that he would come once more—
And bade his brother turn again.
Then Bharat, finding prayer was vain,

Digitized by Google

The sandals took and went away;
Nor in Ayodhya would he stay,
But went to Nandigrama, where
He ruled the realm with watchful care,
Still longing eagerly to learn
Tidings of Rama's safe return.

Then lest the people should repeat
Their visit to his calm retreat,
Away from Chitrakuta's hill
Fared Rama ever onward till
Beneath the shady trees he stood
Of Dandak's vast primeval wood.
Viradha, giant fiend, he slew,
And then Agastya's friendship knew,
Counselled by him he gained the sword
And bow of Indra, heavenly lord:
A pair of quivers too, that bore
Of arrows an exhaustless store.
While there he dwelt in greenwood shade,
The trembling hermits sought his aid,
And bade him with his sword and bow
Destroy the fiends who worked them woe.
And Rama's falchion left its trace
Deep cut on Surpanakha's face—
A hideous giantess who came
Burning for him with lawless flame.
Their sister's cries the giants heard,
And vengeance in each bosom stirred:
The monster of the triple head,
And Dushan to the contest sped.
But they and myriad fiends beside
Beneath the might of Rama died.

When Ravan, mighty warrior, knew
The slaughter of his giant crew—
Ravan, the King, whose name of fear
Earth, Hell, and Heaven all shook to hear -
He bade the fiend Maricha aid
The vengeful plot his fury laid.
In vain the wise Maricha tried
To turn him from his course aside:
Not Ravan's self, he said, might hope
With Rama and his strength to cope.
Impelled by fate and blind with rage
He came to Rama's hermitage.
There, by Maricha's magic art,
He wiled the princely youths apart,
The vulture slew, and bore away
The wife of Rama as his prey.
The son of Raghu came and found
The vulture slain upon the ground.
He rushed within his leaf-built cot;
He sought his wife, and found her not.
Then, then the hero's senses failed,
In mad despair he wept and wailed.
Then on the pile that bird he laid,
And still in quest of Sita strayed.
A hideous giant then he saw,
Kabandha named, a shape of awe.
The monstrous fiend he smote and slew,
And in the flame the body threw;
When straight from out the funeral flame
In lovely form Kabandha came,
And bade him seek in his distress
A wise and holy hermitess.
By counsel of this saintly dame
To Pampa's gentle stream he came,
And there the steadfast friendship won
Of Hanuman the Wind-God's son.
Counselled by him he told his grief
To great Sugriva, Vanar chief,
Who, warned of all the tale, before
The sacred flame alliance swore.
Sugriva to his new-found friend
Told his own story to the end:
His hate of Bali for the wrong
And insult he had borne so long.
And Rama lent a willing ear
And promised to allay his fear.
Sugriva warned him of the might
Of Bali, matchless in the fight,
And credence for his tale to gain,
Showed the huge foe himself had slain.
The prostrate corse of mountain size
Seemed nothing in the hero's eyes;
He lightly kicked it, as it lay,
And cast it twenty miles away.
To prove his might his arrows through
Seven trees in line, uninjured, flew.
He cleft a mighty hill apart,
And down to hell he hurled his dart.
Then high Sugriva's spirit rose,
Assured of conquest o'er his foes.
With his new champion by his side
To vast Kishkindha's cave he hied.
Then, summoned by his awful shout,
King Bali came in fury out.
One shaft from Rama's deadly bow
The monarch in the dust laid low.
Then Rama bade Sugriva reign
In place of Bali justly slain.
Then speedy envoys hurried forth
Eastward and westward, south and north.

Digitized by Google

Commanded by the grateful king
Tidings of Rama's spouse to bring.

Then by Sampati's counsel led,
Brave Hanuman who mocked at dread,
Sprang at one wild tremendous leap
A hundred leagues across the deep.
To Lanka's town he urged his way,
Where Ravan held his royal sway.
There pensive 'neath Asoka boughs
He found poor Sita, Rama's spouse.
He gave the hapless girl a ring,
A token from her lord and king.
A pledge from her fair hand he bore;
Then battered down the garden door.
Five captains of the host he slew,
And seven great chieftains overthrew;
Left Aksha dead upon the field,
Then to his captors chose to yield.
Soon from their bonds his limbs were free,
But honouring the high decree
Which Brahma had pronounced of yore
He calmly all their insults bore.
The town he burnt with hostile flame,
And spoke again with Rama's dame,
Then swiftly back to Rama flew
With tidings of the interview.

Then with Sugriva for his guide,
Came Rama to the Ocean side.
He smote the sea with shafts as bright
As sunbeams in their summer height,
And quick appeared the Rivers' King
Obedient to the summoning.
A bridge was thrown by Nala o'er
The narrow sea from shore to shore.
They crossed to Lanka's golden town,
Where Rama's hand smote Ravan down.
Vibhishan there was left to reign
Over his brother's wide domain.
To meet her husband Sita came;
But Rama stung with ire and shame,
With bitter words his wife addressed
Before the crowd that round her pressed.
But Sita, touched with noble ire,
Gave her fair body to the fire.
Then straight the God of Wind appeared,
And words from heaven her honour cleared.
And Rama clasped his wife again,
Uninjured, pure from spot or stain,
Obedient to the Lord of Fire
And the high mandate of his sire.
Led by the Lord who rules the sky,
The Gods and heavenly Saints drew nigh,
And honoured him with worthy meed
Rejoicing in each glorious deed.
His task achieved, his foe removed,
He triumphed, by the Gods approved.
By grace of Heaven he raised to life
The chieftains slain in mortal strife;
Then in the magic chariot through
The clouds to Nandigrama flew.
Met by his faithful brothers there
He loosed his votive coil of hair;
Thence fair Ayodhya's town he gained,
And o'er his father's kingdom reigned.
Disease or famine ne'er oppressed
His happy people, richly blest
With all the joys of ample wealth,
Of sweet content and perfect health.
No widow mourned her well-loved mate,
No sire his son's untimely fate.
They feared not storm or robber's hand:
No fire or flood laid waste the land:
The Golden age seemed come again
To bless the days of Rama's reign.

From him, the great and glorious king,
Shall many a princely scion spring.
He, when ten thousand years are past,
To Brahma's world shall go at last.'

BOOK VI. CANTO ~~76~~. 95 Verses 41 to 48

Fierce as he who rules the dead,
Ravan forth to battle sped;
Chieftains of his giant band
Followed close on either hand.
Scarce the city gates were past
When the sun was overcast:
Darkness fell on all around,
Roared the clouds and shook the ground.
Startled coursers fled amain
Mid a shower of bloody rain.
Vultures, with ill-omened wing,
Smote the banner of the king;
And the Jackal's hungry cry
Echoed as the car flew by.
Throbbing eye and aching arm
Struck him with a wild alarm:
Pallor sat upon his cheek,
And his voice grew low and weak.
Terrible with flash and flame
Down a hissing meteor came.
Birds that haunt the carnage field

Digitized by Google

Round the head of Ravan wheeled ;
And his steeds, as on they swept
To the brunt of battle, wept.
Still the maddened king in spite
Of all omens rushed to fight ;
Still by Yama's hand impelled
Toward his fate his course he held.
Earth beneath his chariot shook,
Hill and forest, cave and brook.

BOOK VI. CANTO 93.

Soon as they saw their mighty leader dead,
The giant legions turned and broke and fled ;
Some to the mountain height, the wood, the cave,
Some wildly leapt into the ocean wave.
Some with sad fears for wife and children's fate
Ran to their home through Lanka's golden gate.
Sad welcome there in women's weeping eyes,
The groans of age, and tender children's cries.
Behind the routed warriors, fierce and strong
As lordly lions pressed the victor throng :
From street to street in eager quest they strayed,
And all the marvels of the town surveyed :
Eight ample gates that blazed with gems and gold,
Eight mighty walls that girt the giant's hold ;
And glittering domes and spires that flashed on high
Like clouds sun-tinted in the autumn sky.

But sad Vibhishan with a brother's grief
Wept o'er the body of the giant chief :
'O glorious hero, bold and brave !' he cried,
'Skilled in all arms, in many a battle tried !
Spoiled of thy crown, with mighty limbs outspread,
Why dost thou lie upon this gory bed ?
Why wilt thou sleep upon the earth's cold breast,
When silken couches woo their lord to rest ?
Ah me, my brother ! over bold,
Thine is the fate my heart foretold ;
But love and pride forbade to hear
The friend who blamed thy wild career.
Fallen is our sun that shone so bright ;
Our lordly moon is veiled in night :
Our beacon fire is dead and cold ;
A hundred waves have o'er it rolled.
What could his light and fire avail
Against Lord Rama's arrowy hail ?
Woe for the giants' royal tree,
Whose stately height was fair to see !
His buds were deeds of kingly grace ;
His bloom, the sons who decked his race.
His penance was the glorious fruit,
And his own noble soul the root.
With rifled bloom and mangled bough
The royal tree lies prostrate now !'

'Nay, idly mourn not,' Rama cried,
'The warrior chief has nobly died.
Intrepid hero, firm through all,
So fell he as the brave should fall ;
And ill beseems it men like us
To weep for those who perish thus.
Be firm : thy causeless grief restrain,
And pay the dues that yet remain.'

Again the sad Vibhishan spoke :
'His was the hero's arm that broke
Embattled Gods and Indra's might,
Unconquered ere to-day in fight.
He rushed against thee, strove, and fell,
As Ocean, when his waters swell,
Hurling his might against the rock,
Falls spent and shattered by the shock.
Woe for our chief's untimely end,
The generous lord, the trusty friend.
The cup of bliss he loved to drain,
And wealth upon his friends to rain.
Our sure defence when fear arose,
A bitter scourge to stubborn foes.
In Holy Scripture deeply read,
The sacred flame he duly fed,
Of ready hand, of fearless heart,
In sternest penance bore his part.
O, let the foe thy hand has slain
The honours of the dead obtain.'
Then Rama answered : 'Hatred dies
When low in dust the foeman lies.
Now triumph bids our contest cease,
And knits us in the bonds of peace.
Let funeral rites be duly paid,
And be it mine thy toil to aid.'

RAGHUVANSA.

CANTO VIII.

SPRING.

Now lovely Spring, descending gently, rests
Mid his dear woods that wave their shady crests.
Softly he comes—at first the floweret's birth
Proclaims his advent to the longing earth ;
Then burst the tendrils from the leafy trees,
Then comes the Koïl, then the song of bees.
See, as the gentle breeze from MALAYA blows,
Loaded with flowers the scented Mango throws

Digitized by Google

Her boughs about in play—a sight to steal
Hearts dead to earth, that love nor hate can feel!
The rich Asoka, with its glorious dyes,
Enthrals the spirit as it charms the eyes;
And to the lover every spray is dear
That lends new beauty to his darling's ear.
To deck the forests, Spring delights to choose
The lovely crimson of the Amaranth's hues,
Fair tree, beloved by labouring bees that throng
Round its sweet blossoms with their ceaseless song.
Or cling upon the Vakul's buds, and sip
Flowers fed with nectar from a woman's lip.
Now is the time when maidens love to pull
That glorious flower, so bright, so beautiful,
That decks in Spring the waving woods, and wear
Its golden blossoms twisted in their hair.
Now, like a lovely bride, 'tis sweet to see
The creeping jasmin clasp her husband tree,
As a sweet smile of wifelike transport plays
Over her teeth of flowers, her lips of sprays.
Robes like the morn when first the sun appears—
Bright barley drooping o'er the maiden's ears—
The Koïl's music from the Mango bough—
These are love's weapons, and resistless now.
The golden pollen, wafted by the breeze,
Brightens the Tíla's spray all dark with bees,
Till each young bud, and every blossom there
Shines like the pearls that deck a maiden's hair.
Faint, far away, through woods in blossom floats
The music of the Koïl's earliest notes,
As when some modest maiden sweetly tries
To tell the love that sparkles in her eyes.
The woods are all alive; the busy throng
Of bees at labour charm the ears with song.
Like women's flashing teeth, the trees display
Boughs rich with blossoms pure and white as they,
And wave their leaves, like taper hands, in glee,
Moving in concert with the melody.

The laughing maiden in the flying swing
Keeps with delight the Festival of Spring,
Yet slow to seize in her soft hand the cord,
And leave the rest her lover's arms afford.
Both dames and maidens listen, and rejoice,
While comes sweet counsel in the Koïl's voice:—
"Resist no more!" it says, or seems to say—
"Youth lasts not ever, love ye while ye may!"

THE HUNT.

In hunter's garb the glorious King is drest,
His bow hangs ready on his sturdy breast;
And, as he goes, thick clouds of dust arise
Beneath his horses' feet, and veil the skies.
A leafy wreath upon his head he wears,
Green, like the trees around, the shield he bears;
The only glitter, when his ear-ring shakes
At every step his prancing courser takes.

First, with their mouths still full of holy grass,
The hunter sees a flock of wild-goats pass;
The male in triumph proudly leads the way,
The thirsty kids each mother oft delay.
Straight to the mark the hunter's arrow flies;
Their ranks are broken, and their tremulous eyes
Peer through the trees, as, when a gale has blown,
Shine lotus-leaves upon the waters thrown.
Now gainst a noble buck he bends his bow,
But moved by pity for the gentle doe
That comes herself between, his tender heart
Forbids his hand to send the ready dart.
In vain he aims at many a startled deer,
Their large eyes quickly trembling in their fear
Recal the maiden's timid look, and how,
With these sweet memories, can he slay them now?

While angry boars in wild confusion fly
From the cool marshes where they love to lie
Their dripping feet and trodden grass betray
To the keen hunter's eye their secret way.

The huge rhinoceros is forced to mourn,
Cut by the hunter's shaft, his mighty horn.
The King delights to check the haughty foe,
So spares his life, but brings his glory low.
Spotted like broken boughs, fierce tigers spring
From their dark caverns towards the fearless King;
One moment, and his hand by practice skilled
Their mouths, like quivers, with his shafts has filled.
Loud as the rushing wind, his bow-string's sound
Wakes lions slumbering on the shady ground;
Their royal dignity and matchless might
The rival Monarch's jealous rage excite.
Foes of the elephant, their claws are red
With blood-stained pearls torn from his mangled head;
He, his avenger, now delights to pay
The service rendered in the doubtful fray.

Now towards a herd of bulls he turns his horse,
And shoots swift arrows in his rapid course;
Like trembling Princes when the conqueror's nigh,
In wild confusion through the wood they fly;
He checks the chase and spares their lives, content
With their broad tails, their boasted ornament.

(To be continued.)

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

Digitized by Google

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 35. Benares April 1st, 1869. Vol. III.

॥ उपदेशसहस्र्या गद्यप्रबन्धः ॥

तदेवं श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धे ब्रह्मात्मैकत्वे ऽभिहिते लौकिकवैदिकव्यवहारविरोधं शङ्कते । स यदीति ।

(२८) स यदि ब्रूयाद्, यदि भगवन्ननन्तरो ऽबाह्यः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव सैन्धवघनवदात्मा सर्वमूर्त्तिभेदवर्जित आकाशवदेकरसः, किमिदं दृश्यते श्रूयते वा साध्यं साधनं वा साधकश्चेति श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धं वादिशतविप्रतिपत्तिविषय इति ॥

गृहक्षेत्रदेशकोशादिकं साध्यमैहिकं लौकिकं दृश्यते, तत्साधनं वा प्रतिग्रहसेवाविजययुद्धादि, तत्साधकश्च तदर्थिवर्गो ब्राह्मणादिर्दृश्यते, तथा यागादि साधनं, स्वर्गादि साध्यं, तत्कामश्च साधक, इति पारलौकिकमपि त्रिकं श्रूयते स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादावित्यर्थः । कुत्र दृश्यते श्रूयत इत्याकाङ्क्षायामाह । श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धमिति । लोक इति व्यवहर्तृजन उच्यते । देहात्मप्रसिद्धिवल्लोकप्रसिद्धेरतन्त्रत्वशङ्कायामाह । वादिशतेति । वादिशतविप्रतिपत्तीनां विषयो विषयत्वं यस्मिन्नुक्तत्रितये तत्तथोक्तम् ॥ २८ ॥

व्यवहारस्याविद्याविषयत्वान्न तेन पारमार्थिकब्रह्मात्मैक्यं विरुध्यत इति समाधत्ते । आचार्यो ब्रूयादित्यादिना ।

(२९) आचार्यो ब्रूयाद्, अविद्याकृतमेतद्यदिदं दृश्यते श्रूयते वा, परमार्थतस्त्वेक एवात्मा, ऽविद्यादृष्टेरनेकवदाभासते, तिमिरदृष्ट्या ऽनेकचन्द्रवत्, यत्र वान्यदिव स्याद्यत्र हि द्वैतमिव भवति, तदितर इतरं पश्यति, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति, अथ यत्रान्यत्पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पम्, अथ यदल्पं तन्मर्त्यमिति, वाचारम्भणं विकारो नामधेय, मनृतमन्यो ऽसावन्योऽहमिति भेददर्शननिन्दोपपत्तेरविद्याकृतं द्वैतमेकमेवाद्वितीयं यत्र त्वस्य को मोहः कः शोक इत्याद्येकत्वविधिश्रुतिभ्यश्चेति । यद्येवं भगवन्किमर्थं श्रुत्या साध्यसाधनादिभेद उच्यते उत्पत्तिः प्रलयश्चेति ॥

स्पष्टो ऽस्यार्थः । उक्तेऽर्थे श्रुतीरुदाहरति । यत्र वा इत्यादिना । इवशब्दो ऽन्यदर्शनस्याभासत्वं द्योतयति । स्वप्नावस्थादृष्टान्तार्थो वेवशब्दः । यत्र यदा ऽविद्यावस्थायां द्वैताभावे ऽपि द्वैतमिव द्रष्टृदृश्यदर्शनभेदवद्भवति तत्तदा इतरो द्रष्टा इतर स्वव्यावृत्तं कर्मभूतं विषयमितरेण चक्षुषा करणेनेत्यर्थात्पश्यतीवेत्यर्थः । यच्च भेददर्शनोपलब्धं तदल्पं परिच्छिन्नं, यच्च परिच्छिन्नं तन्मर्त्यं विनाशि, यच्च विनाशि न तत्सत् "नासतो विद्यते भाव" इति वचनादित्यर्थः । द्वैतस्याविद्याकृतत्वे श्रुतीरुपन्यस्य ब्रह्मात्माद्वयस्य परमार्थत्वे श्रुतीरुपन्यस्यति । एकमेवेत्यादिना । ननु साध्यसाधनभेदश्चेदविद्याविषयस्तर्हि मिथ्यार्थगोचरत्वात्कर्मकाण्डमप्रमाणं स्यादिति शिष्यः शङ्कते । यद्येवमिति । न केवलं कर्मकाण्डाप्रामाण्यापत्तिर्द्वैतमिथ्यात्वे, ऽपि तु ज्ञानकाण्डे ऽपि सृष्ट्यादिवाक्यानां निर्विषयतया प्रामाण्यहानिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह । उत्पत्तिः प्रलयश्चेति । श्रुत्या किमर्थमुच्यत इत्यनुषङ्गः ॥ २९ ॥

Digitized by Google

तत्र वेदान्तवाक्यजनितब्रह्मात्मविज्ञानात्प्राक् कर्मकाण्डाप्रामाण्यापत्तिः शङ्क्यते तदूर्ध्वं वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । अत्रोच्यत इति ।

(३०) अत्रोच्यते, ऽविद्यावत उपात्तशरीरादिभेदस्येष्टानिष्टयोगिनमात्मानं मन्यमानस्य साधनैरेवेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविवेकमजानत इष्टप्राप्तिं चानिष्टपरिहारं चेच्छतः शनैस्तद्विषयमज्ञानं निवर्त्तयितुं शास्त्रम् ॥

अविद्यावत उपात्तेति । अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायात्कर्तृसाधनफलभेदस्वरूपस्य शास्त्रज्ञानशून्यानामपि प्रसिद्धेस्तत्र वेदस्यातात्पर्यादन्यथाप्रसिद्धं भेदमादाय पुंसः पुरुषार्थसाधनमविज्ञातं बोधयतः शास्त्रस्य नाप्रामाण्यशङ्केत्यभिप्रेत्य संगृहीतमर्थं विवृणोति । शरीरादिभेदस्येत्यादिना । साधनैरेवेष्टप्राप्तिं चानिष्टपरिहारं चेच्छत इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविवेकमजानतः शनैस्तद्विषयमज्ञानं निवर्त्तयितुं शास्त्रमित्यन्वयः । साधनैरेवेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छायां निमित्तं विशेषणान्तरेण द्योतयन्नाह । शरीरेति । शरीरादिभेदस्य शरीरेन्द्रियादिसङ्घातविशेषस्य संबन्धिनी ये इष्टानिष्टे तद्युक्तमात्मानं मन्यमानस्येति योजना । अयं भावः । अनाद्यविद्यावृतनिजस्वभावस्य शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणेष्वध्यस्तात्मभावस्य परिच्छिन्नमात्मानं मन्यमानस्य स्वातिरिक्तविषयसंबन्धाधीनमेव पुरुषार्थमिच्छतस्तदुपायं पर्येषमाणस्य साक्षात्पुरुषार्थमात्मतत्त्वं बोद्धुमसमर्थत्वात्प्रथमं तदभिलषितस्वर्गादिसुखादिसाधनं मानान्तरादविज्ञातं बोधयच्छास्त्रं तं विधिनिषेधयोर्व्यवस्थापयति, ततो विहितानुष्ठानान्निषिद्धपरिवर्ज्जनाच्चाहरहरेधमानात्मशुद्धेरनुपचीयमानपाप्मनो निषिद्धफलमिव काम्यफलमप्यनित्याशुचिदुःखरूपं संसार एवेति काम्यकर्मपरित्यागेनावश्यकमेव कर्मेश्वराराधनरूपमनुतिष्ठतो ऽतितरां शुद्धान्तःकरणस्य सूक्ष्मवस्तुतत्त्वप्रतिपत्तियोग्योयमिदानीं जात इति आत्मतत्त्वज्ञानमज्ञातं परमपुरुषार्थसाधनमुत्पादयेदनया प्रणालिकया ऽज्ञातार्थबोधनेनाज्ञानं पुंसो निवर्त्तयितुं शास्त्रं प्रवृत्तमित्येतदभिप्रेत्य शनैरित्युक्तमिति ॥ ३० ॥

ननु किमित्येवं तात्पर्यं वर्ण्यते प्रतीयमानसाध्यसाधनभेदस्वरूपस्यापि शब्दशक्तितात्पर्यगोचरता किं न स्यादित्याशङ्क्योभयपरत्वे वाक्यभेदापत्तेर्मैवमित्याह । न साध्येति ।

(३१) न साध्यसाधनादिभेदं विधत्ते, ऽनिष्टरूपः संसारो हि स इति तद्भेददृष्टिमेवाविद्यां संसारमूलमुन्मूलयत्युत्पत्तिप्रलयाद्येकत्वोपपत्तिप्रदर्शनेनाविद्यायामुन्मूलितायां श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यो ऽनन्तरमबाह्यं स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः सैन्धवघनवत्प्रज्ञानघन एवैकरस आत्मा ऽऽकाशवत्परिपूर्ण इत्यस्यैवैका प्रज्ञाप्रतिष्ठा परमार्थदर्शिनो भवति, न साध्यसाधनोत्पत्तिप्रलयादिभेदेनाशुद्धिगन्धोप्युपपद्यते ॥

कस्मादन्यपरत्वेपि वस्तुसत्त्वपरत्वं नेष्यते इत्याशङ्क्यापुरुषार्थे तात्पर्यायोगादित्यभिप्रेत्याहानिष्टरूपः संसारो हि स इति । एवं कर्मकाण्डस्याज्ञातार्थावबोधने तात्पर्यं न भेदस्य वस्तुत्वबोधने इत्यप्रामाण्यशङ्कां तस्यापाकृत्य सृष्ट्यादिवाक्यस्य साक्षादद्वैतवस्तुप्रतिपत्तिपरत्वान्नाप्रामाण्यशङ्केत्याह । तद्भेददृष्टिमिति । उत्पत्तिप्रलयादेरित्यादिपदात् स्थितिप्रवेशनियमनानि गृह्यन्ते । उत्पत्तिप्रलयादेरेकत्वोपपत्तिदर्शनेनाद्वैते युक्तिदर्शनद्वारेण संसारमूलमविद्यामेवोन्मूलयति सृष्ट्यादिवाक्यमित्यध्याहारेण योजना । अविद्यायाः संसारमूलत्वं द्योतयितुं तां विशिनष्टि । तद्भेददृष्टिमिति । तस्य साध्यसाधनसाधकरूपस्य भेदस्य दृष्टिः प्रतिभासो यस्याः सा तथोक्ता तामित्यर्थः । अविद्योन्मूलने च किं स्यादित्यत आह । अविद्यायामुन्मीलितायामित्यादिना । एवं प्रतिष्ठितप्रज्ञस्य परमार्थदर्शिनः साध्यसाधनविशेषबुद्ध्यजनकत्वात्तदा कर्मकाण्डस्यैव स्वरूपतो ऽप्रतीतेरप्रामाण्यमिष्टमेवेति विकल्पान्तरपरिहार उक्तो वेदितव्यः ॥ ३१ ॥

एवं सति यदुक्तं प्राग् "यद्येवं संसारी च सन्नित्यादि" तदप्यज्ञानविलसितं, मुमुक्षायामुत्पन्नायां कर्मतत्साधनापरित्यागे हेत्वभावादित्यभिप्रेत्याह । तच्चैतदिति ।

(३२) तच्चैतत्परमार्थदर्शनं प्रतिपत्तुमिच्छता वर्णाश्रमाद्यभिमानकृतपाङ्क्तरूपपुत्रवित्तलोकैषणादिभ्यो व्युत्थानं कर्त्तव्यं सम्यक्प्रत्ययविरोधात्तदभिमानस्य भेददर्शनप्रतिषेधार्थोपपत्तिश्चोपपद्यते, नह्येकस्मिन्नात्मन्यसंसारित्वबुद्धौ शास्त्रन्यायोत्पादितायां तद्विपरीता बुद्धिर्भवति, नह्यग्नौ शीतत्वबुद्धिः शरीरे वा ऽजरामरणबुद्धिः, तस्मादविद्याकार्यत्वात्सर्वकर्मणां तत्साधनानां च यज्ञोपवीतादीनां परमार्थदर्शननिष्ठेन त्यागः कर्त्तव्यः ॥

॥ इति शिष्यप्रतिबोधनविधिः ॥

पाङ्क्तरूपेति । पञ्चप्रकारेत्यर्थः । यजमानपत्नीपुत्रवित्तद्वयसाध्यकर्मफलभूतैतल्लोकपितृलोकदेवलोकैषणाभ्यो व्युत्थानं वैपरीत्येनोत्थानं तत्र निःस्पृहतया तत्साधनसर्वकर्मतदुपकरणसंन्यासरूपं पारिव्राज्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः । आपाततः परोक्षतो वा ऽधिगतब्रह्मात्मभावस्य तदा ऽपरोक्षोन्मुखस्य ब्राह्मण्यादिदेहाद्यध्यासनिबन्धनकर्माधिकारित्वाभिमानशैथिल्यात्

स्योद्देश्यविरोधाच्च त्याज्यमेव ससाधनं कर्मेत्युक्ते ऽर्थे हेतुमाह । सम्यगिति । अभेददर्शनमेव सम्यग् ज्ञानं तदिच्छता च तद्विरुद्धाभिमानतदास्पदं सर्वं त्याज्यमित्यत्रैव श्रुतार्थापत्तिमाह । भेददर्शनेनेति । "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति, य इह नानेव पश्यति" "उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति" इत्यादिभेददर्शनप्रतिषेधरूपो यो ऽर्थस्तस्योपपत्तिरुपपादनं चोपपद्यते इत्यक्षरार्थः । भेदस्य तत्प्रयुक्ताभिमानस्य च प्रामाणिकत्वे श्रुत्या तन्निषेधो न घटेत, नहि प्रमाणसिद्धस्य प्रमाणेन प्रतिषेधः संभवति, न च प्रतिषेधश्रुतेर्विषयान्तरमुत्प्रेक्ष्यते, अतः प्रतिषेधकवाक्यानां भेदापवादपरत्वाभावे तदाम्नानमनर्थकं स्यात्तच्चानिष्टमध्ययनविधिविरोधादिति भावः । ननु सम्यग्ज्ञानस्य कर्मसमुच्चितस्यैव मोक्षसाधनत्वाच्च विहितकर्मत्यागो युक्त इत्यत आह । नहीति । विरोधादेव समुच्चयस्यानुष्ठानमशक्यत्वात्तद्विधानासंभवात्कर्मजन्यस्य चानित्यत्वान्मोक्षत्वानुपपत्तेर्न ज्ञानकर्मसमुच्चयो मोक्षसाधनमिति भावः । यद्वोक्तमेव विरोधं दृष्टान्तोक्त्या द्रढयति । नहीत्यादिना । निरूपितमर्थसारमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ३२ ॥

॥ इति शिष्यप्रतिबोधनविधिर्नाम प्रकरणं विवृतम् ॥

तदेवं शिष्यस्य देहद्वयाभिमानापोहेन ब्रह्मरूपत्वमुपदिश्य, तस्यामवस्थायां कर्मतत्साधनसंन्यासो न्यायत उपपादितो ब्रह्मस्वभावविपरीतं चाविद्याकृतमित्युपक्षिप्तं, तदिदानीमब्रह्मरूपत्वस्याविद्यात्मकत्वमात्मनः कूटस्थतया स्वाभाविकं ब्रह्मरूपत्वं चोपपादयितुं प्रकरणान्तरमारभमाणः कृतसंन्यासस्य मुमुक्षोः कृत्यं श्रवणं विधितः सूचयन् शिष्यप्रश्नमवतारयति । सुखमिति ॥

(३३) सुखमासीनं ब्राह्मणं ब्रह्मनिष्ठं कश्चिद्ब्रह्मचारी जन्ममरणलक्षणात्संसारान्निर्विण्णो मुमुक्षुर्विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ, भगवन् कथमहं संसारान्मोक्षिष्ये, ॥

सुखमासीनमित्यनेनाविक्षिप्तचित्ततया प्रसन्नतोक्ता, व्यावहारिकदृष्ट्या ब्राह्मणमित्युक्त्या ऽनापदि ब्राह्मणेतरवर्णाच्चोपदेशो ग्राह्य इति सूचयति । परमार्थतो ब्रह्मनिष्ठमित्युक्त्या शिष्यप्रतिबोधनसामर्थ्यं सूच्यते । कश्चिदिति । प्रागुक्तगुणगणाढ्यः सुपरीक्षितः शिष्य उक्तस्तस्योपदेशग्रहणकाले एकाकित्वं सूचयितुं कश्चिदित्युक्तं, तस्य विशेषणानि ब्रह्मचारीत्यादीनि । ब्रह्मणि प्रत्यक्तत्त्वे चरितुं विचरितुं शीलमस्यास्तीति ब्रह्मचारी ब्रह्मविचारतत्पर इत्यर्थः । अनेन नित्यानित्यवस्तुविवेको दर्शितः । विशेषणान्तरेण वैराग्यमुक्तम् । विवेकवैराग्ययुक्तस्य शान्त्यादिरर्थप्राप्त इति मत्वा चरमं विशेषणमाह । मुमुक्षुरिति । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् । समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यादि शास्त्रमनुसरन्नाह । विधिवदुपसन्न इति । प्रश्नप्रकारमेवाह । भगवन्नित्यादिना, नैमित्तिक इत्यन्तेन ग्रन्थेन । संसारमोक्षविषय एकः प्रश्नो, दुःखानुभवस्यात्मस्वभावत्वविषयो ऽपरः किमयमित्यादिप्रश्न इति विवेकः ॥ ३३ ॥

प्रथमप्रश्नस्य निमित्तमाह । शरीरेति ।

(३४) शरीरेन्द्रियविषयवेदनावान् जागरिते दुःखमनुभवामि तथा स्वप्ने ऽनुभवामि च पुनःपुनः सुषुप्तिप्रतिपत्त्या विश्रम्यविश्रम्य किमयमेव मम स्वभावः किं वा ऽन्यस्वभावस्य सतो नैमित्तिक इति । यदि स्वभावो, न मे मोक्षाशा स्वभावस्यावर्ज्जनीयत्वा,दथ नैमित्तिको, निमित्तपरिहारे स्यान्मोक्षोपपत्तिः । तं गुरुरुवाच । शृणु वत्स, न तवायं स्वभावो, नैमित्तिक इत्युक्तः । शिष्य उवाच । किं निमित्तं, किं वा तस्य निवर्त्तकं, को वा मम स्वभावो यस्मिन्निमित्ते निवर्त्तिते नैमित्तिकाभावः रोगनिमित्तनिवृत्ताविव रोगी स्वभावं प्रपद्येयमिति ॥

शरीरेन्द्रियविषयनिमित्तवेदनानुभवो हि संसारस्तद्वान्सन्नहं कथं संसारान्मोक्षिष्य इति जागरित इति द्वितीयप्रश्नस्य बीजमुक्तं, जाग्रत्स्वप्नयोर्दुःखानुभवात्सुषुप्ते चात्मनि तदननुभवात्संशयोत्थानमित्यर्थः । नैमित्तिक इति च पप्रच्छेत्यन्वयः । उभयत्र फलमाह । यदि स्वभाव इत्यादिना । अस्वभावपक्षमवलम्ब्य गुरुरुत्तरं वदन्न भेतव्यं त्वयेति शिष्यमाश्वासयतीत्याह ग्रन्थकारस्तं गुरुरिति । किं त्विति मध्ये ऽध्याहारः कर्त्तव्यः । कृताऽऽश्वासः शिष्य उवाच । किं निमित्तमिति । निमित्तनिवृत्तिमन्तरेण नैमित्तिकस्यात्यन्तिकनिवृत्त्यनुपपत्तेस्तत्स्वरूपमविदित्वा तत्परिहारायोगात्तस्य प्रश्नः कृतः, निवर्त्तकप्रश्नस्तु तत्स्वभावपरिज्ञानेन तदवलम्बनार्थः, सुखदुःखादिमत्त्वस्यास्वभावत्वोक्तौ तर्हि किं स्वभाव आत्मेति निःस्वभावं वस्तु नास्तीति मन्वानः पृच्छति । को वेति । यस्मिन्निमित्ते निवर्त्तिते नैमित्तिकाभावस्तत्किं निमित्तं किं वा तस्य निवर्त्तकमित्यन्वयः, इवशब्दो यथाशब्दार्थः । रोगी रोगनिमित्तनिवृत्तौ यथा स्वभावं प्रतिपद्यते तथा दुःखनिमित्तनिवृत्तौ यं स्वभावमहं प्रतिपद्येयं स को वा मम स्वभाव इति योजना । इति शिष्य उवाचेति संबन्धः ॥ ३४ ॥

पृष्टवस्तुस्वरूपकथनेनोत्तरं गुरुरुवाचाविद्येत्यादिना ।

Digitized by Google

(३५) गुरुरुवाच । अविद्यानिमित्तं, विद्या तस्या निवर्त्तिका, ऽविद्यायां निवृत्तायां तन्निमित्ताभावान्मोक्ष्यसे जन्ममरणलक्षणात्संसारात्, स्वप्नजाग्रद्दुःखं च नानुभविष्यसीति । शिष्य उवाच । का सा ऽविद्या किंविषया वा, विद्या च का ऽविद्यानिवर्त्तिका, यया स्वभावं प्रतिपद्येयेति । गुरुरुवाच । त्वं परमात्मानं सन्तमसंसारिणं संसार्यहमस्मि इति विपरीतं प्रतिपद्यसे, ऽकर्तारं सन्तं कर्त्तेति, अभोक्तारं सन्तं भोक्तेति, विद्यमानं चाविद्यमानमिति, इयमविद्या ॥

सा ऽविद्या निमित्तं निदानं यस्य स संसारस्तन्निमित्तस्तस्याभावादिति विग्रहः । तदा स्वप्नजागरितदुःखं चात्मधर्मत्वेन नानुभविष्यसीत्यर्थः । स्वरूपतो ऽवगतपदार्थानां विशेषबुभुत्सया विनेयः पृच्छतीत्याह । शिष्य उवाचेति । वाशब्दश्चार्थे, किमाश्रया च सेत्यर्थः । स्वभावं प्रतिपद्येय जाग्रदादावपि दुःखाद्यनुभवहीनमात्मतत्त्वमुपसंपद्येयेत्यर्थः । तव स्वरूपावरणविपर्ययाध्यासलक्षणा त्वत्स्वरूपाश्रयविषया ऽविद्येति प्रथमप्रश्नस्योत्तरं गुरुरुवाचेत्याह । गुरुरिति । परमात्मानं परिपूर्णस्वरूपं विपरीतं परिच्छिन्नस्वरूपमहमस्मीति त्वं प्रतिपद्यसे इति प्रतिद्वन्द्वं योज्यं, यन्निमित्तमेवं संसार्याद्यात्मतामेव प्रतिपद्यसे, परिपूर्णत्वाद्यात्मत्वं विद्यमानमपि न प्रतिपद्यसे, सेयमविद्या त्वदाश्रया त्वद्विषया चेति त्वदनुभवसिद्धा, त्वं तु चिदानन्दैकरसः कूटस्थ इत्यभिप्रायः । विद्यमानं चाविद्यमानमिति नित्यं सन्तमनित्यमित्यर्थः ॥३५॥

शिष्यस्त्वात्मनो नित्यत्वमुक्तमङ्गीकृत्यासंसार्याद्यात्मत्वमुक्तमाक्षिपतीत्याह ।

(३६) शिष्य उवाच । यद्यप्यहं विद्यमानस्तथापि न परमात्मा, कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारो मम स्वभावः, प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैरनुभूयमानत्वा,न्नाविद्यानिमित्तो, ऽविद्यायाः स्वात्मविषयत्वानुपपत्ते,रविद्या नामान्यस्मिन्नन्यधर्माध्यारोपणा, यथा प्रसिद्धं रजतं प्रसिद्धायां शुक्तिकायां, यथा प्रसिद्धं पुरुषं स्थाणावध्यारोपयति, प्रसिद्धं वा स्थाणुं पुरुषे, नाप्रसिद्धं प्रसिद्धे प्रसिद्धं चाप्रसिद्धे, न चात्मन्यनात्मानमध्यारोपयत्यात्मनो ऽप्रसिद्धत्वात्तथात्मा-ऽमनात्मन्यात्मनो ऽप्रसिद्धत्वादेव ॥

शिष्य उवाचेति । प्रत्यक्षमहं कर्तेत्यादिप्रत्ययः, कर्तृत्वादिः साश्रयो धर्मत्वाद्रूपादिवदिति साश्रयत्वे सिद्धे नाचेतने सुखदुःखं पाषाणादौ तददर्शनात्परिशेषाच्चेतनाश्रयत्वसिद्धिरनुमानम् । "गुणान्वयो यः फलकर्मकर्त्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता"। "परावसुप्तेषु जागर्त्ति कामंकामं पुरुषो निर्मिमाणः" ।

इत्यादिरागमश्चादिशब्दार्थः । विपक्षे बाधिकां युक्तिं संगृह्णाति । अविद्यायाश्चात्मविषयत्वानुपपत्तेरिति । अविद्यास्वरूपोपन्यासपूर्वकं संगृहीतमर्थं विवृणोति । अविद्या नामेत्यादिना । मिथ्या ज्ञानमेवाविद्योक्तेति मन्वानस्यायमुपन्यासः शुक्तिकायामध्यारोपयतीति वक्ष्यमाणस्यानुषङ्गः । एवमुत्तरत्राप्यनुषङ्गो द्रष्टव्यः । कस्मिंश्चिद्विषयभूते ऽर्थे ऽन्यतः प्रसिद्धस्य विषयान्तरस्याध्यारोपो ह्यविद्येति प्रसिद्धि,स्तत्रात्मा यदि प्रसिद्ध एव स्यात् तदा तस्याध्यासविरोधिप्रकाशात्मकत्वात्तस्मिन्नतद्धर्मप्रतिभासः स्याद्, यद्यप्रसिद्धस्तदा विषयास्फुरणात्कुत्रातद्धर्मप्रतिभासो भवेत्तथा च कर्तृत्वादेरात्मन्याविद्यकत्वानुपपत्तिरतः स्वाभाविक एवात्मनः कर्तृत्वादिलक्षणो धर्म इत्यभिप्रायः ॥ ३६ ॥

तत्राधिष्ठानाध्यस्यमानयोः पृथक् प्रसिद्धिमन्तरेणाध्यासानुपपत्तिरिति ते मतं किं वा प्रसिद्धिमात्रं विनेति विकल्प्य नान्त्यः प्रसिद्धिमात्रस्याङ्गीकारादित्यभिप्रेत्याद्यं निराकरोति ॥

(३७) तं गुरुराह । न, व्यभिचाराद्, नहि वत्स प्रसिद्धं प्रसिद्ध एवाध्यारोपयतीति नियन्तुं शक्यमात्मन्यध्यारोपणादर्शनाद्, गौरो ऽहं कृष्णो ऽहमिति देहधर्मस्याहंप्रत्ययविषये आत्मनि, अहंप्रत्ययविषयस्य च देहे ऽहमयमस्मीति । शिष्य आह । प्रसिद्ध एव तर्ह्यात्मा ऽहंप्रत्ययविषयतया देहश्चायमिति । तथैवं सति प्रसिद्धयोरेव देहात्मनोरितरेतराध्यारोपणात्स्थाणुपुरुषयोः शुक्तिकारजतयोरिव तत्र कं विशेषमाश्रित्य भगवतोक्तं प्रसिद्धयोरितरेतराध्यारोपणेति नियन्तुं न शक्यत इति । गुरुराह । शृणु, सत्यं प्रसिद्धौ देहात्मानौ न तु, स्थाणुपुरुषाविव विविक्तप्रत्ययविषयतया सर्वलोकप्रसिद्धौ ॥

गुरुराह न व्यभिचारादिति । सुषुप्त्यादावात्मन्यवभासमाने ऽपि कर्तृत्वाद्याकारस्यानवभासाद्विशिष्टात्मविषयत्वमेव प्रत्यक्षानुमानागमानामित्यविद्यात्मत्वाबाधकत्वमिति द्रष्टव्यं, हे वत्सेति संबोधयन्नद्यापि त्वं बाल एव न न्यायमार्गे व्युत्पन्न इति दर्शयति । अन्यत्र पृथक् प्रसिद्धमेवान्यत्र प्रसिद्धे ऽध्यारोपयतीति नहि नियन्तुं शक्यते व्यभिचारादित्यन्वयः । कुत्र व्यभिचार इति तत्राहात्मनीति । संग्रहं विवृणोति । गौरो ऽहमिति । देहातिरिक्तात्मवादिभिः कृशो ऽहमित्यादिदेहधर्मावभास आत्मन्यहंप्रत्ययविषये तस्य च देहे मनुष्यो ऽहं

Digitized by Google

जानामीत्यवभासो ऽप्यध्यासो ऽङ्गीक्रियते, नहि देहात्मनोः पृथक् प्रसिद्धिरस्ति, अतस्तत्रोक्तनियमभङ्ग इत्यर्थः । यथा स्थाणुपुरुषयोः प्रसिद्धयोरन्योन्यस्मिन्नध्यासस्तथा देहात्मनोरपीन्द्रियविषयत्वेनाहंप्रत्ययविषयत्वेन च प्रसिद्धयोरेवेतरस्मिन्नितराध्यासे विशेषाभावाच्च व्यभिचार इति शङ्कते । शिष्य आहेति । तथा चाहंकर्तृचिदात्मनोः पृथगवभासाभावान्नेतरेतराध्यास इति दार्ष्टान्तिकासिद्धिरिति भावः । आचार्यस्तु देहात्मनोः प्रसिद्धत्वे ऽपि त्वदभिमतनियमस्तत्र नास्तीत्यभिप्रेत्य व्यभिचारं द्रढयतीत्याह । गुरुरिति । सत्यं प्रसिद्धौ देहात्मानौ तत्र शृणु विशेषमिति योजना, विशेषमेवाह नत्विति ॥ ३७ ॥

अविविक्तप्रत्ययविषयतया प्रसिद्धमेवाभिनयति ।

(३८) कथं तर्हि नित्यमेव निरन्तराविविक्तप्रत्ययविषयतया नह्ययं देहो ऽयमात्मेति विविक्ताभ्यां प्रत्ययाभ्यां देहात्मानौ गृह्णाति यतः कश्चि,दत एव हि मोमुह्यते लोक आत्मानात्मविषये एवमात्मा नैवमात्मेति, इमं विशेषमाश्रित्यावोचं नैवं नियन्तुं शक्यमिति, नन्वविद्याध्यारोपितं यच्च यत्तदसत्तच्च दृष्टं यथा रजतं शुक्तिकायां स्थाणौ पुरुषो रज्ज्वां सर्प आकाशे तलमलिनत्वमित्यादि तथा देहात्मनोरपि नित्यमेव निरन्तराविविक्तप्रत्ययतया नेतरेतराध्यारोपणा कृता स्यात् ॥

नह्ययमित्यादिना । तत्र लिङ्गमाहात एव हि मोमुह्यते लोक इति । मोहातिशयमेवाभिनयत्येवमात्मेति । देह आत्मा इन्द्रियाण्यात्मा कर्तात्मा अकर्तात्मा व्यापकः परिच्छिन्नः सगुणो निर्गुण इति लोकवादिविप्रतिपत्तेः सर्वो लोको मोमुह्यमानो दृश्यते, विविक्ततयोपलम्भे त्विदं न स्यादित्यस्ति विशेष इत्युपसंहरतीमं विशेषमिति । तस्मादेकज्ञानोपरक्ततयोपलभ्यमानाध्यस्यमानाधिष्ठानयोः सिद्धिरध्यासे ऽपेक्ष्यते, न पृथक् सिद्धि,रित्यतो ऽहं कर्ता भोक्तेत्यस्याप्यहं मनुष्य इतिवत् तद्रूपाकारप्रतिभासादध्यारोपत्वसिद्धिरिति भावः । नन्वात्मानात्मनोरुभयोरपि यद्यध्यासगोचरता तदा ऽध्यस्तस्य मिथ्यात्वादात्मनः सत्यत्वानुपपत्तिप्रसङ्ग इति शिष्यः शङ्कते । नन्विति । यद्यदविद्याध्यारोपितं तत्तदसद्दृष्टं यथा शुक्तिकादौ रजतादीति व्याप्तिमुक्त्वा पक्षधर्मतामाह । तथा देहात्मनोरपीति ॥ ३८ ॥

अनुमानं प्रयुङ्क्ते ।

(३९) तदितरेतरयोर्नित्यमेवासत्त्वं स्याद्यथा शुक्तिकादिष्वविद्याध्यारोपितानां रजतादीनां नित्यमेवात्यन्तासत्त्वं तद्विपरीतानां च विपरीतेषु तद्वद्देहात्मनोरविद्ययैवेतरेतराध्यारोपणा कृता स्यात्तथैवं सति देहात्मनोरसत्त्वं प्रसज्येत, तच्चानिष्टं, वैनाशिकपक्षत्वादयं तद्विपर्ययेण देह आत्मन्यविद्यया ऽध्यारोपितो देहस्यात्मनि इति असत्त्वं प्रसज्येत, तच्चानिष्टं, प्रत्यक्षादिविरोधात्, तस्माद्देहात्मानौ नाविद्ययेतरेतरस्मिन्नध्यारोपितौ ॥

तदितरेतरयोरित्यादिना तत्र व्याप्तिपक्षधर्मत्वसिद्धौ सत्यामिति यावत् । आत्मन्यनात्मा अनात्मनि चात्मा नित्यमेवासन् भवितुमर्हति, नित्यमेवेतरेतरत्राध्यस्तत्वात्, शुक्तिकादौ रजतादिवद्रजतादौ शुक्त्यादिवच्चेत्यवयवत्रयमभिधायोपनयनिगमने निर्दिशति । तद्वद्देहात्मनोरिति । सिद्धसाध्यत्वाशङ्कां निराकरोति । तच्चानिष्टमिति । ननु नेतरेतराध्यासोऽङ्गीक्रियते येनात्मनो ऽप्यसत्त्वप्रसङ्गः स्यात्, किं त्वन्यतराध्यास एवान्यत्राङ्गीक्रियत इत्याशङ्कते । गुरुरथेति । तद्विपर्ययेणानात्माधिष्ठानविपर्ययेणेत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । देह इति । शिष्यो निराकरोति । देहस्यात्मनि सतीति । यथा शुक्तिकादौ सत्येव नेदं रजतमित्यादिना तदसत्त्वं प्रतीयते तथा ऽऽत्मन्यहमवभासे सत्येव देहस्यासत्त्वमनुभूयेत, नह्यनुभूयते,अनुभूयत एवेत्यभ्युपगमः प्रमाणविरोधादयुक्त इत्यर्थः । यस्मादेवं युक्तिं न सहते तस्मान्नाध्यास इत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ ३९ ॥

कथं तर्ह्यहं मनुष्य इत्यादिव्यवहारो लोकस्येति गुरुः शङ्कते ।

(४०) कथं तर्हि,वंशस्तम्भवन्नित्यसंयुक्तौ, नानित्यत्वं परार्थत्वप्रसङ्गात्संहतत्वात्परार्थत्वमनित्यत्वं च वंशस्तम्भादिवदेव, किं च यस्तु परैर्देहेन संहतः कल्पित आत्मा स संहतत्वात्परार्थस्तेनासंहतः परो ऽन्यो नित्यसिद्धस्तावत्तस्यासंहतस्य ॥

तर्हि कथमिति । शिष्यो मीमांसकादिमतमाश्रित्य संयोगसंबन्धादिति सदृष्टान्तमाह । वंशस्तम्भवदिति । यथा वंशानां स्तम्भानामाधाराधेयभावेन परस्परं संयोगविशेषे सति गृहमित्येकशब्दप्रत्ययगोचरत्वमेवं देहात्मनोरपि संयोगविशेषादहं मनुष्य इत्यादिसामानाधिकरण्यव्यवहारगोचरत्वमित्यर्थः । सिद्धान्ती परिशेषेणेतरेतराध्यासं साधयितुमुक्तसंबन्धं प्रत्याचष्टे । नानित्यत्वेति । यत्संहतं तदनित्यं परार्थं च दृष्टं यथा वंशस्तम्भादि तथा यद्यात्मापि देहादिभिः संहत एव स्यात् तदा सो ऽप्यनित्यः परार्थश्च स्या,त्तच्चानिष्ट,मनित्यत्वे संघातात्मवादापत्तेः, परार्थत्वे चाचेतनत्वापत्तेरित्य-

Digitized by Google

र्थः । एवं परपक्षनिराकरणेनार्थान्नित्यः स्वार्थश्चात्माभ्युपेय इत्युक्तं तदेवानूद्यास्तिकैः सुदूरमपि गत्वा सो ऽभ्युपगन्तव्य इत्यभिप्रेत्य स्वपक्षं साधयति । किं चेति । तेन परार्थेनानित्येन संघातेन लिङ्गेन परः संघातादन्यो विलक्षणस्तादृगात्मा नित्यः सिद्ध इति योजना । विमतः स्वविलक्षणशेषः संहतत्वाद्गृहवदित्यर्थः । ननु सत्यं संघातादचेतनादन्य आत्मा, तस्य संघातासंबन्धे अहं मनुष्य इति व्यवहारानुपपत्तेस्तत्संबन्धो वाच्यः, तत्र संयोगविशेषस्यानङ्गीकारे तादात्म्याध्यासः संबन्ध इत्यायातं, तथा च निरात्मवादापत्तिरिति प्रागुक्तं शिष्यः स्मारयति । तस्यासंहतस्य संघातसाक्षिणो देहे स्वस्मिन्नध्यस्ते इति योज्यं, देहस्य स्वातन्त्र्येण सिध्यनङ्गीकारादित्यर्थः ॥ ४० ॥

(४१) देहे देहमात्रतयाध्यारोपितत्वेनासत्त्वानित्यत्वादिदोषप्रसङ्गो भवति तत्र निरात्मको देह इति वैनाशिकपक्षप्राप्तिदोषः स्याद् न स्वत एवात्मन आकाशस्येवासंहतत्वाभ्युपगमात्सर्वेणासंहतः स चात्मेति न निरात्मको देहादिः सर्वः स्यात् ॥

तथा च तादृशे देहे ऽध्यारोपितत्वेन हेतुना आत्मनो देहमात्रतयासत्त्वानित्यत्वादिदोषप्रसङ्गो भवति, तत्र, एवं परस्पराध्यासाभ्युपगमे सतीति यावत् । अध्यस्तस्य मिथ्यात्वनियमाच्चिरात्मको देहो निर्देहकश्चात्मेति शून्यवादप्रसङ्ग इत्यर्थः । किं शून्यवादप्रसङ्गात्तादात्म्याध्यासस्याध्यासनिबन्धनत्वं नेष्यते भवता, किं वा ऽऽधाराधेयभावादिसंबन्धस्य प्रामाणिकस्य तद्धेतोः सत्त्वादिति विकल्प्याद्यं निराकरोति गुरुः । न स्वत एवेति । अयमर्थः । देहादिर्हि रूपादिमत्त्वात्सावयवत्वाद्वा घटादिवज्जडो ऽपि संस्तद्विलक्षणश्चेतनात्मतयोपलभ्यते, ततश्च तप्तायःपिण्डवत्तस्य चेतनसंश्लेषो वक्तव्यः, तथात्मनः संघातसाक्षिणश्चैतन्यमात्रस्वभावस्य निरवयवस्याकाशवत्स्वतः परिच्छेदाशुध्यादिधर्मयोगासंभवाद् देहसंश्लेषकृतस्तस्मिंस्तन्मात्रतानिभास इति वक्तव्यं तथा चेतरेतरधर्मसंसर्गितयोभयोरितरेतराध्यासे ऽनुभवानुसारेणैव सिद्धे निरधिष्ठानस्यारोपस्यादृष्टचरत्वादारोपज्ञाने स्फुरतोमध्य यदन्यापरागमन्तरेण कदापि स्वातन्त्र्येण न स्फुरति तत्स्वरूपेणैवारोपितं भवति, यथा गगनोपरक्ततया स्फुरन्मालिन्यादि, यत्तु तद्विपरीतं तादितरस्मिन्न स्वरूपेणारोपितं भवति, किं तु संसृष्टरूपेणैव, यथा शुक्तीदमंशादि रूप्यादौ, तत्रात्मनो देहाद्युपरागं विनापि सुषुप्त्यादौ स्वतः स्फुरणात्तस्य संघाते स्वरूपेण नाध्यासः, किं तु संसृष्टत्वेनैव देहादेस्तद्विपरीतत्वात्स्वरूपेणैवे-

ति नानित्यत्वादिदोषप्रसङ्गश्चिदात्मनो नापि देहादेर्निरात्मकत्वप्रसङ्ग इति न शून्यवादशङ्कावकाशः, देहस्य तु चैतन्याध्यासव्याप्ततया चिद्धर्माध्यारोपाधिष्ठानत्वमुपचर्यत इति न परस्पराध्यासपक्षे कश्चिद्दोष इति, स्वतो ऽसंहतस्यात्मनः सर्वत्र सर्वदा विद्यमानत्वाच्च संघातो निरात्मकः स्यान्नाप्यात्मानित्यत्वादिदोषवान्स्यादित्यर्थः ॥

आकाशस्येवेत्युक्तं दृष्टान्तं विवृणोति ।

(४२) यथा चाकाशं सर्वथासंहतमिति सर्वं न निराकाशं भवत्येवं तस्मान्न वैनाशिकपक्षप्राप्तिदोषः स्याद्यत्पुनरुक्तं देहस्यात्मन्यसत्त्वे प्रत्यक्षादिविरोधः स्यादिति, तन्न, प्रत्यक्षादिभिरात्मनि देहस्य सत्त्वानुपलब्धेः,नह्यात्मनि कुण्डे बदरं क्षीरे सर्पिस्तिले तैलं भित्तौ चित्रमिव च प्रत्यक्षादिभिर्देह उपलभ्यते, तस्मान्न प्रत्यक्षादिविरोधः । कथं तर्हि प्रत्यक्षाद्यप्रसिद्धात्मनि देहाध्यारोपणा देहे चात्मारोपणा ॥

यथा चाकाशमिति । स्वपक्षदूषणोद्धारमुपसंहरति । तस्मादिति । तदेवं दूषणोद्धारेणेतरेतराध्यासतादात्म्यव्यवहारहेतुं व्युत्पादयित्वा आद्यं विकल्पं निराकार्षीदिदानीं परमते दूषणमापादयितुं द्वितीयमुत्थापयति । यत्पुनरुक्तमिति । निराकरोति । तन्नेति । आत्मनि देहो ऽस्तीत्येवं प्रत्यक्षं तावन्न संभवति, चक्षुःस्पर्शनाभ्यां देहस्य गृहीतत्वे ऽप्यात्मनस्ताभ्यामगृहीतत्वात्तद्ग्रहणाभावे च तत्रेदमिति ग्रहणानुपपत्तेः, "पराञ्चि खानि" इति श्रुतेश्च । नात्मेन्द्रियविषयो ऽतो न तस्मिन् देहसंबन्धः प्रत्यक्षः । अत एव नानुमानादिगोचरत्वमपीत्यभिप्रेत्यानुपलब्धिं व्यतिरेकदृष्टान्तैर्विवृणोति । नहीत्यादिना । आद्यः प्रत्यक्षस्य द्वितीयो ऽनुमानस्य तृतीयो ऽर्थापत्तेः, नहि कुण्डे बदरवद्देहात्मानावेकदेशसंलग्नावुपलभ्येते इत्युक्ते भित्तिचित्रयोर्भेदेनानुपलम्भो ऽपि यथाधाराधेयभावस्तथा ऽत्रापीत्याशङ्क्याह । भित्तौ चित्रमिवेति । चित्राङ्कितायां भित्तेरुपलम्भवद्देहाकाराङ्कित आत्मा नोपलभ्यते, तथा सति मयि मनुष्यो देहो ऽयमस्तीति व्यवहारः स्यान्न तु मनुष्यो ऽहं स्थूलो ऽहमित्यादिरिति समुदायार्थः । ननु सामान्यतो गृहीते विशेषतश्चागृहीते विषये विषयान्तराध्यासो दृष्टः, तद्विहात्मनः प्रत्यक्षाद्यविषयत्वे कथं तत्रानात्माध्यारोपो ऽनात्मनि वा कथमात्माध्यारोपस्तस्यात्यन्तासत्त्वे इत्यभिप्रेत्य शिष्यः शङ्कते । कथं तर्हीति ॥ ४२ ॥

किमात्मनः स्फुरणाभावात्तत्राध्यासो न संभवतीत्युच्यते, किं वाविषयत्वेन स्फुरणाभावाद् गृहीतसामान्यांशस्याग्रहमाणविशेषांशाभावाद्वा, तत्र नाद्य इत्याह ।

(४३) नायं दोषः, स्वभावप्रसिद्धत्वादात्मनो, नहि कादाचित्कसिद्धावेवाध्यारोपणा न नित्यसिद्धाविति नियन्तुं शक्य,माकाशे तलमलाद्यध्यारोपणदर्शना,त्किं भगवन्देहात्मनोरितरेतराध्यारोपणा देहादिसंघातकृता ऽथवात्मकृतेति । गुरुरुवाच । यदि देहादिसंघातकृता यदि वात्मकृता किं तव स्या,दित्युक्तः ।

नायं दोषः स्वभावप्रसिद्धत्वादात्मन इति । स्वप्रकाशस्यात्मनः स्वमहिम्नैव स्फुरणादित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह । नहीति । आकाशे ऽप्रत्यक्षे ऽपीति शेषः । अनैन्द्रियके ऽप्याकाश ऐन्द्रियकधर्मदर्शनादविषये ऽपि स्वतः स्फुरत्यात्मनि विषयाध्यासो नासंभावित इत्यर्थः । न चरमो, बहिरर्थेषु विद्यमानयोरपि सामान्यविशेषांशयोरग्निपैङ्गल्यादिवद्भ्रमादावध्यासं प्रत्यतन्त्रत्वात्स्वरूपमात्रेण स्फुरणमध्यासविरोध्याकारेणास्फुरणं चाधिष्ठानस्याध्यासे ऽपेक्ष्यते तदिहात्मनः स्वरूपतः स्फुरणे ऽप्यनृतजडदुःखान्तवत्त्वानात्मव्यावृत्ताकारेण वेदान्तजनितज्ञाने ऽध्यासविरोधिनि स्फुरणाभावादध्यासोपपत्तेर्न कश्चिद्दोष इति द्रष्टव्यम् । नन्वध्यासज्ञानाकारपरिणामः किमात्मन उतानात्मनः किं वोभयोः । नाद्यः । तस्य विकारित्वापत्तेरनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गा,न्न द्वितीयो, ऽचेतनस्य तदनुपपत्ते,रत एव न तृतीय, इत्यभिप्रेत्य शिष्यः पृच्छति । किं भगवन्निति । शिष्याभिप्रायं श्रोतुकामो गुरुः कस्मिन् सति किं स्यादिति पृच्छति । यदीति । किं तत्र स्यात्तवेति शेषः । स्वाभिप्रायं शिष्यः प्रकटयतीत्याह । इत्युक्त इति ॥ ४३ ॥

अनात्मनः स्वरूपेणाध्यस्तत्वान्निःस्वभावस्य तस्याध्यासकर्तृतानुपपत्तेरात्मैव तत्कर्त्तेति स्वयमूहमानो ऽहमवभासस्यात्मप्रत्ययत्वात्संघाते च तद्दर्शनात्स चाहमन्यो वा ऽध्यासकर्त्तेत्युभयत्र दोषमुपन्यस्यति ।

(४४) शिष्य आह । यद्यहं देहादिसंघातमात्रस्ततो ममाचेतनत्वात्परार्थत्वमिति न मत्कृता देहात्मनोरितरेतराध्यारोपणा, ऽथाहमात्मा परो ऽन्यः संघाताच्चितिमत्त्वात्स्वार्थ इति मयैव चितिमता ऽऽत्मन्यध्यारोपणा क्रियते सर्वानर्थबीजभूतेत्युक्तो गुरुरुवाच । अनर्थबीजभूतां चेन्मिथ्याध्यारोपणां जानीषे माकार्षीस्तर्हि, नैव भगवन् शक्नोमि न कर्तुमन्येन केन चित्प्रयुक्तो ऽहं न स्वतन्त्र इति ॥

शिष्य आह । यद्यहमित्यादिना । आद्ये पक्षे अध्यासकर्तुरभावात्तस्य दर्शनं न स्यादिति भावः । द्वितीये स्वयमेव स्वानर्थार्थं प्रवृत्तत्वादनिवार्यत्वापत्तिरिति भावः । चिन्मात्रात्मविषयानाद्यनिर्वचनीयाविद्यावेशवशाच्चिदात्मैवाविद्यापरिकल्पिताहंकारादिस्थूलशरीरान्तमात्मत्वेनाभिमन्यमानो मिथ्यैवाध्यासकर्त्तेति प्रसिद्धमुपगतः, परमार्थतस्तु कूटस्थ एवात्माविद्यानिवृत्त्या च संसारनिवृत्तिर्निद्रानिवृत्त्यैव स्वप्ननिवृत्तिरिति नानुपपन्नं किं चिदित्यभिप्रेत्य शनैःशनैस्तत्त्वार्थं शिष्यबुद्धिमारोहयति गुरुरित्याह । इत्युक्तो गुरुरित्यादिना । देहाद्यात्मभावनामनर्थार्थां चेदवगच्छसि किमिति तर्हि तां न मुञ्चसि स्वतन्त्रत्वात्त्वमेवेति तावत्संघातविलक्षणतां तस्य सूचयत्यनर्थबीजभूतामिति । साक्षिणः कूटस्थत्वाच्चानर्थसंबन्धः परमार्थत इत्युक्ताभिप्रायमनवबुध्यमानः शिष्यः प्राह । नैव भगवन्निति । हे भगवन्न कर्तुं नैव शक्नोमीत्यन्वयः । अनिच्छतो ऽपि मे निवृत्त्यभावान्नाहं स्वतन्त्रो ऽन्येन केन चित्प्रेर्यमाण एवेति मन्य इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

यद्येवं मन्यसे तदा चितिमत्त्वात्स्वार्थ इति मयैवेत्यादिनोक्तं मृषेति गुरुः स्वाभिप्रायं प्रकटयति ।

(४५) न तर्हि चितिमत्त्वात्स्वार्थस्त्वं येन प्रयुक्तो ऽस्वतन्त्रः प्रवर्तसे स चितिमान् स्वार्थः संघात एव त्वं, यद्यचेतनो ऽहं कथं सुखदुःखवेदनां भवदुक्तं च जानामि । गुरुरुवाच । किं सुखदुःखवेदनाया मदुक्ताच्चान्यस्त्वं किं वा ऽनन्य एवेति । शिष्य उवाच । नाहं तावदनन्यः, कस्मात्, यस्मात्तदुभयं कर्मभूतं घटादिकमिव जानामि, यद्यनन्यो ऽहं तेन तदुभयं न जानीयां, किं तु जानामि, तस्मादन्यः सुखदुःखवेदना विक्रिया च स्वार्थैव प्राप्नोति त्वदुक्तं चानन्यत्वे ॥

न तर्हि अचितिमत्त्वादिति । ननु कथमहं संघातो ज्ञातृत्वादिति शिष्य आह । यद्यचेतन इति । भवदुक्तमिति संघात एव त्वमित्यादीत्यर्थः । मिथ्याध्यासप्रयुक्तकर्तृत्वाद्यवभासस्य देहेन्द्रियान्तःकरणगतचिदाभासाविविक्ततया तद्विशिष्टात्मविषयत्वात्तस्य चाविवेकविवेकाभ्यामात्मनः परतन्त्रत्वस्वतन्त्रत्वप्रतिभासगोचरत्वात्तदविवेकनिराकरणेनास्य स्वरूपप्रतिष्ठा बुद्धिः संपाद्येत्यभिप्रेत्याचार्यः पृच्छतीत्याह । गुरुः किमित्यादिना । शिष्यः पुनः स्वानुभवमनुस्मरन्नुत्तरमाहेति दर्शयति । शिष्य इति । नाहं संघातानन्यस्तद्द्रष्टृत्वाद्यो यद्द्रष्टा न स तदनन्यो यथा घटद्रष्टेत्यर्थः । हेतोरप्रयोजकताशङ्कामनवकाशयति । यदीति । तेनेत्यनन्यत्वेन हेतुनेत्यर्थः । नहि स्वयं स्ववेद्यं किमपि भवति स्वात्मनि वृत्तिविरोधाज्जडस्य च स्वप्रकाशतानुपपत्तेः । स्वान्यद्रष्टृविषयत्वाभावे तदसिद्धिप्रसङ्गाद्व्यवहारलोपः प्रसज्येतेति भावः । उपनयनिगमने दर्श-

यति । किं तु जानामि तस्मादन्य इति । अनन्यत्वे विषयत्वानुपपत्तिरूपं बाधकमभिधाय स्वेतराभावात्संघातस्य स्वशेषित्वापत्तिं बाधकान्तरमाह । सुखदुःखेति । विक्रिया कर्तृत्वादिलक्षणेत्यर्थः । त्वदुक्तं चेति । असत्त्वानित्यत्वादिपूर्वोक्तदोषश्च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

॥ अथ बालरामायणाख्यनाटकम् ॥

रामं प्रति इतो विषनिष्यन्दिनीं विद्वेषिषु प्रसादामृतवीचिमालिनीं सुहृत्सु निवेशय दृशम् ।

क्षीराम्भाः परितोऽयमर्णवपतिर्जातं मृगाङ्कादिकं
पीयूषावधि रत्नजातममुतः किं चास्य तीरान्तरे ।
मुक्त्वा कल्पभृतः स्वयंवरसुरान् सौभाग्यदानाग्रणी-
र्लक्ष्म्याऽस्मिन् कुसुमावली वरयितुं वैकुण्ठकण्ठेऽर्पिता ॥ ३७ ॥

रामचन्द्र इतइतोपि दृश्यतां द्रष्टव्यम् ।

यं नित्यं भगवान् प्रदक्षिणयति भ्राम्यत्प्रभावासर-
ध्वान्तश्रेणिविभक्तवासरनिशाविन्यासरेखं रविः ।
धत्ते कां च न काञ्चनश्रियमसौ मेरुर्गिरीणां गुरु-
र्देवैः सार्द्धमधित्यकामधिवसत्यस्यामरग्रामणीः ॥ ३८ ॥

सीतां प्रति ।

एतां यस्य पुरः सुमेरुशिखरे दम्भोलिपाणेः पुरीं
त्वत्कालोकनकौतुकोत्तरलितैर्व्यसां पुरन्ध्रीजनैः ।
यस्यास्तोरणगोपुरप्रणयिभिर्नामाङ्कितैर्मार्गणैः
पौलस्त्यस्य विनापि वर्णरचनां न्यस्ता प्रशस्तिः स्थिरा ॥ ३९ ॥

रामः । हंहो पुष्पक इतोऽपि किञ्चिदुच्चैर्भव न तृप्यति चेतो दिव्यदर्शनकुतूहलस्य सर्वं विमानोर्ध्वगतिं नाटयन्ति ।

सीता । केअईकेसरपराअपडिरूवो पिङ्गघणसारपंसुपसरसरिच्छच्छवी मुत्ताहलविसदसोहासंणिवेसो णिव्वेसिदाणंदकंदो हिअअस्स कुदो उण एत्तावंतो जोण्हावित्थरो * ।

रामः । मन्ये चन्द्रलोकसमीपे वर्तामहे ।

रत्नशेखरः । यथाह मारीचहरिणारिः ।

सद्यश्चन्दनपङ्कपिच्छिलमिव व्योमाङ्गणं कल्पयन्
पश्यैरावतकान्तदन्तमुशलच्छेदोपमेयाकृतिः ।
उन्मीलत्ययमच्छमौक्तिकलताप्रालम्बलम्बैः करैः
कान्तानां स्मरलेखवाचनकलाकेलिप्रदीपः शशी ॥ ४० ॥

सीतां प्रति ।

---

* केतकीकेसरपरागप्रतिरूपः पक्वघनसारपांसुप्रसरसदृशच्छविर्मुक्ताफलविशदशोभासंनिवेशो निर्वेशितानन्दकन्दो हृदयस्य कुतः पुनरेतावान् ज्योत्स्नाप्रसरः ।

गौराङ्गीवदनोपमापरिचितस्ताराबधूवल्लभः
सख्यो मार्जितदाक्षिणात्यतरुणीदन्तावदातद्युतिः ।
चन्द्रः सुन्दरि दृश्यतामयमसौ चण्डीशचूडामणिः
संबन्धी रघुभूभुजां मनसिजव्यापारदीक्षागुरुः ॥ ४१ ॥

अतः परमगम्या अस्मादृशां भुवः स च ब्रह्मलोक इति श्रूयते तत्र च किल ब्रह्मर्षिपरिषत्परिवादी परमेष्ठी गरिष्ठं तपस्तप्यते ।

रामः ।

लक्ष्मीं वक्षसि कौस्तुभस्तबकिनि प्रेम्णा करोत्यच्युतो
देहार्धे वहति त्रिविष्टपगुरुर्गौरीं स्वयं शङ्करः ।
शङ्के पङ्कजसंभवस्तु भगवानद्यापि बाल्यावधेः
सर्वाङ्गप्रणयां प्रियां कलयितुं दीर्घं तपस्तप्यते ॥ ४२ ॥

सर्वे स्मयन्ते ।

सीता । भअवं गअणपुप्फ पुप्फअ संपदं परिणमिअ अंबुरासिलंबी भव जेण त्थिरं जलणिहिज्ञाणपत्तं सीमंतरेहं वारुणीतरुणीए अज्जउत्तप्पआवप्पसरपढममग्गं महासेउबंधं पेक्खह्म * । विमानावतरणनाटितकेन ।

रत्नशेखरः । स्वस्ति रामभद्राय साधयामि सम्प्रति इति निष्क्रान्तः ।

त्रिजटा । सीतां प्रति । णीलमणिकुट्टिमं विअ वरुणभवणंगणस्स णिग्गममग्गं विअ पाआलतलतिमिरचक्कवालस्स आलवालं विअ भुअणमहामहीरुहस्स गोट्ठिट्ठाणं विअ दिसाविलासिणीणं दप्पणं विअ गअणाभोअस्स महोअहिं पिअसहि पसरीअमाणपसारिअच्छी पेक्ख † ।

लक्ष्मणः ।

यत्स्वातः सगरेण मर्त्यसरितं मन्दाकिनीं कुर्वता
पूर्णो यश्च भगीरथेन गिरिभिर्बद्धो यदार्येण च ।
तत्ते चित्रविचेष्टितं श्वशुरयोर्भर्तुश्च वारां निधिं
वीक्षस्वैनमधो निधाय नलिनच्छायामुषी चक्षुषी ॥ ४३ ॥

सीता । आदिकंदं लच्छीलदाकंदलीए उदयद्दिं हरचूडाचंदस्स वारीबंधमेरावणस्स महाकलसं पेऊसस्स पणमामि भअवंतमुद्दचंतम् ‡ ।

---

* भगवन् गगनाङ्गणपुष्प पुष्पक साम्प्रतं परिणम्याम्बुराशिलम्बी भव येन स्थिरं जलनिधिज्ञानपत्रं सीमन्तरेखां वारुणीतरुण्या आर्यपुत्रप्रतापप्रसरप्रथममार्गं महासेतुबन्धं पश्यामः ।

† नीलमणिकुट्टिममिव वरुणभवनाङ्गणस्य निर्गममार्गमिव पातालतिमिरचक्रवालस्यालवालमिव भुवनमहामहीरुहस्य गोष्ठीस्थानमिव दिशाविलासिनीनां दर्पणमिव गगनाभोगस्य महोदधिं प्रियसखि प्रसृतीयमानप्रसारिताक्षी पश्य ।

‡ आदिकन्दं लक्ष्मीलताकन्दल्या उदयाद्रिं हरचूडाचन्द्रस्य वारीबन्धमैरावणस्य महाकलशं पीयूषस्य प्रणमामि भगवन्तमुदन्वन्तम् ।

रामः ।

धत्ते यत्किलकिञ्चितैकगुरुतामेणीदृशां वारुणी
वैधुर्यं विदधाति दम्पतिरुषां यच्चन्द्रिकार्द्रं नभः ।
यत्पीयूषभुजां च मन्मथसुहृच्चिन्त्यं वयः संपदां
यल्लक्ष्मीरधिदैवतं जलनिधेस्तच्चित्रमाचेष्टितम् ॥४४॥

लक्ष्मणः ।

वह्निं योऽम्भःसमिद्भिर्ज्वलयति जगतीद्वीपखण्डानि यस्य
खाद्दिष्ठा यत्प्रसूतिस्त्रिदशयुवतयः श्रीः सुधा वारुणी च ।
सोऽपि ह्युड्डीनलीनैः शरपतनभयादद्रिभिः तुण्णपादै-
र्देवि त्वद्भर्तुराज्ञामिव वहति महाशैलसेतुच्छलेन ॥ ४५ ॥

सुग्रीवः । देवि मैथिलि किमपि महिमातिरेकस्त्रिभुवन-
जयपताकायते भगवतो भागीरथीवल्लभस्य ।

या स्त्रीणामधिदैवतं गिरिसुता तत्सोदरः सानुमान्
मैनाको रजताकरः सुतनयः शैलेश्वरो येन सः ।
पक्षच्छेदसमुद्यतेन्द्रकुलिशत्रासाद्विलीय स्थितः
सोऽप्येतस्य करालकुक्षिकुहरे पातालजम्बालिनि ॥ ४६ ॥

बिभीषणः ।

हेरम्बमज्जनविधाविह दानगन्धा-
द्दार्दन्तिनो धुतकरालकरं पतन्तः ।
पश्चादुपेत्य सपदि प्रमथैर्ध्रियन्ते
रुद्राङ्कुशैर्विरचिताङ्कुशकेलयोऽमी ॥ ४७ ॥

तिर्यग्विमानगतिनाटितकेन ।

सीता । अखण्डिताखण्डलकोअंडमंडलपडिरूवो कदरो
उण एसुद्देसो * ।

बिभीषणः ।

पश्यस्यये जलधिपरिखं मण्डलं सिंहलानां
चित्रोत्तंसं मणिमयभुवा रोहणेनाचलेन ।
दूर्वाकाण्डच्छविषु चतुरं मण्डनं यद्वधूनां
गात्रेष्वम्भो भवति गमितं रत्नतां शुक्तिगर्भैः ॥४८॥

किञ्च ।

जनश्च वाक्सुधासूतिर्मणिसूतिश्च रोहणः ।
नान्यत्र सिंहलद्वीपान्मुक्तासूतिश्च सागरः ॥४९॥

सीता । इह किल भअवं अगत्थिमहेसी णिवसदि † ।

रामः । इदं हि भगवतो रत्नाधिपतेरधित्यकायामाश्रमपदं
धर्माश्रमपदं पुनरपे ।

सुग्रीवः ।

* अखण्डिताखण्डलकोदण्डमण्डलप्रतिरूपः कतरः पुनरेष उद्देशः ।

† इह किल भगवानगस्त्यमहर्षिर्निवसति ।

क्रान्त्वा स्फुटस्फुटितशुक्तिविमुक्तमुक्त-
मम्भोनिधिं विधुतविक्रमविभागमेतत् ।
प्राप्ता वयं नवरसाञ्जनपुञ्जनीलं
कूलं कुलायगशकुन्ततमालमालि ॥ ५० ॥

सीतां प्रति ।

चटुचटुलनिमीलस्पर्शलीलातिमील-
न्नयनयुगमतन्द्रारब्धनिद्राविनोदम् ।
शुकहरितनितम्बं पश्य वंशीवनान्तै-
रचलमखिलपृथ्वीमाल्यवन्माल्यवन्तम्

सीता । जहिं किल तुम्हाणं वासारत्तो अदिक्कंतो * ।

रामः ।

आं वैदेहि ।

द्युतिजितकरवालः सूतवंशीप्रवालः
स्फुटितकुटजमालः स्पष्टनीलत्तमालः ।
इह हि गतमरालः केतकालीकरालः
शिखरिणि मम कालः सोऽभवन्मघकालः ॥ ५२ ॥

पुरो दर्शयन् ।

अयं स ते चण्डि शिखण्डिपुत्रको
गिरेस्तटात्तत्क्षणमूर्द्धकन्धरः ।
निरीक्ष्य नौ स्नेहरसार्द्रया दृशा
प्रियां पुरस्कृत्य करोति ताण्डवम् ॥ ५३ ॥

सीता । पुत्त एहि उड्डिअण विमानसिहरं समारुह † ।

रामः । अतिसुमुखा जानकी ।

सुग्रीवः । सीतां प्रति ।

गुणवति फणिवीरुच्चदृपूगप्रकाण्डः
प्रचुरमरिचवल्लीवल्लरीकः पुरस्तात् ।
मलय इह महाद्रिर्नन्दनश्चन्दनाना-
मयमधिलुठदेलाश्लिष्टकक्कोलयष्टिः ॥ ५४ ॥

सीता । रणरणअकारणं कामिमिहुणाणं माणिणीमाण-
गण्ठिणिठ्ठवणो जत्तो किल समीरणो पअट्टदि ‡ ।

रामः । देवि यथा श्रुतवत्यसि ।

ये दोलाकेलिदानव्यतिकरगुरवो ये लतागर्भकाराः
कोदण्डाभ्यासविद्याविधिषु विजयिनो ये स्मरस्वेदवाराम् ।
तन्वन्तश्चैत्रमैत्रं मलयशिखरिणस्ते विनिर्यान्त्यमुष्मादा-
कैलासं समीराः सुरतमहमहासाक्षिणो दाक्षिणात्याः ॥ ५५ ॥

* यत्र किल युष्माकं वर्षर्तुरतिक्रान्तः ।

† पुत्र एहि उड्डीय विमानशिखरं समारोह ।

‡ रणरणककारणं कामिमिथुनानां कामिनीमानग्रन्थिनिष्टपनो यतः किल समीरणः प्रवर्तते ।

Digitized by Google

अपि च पुनः पश्य ।

रत्नप्रसूरिति समस्ततरङ्गिणीषु
वारां निधेर्भगवतः सुभगं कलत्रम् ।
अस्मिन्निरन्तरनितम्बिनि ताम्रपर्णी
चक्षुःपथं व्रजतु मौक्तिककामधेनुः ॥ ५६ ॥

अस्यां पुनरिदं सौभाग्यकारणम् ।

रोधेरेखे चन्द्रनारण्यरूपे
वारि स्वाद्वं नारिकेलाम्भसोऽपि ।
यच्चैवान्यः संभवो मौक्तिकानां
तेनाम्भोधेर्वल्लभा ताम्रपर्णी ॥ ५७ ॥

विमानवेगनाटितकेन रामः । पुरोऽवलोक्य ।

दन्तोलूखलिभिः शिलोञ्छिभिरियं कन्दाशनैः फेनपैः
पर्णप्राशनिभिः कुटीचरकुलैः काले च पक्काशिभिः ।
नीवारप्रसृतिंपचैश्च परितः पूतं मुनेराश्रमं
पश्यन्ती भव पावना भगवतः पातुर्निधेरम्भसाम् ॥ ५८ ॥

हस्तमुद्यम्य ।

हंहो पुष्पक वायुवेग मुनिना धूमः पुरः पीयते
छायां मा कुरु कोऽप्ययं दिनमणावेकाग्रदृष्टिः स्थितः ।
दूरादत्र भव प्रदक्षिणगतिः स्थाणोरिदं मन्दिरं
किञ्चित्तिष्ठ तपस्विनस्तव पुरो यावत्प्रयान्त्यन्यतः ॥ ५९ ॥

सीता । अज्जउत्त होमोहिज्जंतहुदवहा विवरिज्जंतकथमुत्ता पठिज्जन्तबटुचरणा वणिज्जन्तधम्मसात्था उवदिसिज्जंतसमाधिमग्गा वरिवसिज्जंतअदिहिवग्गा पण्णसालासण्णिवेसं अम्हारीसाणां संसारगंण्ठिणिट्ठवणा * ।

रामः । प्रकृष्टं हि तपः किमपि कामदुघम् । अग्रतो दर्शयन् ।

एते व्योमनि शोषयन्ति हरिणत्रासाच्चिरं चीवरे
संध्याचामविधौ कमण्डलुमिमं पश्यन्ति रिक्तं क्षतम् ।
भिक्षन्ते च फलान्यमी करपुटीपात्रे वनानोकहा-
नेषामर्घविधौ च सन्निधिगताः पुष्यन्त्यकाण्डे लताः ॥ ६० ॥

समंतादवलोक्य कारय चक्षुषी पारणमवलोकय कुम्भसंभवमुनेराश्रमतरून् ।

स्वाध्यायान्ते बटुपरिषदां येषु विश्रान्तिसौख्यं
लोपामुद्राकरपुटजलैः प्रत्यहं येऽवसिक्ताः ।
आगस्त्येऽस्मिन् विधुतरजसामाश्रमे पादपानां
केऽप्युत्कर्षा यदतिथिकृते सर्वकालं फलन्ति ॥ ६१ ॥

लक्ष्मणः । अति हि तपस्विसंकट भुवः ।

रामः । हंहो विमानराज कञ्चिदेकदेशमलङ्कुरु यावदहमग्निमारुतसंभवं मुनिमनुवर्ते । सर्वे विमानावरोहणं नाटयन्ति ।

सुग्रीवविभीषणौ । देव त्वर्य्यतामेष मैत्रावरुणो विकङ्कततरुतले भगवत्या लोपामुद्रया सममस्मान् वीक्षमाणस्तिष्ठति ।

ततः प्रविशत्यगस्त्यो लोपामुद्रा च ।

अगस्त्यः । भवति धर्मसुते लोपामुद्रे ।

प्रीतिस्निग्धैः खेचरैरर्च्यमानो
बिभ्रद्व्योम्नः सीम्नि वैमानिकत्वम् ।
सेतोर्बन्धाद्राक्षसानां निरोधा-
द्दिष्ट्या रामो दृश्यते पूर्णकामः ॥ ६२ ॥

रामः । उपसृत्य सपादोपग्रहम् ।

काशपुष्पप्रतीकाश वन्हिमारुतसंभव ।
मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ॥ ६३ ॥

सर्वे प्रणमन्ति ।

अगस्त्यः ।

का दीयतां तव रघूद्वह सम्यगाशी-
र्निष्कण्टकानि विहितानि जगन्ति येन ।
आशास्महे ननु तथापि सह स्थविरै-
र्भूकाश्यपोपमसुतद्वितया वधूः स्तात् ॥ ६४ ॥

रामः । परमनुगृहीतं रघुकुलम् ।

लोपामुद्रा ।

एह्येहि वत्स रघुनन्दन रामचन्द्र
चुम्बामि तेऽद्य वदनं करचूचुकेन ।
सोढाः कथं कथय ते दशकण्ठबाणा-
श्छिन्नानि रावणशिरांसि कथं च तानि ॥ ६५ ॥

रामो लज्जते । अहह महानुभावापि लोपामुद्रा स्त्रीस्वभावसुलभं ब्रूते ।

लोपामुद्रा । रामं शिरसि स्पृष्ट्वा ।

अभ्युद्धृतैर्गिरिभिरम्बुधिसेतुहेतोः
श्वश्रूरियं भगवती कुपिता किमुर्वी ।
कुम्भोद्भवस्य कथितं न पुनः किमस्य
जाता यदेकचुलुके न चतुःसमुद्री ॥ ६६ ॥

अगस्त्यः । सुतपस्विनि लोपामुद्रे वसिष्ठप्रतिष्ठितो राज्याभिषेकसमयो नातिदूरवर्ती तद्विसर्जय रामभद्रम् ।

लोपामुद्रा । गच्छ रामचन्द्र गच्छ सगरभगीरथसदृशो भव ।

सर्वे समुत्थाय विमानावरोहं नाटयन्ति ।

---

* होमोह्यमानहुतवहा विविच्यमाणकथामुक्ताः पठ्यमानबटुचरणा वर्ण्यमानधर्मशास्त्रा उपदिश्यमानसमाधिमार्गा वरिवस्यमानातिथिवर्गाः पर्णशालासंनिवेशमस्मादृशानामपि संसारग्रन्थिनिष्टपनाः ।

सीता । दिट्ठिश्रा संपदं वसुमदी दीसदि * ।

रामः । तत्रापि द्रविडाः ।

पर्णं नागरखण्डमार्द्रसुभगं पूगीफलैलास्तथा
कर्पूरस्य च यत्र कोऽपि चतुरस्ताम्बूलयोगक्रमः ।
देशः केरल एष केलिसदनं देवस्य शृङ्गारिण-
स्तद् दृष्ट्वा कुरु कोमलाङ्गि सफले द्राघीयसी लोचने॥६७॥

किञ्च ।

नेत्रयात्राशरक्षेपैस्त्र्यम्बकस्यापि ताडनी ।
भ्रूलता द्रविडस्त्रीणां द्वितीयं कामकार्मुकम् ॥ ६८ ॥

सुग्रीवः । दक्षिणतो दर्शयन् देव सप्तगोदावरीतीरे भीमो भगवान् भर्गः । प्रणम्यतामयम् ।

रामः ।

नमो नागावलीबद्धमहाधवलमूर्तये ।
जटापल्लवकम्प्राय हरचन्दनशाखिने ॥ ६९ ॥

सर्वे प्रणमन्ति ।

रामः ।

वाक्सत्त्वाङ्गसमुद्भवैरभिनयैर्नित्यं रसोल्लासतो
वामाङ्ग्यः प्रणयन्ति यत्र मदनक्रीडामहानाटकम् ।
अत्रान्ध्रास्तव दक्षिणेन त इमे गोदावरीस्रोतसां
सप्तानामपि वार्निधिप्रणयिनां द्वीपान्तराणि श्रिताः॥७०॥

किं वा ।

हरनेत्राग्निदग्धस्य केतौ मकरलक्ष्मणः ।
दृष्टिरन्ध्रपुरन्ध्रीणां सञ्ज्ञा संजीवनौषधिः ॥ ७१ ॥

बिभीषणः । उभयकूलप्ररूढनारिकेलनिकरक्रमुककुलपालीक्षिप्ता कावेरी सरिदियम् ।

रामः ।

कावेरी कबरीव भामिनि भुवो देव्याः पुरो दृश्यतां
पूगैर्नागलताश्रितैरुपदिशत्याश्लेषविद्यामिव ।
कर्णाटीजनमज्जनेषु जघनैर्यस्याः पयः प्लावितं
पीत्वा नाभिगुहाभिरात्तरुचिभिः प्राचीं दिशं नीयते ॥७२॥

किञ्च ।

कर्णाट्यो यत्रयत्रैव विक्षिपन्ति दृशो दिशि ।
विक्षेपायेसरः कामस्तत्रतत्रैव धावति ॥ ७३ ॥

सुग्रीवः । भरताग्रजायमयं महाराष्ट्रविषयः ।

रामः ।

यत् क्षेमं त्रिदिवाय वर्त्म निगमस्याङ्गं च यत्सप्तमं
स्वादिष्ठं च यदैक्षवादपि रसाच्चतुश्च यद्वाङ्मयम् ।

* दिष्ट्या साम्प्रतं वसुमती दृश्यते ।

तत्रास्मिन् मधुरं प्रसादि रसवत् कान्तं च काव्यामृतं
सोऽयं सुभ्रु पुरो विदर्भविषयः सारस्वतीजन्मभूः ॥ ७४ ॥

किञ्च ।

रतविद्याविदग्धानां विभ्रमोल्लेखलम्पटः ।
नित्यं कुन्तलकान्तानां किङ्करो मकरध्वजः ॥ ७५ ॥

सीता । जहिं उप्पणा मे पिदामहससुरस्स घरिणी इंदुमदी * ।

त्रिजटा । संस्कृतमाश्रित्य ।

कीदृक्केलिकलस्य किल भवति सखी सुखधाम ।
का च सुता शशितिलकस्य विन्ध्यमहीधरधाम ॥

सीता । संस्कृतमाश्रित्य । नर्मदा ।

त्रिजटा । इयं णम्मदा दीसदि † ।

सीता । इदो अम्हाणं अज्जसुमंतो णिवुत्तो ‡ ।

रामः । अपवार्य ।

अप्यस्मदग्रकरयन्त्रनिपीडितानां
धाराम्भसां स्मरसि मज्जनकेलिकाले ।
सुभ्रु त्वया निजकुचावरणैकयोग्य-
मत्राब्जवल्लिदलमावरणाय दत्तम् ॥ ७६ ॥

किञ्च ।

तदिह कलहकेलौ सैकते नर्मदायाः
स्मरसि सुतनु कच्चिद्वा पराधीनसुप्तम् ।
उपसजलसमीरप्रेङ्खणाचार्यकार्यं
तदनु मदनमुद्रां तच्च गाढोपगूढम् ॥ ७७ ॥

बिभीषणः । वामतो दर्शयन् अयमसाविती विश्वम्भराशिरःशेखर इव लाटदेशः ।

रामः ।

यद्योनिः किल संस्कृतस्य सुदृशां जिह्वासु यन्मोदते
यत्र श्रोत्रपथावतारिणि कटुर्भाषाक्षराणां रसः ।
गद्यं चूर्णपदं पदं रतिपतेस्तत्प्राकृतं यद्वच-
स्तांल्लाटांल्ललिताङ्गि पश्य नुदती दृष्टेर्निमेषव्रतम्॥७८॥

किञ्च ।

लक्षीकर्तुं प्रवृत्तोऽपि लाटीलडहवीक्षितैः ।
लक्षीभवति कन्दर्पः स्वेषामेवात्र पत्रिणाम् ॥ ७९ ॥

सुग्रीवः । अयमुज्जयिनीनिवासो भगवान् महाकालनाथः ।

रामः । अञ्जलिं बद्ध्वा ।

* यत्रोत्पन्ना मे पितामहश्वशुरस्य गृहिणीन्दुमती ।

† इयं नर्मदा दृश्यते ।

‡ इतोऽस्माकमार्यसुमन्त्रो निवृत्तः ।

यन्मनस्ताडनातुङ्गः कामकेतकसायकः ।
स्थितः शशिकलेनेव मौलौ स जयतीश्वरः ॥ ८० ॥

सीतां प्रति ।

खेले संचरितुं तरङ्गतरलभ्रूलेखमालोकितुं
रम्यं स्यातुमनादरार्पितमनोमुग्धं च संभाषितुम् ।
सन्त्यज्योज्जयिनीजनीर्विवदितुं हृद्यं च हे जानकि
प्रत्यङ्गार्पणसुन्दरं च न जनो जानाति रन्तुं परः ॥ ८१ ॥

किञ्च ।

चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकाचामकर्मणि ।
आवन्त्य एव निपुणाः सुदृशो रतकर्म्मणि ॥ ८२ ॥

सीता । संस्कृतमाश्रित्य ।

प्रावृषेण्यं हि सस्यानां किं समुत्पत्तिकारणम् ।

त्रिजटा । प्रतिसंस्कृतेन । मालवाः ।

सीता ।

दृश्यन्ते लोचनानन्दहेतवस्त इमे जनाः ॥ ८३ ॥

रामः ।

एतन्मालवमण्डलं विजयते सौजन्यरत्नाकरैः
सम्यग्विभ्रमधामभिः किमपरं शृङ्गारसारैर्जनैः ।
यत्रारुह्य विचित्ररत्नवलभीर्नानाशिलासद्मनां
नीयन्ते जलदोदयेषु दिवसाः कान्तासखैः कामिभिः ॥ ८४ ॥

सीता । वेणिलट्ठिव्व वसुंधरापुरंधीए णीसंदपंकव्व गअणस्स इंदणीलकंठिअव्व उत्तरदिसाए पुरदो कालिंदी दीसदि* ।

रामः ।

सेयं सुभ्रु पुरः कलिन्दतनया गीर्वाणसिन्धोः सखी
वासः कालियपन्नगस्य यमुना दृग्गोचरे वर्तते ।
वन्दस्वार्यमणीमिमां दुहितरं वैवस्वतस्यानुजां
यस्याः स्वर्णपरीक्षणक्षमदृषत्तापी स्वसा सोदरी ॥ ८५ ॥

सीताप्रणमति ।

लक्ष्मणः । आर्यादूरवर्तिनी भगवत्ययोध्या । इमेऽन्तर्वेदीभूषणं पञ्चालाः ।

रामः । सीतां प्रति ।

यत्रार्ये न तथानुरज्यति कविर्ग्रामीणगीर्गुम्फने
शास्त्रीयासु च लौकिकीषु च यथा भव्यासु नव्योक्तिषु ।
पञ्चालास्तव पश्चिमेन त इमे वामा गिरां भाजना-
स्त्वद्दृष्टेरतिथीभवन्तु यमुनां त्रिस्रोतसं चान्तरा ॥ ८६ ॥

किञ्च ।

* वेणीयष्टिरिव वसुन्धरापुरन्ध्या निस्यन्दपङ्कमिव गगनस्येन्द्रनीलकण्ठिकेवोत्तरदिशः पुरतः कालिन्दी दृश्यते ।

प्रपञ्चितकलातन्त्रे पाञ्चालीकेलिकर्मणि ।
सर्वास्त्रमोचं लभते युगपत् कुसुमायुधः ॥ ८७ ॥

लक्ष्मणः । इदं पुनस्ततोऽपि मन्दाकिनीपरिक्षिप्तं महोदयं नाम नगरं दृश्यते ।

रामः ।

शश्वत्सुधामवसुधामहितं द्विषद्भि-
र्नो गाहितं भवति गाधिपुरं पुरस्तात् ।
वैदेहि देहि शफरीसदृशं दृशं त-
दस्मिन्वितम्बिनि नितम्बवहद्युसिन्धौ ॥ ८८ ॥

इदं द्वयं सर्वमहापवित्रं
परस्परालङ्करणैकहेतुः ।
पुरं च हे जानकि कान्यकुब्जं
सरिच्च गौरीपतिमौलिमाला ॥ ८९ ॥

अपि च ।

यो मार्गः परिधानकर्मणि गिरां यः सूक्तिमुद्राक्रमो
भङ्ग्या कबरीचयेषु रचनं यद्भूषणालीषु च ।
दृष्टं सुन्दरि कान्यकुब्जललनालोकैरिहान्यच्च य-
च्छिक्षन्ते सकलासु दिक्षु तरसा तत्कौतुकिन्यः स्त्रियः॥९०॥

विमानवेगनाटितकेन लक्ष्मणः । आर्य दिव्यसरितोर्गङ्गायमुनयोरयमग्रे सङ्गमः ।

रामः । सीतां प्रति ।

न्यग्रोधोऽयं वन्द्यतां श्यामनामा
शम्भोर्भ्रष्टा शेखराज्जाह्नवीयम् ।
कालिन्दी च प्लाविता तत्पयोभि-
स्तीर्थं ह्येतत् स्वर्गमार्गः प्रयागः ॥ ९१ ॥

सर्वे वन्दन्ते ।

लक्ष्मणः । पूर्वतो दर्शयन् इयमितो भगवतो भर्गस्य केलिवासो वाराणसी ।

यद्वाचंयमवृत्तयः किमपरं नीवारमुष्टिंपचाः
सत्यं ज्योतिरुपासते सुकृतिनो द्राक् संवदन्ते च नः ।
नित्यासक्ततयात्र खण्डपरशोर्वाराणसीवासिनः
संभोगैरपि सुभ्रुवां तदजरं विन्दन्ति नन्दन्ति च ॥९२॥

सीता । दसकंठसूदन वाराणसीसंकित्तणेण सुमराविदम्हि अक्किअआणन्दं जणणीभूदं मिहिलं महाणअरिं* ।

रामः । भगवन् विमानराज दर्शय सीतायै तत्र भवतो जनकस्य राजधानीम् ।

* दशकण्ठसूदन वाराणसीसंकीर्तनेन स्मारितास्मि अद्यानन्दां जननीभूतां मिथिलां महानगरीम् ।

Digitized by Google

किञ्चिद्दूरं गतिनाटितकेन रामः ।

अन्तेवासी यदधिवसति स्वर्मणेर्याज्ञवल्क्यो
यत्रायन्ते निमिकुलभुवः प्रत्यहं भूमिपालाः ।
तत्ते वक्त्रं विशतु मिथिलामण्डलं जन्मभूमिं
यत्रोढासि त्रिनयनधनुःखण्डनाडम्बरेण ॥ ९३ ॥

सीता । भअवदि मिहिलाणअरि समं गुरुअणेण एसा पणमिज्जसि * ।

बिभीषणः । इह किल रामदेवेन क्षत्रियान्तकरणस्य भङ्गो भार्गवमुनेर्दत्तः । सुग्रीवः ।

अपां फेनेन वृत्रो ऽसौ स्नातश्चन्द्रिकयाऽपि सः ।
यदप्रसूतकौशल्यं क्षत्रं क्षपितवान्मुनिः ॥ ९४ ॥

रामः । लज्जमानः सीतां प्रति ।

यत्रार्थातिशयो ऽपि सूचितजगन्मर्यादया मोदते
संदर्भश्च समासमासलवदप्रस्तारविस्तारितः ।
उक्तिर्योगपरंपरापरिचिता काव्येषु चक्षुष्मतां
सा रम्या नवचम्पकाङ्कि भवतु त्वच्चित्रयोः प्रीतये ॥ ९५ ॥

सीता । दूरादवलोकनं नाटयित्वा लंघिदसाअरादो हणुमंतादो वि दूरदेसदंसिणी दिट्ठी सिग्घत्ति पडिहाअदि † ।

ततः प्रविशति हनूमान् ।

हनूमान् । प्रणम्य देव मत्तः श्रुतवृत्तान्तो वसिष्ठः समं भरतशत्रुघ्नाभ्यामन्याभिश्च प्रकृतिभिस्त्वदभिषेकसज्जस्तिष्ठति ।

सर्वे परिक्रामन्ति ।

रामः । पुरो ऽवलोक्य प्रणम्य च ।

सत्त्रां रवेः प्रभवतां कुलराजधानी-
मालोकयामरपुरीप्रतिमामयोध्याम् ।
वार्भिः शरच्छशिकरद्युतिभिः सरय्वां
या पूर्वपार्थिवयशोभिरिवावभाति ॥ ९६ ॥

सर्वे प्रणमन्ति ।

रामः । पुरो ऽवलोक्य विमानराज वसिष्ठादयो ऽपि मां प्रत्युद्यातुकामास्तदनु नरेन्द्रराजकुले ऽस्मिन्नवतराम । सर्वे ऽवतरणं नाटयन्ति ।

ततः प्रविशति वसिष्ठो भरतशत्रुघ्नौ च ।

वसिष्ठः । वत्स भरत शत्रुघ्न ।

शिष्ये शम्भोर्व्यधित यदयं यश्च धातुः प्रपौत्रे
कस्तेनास्मिन् जगति न जनो विस्मितः सस्मितश्च ।

* भगवति मिथिलानगरि समं गुरुजनेनैषा प्रणम्यसे ।

† लङ्घितसागराद्धनुमतोऽपि दूरदेशदर्शिनी दृष्टिः शीघ्रेति प्रतिभाति ।

अभ्युत्थातुं वयमपि ततो रामभद्रं प्रवृत्ता
दिष्ट्या दृष्टं दशरथकुलं श्वेतमानैर्यशोभिः ॥ ९७ ॥

सर्वे परिक्रामन्ति ।

रामः । सविनयमुपसृत्य सपादोपग्रहम् ।

इक्ष्वाकूणां कुलगुरुं श्रेष्ठं चित्रशिखण्डिनाम् ।
अरुन्धतीपतिमृषिं राम एषो ऽभिवन्दते ॥ ९८ ॥

वसिष्ठः । का दीयतां तवेत्यादि पठति ।

रामः । आर्षं हि वचनं विभिन्नवक्तृकमपि न विसंवदति यदगस्त्यवाचा भगवान् वसिष्ठो ऽपि ब्रूते ।

सीता प्रणमति ।

वसिष्ठः । जनकराजपुत्रि रामाशिषैवाशीस्ते । किञ्च ।

अन्ययोगव्यवच्छेदादुपास्ते यदरुन्धती ।
संविभक्तं त्वया पुत्रि तत्संप्रति सतीव्रतम् ॥ ९९ ॥

लक्ष्मणः । काकुत्स्थकुलगुरो मैत्रावरुणे लक्ष्मणो ऽभिवादयते ।

वसिष्ठः । वत्स लक्ष्मण जितेन्द्रजितस्तव किमाशास्महे ।

भरतः । आर्य रावणविद्रावण एष भरतो ऽभिवादयते ।

रामः । बाहू प्रसार्य एह्येहि वत्स भरत ।

परिष्वजामि सोत्कण्ठो मां प्रतीपं परिष्वज ।
आलिङ्गिते भ्रातृगात्रे कवोष्णः सो ऽपि चन्द्रमाः ॥ १०० ॥

भरतः । सीतां वन्दते ।

सीता । वच्छ भरध उट्ठावीअदु वअणिंदू भोदु दे आणंद-मंदपरिप्फंदा दिट्ठी * ।

शत्रुघ्नः । आर्यपादसेवाविसंवादी शत्रुघ्नः प्रणमति ।

रामः । शत्रुघ्नमुत्थाप्यावलोक्य च दिष्ट्या द्वितीयलक्ष्मणो दृश्यते ।

शत्रुघ्नः । सीतां प्रणमति ।

सीता । वच्छ सत्तुहण चिरं णंद जणणीजणो दे कहिं † ।

शत्रुघ्नः । माङ्गलिक्यपाणिरन्तःपुरवीथ्यां तिष्ठति ।

लक्ष्मणो भरतं वन्दते ।

भरतः ।

हे लक्ष्मण सलक्ष्मीक परिष्वज महाभुज ।
आर्यसेवापवित्राणि गात्राणि सुखयन्तु माम् ॥ १०१ ॥

* वत्स भरत उत्थाप्यतां वदनेन्दुर्भवतु ते आनन्दमन्दपरिस्पन्दा दृष्टिः ।

† वत्स शत्रुघ्न चिरं नन्द जननीजनस्ते क्व ।

शत्रुघ्नः । लक्ष्मणं परिष्वज्य निर्विघ्ननिर्वाहितरामदेवादेशे त्वयि द्विगुणं विश्वसिति मनः ।

रामः । भगवन्मैत्रावरुणे किष्किन्धापतिरेष सुग्रीवो भास्करिरयं च लङ्कापरमेश्वरो बिभीषणः पौलस्त्योऽभिवन्दते ।

वसिष्ठः । दीर्घप्रशस्तिस्तम्भाविमौ भवतां भवतः ।

रामः । भरत परिष्वजस्वैतौ सीतादेवरौ ।

भरतसुग्रीवबिभीषणाः परस्परं परिष्वजन्ते ।

वसिष्ठः ।

रामो दान्तदशाननः किमपरं सीता सतीष्वग्रणीः
सौमित्रिः सदृशोऽस्तु कस्य समरे येनेन्द्रजिन्निर्जितः ।
किं ब्रूमो भरतं च रामविरहे तत्पादुकाराधकं
शत्रुघ्नः कथितोऽग्रजस्य च गुणैर्वन्द्यं कुटुम्बं रघोः ॥ १०२ ॥

रामं प्रति वत्स दाशरथे रामचन्द्र प्रशस्तो मुहूर्त्तो वर्त्तते तदध्यास्व पित्र्यं सिंहासनमेषोऽभिषिच्यसे ।

रामः । तथा कुरुते ।

वसिष्ठवर्ज्जं सर्व्वे साष्टाङ्गं प्रणमन्ति । नेपथ्ये मङ्गलगीतध्वनिर्नान्दीवाद्यं च । आकाशे ।

आराधितो रघुकुलोद्वह पुष्पकं प्राक्-
पालं चिरादिदमदत्त पतिः पशूनाम् ।
तस्य प्रभुस्त्वमिह संप्रति तत्प्रयच्छ
त्वां याचते धनद एष वृषाङ्कमित्रम् ॥ १०३ ॥

वसिष्ठः । वत्स रामभद्र धन्योऽसि यस्य ते तत्रभवान्नाम कुबेरोऽर्थी ।

रामः । विमानराज भगवता धनदेन प्रार्थ्यसे समर्प्यसे च । ऊर्द्ध्वमवलोक्य कथं धनदमुपस्थातुं विमानराजः प्रतिष्ठते ।

वसिष्ठः । रामं प्रति किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

रामः । अतः परमपि प्रियमस्ति ।

भग्नं चाजगवं नचापि कुपितो भर्गस्सुरग्रामणीः
सेतुश्च ग्रथितः प्रसन्नमधुरो दृष्टश्च वारां निधिः ।
पौलस्त्यश्च हतः स्थितश्च भगवान् प्रीतः श्रुतीनां कविः
प्राप्तं यानमिदं च याचितवते दत्तं कुबेराय च ॥ १०४ ॥

तथापीदमस्तु ।

सम्यक्संसारविद्याविषयमुपनिषद्भूतमर्थाद्भुतानां
ग्रथ्नन्तु ग्रन्थिबन्धं वचनमनुपतत्सूक्तिमुक्ताःसुयुक्ताः ।
सन्तः संतर्पितान्तःकरणमनुगुणं ब्रह्मणः काव्यमूर्त्तेस्तत्त्वं सात्त्विकैश्च प्रथमपिशुनितं भावयन्तोऽर्चयन्तु ॥१०५॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

॥ राघवानन्दो नाम दशमोऽङ्कः ॥

समाप्तमेतत्किल बालरामायणं महानाटकमत्र गद्यैः ।
पद्यैः सुधास्वादुभिराद्यविष्णो रामाभिधस्य ग्रथितं चरित्रम् ॥१॥

पाणिग्रहान्मैथिलराजपुत्र्या यावत्पदं पित्र्यमवाप रामः ।
यायावराणां कुलदीपकेन राज्ञां शिखण्डेन कवीश्वरेण ॥ २ ॥

परं पदं काव्यसुधारसस्य ज्ञात्वा समग्रं परिशोध्य सम्यक् ।
प्रकाशितं मुद्रणतस्तदेतद् गोविन्ददेवेन कवीन्द्रतुष्ट्यै ॥ ३ ॥

THE VAIŚESHIKA APHORISMS OF KAṆĀDA.

FIRST BOOK, FIRST DAILY LESSON.

(Continued from page 222.)

Difference of Substances, Qualities, and Actions.

न द्रव्यं कार्यं कारणञ्च बधति ॥ १२ ॥

Aph. 12. A Substance is not destroyed either by its effect or by its cause.

[1] The meaning is that between two Substances which have entered into the relation of effect and cause there is not the relation of destroyed and destroyer, inasmuch as the destruction of a Substance is due to the destruction of its substratum, and the destruction of its originative Conjunction. U.

Continued.

उभयथा गुणाः ॥ १३ ॥

Aph. 13. Qualities [are destroyed] in both [the above] manners.

[2] [Qualities] are destroyed by their effects, and are destroyed by their causes. First Sounds &c., [in a series] are destroyed by their effects, but the last is destroyed by its cause, for the last sound but one destroys the last. U.

Continued.

कार्यविरोधि कर्म ॥ १४ ॥

Aph. 14. An action is opposed to its effect.

---

[1] कार्यकारणभावापन्नयोर्द्रव्ययोर्वध्यघातकभावो नास्तीत्यर्थः । आश्रयनाशारम्भकसंयोगनाशाभ्यामेव द्रव्यनाशादिति भावः ॥

[2] कार्यवध्याः कारणवध्याश्चेत्यर्थः । आद्यशब्दादीनां कार्यवध्यत्वं चरमस्य तु कारणवध्यत्वमुपान्त्येन शब्देन अन्त्यस्य नाशात् ॥

Digitized by Google

[1] He declares that an Action is destroyed by its own effect. The sense is that an Action is subject to opposition, i. e. destruction, wrought by its effect which consists of a subsequent Conjunction. V.

Characteristic of Substance.

क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् ॥ १५ ॥

Aph. 15. The characteristic of Substance is that it is possessed of Actions and Qualities, and is an inherent cause.

[2] 'Possessed of Actions and Qualities because Actions and Qualities exist in it. In this place the word Characteristic *(lakshaṇa)* denotes a sign and a particular distinctive property excluding objects of the same and of different classes, according to the force of the etymology, "It is discerned *(lakshyate)* by means of this." Accordingly by means of Action it is discerned that such and such a thing is a Substance, and by the possession of qualities Substance is discerned as excluded from things of the same and of different classes. The five [Categories], Quality &c., [Quality, Action, Generality, Particularity, and Inhesion] belong to the same class by reason of the notion of Existence, while Non-existence is of a different class. Substance, then, is different from Quality &c., because it possesses Qualities. That which is not different from Quality &c., does not possess Qualities, as Quality &c. And although there is not possession of Qualities in a compound Substance during its first moment, yet opposition to absolute Non-existence of Qualities is meant to be stated, for absolute Non-existence of Qualities is opposed also to antecedent and subsequent Non-existence of Qualities. In like manner the being an inherent cause is a characteristic of the category Substance, distinguishing it from the [other] six Categories. U.

Characteristic of Quality.

द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥

Aph. 16. That it has Substance as a substratum, that it is without Qualities, and that it is not a cause of Conjunctions and Disjunctions being unconcerned with them, is the characteristic of Quality.

[1] Having Substance as a Substratum, because its character is to inhere in Substance. But this would apply to Substances also, accordingly it is said to be without Qualities. But this is predicable also of Action, therefore it is stated not to be a cause of Conjunctions and Disjunctions. U.

Characteristic of Action.

एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम् ॥ १७ ॥

Aph. 17. That it abides in one Substance, is without Qualities, and is the unconcerned cause of Conjunctions and Disjunctions, is the characteristic of Action.

[2] That which has one Substance for its substratum abides in one Substance. No Action has more than one substratum, as compound Substances and Conjunctions and other Qualities have more than one substratum. V.

Similarity of the first three Categories.

द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ १८ ॥

Aph. 18. Substance is the common cause of Substance, Quality, and Actions.

[3] The meaning is that Substance, Quality and Action exist in one Substance as their inherent cause. A common property of the three is their forming a class existing in Substance as an inherent cause. U.

Continued.

तथा गुणः ॥ १९ ॥

Aph. 19. Likewise Quality (is the common cause of Substances, Qualities, and Actions).

[4] A common property of the three is their forming a class existing in Quality as a non-inherent cause. Of Substances the non-inherent cause is Conjunction. Of Qualities which are effects such as Colour, Taste, Smell, Touch, Number, Extension, Individuality &c., the non-inherent cause is homogeneous causative Qualities. Of the Qualities of the Soul such as Conceptions &c., the

---

[1] स्वकार्यमेव कर्मणो नाशकमित्याह । कार्येणोत्तरसंयोगरूपेण कृतो यो विरोधो नाशस्तद्वत् कर्मेत्यर्थः ॥

[2] क्रियाश्च गुणाश्च विद्यन्ते ऽस्मिन्निति क्रियागुणवत् अत्र लक्षणशब्दश्चिन्हवचनः समानासमानजातीयव्यवच्छेदकव्यतिरेकिलिङ्गविशेषवचनश्च लक्ष्यते ऽनेनेति व्युत्पत्तिबलात् तत्र क्रियया कर्मणा द्रव्यमिदमिति लक्ष्यते गुणवत्त्वेन च समानासमानजतीयेभ्यो व्यावृत्तं द्रव्यं लक्ष्यते तत्र समानजातीया भावत्वेन गुणादयः पञ्च असमानजातीयस्त्वभावः तेन द्रव्यं गुणादिभ्यो भिन्नं गुणवत्त्वात् यच्च गुणादिभ्यो भिद्यते तन्न गुणवत् यथा गुणादीति । गुणवत्त्वं यद्यप्याद्यक्षणे ऽवयविनि नास्ति तथापि गुणात्यन्ताभावविरोधिमत्त्वं विवक्षितं गुणप्रागभावप्रध्वंसयोरपि गुणात्यन्ताभावविरोधित्वात् एवं समवायिकारणत्वमपि षट्पदार्थभेदकमेव द्रव्यपदार्थस्य लक्षणम् ॥

[1] द्रव्यमाश्रयितुं शीलमस्येति द्रव्याश्रयी एतच्च द्रव्ये ऽपि गतमत आह अगुणवानिति तथापि कर्मण्यतिव्याप्तिरित्यत आह संयोगविभागेष्वकारणम् ॥

[2] एकं द्रव्यमाश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं संयोगादिगुणाश्चानेकाश्रिताः तथा किमपि कर्म नानेकाश्रितम् ॥

[3] एकस्मिन्नेव द्रव्ये समवायिकारणे द्रव्यगुणकर्माणि वर्त्तन्ते इत्यर्थः द्रव्यसमवायिकारणकवृत्तिजातिमत्त्वं त्रयाणां साधर्म्यम् ॥

[4] गुणासमवायिकारणकवृत्तिजातिमत्त्वं त्रितयसाधर्म्यं द्रव्याणां संयोगो ऽसमवायिकारणं कार्यगुणानां रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वादीनां सजातीयकारणगुणासमवायिकारणकत्वं बुद्ध्यादीनामात्मगुणानां मनःसंयोगासमवायिकारणकत्वं पार्थिवपरमाणुगुणानामग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वं कर्मणां तु वह्न्यादिनोदनाभिघातगुरुत्वद्रवत्वसंस्काराद्दृष्टवदात्मसंयोगप्रयत्नवदात्मसंयोगाद्यसमवायिकारणकत्वं यथायथं स्वयमूहनीयम् । क्वचिदेकस्यापि गुणस्य त्रयाणां द्रव्यगुणकर्मणामारम्भकत्वं तद्यथा वेगवत्तूलपिण्डसंयोगस्तूलपिण्डान्तरे कर्म करोति द्वितूलकञ्च द्रव्यमारभते तत्परिमाणञ्च । क्वचिदेको गुणो द्रव्यगुणावारभते यथा तूलपिण्डसंयोग एव वेगानपेक्षप्रचयाख्यो द्वितूलकं द्रव्यं तत्परिमाणञ्चारभते ॥

Digitized by Google

non-inherent cause is Conjunction with the Internal Organ. The non-inherent cause of the Qualities of terrene atoms is Conjunction with fire. The non-inherent cause of Actions is slight contact with fire, a blow, Gravity, Fluidity, Self-restitution, Conjunction with Soul influenced by actions done in a former state, Conjunction with Soul exerting Volition, &c. Sometimes even a single Quality originates the three, Substance, Quality, and Action, as, for instance, Conjunction with a ball of cotton possessed of Impetus produces Action [i. e. motion] in another ball of cotton, and originates a Substance consisting of an aggregate of two balls of cotton and the extension of that aggregate. Sometimes a single Quality originates a Substance and a Quality, e. g. Conjunction, which may be described as aggregation independant of Impetus, with a ball of cotton originates a Substance consisting of an aggregate of two balls of cotton and the Extension of that Substance. U.

Effects of Action. संयोगविभागवेगानां कर्म समानम् ॥ २० ॥

Aph. 20. Action is the common [cause] of Conjunctions, Disjunctions, and Impetus.

[1] The Action [motion] which is produced in a bow &c., produces disjunction of the arrow from the bow, and Conjunction elsewhere and Impetus in the arrow. V.

Dissimilarity between Action and Substance. न द्रव्याणां कर्म ॥ २१ ॥

Aph. 21. Action is not [a cause] of Substances.

Continued. व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥

Aph. 22. Because it is excluded [from them.]

[2] 'Because it is excluded'—because of the Non-existence of Action at the time of the production of Substance. The Action which produces an originative Conjunction of constituent parts is destroyed at the time of the production of the Substance [constituted by those parts] subsequent to Conjunction, for Conjunction is destructive to Disjunction. Nor can it be maintained that Action, though non-existent at the time of its effect, from having existed the previous moment is the cause [of the Substance so constituted.] For after the destruction of a large piece of cloth there is Non-existence of Action in the constituent parts at the moment previous to the production of fragments of cloth. In reality Action is not the cause even of a Substance depending on an originative Conjunction produced by Action, for it is to be considered that [the Substance] is produced otherwise, [viz.] by Conjunction. V.

Continued. द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥ २३ ॥

Aph. 23. Substance is the common effect of Substances.

[1] Having stated that many things may originate one, [Kaṇáda] now declares that one effect may be originated by many. 'Of Substances,' i.e. of two or more Substances. Thus by two threads a piece of cloth consisting of two threads, and similarly by many threads one piece of cloth, is originated. If it be objected that cloth may be seen which is made of one thread, in which the woof and the warp are made of one and the same thread, we reply that it is not so, for there can be no cloth produced in this case, there being no non-inherent cause, for there can be no Conjunction of a single object. U.

Continued. गुणवैधर्म्यान्न कर्मणां कर्म ॥ २४ ॥

Aph. 24. Action because of its dissimilarity from Quality is not [an effect] of Actions.

It has been stated that the similarity between Substance and Quality is that they originate things of the same class. Also it has been denied that Actions are productive of Actions, in the Aphorism 'An Action is not effected by another Action.' This is here repeated. U.

द्वित्वप्रभृतयः संख्याः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च ॥ २५ ॥

Aph. 25. Numbers from duality upwards, Individuality, Conjunction, and Disjunction [are originated by more than one Substance.]

[2] He states that certain Qualities also are originated by more than one Substance. Here the word Individuality means the Individuality of two or more objects. Accordingly the sense is that Numbers, from duality to the highest, Individuality of two or more objects, Conjunctions, and Disjunctions are originated by more than one Substance. V.

---

[1] व्यतिरेकात् द्रव्योत्पत्तिसमये कर्मणो ऽभावात् यत् कर्मावयवारम्भकसंयोगं जनयति संयोगस्य तन्नाशकत्वेन संयोगोत्तरं द्रव्योत्पत्तिकाले तस्य नाशात् न च कर्मणः कार्यकाले ऽसत्त्वे ऽपि तत्पूर्वक्षणवृत्तित्वात् कारणत्वं निराबाधमिति वाच्यं महापटनाशानन्तरं खण्डपटाद्युत्पत्तेः पूर्वक्षणे ऽपि तदवयवेषु कर्मणो ऽभावात् वस्तुतः कर्मजनितारम्भकसंयोगाधीनद्रव्ये ऽपि न कर्म कारणं संयोगेनान्यथासिद्धत्वादिति ध्येयम् ॥

[2] बहूनामेकस्यारम्भकत्वमुक्त्वा इदानीमेकस्मिन् कार्ये बहूनामारम्भकत्वमाह। द्रव्ये च द्रव्याणि चेति द्रव्याणि तेषां द्रव्याणां। तत्र द्वाभ्यां तन्तुभ्यां द्वितन्तुकः पटो बहुभिरपि तन्तुभिरेकः पट आरभ्यते। नन्वेकतन्तुको ऽपि पटो दृश्यते यत्रैकेनैव तन्तुना तानप्रतितन्त्रौ भवत इति चेन्न तत्रैकस्य संयोगाभावेनासमवायिकारणाभावात् पटानुत्पत्तेः ॥

[1] द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यमुक्तं तत्र कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते इति सूत्रे कर्मणां कर्मजनकत्वं प्रतिषिद्धमेव तदिहानूद्यते इति भावः ॥

[2] केषाञ्चित् गुणानामप्यनेकद्रव्यारब्धत्वमित्याह । अत्र पृथक्त्वपदं द्विपृथक्त्वादिपरं तथा च द्वित्वादिपरार्द्धपर्यन्ताः संख्या द्विपृथक्त्वादीनि संयोगविभागाश्च अनेकद्रव्यारब्धा इत्यर्थः ॥

Digitized by Google

असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते ॥ २६ ॥

Aph. 26. Action is not the common effect [of several Substances] because it does not inhere [in more than one Substance.]

[1] Action is not a common effect originated by more than one, because it does not inhere in two or more. It is established by experience that Action is different in different Substances. V.

संयोगानां द्रव्यम् ॥ २७ ॥

Aph. 27. Substance is the effect of Conjunctions [more than one.]

[2] One Substance consisting of a piece of cloth &c., is the effect of many Conjunctions of threads &c. V.

[3] This is to be understood with the exception of the Conjunctions of impalpable Substances, of those of final wholes, and of those of Substances of a different class. V.

रूपाणां रूपम् ॥ २८ ॥

Aph. 28. A Colour is the effect of Colours [more than one.]

[4] The word Colour in both places implies also Taste, Smell, Touch, Viscidity, essential Fluidity, Unity, Individuality of units, Extension, Velocity, Elasticity and Gravity. One Colour &c., then, becoming a complex whole is produced by many Colours &c. having become its inherent cause. V.

गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ २९ ॥

Aph. 29. Throwing upwards [is the effect] of Gravity, Volition, and Conjunction.

[5] Here Gravity existing in the hand, a clod of earth &c., is the instrumental cause; Conjunction of soul possessing Volition is the non-inherent cause of the Throwing upwards of the hand; throwing out of the hand is the non-inherent cause of the Throwing upwards of the clod. Here also the term Throwing upwards is applicable to Throwing downwards &c. U.

[1] असमवायात् द्वयोर्बहुषु च समवायेन कर्मणो ऽभावात् सामान्यकार्यम् अनेकारब्धं कर्म न विद्यते नास्तीत्यर्थः तथा च प्रतिद्रव्यं भिन्नं भिन्नं कर्म अनुभवसिद्धम् ॥

[2] बहूनां तन्त्वादिसंयोगानां पटादिरूपमेकं द्रव्यं कार्यमित्यर्थः ॥

[3] निःस्पर्शानां द्रव्याणाम् अन्त्यावयविनां विजातीयद्रव्याणाञ्च ये संयोगास्तान् विहायेति द्रष्टव्यम् ॥

[4] रूपपदे रसगन्धस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणवेगस्थितिस्थापकगुरुत्वानामप्युपलक्षके तथा च समवायिकारणगतैर्बहुभी रूपादिभिरवयविगतमेकं जायते इत्यर्थः ॥

[5] अत्र गुरुत्वस्य हस्तलोष्टादिवर्तिनो निमित्तकारणत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं हस्तनिष्ठोत्क्षेपणस्य तु हस्तनोदनमसमवायिकारणम् अत्राप्युत्क्षेपणपदमवक्षेपणादावपि लाक्षणिकम् ॥

[1] Gravity in that which is to be thrown upwards. Volition in the thrower, and expulsion from the hand of the thrown,—there are these three causes of Throwing upwards. Hence in the case of Action also the existence of more than one cause must be admitted. V.

संयोगविभागाश्च कर्मणाम् ॥ ३० ॥

Aph. 30. Conjunctions and Disjunctions [are the effects] of Actions.

[2] It might be asked, 'By means of what property is there an inference of supersensual objects such as the courses of the sun, the moon, &c., as there is in inference of fire and other causes from smoke and other effects, for an Action has no effects?' He therefore recalls to mind the previously mentioned effects of Actions. The word 'and' implies in addition [to Conjunctions and Disjunctions] Impetus and Elasticity. V.

कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम् ॥ ३१ ॥

Aph. 31. In [treating of] causes in general Action is said not to be a cause of Substances and Actions.

[3] By the term 'causes in general,' the treatment of them is implied; therefore in the section treating of causes in general the non-causality of Action with regard to Substance and Action is affirmed, but it is not meant that Action is in no way a cause so that the Aphorism, 'Conjunctions and Disjunctions [are the effects] of Actions' should be set aside. U.

To be continued.

TO THE EDITOR OF THE PANDIT.

SIR,

I have read with interest in your paper of the 1st October, Babu Rajendralal Mitra's valued and learned remarks on my Memorandum on the transliteration of Indian words in the Roman character, published in the Supplement to the Pandit for the month of September. My great object in thrusting myself thus forward with the Memorandum was simply to see accomplished what the Babu Sahib has so laudably undertaken to initiate. He says in his letter that "in compiling the tables" his "only object was to secure uniformity in transliteration, partly by authority and partly by agreement." I say in my Memo: "what I urge and ask for is the unanimity of all European scholars in

[1] उत्क्षेप्यस्य गुरुत्वम् उत्क्षेप्तुः प्रयत्नः उत्क्षेप्यहस्तनोदनञ्च एते त्रय एवोत्क्षेपणहेतवः अतः कर्मण्यप्यनेककारणकत्वं निराबाधमिति भावः ॥

[2] ननु यथा धूमादिरूपकार्येण वह्न्यादिकारणानामनुमानं तथा ऽतीन्द्रियाणां चन्द्रसूर्यादिगतीनां केन लिङ्गेनानुमानं कर्मणः कार्याभावादित्यतः पूर्वोक्तानि कर्मकार्याणि स्मारयति ॥

[3] कारणसामान्यपदेन तत्प्रकरणमुपलक्ष्यते तेन कारणसामान्याभिधानप्रकरणे द्रव्यकर्मणी प्रति कर्मणो ऽकारणत्वमुक्तं न तु सर्वथाप्यकारणमेव कर्मेति विवक्षितं येन संयोगविभागाश्च कर्मणामिति सूत्रं व्याहन्येतेति भावः ॥

Digitized by Google

following some one system of transliteration, and the enforcement of it throughout India by the Government." I need not repeat here what I have already said in the Memorandum; suffice it to add that in writing the Memorandum, I drew attention to "a few letters" which had "crept in" (in the Supplementary Government Gazette, North-Western Provinces, of the 22nd January 1868) "with such carelessness that," as I said, I was "afraid they, instead of making our work easy, might complicate it still further;" and at the same time did not lose the opportunity to throw out a few suggestions which I thought might be of use to those who are trying to reach the same goal with us:—uniformity in transliteration.

I waited so long only to see some abler pen employed in the matter, but, no body coming forward, I take up mine to say a few words with the sole intent of removing the misapprehension into which the Babu Sahib seems to have inadvertently fallen.

He has taken about a couple of columns for ع, understanding as it appears that I "think ع would be correctly represented by an *a* with a circumflex accent over it, and an apostrophe before it:" that I "will not accept an apostrophized *a* on any account:" that I wish to take the apostrophe "as the representation of an unelided semi-vowel:" and that I say, ع would be correctly written (with both the marks thus) ('â)". No such thing at all. As far as ع is concerned, I simply wanted to point out "for instance" a misprint in the Gazette. I have clearly said in the Memo., that "in representing ع they have written (A' A â a') which they seem to have meant to write (Â A' â a')". In fact seeing in all other places large and small letters representing each other, the one being the counterpart of the other, and here the diacritical marks of the small, (a circumflex accent over one and an apostrophe after the other) not agreeing with those of the large letters, I took it for granted that the small ones were what the Compiler of the table meant, and introduced, though hesitatingly, the same marks for the large ones, that is I added a circumflex accent over the first (A) and removed the apostrophe, which preceded the second (A), to follow it, to make them correspond with (â) and (a') of the Gazette. The Babu Sahib's quotations in the 3rd para. of his letter are wrong. He quotes: "in representing ع they have written (A' A â' a) which they seem to have meant to write (A A' â a'), but which correctly would be written ('A' â)." Now if the Babu Sahib will be pleased to look at my Memo. with a little more care, he will find there his quotations stand thus in the original: "in representing ع they have written (A' A â a') which they seem to have meant to write (Â A' â a') but which correctly would be written ('A' â)." I said "correctly and more correctly" only following the Compiler of the table; because his foot note plainly says that ع o be indicated by the vowel with which it may be associated, with an apostrophe placed before it," that is the vowel is to represent the vowel "with which it may be associated" and the "apostrophe" left to represent the ع. Understanding thus that "the apostrophe" only was meant by the Compiler of the table to represent ع, I said it would have been "correct" to give it so in the Gazette, that is, only an apostrophe without any a, but as "in English the apostrophe is used to mark the omission of a letter" and the Compiler of the table seemed "to take it as the representative of an unelided semi-vowel," I accepted the other form given by the Compiler of the table and "recommended by Professor Wilson," that is (A) with a circumflex accent (Â â) as "more correct," so it will be seen that I do not raise any "objection" and am ready to accept any representative for ع which the Babu Sahib may point out distinctly and correctly and without any "inconsistency of using the same form for the ع when a semi-vowel and final, as when it is associated with the short vowel a." I suppose the best way to remove all doubts and avoid further discussion would be for me to give here a table, showing how ع will stand after and before all the vowels and a consonant, represented by the apostrophe and the circumflexed (A) of the Gazette; and to leave a column in it for the Babu Sahib to correct the mistakes, if there be any, into which I may have fallen through misapprehending the meaning of the Compiler of the table. The Babu Sahib has only to put it in the correct form and I accept it.

ع in Arabi.	ع represented by an apostrophe.	ع represented by an (A) with a circumflex accent.	Corrections of Babu Rajendralál Mitra.
مقنَع	Miḳna'.	Miḳnaâ.	
مانِع	Máni'.	Mániâ.	
تضرُّع	Tazarru'.	Tazarruâ.	
مقنَعه	Miḳna'a.	Miḳnaâ.	
فاعِل	Fá'il.	Fáâil.	
مفعُول	Maf'úl.	Mafâúl.	
منْع	Man'.	Manâ.	
فعْل	Fi'l.	Fiâl.	

For غ notwithstanding the Babu Sahib's host of Oriental scholars prefering (gh) I would still have a dotted (g) alone. (G) whether with (H) or all the (Hs) of the world "cannot convey to ordinary Englishmen the true idea of the sound of غ." However I shall prefer them

Digitized by Google

to pronounce (غم) (غیر) (غول) (غبار) (غش) (g̤am) (g̤air) (g̤ol) (g̤ubár) (g̤aś) &c., rather (gam गम) (gair गैर) (gol गोल) (gubár गुबार) (gaś गश), as many Indians, unacquainted with Persian pronunciation, do, than (gham घम) (ghair घैर) (ghol घोल) (ghubár घुबार) (ghaś घश) &c., though after all it may be a mere matter of taste.

For (ः) and (ह) I simply wanted to have the Compiler's (H h) only in the Gazette, and not Professor Wilson's (H̤ h̤) associated with it, because it only confuses the matter already too much confused.

About *visarga* and *repha*, I am sorry to find, I was not clear enough when I wrote my Memo. The want of perspicuity in my writing caused by brevity of expression has called forth deserving remonstrance from the Babu Sahib. I wrote: "in Hindi when (H) (ह) is not followed by any vowel, it is written (:)." By this I do not mean any thing else except that in Hindi the *visarga* is taken and pronounced as (ह) not followed by any vowel. I wrote "(:) and (ʿ) do not require different letters in the Roman Alphabet." I ought to have written, what I had meant, that (:) and (ʿ) do not require different letters or letters with any diacritical marks but (h) and (r) alone. However I was right in asking "why (H) with two dots and (h) with no dot?" because in (H̤ h) for (:) (h) cannot be an alternative form of (H̤) as the Babu Sahib wishes now to make it. Had it been printed in the Gazette, (H̤ H h̤ h) I of course would have taken (H h) as alternative forms, and saved the Babu Sahib the trouble of explaining it. Now that the Babu Sahib points out the requirement of Sanscrit for having a distinct representative of *visarga* in (H̤ h̤) and acknowledges to have given (H h) as alternatives for it, I give in, and cancel Para. 6 of my Memo.

I am glad to learn that the Babu Sahib is prepared to accept the proposed alteration in the representatives of (ऋ) and (ॠ) that is to have (Ri ri) for (ऋ) and (Ṛ ṛ) for (ॠ).

I had said in my Memo. that "the most urgent change for which I press is to have the same representative for (श) and (ش) which have an exactly similar pronunciation. It won't do to give for (ش) the same letter which represents (ष), as they have done in the Gazette; (ष) has a peculiar pronunciation. It is a cerebral. What I ask is simply this, "if you give (Sh) for one of these two letters, namely (श) and (ش) give the same to the other; if you give (Ś or ś) for one, give the same to the other also." The learned Babu Sahib says: "this short sentence involves three assumptions, every one of which is wrong." No one will be more ready than myself to acknowledge them wrong if the Babu Sahib will only be pleased to favour me with a more convincing proof than he has adduced hitherto. He says my first assumption that "(श) and (ش) have exactly similar pronunciation;" "is not true," because the Sanskrit (श) has a quite different sound from that of the Persian (ش) because the palatal (S) of the Nagari Alphabet has no exact equivalent in English. Strange reasoning! If the "palatal (S) of the Nagari Alphabet has no exact equivalent in English," why it has none in Persian I cannot understand; and I shall feel obliged by Babu Sahib's clearing the point. He says my second assumption that the Sanskrit (ष) has a peculiar pronunciation very different from that of the Persian (ش) is not true because the (S h) of the Nagari Alphabet finds its exact representation in the English (S h)! I plead the same "not guilty" as I have pleaded for my second assumption; and lastly, he says my third assumption that the Persian, (ش) is not a cerebral, and therefore cannot be represented by the same symbol which stands for a Sanskrit cerebral is not true, because the Sanskrit (ष), the Persian (ش), and the English (Sh), are all cerebrals and exactly like in sound, because the European Orientalists use the (Sh) for both (ष) and (ش)! Now I may be pardoned for assuring the Babu Sahib that the dictum of the whole host of European Orientalists (no matter what deep respect and profound regard I have for them) named by him, and which the Directories of Europe may contain, is no authority for us Indians, in the matter of the pronunciation of our own language. Let the Babu Sahib consult our Pandits and Maulvís, and prove to me, that (ش) is cerebral, and not palatal, and I shall give in, and plead guilty.

The Babu Sahib in the course of argument, I see, mentions that his friends at Benares take (ष) for (Kh). To be sure, by "friends" he means his Bengali friends at Benares; otherwise our Maharashtra Pandits are famous throughout India for their genuine pronunciation.

Leaving the claims of (q) and (k) at the disposal of the Babu Sahib and acknowledging that the Babu Sahib has been lucky in obtaining a more correct copy of the Gazette than mine in which no dot or any diacritical mark has been used throughout in the third list (Persian Alphabet), except for (آ) and (ص), there remains now only the question of (V) and (W) to be settled.

The hardening of the Sanskrit (व V) into (ब B), and its softening into (U) and (O), and its melting away altogether, and laying down of rules such as रल योर्डलयोश्चैव शसयोर्बवयोस्तथा &c. [Letters (र) (ड) (श) and (ब) optionally change to (ल) (ल) (स) and (व) respectively] by grammarians in the formation of languages, does not bear on the issue of the case before us. Our concern is with transliteration, not the formation of any language. I simply say if you have to transliterate द्वार write *dvára*, and if you have to transliterate

Digitized by Google

दुआर write *duára;* but I cannot tolerate द्वार to be transliterated, if any body be disposed to do so, into *duár*. What I mean is this, let (व) and (و) be represented by (V) and when (व) and (و) change into (ब) (उ) or (ओ) in the originally written language, let them be represented by (B) (U) or (O) respectively in the transliteration. The Babu Sahib says: "Were" I "to pronounce *Íśvara* or *Dvárka* with the full sound of (V)" I "would not be intelligible even to" my "own left rib." But I may be allowed the liberty to assure the Babu Sahib, that those who do not pronounce *Íśvara* and *Dváraka* with the full sound of (V) would be taken certainly for Barbarians by our good Pandits, as those who could not pronounce (R) were taken for Asuras in the days of yore. अरयः is put अलयः in their mouth in the Vedas "हेलवो हेलवो" &c. The case with (نوروز) is quite different. (و) in Persian is used as well for a vowel as for a consonant; in like manner (W) and (Y) are used in English. In نو (و) coming after (a) and not followed by any vowel it does the work of the vowel (U) but still has nothing to do with (W); نو will be properly transliterated *nau* and not *naw*. It is true that in the two last Tables "(V) alone occurs for (و)" and (व) but (W) has been bracketed with (V) in the first table (Roman Alphabet) and therefore I have not created my "giant to destroy it." My object is to have only one letter to represent (و) and (व), and that is all.

The Babu Sahib is very angry with me for my hinting at the "awkwardness of Bengali pronunciation;" however I can sincerely assure the Babu Sahib with thousands of apologies, that I am quite ready to proclaim to the world, that the Bengalis have the best pronunciation, if he thinks the world is ready to receive it as a fact; but I will not envy by any means the Bengali organs of speech if they "are more delicately formed, and are capable of producing a greater variety of nice shades of sounds, than any other in India." The Babu Sahib claims to be "a Kanaujite by descent" but so all the Bengalis can claim to be Caucasians by descent; I do not quarrel for that point. But as the Babu Sahib remarks about the inability of the Bengalis to pronounce the letter (अ A), that I am labouring under a "huge mistake," and that no "nation in India pronounce that letter more correctly than they do," I may take the liberty to ask the Babu Sahib, was it not the Bengali pronunciation of Kalyánapur which misled Mr. Hunter to take it the other day in his Dictionary as having something to do with Kols (Coles). As for "the awkwardness of Bengali pronunciation" and their corruption of the Sanskrit elements, suffice it to give here a few Bengali names as they are printed in the *Englishman* of the 2nd instant just lying before me, or I may say as they are pronounced by those Bengalis whose names they are. The article is headed "Convocation of the Calcutta University." I challenge the whole host of the Babu Sahib's European Orientalists if they can make out the names inserted in the 1st Column to be the same as they are shown in the second without referring to it.

Names as printed in the *Englishman*.	What they are meant for.	
* Kristo.	कृष्ण	Kṛishṇa.
† Joy.	जय	Jaya.
‡ Mohendro.	महेन्द्र	Mahendra.
Mothura.	मथुरा	Mathura.
Koylash.	कैलास	Kailása.
Jogut.	जगत	Jagat.
§ Troylokho.	त्रैलोक्य	Trailokya.
Roghubansa.	रघुवंश	Raghubanśa.
Shoshee.	शशि	Śaśi.
Bhobani.	भवानी	Bhaváni.
Prosunno.	प्रसन्न	Prasanna.
Nobin.	तवीन	Navín.
Doss.	दास	Dás.
Prosad.	प्रसाद	Prasád.
‖ Nilmoney.	नीलमणि	Nílmaṇi.
Protap.	प्रताप	Pratáp.
Choytono.	चैतन्य	Chaitanya.
Hori.	हरि	Hari.
Jodoo.	जदु	Jadu.
Boroda.	बरदा	Baradá.
Mohima.	महिमा	Mahima.
¶ Romesh.	रमेश	Rameś.
Komola.	कमला	Kamalá.
Brojo.	ब्रज	Braja.
Kopali.	कपाली	Kapálí.
Podo.	पद	Pada.
Nobo.	नव	Nava.

But how far am I to go on? I suppose I have shown enough for the Bengali pronunciation of (अ A) and tired the patience of my reader: so adieu for the present.

CAMP BADSHAPUR: 14*th March*, 1869. } I remain Sir, yours faithfully,

ŚIVAPRASÁD.

* It has nothing to do with Christ or खिष्ट as many may be led to believe.

† Not English word for happiness.

‡ It does not mean इन्द्र of मोह it is meant for महा इन्द्र

§ He is not an inhabitant of ancient Troy.

‖ It is not a compound English word Nil-money.

¶ Remember he is not Lord of Rome.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

Digitized by Google

SUPPLEMENT
TO THE PANDIT.

No. 35. A   Benares April 1st, 1869.   Vol. III.

अथ राजकीयवाराणसीविद्यामन्दिरसरस्वतीभवनवर्त्तिपुस्तकानां सूचीपत्रम् ॥

॥ ऋग्वेदसूचीप्रारम्भः ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्णापूर्णविवेकः	पत्रसंख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिविवरणम्
१ वेष्टनम्					
१ संहितापूर्वार्द्धम्	सं	३४०	१८५०	दे.ब.	प्राचीनं शुद्धं च
२ वेष्टनम्					
१ संहिताभाष्यम्	सं	५२६	१८५१	दे	द्वितीयाष्टकं माधवकृतं परिशुद्धिरहितम्
३ वेष्टनम्					
१ संहिताभाष्यम्	सं	९०१	१९०३	दे	प्रथमाष्टकं माधवकृतं परिशुद्धिरहितम्
४ वेष्टनम्					
१ संहिताभाष्यम्	सं	३३८	१८५३		सप्तमाष्टकं सायनाचार्य्यकृतमपरिष्कृतम्
२ संहिताभाष्यम्	सं	४४१	१८५३		अष्टमाष्टकं सायनाचार्य्यकृतमशुद्धम्
५ वेष्टनम्					
१ संहिताभाष्यम्	सं	४४४	१८५५	दे	तृतीयाष्टकं माधवकृतमशुद्धं च
२ संहिताभाष्यम्	खं	२४३	१६९८	दे	चतुर्थाष्टकं माधवकृतं शुद्धं प्राचीनं च
६ वेष्टनम्					
१ युवदीपिका	खं	३५	०	दे	युवराजकृता नवीनाऽशुद्धा च
२ नीतिमञ्जरीभाष्यम्	सं	३५	१८०१	दे	प्राचीनं द्याद्विवेदकृतमशुद्धं च
३ ऐतरेयब्राह्मणभाष्यम्	सं	९५	१६३९	दे	नवीनं माधवकृतमशुद्धं च
४ मन्त्रसंहिता	सं	५८	१६३८	दे	प्राचीना शुद्धा च
५ संहिताभाष्यम्	सं	१५७	१७४५	दे	षष्ठाष्टकस्य प्रथमाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायपर्य्यन्तं माधवकृतमशुद्धं च
६ निरुक्तभाष्यम्	सं	१३४	१७९१	दे	उग्राचार्य्यकृतमुत्तरार्द्धमशुद्धं च
७ निघण्टुभाष्यम्	खं	११४	०	दे	देवराजकृतमशुद्धं जीर्णं च
७ वेष्टनम्					
१ संहिताभाष्यम्	सं	१६७	१८५१	दे	पञ्चमाष्टकस्य प्रथमाध्यायमारभ्य पञ्चमाध्यायपर्य्यन्तं माधवकृतमशुद्धं च

Digitized by Google

॥ ऋग्वेदसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्णापूर्णविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिविवरणम्
२ संहिताभाष्यम्	सं	१४२	१८५१	दे	पञ्चमाष्टकस्यैव षष्ठसप्तमाष्टमा अध्याया अशुद्धप्रायाः
३ संहिताभाष्यम्	सं	३६४	१८५३	दे	षष्ठाष्टकमशुद्धं माधवीयम्
८ वेष्टनम्					
१ निरुक्तभाष्यम्	सं	३०१	१८५२	दे	पूर्वार्द्धमुग्राचार्यकृतमस्यैव निरुक्तवृत्तिरिति नामान्तरम्
२ पवमानसूक्तम्	सं	५३	१८५०	दे	प्राचीनं शुद्धं च
३ मन्त्रभागवतम्	सं	४१	१६५०	दे	नीलकण्ठकृतमन्त्ररहस्यप्रकाशिकाटीकासहितं प्राचीनं शुद्धं च
४ संस्कारकौस्तुभः	खं	२६६	०	दे	अनन्तदेवकृतो नूतनोऽशुद्धश्च
५ प्रातिशाख्यभाष्यम्	खं	१३४	१६१८	दे	प्राचीनमसंगतं च
६ प्रातिशाख्यभाष्यम्	खं	१३३	०	दे	विष्णुमित्रकृतं जीर्णमशुद्धञ्च, अस्यैव पार्षदव्याख्येतिनामान्तरम्
९ वेष्टनम्					
१ सूत्रम्	सं	१४३	१५६६	दे	आश्वलायनोक्तं द्वादशाध्यायात्मकं जीर्णमशुद्धं च
२ सूत्रम्	सं	३८	१६५६	दे	आश्वलायनोक्तमुत्तरषट्कं शुद्धं प्राचीनम्
३ सूत्रवृत्तिः	खं	७	०	दे	नारायणप्रोक्ता नवीनाऽशुद्धा च
४ आश्वलायनसूत्रवृत्तिः	खं	४१	०	दे	नारायणप्रोक्ता नवीनाऽशुद्धा च
५ आश्वलायनसूत्रवृत्तिः	सं	२४०	१८६४	दे	आरम्भतः षष्ठाध्यायपर्यन्ता नारायणकृताऽशुद्धा प्राचीना
६ आश्वलायनसूत्रवृत्तिः	खं	११६	०	दे	पूर्वार्द्धरूपा नारायणकृताऽशुद्धा प्राचीना च
७ आश्वलायनसूत्रवृत्तिः	खं	७१	०	दे	पूर्वार्द्धरूपा नारायणकृताऽशुद्धा प्राचीना च
१० वेष्टनम्					
१ संस्कारकौस्तुभः	खं	२३८	१८४७	दे	किञ्चिच्छुद्धोऽनन्तदेवकृतः प्राचीनश्च
२ शिक्षा	सं	४	१७४५	दे	शुद्धा प्राचीना
३ छन्दः	सं	७	१७४५	दे	शुद्धं प्राचीनम्
४ शिक्षा	सं	४	१८५०	दे	शुद्धा प्राचीना च
५ ज्योतिषम्	सं	३	१८५०	दे	शुद्धं प्राचीनं च
६ छन्दः	सं	५	१८५०	दे	अशुद्धं प्राचीनं च
७ निघण्टुः	सं	१८	१८४५	दे	शुद्धः प्राचीनश्च
८ निरुक्तम्	सं	१०८	१८४६	दे	षष्ठाध्यायपर्यन्तमशुद्धं प्राचीनं च

Digitized by Google

॥ ऋग्वेदसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्णापूर्णविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिविवरणम्
९ निरुक्तम्	सं	२१	१६११	दे	त्रयोदशाध्यायमात्रमशुद्धं प्राचीनं च
१० निरुक्तम्	सं	७४	१६७७	दे	आरभ्भतः षष्ठाध्यायपर्यन्तमशुद्धं प्राचीनं च
११ शिक्षाभाष्यम्	सं	१०	१६०६	दे	प्राचीनमशुद्धं च
१२ सर्वानुक्रमदीपिका	खं	२११	१५४५	दे	गणेशकृता जीर्णाऽशुद्धा च
१३ अनुक्रमणिकाविवरणम्	खं	४६	०	दे	जगन्नाथकृतं नवीनमशुद्धं च
१४ अनुक्रमणिकाविवरणम्	सं	६६	१७८५	दे	प्राचीनमशुद्धं च
१५ अनुक्रमणिका	सं	२६	१५४५	दे	प्राचीना शुद्धा च
१६ सर्वानुक्रमः	सं	३८	१७३८	दे	प्राचीनोऽशुद्धश्च
१७ सर्वानुक्रमभाष्यम्	खं	७८	०	दे	प्राचीनमशुद्धं च
१८ चयनपद्धतिः	सं	३६६	१६६१	दे	रामकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
११ वेष्टनम्					
१ पदम्	सं	६७	१६८३	दे	ऋग्वेदस्य प्रथमाष्टकं जीर्णं शुद्धं च
२ पदम्	सं	१०३	१५३५	दे	ऋग्वेदस्य द्वितीयाष्टकं जीर्णं शुद्धं च
३ पदम्	सं	७०	१६०६	दे	ऋग्वेदस्य तृतीयाष्टकं जीर्णं शुद्धं च
४ पदम्	सं	१२६	१६६६	दे	ऋग्वेदस्य चतुर्थाष्टकं जीर्णं शुद्धं च
५ पदम्	सं	१२१	१६६२	दे	ऋग्वेदस्य पञ्चमाष्टकं जीर्णं शुद्धं च
६ पदम्	सं	६३	१६६०	दे	ऋग्वेदस्याष्टमाष्टकं जीर्णं शुद्धं च
१२ वेष्टनम्					
१ ऐतरेयब्राह्मणम्	सं	२०६	१८४८	दे	अशुद्धं प्राचीनं च
२ ऋग्ब्राह्मणम्	सं	३८	१८३६	दे	प्रथमपञ्चिकारूपं शुद्धं च
३ ऋग्ब्राह्मणम्	सं	६०	१८३६	दे	द्वितीयपञ्चिकारूपं नवीनमशुद्धं च
४ ऋग्ब्राह्मणम्	सं	६१	१८३६	दे	तृतीयपञ्चिकारूपं नवीनमशुद्धं च
५ ऋग्ब्राह्मणम्	खं	३८	०	दे	चतुर्थपञ्चिकारूपं नवीनमशुद्धं च
६ ऋग्ब्राह्मणम्	खं	१५	०	दे	षष्ठपञ्चिकारूपं नवीनमशुद्धं च
७ ऋग्ब्राह्मणम्	खं	१८	०	दे	चतुर्थपञ्चिकारूपं नवीनं शुद्धं च
१३ वेष्टनम्					
१ प्रयोगरत्नम्	सं	१५८	१६३२	दे	नारायणभट्टकृतं जीर्णं शुद्धं च
२ प्रयोगरत्नम्	सं	२३३	१५४७	दे	नारायणभट्टकृतं जीर्णमशुद्धं च
३ प्रयोगरत्नम्	सं	१०८	१५४५	दे	अनन्तकृतमशुद्धं जीर्णं च
१४ वेष्टनम्					
१ कौषीतकिब्राह्मणम्	सं	६४	१४१६	दे	शाङ्खायनीयं शुद्धं प्राचीनं पूर्वार्द्धरूपं च
२ कौषीतकिब्राह्मणम्	सं	१०६	१४१४	दे	शाङ्खायनीयं शुद्धं प्राचीनमुत्तरार्द्धरूपं च

Digitized by Google

॥ ऋग्वेदसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्णापूर्णविवेकः	पत्रसंख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिविवरणम्
३ कौषीतकिब्राह्मणभाष्यम्	सं	२६७	१८०६	दे	विनायकभट्टकृतं शुद्धं प्राचीनं च
४ कौषीतकिब्राह्मणम्	सं	६४	१५३०	दे	शाङ्खायनीयमशुद्धं जीर्णमुत्तरार्द्धरूपं च
५ आरण्यकम्	सं	२६	१८२०	दे	शाङ्खायनकृतं जीर्णमशुद्धं च
६ आरण्यकम्	सं	५७	१७२५	दे	शाङ्खायनकृतं प्राचीनं शुद्धं च
७ सूत्रम्	सं	५२	१६६५	दे	शाङ्खायनकृतं प्राचीनं शुद्धं पूर्वार्द्धरूपं च
८ सूत्रभाष्यम्	खं	११०	१६४५	दे	वरदत्तसुतकृतं शाङ्खायनसूत्रभाष्यं जीर्णं शुद्धं च
९ शाङ्खायनगृह्यसङ्ग्रहः	सं	५५	१५५४	दे	जीर्णोऽशुद्धश्च
१० सूत्रम्	सं	८५	१६७४	दे	शाङ्खायनकृतं नवममध्यायमारभ्य षोडशाध्यायपर्यन्तं प्राचीनं शुद्धं च
११ सूत्रभाष्यम्	खं	७६	१६५२	दे	वरदत्तसुतकृतं शाङ्खायनीयं जीर्णं शुद्धं च
१५ वेष्टनम्					
१ शाङ्खायनसूत्रम्	खं	७८	१६४६	दे	प्राचीनं शुद्धमुत्तरार्द्धरूपं च
२ क्रतुरत्नमाला	खं	१५३	१६४९	दे	विष्णुकविकृता प्राचीना शुद्धा च
३ चयनपद्धतिः	सं	४६	१८०५	दे	नारायणकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
४ नक्षत्रेष्टिपद्धतिः	सं	५७	१८०६	दे	महानन्दकृता प्राचीना शुद्धा च
१६ वेष्टनम्					
१ संहिता	सं	७६८	१७४५	दे	प्राचीनाऽशुद्धा क्वचित् स्वरसहिता च
१७ वेष्टनम्					
१ सोमहोत्रम्	सं	६२	१६४४	दे	जीर्णमसङ्कृतं च
२ अग्निष्टोमहोत्रम्	सं	४२	१७११	दे	प्राचीनमशुद्धम्
३ उक्थ्यादिहोत्रम्	सं	८०	१७११	दे	शुद्धं प्राचीनं च
४ उक्थ्यादिहोत्रम्	सं	८१	१७६८	दे	शुद्धं प्राचीनं च
५ ज्योतिष्टोमहोत्रम्	खं	१०	०	दे	अशुद्धं नवीनं च
६ आश्विनं शस्त्रम्	सं	६६	१८५२	दे	शुद्धं प्राचीनं च
७ अतिरात्रप्रयोगः	सं	४७	१६०८	दे	प्राचीनः शुद्धश्च
८ सोमप्रयोगवृत्तिः	खं	१३६	०	दे	जीर्णा शुद्धा च
९ ज्योतिष्टोमहोत्रम्	सं	६८	१५४५	दे	जीर्णं शुद्धं च
१० द्वादशाहहोत्रम्	सं	१४६	१६४६	दे	प्राचीनं शुद्धं च
११ अग्निष्टोमहोत्रम्	सं	६६	१७८६	दे	प्राचीनं शुद्धं च
१२ अग्निष्टोमहोत्रम्	खं	७४	१७६८	दे	प्राचीनं शुद्धं च
१३ आश्वलायनसूत्रम्	सं	७०	१५४८	दे	पूर्वार्द्धं प्राचीनमशुद्धं च
१४ आश्विनं शस्त्रम्	सं	८०	१७१४	दे	प्राचीनं शुद्धं च

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

Digitized by Google

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 36. Benares May 1st, 1869. Vol. III.

॥ उपदेशसहस्र्या गद्यप्रबन्धः ॥

भवतु स्वार्थतेत्याशङ्क्य विषयस्य स्वार्थत्वाभावं दृष्टान्तेनोपपादयति ।

(४६) न च तयोः स्वार्थता युक्ता, नहि चन्दनकण्टककृते सुखदुःखे चन्दनकण्टकार्थे, घटोपयोगो वा घटार्थे,स्तस्मात् तद्विज्ञातुर्मम चन्दनादिकृतो ऽर्थो ऽहं हि ततो ऽन्यः समस्तमर्थं जानामि बुद्ध्यारूढम् । तं गुरुरुवाच । एवं तर्हि स्वार्थस्त्वं चितिमत्त्वान्न परेण प्रयुज्यसे, नहि चितिमान् परतन्त्रः परेण प्रयुज्यते, चितिमतश्चितिमदर्थत्वानुपपत्तेः समत्वात्प्रकाशयोरिव, नाप्यचितिमदर्थत्वं चितिमतो भवति, अचितिमतो ऽचितिमत्त्वादेव स्वार्थसंबन्धानुपपत्तेः,नाप्यचितिमतोरन्योन्यार्थत्वं दृष्टं, नहि काष्ठकुड्ये अन्योन्यार्थं कुर्वाते ॥

न च तयोरिति । सुखदुःखवेदनाविक्रिययोरित्यर्थः । द्रष्टुरात्मनो दृश्यादन्यत्वं शेषित्वं चोपपादितमुपसंहरति । तस्मादिति । ज्ञातृज्ञेयसंबन्धमाह । बुद्ध्यारूढमिति । यद्येवं प्रतिबुद्धो ऽसि वत्स न तर्हि परप्रयुक्तता तवेति तत्त्वमवबोधयन्नाचार्य इत्याह । तं गुरुरिति । ननु चितिमतो ऽपि परार्थत्वं किं न स्यादिति चे,त्तत्र वक्तव्यं, किं चितिमांश्चितिमदर्थः किं वा ऽचितिमदर्थ इति, आद्ये ऽपि स्वयमेव स्वार्थश्चितिमदन्तरार्थो वा, नाद्य एकस्मिन्नुपकार्योपकारकभावलक्षणस्यार्थित्वस्यायोगादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं प्रत्याह । चितिमत इति । समत्वादन्योन्यस्मिन्नन्योन्यकृतातिशयाभावादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । नापीति । अचितिमदर्थत्वं चितिमत इति पूर्वेणानुषङ्गः । अचितिमतो जडस्य जडत्वादेव शेषित्वानुपपत्तेरिति हेत्वर्थः । मा भूत्तर्ह्यचेतनानामपि चितिमच्छेषत्वं तेषामन्योन्यार्थता किमिति न भवेदतः किमिति चेतनो ऽध्यक्षः स्वार्थः कल्पत इत्याशङ्क्य दृष्टविरोधान्नैवमित्याह । नाप्यचितिमतोरिति ॥ ४६ ॥

यदुक्तं चितिमतश्चितिमदर्थत्वं नोपपद्यते समत्वादिति तत्र व्यभिचारं शङ्कते ।

(४७) ननु चितिमत्त्वे समे ऽपि भृत्यस्वामिनोरन्योन्यार्थत्वं दृष्टं, नैव,मग्नेरुष्णप्रकाशवत्तव चितिमत्त्वस्य विवक्षितत्वा,त्प्रदर्शितश्च दृष्टान्तः प्रदीपप्रकाशयोरिवेति, तवैवं सति स्वबुध्यारूढमेव सर्वमुपलभसे ऽग्न्युष्णप्रकाशतुल्येन कूटस्थनित्यचैतन्यस्वरूपेण, यदि चैवमात्मनः सर्वदा निर्विशेषत्वमुपगच्छसि किमित्यूचिवान् सुषुप्ते विश्रम्यविश्रम्य जाग्रत्स्वप्नयोः दुःखमनुभवामि, किमयमेव मम स्वभावः किं वा नैमित्तिक इति च, किमसौ व्यामोहो ऽपगतः किं वा नेति –

नन्विति । स्वामिचैतन्यस्य भृत्यदेह एवाचेतनभाग उपकरोति न तन्निरपेक्षं चिन्मात्रं, तथा भृत्यचैतन्यस्य स्वामिदेह एवाचेतनभाग उपकरोति न चैतन्यमात्रं, तथा ऽदर्शनादित्यभिप्रेत्य परिहरति । नैवमग्नेरिति । तदेवं चेतनस्यानन्यशेषत्वे सति तस्येश्वरात्मत्वं सिद्धमतः कूटस्थ एवात्मेत्युपसं-

Digitized by Google

हरति । तच्चैवं सतीति । चितिमतः स्वार्थत्वमेव न परार्थत्वं सर्वदेति स्थिते सतीत्यर्थः । स्वबुद्ध्यारूढमेव स्वाध्यस्तान्तःकरणवृत्तिकवलितमेव सर्वमध्यात्माधिभूतादिलक्षणं संघातमन्युव्यप्रकाशवत्स्वरूपभूतेन निर्विकारनित्यचैतन्यस्वभावेनोपलभसे त्वमतो नित्यमुक्तो ऽहं न संघाताध्यासकर्त्ता न मे संघातधर्मसंसर्गो ऽस्तीति स्वस्थो भवेत्यर्थः । ओमिति चेत्स ब्रूयात् तदा गुरुरेवं ब्रूयादित्याह । यदि चैवमिति । मोहादेवाब्रवमिति चेत्स ब्रूयात्तदा तं प्रति गुरुणा वक्तव्यमाह । किमसाविति ॥ ४७ ॥

ननु संसार्यहं दुःखी नित्यमुक्तस्वभावादीश्वरादन्य इत्यादिभ्रमहेतुर्यो व्यामोहो ऽविवेकलक्षण आसीन्मम स इदानीं त्वत्प्रसादान्निवृत्तः परं तु कूटस्थचैतन्यस्वरूपेणेति यदिदं मम कूटस्थत्वमूचिवान् भवान् तत्र प्रतिविषयं ज्ञानकर्तृत्वात्कथं कूटस्थचित्स्वभावतेति संशयो जायत इति शिष्यप्रश्नमुत्थापयति ।

(४८) इत्युक्तः शिष्य उवाच । भगवन्नपगतो व्यामोहस्त्वत्प्रसादात्, किं तु मम कूटस्थतायां संशयः, कथं, शब्दादीनां स्वतः सिद्धिर्नास्ति, अचेतनत्वाद्, शब्दाद्याकारप्रत्ययोत्पत्तेस्तु तेषां, प्रत्ययानामितरेतरव्यावृत्तविशेषणानां नीलपीताद्याकारवत्ताया: स्वतः सिद्ध्यसंभवात्, तस्माद्बाह्याकारनिमित्तत्वं गम्यत इति बाह्याकारत्ववद् शब्दाद्याकारत्वसिद्धिः ॥

इत्युक्तः शिष्य उवाचेति । अपगतो मोह इत्यनुषङ्गः, संघातसाक्षिणो निर्विकारस्योक्तत्वात्कथं संशय इति तन्मुखेनैव कूटस्थतामवगमयितुं गुरुः पृच्छति । कथमिति । संशय इत्यनुषङ्गः । शिष्यः स्वविवक्षितमर्थं निवेदयति । शब्दादीनामिति । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तावद्विषयाः प्रसिद्धास्तेषामचिद्रूपत्वात्स्वतः स्फुरणं नास्तीत्यविवादं, कथं तर्हि तेषां स्फूर्त्तिरिति तदाह । शब्दाद्याकारप्रत्ययोत्पत्तेस्तु तेषामिति । सिद्धिरित्यनुषङ्गः । शब्दाद्याकाराणां प्रत्ययरूपत्वाच्च स्वातिरिक्तग्राह्यतेति विज्ञानवादिमतमाशङ्क्य मध्ये निराकरोति । प्रत्ययानामित्यारभ्यसिद्धिरित्यन्तेन । इतरेतरव्यावृत्तानि विशेषणानि शब्दाद्याकाररूपाणि येषां ते तथा हेतुगर्भविशेषणं, प्रकाशस्वभावत्वात्प्रत्ययानां स्वत एव परोपरागं विना नीलपीताद्याकारवत्ताया असंभवाच्च प्रत्ययमात्रस्वरूपाः शब्दादय इत्यध्याहारेण योजना । परमतनिराकरणमुपसंहरति । तस्मादिति । बाह्य आकारः शब्दादिरूप इन्द्रियसंसृष्टो ऽर्थो निमित्तं येषां प्रत्ययानां तेषां भावो बाह्याकारनिमित्तत्वमिति विग्रहः । इति यतस्तस्मात्प्रत्ययानां बाह्याकारवच्छब्दाद्याकारत्वसिद्धिरित्यन्वयः । चैतन्यात्पृथगाकारवन्तो ये शब्दादयः पराव्यवहारयोग्यास्तत्कृताकारत्वसिद्धिः प्रत्ययानां न स्वत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एवं शब्दादीनां विषयाणां स्वव्यतिरिक्तप्रत्ययग्राह्यत्वं चेदध्यवस्यसि तर्हि प्रत्ययस्वरूपे विशेषाभावसिद्धेः कूटस्थत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह ।

(४९) तथा प्रत्ययानामप्यहंप्रत्ययालम्बनवस्तुभेदानां संहतत्वादचैतन्योपपत्तेः स्वार्थत्वासंभवात्स्वरूपव्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वेन सिद्धिः शब्दादिवदेवासंहतत्वे सति चैतन्यात्मकत्वात्स्वार्थो ऽप्यहंप्रत्ययानां नीलपीताद्याकाराणामुपलब्धेति विक्रियावानेव कूटस्थ इति संशयः । तं गुरुरुवाच । न युक्तस्तव संशयः ॥

तथा प्रत्ययानामपीति । नहि विषयसंसृष्टतया भासमाना विषयाकाराः प्रत्ययाः स्वप्रकाशचैतन्यरूपा भवन्त्यागमापायित्वात्किं त्वन्यसाक्षिका एवेत्यभिप्रेत्य तत्स्वरूपविशेषं विशेषणनिर्देशेन कथयत्यहंप्रत्ययालम्बनवस्तुभेदानामिति । अहंप्रत्ययालम्बनं वस्त्वहंकरणं तस्य भेदा वृत्तिविशेषास्तदात्मकानामित्यर्थः । विमताः प्रत्यया न चित्स्वभावाः संहतत्वात्संहतत्वं चागमापायित्वाद् शब्दादिवद्देहादिवद्वा तथा विमताः स्वातिरिक्तग्राहकग्राह्या अचेतनत्वाच्छब्दादिवदेवेत्यर्थः । अतः परमाकाराभावात्प्रत्ययोत्पत्त्याद्यवस्थासाक्षी निर्विशेषश्चिदात्मा सिद्ध एवेति कुतः कूटस्थतायां संशय इति न वाच्यमित्याहासंहतत्वे सतीति । यद्यपि संघातादन्यश्चैतन्यस्वभावः स्वार्थ एवात्मा तथाप्यहंप्रत्ययानामन्तःकरणवृत्तीनां नीलपीताद्याकाराणामुपलब्धोपलब्धिकर्त्ता इति हेतोर्विक्रियावानेवायं कथं कूटस्थ इति मे संशय इत्यर्थः । एवं चेद्द्वयदर्शने विवेचयसि न तर्हि ते संशयावकाश इति परिहरति । तं गुरुरुवाच न युक्त इत्यादिना ॥ ४९ ॥

संशयायोगे हेतुमाह ।

(५०) यतस्तेषां प्रत्ययानां नियमेनाशेषत उपलब्धेरेवापरिणामित्वात्कूटस्थत्वसिद्धौ निश्चयहेतुमेवाशेषचित्तप्रचारोपलब्धिं संशयहेतुमात्थ, यदि हि तव परिणामित्वं स्यादशेषस्वविषयचित्तप्रचारोपलब्धिर्न स्याच्चित्तस्येव स्वविषये यथा चेन्द्रियाणां स्वविषयेषु न च तथात्मनस्तव स्वविषयैकदेशोपलब्धिरतः कूटस्थतैव तवेति । तथाह्युपलब्धिर्नाम धात्वर्थो विक्रियैवोपलब्धुःकूटस्थात्मता चे-

Digitized by Google

ति विरुद्धं, न धात्वर्थे विक्रियायामुपलब्ध उपचाराद्यो हि बोद्धुः प्रत्ययः स धात्वर्थो विक्रियात्मकः ॥

यत इति । यः परिणामी चित्तादिस्तस्य क्रमेण स्वविषयग्राहकत्वमकृत्स्नग्राहकत्वं सकलस्वविषयावस्थाग्राहकत्वं च दृष्टं तद्व्यापकमात्मनः प्रत्ययसाक्षिणः सकाशाद्व्यावर्तमानं स्वव्याप्यं परिणामित्वमपि तस्य व्यावर्तयतीति व्यापकविरुद्धोपलब्धेः कूटस्थत्वसिद्धौ निश्चय एव युक्तो न संशय इत्यर्थः । उक्तमेवार्थं व्यतिरेकव्याप्तिं विवृण्वन्नुपपादयति । यदि हीति । इदानीं प्रकृतिप्रत्ययार्थपर्यालोचनयोपलब्धा कूटस्थ इति विरुद्धमिति शिष्यः शङ्कामुद्भावयति । तत्राहेति । उपोपसर्गस्य लभतेर्धातोः कर्तरि तृचो विधानाद्धात्वर्थस्य च क्रियात्वात्क्रियायाश्चोत्पत्तिविनाशवत्त्वात्तत्कर्तरि कथं विक्रियाराहित्यमित्यर्थः । क्रियैव हि प्रकृतिभूतधात्वर्थः कर्तैव च प्रत्ययार्थः सर्वत्र मुख्य इति नास्ति नियमो गच्छत्यदनैकदेशे सविता प्रकाशते सविता प्रकाशयतीत्यत्र व्यभिचारादित्यभिप्रेत्य प्रकृते धात्वर्थतत्कर्तृवचनस्योपलब्धिशब्दस्य गौणार्थत्वमेव युक्तमित्याह । गुरुर्न धात्वर्थेति । संग्रहं विवृणोति । यो हि बोद्धु इति । बोद्धो बुद्धिपरिणामः स प्रतिविषयमयति गच्छतीति प्रत्ययः । ननु बुद्धेरन्तःकरणस्य द्रव्यत्वात्तत्परिणामस्य च मृत्परिणामघटादिवद् द्रव्यत्वोपपत्तेः कथं क्रियात्वमिति तत्राह । स धात्वर्थो विक्रियात्मक इति । विशिष्टक्रियात्मक इत्यर्थः । नहि मृदादिवत्स्वाकारतिरोधानेनान्तःकरणपरिणाम इष्यते, किं तु नलोकावदालोकवद्वा संकोचविकाशरूपेण, तादृशस्तु परिणामः परिणामिचेष्टारूपत्वात्तत्क्रियेति वक्तुं युक्त इत्यभिप्रायः ॥ ५० ॥

तस्याः क्रियाया उपलब्धिशब्दोपचारे निमित्तमाह ।

(५१) आत्मन उपलब्ध्याभासफलावसान इत्युपलब्धिशब्देनोपचर्यते, यथा छिदिक्रिया द्वैधीभावफलावसानेति धात्वर्थेनोपचर्यते तद्वदित्युक्तः शिष्य आह । ननु भगवन्ममोक्तकूटस्थत्वप्रतिपादनं प्रत्यसमर्थो दृष्टान्तः । कथम् ॥

आत्मन इति । आत्मनः स्वरूपभूता योपलब्धिः सत्यज्ञानं विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिसिद्धा तस्या आभासो वह्निव्याप्तायःपिण्डस्य वह्न्याकारत्ववच्चिदात्मव्याप्ततया चिच्छायापत्तिः तदेव फलं तदवसानस्तत्पर्यन्त इति कृत्वोपलब्धिशब्देनोपचर्यते इत्यर्थः । तत्रानुकूलं दृष्टान्तमाह । यथेति । अयं भावः । अर्थप्रकाशो ह्युपलब्धिशब्दार्थः प्रसिद्धः, स नार्थधर्मो ऽर्थानां जडत्वादित्युक्तं, नाप्यन्तःकरणधर्मस्तस्यापि करणत्वाच्चैतन्यप्रकाशाश्रयत्वायोगात्, तथापि स्वयंप्रकाशमाननित्यचैतन्यात्मन्यव्यवधानेनाहंतयैवाध्यासात्स्वसत्तायां प्रकाशाव्यतिरेकादात्मचैतन्यव्याप्तास्तत्तदर्थाकारा वृत्तीः कुर्वदन्तःकरणमुपलब्धा कर्ता प्रमाता भोक्तेति च प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वानुभवितृत्वव्यपदेशास्पदं भवति, यथा ऽयःपिण्डो दहति प्रकाशयतीति तद्वद्, आत्मा चाकाशवदविक्रियत्वात्कूटस्थो ऽपि संस्तादृगन्तःकरणगतस्वाभासाविवेकात्तद्धर्मैस्तदवस्थाभिश्च मिथ्यैव व्यपदिश्यते, चतुष्कोणो वर्तुलः कृशः स्थूलो जातो नष्टो ऽग्निरिति यथा ऽयःपिण्डगताभासाविवेकादग्निर्व्यपदिश्यते तद्वत् । तस्मादन्तःकरणस्य विकारिणः कर्तृत्वे ऽप्युपलब्धेः क्रियमाणत्वाभावादुपलब्धिस्वरूपस्यात्मनः सिद्धं कूटस्थत्वमिति । तथोक्तमर्थं विशदीकर्तुं दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकाननुरूपत्वं शङ्कयतीत्युक्तः शिष्य आह नन्विति । उभयत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरौपचारिकत्वस्योक्तत्वात्कथं दृष्टान्तासामर्थ्यमिति गुरुराह । कथमिति ॥ ५१ ॥

उपचरितत्वे ऽप्युपलब्धेर्विक्रिया दुर्वारा यतः छिदिक्रियासाध्यद्वैधीभावाख्यं फलं विक्रियैवमुपलब्धिफलस्यापि फलत्वाविशेषात्साध्यतया विक्रियात्वोपपत्तेः कथमुपलब्धा कूटस्थः स्यादिति शिष्यो दृष्टान्तासामर्थ्यमुपपादयति ।

(५२) छिदिः छेद्यविक्रियावसानोपचर्यते यथा धात्वर्थेन, तथोपलब्धिशब्दोपचरितो ऽपि धात्वर्थो बोद्धुप्रत्यय आत्मोपलब्धिविक्रियावसानश्चेन्नात्मनः कूटस्थतां प्रतिपादयितुं समर्थः । गुरुरुवाच । सत्यमेवं स्याद्यद्युपलब्ध्युपलब्ध्रोर्विशेषो, नित्योपलब्धिमात्र एव ह्युपलब्धा न तु तार्किकसमय इवान्योपलब्धिरन्य उपलब्धा । ननूपलब्धिफलावसानो धात्वर्थः कथमित्युच्यते ॥

छिदिः छेद्येत्यादिना । छिदिक्रियायाः छेद्यविक्रियावसानत्ववद् बोद्धो धात्वर्थ उपलब्धिशब्दोपचरितो ऽपि चात्मोपलब्धिविक्रियावसानश्चेदिति योजना । छिदिक्रियायाः छेत्तृकृतद्वैधीभावपर्यन्तत्ववद्बोद्धृकृतोपलब्धिविकारपर्यन्त उपलब्धिधात्वर्थश्चेदित्यर्थः । उपलब्धेः स्वरूपेणैव फलत्वं विगचित्वा दृष्टान्तानानुगुण्यमध्यवस्यसि किं वोपाधिवशादिति विकल्प्याद्यं दूषयति । सत्यमेवमिति । विशेषो भेदः, नित्यशब्देन बोद्धृमताद्व्यावृत्तिः । मात्रपदेन भेदाभेदमतात् । प्रज्ञानघन एव प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिहेतुमाह । हीति । एवकारव्यावर्त्यमाह । न तु तार्किकेति । यद्येवमात्मतत्त्वं कथं तर्हि धात्वर्थफलत्ववचनमिति शिष्यः शङ्कते । नन्विति ॥ ५२ ॥

उपाधिवशात्फलत्वोपचार उपलब्धेर्न स्वरूपत इत्युक्तं स्मारयन् पक्षान्तरमविरुद्धमित्याह गुरुः ।

(५३) शृणु, उपलब्ध्याभासफलावसान इत्युक्तं किं न श्रुतं तत् त्वया, न त्वात्मा विक्रियोत्पादनावसान इति मयोक्तम् । शिष्य उवाच । कथं तर्हि कूटस्थे मय्यशेषस्वविषयचित्तप्रचारोपलब्धृत्वमित्यात्थ । तं गुरुरुवाच । सत्यमवोचं तेनैव कूटस्थतामब्रवं तव ॥

शृण्विति । अन्तःकरणवृत्तीनामाविर्भावतिरोभावधर्मवत्त्वात्तद्विशिष्टतया स्फुरणमङ्गीकृत्य विषयस्थचैतन्याभेदेन प्रकाशमानवृत्तितत्स्थाभासाश्रयतया भासमान आत्मा प्रमातेत्युच्यते, कर्मेन्द्रियाण्यधिष्ठाय क्रियावत्प्राणप्रधानान्तःकरणलिङ्गगताभासाविवेकात्कर्त्तेति चोच्यते, शुभाशुभकर्मोपस्थापितान्तःकरणपरिणामविशेषं तदविवेकात्स्वगतमिव पश्यन्नात्मा भोक्तेत्युच्यते, एतां सर्वामेव चित्तविलासावस्थां स्वरूपचैतन्यानुगममात्रेण साक्षादवभासयन्निव भासमानो ऽलुप्तप्रकाशो ऽसंदिग्धो ऽविपर्यस्तो ऽविषयः साक्षी उपलब्धा ज्ञातेति च व्यपदिश्यते, वृत्तिविनाशात्तद्गतचिदाभासस्यापि विलयात्तत्संस्कारसंभवे सति समयान्तरे पूर्वावगतविषयाकारस्मृतिवृत्त्युदये तद्गताभासद्वारा स एव स्मर्त्तेति व्यपदिश्यते, स एव तु चिदात्मा समस्तकार्यकारणप्रपञ्चोपलक्षितस्तदनुवृत्तसत्ताभेदेन सर्वाधिष्ठानमित्युच्यते, कारणोपाध्यविवेकेनालुप्तज्ञानशक्तितया चान्तर्यामिशब्दवाच्यो ऽपि भवति । तस्मात्केन चिदुपाधिना क्व चित्तथातथा व्यवहारास्पदत्वेनाविद्यावशाद्भासमानोप्यात्मा स्वरूपतो निर्विकारो निर्धर्मको ऽसङ्गः कूटस्थ एवेत्येतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तमर्थं प्रश्नमुत्थाप्योपसंहरति । शिष्यः कथं तर्हि इत्यारभ्य तवेत्यन्तेन । तेनैवाशेषस्वविषयचित्तप्रचारोपलब्धृत्वेनेत्यर्थः । अतः कुतस्तत्र तवानाश्वासो जायत इत्यभिप्रायः ॥ ५३ ॥

आत्मनो नित्यनिवृत्ताशेषस्वगतविशेषतया कूटस्थत्वे ऽवबोधिते ऽवबुद्धस्वरूपः शिष्यः स्वभ्रान्तिबीजमपश्यन् पृच्छति ।

(५४) यद्येवं भगवन् कूटस्थनित्योपलब्धिस्वरूपे मयि शब्दाद्याकारबोद्धृप्रत्ययेषु च मत्स्वरूपोपलब्ध्याभासफलावसानवत्सूत्पद्यमानेषु कस्त्वपराधो मम, सत्यं नास्त्यपराधः, किं त्वविद्यामात्रस्त्वपराध इति प्रागेवावोचं, यदि भगवन् सुषुप्त इव मम विक्रिया नास्ति कथं स्वप्नजागरिते, तं गुरुरुवाच । किं त्वनुभूयेते त्वया सततं, बाढमनुभवामि, किं तु विच्छिद्यविच्छिद्य न तु सततं, तं गुरुरुवाच । तर्ह्यागन्तुके त्वेते न तवात्मभूते ॥

यद्येवमिति । अथ वा बोद्धृप्रत्ययाश्चेदुपलब्ध्याभासफलावसाना जायन्ते तदा तानात्मनि नित्यं पश्यतो मम को ऽपराध इत्याक्षिपति । यद्येवमिति । प्रश्नस्योत्तरमाह । सत्यं नास्त्यपराध इति । कथं तर्हि किं न श्रुतं त्वयेति मामात्थेति शङ्कते । किं त्विति । जिज्ञासोस्तव प्रेक्षावत उक्तार्थानवधानं नागन्तुकदोषनिमित्तकं संभाव्यत इत्यभिप्रेत्य मयोक्तमिति परिहरत्यविद्येति । यद्वा ऽऽक्षेपं परिहरति । सत्यमिति । नास्त्यपराधस्तव स्वानुभवाप्रच्छादकत्वात्कथं तर्हि त्वयोक्तं ममानाश्वासो जात इति पृच्छति । किं त्विति । अन्यो ऽस्त्वपराध इत्युत्तरमाहाविद्येति । तदेवं यथावदात्मनः स्वरूपानवभासाविद्यानिबन्धन एव संसारित्वमधिकृतत्वमित्याद्यतद्धर्मावभासो न परमार्थो ऽस्तीत्युपपत्तितो ऽवगतमात्मनः कूटस्थनित्यत्वमिदानीमवस्थात्रयसाक्षितया ऽवस्थाधर्मास्पर्शित्वेन पुनः कूटस्थतां प्रतिपादयितुमाक्षेपमुत्थापयति । यदि भगवन्निति । स्वप्नजागरिते ममेति शेषः । त्वच्चैतन्यप्रकाश्यत्वाच्च तव स्वभावभूते ते अवस्थे इति परिहरति । तं गुरुराहेति । सततमिति । यदा ते भवतस्तदा नाननुभूयमाने भवत इत्यर्थः । अनुभूयमानत्वमङ्गीकृत्य सततानुभवशब्दार्थमजानानः शिष्य आह । बाढमिति । तं गुरुराह । आगन्तुके त्वेते इति । सुषुप्तावात्मस्वरूपे भासमाने ऽपि तयोरनवभासादात्मनः स्वरूपभूते ते अवस्थे अतो विच्छिद्यविच्छिद्यानुभूयेते त्वया ते इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

विमते अनात्मभूते व्यभिचारित्वाद्वस्त्रादिवदित्युक्त्वा व्यतिरेकेणैतदेव द्रढयति ।

(५५) यदि तवात्मभूते चैतन्यस्वरूपवत्स्वतः सिद्धे संतते एव स्यातां, नहि यस्य यत्स्वरूपं तत्तद्व्यभिचारि दृष्टं, स्वप्नजागरिते तु चैतन्यमात्रत्वाद्व्यभिचरतः, सुषुप्ते चेत्स्वरूपं व्यभिचरेत्तन्नष्टं नास्तीति बाध्यमेव स्यादागन्तुकानामतद्धर्माणामुभयात्मकत्वदर्शनात् । यथा धनवस्त्रादीनां नाशो दृष्टः स्वप्नभ्रान्तिलब्धानां त्वभावो दृष्टः । नन्वेवं भगवन् चैतन्यस्वरूपमप्यागन्तुकं प्राप्तं स्वप्नजागरितयोरिव सुषुप्ते ऽनुपलब्धेरचैतन्यस्वरूपो वा स्यामहं, न, पश्य तदनुपपत्ते,श्चैतन्यस्वरूपं चेदागन्तुकं पश्यसि, पश्य नैतद्वर्षशतेनाप्युपपत्त्याकलयितुं शक्नुमो वयमन्यो वा ऽचेतन्यो ऽपि ॥

यदीत्यादिना । चैतन्यमात्रत्वादिति । चित्स्वभावादित्यर्थः । यत्र यदनुभवगोचरस्तत्रैव चेत्तन्नानुभूयते तदा तस्य ध्वंसो बाधो वा स्यादुभयथापि तस्य नाधिष्ठानधर्मत्वमिति

Digitized by Google

सदृष्टान्तमुपपादयति । सुषुप्ते चेदित्यादिना । नाशो ध्वंसः अभावो बाधः तत्र शिष्यो ऽतिप्रसङ्गं शङ्कते । नन्वेवमिति । दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातिलक्षणे हि स्वप्नजागरिते दृष्ट्यादिमच्चैतन्यमेव, अतो यदि सुषुप्तौ स्वप्नजागरिते नोपलभ्येते इति तत्र ते न स्तस्तदा चैतन्यमेव सुषुप्तौ नास्तीत्यात्मा आगन्तुकचैतन्यो वा स्यादचैतन्यस्वरूपो वा गत्यन्तराभावादित्यर्थः । गुरुः परिहरति । नेति । नैवं वक्तुमुचितमित्यर्थः । कथमिति चेत्तत्राह । पश्येति । पर्यालोचयेत्यर्थः । वस्तुस्वभावे आलोच्यमाने चैतन्यस्यागन्तुकत्वानुपपत्तेर्नैवं वक्तुमुचितमिति वाक्यार्थः । ननु सुषुप्ते दृष्ट्यादिरूपस्य चैतन्यस्यादर्शनाज्जाग्रदादौ दर्शनादागन्तुकमेव चैतन्यं पर्यालोचयामीति चे,त्तत्र वक्तव्यं, किं निरुपाधिचित्स्वरूपमेवागन्तुकं पश्यसि किं वा नयनादिद्वारकबुद्धिवृत्त्युपहितमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । चैतन्यस्वरूपं चेदिति । अलौकिकप्रज्ञस्त्वं चेच्चैतन्यस्वरूपमागन्तुकं पश्यसि तर्हि पश्य, वयं तु न्यायप्रमाणकुशला अपि तच्चैतन्यस्वरूपमागन्तुकं द्रष्टुं घटयितुं वा न वर्षशतेनापि शक्नुमो ऽन्यो वा कश्चिदचैतन्यो ऽपि मूढो ऽपि न शक्नुयादित्यर्थः । अयं भावः । चैतन्यस्यागन्तुकत्वं चैतन्येन दृश्यते किं वा ऽचैतन्येन, नाद्यः, स्वग्राह्यत्वे स्ववृत्तिविरोधात्, न ह्यङ्गुल्यग्रेण तदेव स्पृश्यते ऽसिधारया वा ऽसिधारा छिद्यते, नाप्यन्यचैतन्येनान्यचैतन्यस्यागन्तुकत्वं ग्राह्यमन्यत्वस्याद्याप्यसिद्धेः । न द्वितीयो, जडस्य चिदधीनप्रकाशतया चित्प्रकाशकत्वायोगादतश्चैतन्यं नागन्तुकमिति । श्रुतिश्च भवति, यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वान्न तु तद् द्वितीयमस्ति ततो ऽन्यद्विभक्तं यः पश्येदित्याद्याः ॥ ५५ ॥

एवमाद्यं कल्पमनुपपत्त्या निराकृत्य द्वितीयमचैतन्यापादनेन निराकरोति ।

(५६) संहतत्वात्पारार्थ्यमनेकत्वान्नाशित्वं च न केनचिदुपपत्त्या वारयितुं शक्यमस्यार्थस्य स्वतः सिद्ध्यभावादित्यवोचाम । चैतन्यस्वरूपस्य त्वात्मनः स्वतः सिद्धेरन्यानपेक्षत्वं न केनचिद्वारयितुं शक्यमव्यभिचारात् । ननु व्यभिचारो दर्शितो मया सुषुप्ते न पश्यामीति, न, व्याहतत्वा,त्कथं व्याघातः, पश्यतस्तव न पश्यामीति व्याहतं वचनं, नहि कदाचिद्भगवन् सुषुप्ते मया चैतन्यमन्यद्वा किंचिद्दृष्टं, पश्यंस्तर्हि सुषुप्ते त्वं, यस्माद्दृष्टमेव प्रतिषेधसि, न दृष्टिं, या तव दृष्टिस्तच्चैतन्यमिति मयोक्तं, यया त्वं विद्यमानया न किंचिद्दृष्टमिति प्रतिषेधसि सा दृष्टिस्तच्चैतन्यं, तर्हि सर्वत्राव्यभिचारात्कूटस्थनित्यत्वं सिद्धं स्वत एव, न प्रमाणापेक्षम् ॥

संहतत्वादिति । नयनादिद्वारकबुद्धिवृत्त्युपाधिग्रस्तस्य तु संहतत्वात्परार्थत्वादिकं पूर्वमेवोपपादितमिति नेदानीमुपपत्तिर्वक्तव्येत्याह । इत्यवोचामेति । अत्रापि श्रुतिर्भवति । न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया इत्याद्या । अस्मिंस्तु श्रुतिवाक्ये षष्ठ्यन्तशब्दवाच्यदृष्ट्यादेरन्यद्रष्टृव्याप्यतया ऽचैतन्यस्वभावत्वोक्तेस्तदन्यो दृष्ट्यादिस्वरूपप्रकाशकत्वेन द्रष्ट्रादिशब्दनिर्दिष्टः साक्षी नित्यचैतन्यस्वभावः सिद्ध इत्युपसंहरति । चैतन्यस्वरूपस्य त्विति । उक्तमेवार्थं युक्त्यन्तरेणोपपादयितुं शङ्कामुद्भावयति । नन्विति । उत्तरं संग्रहेणाह । न व्याहतत्वादिति । व्याहतत्वमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । कथमित्यादिना । न किंचिदिति पुनः शिष्यप्रश्नः । पश्यंस्तर्हीति गुरोरुक्तिः । पश्यन् द्रष्टा दृष्टिमानेव त्वं सुषुप्त इत्यर्थः । यस्मादित्यादिस्तदुपपादनपरो ग्रन्थः स्पष्टार्थः । सुषुप्ते मया किंचिन्न दृष्टमित्युत्थितस्य परामर्शानुपपत्त्या सौषुप्तानुभवस्यावश्यंभावात्तदाकरणोपसंहारादागन्तुकानुभवासंभवात्स्वरूपचैतन्यमनागन्तुकं कूटस्थात्मस्वरूपं सिद्धमित्युपसंहरति । यथेत्यादिना ॥ ५६ ॥

चैतन्यस्य स्वतः सिद्धिमुपपादयति ।

(५७) स्वतः सिद्धस्य हि प्रमातुरन्यस्य प्रमेयस्य परिच्छित्तिं प्रति प्रमाणापेक्षा, या त्वन्या नित्या परिच्छित्तिरपेक्ष्यते अन्यस्यापरिच्छित्तिरूपस्य परिच्छेदाय सा हि नित्यैव कूटस्था स्वयंज्योतिःस्वभावात्मनि प्रमाणत्वे प्रमातृत्वे वा न तां प्रति प्रमाणापेक्षा तत्स्वभावत्वात्, यथा प्रकाशनमुष्णत्वं वा लोहोदकादिषु परतो ऽपेक्ष्यते ऽग्न्यादित्यादिभ्यो ऽतत्स्वभावत्वान्नाग्न्यादित्यादीनां तदपेक्षा सर्वदा तत्स्वभावत्वात् ॥

स्वतः सिद्धस्य हि प्रमातुरिति । हिशब्दो लोकानुभवप्रसिद्धिद्योतनार्थः, स्वतः सिद्धः, प्रमाणनिरपेक्षत्वेनैव सिद्धः, प्रमाणप्रवृत्तेः प्रागेव प्रकाशमान इति यावत्, एवंविधस्य प्रमातुर्यदन्यत्प्रमेयं दृश्यं तस्य परिच्छित्तिं स्फूर्तिं प्रति प्रमाणापेक्षा न प्रमातृस्वरूपपरिच्छित्तिं प्रति प्रमाणापेक्षेत्यर्थः । या त्वन्यस्यापरिच्छित्तिरूपस्याचेतनस्य परिच्छेदायावभासनाय नित्या स्वतः सिद्धा चान्या परिच्छित्तिः संविदपेक्ष्यते, सा हि कूटस्थैव, यतो नित्या स्वयंज्योतिःस्वभावा चेति योजना । तां प्रति स्वरूपकूटस्थनित्यसंविदं प्रति आत्मनि संविद्रूपे विषये प्रमाणत्वे तत्सत्तानिश्चयफलव्यापारात्मत्वे प्रमातृत्वे वा त-

Digitized by Google

व्यापाराश्रयत्वे वा न प्रमाणापेक्षा प्रमात्रपेक्षा वास्तीत्यर्थः । अयं भावः । अन्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितं हि चैतन्यं प्रमाणमिष्यते, वृत्तिमदन्तःकरणप्रतिबिम्बितं प्रमातृ, तदुभयं प्रमेयावभाससमये नानवभासमानं भवति, तथा सति प्रमेयस्यैव स्वतःस्फुरणशङ्कापातादिदोषप्रसङ्गात्तदवभासश्च न प्रमात्रन्तरात्प्रमाणान्तराद्वा भवति अनवस्थाप्रसङ्गादनुपपत्तेश्चेत्यतः स्वप्रकाशतयैव प्रमातृप्रमाणप्रमेयानामवभासकस्यात्मनः सिद्धिरिति तस्य सिद्धा नित्यस्वप्रकाशकूटस्थचिदात्मतेति । अप्रकाशस्वभावस्यैव प्रकाशकान्तरापेक्षा न प्रकाशस्वभावस्येत्युक्तमर्थं दृष्टान्तोक्त्या बुद्धिमारोहयति । यथा प्रकाशनमिति ॥ ५७ ॥

ननु संविदः प्रमाणफलत्वप्रसिद्धौ कथं नित्यत्वमित्याक्षिपति ।

(५८) अनित्यत्व एव प्रमा स्यान्न नित्यत्व इति चेन्नावगतेर्नित्यत्वानित्यत्वयोर्विशेषानुपपत्तेः, नह्यवगतेः प्रमात्वे ऽनित्यावगतिः प्रमा न नित्येति विशेषो ऽवगम्यते, नित्यायां प्रमातुरपेक्षाभावो ऽनित्यायां तु यत्नान्तरितत्वादवगतिरपेक्ष्यत इति विशेषः स्यादिति चे,त्सिद्धा तर्ह्यात्मनः प्रमातुः स्वतः सिद्धिः प्रमाणनिरपेक्षतयैवेत्यभावे ऽपि अपेक्षाभावो नित्यत्वादिति चेन्नावगतेरेवात्मनि सद्भावादिति परिहृतमेतत् ॥

अनित्यत्व एवेति । अर्थावगतिर्हि प्रमा न तस्याः स्वरूपत एवानित्यत्वे कल्पकमस्तीति समाधत्ते । नावगतेरिति । संग्रहं विवृणोति । नहीति । चक्षुरादिद्वारकबुद्धिवृत्तिव्यक्ताया अवगतेः प्रमात्वे सति नित्यायाः प्रमात्वं न भवत्यनित्यायास्तु भवतीति विशेषो नहि गम्यते विनिगमनाभावादित्यर्थः । तत्र विनिगमनाभावो ऽसिद्ध इति शिष्यः शङ्कते । नित्यायामिति । अवगतेर्नित्यत्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यं स्यादित्येवं विशेष इत्यर्थः । प्रमातुः स्वावगतेर्नित्यत्वे प्रमाणव्यापारवैयर्थ्यमापद्यते किं वा विषयावगतेर्नित्यत्वे, नाद्यः, इष्टापत्तेरित्याह । सिद्धा तर्हीति । नित्यावगतिपक्षे प्रमाणनैरपेक्ष्यं चेत्त्वया ऽनुमंस्यते तर्हि प्रमातुरात्मनः स्वरूपस्य स्वतः सिद्धिः स्वप्रकाशता प्रमाणनिरपेक्षतयैव सिद्धेत्यर्थः । अनित्यस्यास्वप्रकाशस्य च जडत्वादात्मत्वानुपपत्तेरित्यभिप्रायः । नन्वात्मप्रमाया नित्यत्वाद्यदि प्रमाणानपेक्षा तर्हि प्रमाभावस्यैव तत्र नित्यत्वात्प्रमाणानपेक्षा किं न स्यादिति शङ्कते । अभावे ऽपीति । प्रमाभावे ऽपीत्यर्थः । परिहरति । नावगतेरिति । अवगतेरात्मनि सद्भावादेव प्रमाणानपेक्षा नह्यवगत्यभावशङ्कावकाशो ऽसंहतस्य संघातसाक्षिणश्चितिमत्त्वोपपादनादित्यर्थः । अथ वा आत्मसिद्धिः प्रमाणं नापेक्षत इति वदता प्रमाणाभावमपेक्षत इत्युक्तं स्यादिति मत्वा तदपेक्षापि तत्र नोपपद्यते ऽनन्यसिद्धेर्नित्यत्वादेवेति शङ्कते । अभावे ऽपीति । स्वतः सिद्धिप्रमाणनैरपेक्ष्यशब्दाभ्यां सर्वानपेक्षप्रकाशमानात्मस्वरूपस्यैव विवक्षितत्वान्नात्र शङ्कावकाश इति परिहरति । नावगतेरिति ॥ ५८ ॥

इदानीं प्रमातुः स्वसिद्धिर्निरपेक्षैवेत्येतद्विपक्षबाधकोपन्यासेन साधयन्नित्याया अपि प्रमाया विषयावगतित्वसिद्धये विषयस्थत्वं संपादयितुं प्रमाणव्यापारापेक्षास्तीति सूचयन् पक्षान्तरमपाकरोति ।

(५६) प्रमातुश्चेत्प्रमाणापेक्षा सिद्धिः कस्य प्रमित्सा स्या,द्यस्य प्रमित्सा स एव प्रमाता ऽभ्युपगम्यते, तदीया च प्रमित्सा प्रमेयविषयैव न प्रमातृविषया प्रमातृविषयत्वे ऽनवस्थाप्रसङ्गात् प्रमातुस्तदिच्छायाश्च तस्याप्यन्यः प्रमाता तस्याप्यन्य इत्येवमेव इच्छायाः प्रमातृविषयत्वे प्रमातुरात्मनो ऽव्यवहितत्वाच्च प्रमेयत्वानुपपत्तिः, लोके हि प्रमेयं नाम प्रमातुरिच्छास्मृतिप्रयत्नप्रमाणजन्मव्यवहितं सिध्यति ॥

प्रमातुश्चेत्यादिना । अयमर्थः । सर्वं वस्तु ज्ञाततया ऽज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एवेति स्थिते कदा चिदज्ञातत्वेन निर्विकल्पकसाक्ष्यवगतस्य ज्ञातत्वव्यवहारसिद्धये यस्य प्रमित्सोपपद्यते स एव तदा प्रमाता प्रमाणव्यापाराश्रय इत्युच्यते तत्र प्रमातुः स्वरूपसिद्धिश्चेत्प्रमाणापेक्षा स्यात्तदा कस्य प्रमित्सा स्यात् तस्यैवान्यस्य वा प्रमातुमिच्छा च स्वविषयान्यविषया वा सर्वथापि नोपपद्यते इति । तत्रेच्छाश्रयस्येच्छागोचरत्वं निराकुर्वन्स्वप्रमातृकत्वमात्मनो निराकरोति । तदीया चेति । कर्मविषया न कर्तृविषयेत्यर्थः । कर्त्तैव कर्मापि किं न स्यादित्याशङ्क्यैकस्यां क्रियायामेकस्यैव गुणप्रधानभावेन कर्तृकर्मतया वैरूप्यप्रसङ्गान्मैवमित्यभिप्रेत्यान्यप्रमातृकत्वे स्वयमसिद्धस्यान्यसाधकत्वानुपपत्तेरकरणस्य च निलीनतया साधकत्वासंभवात्तस्यापि सिद्धावन्यापेक्षायां तस्यापि तथात्वमित्यनवस्थामाह । प्रमातृविषयत्व इति । प्रमातुरनवस्थामभिनयत्यप्यन्य इति । उक्तामनवस्थामिच्छायामतिदिशति । एवमेवेति । आत्मनो ऽप्रमेयत्वे हेत्वन्तरमाह । प्रमातुरिति । एतदेव स्पष्टयति । लोके हीति । इच्छाजन्मव्यवहितमिष्यमाणं भवति स्मृतिजन्मव्यवहितं स्मर्तव्यं प्रयत्नजन्मव्यवहितं च क्रियासाध्यं प्रयतितव्यं प्रमाकरणव्यापारोत्पत्तिव्यवहितं प्रमेयमिति हि लोकप्रसिद्धमित्यर्थः । सिध्यतीति निष्पत्तिप्रकाशयोर्निर्देशः ॥ ५६ ॥

Digitized by Google

अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह ।

(६०) नान्यथा, ऽवगतिः प्रमेयविषया दृष्टा, न च प्रमातुः प्रमाता स्वस्य स्वयमेव केन चिद्व्यवहितः कल्पयितुं शक्य इच्छादीनामन्यतमेनापि स्मृतिश्च स्मर्त्रव्यविषया न स्मर्तृविषया तथेच्छाया इष्टविषयत्वमेव नेच्छावद्विषयत्वं स्मर्त्रिच्छावद्विषयत्वे ह्युभयोरनवस्था पूर्ववदपरिहार्या स्याद्, ननु प्रमातृविषयावगत्यनुत्पत्तावनवगत एव प्रमाता स्यादिति चेन्नावगन्तुरवगतेरवगन्तव्यविषयत्वादवगन्तृविषयत्वे चानवस्था पूर्ववत्स्यात् ॥

नान्यथेति । अवगतिशब्दश्च प्रकाशप्राप्त्योः साधारणः, सुषुप्तस्यापि प्रमेयसिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । तर्हि प्रमातुरपि सिद्धिरिच्छादिजन्माव्यवहितैव भवतु, नेत्याह । न चेति । स्वयमेव प्रमाता स्वस्यैव प्रमातुरिच्छादीनामन्यतमेनापि व्यवहितं कल्पयितुं न च केन चिच्छक्य इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह । स्मृतिश्चेत्यादिना । स्मृतीच्छयोः स्वाश्रयविषयकत्वे बाधकमाह । स्मर्त्रिच्छावद्विषयत्वे हीति । स्मर्ता च इच्छावांश्च स्मर्त्रिच्छावन्तौ स्मर्त्रिच्छाविषयौ ययोस्तयोर्भावः स्मर्त्रिच्छावद्विषयत्वं तस्मिन्निति विग्रहः उभयोः स्मृतीच्छयोरित्यर्थः । स्मर्तुः स्ववृत्तिव्याप्यत्वायोगात्स्मर्त्रन्तरस्मृतिविषयता वक्तव्या तथा चैकस्मिन्नात्मनि स्मर्त्रन्तराभ्युपगमे तस्यापि पूर्वसमानयोगक्षेमतया स्मृत्यनवस्था स्यादित्यर्थः । तुल्यमिच्छायाः प्रथमस्येति च द्रष्टव्यं, तदेवमात्मनि न प्रमाणव्यापारापेक्षा प्रमातुः स्वविषयप्रमाणक्रियाश्रयत्वायोगात्प्रमात्रन्तरकल्पनायामनवस्थानादप्रमेय एवात्मा सिध्यति, तस्य च बाह्यविषयावच्छेदाय प्रमाणव्यापारापेक्षासंभवाच्च तद्वैयर्थ्यमिति चोक्त्यावगतेः स्वतो नित्यत्वं साधितमिदानीं प्रकारान्तरेण तदेव साधयितुं पूर्वपक्षयति । प्रमातृविषयेति । यद्विषया ऽवगतिरुत्पद्यते सो ऽवगतः सिद्ध इति चोच्यते प्रमातुश्चावगत्यनुत्पत्तौ प्रमाता सुषुप्त एव सदा स्यादित्यर्थः । तत्र किं सुषुप्तसाम्यपरिहारायात्मनो ऽवगतिविषयत्वं वक्तव्यमित्यभिप्रायः किं वा सुषुप्तसाम्यपरिहारमात्रं वक्तव्यमिति तत्र नाद्य इत्याह । नावगन्तुरिति । अवगन्तुरवगतिविषयत्वे स्वाश्रयावगतिव्याप्यत्वायोगादवगन्त्रन्तरावगतिविषयत्वं वाच्यं तथा चानवस्था पूर्ववत्स्मृतीच्छाविषयत्ववत्स्यादित्यर्थः ॥ ६० ॥

द्वितीयं प्रत्याह ।

(६१) अवगतिश्चात्मनि कूटस्थनित्यात्मज्योतिरन्यतो ऽनपेक्षैव सिद्धाग्न्यादित्याद्युष्णप्रकाशवदिति पूर्वमेव प्रसाधितमवगतेश्चैतन्यात्मज्योतिषः स्वात्मन्यनित्यत्वे आत्मनः स्वार्थतानुपपत्तिः कार्यकारणसंघातवत्संहतत्वात्पारार्थ्यं दोषवत्त्वं चावोचाम, कथं, चैतन्यात्मज्योतिषः स्वात्मन्यनित्यत्वे स्मृत्यादिव्यवधानात्सान्तरत्वं ततश्च तस्य चैतन्यज्योतिषः प्रागुत्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोर्ध्वमात्मन्येवाभावाच्चक्षुरादीनामिव संहतत्वात्पारार्थ्यं स्याद्यदा च तदुत्पन्नमात्मनि विद्यते न तदात्मनः स्वार्थत्वं तद्भावाभावापेक्षा ह्यात्मानात्मनोः स्वार्थत्वपरार्थत्वसिद्धिस्तस्मादात्मनो ऽन्यनिरपेक्षमेव नित्यचैतन्यज्योतिष्ट्वं सिद्धम् ॥

अवगतिश्चेति । "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरात्मैवास्य ज्योतिरेषो ऽस्य परमो लोको न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते,, इत्यादिश्रुतेरात्मनो नित्यप्रकाशस्वभावत्वावगमादग्न्युष्णप्रकाशवदलुप्तावगतिरूपे ऽवगत्युत्पत्त्यपेक्षाभावाच्च सुषुप्ततुल्यता तस्येति भावः । विपक्षे चोक्तं दोषं स्मारयत्यवगतेश्चैतन्यात्मज्योतिष इति । उक्तामेवानुपपत्तिं प्रश्नपूर्वकमुपन्यस्यति । कथमित्यादिना । स्मृत्यादेः स्मृतीच्छादिरूपाव्यवधानाद्विच्छेदाच्चैतन्यज्योतिषः सान्तरत्वमिच्छादिवृत्त्यन्तरपूर्वकत्वमित्यर्थः । किं तत्र स्यात्तदाह । ततश्चेति । आत्मा यद्यागन्तुकचित्प्रकाशविषयः स्यात्तदा संहतः परार्थश्च स्यादिन्द्रियान्तःकरणप्राणादिवदिति फलितमाह । यदा चेति । चैतन्यज्योतिस्तच्छब्दार्थः । यदा चात्मनि तदुत्पन्नं विद्यते तदा नैवात्मनः स्वार्थत्वं संभवतीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह । तद्भावेति । तस्य संहतत्वस्य भावाभावौ तदपेक्षा हीति योजना । आगन्तुकचित्प्रकाशगम्यस्यानात्मत्वनियमात्तस्य च पारार्थ्यात्तद्विलक्षण आत्मा नित्यचैतन्यस्वरूप एव सन् सदैवावभासते इत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ ६१ ॥

इदानीं नित्यचैतन्यस्वरूपत्वे प्रमातृत्वानुपपत्तिं शङ्कते ।

(६२) नन्वेवं सत्यसति प्रमाश्रयत्वे कथं प्रमातुः प्रमातृत्वमुच्यते, प्रमाया नित्यत्वे ऽनित्यत्वे च रूपविशेषाभावादवगतिर्हि प्रमा तस्याः स्मृतीच्छादिपूर्विकाया अनित्यायाः कूटस्थनित्याया वा न स्वरूपविशेषो विद्यते, यथा धात्वर्थस्य तिष्ठत्यादेः फलस्य गत्यादिपूर्वकस्यानित्यस्यापूर्वस्य नित्यस्य वा रूपविशेषो नास्तीति तुल्यो व्यपदेशो दृष्टस्तिष्ठन्ति मनुष्यास्तिष्ठन्ति पर्वता इत्यादि, तथा नित्यावगतिस्वरूपे ऽपि प्रमातरि प्रमातृत्वव्यपदेशो न विरुध्यते फलसामान्यादिति, अत्राह शिष्यो, नित्या-

वगतिस्वरूपस्यात्मनो ऽविक्रियत्वात्कार्यकरणयोरसंहत्य तक्षादीनामिव वास्यादिभिः कर्तृत्वं नोपपद्यते, असंहतस्वभावस्य च कार्यकरणोपादाने अनवस्था प्रसज्यते ॥

नन्विति । जन्यप्रमाश्रयत्वाभावे ऽपि प्रमातृत्वव्यपदेश उपपद्यते इति परिहरति । उच्यते इत्यादिना । रूपविशेषः स्वरूपविशेषः । संग्रहं विवृणोति । अवगतिर्हीति । तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । तिष्ठतिर्ह्यचलत्वे ऽर्थे प्रयुज्यते तत्र किंचिद्गतिपूर्वकमेवाचलं भवति यथा जङ्गमजातं किंचित्स्वचलमेव सदा यथा स्थावरजातमुभयत्र तिष्ठतिव्यपदेशे न कश्चिद्विशेषो ऽवगम्यते तथा प्रमातेति नित्यप्रमाश्रयत्वे ऽपि व्यपदेशो न विरुध्यत इत्यर्थः । फलसामान्यादिति । फलस्वरूपे प्रमायां विशेषाभावादित्यर्थः । अयमाशयः । प्रमाणफलं हि प्रमा, सा च चित्प्रकाशरूपा प्रमातृगतैव वक्तव्या, अन्यथा विषयगतत्वे मयेदं विदितमिति स्वात्मनि ज्ञानज्ञेयसंबन्धानुभवानुपपत्तेः । जडस्य चान्तःकरणादेर्व्यापाराश्रयत्वे ऽपि चिदाश्रयत्वायोगात् प्रमातृत्वानुपपत्तेः, चिदात्मनस्तु कूटस्थत्वाद्व्यापारवत्त्वायोगात्प्रमां प्रति कर्तृत्वानुपपत्तेः, मुख्यया वृत्त्या जडाजडयोरुभयोरपि प्रमातृत्वव्यपदेशायोग्यत्वात्परस्पराध्यासेन व्यवहारप्रवृत्तेर्मिथ्यैवात्मनो बाह्यविषये ऽपि प्रमातृत्वमिति स्थितौ स्वात्मनि स्वयंप्रकाशस्वभावे कुतः प्रमातृत्वशङ्कावकाशः कुतस्तरामनवभासप्रसङ्गः कुतस्तमां च प्रमाणापेक्षेति । एवं कूटस्थनित्यचैतन्यज्योतिषो ऽन्तःकरणोपाधिसंबन्धप्राप्तमौपाधिकं प्रमातृत्वमुपपाद्येदानीं कर्तृत्वमपि तथैवेति प्रतिपादयितुं चोद्यमुद्भावयत्यत्राहेति । तक्षादीनामिवेति व्यतिरेकदृष्टान्तः, तक्षा काष्ठवर्द्धकः, वासी तदायुधविशेषः, कस्माच्चोपपद्यते इत्यत आहासंहतस्वभावस्येति ॥ ६२ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ वृषभानुजानामनाटिकाप्रस्तावः ॥

विगलितविषयान्तरं हृदन्तः-
परिगतमम्बुदमञ्चितं तडिद्भिः ।
अविरतममृतानि वर्षयन्तं
सकलजनोदयकारिणं श्रयेऽहम् ॥ १ ॥

अथेदानीमहमेषु दिवसेषु सत्कविविरचितानां सहृदयहृदयाह्लादकानां विरलप्रचाराणां निबन्धानां प्रचुरतरं प्रचिचारयिषयानुदिनं तादृङ्निबन्धान्वेषणैकप्रवणमना निश्चितधियां विपश्चितां नितान्तं चेतोविनोदसमर्थामष्टादशविधोपरूपकेषु प्रथमतामुपगतां कदाचिदप्यनवलोकितचरीमश्रुतचरीमनन्यसदृशीं सत्कविसारस्वतद्विजाग्र्यश्रीमल्लक्ष्मीनारायणाभिधप्रियसुहृदा सुप्रयत्य सुधामिवाब्धिमध्यादाविर्भावितां वृषभानुजानामिकां सन्नाटिकामुपलभ्य नैकविबुधजनास्वाद्यमानविविधविद्यासुधारसे श्रीमति काशीविद्यासुधानिधौ युक्तयोगां विशेषेणाकलय्यान्तर्वर्तिप्राकृतभाषोद्धारभूताभिः सुटिप्पणीभिर्विभूषितां विधायैकामपि प्रायोऽतिविशुद्धतया पुस्तकान्तरनिरपेक्षामादितः सम्यगवलोक्य शोधनादिना सुज्ञातां विरचय्य काशीविद्यासुधानिधौ रसिकजननयनपथमुपनेतुं प्रकाशयितुमीहे ।

इयं च चतुरङ्किका, नायकोऽत्र निखिलनृपतिमाननीयो नायकप्रकरशेखररत्नभूतोऽद्भुतप्रभावो भगवान् नन्दनन्दनः, नायिका च सकलनायिकाचूडामणिरननुभूतोपयमना कन्यारत्नं श्रीमद्वृषभानुनामधेयव्रजमण्डलनृपतितनया नवानुरागा राधिकाभिधाना, इति नाटिकालक्षणं साहित्यदर्पणोक्तं सम्यगन्वेति, तद्यथा,

“ अथोपरूपकाणि, तत्र,

नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्किका ।
प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥
स्यादन्तःपुरसंबद्धा संगीतव्यापृताथवा ।
नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा ” ॥

इति ।

अथच रुचिरतरनामधेया नाटिकेयं गङ्गायमुनातीरान्तरालवर्तिमध्यदेशशेखरीभूतसुवर्णशेखरनामकनगरसमवाप्तजन्मना कायस्थकुलावतंसेन मथुरादासाभिधानेन सत्कविना स्वयं निरमायि, इदं चातीव विदुषां मनःसु चमत्कृतिविततिविभवविधायि, यत् श्रीमन्नृपवरसकलविद्याविनोदैकरसिकगुणिगणसंमानैकनिदानसत्कीर्तिविराजमानभोजराजराज्यादनन्तरमपि जात्यन्तरेष्वपि ग्रन्थाकारा आसन्निति ।

तथास्य सुवर्णशेखरनामनगरस्य संप्रति कथमपि चिह्नानामनुपलक्ष्यमाणतया नाममात्रावशेषस्यातिप्राचीनकालिकतयानुमीयमानस्यावकलनादेवात्रोपलब्धजनुषः प्रोक्तवराभिधानस्य कायस्थान्वयशिरोमणेरतिप्राचीनत्वमवसीयते, अत एव च समयसहस्ररश्मिनिपीतप्रचारसुधारसाया अस्या नाटिकाया अपि प्राचीनत्वमवगम्यत एव ।

अथ चेयं विविधविद्वज्जनदृग्गोचरीभूय स्वप्रचारातिशयेनाधिगतजननसाफल्या परमां मुदमादधातु विद्वज्जनानामित्यायासो ममापि निष्पक्षपातलेशमखिलजनानुकम्पनपरपरमेश्वरकृपया सफलीभवेदित्यनवरतमीश्वरमाशंसे इति शिवम् ।

॥ सांख्यशास्त्राध्यापको वेचनरामशर्मा ॥

Digitized by Google

॥ श्रीराधावल्लभो जयति ॥

॥ अथ वृषभानुजा नाम नाटिका ॥

कपोले पत्त्रालीं पुलकिनि विधातुं व्यवसितः
स्वयं श्रीराधायाः करकलितवर्तिर्मधुरिपुः ।
बभूवुत्कम्पैर्यो विहितनयनः कम्पितभुज-
स्तदेतत् सामर्थ्यं तदभिनवरूपस्य जयति ॥ १ ॥

अपिच,

सुधाधाम्नः कान्तिस्तव वदनपङ्केरुहगुणै-
र्जितेव म्लानत्वं व्रजति सहसा प्राणदयिते ।
वदत्येवं कान्ते दिवसविरहातङ्कचकिता
तदङ्गे संलग्ना तव दिशतु राधा प्रियशतम् ॥ २ ॥

अपिच,

वामांसस्थलचुम्बिकुण्डलरुचा जातोत्तरीयच्छविं
वंशीगीतिभवाग्विभङ्गवपुषं भ्रूलास्यलीलापरम् ।
किंचित्स्रस्तशिखण्डशेखरमतिस्निग्धालिनीलालकं
राधादिप्रमदाशतावृतमहं वन्दे किशोराकृतिम् ॥ ३ ॥

अपिच,

नीलाम्भोरुहकोशकोमलतनुं स्मेराननं मालिनं
सुस्निग्धं दधतं दुकूलयुगलं शश्वैभवस्यास्पदम् ।
स्वीयानामुदितामृतेन हृदयं संतर्पयन्तं सदा
राधाकेलिकथासु संततरतं ध्यायामि कृष्णाभिधम् ॥ ४ ॥

नान्द्यन्ते[1] सूत्रधारः । अलमतिव्याहृतेन, अद्य खलु वल्लवविलासिनीभिर्विनिद्रारविन्दवदनाभिः पद्मिनीभिरिव विलोभ्यमानमानसहंसस्य श्रीमद्वृषभानुनन्दिनीपादपद्मरजोरञ्जितोपान्तेन मयूरमुकुटेनालंकृतमौलेरुन्मदकलहंसकामिनीकुलकोलाहलेन पुलिनवलयेन मुखरमेखलया परिगतनितम्बबिम्बेनेव विराजितायास्तपनतनयायास्तीरान्तचलितलतामण्डपेषु समारब्धकन्दर्पकेलिकलाकलापस्य यशोदानन्दयोर्नयनानन्दजननस्य त्रिभुवनविलोभनीयाभिनवकिशोरवयसः श्रीराधामोहनस्य वृन्दारण्यान्तर्गतानां विहारवनस्थलीनामवलोकनसुखमनुभवितुमनेकदेशान्तरादुपस्थितेन साधुजनवृन्देन समाहूय सादरमभिहितोऽस्मि । यथा,

अस्मत्प्रियसुहृदातिप्रबलया भगवद्भक्त्या कायस्थकुलावतंसतामुपगतेन जह्नुकन्यकाकालिन्दीतीरावलग्नमध्यदेशशिरःशेखरीभूते सुवर्णशेखरनाम्नि नगरे समवाप्तपरार्धजन्मना श्रीमथुरादासेन या विरचिता विदग्धजनहृदयकुमुदानन्दैककौमुदी वृषभानुजा नामापूर्वनाटिका सा भवताभिनेतव्या, यावन्नेपथ्यविधानं रचयित्वा यथासमीहितं समाचरामि । परितोऽवलोक्य । सानन्दम् । अये सुहृद्भूयिष्ठेयं परिषत् कौतुकापहृतचित्तवृत्तिर्लक्ष्यते, तदुपतिष्ठे ।

अञ्जलिं बद्ध्वा । भो व्रजेन्द्रनन्दनलीलामृतरसाविष्टचित्तचञ्चरीकाः यूयं दत्तावधाना भवत, सोऽहं रङ्गतरङ्गनामधेयो नटस्तेन कविना कृतामभ्यर्थनामुदाहर्तुकामः ।

प्रणिपत्य ।

प्रयोगबन्धः सरसः कवीनां
दृष्टो भवद्भिर्बहुशः सुकान्तः ।
गुणेन शून्योऽपि मम प्रबन्धः
कृष्णप्रसङ्गादवलोकनीयः ॥ ५ ॥

सर्वतो निर्वर्ण्य । सशङ्कम् । ननु तद्धर्मानभिज्ञः कश्चिदिह न भवेत् । विचिन्त्य, भवतु,

ये वाञ्छन्ति भवच्छिदच्छमतयो ज्ञानं परं मुक्तये
ते सायुज्यपदं व्रजन्ति सुतरां श्रान्ताः स्वविस्मारकम् ।
ये वैकुण्ठपतेश्च वासवसतौ स्निग्धाः स तैः सेव्यता-
मेते तत्सुहृदो जयन्ति रसिका राधाधवाराधने ॥ ६ ॥

तदिदानीं गृहं गत्वा जायामाहूय रङ्गमङ्गलानि संपादयामि । परिक्रम्य । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य च । आर्ये इतस्तावत् ।

प्रविश्य नटी । अज्जउत्त इअ म्हि, आणवेदु अज्जो, को णिओओ अणुचिट्ठीअदु त्ति[1] ।

सूत्रधारः । आर्ये वृषभानुजाप्रयोगाभिनयत्रिलोकनाय कुतूहलिनः पारिषदाः, हृतहृदयोऽस्मि सहजसुहृदामेतेषां प्रीतिप्रकर्षेण प्रेमपुरःसरेण च सततमेवंप्रायेणालापेन,

कदा वृन्दारण्ये नवघननिभं नन्दतनयं
परीतं गोपीभिः क्षणरुचिमनोज्ञाभिरभितः ।
गमिष्यामस्तोषं नयनविषयीकृत्य कृतिनो
वयं प्रेमोद्रेकस्खलितगतयो वेपथुभृतः ॥ ७ ॥

---

[1] इयं च पञ्चपादान् पदानि मत्वाभिनवगुप्ताचार्यमते चतुरस्रतालानुगता षोडशपदा नान्दी सिध्यति, यतः,

" देवद्विजनृपादीनामाशीर्वचनपूर्विका ।
नन्दन्त्यस्यां सुरा यस्मात् तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते ॥
सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रितः ।
नान्दी पदैर्द्वादशभिरष्टभिर्वाप्यलंकृता,, ॥

इति भरतवचनव्याख्यावसरे " अनेन त्र्यस्रतालानुगता त्रिपदा षट्पदा द्वादशपदेति, चतुरस्रतालानुगता चतुष्पदाष्टपदा षोडशपदा चेति एवं त्रिविधैव, नातः परमपि भूयस्त्वादादृता, पदानि श्लोकावयवभूतानि सुबन्तानि, तिङन्तानि वा, श्लोकतुरीयांशभूतानि वा, अवान्तरवाक्यरूपाणि वा, एतदभिप्रायेण नाट्यप्रदीपे,

श्लोकपादं पदं केचित् सुप्तिङन्तमथापरे ।
परेऽवान्तरवाक्यं च पदमाहुर्मनीषिणः,, ॥

इत्यादिना ग्रन्थेनाभिनवगुप्ताचार्येण तथाभिधानात् ।

---

[1] आर्यपुत्र इयमस्मि, आज्ञापयत्वार्यः, को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति ।

तेन हि सत्वरमारभ्यतां संगीतकमहोत्सवः ।

नटी । साश्चर्यम् । अज्जउत्त देसंतरादो आअदेहिं एदेहिं सह पढमदंसणेण जेव्व कुदो दे ईरिसी पीदी संवुत्ता, जं अज्ज भोअणादिअं वि ण अहिणंदसि[1] ।

सूत्रधारः । आर्ये कुत ईदृशी प्रीतिः संवृत्तेत्यलमाशङ्कितेन । यतः,

हेतुर्नैसर्गिकः कोऽपि प्रीतेर्यद्धि न वर्तते ।
मालती मधुरास्तीति मधुपः केन शिक्ष्यते ॥ ८ ॥

नेपथ्ये ।

साधु भरताधिराज साधु, सत्यमेवैतत्, कः संशयः ।
'हेतुर्नैसर्गिकः कोऽपि, इति पठति ।

सूत्रधारः । समाकर्ण्य । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य च । आर्ये किमत्र कालातिपातेन, नन्वेष विरचितवृन्दावेषः समागत एव ममान्तेवासी मधुरप्रियः, गृहीतवनरत्तिकाभूमिकश्च सखा मे रङ्गमङ्गलः, तदावामपि गत्वा रङ्गप्रवेशाय संनद्धौ भवावः । इति निष्क्रान्तौ । प्रस्तावना ।

ततः प्रविशति यथा निर्दिष्टा वृन्दा वनरत्तिका च,

वृन्दा । सत्यमेवैतत्, कः संशयः । 'हेतुर्नैसर्गिकः कोऽपि, इति पुनः पठति, अन्यथा राधाकृष्णयोः कुमुदिनीकुमुदबान्धवयोरिव कथं तादृशी प्रीतिः ।

क्षणं विमृश्य । सखि वनरत्तिके मयाप्यस्मिन् व्यतिकरे किंचिदिव साधु विहितम् ।

वनरत्तिका । आवेदेदु भअवदी कधं विअ[2] ।

वृन्दा । सखि समाकर्ण्यताम्, गता यदृच्छयाहं वृषभानुगोपनिकेतनम्, तत्तनयां राधां सुमृष्टमणिकुट्टिमे प्राङ्गणैकप्रदेशे कन्यकासहस्रमध्यवर्तिनीं कुमारीभावोचितानेकलीलारसमनुभवन्तीं परिस्फुरन्त्या निजाङ्गकान्त्या काञ्चनमयीमिव कुर्वतीं स्वपरिसरभुवं विदूरादेवावलोक्य मनसि कृतवत्यस्मि ।

वनरत्तिका । तदो तदो[3] ।

वृन्दा । इयं हि,

आत्मानुरूपरमणीयगुणेन तन्वी
सौदामिनीव रुचिरेण नवाम्बुदेन ।
नन्दात्मजेन सह येन लभेत योगं
यत्नः स एव निपुणोऽत्र मया विधेयः ॥ ९ ॥

---

[1] आर्यपुत्र देशान्तरादागतैरेतैः सह प्रथमदर्शनेनैव कुतस्त ईदृशी प्रीतिः संवृत्ता, यदद्य भोजनादिकमपि नाभिनन्दसि ।

[2] आवेदयतु भगवती कथमिव ।

[3] ततस्ततः ।

वनरत्तिका । भअवदि तुह मुहचन्दादो विणिग्गदं इमं राहामोहणमिहुणस्स अण्णोण्णव्वइअरकधासुधारसं सुदिसुत्तिआएहिं समापिबन्तिं आमूलादो आकण्णेदुं तुवरेदि मं तुवाणुग्गहजणिदो मणोरहो[1] ।

वृन्दा ।

अत्रान्तरे स वृषभानुरुपाजगाम
श्रुत्वा ममागमनमाशु तयानुयातः ।
वत्से समानय करौ सबहुप्रणामं
तामित्यभाषत ततश्च मया स उक्तः ॥ १० ॥

महाभाग किमायासयसि महानुभावामिमाम् । यतः,

इयमतिललिताङ्गी रोचिषामग्र्यभूमिः
कुसुमशरजयश्रीरूपसीमान्तलेखा ।
समगुणवरयोगात् प्रेमपात्रीभवित्री
व्रजपतिरिव कृष्णं पालय त्वं तदेनाम् ॥ ११ ॥

वनरत्तिका । भअवदि सा महाणुभावा राहिआ एदं आकण्णिअ तदो कीरिसी संवुत्ता[2] ।

वृन्दा । मुग्धतया स्नेहरसानभिज्ञापि सा मदभिहितमुपश्रुत्य मुहुः श्रुतिपरिसरं प्रियवचनमाकर्णयितुमिवोपगतेन तिर्यगपाङ्गेन चक्षुषा मामवलोकयन्ती तत्कालोपजातलज्जयेव किंचिदवनतमुखी स्थिता ।

वनरत्तिका । अध गोउलेंदणंदणस्स वि अणुराओ केण विहिणा समुल्लासिदो भअवदीए[3] ।

वृन्दा । सखि श्रूयताम्, तदाहमिति चिन्तितवती, यदेनां महाभागां स्पृशतीव लज्जादिभावः, कृतकृत्याहं संप्रति गोकुलं गत्वा वल्लवेन्द्रनन्दनस्यापि कर्णपथमुपनयाम्यप्रतिममाधुरीं दधानं राधाभिधानं केनचित् प्रसङ्गेन ।

वनरत्तिका । तदो तदो[4] ।

वृन्दा । ततो मुहूर्तादिव गोकुलमुपगत्य कलरवोन्मत्तमधुकरकुलैरभ्यर्थ्यमानमकरन्दस्योपवनसहकारस्य वेदिकायां क्षणं स्थिता सविस्मयं तस्य प्रदेशस्य रमणीयतां निरूपितवत्यस्मि ।

तथाहि,

---

[1] भगवति तव मुखचन्द्राद्विनिर्गतमिमं राधामोहनमिथुनस्यान्योन्यव्यतिकरकथासुधारसं श्रुतिशुक्तिकाभ्यां समापिबन्तीमामूलादाकर्णयितुं त्वरयति मां तवानुग्रहजनितो मनोरथः ।

[2] भगवति सा महानुभावा राधिकैतदाकर्ण्य तदा कीदृशी संवृत्ता ।

[3] अथ गोकुलेन्द्रनन्दनस्याप्यनुरागः केन विधिना समुल्लासितो भगवत्या ।

[4] ततस्ततः ।

Digitized by Google

प्रतानैर्दूर्वाणां क्वचिदमलनीलोपलरुचं
क्वचित् सद्यः सूतैस्तरुकिसलयैर्विद्रुमरुचिम् ।
क्वचिन्मुक्ताकान्तिं सितमुकुलकैर्यत्परिसरे
हरत्येषा भूमिर्नयनसुभगं गोकुलमिदम् ॥ १२ ॥

अपिच,

यस्योपान्ते तपनतनयातीरमासाद्य वत्सा
वीताशङ्कैः सह खगमृगैर्मन्दमन्दं चरन्ति ।
गोशालानां ततिभिरभितः कल्पितानां किलोच्चैः
प्राकारस्य श्रियमविरलां यच्च कामं बिभर्ति ॥ १३ ॥

धन्यास्ते खलु येऽत्र सततं नन्दसूनोर्मुखपङ्कजमापिबन्तो निवसन्ति ।

वनरचिका । तदो तदो [1] ।

वृन्दा । एवमादिकं चिन्तयन्त्यामेव मयि परिजनादुपलभ्य मदागमनं गोपाधिपतिर्नन्दः सत्वरमुपागतः । सबहुमानं च प्रापितस्ततः संचरद्युवतिजनसहस्रमणिनूपुररवाहूतानां गृहदीर्घिकाकलहंससारसानां निनादैर्मनोहरं प्रस्फुरत्पताकाकोटिविलिखितनभस्तलाभिरायामिनीभिरुच्चैर्मणिस्तम्भसहस्रमुद्वहन्तीभिरतितुङ्गशालाभिरभिभूषितं देहलीवलयविनिर्मितनीलरत्नकिरणान् प्रमृष्टमणिकुट्टिमे प्राङ्गणे निपतितान् प्रत्यग्रदूर्वाप्रतानशङ्कया सलीलमालिहद्भिश्चटुलबालवत्सशतैः समुपशोभितं कैश्चिद्रत्नभित्तिषु संक्रान्तात्मप्रतिबिम्बकान्युद्वीक्ष्योद्वीक्ष्य कदाचित् समालिङ्गितुमायासितबाहुभिः कदाचिदन्तःशून्यं मुधामुकुलीकृताङ्गुलिदलं करकमलकं गृह्यतामेतदिति संज्ञया प्रहितमनन्तरमाकृष्योपहसद्भिः कदाचित् स्वयमुपरचितमुखभङ्गिविकारतयात्मानं विडम्ब्यमानमधिगम्य समुपजाताभिषङ्गमङ्गुल्या तर्जयद्भिः कदाचिच्च रत्नमालिकालंकृतानि संभाव्य ससंभ्रमं निजकण्ठदेशं स्पृशद्भिः कैश्चिदनुसृतभवनमृगशावकैः कैश्चिन्मुक्ताफलशकलप्रदानानन्दितकलहंसपोतकैः कैश्चिद्वनचरोपनीतदाडिमीफलप्रणयिभिरनेकलीलामनोहारिभिर्गोपकुमारकैर्विराजितं समुन्नतस्तनतटप्रेङ्खोलितस्थूलमुक्ताफलदामभिः प्रचलत्कनकवलयानुविद्धविविधरत्नोन्मुखमयूखैर्नखत्विषा विभिन्नैर्व्योमाभोगं सेन्द्रायुधमिव कुर्वतीभिः स्वरसान्दोलनसंतोभोत्सर्पितैर्बिन्दुविसरैर्दुर्दिनतामिवोत्पादयन्तीभिर्गोपवधूभिर्निर्मथ्यमानदधिसमुज्जृम्भितेन तासां च जघनतटास्फालनरणितमणिकिङ्किणीझङ्काररवपीवरेण मङ्गलगीतिस्निग्धगम्भीरसप्रस्वरोपबृंहितेन वियद्व्यापिना निर्घोषेण जलदसंपदमुत्प्रेक्ष्य ससंभ्रममुन्मुक्तकेकानां कलापिकदम्बकानां प्रमोदनर्तितैरलंकृतमनेकशुकसारिकाभिरुद्घुष्यमाणाङ्गणचरित्रमेकदेशविनिहितैरनेकरसपूर्णैः सुवर्णरजतादिभाजनसहस्रैरुद्भासितमेकदेशे च मनोहारिणा क्रीडापर्वतकेन विराजमानमेकदेशे च हुताशनमुपर्युपरि स्थापिताभिः पयःपरिपूरितपात्रपङ्क्तिभिर्दिवसेऽपि भुवि विस्फूर्जिततारकावलीभिरिव संशोभमानं सर्वसिद्धीनामुत्पत्तिस्थानभूतं स्वभवनं नीतवान् ।

[1] ततस्ततः ।

वनरचिका । स्वगतम् । अहो ससिरिअत्तणं णन्दगेहस्स, अहवा सअललोअणिवासो भअवं वासुदेवो सयं जत्थ पडिवसइ तत्थ किं अच्चरिअं [1] । प्रकाशम् । तदो तदो [2] ।

वृन्दा । तस्यैवंविधस्याङ्गणमध्यभागेऽशेषभुवनश्रियः प्रासादस्येव पारिजातस्याधस्तादलंकृतपद्मरागवेदिकां प्रस्फुरन्तीभिर्निजाभरणप्रभाभिरावृतविग्रहां वनगमनकामं सुतं प्रहर्षगर्भस्निग्धमधुरैर्वचोभिर्लालयन्तीं तत्रभवतीं यशोदाम्, इति वागसमाप्तावेव ।

वनरचिका । प्रेमावेशेन बाष्पपूरोपरुद्धकण्ठा कथं कथमपि । भअवदि ताए महाभाआए सिणेहसिणिद्धमहुरवअणस्सवणत्थं सवणाइं मे आउलाइं होन्ति, ता वण्णेदु भअवदी [3] ।

वृन्दा । तद्यथा,

त्वन्मुखाम्बुजविलोकनं विना
नो मुहूर्तमपि नेतुमुत्सहे ।
त्वां कथं हि विपिनेऽनुवासरं
प्रेष्य तात बत धारयाम्यसून् ॥ १४ ॥

वनरचिका । सविस्मयमात्मगतम् । हन्त पआसिदो एत्थ महं पेम्मसंवलिदवच्छलरसो [4] । प्रकाशम् । तदो तदो [5] ।

वृन्दा । विलोक्य । भक्तिप्रवणेन मनसा प्रणामं गतवत्यस्मि ।

वनरचिका । तदो केण प्पसंगेण समक्खं पिदिरोणं कण्हस्स कण्णावदंसीकिदं राहाअभिधाणत्तवअं भअवदीए [6] ।

वृन्दा । ततश्च समुचितातिथिसत्कारसंभारैरुपकल्पितोपचारां मां व्रजेश्वरः सप्रश्रयं ‘कच्चित् कमुद्दिश्यमनुगृह्णेहागमनं भगवत्याः', इत्यपृच्छत्, ततश्चावनतकन्धराहं तदा तं प्रति भग-

[1] अहो सश्रीकत्वं नन्दगेहस्य, अथवा सकललोकनिवासो भगवान् वासुदेवः स्वयं यत्र प्रतिवसति तत्र किमाश्चर्यम् ।

[2] ततस्ततः ।

[3] भगवति तस्या महाभागायाः स्निग्धमधुरवचनश्रवणार्थं श्रवणौ मे आकुलौ भवतः, तद्वर्णयतु भगवती ।

[4] हन्त प्रकाशितोऽत्र महान् प्रेमसंवलितवत्सलरसः ।

[5] ततस्ततः ।

[6] तदा केन प्रसङ्गेन समक्षं पित्रोः कृष्णस्य कर्णावतंसीकृतं राधाभिधानस्तबकं भगवत्या ।

Digitized by Google

यत्रस्मिन् व्रजमण्डले कौतुकेन संचरमाणाहं राधाभिधां वृषभानुगोपतनयामतिशयशीलरूपसंपन्नां सर्वलक्षणोपेततयातिधीरप्रकृतितया च विडम्बयन्तीमिव श्रियं विलोक्य रूपमाधुर्यवयःसदृशतया तव सूनुं स्मरन्ती समुपजाततद्दर्शनकुतूहलाचायाता, इत्यवदम् ।

वनरक्षिका । तदो तदो[1] ।

वृन्दा । अस्मिंश्चान्तरे समुदपादि महान् कलकलः, तमाकर्ण्येति चिन्तितं मया, यदेष आपूर्यमाणशङ्खसहस्रस्वनापूरितदिक्चक्रवालं समभिहन्यमानभेरीमृदङ्गकाहलानकमन्द्रमाङ्गलिकनिध्वानमधुरमिदमागृह्यतामिदमानीयतामित एवागम्यतामेवंप्रायैर्गोपकुमाराणां ससंभ्रमालापैर्मुखरितरथ्यामुखं समुल्लसति कोलाहलः, तत् तर्कयामि, वनमभि प्रस्थितः कृष्णः ।

वनरक्षिका । तदो तदो[2] ।

वृन्दा । तदा च परिक्रम्यावलोक्य, तं निर्व्याजसुन्दरं मनस्येवं विचारितवत्यस्मि ।

भूषाविभूषणमपि स्फुरदङ्गकान्त्या
मङ्गल्यमेतदिति यं जननी यशोदा ।
प्रायः प्रसाधितवती ननु दीप्तिवृद्ध्या
सोऽयं सुहृत्परिवृतः समुपैति कृष्णः ॥ १५ ॥

वनरक्षिका । सप्रेमातिशयं तत्पादयोः पतति ।

वृन्दा । पादावाक्षिप्य । सखि इदानीं गत्वा कार्यान्तरमनुतिष्ठावः ।

इति निष्क्रान्ते । विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति श्रीकृष्णः प्रियालापश्च ।

कृष्णः । स्वगतम् । हन्त यस्या अभिधानमात्राकर्णनादेवाकुलीभूतं चेतः परवशतामुपैति, दुर्लभदर्शनां तामनालोक्य कथमात्मानं विनोदयिष्ये तावत्, भवत्वेवम् । प्रकाशम् । सखे प्रियालाप,

प्रियालापः । आणावेदु भवं[3] ।

कृष्णः ।

संवृत्ता न भवेदियं समुदितैर्यावत् सुहृन्मण्डलै-
र्वृन्दारण्यविहारभूमिरभितस्तावत् पुरस्ताद्वयम् ।
वीक्ष्यैनां सफलप्रसूनसुभगां भृङ्गाङ्गनानिःस्वनां
नृत्यासक्तशिखण्डिमण्डिततरुं सूर्प्र व्रजामो मुदा ॥१६॥

[1] ततस्ततः ।

[2] ततस्ततः ।

[3] आज्ञापयतु भवान् ।

प्रियालापः । साहु भणिदं पिअवअस्सेण अण्णो वि को वि अधिअदररमणिज्जो कोदुअविसेसो तस्सिं पदेसे संभावीअदि त्ति[1] ।

कृष्णः । साभिलाषम् । क इव ।

प्रियालापः । सुदं क्खु मए, एदेसु महुवासरेसु विसहाणुपुरादो भाणुणंदिणीमज्जणव्ववदेसेण मअणमहूसवं माणेदुं पभादे पभादे राहापमुहा कुमारिआअणो वुंदाडईणिउंजवीहिआसंणिवेसं आअच्छदि[2] ।

कृष्णः । सस्पृहम् । ततस्ततः ।

प्रियालापः । तहिं उण बालतमालविडवमूले पडिट्ठाविदकुसुमाउहस्स णिव्वत्तिदपूआसक्कारो विविहसुउमारकुसुमेहिं अत्ताणं मण्डिअ जहासुहं लीलारसं च णिव्विसिअ अलंकरेदि सघरमग्गं[3] ।

कृष्णः । सपुलकमात्मगतम् । श्रुतं तथा तावद्भगवतीं वृन्दामुखादयमप्येवं वदति, निवेदयति च निमित्तं किंचिदुच्छ्वसितेन मम बाहुः, इति सत्वरमनुसरामि ।

प्रियालापः । कृष्णं किंचिदन्यावृशमालोक्यात्मगतम् । गाढं उक्कण्ठिदो लक्खीअदि एसो, होदु एव्वं दाव[4] । प्रकाशम् । भो वअस्स कधं दाणिं मं उवेक्खिअ तुन्हीभूदो सि तुमं[5] ।

कृष्णः । किमपि चिन्तयता मया न संभावितोऽसि ।

प्रियालापः । विहस्य । सुदिमग्गेण हिअए पविट्ठं विसहाणुकुमारिअं जेव्व किं ण भणासि[6] ।

कृष्णः । स्वगतम् । लक्षितोऽस्मि धूर्तेन बटुना । स्मित्वा । प्रकाशम् । तदविलम्बेनैवादेशय वृन्दाटवीमार्गम्,

प्रियालापः । परिक्रम्य । एदु एदु पिअवअस्सो एदं क्खु णादिदूरे रमणिज्जं वुंदावणं[7] ।

कृष्णः । परिक्रामन् पुरोऽवलोक्य । सहर्षम् । अहो अभिरामता वृन्दारण्यस्य, वयस्य पश्य पश्य,

[1] साधु भणितं प्रियवयस्येन, अन्योऽपि कोऽप्यधिकतररमणीयः कौतुकविशेषस्तस्मिन् प्रदेशे संभाव्यत इति ।

[2] श्रुतं खलु मया, एतेषु मधुवासरेषु वृषभानुपुराद्भानुनन्दिनीमज्जनव्यपदेशेन मदनमहोत्सवं मानयितुं प्रभाते प्रभाते राधाप्रमुखः कुमारिकाजनो वृन्दाटवीनिकुञ्जवीथिकासंनिवेशमागच्छति ।

[3] तत्र पुनर्बालतमालविटपमूले प्रतिष्ठापितकुसुमायुधस्य निर्वर्तितपूजासत्कारो विविधसुकुमारकुसुमैरात्मानं मण्डयित्वा यथासुखं लीलारसं च निर्विश्यालंकरोति स्वगृहमार्गम् ।

[4] गाढमुत्कण्ठितो लक्ष्यत एषः, भवत्वेवं तावत् ।

[5] भो वयस्य कथमिदानीं मामुपेक्ष्य तूष्णीं भूतस्त्वम् ।

[6] श्रुतिमार्गेण हृदये प्रविष्टां वृषभानुकुमारिकामेव किं न भणसि ।

[7] आगच्छत्वागच्छतु प्रियवयस्यो नातिदूरे रमणीयं वृन्दावनम् ।

Digitized by Google

इदं मधुरगीतिभिर्मधुकराङ्गनानां सखे
कलापिकुलनर्तितैः पिककदम्बकोलाहलैः ।
लतानववधूलसत्किसलयानुरागोद्गमै-
र्ममागमनमङ्गलं परितनोति मन्ये वनम् ॥ १७ ॥

अपिच,

भृङ्गालीनयनैर्निमेषविमुखं दूरात् समालोक्य मा-
मानन्दाश्रुजलं स्रवन्ति विगलन्माध्वीकबिन्दुच्छलात् ।
आह्वानं मलयानिलप्रचलितैः शाखाग्रहस्तैश्च मे
सप्रेम प्रथयन्त्युपायनफलैर्नम्राः किलैते द्रुमाः ॥ १८ ॥

तद्वृन्दारण्यनिवासिनां मनोरथसिद्धये त्वरिततरमुपगच्छावः ।

प्रियालापः । सस्मितम् । कधं अत्तणो वि मणोरहसिद्धी फुडं ण कहीअदि[१] ।

कृष्णः । स्मित्वा । अलं परिहासेन गच्छावस्तावत् ।

प्रियालापः । नाट्येन तथा करोति ।

कृष्णः । परिक्रम्य । समन्ततो निरूप्य । सखे प्रियालाप परिश्रान्तोऽस्मि, मुहूर्तक्रमेतेषु मधुमासकुसुमसमृद्धिमधुपानमत्तमधुकरनिकरमधुरझङ्कारमुखरेषु मज्जदङ्गनाजनकदम्बनयनाञ्जनप्रसरसंपर्कतयातितरां श्यामायमानैः संसर्पितसीमन्तसिन्दूरप्रवाहलोहितीकृतैः स्तनतटावगलितनवकुङ्कुमपङ्कपुञ्जपिञ्जरितैरतिविमलतया प्रतिमागतैरम्बरतलोल्लसितैरिवेन्द्रायुधशतैस्तरङ्गलेखानिवहैः संशोभिते यमुनाम्भसि समुन्मिषत्कुवलयकह्लारमकरन्दबिन्दुनिकुरम्बकरम्बितानतिशिशिरसीकरानुद्वहता लुलितपल्लवाङ्गुलिलतालास्यलीलोपदेशदक्षेण दक्षिणानिलेन संसेवितेषु लतानिकुञ्जेषु परिश्रममपनयावस्तावत् ।

प्रियालापः । अपवार्य । कुदो तस्सिं कण्णारण्णे समुप्पण्णाणुराअस्स दे परिस्समावणअणं[२] । प्रकाशम् । जं भवं आणवेदि[३] । उभौ परिक्रम्योपविशतः ।

नेपथ्ये, चंपअलदे उवहर कुसुमाइं[४] ।

प्रियालापः । पुरः कर्णं दत्त्वा । किंचिदिव परिवर्तितकन्धरो नातिप्रकाशम् । तुवरदु तुवरदु पिअवअस्सो, इमस्सिं माहवीमण्डवे मुद्धकण्णआणं मिदुसद्दो सुणीअदि[५] ।

कृष्णः । समुपसृत्य । लतारन्ध्रे किंचिदाकुञ्चितवपुः सहर्षकौतुकं स्थितो विलोकयति ।

ततः प्रविशति ससखीजना राधा ।

राधा । हला तमालिए कुसुमावचअणिमित्तं गदा मे पिअसही चंपअलदा अज्ज वि ण पडिणिउत्ता[१] ।

प्रविश्य पुष्पपूर्णपर्णपुटहस्ता सस्मिता चम्पकलता । पिअसहि राहे दिट्ठिआ वड्ढसे, कुसुमिदा दाणिं णो मणोरहलदा[२] ।

राधा । सभ्रूभङ्गम् । अइ केरिसो मणोरहो[३] ।

चम्पकलता । जइ कुदूहलं तदो अवहिदं सुणादु पिअसही, अज्ज णिसावसाणे दिट्ठो को वि सिविणो मए, विसुमरिदो आसि[४] ।

राधा । सकौतुकम् । तदो तदो[५] ।

चम्पकलता । संपदं कुसुमावचअकिदे परिक्कमन्तीए मए का वि सुवण्णजूहिआ तमालसंगदा पुलोइदा[६] ।

राधा । सलज्जमिव । स्मेरमुखी तमालिकां सस्नेहं विलोकयति ।

चिरज्ञा तमालिका चम्पकलतां प्रति । सहि तदो किम्[७] ।

चम्पकलता । सरिसदंसणेण मे सिमिदिपहं आरोहिदो त्ति[८] ।

प्रियालापः । स्वगतम् । दिढं विमुद्धो क्खु एसो राहारूवलावण्णविब्भमेहिं एत्थ, भोदु एव्वं[९] ।

समीपतरमागत्योत्सर्पितमुखः साकूतम् ।

भो वअस्स चिरं इह ट्ठिदेण तुए जं एव्वं पुलोईअदि, इन्दीवरकोमलं लोअणजुअलं दे अलसत्तणं णो वच्चदि[१०] ।

कृष्णः । मुखं कथंचिद्विवर्त्याव्यक्तमिव । सखे, ब्रवीमि भूतार्थम्,

---

[१] कथमात्मनोऽपि मनोरथसिद्धिः स्फुटं न कथ्यते ।

[२] कुतस्तस्मिन् कन्यारण्ये समुत्पन्नानुरागस्य ते परिश्रमापनयनम् ।

[३] यद्भवानाज्ञापयति ।

[४] चम्पकलते उपहर कुसुमानि ।

[५] त्वरयतु त्वरयतु प्रियवयस्यः, अस्मिन् माधवीमण्डपे मुग्धकन्यकानां मृदुशब्दः श्रूयते ।

---

[१] हे तमालिके कुसुमावचयनिमित्तं गता मे प्रियसखी चम्पकलताद्यापि न प्रतिनिवृत्ता ।

[२] प्रियसखि राधे दिष्ट्या वर्धसे, कुसुमितेदानीं नो मनोरथलता ।

[३] अयि कीदृशो मनोरथः ।

[४] यदि कुतूहलं तदावहितं शृणोतु प्रियसखी, अद्य निशावसाने दृष्टः कोऽपि स्वप्नो मया, विस्मृत आसीत् ।

[५] ततस्ततः ।

[६] सांप्रतं कुसुमावचयकृते परिक्रामन्त्या मया कापि सुवर्णयूथिका तमालसंगता विलोकिता ।

[७] सखि तदा किम् ।

[८] सदृशदर्शनेन मे स्मृतिपथमारूढ इति ।

[९] दृढं विमुग्धः खल्वेष राधारूपलावण्यविभ्रमैरत्र, भवत्वेवम् ।

[१०] भो वयस्य चिरमिह स्थितेन त्वया यदेवं विलोक्यते, इन्दीवरकोमलं लोचनयुगलं तेऽलसत्वं नोपगच्छति ।

गच्छति न तृप्तिमेतत् सुललितमस्याः समापिबद्रूपम् ।
नयनयुगं मम नूनं संप्रति समुपैति सफलतां चैवम् ॥१९॥

प्रियालापः । किंचिद्विवर्णतामापद्यमानं तन्मुखं निर्वर्ण्यापज्ञातकारुण्य इवात्मगतम् । हन्त लक्खीकिदो दाणिं लद्धावसरेण कुसुमाउहेण राहारूवस्स अत्तणो अमोघप्पहरणस्स कोमलङ्को एसो[1] । प्रकाशम् । अथ सुदं सव्वं इमाणं मंतिदं[2] ।

कृष्णः । सखे मधुरमासां मन्त्रितम्, अन्यदपि श्रोतुमिच्छामि तावत् ।

राधा । आत्मगतम् । अवि णाम वदेदि इअं तं जेव्व दुल्लहजणं मं अहिकदुअ, जो भअवदीए वुन्दाए तदो तादस्स समीवे पसङ्गेण अभिहिदो आसि[3] । दक्षिणेतराक्षिस्फुरणं नाटयित्वा । होदु पुच्छेमि दाव[4] । प्रकाशम् । कधं विअ[5] ।

चम्पकलता । मनाग्भावानुविद्धं तदाकारं विभाव्य साकूतम् । सहि फलेण जेव्व जाणिस्ससि पुणरुत्तेण किं[6] । विचिन्त्य । अहवा कधइस्सं, सुणाहि इमस्सिं जेव्व अदिमुत्तलदामण्डवपरिसरे तुमं किल कस्स वि अणुरूववल्लहस्स समीवे णवजलहरस्स विज्जुल्लदा विअ जह तमालविडवसंगदा सुवण्णजूहिआ लदा सोहमाणा सुहं कीलन्ती चिट्ठसि त्ति[7] ।

कृष्णः । आत्मगतम् । कष्टं भोः कष्टम्, मम हि,

स्वप्नेनोदीरितं सख्याः श्रुत्वा श्रुतिसुखावहम् ।
आशाबन्धेन सौत्सुक्यं किंचिदुच्छ्वसितं मनः ॥२०॥
तथाप्येवाभिधानेन धन्यं कमभिधास्यति ।
इति संशयमापन्नं धृतिं न प्रतिपद्यते ॥ २१ ॥

प्रियालापः । सहर्षोद्गमात्मगतम् । जं एदीए उदाहिदं जइ वि तं अणण्णसाहारणं पिअवअस्सस्स जेव्व सरूवं तह वि जइ से मुहादो अभिधाणं फुडं कधिदं भवे[8] । उपसृत्य । किंचित्प्रकाशम् । भो वअस्स दिट्ठिआ वड्ढसे, सुदं पिअवअस्सेण से वअणं, तक्केमि, भवं जेव्व वल्लहो त्ति[1] ।

कृष्णः । सोच्छ्वासं नीचैः ।

प्रसक्तस्ते तर्को यदपि मम चेतोऽपि नितरां
तमेवार्थं सत्यं कलयति सखेऽतीव मधुरम् ।
तथाप्यस्या अङ्गं निरुपममथो मे वपुरिदं
न किंचित् सादृश्यं लभत इति कृत्वास्मि विधुरः ॥ २२ ॥

प्रियालापः । विहस्य, अदो क्खु तुए अणण्णव्वदं समारद्धं[2] ।

राधा । सप्रणयकोपम् । सहि जा लदा तुए सिविणे तह पुलोइदा, सा चंपअलदा, ण उण सुवण्णजूहिआ, तुमं क्खु अत्तणो मणोगदं सिविणे वि पेक्खसि त्ति अलं अलीओवहासेण, उवणेहि पूआउवअरणाइं तमालमूले[3] ।

नेपथ्ये,

आणत्तम्हि महादेवीए, जह हं जेव्व, सुमदिए वच्छं मे राहिअं सिग्घं गदुअ मम सआसं आणेहि, ता कहिं दाणिं पेक्खिस्सं तं भट्टदारिअं[4] ।

राधा । समाकर्ण्य । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य च । हला चंपअलदे एसा दुट्ठचेडी वसुमदिआ समाअदा, उट्ठेहि अम्बासमीवे गदुअ तुरिदं जेव्व मअणपूआत्थं आअमिस्सम्ह[5] । इति सखीभिः परिक्रामति ।

कृष्णः । सदुःखातिशयम् । सखे प्रियालाप तावदावामपि गत्वा गोकुलपरिसरादायान्तं गोव्रजं परिपालयावः ।

प्रियालापः । अथ इं[6] ।

कृष्णः । लतारन्ध्रे विलोक्य । सोच्छ्वासम् ।

गच्छन्ती स्वनिकेतं मनसिजभवनप्रदीपिकेवैषा ।
हरति ममेन्द्रियवृत्तिं शरदिव हंसावलीं प्रसभम् ॥२३॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

इति श्रीमथुरादासेन विरचितायां श्रीवृषभानुजानामनाटिकायां प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

---

[1] हन्त लक्ष्यीकृत इदानीं लब्धावसरेण कुसुमायुधेन राधारूपस्यात्मनोऽमोघप्रहरणस्य कोमलाङ्क एषः ।

[2] अथ श्रुतं सर्वमासां मन्त्रितम् ।

[3] अपि नाम वदेदियं तमेव दुर्लभजनं मामधिकृत्य, यो भगवत्या वृन्दया तदा तातस्य समीपे प्रसङ्गेनाभिहित आसीत् ।

[4] भवतु प्रक्ष्यामि तावत् ।

[5] कथमिव ।

[6] सखि फलेनैव ज्ञास्यसि पुनरुक्तेन किम् ।

[7] अथवा कथयिष्ये, अस्मिन्नेवातिमुक्तलतामण्डपपरिसरे त्वं किल कस्याप्यनुरूपवल्लभस्य समीपे नवजलधरस्य विद्युल्लतेव यथा तमालविटपसंगता सुवर्णयूथिका लता शोभमाना सुखं क्रीडन्ती तिष्ठसीति ।

[8] यदेतयोदाहृतं यदपि तदनन्यसाधारणं प्रियवयस्यस्यैव स्वरूपं तथापि यद्यस्या मुखतोऽभिधानं स्फुटं कथितं भवेत् ।

[1] भो वयस्य दिष्ट्या वर्धसे, श्रुतं प्रियवयस्येनास्या वचनम्, तर्कयामि, भवानेव वल्लभ इति ।

[2] अतः खलु त्वयानन्यव्रतं समारब्धम् ।

[3] सखि या लता त्वया स्वप्ने तथा विलोकिता, सा चम्पकलता, न पुनः सुवर्णयूथिका, त्वं खल्वात्मनो मनोगतं स्वप्नेऽपि प्रेक्षस इत्यलमलीकोपहासेन, उपनय पूजोपकरणानि तमालमूले ।

[4] आज्ञप्तास्मि महादेव्या, यथाहमेव, सुमतिके वत्सां मे राधिकां शीघ्रं गत्वा मम सकाशमानय, तत् कुत्रेदानीं प्रेक्षिष्ये तां भर्तृदारिकाम् ।

[5] हे चम्पकलते एषा दुष्टचेटी वसुमतिका समागता, उत्तिष्ठाम्बासमीपे गत्वा त्वरितमेव मदनपूजार्थमागमिष्यामः ।

[6] अथ किम् ।

Digitized by Google

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ विधवोद्वाहविवेकमधिकृत्य किं चिदुच्यते ॥

कश्चिद्दाक्षिणदेशीयो भट्टविष्णुशास्त्र्यभिधानो ऽस्मद्गुरुवर-श्री ६ राजारामशास्त्रिनिर्मितविधवोद्वाहशङ्कासमाधिसमाख्य-निबन्धखण्डनदुरभिनिवेशपिशाचावेशदूषितचित्तो "यत्तु" "तत्र" "बालिशोक्तिः" "स्वीयापाटवं प्रकाशयांचक्रुः" इत्यादयः प्रलापा एव परमतखण्डनसाधनमित्यभिसंदधानो महताडम्बरेण विधवोद्वाहविवेकं रचयामास। तमिमं समीक्ष्य कथमयमात्मानमपरिज्ञाय साहसिकः पर्वतोत्तोलने मशक इव प्रवृत्त इति संजातविस्मयाः पुरा यत्र सकलभारतवर्षालङ्करणभूता व्युत्पन्ना आसंस्तस्येदानीं दक्षिणदेशस्येदृशी दुर्दशा यत्रैवंविधा अव्युत्पन्ना निःशङ्कं खेलन्ति निर्भया निर्व्रीडाश्च प्रलपन्तीति समुत्पन्नखेदास्तद्व्युत्पत्तिं प्रकाशयितुमुद्यतामहे। यद्यप्येतादृशस्य महात्मनः स्वत एव प्रकाशमानतया नास्ति तद्व्युत्पत्तिप्रकाशने परव्यापारापेक्षा तथापि रसिकजनमनःकुतूहलाय द्वित्रस्थलीयतत्पाटवं प्रदर्श्यते।

अत्रायमुपक्रमग्रन्थो विधवोद्वाहशङ्कासमाधेः।

"स्वत्वान्तरमिव विवाहप्रयोज्यं स्वत्वं पतिनिष्ठेन क्लीबत्वादिना दोषेण न विनश्यति, न वा नोत्पद्यते, इति। क्लीबत्वपातित्ययोर्दायनिमित्तस्वत्वातिरिक्तस्वत्वनाशकत्वे तथाविधस्वत्वोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वे च मानाभावाद्"। इति।

अत्र विधवोद्वाहविवेकः।

स्वत्वान्तरमिव विवाहप्रयोज्यं स्वत्वं पतिनिष्ठक्लीबत्वपातित्यादिस्मृत्युक्तदोषमूलकान्यविवाहजन्यस्वत्वोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे विनश्यति, न वा उत्पद्यते, तादृशदोषाणां वचनबलाद्दायनिष्ठस्वत्वनाशकत्वतदुत्पत्तिप्रतिबन्धकत्ववद् विवाहविधिवाक्योक्तदोषमूलकवैधविवाहस्यापि पूर्वविवाहप्रयोज्यस्वत्वनाशकत्वकल्पनाया दोषाणां तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वकल्पनायाश्च स्वरसत एवौचित्यम्। पतिदोषमूलकपुनर्विवाहविधायकमन्वादिवचनेभ्यस्तथैव प्रतीतेः। यथा क्लीबपतितादीनां दाये स्वत्वानुत्पत्तौ तेषां दायनियामकवाक्येषु वर्ज्यत्वेन परिगणनं प्रमाणं तथा विवाहविधिवाक्येष्वपि कतिपयदोषविशिष्टानां वराणां वर्ज्यत्वेन परिगणनमेव तेषां स्वत्वनाशे तदनुत्पत्तौ च प्रमाणम्। इति।

अत्रेदं विभाव्यताम्। यद्यपि पुनर्विवाहप्रापकत्वेन भवदभिमतानां वचनानां नास्ति विधवोद्वाहप्रापकत्वमिति स्पष्टं निरूपितं विधवोद्वाहशङ्कासमाधौ, निरूपयिष्यते च विस्तरेणास्माभिरपि विधवोद्वाहविवेकपरीक्षायां तथापि तेषां वचनानां तत्प्रापकत्वमभ्युपेत्यापि वदामः, प्रथमविवाहकालावच्छिन्नानां पातित्यादीनां दोषाणामेव स्वत्वोत्पत्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वं पूर्वविवाहजनितस्वत्वनाशकत्वं तु दोषमूलकपुनर्विवाहस्येति वैषम्यं कुतः प्रतीतम्। का वा भवतां साध्यसिद्धिक्षतिर्दोषाणामेव स्वत्वनाशकत्वकल्पनायां येन दोषमूलकद्वितीयविवाहस्य स्वत्वनाशकत्वं कल्प्यते। महांश्चात्र स्वरसो यद् दृष्टान्ते दोषाणामेव स्वत्वनाशकत्वं दार्ष्टान्तिके च दोषमूलकविवाहान्तरस्य तदुत्प्रेक्ष्यते। इदं चात्यन्तोपहासास्पदं यदस्मदीयनिबन्धस्थितं स्वत्वान्तरमिवेत्येतदविचार्यैव स्वयमपि लिख्यते। किं चान्यत् स्वत्वं द्वितीयविवाहविनाश्यं संभाव्यते यद् दृष्टान्तभूतं सत् स्वत्वान्तरमिवेति प्रयोक्तारं भवन्तमिक्ष्वाकूणामस्माकूणामित्यादिन्यायविषयपरिहासात् समुद्धरेत्। अस्माकं तु क्रयादिनिमित्तकं स्वत्वं दृष्टान्तभूतं भवितुमर्हतीति नानुपपत्तिः। किं च "न वोत्पद्यते" इत्यन्तोल्लिख्यप्रतिज्ञाया हेतोः प्रदर्शनं "स्वरसत एवौचित्य" मित्यन्तेन, तथा च तस्य प्रथमान्तत्वमयुक्तम्। यत इतिप्रभृतिपदाध्याहारेण योजयितुं शक्यत इति चेदध्याहारेण लक्षणया वा किंकिं न योजयितुं शक्यते। किं च "यथेत्यादिना प्रमाणं" मित्यन्तेन पूर्ववाक्यप्रतिपादितादधिकं किं प्रतिपादितमिति निरूप्यताम्।

विधवोद्वाहशङ्कासमाधिः।

"लोके क्रयप्रतिग्रहादिभिः क्लीबपतितयोरपि स्वत्वोत्पत्तिदर्शनात्"

अत्र विधवोद्वाहविवेचकस्याक्षेपः।

"तथा स्वत्वोत्पत्तौ क्लीबपतितादीनां मन्वाद्युक्तमनंशित्वमपि न स्यात्। अस्मन्मते त्ववैधक्रयप्रतिग्रहाद्युत्पन्नस्वत्वस्याप्यवैधत्वेन तस्य विवाहादिप्रयोज्यस्वत्वेन तौल्याभावेनादोषाद्" इति।

अत्रोच्यते। "क्लीबोथ पतितस्तज्ज" इतिप्रभृतिवचनैः पुत्रत्वादेर्दायस्वत्वनिमित्तता तत्तद्वचनैर्बाध्यमाना क्लैब्यादिदोषाभावविशिष्टपुत्रत्वादौ निर्धार्यते, पुत्रत्वादिना दाये स्वत्वोत्पत्तौ दोषाभावस्य सहकारित्वं वा प्रतिपाद्यते। क्रयादिना स्वत्वोत्पत्तौ तु नैवं, मानाभावात्। नहि यत्किंचित्स्वत्वस्य कारणतावच्छेदकं सहकारिकारणं वा स्वत्वमात्रस्य भवितुमर्हति। तथासति दुहितृत्वनिष्ठस्वत्वकारणताया अवच्छेदकस्य तादृशस्वत्वकारणस्य वा पद्मभावस्य पुत्रत्वनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वस्य पुत्रत्वजन्यस्वत्वं प्रति कारणत्वस्य वाऽऽपत्तिः। तस्माद् यस्य यादृशस्वत्वं प्रति निमित्तत्वं प्रमाणप्रमितं तदेव तत् प्रति निमित्तं क्लैब्याद्यभावस्य च क्रयादिनिमित्तकस्वत्वं

Digitized by Google

प्रति कारणत्वं कारणतावच्छेदकत्वं वा न प्रमाणप्रमितमिति न क्रयादिनिमित्तकस्वत्वं प्रति स्वत्वसामान्यं प्रति वा तस्य कारणत्वं तदवच्छेदकत्वं वा वक्तुं शक्यते । इत्थं च दायनिमित्तकस्वत्वशून्यसाधारणो धर्म एव क्रोध्याद्यभावावच्छिन्ना क्रोध्याद्यभावनिष्ठा वा या कारणता तन्निरूपितकार्यताया अवच्छेदकस्तस्य च वैवाहिके स्वत्वे ऽभावादेव न तत्र क्रोध्याद्यभावस्यापेक्षा । एवं स्थिते क्रोध्याद्यप्रतिबध्यत्वाविनाश्यत्वाभ्यां तुल्यमेव वैवाहिकं स्वत्वं क्रयादिनिमित्तकेन स्वत्वेन । यत्तु वैधत्वावैधत्वाभ्यां भेदो वैवाहिकस्वत्वक्रयादिनिमित्तकस्वत्वयोरित्युच्यते, तत्र वैधत्वं विधेयत्वं विहितजन्यत्वं वा, नाद्यः । वैवाहिकेऽपि तदसंभवात् । नान्त्यः । उद्वहेदितिवत् क्रीणीयात् प्रतिगृह्णीयादितिप्रभृतिविधिबोधितनिमित्तकत्वस्य क्रयादिनिमित्तकस्वत्वेऽप्यविशिष्टत्वात् । अस्तु वा कथं चित्तयोर्विशेषस्तथापि क्रोध्याद्यनाश्यत्वादौ को विशेषः । न च नष्टे मृते इत्यादिना वैवाहिकस्वत्वस्य क्रोध्यादिप्रतिबध्यत्वादस्ति विशेषः । दायलाभादिषु वित्तागमेषु विवाहस्य पृथगनिर्देशेन प्रतिग्रहक्रयादिष्वेव विवाहस्याप्यन्तर्भावेण वस्त्वन्तरनिष्ठक्रयादिनिमित्तकस्वत्वं प्रति क्लृप्तसामग्र्यैव वैवाहिकस्वत्वस्याप्युपपत्तौ क्रोध्याद्यभावादेस्तत्सामग्रीघटकत्वकल्पने गौरवात् नष्टे मृतइत्यादेर्वरदोषस्यानुशयहेतोर्बाधकत्वेनैवोपपन्नयस्योपपादितत्वात् ।

यत्तु कन्यादानं न पितृस्वत्वनिवर्तकमिति प्रतिज्ञाय तत्रोपोद्बलकतया कन्यादानवाक्ये कन्यां॰ इत्यादि संप्रददे इत्युत्तरं न ममेति त्यागोच्चारणाभाव इति केचिदित्युक्तं प्रयोगरत्नकृता, दौहित्रस्यानपत्यमातामहधनाधिकारः पुत्रिकाधर्मश्च संगच्छते, इत्युक्तं, तदत्यन्तमसमञ्जसम् । दाधातुनैव संप्रोपसृष्टेन दातृस्वत्वनिवृत्तिलाभेन न ममेत्युच्चारणे पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् तन्नोच्चारणीयमित्याशयेन केषांचित्तत्प्रयोगस्य प्रतिषेधात् । न ममेतिवाक्ये संबन्ध्यन्तरसमर्पकपदापेक्षायां पूर्वप्रक्रान्तकन्यापदस्यैवावश्ययोजनीयतया सनिरूपकार्थकसमभिव्याहृतषष्ठ्या आकाङ्क्ष्यमाणसंबन्धेतरसंबन्धबोधकताया अस्वारसिकतया कन्यात्वे दातृनिरूपितस्वाभाव एव नञा स्वरसतः प्रतीयेतेत्यभिप्रायेण तत्प्रतिषेधाद्वा । धनाधिकारे स्वत्वस्य तु कथमप्युपयोगो न संभाव्यते इति मातामहधनाधिकारमात्रेण का ऽऽशा स्वत्वस्य । एवं हि धनाधिकारिगणे पितुर्गुरो राज्ञश्चापि निर्देशात्तेष्वपि स्वत्वमापद्येतेति साधु धर्मशास्त्रे व्युत्पत्तिं समपादयद् भवान् ।

एवं पितुः स्वत्वनिवृत्तावपि दुहितरि दौहित्रे वा पुत्रिकाधर्मस्य पुत्रत्वसंपादकत्वे का ऽसंगतिः । नहि पुत्रत्वं स्वत्वव्याप्यं येन स्वत्वमाक्षिपेत् । गर्भदासादौ स्वत्वाभावे ऽपि पुत्रत्वदर्शनेन व्यभिचारात् ।

इदं महदाश्चर्यं, यद्

" विधवा या भवेत्कन्या निर्दोषा भर्तृवर्जिता ।
तस्या वासः पितुर्वेश्म सलज्जा चैव सर्वदा ,, ॥

इति वदता पराशरेण विधवायाः पितृवेश्मनि वासविधानात् पितुः स्वत्वमाक्षिप्यते, पितृस्वत्वनाशे तु तदसंगतिरिति चोच्यते,, नहि कस्य चिद्गृहे वासविधानेन तस्य स्वत्वं कल्पयितुं युक्तं, नहि यो यस्य स्वं स एव तस्य गृहे वसतीति नियमः । नहि पथिकब्राह्मणस्य कुलालगृहे वासस्य विहितत्वे ऽपि कुलालस्वत्वं तस्मिन् भवादृशाद्युत्पन्नादृते कश्चिदुत्प्रेक्षेत ।

यदपि दानजन्यस्वत्वस्य संबन्धतया समवायातिरिक्तसंबन्धसामान्यस्य चानित्यतया स्वत्वसंबन्धस्याप्यनित्यत्वेनान्यविवाहस्वत्वोत्पत्तिपूर्वक्षणे तन्नाश एवेति स्वीयतार्किकत्वप्रदर्शनायोक्तं,

तेन चातीव नैयायिकधुरीणत्वं प्रकाशितम् । क्व वयं स्वत्वस्य नित्यतां वदामो यत्रैतावान् भवतः स्वत्वस्यानित्यत्वोपपादने फटाटोपः, विवाहनिमित्तकस्वत्वस्य क्रोध्याद्यनाश्यत्वं परं वदामस्तत्रानित्यत्वोपपादनेनापि किम् । नह्यनित्यं स्वत्वमित्येतावता भवदभिमततत्क्षणविशेषे तन्नाश उचितः । समवायातिरिक्तसंबन्धमात्रस्यानित्यत्वकथनं तु महतः पदार्थपरिचयपरिपाकस्य फलम् । गगने कालभेदस्य यः संबन्धो भेदे च कालस्य यः संबन्धो भेदे चाखण्डोपाधेरभावत्वस्य च यः संबन्धस्ते किमनित्या अथ च किं समवायातिरिक्ता न भवन्तीति न किं चिदेतत् ।

विधवोद्वाहशङ्कासमाधिः ।

न चैवं सति क्लीबाय वाग्दत्ताया अन्यस्मै दानमसंगतं स्यादिति वाच्यम् । नहि तत्रान्यस्मै दानं क्लीबादिस्वत्वोत्पत्त्यभावात्, किं तु दात्रनुशयजन्यप्रतिग्रहीतृस्वत्वनाशात् । यथा क्रीतानुशयादौ"

दुष्टाय दाने सम्प्रपद्युत्तरं तु न दात्रनुशयः । तत्र देवानां दातृत्वात्" इति ।

अथ विधवोद्वाहविवेचकः ।

यत्तु मनुष्यकर्तृकवाग्दाने दात्रनुशयस्य सत्त्वात्तदुत्तरं दोषदर्शनेन तादृशदाननिवृत्तावपि देवानां सर्वज्ञत्वात्तत्कर्तृकदाने ऽनुशयासंभवाच्च तद्दानोत्तरं विवाहसंस्कारनिवृत्तिरित्युक्तस्तत्र । मनुष्यकर्तृकदानवद्देवकर्तृकदाने ऽपि मनुष्यानुशय-

Digitized by Google

स्यावश्यकत्वात् । अन्यथा तद्दानोत्तरं कुत्रापि दोषनिश्चयज्ञाने देवानां सर्वज्ञत्वभङ्गापत्तिः” इति प्रलपति ।

तत्रायमेतस्य महान् दुर्विनयो यदयमनुक्तमेवानुवदति, आर्यचरणैस्तु दानानुशयेन प्रतिग्रहीतृस्वत्वनाश उच्यते, सप्तपद्युत्तरं तु प्रतिग्रहीतृस्वत्वनाशको दानानुशयो न संभवतीत्युच्यते, तत्रायं “दाननिवृत्तावपि” इति “न विवाहसंस्कारनिवृत्ति”रिति चानुवदति । क्व चैते भवतो दानस्येच्छारूपस्यानुशयशतेनाप्यनिवर्तनीयस्य तेन निवृत्तिं वदेत् । तस्यैव च व्युत्पत्तिशिरोमणेर्भवत एव “मनुष्यानुशये स्वकर्तृकदानजन्यस्वत्वनिवर्तकत्वस्येव देवकर्तृकदानजन्यस्वत्वनिवर्तकत्वस्याप्यवश्यवक्तव्यत्वाद्” इत्येतदर्थतात्पर्येण “मनुष्यकर्तृकदानवद्देवकर्तृकदाने ऽपि मनुष्यानुशयस्यावश्यकत्वाद्” इति लेखः शोभते । दाने कथमप्यनुशयस्यावश्यकताया वक्तुमशक्यत्वात् । यदि च “दाने” इत्यस्य लक्षणया “दानजन्यस्वत्वनिवृत्तौ” इत्यर्थो ऽभिप्रेयते, तर्हि चैत्रो मूर्ख इत्युक्त्वा चैत्रोयपर्यनुयोगकाले चैत्रपदेन लक्षणया चैत्रशत्रुरभिप्रेत इति व्याचक्षाणो ऽप्यप्रतिवक्तव्यः स्यात् । सर्वस्यापि वाक्यजातस्यैवं क्रमेण विपरीतार्थकत्वसंभावनया सर्वस्यैव वाग्व्यवहारस्य लेखव्यवहारस्य च समुच्छेदप्रसङ्गः स्यात् । अत एवोक्तं शिरोमणिभिः “वादिवाक्ये न लक्षणा” इति । तस्मात् स्पष्टमेवैतस्य दानपदार्थानुशयादिपदार्थाज्ञानं निश्चीयते । एवं कासां चित् स्त्रीणां दुरदृष्टानां तद्विपाकाय बुद्धिपूर्वमेव दैवेदुष्टाय दानस्य संभाव्यमानत्वेन सप्तपद्युत्तरं दोषनिश्चये कथं देवानां सर्वज्ञत्वभङ्गप्रसङ्ग इत्यादि सुधियो विदांकुर्वन्तु ॥ शम् ।

तदित्थं स्थालीपुलाकन्यायेन किं चित् पुनरुद्वाहविवेचकव्युत्पत्तिपाटवं प्रकटीकृतम् । इतः स्वल्पेनैव कालेन तदीयशङ्काभासानां सर्वेषां निराकरणं सङ्क्षेपत उपनिबध्य काशीविद्यासुधानिधिपत्रिकोरविचारगोचरीकरिष्यते ॥

काशीस्थराजकीयपाठालये
सांख्यशास्त्राध्यापकेन बालशास्त्रिणा

THE VAIŚESHIKA APHORISMS OF KAṆÁDA.

FIRST BOOK, SECOND DAILY LESSON.

(Continued from page 245.)

Causation. कारणाभावात् कार्याभावः ॥ १ ॥

Aph. 1. From Non-existence of cause is Non-existence of effect.

[1] It may be said, "In the foregoing daily lesson similarity [between the Categories, Substance, Quality, and Action], as constituted by the notion of effect and the notion of cause, has been explained. How is this possible? for while the relation between effect and cause is not demonstrated it is like [talking about] the horn of a hare." To obviate this [Kaṇáda] establishes the relation between effect and cause. V.

[2] For it is seen that even when earth, a potter's wheel, water, a potter, thread &c., are brought together, from Non-existence of a potter's staff there is Non-existence of the pot, and though earth, water &c., be brought together, from Non-existence of a seed there is Non-existence of a shoot. This [relation] between the potter's staff and the pot, and between the seed and the shoot, is impossible without the relation of cause and effect; for otherwise there would be Non-existence of the pot also in the case of Non-existence of a loom, and Non-existence of the shoot even in the case of Non-existence of fragment of stone &c. Moreover it is observed that a pot, a piece of cloth, and the like exist only from time to time. This too would be impossible without the relation between cause and effect; for existence from time to time of things which are, which consists in their being at one time and not being at another, is impossible without connexion with a cause. For in this case [were there no connexion with a cause] a thing might be or not be but could not be from time to time, since an existing thing is not Non-existent, nor does it come into existence without a cause, nor does it come into existence fortuitously, nor does it come into existence from anything unreal such as the horn of a hare, but from a really existing limit such as a staff or a loom, as is seen in effects such as a pot or a piece of cloth. Now the limit is the cause. Moreover were there no relation of cause and effect there would no activity or inactivity, for in

[1] ननु पूर्वाह्निके कार्यत्वघटितं कारणत्वघटितञ्च साधर्म्यमुक्तं तत्कथं सङ्गच्छते कार्यकारणभावस्यासिद्धत्वेन शशविषाणसमानत्वादित्यतः कार्यकारणभावमेव व्यवस्थापयति ॥

[2] दृश्यते हि मृच्चक्रसलिलकुलालसूत्रादौ समवहिते ऽपि दण्डाभावाद्घटाभावः भूसलिलादौ समवहिते ऽपि बीजाभावादङ्कुराभावः स च दण्डघटयोर्बीजाङ्कुरयोर्वा कार्यकारणभावमन्तरेणानुपपन्नः । अन्यथा वेमाद्यभावे ऽपि घटाभावः शिलाशकलाद्यभावे ऽप्यङ्कुराभावः स्यात् किञ्च घटपटादीनां कादाचित्कत्वमनुभूयते तदपि हेतुफलभावमन्तरेणानुपपन्नं न हि किञ्चित्कालासत्त्वे सति किञ्चित्कालसत्त्वरूपं कादाचित्कत्वं भावानां कारणापेक्षामन्तरेण सम्भवति तदा हि स्यादेव न स्यादेव वा न तु कदाचित् स्यात् न हि भावो न भवत्येव नाप्यहेतोर्भवति नाप्यकस्मादेव भवति न वा निरुपाख्यादेव शशविषाणादेर्भवति किन्तु दण्डवेमादेः सोपाख्यस्यावधेर्घटपटादौ कार्ये दर्शनादवधिस्तु कारणमेव एवं कार्यकारणभावाभावे प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्यातां तथा च निरीहं जगज्जायेत न हीष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण प्रवृत्तिरनिष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण निवृत्तिः ॥

Digitized by Google

such a case the universe would be desireless, since without a knowledge of the means of attaining that which is desired there would be no such thing as activity, and without the knowledge of the means of avoiding that which is undesired there would be no such thing as inactivity. U.

Continued. **न तु कार्याभावात् कारणाभावः ॥ २ ॥**

Aph. 2. But there is not from Non-existence of effect Non-existence of cause.

[1] If there were not a restriction in the relation between cause and effect, it would follow also that if the effect should not exist, the cause would not exist. The rule is not that Non-existence of effect results in Non-existence of cause, but that Non-existence of cause results in Non-existence of effect. Therefore the practical application of this introductory section of two aphorisms is that persons desirous of emancipation are concerned in Non-existence of birth for the sake of Non-existence of pain, in Non-existence of activity for the sake of Non-existence of birth, in Non-existence of faults for the sake of Non-existence of activity, in the cessation of false knowledge for the sake of Non-existence of faults, and in forming a mental representation of the soul for the sake of cessation of false knowledge. U.

Generality and Particularity. **सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ ३ ॥**

Aph. 3. Generality and Particularity both depend upon Conception.

[2] After the enunciation and definition of the [first] three Categories he now states the definition (characteristic) of the Category Generality [formerly] enunciated. Generality is twofold, highest and not highest. The highest is being, the not-highest is substantiality &c., included under being. The distinguishing property of Generality and Particularity is Conception. Extensive conception is that of Generality, exclusive Conception is that of Particularity.

---

[1] यदि कार्यकारणभावनियमो न भवति तदा कार्याभावादपि कारणाभावः स्यात् कार्याभावः कारणाभावं प्रत्यतन्त्रं कारणाभावस्तु कार्यभावं प्रति तन्त्रं तेन दुःखाभावार्थं जन्माभावे जन्माभावार्थं प्रवृत्त्यभावे तदर्थञ्च दोषाभावे तदर्थं मिथ्याज्ञाननिवृत्तये तदर्थञ्चात्मसाक्षात्काराय मुमुक्षूणां प्रवृत्तिः प्रयोजनमेषोद्घातिकस्याप्यस्य द्विसूत्रप्रकरणस्य ॥

[2] पदार्थत्रयोद्देशलक्षणानन्तरमिदानीमुद्दिष्टस्य सामान्यपदार्थस्य लक्षणमाह । सामान्यं द्विधं परमपरञ्च तत्र परं सत्ता अपरं सत्ताव्याप्यं द्रव्यत्वादि तत्र सामान्यस्य तद्विशेषस्य च लक्षणं बुद्धिरेव । अनुवृत्तबुद्धिः सामान्यस्य व्यावृत्तबुद्धिर्विशेषस्य ॥

[1] Generality is the highest, and Particularity the not-highest, Generality. Accordingly there are two [kinds of Generality.] That is dependant upon Conception which has Conception for its chracteristic. Generality then, is twofold, highest and not-highest. The highest Generality is being, the not-highest Generality is Substantiality &c. The distinguishing property of the highest and not-highest kinds of Generality is Conception, the Conception of extensiveness being the characteristic of Generality (i. e. of highest Generality) and the Conception of non-extensiveness the characteristic of Particularity (i. e. of not-highest Generality). Extensiveness is existence in many places, non-extensiveness is existence in few places. Being, therefore, is the highest because it exists in more places than any other Generality, and the classes Substantiality &c., are not-highest because they exist in fewer places than being, but are also highest because they exist in more places than the notion of earth &c., so that, Generality or the highest and Particularity or the not-highest are not absolute but dependant on (i. e. relative to) Conception. The following hindrances to [the formation of] classes are enumerated by the Nyáya teachers, 'Indivisibility of the individual, identity confusion, infinite regression, loss of form, and absence of connection are the aggregate of things preventing classes.' Thus the notion of Ether is not a class because it exists only as one individual. The notions of a pitcher and a water-pot are not two classes because there are neither more nor less individuals [included in either]. The notions of substance and form are not a class because of the confusion pervading the one individual by reason of two common substrata of absolute mutual Non-existence. Generality is not a class, for were it so, there would be a regress to infinity. The notion of Particularity is prevented from being a class by loss of form, for

---

[1] सामान्यं परं विशेषः अपरं सामान्यम् इति द्वयं बुद्ध्यपेक्षं बुद्धिरपेक्षा लक्षणं यस्य तत् तथा च सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च तत्र परसामान्यं सत्ता द्रव्यत्वादिकन्त्वपरसामान्यं तत्र सामान्यविशेषयोः परापरयोर्लक्षणं बुद्धिरेव अनुवृत्तत्वबुद्धिः सामान्यस्य व्यावृत्तत्वबुद्धिर्विशेषस्य लक्षणम् अनुवृत्तत्वम् अधिकदेशवृत्तित्वं व्यावृत्तत्वमल्पदेशवृत्तित्वं तथा च सत्तायाः सर्वसामान्यापेक्षया ऽधिकदेशवृत्तित्वात् परत्वमेव द्रव्यत्वादिजातेस्तु सत्तापेक्षया न्यूनदेशवृत्तित्वादपरत्वं पृथिवीत्वाद्यपेक्षया ऽधिकदेशवृत्तित्वात् परत्वमपीति परत्वरूपं सामान्यत्वम् अपरत्वरूपं विशेषत्वञ्च न नियतं किन्तु बुद्ध्यपेक्षमिति । जातिबाधका उक्ता न्यायाचार्यैः व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करो ऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसङ्ग्रह इति । नैकव्यक्तिकत्वादाकाशत्वं न जातिः अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वाद् घटत्वं कलशत्वञ्च न जातिद्वयं परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकव्यक्तिसमावेशेन सङ्करेण भूतत्वं मूर्तत्वञ्च न जातिः अनवस्थाभयात् सामान्यत्वं न जातिः विशेषत्वं व्यावृत्तस्वभावस्य रूपहानिर्विशेषत्वजातिबाधिका समवायसम्बन्धाभावात् समवायत्वं न जातिः समवाये समवायान्तरस्वीकारे ऽनवस्थाप्रसङ्गात् ॥

Digitized by Google

particularity is naturally exclusive...... The notion of Inhesion is not a class, because of the Non-existence of connection by Inhesion, for from the assumption that Inhesion inheres in anything else a regression to infinity would follow. V.

Cp. The Muktávalí on Bháshá-parichchheda, 8. [1] The characteristic of Generality is Inhesion in more than one, together with eternity. It is said, 'Together with eternity', because Inhesion in more than one belongs also to Conjunction &c. It is said 'In more than one,' because Inhesion together with eternity belongs also to Ether, to Extension, and the like.

A. E. G.

To be continued.

RAMAYANA
BOOK I. CANTO II.

The wondrous tale Valmiki heard,
And treasured in his heart each word.
To him whose fame the lay rehearsed
He paid his mental worship first;
Then with his pupil humbly bent
Before the saint most eloquent.
Thus honoured and dismissed the seer
Rose upward to his heavenly sphere.
Valmiki bent his footsteps where
The Tamasa flows cool and fair.
He stood and saw the ripples roll
Pellucid o'er a pebbly shoal.
To Bharadvaja by his side
He turned in ecstasy, and cried:
'See, pupil dear, this lovely sight,
The liquid crystal pure and bright
With not a speck or shade to mar,
And clear as good men's bosoms are.
Here on the brink thy pitcher lay,
And bring my zone of bark, I pray.
Here will I bathe: the rill has not,
For men to bathe, a fairer spot.
Do quickly as I bid, nor waste
The precious time; away, and haste.'

Obedient to his master's hest
Quick from the cot he brought the vest;
The hermit took it from his hand,
And tightened round his waist the band;
Then duly dipped and bathed him there,
And muttered low his secret prayer.
To spirits and to gods he made
Libation of the stream, and strayed
Viewing the forest deep and wide
That spread its shade on every side.
Close by the stream he saw a pair
Of curlews sporting fearless there.
But suddenly with evil mind
An outcast fowler stole behind,
And, with an aim too sure and true,
The male bird near the hermit slew.
The wretched hen in wild despair
With fluttering pinions beat the air,
And shrieked a long and bitter cry
When low on earth she saw him lie,
Her loved companion, quivering, dead,
His dear wings with his lifeblood red;
And for her golden-crested mate
She mourned, and was disconsolate.

The hermit saw the slaughtered bird,
And all his heart with ruth was stirred.
The fowler's impious deed distressed
His gentle sympathetic breast,
And while the curlew's sad cries rang
Within his ears, the hermit sang:
'No fame be thine for endless time,
Because, base outcast, of thy crime,
Whose cruel hand was fain to slay
One of this gentle pair at play!'
E'en as he spoke his bosom wrought
And laboured with the wondering thought
What was the speech his ready tongue
Had uttered when his heart was wrung.
He pondered long upon the speech,
Recalled the words and measured each,
And thus to Bharadvaja cried,
Aye ready by his master's side:
'With equal lines of even feet,
With rhythm and time and tone complete,
The measured form of words I spoke
In shock of grief be termed a sloke.'
And Bharadvaja, nothing slow
His faithful love and zeal to show,
Answered those words of wisdom: 'Be
The name, my lord, as pleases thee.'

Still on this thing the hermit's thought
Kept brooding, as his home he sought;
And Bharadvaja paced behind,
A pupil sage of lowly mind,
And in his hand a vase he bore
With pure fresh water brimming o'er.
Soon as they reached their calm retreat
The holy hermit took his seat;

[1] सामान्यमिति । तल्लक्षणन्तु नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् । अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्त्यत उक्तम् । नित्यत्वे सतीति । नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगणपरिमाणादीनामप्यस्त्यत उक्तम् अनेकेति ॥

His mind from worldly cares recalled,
And mused in deepest thought enthralled.

Then glorious Brahmá, Lord Most High,
Creator of the earth and sky,
The four-faced God, to see the sage
Came to that humble hermitage.
Soon as the mighty God he saw,
Up sprang the saint in wondering awe.
Mute, with clasped hands, his head he bent,
And stood before him reverent.
With greeting as beseems such guest
He spoke, and prayed the God to rest;
Gave water for his blessed feet,
Brought offerings, and prepared a seat.
In honoured place the God Most High
Sat down, and bade the saint sit nigh.
There sat before Valmiki's eyes
The Father of the earth and skies;
But still the hermit's thoughts were bent
On one thing only, all intent
On that poor hen bird's mournful fate
Lamenting for her slaughtered mate;
And still his lips in absent mood,
The verse that told his grief, renewed:
'Woe to the fowler's impious hand
That did the deed that folly planned;
That could to needless death devote
The curlew of the tuneful throat!'

The heavenly Father smiled in glee,
And said, 'O best of hermits, see,
A verse, unconscious, thou hast made;
No longer be the task delayed.
The tuneful lines thy lips rehearsed
Spontaneous from thy bosom burst.
Then come, O best of seers, relate
The tale of Rama good and great.
The tale thou hast from Narad heard:
Anew compose it, and reword.
Of all the deeds his arm has done
Upon this earth, omit not one,
And thus the glorious life record
Of that wise, brave, and virtuous lord.
His every act to day displayed,
His secret life to none betrayed:
What Lakshman, what the Giants wrought,
Both high emprise and hidden thought:
And all that Janak's child befell
Where all could see, where none could tell:
The whole of this shall truly be
Made known, O best of saints, to thee.
In all thy poem, by my grace,
No word of falsehood shall have place.
Begin the story, and rehearse
The tale divine in charming verse.
As long as in this firm-set land
The streams shall flow, the mountains stand,
So long in all the world, be sure,
The great Ramayan shall endure.
And while the poem made by thee
Thus famous on the earth shall be,
To higher spheres shalt thou arise
And dwell with me above the skies.'

He spoke, and vanished into air,
And left Valmiki wondering there.
The pupils of the holy man,
Moved by their love of him, began
To chant that verse, and ever more
They marvelled as they sang it o'er.
And thus the four-lined balanced rime,
Repeated over many a time,
In words that from the hermit broke
In shock of grief, became the sloke.
This measure now Valmiki chose
In which his story to compose.
In hundreds of such verses, sweet
With equal lines and even feet,
The saintly poet, might-souled,
The glorious deeds of Rama told.

NOTICES OF BOOKS.

Damayantí, A Tale in Sanskrit Prose, rendered from the Mahábhárata by Rámagati Nyáyaratna, We are glad to recommend to Sanskrit students this useful little school-book, a simple but generally elegant paraphrase of the first part of that charming episode of the Mahábhárata, the Nalopákhyána. The work does credit to the author's scholarship, reflecting, as it does, no faint glimmering of the beauty of the original.

Kávyaprakáśiká, Part VI, Sakuntalá and Kumára-Sambhava; Part VII, Mṛichchhakatiká,—with notes and Bengali Translation. This serial publication maintains its credit for the manner in which both the edition and version of the Sanskrit classics are being executed. The translations, faithful and often in the style of explanation, will be a help to the Bengali youth in understanding the original, and written as they are in neat and idiomatic language, they will be valuable acquisitions to Bengali literature.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

Digitized by Google

॥ ऋग्वेदसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्णापूर्णविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिविवरणम्
१८ वेष्टनम्					
१ निरुक्तम्	खं	७५	१६६६	दे	सप्तमाध्यायमारभ्य त्रयोदशाध्यायपर्यन्तं शुद्धं प्राचीनं च
२ ऋग्वेदसंहिता	खं	७४	१६४५	दे	द्वितीयाष्टकं प्राचीनं शुद्धं च
३ संस्कारपद्धतिः	खं	१२५	०	दे	नारायणभट्टकृता जीर्णाऽशुद्धा च
४ शिक्षाभाष्यम्	सं	१५	१७३३	दे	प्राचीनमशुद्धं च
५ चातुर्होत्रम्/चातुर्वानम्	सं	३२	१७१४	दे	प्राचीनमशुद्धं च
१९ वेष्टनम्					
१ आप्तोर्यामप्रयोगः	खं	८८	०	दे	नृसिंहकृतः प्राचीनोऽशुद्धश्च
२ प्रयोगदीपिका	खं	३०	१६६२	दे	मञ्जुनाचार्यकृताऽशुद्धा जीर्णा च
३ दर्शपौर्णमासहौत्रम्	खं	३१	१६३३	दे	अशुद्धं जीर्णम्
४ आश्वलायनसूत्रव्याख्या	सं	१८४	१६६६	दे	महादेवकृता शुद्धा जीर्णा च
आश्वलायनगृह्यसूत्रम्	सं	३६	१५६६	दे	जीर्णं शुद्धं च
२० वेष्टनम्					
१ ऋग्विधानम्	खं	५	०	दे	जीर्णं शुद्धं च
२ ऋक्संहितापदम्	सं	५८	१७२१	दे	सप्तमाष्टकं जीर्णमशुद्धं च
३ आश्वलायनसूत्रम्	सं	२८	१६४५	दे	जीर्णं शुद्धं च
४ प्रातिशाख्यम्	खं	३१	०	दे	नवीनमशुद्धं च

॥ यजुर्वेदसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्णापूर्णविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिविवरणम्
१ वेष्टनम्					
१ यजुर्वेदसंहिता	सं	४३२	१८४६	दे	पूर्णा प्राचीना शुद्धा च
२ वेष्टनम्					
१ प्रयोगवैजयन्ती	सं	३८५	१८०४	दे	महादेवकृता हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यारूपाऽशुद्धा च
३ वेष्टनम्					
१ गृह्यसूत्रभाष्यम्	सं	२००	१६१८	दे	गदाधरयाज्ञिककृतं प्राचीनमशुद्धं च
२ स्मार्तपदार्थसंग्रहः	सं	०	१८८०	दे	गङ्गाधरकृतः प्राचीनोऽशुद्धश्च
३ संस्कारपद्धतिः	सं	३४	१७६५	दे	आनन्दरामयाज्ञिककृता गर्भाधानादिविचारमयी शुद्धा प्राचीना च
४ पाकयज्ञपद्धतिः	सं	२३	०	दे	नवीनाऽशुद्धा च
५ निगमपरिशिष्टम्	सं	१८	१७१८	दे	कात्यायनकृतं शुद्धं प्राचीनं च

Digitized by Google

॥ यजुर्वेदसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्णापूर्णविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिविवरणम्
६ स्वाचारचतुर्दशीपरिशिष्टम्	सं	५	१००६	दे	द्विवेदनारायणकृतं शुद्धं प्राचीनं च
७ रुद्रविधानम्	सं	४६	१८४५	दे	अशुद्धं प्राचीनम्
८ व्रतबन्धपद्धतिः	सं	२४	१८६७	दे	अशुद्धा नवीना
९ विवाहपद्धतिः	सं	२३	१८६७	दे	अशुद्धा नवीना
१० प्रयोगपद्धतिः	खं	२६	१६४५	दे	गङ्गाधरभट्टकृताऽशुद्धा प्राचीना च
११ प्रयोगपद्धतिः	सं	१४२	०	दे	हरिहरकृतगृह्यसूत्रव्याख्यारूपा शुद्धा प्राचीना
१२ सज्जनवल्लभः	सं	७८	१८४६	दे	जयरामकृतः कात्यायनगृह्यभाष्यापरनामा नवीनोऽशुद्धश्च
१३ परिशिष्टम्	सं	७	१८४५	दे	शुद्धं प्राचीनं च
४ वेष्टनम्					
१ शतपथब्राह्मणम्	सं	६२३	१८३८	दे	शुद्धं प्राचीनं च
५ वेष्टनम्					
२ देवभाष्यम्	सं	२७५	१८०१	दे	कात्यायनसूत्रव्याख्यानरूपं प्रथमद्वितीयतृतीयपञ्चमाध्यायात्मकं प्राचीनमशुद्धं च
६ वेष्टनम्					
१ यजुर्भाष्यम्	सं	२१६	१८३४	दे	उव्वटकृतं प्राचीनं शुद्धं च
७ वेष्टनम्					
१ शतपथब्राह्मणभाष्यम्	सं	२०८	१८४६	दे	हरिहरस्वामिकृतं हविर्यज्ञकाण्डात्मकं नवीनमशुद्धं च
२ शतपथब्राह्मणभाष्यम्	सं	२२४	१८५२	दे	माधवकृतं माध्यंदिनं द्वितीयकाण्डात्मकं नवीनमशुद्धं च
३ शतपथब्राह्मणभाष्यम्	सं	५६	१८५२	दे	माध्यंदिनं प्रथमकाण्डात्मकं नवीनमशुद्धं च
४ शतपथब्राह्मणभाष्यम्	सं	२११	०	दे	माध्यंदिनं प्रथमकाण्डात्मकं नवीनमशुद्धं च
५ ब्राह्मणभाष्यम्	खं	१२	०	दे	तैत्तिरीयशाखीयंसायनाचार्यकृतंनवीनमशुद्धंच
८ वेष्टनम्					
१ आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्	खं	६२२	१६२४	दे	संकीर्णं प्राचीनमशुद्धम्
९ वेष्टनम्					
१ चयनपद्धतिः	सं	५३	१७८०	दे	नृसिंहकृता प्रचीनाऽशुद्धा च
२ सोमप्रयोगपद्धतिः	सं	१३०	१७८५	दे	प्राचीना शुद्धा
१० वेष्टनम्					
१ कात्यायनसूत्रभाष्यम्	खं	१३६	१६४०	दे	देवकृतं प्रथमाध्यायरूपं प्राचीनं शुद्धम्

Digitized by Google

॥ यजुर्वेदसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्णापूर्णविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिविवरणम्
२ कात्यायनसूत्रभाष्यम्	सं	६४	१७०३	दे	देवकृतमेकोनविंशत्यध्यायात्मकं सोपामगिविवरणं प्राचीनं शुद्धम्
३ कात्यायनसूत्रभाष्यम्	सं	११७	१६३३	दे	देवकृतं पञ्चविंशतितमाध्यायात्मकं प्राचीनं शुद्धम्
४ कात्यायनसूत्रपूर्वार्धम्	सं	७०	१५३१	दे	शुद्धतरं प्राचीनं च
११ वेष्टनम्					
१ आचारादर्शः	खं	५५	१७८१	दे	श्रौतग्रन्थः प्राचीनः शुद्धश्च
२ वेददीपः	खं	६४३	१६९०	दे	महीधरकृतो यजुर्वेदपूर्वार्द्धविवृतिरूपः
१२ वेष्टनम्					
१ कल्पकारिकासारः	सं	५१	१७४५	दे	प्राचीनः शुद्धो मयूरवाहनकृतश्च
२ शुल्वसूत्रम्	सं	८	०	दे	प्राचीनं शुद्धं बोधायनीयम्
३ शुल्वसूत्रदीपिका	सं	५८	१६६६	दे	द्वारकानाथभट्टकृता प्राचीना शुद्धाऽशुद्धा च
४ प्रवर्ग्यसूत्रम्	सं	१६	०	दे	प्राचीनं शुद्धिरहितं बोधायनीयम्
५ सोमसूत्रम्	सं	७९	१६४६	दे	प्राचीनं शुद्धप्रायं च
६ प्रयोगसारः	सं	९१	०	दे	केशवस्वामिकृतः शुद्धः प्राचीनश्च
७ श्रौतचन्द्रिका	सं	९६	१६६०	दे	महादेववाजपेयिकृता प्राचीना शुद्धिरहिता च
८ कल्पभाष्यम्	सं	१२६	१८२४	दे	विद्यारण्यकृतं प्राचीनमशुद्धं च
९ दर्शपौर्णमासपद्धतिभाष्यम्	खं	११५	०	दे	विद्यारण्यकृतं प्राचीनमशुद्धं च
१० दर्शपौर्णमासमन्त्रार्थचन्द्रिका	सं	४३	१६३९	दे	पायगुण्डोपनामकवैद्यनाथकृताऽशुद्धा प्राचीना
११ अग्निष्टोमपद्धतिः	सं	१२७	१६९२	दे	केशवस्वामिकृताऽशुद्धा प्राचीना च
१३ वेष्टनम्					
१ पाकयज्ञपद्धतिः	सं	११५	१८५२	दे	चन्द्रचूडभट्टकृताऽशुद्धा प्राचीना च
२ अनाकुला वृत्तिः	खं	३७	०	दे	हरदत्तकृता शुद्धतरा प्राचीना च
३ प्रयोगरत्नम्	खं	१३५	०	दे	काशीदीक्षितकृतमशुद्धं प्राचीनं च
४ संस्कारपद्धतिः	खं	८०	०	दे	मञ्जुनाचार्यशिष्यकृता प्राचीना शुद्धप्राया च
५ पाकयज्ञादिपद्धतिः	सं	६५	१७६७	दे	चन्द्रचूडकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
६ धर्मसूत्रम्	सं	३४	१७९७	दे	प्राचीनं शुद्धं च
७ गृह्यसूत्रम्	सं	४३	१६४०	दे	अध्यायषट्कं प्राचीनमशुद्धं च
८ मन्त्रप्रश्नः	सं	३९	१८७४	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
९ गृह्यकारिका	खं	४६	०	दे	प्राचीनाऽशुद्धा च
१० मन्त्रपाठः	सं	१९	१७७५	दे	प्राचीनोऽशुद्धश्च
११ धर्मसूत्रम्	सं	२४	१७३१	दे	प्राचीनमशुद्धं च

Digitized by Google

॥ यजुर्वेदसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्णापूर्णविवेकः	पत्रसंख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिविवरणम्
१४ वेष्टनम्					
१ सोमप्रतिप्रस्थातृत्वप्रयोगः	सं	१७	०	दे	जीर्णः शोधनरहितश्च
२ सोमयाजनप्रयोगः	सं	३८	१८१५	दे	शुद्धः प्राचीनश्च
३ सोमयाजनप्रयोगः	सं	२४	१७३५	दे	शुद्धः प्राचीनश्च
४ सोमप्रयोगः	सं	५०	१७३५	दे	बोधायनकृतः शुद्धः प्राचीनश्च
५ सोमप्रयोगः	सं	१०२	१८५५	दे	गोविन्दकृतो नवीनः शुद्धश्च
६ पञ्चकाठकप्रयोगवृत्तिः	सं	१७	१७७५	दे	केशवस्वामिकृता प्राचीना शुद्धा च
७ आरुणकेतुप्रयोगः	सं	२१	१८५८	दे	तिलकभैरवकृतः शुद्धो नवीनश्च
८ महाग्निचयनप्रयोगः	सं	५३	१८०२	दे	बोधायनीयः प्राचीनः शुद्धश्च
९ प्रायश्चित्तप्रदीपः	सं	७७	१७६६	दे	सोमप्रायश्चित्तपर्यन्तो गोपालकृतः प्राचीनोऽशुद्धश्च
१० ऐष्टिकप्रायश्चित्तम्	सं	४१	१८६५	दे	बोधायनीयं नवीनं शुद्धं च
११ प्रायश्चित्तसारः	खं	२६	०	दे	दर्शपौर्णमासात्मकः प्राचीनः शुद्धश्च
१२ प्रायश्चित्तकारिका	सं	३२	१७४८	दे	गोपालकृता परिष्कृतिशून्या नवीना च
१३ दर्शपौर्णमासयज्ञतन्त्रम्	खं	३६	१६३६	दे	सायनाचार्यकृतं प्राचीनमशुद्धं च
१५ वेष्टनम्					
१ कात्यायनसूत्रपद्धतिः	खं	२००	१८१२	दे	अशुद्धा प्राचीना च
२ शुल्बभाष्यम्	सं	४२	१८२५	दे	कपर्दिस्वामिकृतमापस्तम्बशाखीयमशुद्धं प्राचीनं च
३ कात्यायनसूत्रभाष्यम्	खं	१११	१७००	दे	संक्षिप्तसूत्रार्थापरनामकं प्राचीनं शुद्धिरहितम्
४ याज्ञिकवल्लभा	खं	५८	१६३८	दे	महादेवसूनुदीक्षितयाज्ञिककृता जीर्णा शुद्धा च
५ श्रौतपद्धतिः	खं	६७	०	दे	जीर्णाऽऽकुला च
६ कर्कभाष्यम्	खं	३१	०	दे	संक्षिप्तभाष्यापरनामकं जीर्णमशुद्धं च
१६ वेष्टनम्					
१ प्रायश्चित्तचन्द्रिका	सं	६७	१८४८	दे	विश्वनाथदीक्षितकृता जीर्णाऽशुद्धा च
२ आधानयज्ञतन्त्रम्	खं	१००	१६५६	दे	सायनाचार्यकृतं यज्ञतन्त्रसुधानिधिस्याग्निहोत्रप्रकरणीयं जीर्णं शुद्धं च
३ आधानपद्धतिः	खं	३६	०	दे	शुद्धतरा प्राचीना च
४ दर्शपौर्णमासप्रयोगः	सं	६४	१६६७	दे	अशुद्धः प्राचीनश्च
५ दर्शपौर्णमासपद्धतिः	सं	२६	१६६५	दे	बोधायनीया जीर्णा शोधनरहिता
६ चातुर्मास्यप्रयोगः	सं	१८	१७६५	दे	नारायणदीक्षितकृतोऽशुद्धः प्राचीनः
७ चातुर्मास्यपद्धतिः	सं	२६	०	दे	बोधायनीया शुद्धा प्राचीना च

Digitized by Google

॥ यजुर्वेदसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्णापूर्णविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिविवर्णनम्
८ नक्षत्रेष्टिपद्धतिः	सं	२६	१८४५	दे	बोधायनीया जीर्णाऽशुद्धा च
९ आपस्तम्बसूत्रविवरणम्	सं	३४	१८३७	दे	गोपालकृतमशुद्धं प्राचीनं च
१० रहस्येष्टिपद्धतिः	सं	११	५८१८	दे	बोधायनीया शोधनरहिता प्राचीना
११ दर्शपौर्णमासपद्धतिः	सं	३५	१८४५	दे	बोधायनीया शोधशून्या प्राचीना च
१२ प्रायश्चित्तेष्टिचन्द्रिका	सं	२१	०	दे	बोधायनीया जीर्णा शुद्धा च
१३ पशुबन्धप्रयोगः	सं	१५	१७६६	दे	प्राचीनः शुद्धतरश्च
१४ पशुकल्पपद्धतिः	खं	६२	०	दे	शुद्धतरा प्राचीना च
१५ पशुबन्धप्रयोगपद्धतिः	सं	१८	०	दे	अशुद्धा प्राचीना च
१६ पशुप्रतिप्रस्थातृप्रयोगः	सं	७	०	दे	अशुद्धः प्राचीनश्च
१७ सौत्रामणिपद्धतिः	सं	१४	१८५७	दे	बोधायनीया कोकिलप्रयोगरूपा शुद्धा नूतना च
१७ वेष्टनम्					
१ प्रायश्चित्तसारः	सं	३०	१७६३	दे	त्र्यम्बककृतः प्राचीनः शुद्धप्रायश्च
२ अग्निष्टोमप्रयोगः	सं	११६	१७६७	दे	नारायणकृतः प्राचीनः शुद्धश्च
३ द्वादशाहाविब्रुला	खं	३६	०	दे	शुद्धा नवीना च
४ दर्शपौर्णमासाविब्रुला	सं	३६	१८१६	दे	शुद्धप्राया प्राचीना च
५ आपस्तम्बसूत्रवृत्तिः	खं	७३	०	दे	अग्निचयनपर्यन्ता शुद्धा जीर्णा च
१८ वेष्टनम्					
१ हविर्यज्ञकाण्डम्	सं	२०४	१७६३	दे	शुद्धं जीर्णं च
२ एकवाक्काण्डम्	सं	१२१	१७६३	दे	शुद्धं जीर्णं च
३ अध्वरकाण्डम्	सं	१३६	१६४५	दे	शुद्धं प्राचीनं च
४ ग्रहकाण्डम्	सं	११४	१६६४	दे	प्राचीनं शुद्धं च
५ सवकाण्डम्	सं	१६५	१६६२	दे	समीचीनं प्राचीनं च
६ उखासंभरणकाण्डम्	खं	६५	०	दे	शुद्धतरं प्राचीनं च
७ हस्तिकाण्डम्	सं	६३	१६६३	दे	प्राचीनं शुद्धं च
१९ वेष्टनम्					
१ काण्वसंहिता	सं	४६	१८५१	दे	प्रथमदशकरूपा नवीना शुद्धा च
२ काण्वसंहिता	सं	६१	१८५३	दे	द्वितीयदशकरूपा नूतना शुद्धा च
३ काण्वब्राह्मणम्	सं	१६६	१६२५	दे	शुद्धं नूतनं मध्यमकाण्डात्मकम्
४ षडङ्गपाठः	खं	२	०	ते	नवीनोऽशुद्धश्च
५ काण्वब्राह्मणम्	सं	८६	१६१५	दे	नूतनमशुद्धं मध्यमकाण्डात्मकम्
६ काण्वब्राह्मणम्	सं	१००	१६४६	दे	शुद्धं प्राचीनं बृहदारण्यककाण्डात्मकम्
७ काण्वब्राह्मणम्	सं	३७	१६५१	दे	जीर्णं शुद्धं बृहदारण्यककाण्डात्मकम्

Digitized by Google

॥ यजुर्वेदसूचीपत्रम् ॥

	ग्रन्थनामानि	पूर्णापूर्णविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिविवरणम्
	८ कपिष्ठलसंहिता	खं	४८	१७०६	दे	प्राचीना शुद्धा प्रथमाष्टकरूपा
	९ कपिष्ठलसंहिता	सं	५२	१७०६	दे	प्राचीना शुद्धा चतुर्थाष्टकरूपा
	१० कपिष्ठलसंहिता	सं	५०	१७०६	दे	प्राचीना शुद्धा षष्ठाष्टकरूपा
	११ मैत्रायणीयसंहिता	सं	१०५	१५२६	दे	जीर्णा शुद्धा खिलकाण्डात्मिका
	१२ मैत्रायणीयसंहिता	सं	६४	१५२६	दे	जीर्णा शुद्धा खिलकाण्डात्मिका
२०	वेष्टनम्					
	१ अन्त्यकर्मपद्धतिः	सं	५१	१७८५	दे	शुद्धा प्राचीना च
	२ शान्तिविधानम्	सं	७	१८१५	दे	कात्यायनकृतं प्राचीनमशुद्धं च
	३ यजुर्विधानम्	सं	५०	१६६२	दे	जीर्णमशुद्धं च
	४ मन्त्रसंहिता	सं	३०	१७१६	दे	शुद्धा प्राचीना च
	५ मन्त्रसंहिता	सं	३५	१८१७	दे	प्राचीना शुद्धा च
	६ मन्त्रसंहिता	सं	४४	१७६३	दे	प्राचीना शुद्धतरा
	७ मन्त्रसंहिता	सं	४७	१७४६	दे	अशुद्धा प्राचीना च
	८ व्रतबन्धपद्धतिः	खं	१७	0	दे	प्राचीना शोधरहिता च
	९ व्रतबन्धपद्धतिः	सं	११	0	दे	शुद्धा प्राचीना च
	१० व्रतबन्धपद्धतिः	सं	२३	१६०४	दे	शोधरहिता नूतना च
	११ गदाधरभाष्यम्	सं	८०	0	दे	जीर्णं शुद्धं च
	१२ भाषिकसूत्रम्	सं	३	0	दे	शुद्धं प्राचीनं च
	१३ षडङ्गपाठः	खं	२	0	क	नवीनोऽशुद्धश्च
२१	वेष्टनम्					
	१ दीपिका	सं	१८	0	दे	तालवृन्तनिवासिकृता, आपस्तम्बीयाधानप्रकरणात्मिका नूतनाऽशुद्धा च
	२ अग्निष्टोमभाष्यम्	सं	२०१	१६७७	दे	जीर्णमशुद्धं धूर्तस्वामिकृतं च
	३ सूत्रवृत्तिः	सं	३०	१८१५	दे	रुद्रदत्तप्रणीता प्रथमप्रश्नरूपा प्राचीना शुद्धा च
	४ परिभाषाभाष्यम्	सं	४५	१७२५	दे	कपर्दिस्वामिकृतं प्राचीनमशुद्धं च
	५ शुल्वसूत्रभाष्यवार्त्तिकव्याख्या	खं	४६	0	दे	रामकृता जीर्णतराऽशुद्धा च
२२	वेष्टनम्					
	१ आधानपद्धतिः	सं	७३	१७६५	दे	त्र्यम्बककृता प्राचीना प्रायः शुद्धा च
	२ आधानपद्धतिः	खं	१८	0	दे	प्राचीना शुद्धा च
	३ आधानपद्धतिः	सं	३२	१७६८	दे	आपस्तम्बीयाऽशुद्धा प्राचीना च
	४ पवित्रेष्टिपद्धतिः	सं	४	0	दे	शुद्धा प्राचीना च
	५ पवित्रेष्टिपद्धतिः	सं	२	१६४८	दे	शुद्धा प्राचीना च

Digitized by Google

॥ यजुर्वेदसूचीपत्रम् ॥

ग्रन्थनामानि	पूर्णापूर्णविवेकः	पत्रसङ्ख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिविवरणम्
६ मृगारेष्टिपद्धतिः	सं	१४	१६६६	दे	प्राचीना शुद्धा च
७ चातुर्मास्यपद्धतिः	खं	८६	०	दे	प्राचीना शुद्धा च
८ चातुर्मास्यपद्धतिः	सं	३७	१८८०	दे	त्र्यम्बककृता प्राचीना शुद्धा च
९ चातुर्मास्यपद्धतिः	सं	४८	१७६३	दे	त्र्यम्बककृता प्राचीना शुद्धा च
१० पशुबन्धपद्धतिः	सं	२१	१७६७	दे	शुद्धा प्राचीना च
११ कोकिलसौत्रामणिप्रयोगः	सं	१०	१७८८	दे	बौधायनीयः शुद्धः प्राचीनश्च
१२ सौत्रामणिप्रयोगः	सं	२०	१७६६	दे	चन्द्रचूडकृतः शुद्धः प्राचीनश्च
१३ चातुर्मास्यहौत्रप्रयोगः	सं	२६	०	दे	प्राचीनः शुद्धश्च
१४ सोमप्रयोगपद्धतिः	खं	११७	०	दे	आपस्तम्बशाखीया प्राचीनाऽशुद्धा च
१५ सोमप्रयोगपद्धतिः	खं	८०	०	दे	आपस्तम्बशाखीया प्राचीना शुद्धा च
१६ शुल्वोपधानपद्धतिः	सं	४	१७७७	दे	आपस्तम्बशाखीया प्राचीना शुद्धा च
१७ सावित्रचयनपद्धतिः	सं	६	०	दे	प्राचीना शुद्धा च
२३ वेष्टनम्					
१ तैत्तिरीयब्राह्मणम्	सं	३५४	१८६५	दे	शुद्धं प्राचीनं च
२४ वेष्टनम्					
१ सावित्रीकाण्डम्	सं	१११	१६६८	दे	जीर्णं शुद्धं च
२ अग्निरहस्यकाण्डम्	सं	१३०	१६५२	दे	जीर्णं शुद्धं च
३ अष्टाध्यायीकाण्डम्	सं	११४	१६६७	दे	जीर्णं शुद्धं च
४ मध्यमकाण्डम्	सं	८१	१५४४	दे	जीर्णं शुद्धं च
५ अश्वमेधकाण्डम्	सं	८७	१६४६	दे	जीर्णं शुद्धं च
६ प्रवर्ग्यकाण्डम्	सं	३०	१६४७	दे	जीर्णं शुद्धं च
७ प्रवर्ग्यकाण्डम्	सं	६०	०	दे	जीर्णं शुद्धं च
८ पितृकाण्डम्	सं	६	१६४६	दे	प्राचीनं शुद्धं च
२५ वेष्टनम्					
१ कात्यायनसूत्रम्	खं	५६	१६१८	दे	जीर्णमशुद्धं च
२ वास्तुशान्तिः	सं	८	१८४७	दे	प्राचीनाऽशुद्धा च
३ संन्यासपद्धतिः	सं	२६	१८३६	दे	आनन्दकृताऽशुद्धा प्राचीना च
४ द्रोणचित्तस्येष्टकापूरणम्	सं	४	०	दे	प्राचीनं शुद्धम्
५ कात्यायनसूत्रम्	सं	६४८	१६६५	दे	प्राचीनं शुद्धं च
२६ वेष्टनम्					
१ ब्राह्मणम्	खं	३७१	१६१५	दे	प्राचीनं शुद्धं नवीनमशुद्धं च
२ चीकाण्डम्	खं	१५२	०	दे	प्राचीनं शुद्धम्

Digitized by Google

॥ यजुर्वेदसूचीपत्रम् ॥

	ग्रन्थनामानि	पूर्णापूर्णविवेकः	पत्रसंख्या	लिपिकालः	लिपिभेदः	ग्रन्थकर्तृनामादिविवरणम्
२७	वेष्टनम्					
१	कात्यायनसूत्रभाष्यम्	सं	४१	१६६५	दे	देवकृतं पञ्चमाध्यायात्मकं जीर्णमशुद्धं च
२	कात्यायनसूत्रभाष्यम्	सं	२४	१५५०	दे	एकविंशत्यध्यायात्मकं देवकृतव्याख्यारूपं प्राचीनं शुद्धं च
३	कात्यायनसूत्रम्	सं	६४	१६००	दे	प्राचीनं शुद्धमुत्तरार्द्धरूपम्
४	कात्यायनसूत्रभाष्यम्	सं	६५	१६६६	दे	चतुर्थाध्यायात्मकं प्राचीनं शुद्धं च
२८	वेष्टनम्					
१	आपस्तम्बसूत्रध्वनितार्थकारिका	सं	३१	१७८४	दे	सोमयाजिभास्करकृताऽशुद्धा प्राचीना च
२	आपस्तम्बसूत्रध्वनितार्थकारिका	खं	१६	१६६६	दे	सोमयाजिभास्करकृता जीर्णा शुद्धा च
३	आपस्तम्बसूत्रध्वनितार्थकारिका	सं	२२	०	दे	सोमयाजिभास्करकृता जीर्णा शुद्धा च
४	अग्निष्टोमः	खं	१२४	१६५२	दे	प्राचीनोऽशुद्धश्च
५	प्रायश्चित्तसारः	सं	३२	१७१५	दे	त्र्यम्बककृतः प्राचीनोऽशुद्धश्च
६	नक्षत्रेष्टिः	सं	२५	१७५८	दे	आपस्तम्बीया केशवस्वामिकृता प्राचीनाऽशुद्धा च
७	काम्येष्टि[illegible]	सं	४८	१७६५	दे	आपस्तम्बीया प्राचीना शुद्धा च
८	ऐकाह्निकचातुर्मास्यप्रयोगः	सं	७	०	दे	प्राचीनः शुद्धश्च
९	अग्निष्टोमप्रयोगः	खं	१७	०	दे	प्राचीनः शुद्धश्च
१०	होत्रप्रयोगः	सं	२६	०	दे	बृहस्पतिसवात्मकः प्राचीनः शुद्धश्च
११	ब्राह्मणभाष्यम्	खं	११४	१६४१	दे	प्राचीनं शुद्धं च
२९	वेष्टनम्					
१	कात्यायनसूत्रभाष्यम्	सं	४६	१७८६	दे	विंशतितमाध्यायात्मकं प्राचीनं शुद्धं च
२	ब्रह्मत्वपद्धतिः	सं	११	१६७०	दे	प्राचीना शुद्धा च
३	मैत्रावरुणप्रयोगः	सं	१८	१८०४	दे	प्राचीनः शुद्धश्च
४	कारीरिष्टिः	सं	७	१७७०	दे	प्राचीनाऽशुद्धा च
५	सौत्रामणिहोत्रम्	सं	६	१७६५	दे	नूतनमशुद्धं च
६	मैत्रावरुणप्रयोगः	सं	६	१७६५	दे	आपस्तम्बशाखीयः प्राचीनः शुद्धश्च
७	अग्निहोत्रहोमः	सं	६	१८०४	दे	नवीनोऽशुद्धश्च
८	नक्षत्रेष्टिहोमः	सं	६	०	दे	अशुद्धः प्राचीनश्च
९	चातुर्मास्यहोत्रपद्धतिः	सं	३४	१६६२	दे	शुद्धा प्राचीना च
१०	दर्शपौर्णमासहोत्रम्	सं	११	१६६१	दे	प्राचीनमशुद्धं च
३०	वेष्टनम्					
१	शाङ्खायनसूत्रभाष्यम्	खं	१२१	०	दे	प्राचीनमशुद्धं च

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

Digitized by Google

INDEX TO VOL III.

	Page.
Bála-ramáyaṇa-nátaka, ...	8,34,51,75,99,124,150,173,195,216,236
Benares, Ancient and Medieval: A monograph, ...	137,163
Indra, as represented in the Hymns of the Rigveda, ...	186,206
Ingratitude, ...	136
Íśwara-pratyabhijná-sútra-vimarśini, ...	1,27,43,67,93,117,143,169
Káśi-rája-kánana-śatakam, ...	18,40,60,84,105
Kumára-sambhava, A Critical Comparison of Mallinátha's and Premachandra's Commentaries on the 8th Canto of the, ...	61
" A Discussion on the Origin of the, ...	19,85
Mahábhárata, Letter regarding a couplet of the, ...	42
Notices of Books, ...	136,163,188,268
'Pandit,' Letter on the Plan of the, ...	22
Pandits, and their manner of teaching, ...	22
Prasanna-rághava-nátakasya upasanháraḥ, ...	8
Raghu, ...	42,64
Raghu's Campaign, ...	65,90
Raghuvanśa, Canto viii, Spring, ...	227
Ráma in the Spring, ...	135
Rámáyaṇa, ...	223,267
" Scenes from the, ...	204
Śita in Prison, ...	92,113
Speech, A Sanskrit version of the, delivered, at the distribution of prizes, in the Benares College, by the Honourable Sir William Muir, K. C. S. I., Lieutenant Governor, North Western Provinces, ...	16
Tárá's Lament, ...	135
Transliteration of Oriental words into Roman Characters, Letters on the, ...	114,245
Upadeśa-sáhasrí-prastávaná, ...	189
Upadeśa-sáhasryá gadya-prabandhah, ...	189,209,229,249
Vaiśeshika Aphorisms of Kaṇáda, ...	185,202,220,242,265
Vidhavodvahavivekam adhikritya kinchid uchyate, ...	263
Vrishabhánujá-náṭiká, ...	257
Widow-marriage, ...	222
Yathoddeśa-káryakála-paksha-tippaṇí-paríkshá-śeshah, ...	108
Yoga Philosophy, Aphorisms of the, continued from Dr. Ballantyne's work, ...	88,111,134,161

SUPPLEMENT.

Rájakíya-váráṇasi-vidyá-mandira-saraswatí-bhavana-varti-pustakánám súchí-pattram,	No. 35. A, p. i., v.
Transliteration of Oriental words into Roman Characters, Memo. on the, ...	No. 28. A. p. i.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF CHICAG
56 031 16

PK
101
.P2
V.3

PK
101
, P2
V. 3
656 564
Pandit
(1868)
07 FEB 14 '79

Digitized by Google

U of Chicago
56031162

Google